

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अध्ययनम्	५५	भार्यान्तरकरणे कारणानि	१००
वक्ष्याप्याः	५६	पतिप्रताप्रशंसा	१०१
दण्डादिधारणम्	५७	अधिवेत्तुर्दण्डः, स्त्रीधर्माः, शास्त्रीयदारस-	
भैक्षचर्या	५९	प्रदह्य फलम्	१०२
भोजनादि	६०	स्त्रीणामृतुकालावधिः	१०३
प्रह्लाचारि नियमाः	६१	स्त्रीगमने वज्र्यानि	१०४
गुरुलक्षणम्	६४	अनुगुणमने नियमाः, स्त्रीणां सत्कारश्च	१०६
भाचार्यलक्षणम्, उपाध्यायार्थिलक्षणम्	६५	स्त्रीधर्माः	१०७
प्रह्लाचर्यावधिः, उपनयनकालस्य परमा-		प्रोषितभर्तुकानियमाः, स्त्रीणामस्वातन्त्र्यम्	१०८
वधिः	६७	पातिप्रत्यफलम्	१०९
द्विजत्वहेतुकथनम्	६८	सहगमनम्	११०
वेदाध्ययनफलम्, प्रह्लाचर्यावधिः	७०	अन्वारोहणे विचारः	१११
मैत्रिकप्रह्लाचारिधर्माः	७१	अनेकभार्याविषये धर्मकथनम्	११२
		प्रमीतभार्याविषये विचारः	११४
विवाहप्रकरणम् २.		वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३.	
भार्याप्रशंसा	७३	सनातन्यः	११६
गुरुदक्षिणादानम्, वेदार्थज्ञानस्वाऽऽवर्य-		अनुलोमजाः	११७
फलकथनम्	७४	प्रतिलोमजाः	११८
स्नातकरोदाः	७७	संकीर्णजात्यन्तरम्	११९
कन्यालक्षणानि	७८	वर्णप्राप्तौ कारणान्तरम्, हीनवृत्त्या जीवनम्	१२०
सगोत्रकन्यापरिणये प्रायश्चित्तम्	८०	गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४.	
सापिण्ड्यविचारः	८१	कस्मिन्नमो किं कर्तव्यं तदभिधानम्	१२१
कन्याया धाम्यलक्षणानि	८४	प्राययुकादिधर्माः	१२२
वरगुणाः, पुरुषलक्षणम्	८५	दन्तधावनम्	१२३
पण्डभेदाः	८६	प्रातःस्नानफलम्, शीतस्नानार्थमिहवनम्	१२५
द्विजातीनां शूद्रापरिणयने निषेधः, वर्ण-		वेदादीनामभ्यासः	१२६
क्रमेण द्विजातीनां भार्याकरणेऽधिकारः	८७	योगक्षेमार्थं राजायाश्रयः, स्नानप्रकाराः	१२७
ब्राह्मविवाहलक्षणम्	८८	मृत्तिकाहरणम्, स्नानदेशाः	१२८
द्वैवार्थविवाहयोर्लक्षणम्, प्राजापत्यविवाह-		मन्त्रस्नानम्	१२९
लक्षणम्, आसुरविवाहलक्षणम्	८९	अथमर्षणम्, स्नानाद्गतर्षणम्	१३१
मान्धर्वराक्षसपैशाचविवाहलक्षणानि	९०	तर्षणविधिः	१३२
सवर्णापरिणयने विज्ञेयः, कन्यादातृकम्	९२	कर्षणपुण्ड्रप्रशंसा	१३४
कन्याहारे दण्डः,	९४	प्रसङ्गाभरीलक्षणम्	१३५
कन्याया दौषमहाहृषय दाने दण्डः	९५	प्रह्लाचर्याः	१३६
पुनर्भूलक्षणम्	९६	प्रह्लाचर्यात्तर्षणम्	१३७
निवोगविधिः, क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तिकथनम्	९७		
प्यभिचारिणीविषये कर्तव्यता, स्त्रीप्रशंसा	९८		
रथर्त्वात्यागहेतवः	९९		

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
असमर्थस्य सक्षेपतर्पणम्	१३९	सारीत्राणसाधनानि, पुरुषवचननिषेधः...	१७४
सूर्याराधनम्	१४०	पिशुन्यलक्षणम्, अनृतद्वैविध्यम्, मिथ्या-	
नृसिंहार्चनम्	१४१	भिर्शक्तने दौषः, अनुत्पारदायादीनां	
पञ्च महायज्ञाः	१४२	विवर्जनम्	१७५
भूतकलिः	१४३	सुवर्णव्रह्मसूत्रादेवोरणप्रकारः	१७६
पितृमनुष्येभ्योऽन्नदानम्, नित्यभ्रातृम्	१४५	प्रयागे शुभाशुभविचारः	१७७
दंपत्योः शेषभोजनम्	१४६	नद्यादिषु मूत्रपुरीषोत्सर्गनिषेधः	१७९
अतिथीनां भोजनम्	१४७	सूर्यनमस्कृतादीनामालोकननिषेधः	१८०
प्राणामिहोत्रम्	१४८	उदकादीं ग्रीवनादिकर्मणां त्वान्यतरम्	१८१
भोजने नियमाः	१४९	अञ्जलिना जलं न पिबेदित्याद्याचारानिरूपणम्	१८२
भोजनान्ते कर्तव्यानि	१५१	उच्छास्त्रवर्तिनो राक्षः प्रतिग्रहे शेषभूयस्त्व-	
भिक्षवे भिक्षादानम्	१५२	कथनम्, सुनिचक्रीत्यादिभ्यः प्रतिग्रह	
भिक्षालक्षणम्, गोप्रासः	१५३	उत्तरोत्तरदौषभूयस्त्वम्	१८४
सुहृदादिभ्योऽन्नदानम्, धोत्रियसत्कारः	१५४	उच्छास्त्रवर्तिराजप्रतिग्रहाभरकप्रातिवर्णनम्	
प्रतिस्ववस्तरमर्घ्याः; धोत्रियातिथ्योर्लक्षणम्	१५५	उपाकर्मकालः	१८५
परपाकदक्षिणनिषेधः, अतिध्यायनुव्रजनम्,		उत्सर्जनकालः	१८६
प्रसङ्गाद्वास्त्वदिशीमाविभागः...	१५६	अनध्यायाः	१८७
शेषदिनकृत्यम्, सायंतण्यादि, शयनधर्माः	१५७	निर्घाटादिध्राकालिकानध्यायाः	१८८
श्राद्धे मुहूर्ते स्वहितचिन्तनम्	१५८	प्रसङ्गादध्ययने निविद्धदेशवर्जनम्	१९२
मानार्हाः	१५९	देवस्विगादीनां छायाघातक्रमणे निषेधाः	१९३
वृद्धादिभ्यो मार्गस्य देयत्वकथनम्, द्विजा-		अमावास्यादिषु धात्रीफलादीनां वर्जनप्र-	
दीना कर्माणि	१६०	कारः	१९५
क्षत्रियवैश्वयोर्मुह्यकर्माणि, शूद्रकर्म	१६१	उपवासे वर्ज्यानि	१९९
शूद्रस्य पुराप्रव्रणेऽधिकारः	१६२	मासभेदेन केशवादिदेवतानां पूजनम्	२००
सर्ववर्गसाधारणधर्माः	१६३	उपवासनिषेधाः	२०१
सोमपानेऽधिकारः	१६५	एकादशीव्रतम्	२०२
धौतकर्माणि	१६६	पर्युदासलक्षणम्	२०६
वैश्वानरीष्टिः	१६७	प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणम्, वैष्णवस्य वर्ज्यानि	२०७
यज्ञार्थं हीनभिक्षानिषेधः; धान्यादिसंघ-		नैमित्तिकोपवासाः, श्रवणद्वादशी-	
योषायः	१६८	निर्णयः	२०८
स्नातकप्रकरणम् ५.		जन्माष्टमीविचारः	२१०
स्नातकप्रवृत्तानि, राजादिभ्यो धनग्रहणम्,		तुल्ययामटाहदीपदानम्	२१२
दाम्भिकादिवृत्तिवर्जनम्	१७०	प्रसङ्गात्खण्डतिथिनिषेधे विचारः	२१४
पापण्डादीनां लक्षणम्	१७१	आचाराः	२१३
पापण्डादिभिः सह संलापास्तुष्यक्षयः	१७२	नास्तिकारदीनां लक्षणम्	२१०
वस्त्रादिधारणम्, याने व्याध्यादिवृ-		धर्मप्रशंसा,	२३२
क्षत्रुपथस्य त्यागः	१७३		

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
कालिवर्ज्यानि, मात्रादिभिरविवादे		गृहदाहे तत्त्वद्वयविषये प्राज्ञामाह्ववि-	
फलकथनम्	२३३	चारः, दाहशृङ्गास्त्वां शुद्धिः... ..	२६०
पिण्डोद्धारणपूर्वकं स्नानम्, धानाद्भजलानि,		आविकर्तृविचारिणां शुद्धिः, चण्डालाद्युप-	
गर्तस्वरूपम्	२३४	सृष्टभान्वादीनां शुद्धिकथनम्	२६१
समुद्रस्नानफलम्, तीर्थे कर्तव्यानि	२३५	नीलवस्त्रधारणनिषेधः	२६२
कालिन्यादिनदीनां रजोदोषा-		शुद्धद्वयाणां निरूपणम्, भिक्षापूज्यविका-	
भावकथनम्	२३६	रिणः... ..	२६३
भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यमकरणम् ६.		भूमिशुद्धिः	२६४
कदर्यादीनां सोनविक्रयिणश्चात्रभोजने निषेधः	२३७	शवदूषितगृहशुद्धिः	२६५
कदर्यालक्षणम्, पार्श्वविकलक्षणम्	२३८	गोघ्रातान्नादिशुद्धिः	२६६
कदर्यायत्रभोजने प्रायश्चित्तम्, गोघ्राताद्य-		केशकीटाद्युपहृताभानां शुद्धिः, भकात्रायु-	
भवर्जनम्	२४०	पसृष्टामविषये शुद्धिविचारः	२६७
जातिदुष्टादिवर्जनम्	२४१	गोघ्रातादिदूषितत्रपुप्रभृतीनां क्षारादिभिः	
दूषादे दासगोपालादीनां भोज्याभवेन		शुद्धिः... ..	२६८
निरूपणम्	२४३	गोरसशुद्धिः, घृततलादीनां शोधनम्	२६९
पशुपित्तस्य प्रतिप्रसवः	२४४	विचादादीं शक्ताकत्रयुपहृताभस्य स्वीक-	
दुग्धविषये विचारः	२४६	रणम्, अमेद्याकद्रव्यस्य शुद्धिः	२७०
शिगमादिनिषेधः, कव्यादपत्यादिभक्षणे		उदकशुद्धिः, घृतपक्वणवकूपशुद्धिः	२७२
निषेधकथनम्	२४७	श्रादिभिर्नैपातितमृणादेमांसस्य शुद्धत्वेन	
पलाण्डूवादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्	२४९	विधानम्	२७३
पलाण्डुजातिनिरूपणम्, पक्वणवादीनां भ-		अजाभादीनां मेध्याह्ननिरूपणम्, मार्गशुद्धिः	२७६
ह्यत्वम्	२५०	धानादिषु द्विराचमनाविधिः	२७७
धादे मासमक्षणविधिः, वृषामासमक्षणे		मानुषास्त्व्यादीनां स्पर्शे स्नानम्	२७९
गिन्दा... ..	२५१	चण्डालादिस्सृष्टरुष्यादीनां शुद्धिः	२८०
प्रसङ्गादुपध्वंविष्यकथनम्, विहितव्यतिरि-		दानमकरणम् ८.	
क्तमातरमवस्य फलम्	२५२	दानवात्रब्राह्मणप्रशंसा	२८१
द्रव्यशुद्धिमकरणम् ७.		सत्यात्रब्राह्मणलक्षणम्	२८२
हीवर्णादिवाराणां शुद्धिः, यज्ञपाराणां च	२५३	दाने सन्निकृष्टातिक्रमे दोषः	२८३
तैजसानां भूदाद्युपघाते शुद्धिकथनम्	२५४	पात्रपरीक्षणे हेतवः, द्राह्मणलक्षणम्,	
तैजसपातकः, कौत्यादीनामुष्णोदरनादीनिः		श्रोत्रियानुचानयोर्लक्षणम्	२८४
शुद्धिकथनम्	२५५	पात्रे गवादिदानम्, अयात्रदाने गिन्दा,	
सतेपपाराणां शुद्धिः	२५६	वैतालप्रतलक्षणम्	२८५
अमेध्योपहृतसवय्याणां शुद्धिः	२५७	दानेऽनधिकारिणः	२८६
शुद्धिहेतुन्यानि, शृण्वागिनादीनां वित्ता-		ब्राह्मणप्रवृत्तलक्षणम्	२८७
दिभिः शुद्धिनिरूपणम्	२५८	दानस्य यज्ञरवम्	२८८
एवमूर्पातिनधान्यादीनां शुद्धिः... ..	२५९	दानस्य धृतादयपत्न्यातो भेदाः	२८९
		इष्टार्पणयोर्लक्षणम्	२९०

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विद्यातपोविहीनस्य विप्रस्य दानेऽनधिकारः	२११	रत्नधेनुविधानम्...	३४२
शंकरन्यादिषु दानानुषङ्गाधिक्यवर्जनम्...	२१२	महाभूतपट्टदानविधिः	३४३
शंकरान्तेः पुण्यकालः	२१३	अथ पर्वतदानानि,	
स्नातकलक्षणम्	२१४	मेरुप्रदानम्	३४४
गौदानतिकर्तव्यता	२१५	लवणाचलदानम्, गुह्यपर्वतदानम्	३४८
गौदानफलम्	२१७	शुक्लपर्वतदानम्, तिलपर्वतदानविधिः	३४९
उभयतोमुखीदाने फलम्	२१८	कार्पासपर्वतविधानम्, पृथाचलविधिः	३५०
उभयतोमुखीलक्षणं, तद्दानफलं, गौदानविधिः	२१९	रत्नाचलदानम्	३५१
गुह्यधेनुदानविधिः	३०३	रजतपर्वतदानविधिः	३५३
तिलधेनुः	३०५	शर्कराचलविधानम्	३५३
घृतधेनुदानम्	३०८	कृष्याग्निदानम्...	३५४
जलधेनुः	३०९	कालपुरुषदानम्...	३५६
लवणधेनुविधानम्	३१०	तिथिदानानि	३५७
शर्कराधेनुविधिः	३१२	नक्षत्रदानानि	३६०
महादानानि	३१३	मासदानानि	३६३
तुलापुरुषदानं, हिरण्यगर्भदानं, मन्नाण्डदानं, कल्पपादपदानं, गोसहस्रदानं	३१४	गौदानसमानि	३६५
हिरण्यकामधेनुदानं, हिरण्यश्लादिदानानि, महादानकालः,	३१४	भूम्यादिदाने फलम्	३६७
तुलापुरुषदानविधिः	३१५	दापदानम्...	३७०
तुलादाने विशेषाः	३१९	अश्वदानम्, अमदानम्	३७२
हिरण्यगर्भदानविधिः	३२०	वज्रदानम्	३७४
ब्रह्माण्डदानविधिः	३२२	उदकदानम्	३७५
कल्पपादपदानविधिः	३२४	तिलदानम्, वैशेषिकदानम्	३७७
कल्पवृक्षदाने विशेषः	३२६	सुवर्णदानम्	३७८
गोसहस्रप्रदानविधानम्	३२८	पृथमदानम्	३७९
कामधेनुदानविधिः	३३०	गृहादिदाने फलम्	३८०
हिरण्यश्वदानविधिः	३३१	पान्यदानम्	३८४
हिरण्यश्वरथदानविधिः	३३२	अभयदानम्	३८५
हेमहस्तिरथदानविधिः	३३४	उपानच्छादिदानम्, शय्यादानम्	३८६
पञ्चशतलकप्रदानविधानम्	३३५	शुशुदानम्	३८७
हेमपृथ्वीदानविधिः	३३६	वेददानफलम्, विद्यान्तरदानविधिः	३८९
विश्वचक्रदानविधिः	३३७	ब्रह्मपुराणदानम्, विष्णुपुराणदानम्, वायुपुराणदानम्	३९३
करपलतादानविधिः	३३९	भागवतपुराणदानविधिः, नारदपुराणदानम्, मार्कण्डेयपुराणदानम्, आग्नेयपुराणदानम्, भविष्यत्पुराणदानम्	३९३
सप्तसागरदानविधानम्	३४१	ब्रह्मवैवर्तादिपुराणदानानि	३९४
		विद्यादीनां लक्षणम्, तद्दानफलं च	३९६
		विद्यादानविधिः	३९८

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
कल्पदानविधिः	४०३	प्रोक्षणम्... ..	४५९
अदेयकथनम्	४०४	वैश्वदेवादिविचारः	४६०
पुण्यदानम्	४०५	श्राद्धे जपहोमादी च कपायरक्तवज्रप्रतिषेधः, कश्यपावर्जनं च	४६१
पापदाने निन्दा, दानं विनाऽपि दानकला- याप्तिः, सर्वप्रतिग्रहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादः	४०६	ब्राह्मणोपवेशनम्	४६३
अप्रत्याख्येयामिधानम्	४०७	अपराहकालः	४६५
प्रतिग्रहनिवृत्तेरपवादः	४०८	आमश्राद्धादिकालाः	४६८
तद्भागप्रतिष्ठाविधेः	४०९	शूद्रस्य ब्राह्मणभोजनेऽनाधिकारः ...	४६९
वारुण्यविधिः	४१३	आमश्राद्धविषयः	४७०
वृक्षविधिः	४१४	हेमश्राद्धम्	४७१
पृथोरस्यः	४१५		

श्राद्धमकरणम् ९.

श्राद्धकालाः.... ..	४१७	श्राद्धे निषिद्धदेशाः, श्राद्धेऽपासनीयानि ...	४७२
जीवत्पितृकस्य श्राद्धकालाः	४१८	श्राद्धोपादेयानि	४७४
सिनीयादीन्लक्षणम्	४१९	आसनम्	४७६
तिस्रिग्रहणकालः, ब्राह्मणसंपत्यभाव उप- कल्पः	४२०	अर्घ्यदानम्	४७९
पित्रप्रदानाद्यमर्षैश्चोपायान्तरम् ...	४२१	गन्धमाल्यादि, पित्रर्घ्यादि	४८१
अष्टकाविचारः, अपरपक्षे श्राद्धस्यैतिकर्त- व्यता... ..	४२२	शुद्धदानादिविधानम्	४८७
अयनादिश्राद्धकालाः	४२५	पात्राणि	४८८
सौम्यादिसंपत्तौ सद्यःश्राद्धम्, व्यतीपातल- क्षणम्, इच्छाश्राद्धहेतवः	४२६	अमौकरणम्	४८९
गजच्छायालक्षणम्, उपराये दानादीनां प्रशंसा	४२७	अग्निवेदनम्	४९२
ग्रहणे श्राद्धप्रशंसा	४२९	गायत्रीजपादि	४९६
श्राद्धे ब्राह्मणसंस्था	४३०	भोगने नियमाः	४९७
श्राद्धाधिकारिणः... ..	४३१	ब्राह्मणतृप्तिप्रश्नः... ..	५०१
स्त्रीणां पृथक्श्राद्धविषये विचारः ...	४३२	विण्डप्रदानम्	५०५
रिक्थहरादिषु पुत्रत्वातिदेशः, क्रियाप्रकाराः	४३३	उल्लेखनादिकरणम्	५०६
पिण्डदानेऽधिकारिणः	४३४	विण्डप्रमाणम्	५०७
व्यामुष्यांयणाधिकारः	४३५	विण्डपूजनम्, अक्षय्योदकदानम् ...	५०८
श्राद्धे ब्राह्मणसंपत्तिः	४३७	स्वभावाच्यम्	५०९
श्राद्धे वर्ज्यब्राह्मणाः	४४४	प्रार्थना, ब्राह्मणवितर्जनम्	५११
ब्राह्मणनिम्बणम्	४५५	श्राद्धभोक्तुर्नियमाः, वृद्धिश्राद्धम् ५१४	
निमज्जितब्राह्मणनियमाः... ..	४५६	एकोद्विष्टश्राद्धम्	५२१
श्राद्धे रर्षाः	४५८	षोडश श्राद्धानि	५२२
		नवश्राद्धम्	५२३
		सपिण्डीकरणम्	५२८
		सर्पादिहतानां विचारः	५३३
		यतीनां प्रेतत्वाभावरूपनम्	५३८
		मातृसपिण्डीकरणम्	५४१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
उदकुम्भश्राद्धम्	५४२
एकोद्विष्टकालाः	५४३
मृताहापरिज्ञाने विचारः, विरक्त- लग्नस्य वार्ताश्रमाद्ये संस्कारविधानम्	५४५
पुनस्तश्रमने संस्कारविधिः, सावनादि- कालाः	५४६
भस्मासे कर्तव्यानि	५४८
पिण्डप्रक्षेपस्थलम्	५५०
भोज्यविशेषण फलम्	५५१
विधिविशेषात्फलविशेषः	५५८
नक्षत्रविरोधात्फलविशेषः	५५९
श्राद्धकालातिक्रमे कर्तव्यविचारः	५६१

**विनायकपूजाविधि-
प्रकरणम् १०.**

विघ्नोपप्रथमक्षणम्, विघ्नप्रत्यक्षदेतवः	५६२
विघ्नोपशान्त्यर्थं कर्म	५६३
स्नपनविधिः	५६४
उपस्थानमन्त्राः	५६५
ग्रहपूजा	५६७

ग्रहयज्ञविधिप्रकरणम् ११.

ग्रहयज्ञः, नवग्रहनामानि, नवग्रहमूर्ति- रूप्याणि	५६८
नवग्रहविधानानि	५६९
प्रसङ्गाद्ग्रहनादीनां लक्षणम्	५७१
ग्रहपूजा	५७२
होमविधिः, होममन्त्राः	५७३
नवग्रहसमिधः, द्वादशभोजनद्रव्यम्	५७४
नवग्रहदाक्षिणाः, दुःस्थमग्रहपूजा	५७५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
राजधर्मप्रकरणम् १२.	

अभिषिक्तराजधर्माः	५७६
राजमिश्रणः, राजपुरोहितत्व	५७७
यज्ञादिकरणे ऋत्विजः, द्वादशभोज्यो धनदाने फलविशेषः, धनरक्षणप्रकारः	५७८
लेख्यकरणम्, लेख्यकरणप्रकारः	५७९
राज्ञो निवासस्थानम्, अधिकारिणः	५८०
निक्रमाजितद्रव्यदाने फलम्, रणे मरणस्य स्वर्गफलकत्वम्	५८१
रणधर्मनिरूपणम्, भाग्यव्ययनिरीक्षणम्, हिरण्यस्य भाण्डान्तरे निक्षेपः, स्वर्गवि- हाः, सेनादर्शनम्	५८२
चाराणां गुडभाषणश्रवणम्, राज्ञो निशविप्र- कारः, दूतप्रेषणप्रकारः	५८३
प्रजापालनफलम्, पादतस्कादिभ्यो रक्ष- णम्, प्रजानामरक्षणे फलम्, राष्ट्राधि- कृतविधेष्टिज्ञानम्	५८४
उरगोचजीविनां नाशः, अन्यायेन प्रजाभ्य- करग्रहणे फलम्, देशाचारादिरक्षणम्, मन्त्ररक्षणम्	५८५
अरिमित्रादीनां समाक्षिभिश्चिन्तनम्, सामा- ध्यायाः, सं-यादिगुणाः, चात्राकालः	५८६
द्वैवपुरुरकारयोर्विवारः, राज्याह्वानि	५८८
दुर्द्वैतेषु दण्डकरणम्, अन्यायदण्डनिषेधः, दण्डघट्टने फलम्	५८९
दण्ड्यादण्ड्यौ, राजन्यवहारः	५९०
प्रसरेण्वादिमानम्, कनकपरिमाणम्, रजतपरिमाणम्	५९१
तान्नमानम्, उत्तमसाहसादीनां निरूपणम्, दण्डभेदाः, दण्ड्यस्यानिमित्तानि	५९२

इत्याचाराध्यायः ।

२ व्यवहाराध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
साधारणव्यवहारमातृका- प्रकरणम् १.	
उपोद्घातः	५१५
व्यवहारलक्षणम्, व्यवहारस्याष्टादश प्रकाराः	५१६
मनुष्याणां क्रियाभेदात्म्यव्यवहारस्य दशमद्यो- त्तरं भेदाः, व्यवहारस्य प्रकारान्त- राणि, चतुःसाधनत्वादि	५१७
द्विद्वारादिलक्षणम्	५१८
सभ्यासभ्यानां निरीक्षणम्	५१९
समाप्रकाराः, समासाधनाहानि	६००
व्यवहारकालः, समासदलक्षणम्, समायां धनुषास्त्रमास्त्राभावे तत्प्रतिनिधिः	६०१
प्राङ्गणविक्रयविधिः	६०२
अन्यायगामिनां सभ्यानां दण्डः	६०३
व्यवहारदर्शननिमित्तम्, आवेदयितुर्धर्माः	६०५
अकल्यादीनां राजसंसदि अनाह्वानम्, अ- नासेध्यनिहणम्	६०६
आसेधवागुर्विध्यम्, तदुदाहरणानि च	६०७
व्यवहारप्रवृत्तधर्माः	६०८
देशकालादिविहीनानां पक्षाणामनादेयत्वम्, अप्रतिहतादीनां पक्षाणां त्यागः	६०९
व्यवहारस्यानादेयत्वविचारः	६१०
पूर्वपक्षादेधतद्विधत्त्वम्	६११
पूर्वपक्षादेधविधी प्रतिवादिना पूर्वनादक- स्योत्तरस्य लेखनीयत्वोक्तिः, उत्त- रभेदाः, मिष्योत्तरप्रकाराः	६१२
व्यवहारपादाः, प्रलवस्कन्दलक्षणम्, प्राह- न्यायोत्तरलक्षणम्	६१३
संदिग्धापुत्रराणां लक्षणानि, व्यवहारस्य परवारः पादाः	६१५
असाधारणव्यवहारमातृका- प्रकरणम् २.	

पत्न्यां व्यवहारस्य क्रमः, तदुदाहरणम्,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
परीक्षककार्यम्	६१४
पराजितविषये विधानम्, साहसादिविषये व्यवहारस्यविलम्बः, साहसारीनां लक्षणम्	६१८
दुष्टलक्षणानि, स्वरवर्णादिभिर्नृणामन्तर्गत- ज्ञानपरीक्षणम्	६२०
हीनत्वे कारणानि, हीनस्य पञ्चविधत्वम्	६२१
हीनवादिप्रकाराः	६२२
उभयतःसाक्षिविषये प्रमाणनिर्णयः	६२३
सपणविवादस्यले निर्णयप्रकारः, छलनिरस- नप्रकारः	६२४
छलानुसारिव्यवहारविषये निर्णयः	६२५
स्मृत्योर्विरोधे निर्णयप्रकारः, धर्मशास्त्रार्थ- साध्योर्विप्रतिपत्तौ निर्णयः, दृष्टार्थादि- स्मृतीनां भेदाः, तदुदाहरणानि	६२६
श्रुत्यादिभिः सङ्घर्षविरोधे निर्णयः	६२७
साध्यार्थे लिखितादिप्रमाणभावे दिव्यान्व- तमपरिग्रहः, मानुषीदिविकीर्तिभेदेन क्रि- याया द्वैविध्यं, तत्प्रकाराश्च	६२८
स्वावरादिव्यवहारि दिव्यव्ययजननम्, वाद्यपा- रुषादिविषये दिव्यनिषेधः, दत्तादत्ता- दिव्यवहारेषु साक्ष्यादिप्रमाणग्रहणे निर्णयः	६२९
साक्षिणां समत्वे दिव्यशोधनमित्यादिविचार- ः, विवादिषु पूर्वोत्तरक्रियानिर्णयः	६३०
विशतिदण्डोपभोगे निर्णयः, निक्षेपलक्षणम्, शिक्षणालपौगण्डानां लक्षणम्	६३१
अनागमोपमृष्की दण्डः	६३२
आध्यायपहर्तुर्दण्डः, दण्डस्थानानि, प्राह- णस्य शारीरदण्डानिषेधः, वर्णानामवि- शेषेण दण्डविधानम्	६३३
प्रमाणतबोकाया भुक्तैर्धियविषये सहका- र्यन्तरनिहणम् कीदृशो भोगः प्रमाण- मित्यस्य निरूपणम्	६३४
भोगस्य पञ्चाशद्वयम्, आगमविरोधकथनम्, आगमनिरपेक्षाया भुक्तैर्धियविषये	६३५

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पुरुषभोगकालस्य प्रमाणम्, भुक्तिभेदाः	६३६
अनागमोपभोगे दण्डः, अभियुक्ते मृते निर्णयः	६३५
व्यवहारसिद्धये व्यवहारप्रवृत्तौ बलबलम्, व्यवहारनिवृत्तिकाणानि, मत्तादिकृत-व्यवहारस्यासिद्धिबोधनम्	६३८
प्रतिवादिदापेन विचारः, प्रनष्टाभियुक्तधन-विषये निर्णयः, अस्वाभिरुक्तिभेः प्राप्ती निर्णयः, विद्वत्प्रतिरिक्तेन निर्धौ दृष्टे निर्णयः, अनिवेदितनिधिविषये निर्णयः	६४०
चौरहृतद्वयविषये निर्णयः	६४१
ऋणादानमकरणम् ३.	
ऋणादानलक्षणम्	६४१
सबन्धकादावृषे प्रतिमासं वृद्धिप्रहणविधानम्	६४२
अधमर्णविशेषाद्दृष्टिविशेषः, पशुव्रतानां वृद्धिः, वक्रधान्वादीनां वृद्धिः	६४३
अधमर्णके नष्टे द्विगुणीभूते दिरण्ये निर्णयः, शाकादिविषये वृद्धिप्रहणप्रकारः, अध-मर्णनाहीकृतविषये निर्णयः	६४४
बहुपूतनर्णेषु युगपरप्राप्तेषु केन ऋणेषामध-मर्णके दाप्य इत्यपेक्षितविषये क्रमः	६४५
निर्धनाधमर्णिकविषये वर्णव्यवस्थया त-दपाकरणोपायः	६४६
दीयमानाप्रहणे निर्णयः, अधमर्णे मृते प्रोषिते वा कैर्कणमपाकरणीयमित्येत-द्विषये विचारः	६४७
कुटुम्बार्थदूपाद्यदस्यहणं तदपाकरणे निर्ण-यः, सुराकामार्थकृतऋणस्यादेयत्वम्	६४८
अदेशर्णविषये निर्णयः	६४९
पितृऋणस्य पुत्रपौत्रादिभिर्देयत्वम्, ऋ-णस्यानेकत्वे दानक्रमः, पितामहस्य ऋणापकरणे निर्णयः	६५०
रिक्थमाद्यादीनामुपदानेऽधिकारः, पुनर्भू-लक्षणम्	६५१
स्वैरिणोऽलक्ष्यानि, शौण्डिह्यादिकृतार्थवि-षयेऽपकरणप्रकारः	६५२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पितृ रिक्थ्याधिकारिनिर्णयः, पैतामहर्णापा-करणप्रकारः	६५३
ऋणाधिकारिनिर्णयः, भ्रात्रादीनामविभ-क्तत्वे प्रतिभाव्यादीनां निषेधः	६५४
दंपत्योः परस्परं धनविषयेऽविभागः, दर्शनदिपु प्रतिभाव्यनिरूपणम्, प्रति-भूप्रकारः	६५५
दर्शनप्रत्ययप्रतिभुविषये विचारः, प्रति-भुवामनकत्वे ऋणदानप्रकारः	६५६
प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिः, प्रतिभूद-त्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते पशुव्यापि-विषयेऽपवादः, आधिस्वरूपम्	६५७
आधिनासे निर्णयः, गोव्याधिभोगे वृद्धि-निषेधः	६५८
आधिसिद्धिविषये निर्णयः, आधेर्द्वैविध्यनि-रूपणम्	६५९
चरिब्रह्मन्धकाधिविषये निर्णयः, आधिमो-चनविषये निर्णयः, असानिहिते मयो-चरि कर्तव्यता	६६०
फलभोग्याधिविषये निर्णयः	६६१
उपनिधिप्रकरणम् ४.	
उपनिधिप्रवृत्तलक्षणम्	६६१
न्यामलक्षणम्, उपनिधेर्द्वैविध्यम्, न्याय-रक्षणं फलम्	६६२
न्यासापहारे दोषनिरूपणम्, उपनिधिदा-नेऽपवादः	६६२
उपनिधिनानो निर्णयः, उपनिधिसुपमोक्त-दण्डः, उपनिधिभ्रष्टाणां अचेतादिषु विधिः	६६३
न्यासापहारिणो दण्डविधानम्, रहो दत्ते निर्धौ निर्णयः	६६४
साक्षिप्रकरणम् ५.	
साक्षिस्वरूपनिरूपणम्, साक्षिणां समाप्ती-यत्वेन विधानम्	६६५
कृताकृतभेदेन साक्षिणो द्विप्रकारत्वनिरूप-णम्, कृतसाक्षिणः पथविधायकम्, अकृतसाक्षिणः पथविधायकम्, तदलक्षण-	

विषयः	पृष्ठाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
निरूपणम्	६६६	निरूपणम्, मुमुक्षुर्वादिभूतलेख्यस्या-	
असाक्षिनिरूपणम्	६६७	सिद्धिः, कृत्लेख्यलक्षणम्	६८६
असाक्षिप्रकाराः, स्तैनादीनामसाक्षित्वेन		लेख्यासुवर्णविषये विशेषः, देशान्तरस्यादि-	
विधानम्	६६८	विषये लेख्यान्तराभिधानम्	६८७
एकसाक्षिविषयेऽनुमतिः, चौयादिषु वर्ज्य-		सिद्धिभ्यलेख्यस्य सिद्धिः, सहस्रलेख्ये विचारः	६८८
साक्षिणोऽपि ग्रहणम्... ..	६७०	कृत्लेख्यसंशये निर्णयोपायाः, लेखकादीनां	
कार्यगौरवेऽसाक्षिणामपि साक्षित्वबोधनम्,		पञ्चत्वे निर्णयः	६८९
कृत्साक्षिणां दण्डः	६७१	ऋषित्वदृष्टसंदेहे निर्णयप्रकारः... ..	६९०
प्रसङ्गात्प्रमाणदोषोद्गाहनकालनिरूपणम्	६७२	सीमापत्रविधानम्, साक्ष्यमात्रेऽपि लेख्य-	
साक्षिधवणविधिः	६७३	प्रमाणविषये निर्णयः, समकालपक्षिमाभ्यां	
मार्गणादिसाक्षिविषये धर्मनिरूपणम्	६७४	राजकृतलेख्यस्य दिशिष्टत्वबोधनम्	६९१
कृत्साक्षित्वरूपकथनम्, साक्षिणामकथने		लेख्यस्य पृष्ठे लेखनप्रकारः, कुरस्ते ऋणे	
कर्तव्यता	६७६	दत्ते कर्तव्यता	६९३
जानसः साक्ष्यानङ्गीकारे दण्डविधिः, साक्षि-		दिव्यप्रकरणम् ७.	
णो द्वेषे निर्णयप्रकारः	६७७	दिव्यस्वरूपाभिधानम्	६९३
जयपराजयावधारणविषये निश्चयः, साक्षि-		पटादिदिव्यानां निरूपणम्	६९४
वचनप्रामाण्यभेदहेतुनिरूपणम्	६७८	चौरीशङ्काभियुक्तादीनां सप्तमायादिदि-	
साक्ष्यन्तरविषये हेतुः, कृत्साक्षिणां दण्डः	६७९	व्यविधानम्, तुलादिदिव्यानां विषय-	
बोभादिकारणविशेषे दण्डविशेषबोधनम्,		विशेषनिरूपणम्, अभियोक्तुः क्रिया-	
क्षत्रियादीनां कृत्साक्षित्वे दण्डः, सा-		विशेषाभिधानम्, अभियोक्तुकर्तृकरी-	
क्ष्यनिरूपे दण्डविधिः	६८०	र्यकावस्थाननियमस्य ऋषिद्विभित्तेऽ-	
वर्णिनां वधेऽनृत्तानुज्ञा, अनृतपचने प्राय-		पयादनिरूपणम्	६९५
क्षित्तम्, द्वाहाणवधनिषेधनिरूपणम्	६८१	महापातक्यादिषु दिव्यनिषेधः, क्षीर्यकम-	
क्षत्रियादिरथप्रसङ्गेऽनृतवचनानुज्ञा, अनृते		न्तरेणापि नृपद्रोहादिविषये पटादि-	
प्रायश्चित्तम्	६८२	दिव्यविधानम्	६९६
लेख्यप्रकरणम् ६.		दिव्यविधिः, कालविशेषेण दिव्यविशेषाः,	
लिखिताभिधानम्	६८३	सर्वदिव्यविषये पूर्वाह्नकालविधानम्,	
लेख्यत्रैविध्यम्, भागादिभेदेन लेख्यस्य		दिव्येष्वन्तः	६९७
सप्त प्रकाराः, तल्लक्षणाभिधानं च,		दिव्यकरणे माताभिधानम्, दिव्येषु कर्तृनि-	
स्त्रीकुराजकीयभेदेन लेख्यस्य द्विवि-		यमविधिः, रोगविशेषे दिव्यविशेषनि-	
धर्यम्, तद्रेदनिष्कलणम्	६८३	षेपनिरूपणम्,	६९८
लेख्यशुद्धिभिधानम्, जयपत्रलक्षणम्, लेख्ये		ऋणादानादौ क्रियति घनेऽभिवोगस्य	
संवरसरादीनां निवेशः	६८४	महत्त्वं तद्विषये निर्णयः	६९९
लेख्यसमाप्तावधमर्णस्य संमतिः, लेख्ये		अव्यन्तोत्सगुणत्वपुरुषविषये प्रमाणादिनि-	
साक्षिणां निवेशः, अलिपिज्ञानमर्णादा-		रूपणम्, तुलाप्रयोगविधिः	७००
पुण्यान्तराभिधानम्, लेख्ये लेखकसं-		तुलाकरणविधिः	७०१
मतिः... ..	६८५	तुलायां शुद्धिपरीक्षणप्रकारः	७०४
संश्रुतलेख्ये विशेषाभिधानम्, लेख्यप्रकार-		अभिदिव्य प्रयोगाभिधानम्, अग्नेः प्रार्थना	७०५

विषयः	पृष्ठाङ्काः
अभियोक्तृहस्तयोल्लोहमयपिण्डविन्यासः, अध.पिण्डनिर्माणविधिः	७०६
अग्निदिव्यकर्तुराचारः, मण्डलप्रमाणम्, अग्निदिव्यविधिः	७०७
अग्निदिव्यकर्तुः शुद्धिः	७०८
अलपरीक्षाप्रयोगः, त्रयोविधिनिरूपणम्...	७०९
विषादिव्यशयोगविधिः	७११
विषविधिः	७१२
कौशविधिः, कौशविधी शुद्धिपरीक्षणम्, जयपराजयावधारणकारणम्	७१४
सप्तसुलदिव्यविधिः	७१५
सप्तमापविधिः, फालविधिः, धर्माधर्म- विधिः	७१६

दायविभागप्रकरणम् ८.

पितुरिच्छया विभागप्रकारः, विषयविभाग- नियमः, एकपुत्रविषये भागविचारः, ज्येष्ठार्षिद्वय उद्धारविभागः	७१७
दायभागलक्षणम्, विभागे पुत्राणामधि- कारः, व्याख्यादिदोषसहितस्य पितृवि- भागेऽनधिकारः	७१८
समविभागे पत्नीनां विशेषः, विभागवैयर्थ्ये कारणान्तरम्... ..	७१९
पितृकृतविभागस्यानुद्धरणसोपनम्, पितृ- मरणानन्तरं समविभाग, मातृपनवि- भागे निर्णयः... ..	७२०
संप्राप्तव्यवहारानां विभागसोपनम्, पुंसां व्यवहारकालः	७२२
ऋणशुद्धिः, अविभाग्यधनम्	७२३
अमादागन्धर्व्योद्धरणे निर्णयः, विद्यालब्ध- धनस्याविभागः, विद्याधनलक्षणनि- रूपणम्... ..	७२४
पञ्चाङ्गधनलक्षणम्, विद्याधनविभागनि- र्णयः... ..	७२५
वस्त्रान्तंघरादीनां विभागनिर्णयः, अनेहनि- तृत्तानां विभागनिर्णयः	७२६
आप्तपुत्रस्य धनविभागः... ..	७२७
अनुपपन्नत्वादीनां स्त्रीणां दायविचारः,	

विषयः	पृष्ठाङ्काः
पैतमहे धने पौत्राणां विभागे विशेषः	७२८
विभागोत्तरमृतपुत्रस्य विभागविषये निर्णयः	७२९
पितृदत्तधनविषये निर्णयः, पितृसर्वे विभा- गे मातुः स्यपुत्रसमांशितम्	७३०
विभजतां पुत्राणां कार्यान्तरनिरूपणम्, असवर्णानां दायविभागः	७३१
भ्रात्रादिवचनया स्थापितस्य समुदायद्रव्य- स्य विभागः... ..	७३२
ग्राममुप्यायणाधिकारविषये निर्णयः	७३३
औरसपुत्रादीनां लक्षणम्... ..	७३४
शूद्रापुत्रविषये विभागनिरूपणम्,	७३५
कानीनपुत्रलक्षणम्	७३६
दत्तकादिपुत्राणां धर्मः, दत्तकप्रदानविधिः	७३७
श्रीतपुत्रलक्षणम्, पृथिमपुत्रलक्षणम्, स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम्, सहोदरलक्षणम्	७३८
औरसादिपुत्राणां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभावात् उत्तरोत्तरस्य भ्रातृदानादावधिकारसो- पनम्, पुत्रिकायां पृतायाभीरणे जाते निर्णयः, दत्तके पुत्रे उत्तरोत्तरस्यो- निर्णयः, पुत्र प्रतिनिधिलक्षणानां विशेष- निरूपणम्	७३९
असवर्णपुत्रविषये विकारः, पृथगतत्प्रतिनि- धिरहितस्य मृतस्य धनमात्रां ह्यः	७४०
सर्वेदासभावे भ्रातृदानानां दिव्यमागित्वाभि- धानम्, भ्रातृगन्धर्व्यस्य राज्ञोऽर्था- रथविधानम्... ..	७४५
राज्याभिधनविषये निर्णयः, स्त्रीपनादि- धनानामहोर्ध्वत्वाभिधानम्	७४६
वानप्रस्थादीनां धनेऽधिकारिणः, सोद- रस्य संघट्टिधनेऽधिकारिनिर्णयः	७४७
संघट्टलक्षणम्, सोदरगणोद्धारसर्गो निर्णयः	७४८
संघट्टिधनविभागे विशेषः, विभागेऽनधि- कारिणः	७४९
अनेहानां पुत्रविषये विभागविधानम्, श्रीकादिदुहितृविषये निर्णयः	७५०
स्त्रीपनस्वर्गतिरूपणम्, अथग्न्यादिर्ध- नसम्बन्धम्	७५१
मांसाधिकारं स्त्रीनां स्वायत्तधनम्, मनु-	

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

दत्तधने स्त्रीणामधिकारनिरूपणम्, अ-
न्वाधेयलक्षणम्, स्त्रीधनविभागः, स्त्रीध-
नापहारिणां दण्डः ७५२

अनपलास्त्रीधनेऽधिकारिणः, विवाहभेदेन
स्त्रीधनेऽधिकारिभेदाः, अपलवतीधने
दुहित्राद्यधिकारः ७५३

वाग्दत्ताविषये निर्णयः, वाग्दत्तकन्यामरणे
निर्णयः ७५४

दुर्भिक्षादिपङ्कते स्त्रीधनग्रहणे भर्तुरधिकारः
आधिवेदनिष्कारुयस्त्रीधनलक्षणम्, विभाग-
सिद्धे हेतवः ७५६

सीमाविवादप्रकरणम् ९.

सीमाविवादे निर्णयहेतवः, ध्वजिनीत्यादि-
भेदेन सीमायाः पश्चात्त्वम् ७५८

सीमाविवादे तन्निर्णयसाधनानि, वादहेत्व-
भिधानम्, सीमाविवादे साक्ष्यभिधानम्
मौललक्षणम्, उद्धृतलक्षणम्, संस्रक्तादीनां
लक्षणम् ७६०

सीमानिर्णयोपायाः ७६२

सीमाविवादेऽवृत्तसादिनां दण्डः, सातृचिह्न-
भावे रासा सीमानिर्णयस्य कर्तव्यत्वम्
सीमानिर्णयस्याऽऽरामादिप्रातिदेशः, मेख-
लादीनां भेदेने दण्डनिरूपणम् ७६४

मर्यादाभिहारो दण्डः ७६५

शशापपहारो दण्डनिरूपणम्, सीमामध्यगत-
वृक्षविषये निर्णयः, स्वधने सेतुक्या-
दिकरणविषये निषेधाभावसोपपन्नम्,
सेतुनपर्वतविगृहणविषये निर्णयः, सेतो-
द्वेष्यम् ७६६

कान्यदत्तस्येप्रविषये विधानम् ७६७

स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०.

मदेष्यादिभिः पालकादिप्रभुषु दण्डः... .. ७६८

मातृप्रमाणम्, भयशासनविषये द्विगुणदण्डः,
क्षेत्रान्तरे पशुनारे जानिदेशः, कालभे-
देन दण्डभेदः ७६९

सोपलकभिने कन्यारूपे निर्णयः, उच्छेद-

पदस्य विषयविशेषेऽपवादनिरूपणम्,
वृत्तिकरणप्रकारः ७७०

पशुविशेषे दण्डम वः, अदण्डपशुनाम-
भिधानम्, प्रमादनाशे निर्णयः ७७१

पशूनां स्वामिपालयोर्विवादे- निर्णयप्रकारः,
पालमाहादिविषये स्वामिनो दोषाभाव-
निरूपणम्, पालदोषेण पशुविनाशे
पाले दण्डः ७७२

गोप्रसङ्गाद्व्यप्रचारः ७७३

गवादिप्रचारादिषु क्षेत्रचरिमाणम् ... ७७४

अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ११.

अस्वामिविक्रयविवादे निर्णयः, रदस्यस्येन
मन्वन्विषयः ७७४

अस्वामिविक्रयस्वरूपम्, नष्टापहृतद्रव्यवि-
षये निर्णयः ७७५

पृहीतकार्याभिधानम्, स्वामिविक्रयविवादे
स्वधनप्राप्तये स्वामिना यशकृतं च तद्वि-
षये निर्णयः ७७६

पशवन्धनलक्षणम्, अभिव्योक्तुपर्मनिरूपणम्,
क्रयसोपनादिप्रकारः, यदा तु अभि-
व्योक्तुः स्वन्वे प्रमाणं नास्ति क्रेतुश्च
कश्चिद्दो तद्विषये विनिर्णयः ७७७

राजाजुमतिं विना हतप्रनष्टद्रव्यहरणे दण्डः,
राजपुरुषाणीतद्रव्यविषये कालनिरूप-
णम्, द्रव्यविशेषं प्रति यावदधिगमे देयं
तद्विषये निर्णयः ७७८

दत्तामदानिकमकरणम् १२.

दत्तं दत्तं संप्रदानादनपहार्यं विदं पापहार्यं-
मिति विवेच्यार्थं देवादेवविषये निर्णयः,
दानविक्रयकालनिरूपणम् ७७९

दानद्रव्यद्रव्यविषये निर्णयः, दत्ताप्रशान्ति-
कालक्षणम् ७८०

देवादीनां प्रभारः, अदेयमशेषपन्नं, दान-
स्वप्नम्, धनितलक्षणम्, कामकोषा-
दिभिर्देवपन्नस्य पुनर्भरणम् ७८१

देवपन्नस्य प्रतिपत्तौ दत्तामि-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

क्रीतानुशयमकरणम् १३.

द्रव्यविशेषपरीक्षकाणां कालविशेषनिरूपणम् ... ७८३
 प्रसङ्गाद्द्रव्यान्तरपरीक्षोपायनिरूपणम्, ता-
 न्तवविषये परीक्षणम्, कामिकादिवि-
 षये ह्रासवृद्धिज्ञानोपायः ... ७८४
 दण्डपरिमाणनिरूपणम् ... ७८५

अभ्युपेत्याशुश्रूषामकरणम् १४.

दास्यविषयाभिधानम्, दासानां पञ्चदश
 प्रकाराः ... ७८६

दासमोक्षणविषयनिरूपणम्, मन्त्रजपाव-
 सितस्य मोक्षविषये निर्णयः ७८७

भक्तदासवदवाहृतयोर्विशेषः, वर्णापेक्षया
 दास्यव्यवस्था ... ७८८

ध्वजाहतादिदासानां भेदाः, ब्राह्मण्यदान-
 विषये दण्डविधानम् ... ७८९

अन्तेवागिधर्माः, शुभ्रकर्मदाननिरूपणम्,
 कर्मकरादीनां भेदाभिधानम् ... ७९०

संविभ्यतिक्रममकरणम् १५.

संविभ्यतिक्रमलक्षणस्य व्यवहारपदस्योप-
 योग्योभिधानम्, धर्मस्यार्थं ब्राह्मण-
 स्थापनादिनिरूपणम्, ... ७९१

सामयिकानां कर्तव्यम्, सामयिकराजहृत-
 धर्मातिक्रमे गणद्वयदृष्टे च दण्डवि-
 धानम् ... ७९१

अस्तुदासिनी दण्डः, कुलश्रेण्यादिभिः कृत-
 दण्डविषये राजानुमतिः, समूहानां
 मुनयः एव विभक्तये निर्णयप्रदातः ... ७९४

समूहदिनप्रादिवचनस्य प्राप्तेन बोधनम्,
 सामयिकदण्डस्य दण्डः, समूहप्रयोगे
 राज्ञो कर्तव्यप्रकारः, समूहदण्डप्रवहारेणो
 दण्डः, दण्डधनविषये निर्णयः ... ७९७

कार्यचिन्तकदण्डनम्, ब्राह्मणदण्डस्य साम-
 यिकधर्मस्य धेय्यादिविदेशः ... ७९८

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

वेतनादानमकरणम् १६.

वेतनानयकार्माह्वयविवादपदाभिधानम् ... ७९७

भूतिमपारिच्छिद्य कर्म कारयितुर्दण्डः, भूते-
 भागनिर्णय, देशकालव्यतिक्रमेण भूति-
 दानम्, अनुरूपवेतनदानादिप्रकारः ... ७९८

बाहककृतभाण्डनासो दण्डाभिधानम्,
 प्रस्थानविप्रकर्तुर्दण्डः, प्रकान्तादिविषये
 दण्डविशेषाभिधानम् ... ७९९

कर्म कर्तुंवेतनादाने निर्णयः, मूल्यमादाय
 विषयप्रदाने निर्णयः ... ८००
 परभूमौ गृहकरणे स्तोमदानादिनिर्णयः ... ८०१

द्यूतसमाह्वयमकरणम् १७.

द्यूतसमाह्वयलक्षणम्, समापतिना यावती
 वृद्धितेजश्च प्रात्या तदभिधानम्, द्यूत-
 द्यूतेः सभिकस्य कर्तव्यता ... ८०२

धूर्तमण्डले राज्ञो वर्तनकामाभिधानम् ... ८०३
 जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायः, द्यूत-
 क्षोपाभेदेविना दण्डः, एकप्रधानद्यूत-
 विधानम् ... ८०४

समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः ... ८०५

वाचपारुष्यमकरणम् १८.

वाचपारुष्यस्वरूपम् ... ८०६

पारुष्यभेदानिरूपणम्, वाचपारुष्यविशेषे
 दण्डविशेषः, क्षान्तादिविषये च दण्ड-
 मन्त्रेण व्यवहारे दण्डाभिधानम् ... ८०९

समवर्णादाकोत्तरे दण्डविशेषः, मध्यमवा-
 क्यस्यैव दण्डविधानम्, वाचपारुष्य-
 रस्यैव दण्डनोपयुक्तस्य दण्डविधानवि-
 धाभिधानम् ... ८१०

ब्राह्मणादिवर्णानां मूर्धावनिष्कृतिधर्माणां
 पारुष्यस्योदकाकोत्तरे दण्डनिरूप-
 णम्, वर्णानां प्रकृतिभेदात्तरे दण्ड-
 विधेयः ... ८१०

विषयः	पृष्ठाङ्काः
निष्ठुराक्षेपे दण्डः, अशष्पाविषये दण्डनिरूपणम् ८०९	
पतनीयद्वेखाक्षेपे दण्डः, उपपातकहेखाक्रोशने दण्डविशेषः, प्रविचारीतानाक्षेपे दण्डाभिधानम् ८१०	
दण्डपारुष्यमकरणम् १९.	

दण्डपारुष्यलक्षणम्, तस्य प्रविध्यम्, दण्डप्रणयनार्थं तत्स्वरूपसद्वेदे निर्णयहेतवः ८११	
भस्मादिप्रक्षेपणे दण्डविधानम्, अमेध्यादिक्षेपणे दण्डः, ब्राह्मणपराधेषु क्षत्रियादेरङ्गच्छेदादिनिरूपणम् ८१३	
द्विजतेरुपरि निष्ठीयनादि कुर्वतः शूद्रस्त्री-पृच्छेदः, परपीडार्थं हस्तायुधमिते दण्डः, पादकेशादिलुब्धनेषु दण्डाभिधानम् ८१४	
काष्ठादिभिस्ताडने दण्डः, लोहितदर्शने दण्डविशेषः, करपादादिमङ्गे दण्डविधानम्, चेट्यादिरोधने दण्डः, कन्धरादिमङ्गे दण्डः... .. ८१५	
यदुभिरकस्याङ्गमद्वादिकरणे दण्डः, परस्य दुःखोत्पादने अणारोपणादी व्ययदानम् ८१६	
जुष्पाभिषातकादेर्दण्डविधानम्, परद्वेदे दुःखोत्पादिवृत्तिकारिप्रक्षेपे दण्डः, पशुभिर्दोहे दण्डः, पशूनां लिङ्गच्छेदे दण्डाभिधानम् ८१७	
महापशुविषये दण्डः, वृक्षामिर्दोहे दण्डः, वृक्षविशेषच्छेदने गुल्मादीनां छेदने च दण्डः... .. ८१८	

साहसप्रकरणम् २०.

साहसलक्षणम्, साहसस्य पञ्च प्रकाशाः... ८१९	
अभयमकथनापहारे दण्डः ८२०	
साहसस्य अयोमभितुर्दण्डः, पूजानामभियोगिपरिभवयोः कर्तुर्दण्डः, धानुभयोत्ताडने दण्डः, सारिष्ठस्याप्रदातुर्दण्डः, समुद्रदुर्गं दण्डादीनां दण्डः... .. ८२१	

विषयः	पृष्ठाङ्काः
स्वच्छन्दविषयवगाम्यादीनां दण्डः, अयुक्तमपकर्णे दण्डः, पुंस्त्वप्रतिघातने दण्डः, दासीगर्भविनाशने दण्डः, पितापुत्रादीनामन्वथोन्यहाते दण्डविधानम् ८२२	
परदत्तापरहर्तुर्नेजकस्य दण्डः, पितापुत्रविरोधे साक्षिणां दण्डः... .. ८२३	
तुलानाणककूटकरणे दण्डः, नाणकपरीक्षकविषये दण्डाभिधानम्, मिष्याधिक्रिसी कर्तुर्विषयस्य दण्डः, अपन्यबन्धनादी दण्डः ८२४	
मानेन तुलया वा पण्यद्रव्यापहारे दण्डाभिधानम्, सेपजादावसारद्वयमिश्रणे दण्डः... .. ८२५	
अजाती जातिकरणे दण्डः, समुद्रभाण्डव्यवसायकरणे दण्डविधानम्, नणिजानधर्टरासवृद्धिकरणे दण्डः ८२६	
अर्घविशेषकरणे दण्डविधिः, येनाद्येण व्यवहारो भगिग्भिः कार्यस्तद्विषयनिरूपणम्, स्वदेशपण्यविषये साभानिर्णयः, ऋयादिनादिवान्तरविक्रयविषयविधानम् ८२७	
विक्रीयासंपदानमकरणम् २१.	

विक्रीयासंपदानस्वरूपम्, विक्रीयासंप्रत्यच्छतो दण्डः... .. ८२८	
मूलं दत्त्वा पण्यं न श्रुताति तद्विषये निर्णयः, राजर्द्वेषोपपातेन पण्यदोषे निर्णयः ... ८२९	
एकत्र विक्रीयान्यत्र विक्रये दण्डः, निक्षेपं दर्शयित्वा सदोपदाने दण्डविधानम्, कथकतुरनुशयविषये निर्णयः ... ८३०	

संभूयसमुत्थानमकरणम् २२.

संभूयसमुत्थानविषये आभालामादिनिर्णयः, संभूयसमुत्थानलक्षणम् ८३१	
सम्यक् कर्म कुर्वतामाचारनिरूपणम् ... ८३२	
प्रतिषिद्धादिनिषये निर्णयः, राजनिहपितार्थे राजभागाः, व्याप्तिदादि-विषये निर्णयः ८३३	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
सुल्लवचनार्थं पण्यपरिमाणनिष्ठे दण्डः, तारिकस्व सुल्लवविषये दण्डः, समी- पगृहस्वामिनो निमज्जणाकरणे दण्डः, जलसुल्लवविषये निर्णयः ८३४	
संभूयकारिणां मृतस्य धनाधिकारिणां क्रमः ८३५	
संभूयकारिणां मध्ये जिम्नकर्तृस्वलागः, वाणि- यमसंस्थान्तिगादिश्रवतेदेशः ८३६	

स्तयप्रकरणम् २३.

चौरस्य दण्डनार्थं परिज्ञानोपायनिरूपणम्, स्तयप्रहणस्य ज्ञानोपायाः ८३९	
सोत्पन्नपरीक्षणम् ८४०	
शुद्ध्या गृहीतविषये निर्णयः, चोरे दण्डः, चौरब्राह्मणविषये दण्डान्तरनिरूपणम् ८४२	
चौरदर्शनेऽपहतद्रव्यप्राप्त्युपायाः ८४३	
ग्रामक्षोमादिचौर्ये मुणितदानप्रकाराः ८४४	
वन्दिप्राहादीनामपहारे दण्डविधानम्, अपराधविशेषेण दण्डविशेषः, द्वितीया- पराधे दण्डः... .. ८४५	
धूम्रमध्यमहाद्रव्यापहारे यथासारं दण्डवि- धानम्, धूम्रादिद्रव्याणां स्वरूपम्, धान्यापहारे दण्डः, प्रसृतादिमानल- क्षणम् ८४६	
सुवर्णरजतादीनामपहारे दण्डनिरूपणम्, रत्नादीनां हरणे दण्डनिरूपणम् ८४७	
यज्ञार्थोपकृतद्रव्यापहरणे दण्डः, कूपर- ज्जवाद्यपहारेविषये दण्डविशेषः, अस्त्र- सूत्रव्यस्तये मूल्यात्पशुणो दण्डः ८४८	
चौरस्यये राज्ञः कर्तव्यम्, चौरसाहासि- कयोरनुकूलं कुर्वतो दण्डः ८४९	
शस्त्रावपातनादिषु दण्डविधानम्, क्षत्रिया- दिकृतप्रक्षयणवधे दण्डः ८५०	
हंसभासादीनां वधे निर्णयः, प्रकाशघात- कादिविषये निर्णयः, विप्रदुष्टादिक्रीणा दण्डः... .. ८५१	
घातकाविज्ञाने तत्परिज्ञानोपायनिरूपणम्,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
क्षेत्रादीनां दाहकस्य राजपत्न्याभिगा- मिनश्च दण्डः... .. ८५२	

स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४.

परस्त्रीसंभोगात्मके संग्रहणे निमित्ते पुरुषस्य प्राश्रतायो कारणनिरूपणम् ८५३	
स्त्रीसंग्रहणसाधनानि, स्त्रीसंग्रहणस्य प्रैवि- ध्यम् ८५४	
स्त्रीसंग्रहणलक्षणम्, प्रतिभिद्स्त्रीपुतयोः पुनः संलापादिकरणे दण्डविधानम्... .. ८५५	
सजातीयादिविषये दण्डविधानम्, चारण दारेषु दण्डाभावः ८५६	
माप्रादिगमने दण्डः ८५७	
प्रसङ्गात्कन्याहरणे दण्डः, कन्यादूषणे दण्डः ८५८	
स्त्रीदूषणे दण्डः, मिथ्याभिज्ञाने दण्डः, पशु- गमने दण्डः, अन्त्यजस्त्रीगमने दण्डः... .. ८५९	
दास्यभिगमने दण्डः, बलात्कारेण दास्यभि- गमने दण्डः, एकस्वां बहूनामभिगमे दण्डनिरूपणम् ८६०	
अयोनी गच्छतो दण्डः, अन्त्यस्वाऽऽर्थाग- मने वधः ८६१	

प्रकीर्णप्रकरणम् २५.

प्रकीर्णास्वविवादपदनिरूपणम् ८६१	
अभद्रेण ब्राह्मणादीन्दूपयतो दण्डविधा- नम्, वृष्टस्वर्णव्यवहारादीं दण्डः, विप- यविशेषे दण्डाभावाभिधानम् ८६२	
द्विभ्रतस्वयानेन मारणविषये निर्णयः ८६३	
प्राणिवधे प्रवर्तमानानामुपेक्षार्थां स्वामिनो दण्डः, जार चोरेति वदतो दण्डः, यो राजन्यनिवेद्य जार मुचति तद्विषये दण्डाभिधानम्, राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तु- दण्डः, राजाकोशादिकर्तुर्दण्डः ८६४	
मृतवस्तुधिक्रये गुतोस्तामने राजासनापो- हणे दण्डः, परनेप्रभेदनादौ दण्डः, विप्र- लिङ्गेन र्जावधितुर्दण्डः, रागदोषादि-	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
माङ्गल्यव्यवहारे संध्यानां दण्डाभिधानम् ८६५		नोपयाभिधानम्, तीरितादिस्वल्पविषये निर्णयः, अन्यापगृहीतदण्डधनस्य गतिविषये निर्णयः ८६६	
व्यायतः पराजितस्य क्षादिनां न्यायदर्श-			

इति व्यवहाराध्यायः ।

३ प्रायश्चित्ताध्यायः ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
आशौचप्रकरणम् १.		महामस्नानयात्राफलम् ८७९	
मृतविषये स्नानहाहादिनिर्णयः, इमस्ताने ब्राह्मणादिवर्णानां नयनविधिः, कृतबुद्धविषय उदकदानादिनिर्णयः ८७०		उदकदानोत्तरं कर्तव्यता ८८०	
अकृतबुद्धविषये निर्णयः, घृहाहतामिकाग्रविषये क्षोषनिरूपणम्, प्रेतस्नानादिविधिः, नमदेहदहने निषेधः, धनिष्ठापश्चकृते विशेषविधानम् ८७१		शोकनिरसनहेतव्यभिधानम् ८८१	
त्रिपादक्षमृते विशेषविधिरूपणम्, त्रिपुष्करयोगस्वरूपाभिधानम्, द्विजस्य दूरेण निर्हरेण क्षोषाभिधानम् ८७२		रोदने दोषः, उत्तरकर्मनिरूपणम्, प्रेतसंस्कारिणां शुद्धिः ८८२	
क्षयनिर्हरेणविधिः, अहितामिरणे विशेषः, उपनीते संस्थिते संस्कारात्तरकर्मनिरूपणम्, अहातिष्वार्तदेशाभिधानम् ८७३		मृत्येनासवर्णप्रेतदहनेऽशौचाभिधानम्, धर्मावज्ञाननिर्हरेण फलम् ८८३	
उदकदानधर्मविधिः ८७४		आचार्यादीनां निर्हरेणादौ ब्रह्मचारिणोऽधिकारबोधनम्, शूद्रशयनिर्हरेण ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम्, शास्त्रिणां नियमाविशेषाः ८८४	
तिलाहतिः ८७५		इमस्नानदेवताबलिविधिः, अस्थिसंस्कारः ८८६	
पतितमहाचारिणोऽदकदानेऽनधिकारः, पापघादीनामुदकदानकर्मत्वंतत्प्रदानत्वयोरपवादनिरूपणम् ८७६		तर्पिष्वास्वत्यागाफलम्, प्रेतपिण्डदाने निर्णयः ८८७	
आत्महननविषये निर्णयः, प्रमादेनाग्न्युदकादिभिराग्रेण आशौचादिनिरूपणम्, महाभोगादिर्षितानामात्मत्यागरूपेऽध्यनुशा ८७७		ब्राह्मणादिपुत्रपिण्डसंख्या, असमर्थादिषु पिण्डसंख्याभिधानम्, पिण्डदानविधिः ८८८	
बाराणस्यां त्रियणास्य तारकमन्त्रप्राप्तिः, अभिसर्ग्ये देहत्यागिनां मोक्षाभिधानम्, स्वर्गद्वारे देहत्यागिनां गतिनिरूपणम् ... ८७८		प्रथमादिविशेषदिवसेषु शास्त्रिभिः सहैकजभोजनम्, प्रथमादिदशाहान्तरदिवसेषु पिण्डदानेन सूर्याद्यज्ञोत्पत्तिनिरूपणम्, शिष्यादौ जलक्षीरदानम् ८८९	
		अशौचस्य विषयविशेषेऽपवादः ८९०	
		मृतके स्मार्तकर्मनिर्णयः ८९२	
		मृतके संध्यादिविधानम्, सपिण्डादीनामाशौचकालः, समानोदकक्षणम्, चतुर्थदिनेऽस्थिमंथनम् ८९३	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
अशौचविषये पक्षाभिधानम्....	८९४
अस्नातादीनां सूतकित्त्वेन बोधनम् ...	८९५
जन्मन्यस्यदयत्वावेशे प्रतीपादनम्, पुत्र जन्मादिवसे पितुः सूतकाभावः, तदिवसे ब्राह्मणानां प्रातिग्रहाधिकारनिरूपणम्...	८९६
मृतेकायाः कर्मण्यधिकारकालः, सूतके प्रपन्नादिवसेषु यागविवये पितुरधिकारः	८९७
आशौचसंपाते निर्णयः ।	
जननमरणशौचसंपाते निर्णयः ...	८९८
गर्भस्राव आशौचनिर्णयः ...	९००
विप्रादिहृतस्याऽऽशौचसंकोचः...	९०१
पतितलक्षणम्, पतितविषये दाहादिकर्मणां निषेधः, मृतपतितानां कृतिक्रिया, पतितामातेनोः धादकालः ...	
विदेशस्थाशौचे दशाहादूर्ध्वं ततः पूर्वं च हाते निर्णयः, ...	९०४
देशान्तरलक्षणम्, अङ्गुलादीनां प्रमाणम्, देशान्तरस्थमातापितृमरणे पुत्रस्याऽऽशौचविधानम्, पित्रपत्नीविषये विशेषः, क्षत्रियादिवर्णानामाशौचकालः, ...	९०५
स्वधर्मनिरतयोः क्षत्रियवैश्ययोः शुद्धिकालः ...	९०६
क्षत्रियादिबान्धवे विषये विप्रादीनामाशौचकालः, अदत्तकन्यामरणे सपिण्डामामाशौचम्, बालमरणे सपिण्डानामाशौचकालः, गुणोद्विष्वसपिण्डेषु संक्षिप्तेष्वशौचनिरूपणम् ...	९०७
अश्रीकादिकन्यामरण आशौचनिर्णयः, ...	९०८
आतमृते मृतजाते वाऽऽशौचानिधानम्...	९०९
दशाहानिवृत्तौ बालस्य पक्षसे निर्णयः, अजातदन्तादिरालमरण आशौचनिर्णयः ...	९१०
अकृतबृहमरणे निर्णयः, कृतबृहमरणे निर्णयः, ...	९११
गुरोर्मरणे शिष्यस्याऽऽशौचकालः ...	९१२
मातामहादिमरणे दौहित्रादीनामाशौचकालः, दौहित्रादिमरणे निर्णयः, पित्रो-	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
रपरमे व्यूढकन्यानामाशौचम्, शशु-रादिमरण आशौचम् ...	९१३
अनीरसपुत्रमरणेऽन्याभित्तमार्दामरणे चाऽऽशौचनिर्णयः ...	९१४
राजनि मृते तद्विषयवासिनामाशौचम्, सपिण्डजननादावपि क्वचिद्विषय आशौचापवादः ...	९१५
कार्वादीनां सद्यः शौचत्वविधानम्, ...	९१६
दिग्वाहवादिहतानां सद्यः शुद्धिः, अनुगमनाशौचनिर्णयः, शूशानुगमने निर्णयः	९१७
ऋतिवत्तादीनां सद्यः शौचम् ...	९१८
गृहीतमधुपर्कादीनामाशौचापवादः ...	९१९
भ्रातृभे धादकर्मणि ब्राह्मणानां नाऽऽशौचम्, मैत्रिकादीनां नाऽऽशौचम्	९२०
रजस्वलादीनां स्पर्शनिर्णयः, प्रसङ्गात्सन्धाननिमित्तानिधानम् ...	९२१
स्नानकारणानि ...	९२५
शुद्धिहेतूनां कथनम् ...	९२७

आपदर्भप्रकरणम् २.

भाषादि वृत्त्यन्तरजीवननिर्णयः, ...	९२८
सर्ववर्णसाधारणधनोपार्जनोपायनिरूपणम्	९२९
भाषादि ब्राह्मणस्य शूद्रवृत्तिनिषेधः, वैश्यकर्मणा जीवतो ब्राह्मणस्य पण्यविशेषविक्रयप्रतिषेधाभिधानम् ...	९३०
वेदाभिविक्रये ब्राह्मणस्य दोषः, वेदविक्रयस्य षड्विधत्वम्, तिलविक्रये प्रतिप्रसङ्गः ...	९३२
द्रव्यविशेषविक्रये प्रत्यवायविशेषः...	९३४
आपद्यस्यप्रतिषेधेऽदोषः ...	९३५
भाषाकाले जीवनसाधनानि ...	९३६
अत्यन्तापदि स्वयंरूपतो नियमाः, यथाविधि कृषिधर्मैर्नृविप्रस्य दोषाभावरूपनम् ...	९३७
रक्षाजीवनैर्जीवतो जीवनान्तरबोधनम्, प्रसङ्गात्सो वृत्तिविषये कर्तव्यता ...	९३८
शौचवर्णः ...	९३९

विषयः	पृष्ठाङ्कः
वानमस्थमकरणम् ३.	
वानमस्थधर्माः.....	९३९
मद्गन्धर्वानन्तरमपि वानप्रस्थाश्रमानुष्ठा, गाह्वर्याह्वानप्रस्थाश्रमं गच्छतो विशेषे- षामिधानम्, वानप्रस्थस्य श्रौतस्मार्त- कर्मसाधनद्रव्यवैशेष्यविशेषनिरूपणम्	९४०
संसाह्यद्रव्यपरिमाणविशेषाभिधानम्	९४१
ग्राम्यीवधयः, वानप्रस्थाश्रमस्याऽऽचाराः	९४२
प्रीप्सादिषु पद्मामेसाधनादितपोभिधानम्	९४३
श्रमैः समारोपणादि, भिक्षाचरणम्	९४४
वनस्यभिक्षया शरीररक्ष्यसंभव उपायान्त- रयोधनम्, सुकलानुष्ठानासमर्थविषये प्रतान्तरविधानम्	९४५
यतिमकरणम् ४.	
प्रव्रजितधर्माः.....	९४६
संन्यासविधिव्याख्याणम्,	९४७
प्रव्रजितोपव्रतानि, संन्यासिनो धर्माः	९४८
भिक्षुप्रकाराः, पारिमज्जवानन्तरं कृत- व्यानि, त्रिदण्डलक्षणम्	९४९
भिक्षुकर्माणि, कुडीवरादिभिक्षुणां रक्ष- णानि	९५०
दण्डग्रहणेऽधिकारिणः, यतिधर्माः	९५१
यतिविहारः	९५२
परिमज्ज्याश्रिते दोषाभिधानम्, भिक्षुघटेने कर्तव्यता	९५५
भोक्षायिकारिविरूपणम्, निश्चायनासमर्थ प्रत्ययग्रह, अनुग्रहेऽप्यतिप्रसक्तिवार- णाय विशेषाभिधानम्	९५६
सैशुनारीनां रक्षणानि	९५७
पारिवारिककर्म, परिब्राह्मणः	९५८
यत्रेरात्मोपासनमा मोक्षप्राप्तेः	९५९
प्रसङ्गाद्द्रव्यस्य मोक्षसाधनोपायाः	९६०
ज्ञानधर्मैः प्रसङ्गात्	९६१
निश्चायने कर्तव्यता	९६२
चतुष्टयधर्माणि, तेषां शक्तिपानम्	९६३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
भोजनावधिः, यदाकर्तव्यं भोजननिषेधः, कांस्यपात्रगोजने रोषः	९६५
यत्तेः प्रधानकर्मानिरूपणम्, तत्कलाभिधानं च, आशयभूदः कर्तव्यतानिरूपणम्	९६६
वैराग्योपायकथनम्	९६७
गर्भोत्पत्तिप्रकारवर्णनम्	९६८
आत्मज्ञानोपायाभिधानम्, ध्यानयोगनिरू- पणम्	९७०
प्राणायामसाधनप्रकारः, परबु सोऽपादने निषेधः, तत्त्वनिरूपणम्	९७१
सर्वाश्रमेषु यो धर्मो मोक्षोपायतयोक्तस्तस्य कात्स्न्यनिरूपणम्, धर्मसाधनानि	९७२
परमात्मनः सकृदाज्ञातोरपत्तिनिरूपणम्, यदि जीवः परेणाभिमतर्हि कथमसी स्वयत्तदेतुनि काम्ये दीनि कुत इत्ये- तद्विषयेऽभिधानम्	९७३
जीवस्य ज्ञात इति यो व्यवहारस्तद्विषये कारणाभिधानम्	९७४
शरीरग्रहणप्रकारवर्णनम्, आकाशादिवो- कारप्रकारनिरूपणम्	९७५
शरीरादिभिच्छ्रुतो जीवस्येन्द्रियादिप्राप्ति- कारणम्, संयुक्तशुक्रशोणितस्य काय- रूपपरिणती.कमः	९७६
तृतीयमागतमेवाऽऽन्तरकायान्तराभि- धानम्	९७७
चतुर्थे म सि गर्भक्षार्य गर्भस्य दोहददा- नम्, गर्भस्यैर्वादिक्षणम्, गर्भमेऽन्त- रकायादीनां संपत्तिः, अष्टमे त्वगादि- संबन्ध, अष्टमे गर्भस्याजीवने हेतुः, प्रसवकालः	९७८
शरीरनिरूपणम्, अस्थिसंख्या, अस्थिव्या- पूरणप्रकाराः	९७९
सविपद्याणि ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि	९८१
प्राणायतनानां विस्तारः, प्रपञ्चेन जटराद- ववोनिरूपणम्	९८२
शरीरे स्थानानि, नव चिह्नानि, नाडी- संख्या	९८३
सुदधमनीनां संख्याभिधानम्, केसुधमनी-	

विषयाः	पृष्ठाङ्कः	विषयाः	पृष्ठाङ्कः
धिसंख्या, सकलशरीरच्छिद्रसंख्या ...	१८४	क्षेत्रज्ञस्य प्रामाणिकताभिधानम्...	१००४
शरीररसादिपरिमाणम्, शरीरनिर्हणस्य		आ मनो बन्धवशेषाभिधानम् ...	१००५
प्रयोजनाभिधानम्, परमात्मनिप्रक्षेत्र-		अमृतत्वप्राप्त्युपायाः ...	१००७
शोषासनायामसमर्थं प्रति प्रकारान्त-		योगप्राप्तिसाधनम्, जातिस्मरत्वविषये	
रेणाऽऽत्मोपासनानिरूपणम्...	१८५	कारणाभिधानम्, सुरनरादियोनिविषये	
अपवर्गहेतुतयोक्त परमात्मज्ञानं प्रत्युपाय-		कर्मण उपाधित्वम्, रूपनानात्वेऽपि	
निरूपणम्, योगाभिधानम्	१८६	हेत्वन्तराभिधानम् ...	१००८
सांख्यतत्त्वाभिधानम्	१८७	प्रथमशरीराद्युत्पत्तिः कथमिति सदेहे तदुत्त-	
सध्ययमुक्तं तत्प्रयोगनिरूपणम् ...	१८८	राभिधानम्, अकाले प्राणसंक्षयस्य	
प्रत्याहारधारणयोर्लक्षणम् ...	१८९	दृष्टान्तनिरूपणम्, मोक्षमार्गाभिधानम्	१०११
प्राणायामादीनां फलानि, योगस्य पञ्चदश-		देवलोकाप्राप्तिमार्गः, संस्तरणमार्गाभिधानम्	१०१०
निरूपणम्, परब्रह्माधियमोपायाभिधा-		आत्मनः प्रामाण्यविषये प्रमाणान्तरम् ...	१०११
नम्, ब्रह्मज्ञानाभ्यासोपायविशेषरूपनम्	१९०	कृतादियुगेषु वयःपरिमाणम् ...	१०१२
वीणादिवाद्यद्वारा मोक्षमार्गप्राप्तिः, गीत-		आत्मनो देहातिरिक्तत्वे हेत्वभिधानम् ...	१०१३
ज्ञस्य फलान्तराभिधानम्, मुनीनां		क्षेत्रज्ञस्वरूपम् ...	१०१४
प्रश्नः...	१९१	बुद्ध्यादीनां कारणानि, शब्दादिगुणानां	
प्रत्युत्तरम् ...	१९२	प्रतिपादनम्, प्रकरणार्थोपसंहारः ...	१०१५
आत्मनोऽवान्तरसृष्टौ हेतुवाभिधानम् ...	१९३	सत्त्वादिगुणानां मुक्त्यादिकफलम्, कान्यकर्म-	
यथादिमानात्मा स्यात्तदा विनाशविषे स्वा-		कारिणा मार्गः, अजन्मीधिस्वरूपम्,	
त्तत्त्वं विनाशे मोक्षलक्षणोऽस्य धर्मो		दानशुश्रूषा पितृदानमार्गनिरूपणम् ...	१०१६
न स्यादिति सशयैऽभिधानम्...	१९४	धर्मप्रवर्तकानां पुनरावृत्तिः, नामधेयिमा-	
महासृष्टिकर्तृत्वे परमात्मनः प्रकारविशेष-		स्वरूपम् ...	१०१७
निरूपणम्, परमात्मनः श्वसुकरादिपु		आत्मज्ञानसाधनहेतवः ...	१०१८
जननविषये मुनीनामाक्षेपः ...	१९५	आत्मदर्शनावश्यकताविहितयोजनकर्मणोः	
तदुत्तरनिरूपणम्, स्वावरादिजातिसंश-		फलनिरूपणम् ...	१०१९
त्तिकारणानि, शरीरिणां चित्तवृत्तैवि-		काम्यकर्मकारिणां गतिप्रकारः ...	१०२०
शिष्यात्फलवैचित्र्यमित्यादिनिरूपणम्	१९६	मार्गद्वयमज्ञानस्य तिर्यग्धोनिसंप्राप्तिः,	
अन्वययोनियु जन्महेतवः, मृगपक्षिपु जनन-		उपास्तेति कृतव्यतानिरूपणम् ...	१०२१
हेतुः, कायिकदोषेण स्वावरादिपु		योगस्याष्टाङ्गानि, प्राणायामप्रकाराः ...	१०२२
जननप्रकारवर्णनम् ...	१९८	प्राणायामस्य फलम्, धारणाफलभिधानम्,	
जङ्कष्टयोनिसंप्राप्तिकारणाभिधानम्, सत्त्वगु-		योगस्य निविद्धकालः, योगाभ्यासनि-	
णलक्षणम् ...	१९९	पिद्धदेशाः ...	१०२३
राजसतामसयोर्लक्षणम्, समारप्राप्तिहेतुः	१०००	अकाले योगसेवनाहोपोत्पत्तिः, तन्निवार-	
अविषककरणस्याऽऽत्मज्ञानेऽनधिकारः,		णोपायनिरूपणम् ...	१०२४
सप्तधर्म्यः परिपाकमन्तरेण न प्रकाशत		प्रत्याहारलक्षणम्, धारणाक्षणम्, धार-	
इत्यत्र दृष्टान्तनिरूपणम् ...	१००१	णायः सप्त प्रकाराः, धारणाफलम्...	१०२५
उपाधिवदात्सामनो भेदप्रत्ययः ...	१००२	समाश्रितलक्षणम्, योगविषये कर्तव्यनिरू-	
आत्मनो अगदुत्पत्तिप्रकारः ...	१००३	पणम्...	१०२६

विषयः	पृष्ठाङ्कः
योगसिद्धेर्लक्षणम्, वानप्रस्थस्य . मुक्तिसाधनम् १०२८
यथापिहितलुप्तान्कर्तुर्गृहस्पत्य मोक्षः	... १०२९
विद्याकर्मणोः फलनिरूपणम्	... १०३०
मुक्तौ ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य कारणत्वम्, कर्मद्वैविध्यम्	... १०३३

प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५.

कर्मविपाकनिरूपणम्	... १०३४
पूर्वकर्मनुरोधेन जन्मानि, पापानुरोधेन रोगोऽपत्तिः, कर्मविपाकप्रदर्शनम्	... १०३५
समुच्चितपापस्य फलनिरूपणम्, पापस्य कारणामिधानम्	... १०३७
कर्मवधैविध्यम्, प्रायश्चित्ताचरणफलम्	१०३८
कामकृतोपपातकस्य प्रायश्चित्तेन शुद्धिः, महापातकिनां शुद्धिसाधनम्	... १०३९
अज्ञाततः कृतपापवधये शुद्धिहेतुः, कामतः कृतपापस्य शुद्धिसाधनम्, प्रायश्चित्ताकरणे नरकप्राप्तिः, तामिसादिनरकाः	१०४०
अचरितप्रायश्चित्तानामधोगतिः, महापातकित्ताननिरूपणम्	... १०४३
ब्रह्मवधप्रयोजकादीनां दण्डः, भास्वोशादिकर्तुर्मेघवधनिमित्ततामिधानम्, आसतापिब्राह्मणवधे ब्रह्महत्याया दोषाभावरुद्विनिरूपणम्	... १०४२
भासतापिलक्षणम्	... १०४३
सुरावाधैविध्यम्, द्विजस्य सुरापाने निषेधः, पञ्चमहापातकानि	... १०४४
अज्ञातदोषोपमनादी द्विजस्य पातित्वम्, पताण्डादिमद्यधे दोषामिधानम्, मांसादिरिकये ब्राह्मणस्य पातित्वम्	... १०४५
ब्रह्महत्यासमानि, सुरापानसमानि, सुवर्णस्तेयसमानि	... १०४७
गुरुतत्त्वसमानि, गुरुतत्त्वमातिदेशनिरूपणम्	१०४८
राजदण्डितानां स्वर्गप्राप्तिः, मानादिवानि दण्डः, सप्तःपतनहेतवः, उपपातकानि	... १०४९
परिशीलनःक्षणम्	... १०५०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
युगभेदेनोपासनाभेदः	... १०५२
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानि	... १०५३
युगपरकामतो वाऽकामतो वाऽनेकब्राह्मणवधे विशेषामिधानम्	... १०५६
सर्वेभ्योप्रादिभिर्हिन्यमानब्राह्मणादेः परिःक्षणब्रह्महत्याशुद्धिः	... १०५७
ब्रह्महत्यायाः पापक्षयोपायान्तरामिधानम्	... १०५८
कामतो ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तम्, विप्रस्य तु ब्राह्मणवधे द्विगुणम्	... १०५९
ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तान्तरामिधानम्	... १०६०
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशः	... १०६२
निमित्तान्तरेष्वपि ब्रह्महत्यामतातिदेशः, आभेयत्वरूपणम्	... १०६३
ब्रह्मण्योपपातस्य प्रायश्चित्तम्, सोमयागाय कृतदीक्षस्य ब्राह्मणस्य वधे विशेषामिधानम्	... १०६४
महापातकप्रायश्चित्तानि, क्षत्रियादिकृतब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तामिधानम्	... १०६५
सुरापानप्रायश्चित्तानि, सुरापानः प्रकाशः, उपनयनाभ्यासप्रदाने प्रायश्चित्तम्	१०६६
पञ्चमवर्षोत्प्राह्मण्यदिप्राशनं दोषाभावः, प्रायश्चित्तार्थमागिनां निरूपणम्, एकादश मद्यानि	... १०७०
सुरापाने द्विजस्य प्रायश्चित्तम् , सक्तसुरापाने प्रायश्चित्तम्	... १०७१
सुरापाने प्रायश्चित्तान्तरम्	... १०७२
अज्ञानाद्वाहण्यादिपाने प्रायश्चित्तम्	... १०७३
सुराभाण्डप्रसृतजलपाने प्रायश्चित्तम्, मतिपूर्वके मद्यभाण्डोदकपानाभ्यासे चामातिपूर्वके प्रायश्चित्तम्	... १०७४
पुनःसंस्कारकर्मणि षडनारीनां वर्जनम्, कामतो मद्यपानेऽकामतः सुरापाने च प्रायश्चित्तम्	... १०७५
ब्राह्मण्याः सुरापाने दोषः, सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	... १०७७
कामप्रमादादिमुवर्ण्यपहरणे प्रायश्चित्तम्	१०७८
ब्राह्मण्युवर्ण्यपहरणे प्रायश्चित्तम्	... १०७९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सुवर्णैस्तेषु प्रायश्चित्तान्तरम्	१०८०
मोहाद्रूप्यापहारे चन्द्रावधमम्, धातुसोहानां सर्वेषामपहारे प्रायश्चित्तम्, विशिष्टब्राह्मणसुवर्णापहारे प्रायश्चित्तम्	१०८१
गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम्	१०८२
गुरुतल्पगातिदेशः, ब्रह्महादिमहापातकिसंसर्गिणप्रायश्चित्तम्, संसर्गहेत्वभिधानम्	१०८६
महापातकभिः सह वाग्मासिकसंयोगेऽर्धप्रायश्चित्तम्, अमतिपूर्वके स्वल्पतरे पतिसंयोगे प्रायश्चित्तम्	१०८७
मतिपूर्वकसंसर्गविषये प्रायश्चित्तम्	१०८८
प्रचुरसंसर्गविषये प्रायश्चित्तम्, महापातकिकन्यासमहणेऽभ्यनुज्ञा, पतितेनोत्प्रायाः कन्यायाः प्रायश्चित्ताभिधानम्, खवकृष्टहनने प्रायश्चित्तम्	१०८९
शूद्रविषये प्रायश्चित्तम्	१०९०
सर्वमहापातकप्रायश्चित्तानि	१०९१
शिष्याभिर्गतने दोषाभिधानम्	१०९२
गोवधप्रायश्चित्तानि १०९३	
अकामतो गोहत्यायां प्रायश्चित्तम्, गोरोधनादिविषये प्रायश्चित्तम्, अपालनाश्लोके प्रायश्चित्तम्	१०९५
गोर्दमने दण्डप्रमाणम्, गोः शृङ्गादिभङ्गे प्रायश्चित्तम्, औषधदानादिकर्मनिमित्तायां गोविपत्तौ दोषामावन्तिरूपम्	१०९६
अनेककृतपोहत्याविषये प्रायश्चित्तम्, गोवन्दने नालीकेरादिरज्जुनां निषेधः, ब्रह्मादिभिर्गोः प्रहारे संतपनादिप्रायश्चित्तम्, गृहदाहादिना गोवधे प्रायश्चित्तम्	१०९७
गुणवतो ब्राह्मणस्य कामतो गोव्यापादने प्रायश्चित्तातिदेशः, अकामतो ब्राह्मणस्योक्तलक्षणस्य गोवधे प्रायश्चित्तम्	११००
गुणराहितस्य स्वामिनो गुणरहितगोहनने प्रायश्चित्तम्	११०१
गोप्रशंसा, शूरादिवधविषये प्रायश्चित्तम्	११०२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
गोहत्याप्रायश्चित्तम्, रोधनादिविषये प्रायश्चित्तविशेषः, स्त्रीकृतपोहत्याविषये प्रायश्चित्तविधिः, गोहत्यायाः पादादिरोपोविषयेऽहरोमवपनादिविधानम्	११०३
औषधाधिकदानेन गवादिविपत्तौ प्रायश्चित्ताभिधानम्, मात्रास्वरूपम्, मात्रातिरिक्तदाने प्रायश्चित्तम्, क्याप्रादिकृतगोविपत्तौ प्रायश्चित्ताभावः	११०४
उपपातकप्रायश्चित्तम्	११०५
उपपातकविशेषे प्रायश्चित्तविशेषाभिधानम्, क्षत्रियादिवधे प्रायश्चित्तम्, कामकृतक्षत्रियादिवधविषये प्रायश्चित्तम्	११०६
नृपतिवधे प्रायश्चित्तम्, वैश्यहत्यादिविषये प्रायश्चित्तम्, उपपातकान्तरविषये प्रायश्चित्तविशेषानिरूपणम्	११०७
पतितसावित्रीकविषये प्रायश्चित्तनिर्णयः ११०८	
स्तेयोपपातके प्रायश्चित्तविशेषः	११०९
मनुष्यादीनां हरणे प्रायश्चित्तम्, निक्षेपापहारे प्रायश्चित्तम्, अल्पसारप्रव्यहरणे प्रायश्चित्तम्	१११०
अक्षायपहरणे प्रायश्चित्तम्, कृतिच्छेदे प्रायश्चित्तम्, प्रमादतो भूमिहरणे प्रायश्चित्तम्, तिलधान्यादिहरणे, प्रायश्चित्ताभिधानम्	११११
परद्रव्यापहारे प्रायश्चित्तम्, अजापपहारे प्रायश्चित्ताभिधानम्, ऋणानपाकियाप्रायश्चित्तम्, आधानाधिकार आधानमकुर्वतः प्रायश्चित्तम्	१११२
अपण्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	१११३
सुरात्लाशालवणादीनां विक्रये प्रायश्चित्तम्	१११४
परिदेवनप्रायश्चित्तम्	१११५
बुद्धिपूर्वके परिदेवने प्रायश्चित्तम्	१११६
भृतादप्ययनादेः प्रायश्चित्तम्, पतितादीनां संनिपाकव्ययने प्रायश्चित्तम्, महापातकतदतिदेशकतत्समन्यतिरिक्तपरदारगमनप्रायश्चित्ताभिधानम्	१११७
स्त्रीणां व्यवहारप्रायश्चित्तम्, अमतिपूर्वक-	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
प्रायश्चित्तम् ११५४		कादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् ११६८	
अपत्यविक्रमिणः प्रायश्चित्तनिरूपणम्,		प्राणप्राणसुच्छिद्रभोजने प्रायश्चित्तम्, आम-	
अशुभिकराभिधानम् ११५५		प्राणप्राणने प्रायश्चित्तम् ११६९	
घमुद्रयानादिकरणे प्रायश्चित्तम्, हीन-		भक्षेभ्यपतितादिसस्पृष्टाभोजने प्रायश्चि-	
योनिनिवेदने प्रायश्चित्तम्, वेद्यागमने		त्तम्, ममसादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्,	
प्रायश्चित्तम् ११५६		बाहुदुष्टभावदुष्टाभोजने प्रायश्चित्तम्,	
अनाश्रमिणः प्रायश्चित्तनिरूपणम्, अभ-		शुद्धभाजनभोजने प्रायश्चित्तम् ... ११७०	
क्षयभक्षणप्रायश्चित्ते व्यवस्था, छत्रा-		पञ्चोपवीतेन विना भोजने प्रायश्चित्तम्,	
कादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् ११५७		मुत्रोच्चारणे भुक्तानस्य पुरीषोत्सर्गे भुक्ता-	
उष्ट्रपक्षिर्क्षीरपाने प्रायश्चित्तम्, तण्डुलीयका-		नस्य च प्रायश्चित्तम्, षण्मासस्पर्शे	
दिभक्षणे प्रायश्चित्तम्, अनिर्देशाद्यगो-		स्नानमकृत्यैव भोजने प्रायश्चित्तम् ... ११७१	
क्षीरपाने प्रायश्चित्तम्, विषत्सादीनां		दीपोच्छिष्टतैलादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्, मत्ता-	
क्षीरपाने प्रायश्चित्तम् ११५९		दीनामभोजने प्रायश्चित्तम् ... ११७२	
क्षीरपाने प्रायश्चित्तम्, अव्यादिक्षीरपाने		अभोज्याधानां निरूपणम् ११७३	
प्रायश्चित्तम्, मूत्रस्रावच्छुकाभ्यवहारोपु		महीदनादियु भोजने प्रायश्चित्तम् ... ११७५	
प्रायश्चित्तम् ११६०		आपदि प्राणप्राणदीनां सूतके शावपापैः	
मुरानाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तम् ११६१		षास्त्रस्य भोक्तुरदोषः, अशीवाभभो-	
क्युच्छिष्टोदकपाने प्रायश्चित्तम्, शुशोच्छिष्टो-		जिनः प्रायश्चित्तम् ११८१	
दकपाने प्रायश्चित्तम्, असृज्यालादिदूषि-		नवश्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् ११८२	
तक्योदकपाने विप्रादीनां प्रायश्चि-		जातिभ्रंशकारादिप्रायश्चित्तानि, संकरीकरण-	
त्तविधानम्, मृतपयनसकृपादेरुदकपाने		लक्षणम्, आपात्रीकरणस्वरूपम्, संक-	
प्रायश्चित्तम् ११६२		रीकरणापात्रीकरणयोः प्रायश्चित्ताभि-	
षण्मासपरिगृहीतौदकपाने प्रायश्चित्तम्,		धानम् ११८३	
षण्माससंस्पृष्टोदकपाने प्रायश्चित्ता-		प्राणप्राणस्य वज्रोत्पादने प्रायश्चित्तम्, गर्दना-	
भिधानम्, अभ्येयदूषितजलपाने प्राय-		दिप्रमाणे प्रायश्चित्तम्, खरयानापा-	
श्चित्तम्, दूषितजलपाने प्रायश्चि-		रोहणे प्रायश्चित्तम्, दिवाव्यवाया-	
त्तम् ११६३		दिविषये प्रायश्चित्तम्, गुरुनिर्मर्त्सने	
म्लेच्छादिजलप्राप्तने प्रायश्चित्तम्, विष्-		प्रायश्चित्तम् ११८४	
वराहादीनां मूत्रपुरीषभक्षणे प्रायश्चि-		प्राणप्राणस्य हुंकारादिकरणे प्रायश्चित्तम्,	
त्तम्, अपेयादिपाने प्रायश्चित्तम्,		प्राणप्राणस्यावाच्यवचने प्रायश्चित्तम्,	
अभोज्यादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्, ... ११६४		विद्रे प्रति प्रहोरच्छया दण्डोद्यमादी	
केसामक्षिकादिभक्षणे प्रायश्चित्तम्, अभो-		प्रायश्चित्तम् ११८५	
ज्यभोजने प्रायश्चित्तम्, मांसभक्षणे		प्रकीर्णप्रायश्चित्तानां निरूपणम्, नीलम-	
प्रायश्चित्तम् ११६५		ध्यगमने प्रायश्चित्तम्, अमावशुभिदिव्य-	
कलावहसादीनामपाने प्रायश्चित्तम्, अभो-		क्षेपणे प्रायश्चित्तम्, प्राणप्राणस्यादीनाम-	
ज्याभक्षणे प्रायश्चित्तम् ११६७		न्तरागमने प्रायश्चित्तम्, अग्न्युपस्था-	
गोश्च्छिष्टपाने प्रायश्चित्तम्, भक्षकावली-		नमकुर्वन्तोऽपिर्दोषिणः प्रायश्चित्ताभि-	
कभक्षणे प्रायश्चित्तम्, हस्तदशमाक्षि-		धानम्, ऋतान्नभिरुत्पन्नः प्रायश्चित्तम् ११८६	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
अग्निदिनाऽप्यु वा मन्त्रायुक्तं प्रायश्चित्तम्		वज्रादिद्रव्याणां शुद्धिः, घृहादिषु निगूना-	
एष्योत्तमं प्रायश्चित्तम्, यद्दी पादप्र-		न्त्यजादीनां निवासे प्रायश्चित्तम्	११९८
तापनादौ प्रायश्चित्तम् ११८७		चण्डालदर्शनादिविषये प्रायश्चित्तम्, स्लेच्छ-	
नित्यकर्मणां समतिक्रमे प्रायश्चित्तम्, स्नात-		चण्डालादिभिर्बलाहार्ताकृतादिविषये .	
कमत्तलोपे प्रायश्चित्तम्, शय्याहटा-		प्रायश्चित्तम्, हीनवर्गस्यान्वयैः सह	
दीनामनिवादाने प्रायश्चित्तम्, निमग्निते		संवासे प्रायश्चित्तम् १२००	
तदन्यत्र भोजने प्रायश्चित्तम्, अनापदि		रजस्वलास्यसंप्रायश्चित्तानि १२०१	
सिद्धमिक्षाचरणे प्रायश्चित्तम्, निमग्न-		विरुद्धप्रायश्चित्तसंनिपातप्रसङ्गेऽनुकनिष्क-	
पातिपातने प्रायश्चित्तम् ११८८		तिक्रपापविषये च प्रायश्चित्तनिर्णयः १२०१	
महायज्ञातिक्रमे प्रायश्चित्तम्, धनहारकस्य		पतितस्य घटस्फोटविधिः १२०५	
प्रेतकार्याकरणे प्रायश्चित्तम्, गोदत्तप्रेत-		पतितस्य प्रायश्चित्तानन्तरं ग्रहणविधिः ... १२०७	
वहनादौ प्रायश्चित्तम्, धातुगत्यागिनः		पूर्वोक्तस्य पतितपरित्यागादिविधेरतिदेशः,	
स्नेहाप्रेतक्रियायां प्रायश्चित्तम् ... ११८९		भर्तृदोषाध्यगादिस्त्रीपरित्यागः, स्त्रीणां	
प्रायानाशकशस्त्रादिभिरात्मत्यागिनां शव-		पातित्यदेतवः १२०८	
वहनादौ प्रायश्चित्तम् ११९०		धीर्भ्रमतानां शरणागतबालान्नादीनामसंन्य-	
पतितलक्षणम्, पतितानां दाहादिकरणे		यहार्यत्वम्, चरितमतस्य शुद्धिविषये	
प्रायश्चित्तम्, चण्डालारिहृतस्याऽऽदि-		परीक्षणम्, प्रायश्चित्तानां परिपदनुम-	
तामैः संस्कारनिर्णयः ११९१		तिमन्तरेणासिद्धिः १२०९	
उद्धन्धनमृतस्य पाशच्छेदे प्रायश्चित्तम्,		मतादेशविषये परिपदुपस्थाननिरूपणम् १२१०	
मूत्रप्रेतानुगमने द्विजस्य प्रायश्चित्तम्,		रहस्यमायश्चित्तानि १२११	
अनादाकादिप्रच्युती प्रायश्चित्तानि ... ११९२		रहस्यप्रायश्चित्तविधौषाभिधानम् १२१२	
स्पर्शमायश्चित्तानि ।		अल्पपातकविषये रहस्यप्रायश्चित्तव्रतनि-	
पानादिषु संस्पर्शं प्रायश्चित्तम्, शवो-		रूपणम् १२१३	
दक्यान्यजैः सह संसर्गं प्रायश्चित्तम्,		साधारणपापक्षयोपायाभिधानम्, उपपात-	
भुक्तोच्छिष्टसंपर्कं प्रायश्चित्तम्, अश-		कशुद्धिविषये प्रायश्चित्तम् १२१४	
उच्छिष्टादिसंसर्गं प्रायश्चित्तम् ... ११९३		ब्रह्मवधव्यतिरिक्तस्य पापस्य शुद्धये वायु-	
एकवृक्षसमाकृतयोर्ब्रह्मणचण्डालयोर्मध्ये		महादिमृतविधानम्, स्पृशन्स्त्रोकरह-	
ब्राह्मणस्य फलमक्षणे प्रायश्चित्तम्,		स्यप्रायश्चित्तानां निरूपणम् १२१५	
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शादिविषये प्राय-		कृच्छ्रादिउपसामहृत्तानां यमनिचमानां	
श्चित्तम् ११९४		निरूपणम्, प्रसङ्गात्साधारणव्रतधर्मवि-	
अपाकशय्यायाधिगमे प्रायश्चित्तम्, कापालि-		ध्यभिधानम् १२२८	
कादीनां संस्पर्शं प्रायश्चित्तम् ११९५		प्रायश्चित्ततया विनियुक्तानां सांत्तपना-	
अशुद्धस्याशुदान्तरेण संस्पर्शने प्रायश्चि-		दिकृच्छ्रणां स्वरूपनिरूपणम्,	
त्तम्, कन्यादादिनिर्व्यवहिते स्पर्शं		सांत्तपनमतम्, मदासांत्तपनम्, सांत्त-	
प्रायश्चित्तम्, शूद्रादिसंस्पर्शं प्रायश्चित्तम् ११९६		पनान्तराभिधानम् १२३३	
स्वशरीरे चण्डालादिकायाभिस्पर्शने		महासांत्तपनान्तरम्, पर्णकृच्छ्रम् १२३४	
प्रायश्चित्तम्, चण्डालस्वोच्छिष्टदानादि-		तुल्यानुपचारव्यकृच्छ्रः, दिनयनोक्तुसा-	
विषये प्रायश्चित्तम् ११९७			

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पुरुषस्य कल्पव्याख्यानम्	१२३९	चान्द्रायणविनियोगाभिधानम्	१२४६
कृच्छ्रान्तराभिधानम्	१२४१	कृच्छ्रादिषु प्रक्रान्तेषु कर्तुरसामर्थ्यापनिपा-	
चान्द्रायणव्रतम्, यवमध्यचान्द्रायणम्,		तेऽमुप्रहरिरूपणम्	१२४७
यवमध्यचान्द्रायणान्तरम्	१२४२	चान्द्रायणस्य फलान्तराभिधानम्	१२४९
पिपीलिकामध्यचान्द्रायणम्, यतिचान्द्राय-		ब्रह्मकूर्चस्वरूपम्	१२५०
णम्, शिशुचान्द्रायणम्	१२४३	सोमापनव्रतम्, एतच्छास्त्राध्ययने फल-	
चान्द्रायणान्तराभिधानम्	१२४४	कथनम्	१२५१
कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणैतिकर्तव्यताभिरू-			
णम्	१२४५		

इति प्रायश्चित्ताध्यायः ।

समाप्तं सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृति-
विषयानुक्रमणी ।

सटीकपाज्ञवल्क्यस्मृतौ द्वितीयो

व्यवहाराध्यायः ।

[तत्र साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् । (१)]

अथ प्रथमेऽध्याये वर्णानां नानाविधा धर्मा उक्ताः । तत्र च राजधर्मेषु वक्ष्यमाणं व्यवहारदर्शनोपदेशमाश्रित्य—

“ व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ” ।

इत्यत्र धर्मो विहित इदानीं तमेव व्यवहारदर्शनोपदेशं सकलाङ्गकला-
पोषेतं कर्तुमध्यायान्तरमारभते । तत्र प्रथम एवाध्याये व्यवहारस्य विधिः ।
अत्र तु तदज्ञानामिति न वाच्यम् । अङ्गभूयस्त्वेनात्रैव व्यवहारविधिनिश्च-
यात् । तदुक्तम्—“ मूयस्त्वेनोभयश्रुति ” इति ।

व्यवहारानृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

व्यवहारान्वादिप्रतिवादिनोर्भाषोत्तरक्रियात्मकान्विवादानृपो जनपदपरि-
पालको विद्वद्भिर्व्यवहारशास्त्रार्थज्ञैर्भूमैः सहितो लिखितसाक्ष्यादिप्रमाणपुरः-
सरतया क्रोधलोभादिविचारकदोषगणमपहाय पश्येत्परीक्षेत । यद्यपि
धर्मशास्त्रानुसारितयैव क्रोधादिवर्जनं प्राप्तम्, तथाऽपि प्राधान्येन क्रोधादि-
वर्जनस्य पृथगुपादानम् । न हि क्रोधादिमान्धर्मं शक्नोति व्यवस्थापयितुम् ।
अतो धर्मशास्त्रोक्तलिखितसाक्ष्यादिप्रमाणगण इव क्रोधादिविरहो नृपवर्ती
धर्मव्यवस्थितौ प्रधानं साधनम् । क्रोधो जिघांसा तथा च द्वेष उपलक्ष्यते ।
उत्कोचादिरूपेण परचित्तलिप्ता लोभः । अज्ञानप्रमादावप्यत्र वर्जनीयतया
द्रष्टव्यौ । यद्यपि सभ्यसभापतिव्यापारोऽपि व्यवहारशब्देनोच्यते—

“ चतुष्पाद्यवहारोऽयं विवादेषूपदिश्यते ”

इत्यत्र भाषोत्तरप्रमाणनिर्णयात्मकाश्चत्वारो व्यवहारपादा वक्ष्यन्ते । तत्र
निर्णयपादः सभ्यसभापतिव्यवहार इति प्रसिद्धम् । तथाऽपि नृपं प्रति
द्रष्टव्यतया वादिप्रतिवादिव्यापार एव शक्यो विधातुं नृपव्यापारस्तु न
द्रष्टव्यः किं तु कार्यः । तस्मादत्र व्यवहारशब्देन वादिप्रतिवादिव्यापार एव

१ क. “ये नानाव” । २ छ. “रभ्यते” । ३ क. “विचारदो” । ४ क. “पि शास्त्रार्थान्” । ५ छ.
द्वेष्यः । ६ ख. “तिव्यापार” । ७ क. ग. न नृपद्र” ।

वक्तव्यः । अथ वा निर्णयपादोऽपि संभ्यकर्तृको भवति नृपस्य परीक्षकतया दृश्य इति पादचतुष्टयाभिप्रायेणापि व्यवहारपदव्याख्यानं नायुक्तम् । व्यवहारस्वरूपनिरूपणाय कात्यायन आह—

“ प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलोऽत्र यो वादो व्यवहारः स उच्यते ” ॥

अस्यार्थः—धर्ममाख्यातीति धर्माख्यः । न्यायविस्तारो न्यायप्रपञ्चः । तस्मिन्विच्छिन्ने प्रतिवादिना विलोपिते ततश्च लिखितसाक्ष्यादिप्रमाणोपन्यासरूपप्रयत्नसाध्ये सति यो वादिनोर्वादः स व्यवहार इति । अत एव यमः—

“ राजा मन्त्रिसहायस्तु द्वयोर्विपदमानयोः ।

सम्यक्कार्याण्यवेक्षेत रामद्वेषविवर्जितः ” इति ॥

व्यवहारानिति बहुवचनं विषयभेदेनाष्टादशधा भिन्नस्य व्यवहारस्य संग्रहार्थम् । अत एव मनु+व्यवहारविषयमष्टादशधाऽऽह—

“ तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥

वेतनस्यैव चाऽऽदानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो *विवादः स्वामिपालयोः ॥

सीमाविवादधर्मश्च +पारुष्ये दण्डवौचिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुंभर्मविभागश्च *द्यूतमाह्वानमेव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ।

धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्वीतकार्ये विनिर्णयम् ” ॥

+ अधिकप्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्यते । तत्संभूय समुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् । इति ज. पु० टि० । * विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्गैत्र प्रदीयते । विक्रीयार्थप्रदानं तद्विवादस्तमुच्यते । भृत्यानां वेतनस्योच्यते दानादानविक्रयः । वेतनस्यानपकर्मं तद्विवादपदं स्मृतम् । इति ज. पु० टि० । * परयात्रेष्टवमिदोहो इत्यपादाद्युधादिभिः । तत्प्रवादेभिधोपपाते दण्डपारुष्यमुच्यते । देशजातिबुलादीनां क्रोशानं व्यवहसितम् । यद्द्वयः प्रतिबुद्धार्थं वाक्यार्थं तदुच्यते । इति ज. पु० टि० । + अक्षयवशलाकार्येदेवनं जिहाकारितम् । पण्यकीटापयोभ्यश्च पदं द्यूतं समाह्वयत् । इति ज. पु० टि० ।

(साधारणव्यवहारमादकाप्रकरणम् १)

पदं स्थानं विषय इति यावत् । एषामृणादानादीनामवान्तरभेदविवक्षयाऽ-
ष्टोत्तरं शतं भवतीत्याह—

नारदः—“ एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ” ॥

तथा व्यवहारस्य प्रकारान्तराण्यपि स एवाऽऽह—

“ स चतुष्पाच्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।

चतुर्हितश्चतुर्वर्षी चतुष्कारीति कीर्त्यते ॥

अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च ।

त्रिपोनिर्घ्नयोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ” इति ॥

स्वयमेव चैतान्प्रकारान्ब्याचष्टे—

“ धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः ” ॥

इत्थमेतदेव कथमित्यत्राऽऽह—

“ तत्र सैम्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिपु ।

चरित्रं पुस्तकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ” ॥

सैम्यैकप्रमाणत्वाद्धर्मः सैम्ये स्थित इत्युच्यते । व्यवहारश्च साक्ष्यधीनो
निर्णय इति व्यवहारः साक्षिपु स्थित इत्युच्यते । चरित्रं देशकालकुलधर्मः,
तत्पुस्तकरणे [* लिखितकरणे स्थितम् । लिखिताः खलु देशादिधर्माः प्रमाणम् ।
दुष्टनिग्रहः शासनम् ।] तद्राजाज्ञाधीनत्वात्तस्यां स्थितमित्युच्यते । एषां च धर्मा-
दीनां परं वर्तीयः । तद्यथा—वर्णेषु कृतापराधेषु बधरूपे दण्डधर्मो सत्यात्साक्षिवच-
नात्प्राप्ते साक्षिभिः “वर्णानां हि बधो यत्र” इतिवचनानुसारादनृतेऽभिहिते व्यव-
हारेण बधरूपो दण्डधर्मो निवर्तते । व्यवहारोऽपि चरित्रेण वाध्यते यथा—
साक्षिभिः साधितेऽप्याभीरस्त्रियाः पुरुषान्तरौपभोगे तदण्डे च व्यवहारतः
प्राप्तेऽपि राजकुलाभिगतलिखितानिवर्तते । एवं हि तत्र लिखितम्—आभीर-
स्त्रीणां व्यभिचारेऽपि सति दण्डो न ग्राह्य इति । चरित्रमपि राजशासनेन
वाध्यते । यथा—ब्राह्मणादिशृङ्गे राजपुरुषेण न प्रवेष्टव्यमिति देशधर्मो
लिखितोऽपि ब्राह्मणादिशृङ्गे व्यवस्थितोऽपि चौरादी राजाज्ञया तद्दृष्टं प्रविश्य
राजपुरुषेण नीयते । अधुना चतुःसाधनत्वादि व्याचष्टे—

* धनुर्धिवान्तर्गतं क. पुस्तके ।

“ सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।
चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात्त चतुर्हितः ॥
कर्तृनभो साक्षिणश्च सम्भ्यात्राजानमेव च ।
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ” ॥

धर्माधर्मफलेन कर्तृप्रभृतीन्पादशो व्याप्नोति सम्यगसम्पद्द्रष्टव्या । तदुक्तम्—

“ पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
पादः समासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥
धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्केस्तथैव च ।
चतुर्णां कारणादेशां चतुष्कारी प्रकीर्तितः ” ॥

लोकपङ्किलोकानुरागः ।

“ राजा स्वपुरुषः सम्यः शास्त्रं गणकलेखको ।
हिरण्यमन्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ” ॥

गणकस्य विवादविषयीभूतधनसंख्याने लेखकस्य भाषोऽख्येखनेऽग्न्यादीनां च शपथेऽस्त्युपयोग इति व्यवहाराङ्गता ।

“ कापात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्तते ।
त्रिभ्योनिः कीर्त्यते तेन प्रथमेतद्विवादकृत् ॥
अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्काऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढोभिदर्शनात् ” ॥

असतामसाधूनां व्यवहारकर्तृत्वसंभवाद्भवति शङ्का संदेहः । होढोभिदर्शनं लोप्रादोलङ्गस्य दर्शनं मत्प्रसदर्शनं वा । एवं च ऋणादानादौ प्रमाणपूर्वकः संशयपूर्वकथाभियोगः संभवतीति भवति अभियोगत्वम् । अभियोग आक्षेपः ।

“ पक्षद्वयाभिसंबन्धाद्द्विद्वारः समुदाहृतः ।
पूर्वस्तु मापया पक्षः प्रतिपक्षं तदुत्तरम् ” ॥

द्वारं कार्यारम्भमष्टतिः ।

“ भूतच्छलानुसारित्वाद्द्विगतिः स उदाहृतः ।
भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ” ॥

(साधारणव्यवहारमात्राप्रकरणम् १)

मूलश्लोके व्यवहारान्नृपः पश्येदिति ऋषिणा परीक्षापरपर्यायो व्यवहारो व्यवहारपदेनोच्यते । तथा च नारदः—

“ किं तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता ।

मनुष्यचित्तवैचित्र्यात्परीक्षया साध्वसाधुता ॥

असम्याः सम्यसंकाशाः सम्याश्वासम्यसंनिभाः ।

दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं विचारणम् ” ॥

ब्राह्मणानां यद्यपि व्यवहारदर्शनकर्तृत्वं प्रतिपाद्यते तथाऽपि तेषां नाधिकारः किंतु राज्ञामेव तद्भामिफलस्मरणात् । तथा च नारदः—

“ एवं पश्यन्स्वयं राजा व्यवहारान्समाहितः ।

वितत्येह यशो दीप्तं शक्रस्यैति सलोकताम् ” ॥

तस्मादृत्विजां यथा यागे कर्तृत्वमेवं ब्राह्मणानां व्यवहारदर्शने धर्मशास्त्रानुसारेणेत्युक्तम् । तदकरणे प्रत्यवायमाह काल्यायनः—

“ अस्वर्या लोकनाशाय परानीकमयावहा ।

आयुर्वीजहरी राज्ञां सति वाक्ये स्वयं कृतिः ॥

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्यभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तन्नयेत् ” ॥

बृहस्पतिः— “ केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

धीरोऽधैरः साध्वसाधु ज्ञायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चैरतां गतः ” ॥

राज्येत्यनुवृत्तौ गौतमः— “ तस्य व्यवहारो वेदो धर्मशास्त्राण्यङ्गान्युपवेदः पुराणम् ” ।

व्यवह्रियते निर्णायते येन वेदादिना प्रमाणेन स व्यवहारः ।

तथा “ न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपेयः । तेनैत्यूह्य यथास्थानं

गमयेत् । विप्रतिपत्तौ त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्यवहृत्य निष्ठां

गमयेत् । तथेहास्य निःश्रेयसं भवति ” इति ।

विचारकाणामन्योन्यविप्रतिपत्तौ त्रैविद्यवृद्धेभ्यः सम्यगधिगतचतुर्दशविद्यास्थानेभ्यो न्यायं प्रत्यवहृत्याधिगम्य व्यवहारं निष्ठां समाप्तिं निर्णयं गमयेत् । तथेहास्य राज्ञो निःश्रेयसं शास्त्रोक्तं फलं भवति । उक्तं च नारदेन फलम्—

“ धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान्कृतात्मनः ।

संभवन्ति गुणाः सप्त सप्त वह्नेरिवाग्निः ॥

धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकैर्षङ्गिरुपग्रहः ।

प्रजाभ्यो बहुमानश्च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ” इति ॥

उपग्रहः सहायलाभः । अत्र मनुः—

“ व्यपहारान्दिवृक्षस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्समाम् ॥

तत्राऽऽसीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुच्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतिवेषामरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ” ॥

मन्त्रज्ञा अर्थशास्त्रज्ञाः । तेन धर्मशास्त्राविरुद्धमर्थशौचं व्यपहारं पश्यताऽनु-
सरणीयम् । तदाह नारदः—

“ धर्मशास्त्रार्थशास्त्राम्यामविरोधेन मार्गतः ।

समीक्षमाणो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत् ” ॥

सभामाह बृहस्पतिः—“ प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठा च मुद्रिता शासिता तथा ।
चतुर्विधा समा प्रोक्ता सम्प्राश्चैव तथाविधाः ॥
प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चलानामप्रतिष्ठिता ।
मुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता रानयुक्ता च शासिता ॥
नृपोऽधिकृतसम्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ ।
हेमाम्बुस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥
दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक्पृथक् ।
वक्ताऽध्यक्षो नृपः शास्त्रा सैभ्यः कार्यपरीक्षकः ॥
स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं दमं तथा ।
शपथार्थे हिरण्याग्नौ अम्बु तृपितैर्नन्तुपु ॥
गणको गणपेदर्थं लिखेत्प्रायं च लेखकः ।
प्रत्यर्थिसम्मानयनं साक्षिणं च स्वपूरुषः ॥
कुर्यादलङ्गकौ रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा ।
एतद्दशाङ्गं करणं यस्मिन्मघ्यास्य पार्थिवः ॥
न्यायान्वश्येत्कृतमतिः सा समाऽध्वरसंगिता ।
लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ॥
यत्रोपविष्टा विप्राऽद्याः सा यज्ञसदृशी समा ” ॥

(साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १)

कार्यानुसारेण सभ्याल्पमहत्त्वं ब्राह्मम् । आलग्नकौ प्रतिभुवौ । व्यवहारकालमाह कात्यायनः—

“ आद्यादहोऽष्टमागाद्यदूर्ध्वं भागत्रयं भवेत् ।

स काले व्यवहारस्य शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ” ॥

व्यवहारदृष्टारः सभ्या राज्ञा कार्याः । न हि तेषामस्त्यधिकारो यद्वर्ला-
स्त्वत एव प्रवर्तेरन् ॥ १ ॥

तत्र यद्गुणकास्ते कार्यास्तानाह—

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥

राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

श्रुतं वेदवाक्यार्थज्ञानोपयोगि मीमांसाया वेदाङ्गानां च कल्पनिरुक्तव्या-
करणानामाचार्यादर्थज्ञानम् । अध्ययनं प्रसिद्धम् । ताभ्यां संपन्ना उपेताः ।
धर्मज्ञा धर्मशास्त्रज्ञाः । धर्मशास्त्राण्याह पितामहः—

“ वेदाः साङ्गस्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम् ” ॥

सत्यवदनशीला मित्रामित्रयो रागद्वेषाभावेन समोपदेशकर्तारो राज्ञा सभा-
सदः कार्या मानदानाभ्यामापाद्याः । सभायां सीदन्तीति सभासदः । एते
यद्दुःशास्त्रज्ञा ब्राह्मणास्तदलाभे तादृशाः क्षत्रियास्तदलाभे तादृशा एव वैश्याः ।
तदाह कात्यायनः—

“ अलुब्धा धनवन्तश्च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

सर्वशास्त्रप्रवीणाश्च सम्याः कार्या द्विजोत्तमाः ॥

एकं शास्त्रमधीते यो न विद्यात्कार्यनिश्चयम् ।

तस्माद्ब्रह्मागमः कार्यो विवादेपूत्तमो नृपैः ॥

यत्र विप्रो न विद्वान्स्वात्शत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

अतोऽन्यैर्यत्कृतं कार्यमन्यायेन कृतं तु तत् ।

नियुक्तैरपि विज्ञेयं देवाद्यद्यपि शास्त्रतः ” ॥

मनुः—“ जातिमात्रोपजीवी वा वरं स्वाद्ब्राह्मणधु(दु)वः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥

यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तदाष्टं पङ्के गौरिव पश्यतः ” ॥

व्यासः—“द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषभैः सह ।
तस्य प्रसृम्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति ॥”

बृहस्पतिः—“देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।
उन्मत्तकुह्लुब्धवर्णा न प्रष्टव्या विनिर्णये ॥”

मनुः—“स्मृतिशास्त्रे त्वुविज्ञाते दुर्ज्ञाते वाऽविवेकतः ।
धर्मकार्ये महान्दोषः सभायां वदतः सदा ॥
शब्दाभिन्नतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।
नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥
आकारके(ण) रक्षणे च साक्ष्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।
सैम्योधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वरूपः ॥ २ ॥

प्राड्विवाकविधिमाह—

जपश्यता कार्यवशाद्भवहारानृपेण तु ॥

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मविद् ॥ ३ ॥

व्यवहारदर्शनाद्यदन्पद्भुतरं कार्यं तदधीनतपो व्यवहारानपश्यता राज्ञा
सर्वधर्मवेत्ता ब्राह्मणः पूर्वोक्तैर्ब्राह्मणैः सह व्यवहारदर्शने नियोक्तव्यः । स्वयं
च प्राड्विवाकसंज्ञकब्राह्मणो राजन्योऽपि व्यवहारानपश्यति नियोक्तव्य
एव । यदाह नारदः—

“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येद्यवहाराननुक्रमत् ॥”

राजा चेद्यवहारानपश्यति प्राड्विवाकोऽनुमन्ता, अन्यदा तु व्यवहारद्रष्टा ।
अत एव बृहस्पतिः—

“राजा कार्याणि संपश्येत्प्राड्विवाकोऽथवा द्विजः ।

न्यायाहान्यप्रतः कृत्वा सत्यशास्त्रमते स्थितः ॥

विवादे वृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्बदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥

व्यवहाराश्रितं प्रश्नं वृच्छति प्राड्विति श्रुतिः ।

विवादेतत्र यस्तस्मिन्प्राड्विवाकस्तु स स्मृतः ॥”

नारदः—“यथा शल्पं भिषकायाद्बुद्धरेद्यद्युक्तितः ।

प्राड्विवाकस्तथा शस्त्रमुद्धरेद्यवहारतः ॥”

(साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १)

गौतमः—“ सर्वधर्मभ्यो गरीयः प्राड्विवाके सत्यवचनम् ” ॥ ३ ॥

किंच—

रागाहोभाद्रयाद्वाऽपि स्मृत्यपेतादिकारिणः ॥

सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम् ॥४॥

उक्ताः सभ्यास्ते यदि रागादिवशात्स्मृतिशास्त्रविरुद्धं विवादेऽपि निर्णयं कुर्वन्ति तदा विवादाद्विवादविषयीभूताद्धिगुणं दण्डं प्रत्येकं दण्डनीयाः । अत्राऽऽदिशब्देन सदाचारन्यायापेतस्य ग्रहणम् । रागादिग्रहणं चेह दण्डनीयत्वनिमित्तस्य स्मृत्यपेतादिकारित्वस्य न विशेषणं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यथोभयत्वं हविरांतेः(रादेः) । ततश्च प्रदर्शनार्थत्वे मोहादिहेतुकस्यापि स्मृतिविरुद्धकारित्वस्य दण्डविशेषनिमित्तता भवति । अत एव भृशदण्डनिमित्तेनलोभादिना तुल्यमज्ञानमाह चारदः—

“ रागादज्ञानतो वाऽपि लोभाद्वा षोऽन्यथा वदेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्त्वं पापं विनयेद्दशम् ” इति ॥

एतच्च दण्डविधानं धनविषयविवादे । चादान्तरे तु पारुष्यादिविषये दण्डान्तरं वेदितव्यम् । अत एवाऽऽह विष्णुः—

“ कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः । उत्कोचनीविनां सभ्यानां च । ”

अत्राप्युत्कोचप्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अत एव बृहद्बृहस्पतिः—

“ अन्यायवोचिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवद्यकश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ” ॥

यत्तु—“ लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्नोहात्पूर्वं तु साहसम् ”

इत्यादिलोभमोहयोरतुल्यदण्डनिमित्तत्ववचनं तत्साक्षिविषयं न सभ्यविषयम् । अत एव काल्यायनः सभ्यज्ञानरहितस्य सभ्यस्य द्विगुणं दण्डमाह—

“ कार्यस्य निर्णयं सभ्यज्ञात्वा सभ्यस्ततो वदेत् ।

अन्यथा नैव वक्तव्यं वक्ता द्विगुणदण्डमाह् ” ॥

तथा रागापरपर्यायेण स्नेहेन लोभेन च सभ्यदण्डं प्रत्यज्ञानस्य तुल्यं निमित्तत्वमाह—

“ स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहाद्वा लोभतोऽपि वा ।

अत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्ड्योऽसभ्यस्तु स स्मृतः ॥

सम्यदोपात्तु यन्नष्टं देयं सम्येन तत्तदा ।

कार्यं तु कारिणामेवं निश्चितं न विचारयेत् ॥

तथा—“ अनिर्णीते तु यद्यर्थे समापेत रहोऽधिना ।

प्राह्विविवाकोऽथ दग्ध्यः स्यात्सम्यश्चैव न संशयः ॥”

नारदः—“ नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कथंचन ।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥

नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।

दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥”

बृहस्पतिः—“ नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।

यत्तेन तदासि प्रोक्तं स धर्मो नात्र संशयः ॥”

यथा—“ लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिश्चयम् ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत् ॥”

वृषानुष्टौ कात्यायनः—“ अधर्मतः प्रवृत्तं तु नोपेक्षेरन्समासदः ।

उपेशमाणाः सनृषा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायतो यियासन्तं येऽनुयान्ति समासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥”

मनुः—“ राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च समासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यदि निन्द्यते ॥

सभा या न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अद्रुवन्विद्रुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषी ॥”

कात्यायनः—“ न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सम्पैर्यत्र विनिश्चितम् ।

तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हन्ति न संशयः ॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेशमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥”

प्रेक्षमाणानामित्यनादरे षष्ठी ।

व्यासः—“ नासौ सभा यत्र न सन्ति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छ्रेयानुविद्धम् ॥

ये तु सम्याः समां प्राप्य तूर्णान् ध्यायन्त आसते ।

यथाप्राप्तं च न ह्ययुः सर्वे तेऽनृत्नवादिनः ॥ ११ ॥

(साधारणव्यवहारमात्रकाप्रकरणम् १)

व्यवहारदर्शननिमित्तमाह—

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाऽऽधर्षितः परैः ॥

आवेदयति चेद्वाज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

स्मृतिशास्त्रशिष्टाचाररहितेन मार्गेणोपायेन परैराक्षिप्तः सद्वाज्ञे यद्यावेद-
यति अहमनेन विधिनाऽन्यायेन परिभूतोऽस्मीति यच्चित्रवेदनं व्यवहारपदम् ।
पदं स्थानं निमित्तमिति यावत् । परैरिति बहुवचनमुपलक्षणार्थम् । तेनैकेन
द्वाभ्यां बहुभिश्चाऽऽक्षिप्तो लक्ष्यते । आवेदनस्य व्यवहारदर्शने निमित्तत्वेन
प्रतिपादनादावेदनादृते व्यवहारदर्शने राज्ञा न कार्यम् । तथा च मनुः—

“ नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः ।

न च प्रापितमन्येन अस्तेतार्थं कथंचन ” ॥

कार्यं व्यवहारो विवाद इति यावत् । व्यवहारकाले च प्रापितं मामाणिक-
मर्थं न ग्रसेत नार्पलापयेत् । अत्र काल्यापनः—

“ केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभां गतः ” ॥

केन पुरुषेण कस्मिन्कार्ये कदा कस्माद्देतोः परिभूतोऽसीति सभां गतः
सभ्य आवेदयितारं पृच्छेत् ।

“ सशस्त्रोऽनुत्तरीयश्च मुक्तकेशः सहासनः ।

षामहस्तेन वा सग्भी वदन्दण्डमवाप्नुयात् ” ॥

अयमर्थः—स पृष्टः सन्यदि सशस्त्र उत्तरीयवस्त्रहीनो मुक्तकेश आसनीप-
विष्टो षामहस्तेन किञ्चिच्चालयञ्छिरसा स्रजं वा धारयन्नुत्तरं वदति तदा
दृश्य इति ।

‘तथा—“ काठे कार्पाशिनं पृच्छेत्प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते षोडा मा भैषीर्गृहि मानव ॥

एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्तःसम्यैर्भासणैः तह ।

विमृश्य कार्यं न्याय्यं वेदाह्वानार्थमतः परम् ॥

मुद्रां च निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिदोत् ” ।

तथा—“ उत्पादयति यो हिंसां देवं वा न प्रपच्छति ।

याचमानाय दैःशोभ्यादाकृण्वोऽसौ नृशङ्कया ” ॥

गृहस्पतिः—“ यस्याभियोगं कुरुते तय्येनाऽऽशङ्कयाऽपि वा ।

तमेवाऽऽनाययेद्वा ना मुद्रया पुरुषेण वा ” ॥

तथा—“ अकल्पबालस्यविरधिपमस्थक्रियाकुलान् ।
कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥
धर्मोद्यतानभ्युदये पराधीनशठाकृतीन् ।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च भृत्याना(न्ना)ह्वाययेन्नृपः ” ॥

अकल्पो व्याधितः । विषमं दुर्गं निगडादि वा । क्रियाकुलो नित्यनैमित्तिककर्मकरणव्यग्रः । कार्यातिपाती यस्य तत्कालमागच्छतो गुरुतरकार्यविनाशः । व्यसनमिष्टवियोगादि । उत्सवः कौमुद्यादिः सर्वजनीनः । विवाहादिर्वा प्रातिस्विकः । यदि चिरकालानुवर्त्यनागमनकारणं तदाऽऽहूतः सन्व्यवहारनिर्धारणाय पुरुषान्तरं प्रस्थापयेत् । अत एवाऽऽह—

“ न च भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्यवादी दण्डयः स्याद्व्यवहारेषु विद्वुवन् ” ॥

तथा—“ हीनपक्षा च युवतिः कुलनाता प्रसूतिका ।
सर्वेषोत्तमा कन्या ता ज्ञातिप्रमुखाः स्मृताः ” ॥

अत एवाऽऽसां ज्ञातय एवाऽऽहातव्या इत्यर्थः । आहातव्या आह—

“ तदधीनकृष्टम्विन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।
निष्कुला याश्च पतितास्तासामाहानमर्हति ” ॥

राजा कर्तुमिति शेषः । एतच्चोपलक्षणम् । तेन गोपशौण्डिकौदिस्रीणामपि परिग्रहः । तासामपि व्यवहारप्रणेतृत्वात् । वनस्थादिव्यतिरेकेण यत्र न सिद्धिस्तत्र तानप्याहाययेत् । तदुक्तम्—

“ ज्ञात्वाऽभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः ।
तानप्याहाययेद्भ्राजा गुरुकार्येषु गोपयन् ” ॥

तथा—“ आसेधयोग्य आसेधमुत्क्रामन्दण्डमर्हति ।
आसेधयंस्तु नाऽऽसेध्यं राज्ञा शास्य इति स्थितिः ” ॥

आहूतस्याऽऽगच्छत आहात्राऽऽसेधयोग्यस्याऽऽसेधो भोजनादिकार्यान्तरनिषेधः कार्यः । अनासेधयानाह नारदः—

“ नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्तोपरामु (ध्नु) यात् ॥

(साधारणव्यवहारमात्रकाप्रकरणम् १)

निवेष्टुकामो रोगार्तो पियशुर्व्यसने स्थितः ।
 अमियुक्तस्तथाऽन्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥
 गवां प्रचारे गोपालाः सस्यकाले कृषीवलाः ।
 शिंशुपिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे ॥
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विपमस्थाश्च नाऽऽसेध्या नैतानाहाययेन्नृपः ॥
 देशं कालं च विज्ञाय कार्याणां च बलाबलम् ।
 सकल्यादीनपि शनैर्षानैरानापयेन्नृपः ” ॥

यानैः शिविकादिभिः ।

नारदः—“ वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।

आसेधयेद्विवादार्पं यावदाह्वानदर्शनम् ” ।

आहूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या राजपुरुष आह्वानः । आसेधे चतुर्विध्यमाह—

“ स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधो नाऽऽसिद्धस्तं व्यतिक्रमेत् ” ॥

स्थानासेधो यथा—नात्र गृहादौ स्थातव्यमिति । कालासेधस्त्वद्य त्वया
 न भोक्तव्यमित्यादि । प्रवासान्निपेधो यात्रानिवारणम् । कर्मणो निपेधः
 कृष्यादिवारणम् ।

“ आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्ते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभागवेत् ” ॥

विनेयो दण्ड्यः । अन्यथा कुर्वन्ननासेधयमासेधयन्नित्यर्थः । कात्यायनः—

“ आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमेन शतावैरम् ।

गुरुकार्येषु दण्ड्यः स्यान्नित्यं पञ्चशतावैरम् ” ॥

ताम्रिकपणाभिमायैषा संख्या ।

“ दूतोय साधिते कार्ये नेता भक्तं प्रदापयेत् ।

देशः कालो वयः शक्तिरपेक्षया भोजने तथा ॥

आकारकस्य सर्वत्र त्विति धर्मविदो विदुः ।

प्रतिभूश्च ग्रहीतव्यः प्राड्विवाकेन कारिणः ॥

प्रत्यर्थिनि समायाते समुपस्थापनक्षमः ।

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्य वादिनः ॥

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्दूताय वेतनम् ” ॥ ६ ॥

व्यवहारान्पश्यता प्रथमं यत्कार्यं तदाह—

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ॥

समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्थिनाऽग्रवादिना धर्माधिकारे येन येन प्रकारेण कार्यमावेदितं तत्तेनैव प्रकारेण चर्पादिचिह्नितं मत्यर्थिनः पुरतो राज्ञा लेखयितव्यम् । तत्राऽऽवेदन-
मकारो यथा—मदीयं सुवर्णमेतावदमुकवत्सरेऽमुकमासेऽमुकपक्षेऽमुकतिथावमुके-
नामुकजातीयेनाधमर्णेन गृहीतमिति । अथ वा विवादास्पदधनस्य नामजात्या-
दिचिह्नितम् । आदिशब्देन खण्डत्वमुण्डत्वसंख्यापरिमाण्णादि गृह्यते ।
अन्यथा संख्यादिरहितद्रव्यविषयविवादस्यानादेयता स्यात् । अत्र
काल्यापनः—

“ निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।

बेलां प्रदेयं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ॥

साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च संख्यां नाम तथाऽऽत्मनः ।

राज्ञां च क्रमशो नाम निर्वोसं साध्यनाम च ॥

कमात्पितृणां नामानि पीडामाहन्तृ(र्तृ)शायकौ ।

क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संकीर्त्य कल्पयेत् ” ॥

येषां मध्ये यानि साधकवाधकप्रमाणोपन्यासोपयोगीनि यत्र भवन्ति
तत्र तान्येव लेख्यानि । न सर्वोणि प्रयोजनाभावात् । तत्र समामासादीनां
षुद्धिविवादादेः पूर्वोत्तरकालविवादे चास्त्युपयोगः । चौर्यादिविवादे नाम-
जात्यादेः । एवमन्येष्वप्युहनीयम् ।

“ देशः कालरूपा स्थानं संनिवेशस्तथैव च ।

जोतिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥

पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।

स्यावरेषु विवादिषु दर्शयित्वा निवेशयेत् ” ॥

देशो जनपदः । तेन विशेषणीयं विवादास्पदं स्यावरम् । एवमुत्तरत्रापि ।

(साधारणव्यवहारमाहकाप्रकरणम् १)

बालब्रह्मचारीत्यादयः । मृषा मिथ्या ।

कात्यायनः—“ अधिकंश्छातयेदर्शनीनांश्च प्रतिपूरयेत् ।
भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्धोऽभिवर्णितः ” ॥

तथा—“ पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् ।
पाण्डुलेह्येन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ” ॥

स्वभावो भयाद्युपाधिरहितत्वम् ।

नारदः—“ मापाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्था नै निवेदयेत् ।
अर्था तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ” ॥

बृहस्पतिः—“ अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वाद्वक्तुं नोत्सहते यदा ।
तस्य कालः प्रदातव्यः कालशक्त्यनुरूपतः ” ॥

अभियोक्ताऽग्रवादी । यत्रोभयोरर्पित्वं प्रत्यर्पित्वं च साध्यभेदाद्भवति
तत्र कोऽग्रवादीव्य(त्य)पेक्षिते बृहस्पतिराह—

“ अहंपूर्विक्रया यातार्पिप्रत्यर्पिनौ यदा ।
वादो घर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडाभवेक्ष्य च ” ॥

यत्रानेकानि वादिप्रतिवादिषुमानि युगपदुपस्थितानि स्युस्तत्र व्यवहा-
रदर्शने क्रमनियमपाह मनुः—

“ अर्थानर्पावुभौ बुद्ध्या धर्माधर्मौ च केवलौ ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्पिणाम् ” ॥

कात्यायनः—“ तत्राभियोक्ता प्राग्रूपादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।
तयोरुक्ते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्त्वतः परम् ” ॥

भाषोत्तरक्रियानिर्णया एवाभियोक्त्रादिविषयविशिष्टा अत्रोक्ताः ।

नारदः—“ यस्य वाऽत्याधिका पीडा कार्यं वाऽत्याधिकं भवेत् ।
तस्याग्रवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥
शङ्काभियोगस्तयं च लक्ष्येऽर्पेऽभ्यर्थनं तथा ।
वृत्ते वादे पुनर्वायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥ ६ ॥

उक्तं पूर्वपक्षस्य समकारस्य लेखनम् । उत्तरस्येदानीमाह—

उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥

अस्यार्थः—एकत्रोत्तरावसरे मिथ्योत्तरं कारणं चोत्तरवादी ब्रूते । यथा मदीया गौरस्मिन्कालेऽनेनापहृता साऽस्य गौर्विद्यते गृह इति पूर्ववादिनो-
क्तेऽन्यो ब्रूते—मिथ्यैतत्किं त्वस्मद्गृहजातैवेति । तथा चौरोऽयं यतो देवदत्तस्य
गौर्विनष्टा साऽस्य गृहे वर्तते इति पर्यनुयुक्तो ब्रूते—सत्यं देवदत्तस्य गौर-
स्मद्गृहे वर्तते, किंतु नाहं चौरौ यतोऽस्मद्गोधनेन सार्धमस्मद्गृहमागतौति ।
अत्र प्रत्यवस्कन्दांश्च एवोत्तरत्वेन ग्राह्यः । यद्वा यस्मिन्नर्थे साधिते द्विती-
योऽर्थोऽस्ति सध्यति तत्प्रभृतविषयमुत्तरं ग्राह्यम् । यत्र वाऽंशे प्रमाणफलं हान-
मुपादानं वा संभवति स ग्राह्यः । अतः प्रकारात्मकारान्तरमसंकीर्णमेव वाच्यं न
नु संकीर्णमिति । अत एव काल्यायनः—

“ प्रपद्य कारणं पूर्वमन्यद्भूतरं यदि ।

प्रतिवाक्यगतं ब्रूयात्साधयेत् तद्धि नेतरत् ॥ ”

बृहस्पतिः—“ प्रत्यर्थविधिरारूपातः संगतार्थप्रतिपादने ।

चतुर्विधस्याप्यधुना यत्तद्ग्राह्यं तदुच्यते ॥

प्रस्तुतादन्यन्मध्यस्थं न्यूनाधिकमसंतमम् ।

अवाच्यस्यारं संदिग्धं प्रतिपक्षं न लक्षयेत् ॥ ”

काल्यायनः—“ संदिग्धमन्यत्प्रकृतादन्यत्प्रमतिभूरि वा ।

पक्षैकदेशे व्याप्यन्यत्तथा वैवोत्तरं भवेत् ॥

यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थमनाकुलम् ।

व्याख्यागममसारं च नोत्तरं सार्धसिद्धमे ॥ ”

तत्र संदिग्धं यथा—सुवर्णशतं मे धारयतेऽयमित्यनुयुक्तो ब्रूते सुवर्णशतं
पणशतं वेति । प्रकृतादन्यद्यथा—सुवर्णशतं धारयसे त्वं मदीयमित्युक्तो नाहं
त्वां ताडयामीति वदति । अत्यल्पं यथा—शताभियोगे सत्यं दश धारया-
मीति । अथ वा चकारादिना निषातेनानेकविवक्षितार्थप्रतिपादनम्, अति-
भूरि, स्वल्पेऽर्थे वक्तव्ये महावाक्यमसंग्राह्यार्थम् । पक्षैकदेशव्यापि पूर्वपक्षैकदेशे
निराकारकं यथा—गोहिरण्याद्यनेकद्रव्यानुयोगे कृते न हिरण्यं धारयेऽहमिति
व्यस्तपदं व्यवहितान्वयम् । अव्यापि देशविशेषेण कालविशेषेण वा विशिष्टं

(साधारणव्यवहारमाहकाप्रकरणम् १)

पूर्वपक्षं निराकरोति नै स्वरूपेण, यथा—चैत्रमास्युज्जयिन्यां सुवर्णशतं मदी-
यमनेन गृहीतमित्यभियुक्तो द्यूते न मयोज्जयिन्यां चैत्रे गृहीतमिति । नैवमा-
चष्टे न मया गृहीतमिति । निगूढार्थमप्रसिद्धार्थपदम् । यथा—अर्जुनीशब्देन
गौरभिधानम् । काश्यपीशब्देन वा भूमेः । आकुलं पूर्वापरविरुद्धम् ।
व्याख्यागैम्पसमर्धसमासाध्याहारविपरिणामादिवशाद्भ्रमकम् । असारमदृढं
यत्रोक्त एव नैतत्संभवतीति सर्वेषां बुद्धिर्जायते । बृहस्पतिः—

“ पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
प्रत्यक्षी दापनीयः स्यात्सामादिमिरुपक्रमैः ॥
प्रियपूर्वं वचः साम भेदस्तु भयदर्शनम् ।
अर्थापकर्षणं दण्डस्ताडनं बन्धनं तथा ॥
उभयैश्चोद्यमानेऽपि न दद्यादुत्तरं तु यः ।
अतिक्रान्ते सप्तरात्रे नितोऽप्तौ दण्डमर्हति ” ॥

उभयैरुपायैर्मृदुभिः स्वरैश्च ।

तथा—“ उन्मत्तमत्तनिर्धृता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धबालाश्च विज्ञेयास्तु निरुत्तराः ” ॥

कात्यायनः—“ यथार्थमुत्तरं दद्याद्यच्छलन्तं च दापयेत् ।
सामभेदादिभिर्भिर्गौर्यावत्सोऽर्थः समुत्थितः ॥
मोहाद्वा यदि वा शाठ्याद्यन्नोक्तं पूर्ववादिना ।
उत्तरान्तर्गतं चापि तद्ग्राह्यमुभयोरपि ” ॥

अयमर्थः—यद्वा यदपि संमोहादिवशात्पूर्ववादिना नोक्तम् । उत्तरान्त-
र्गतं चाप्युत्तरे कथ्यमानेऽपि प्रोच्यमानं ग्राह्यमुत्तरवादिनः । क्रियापाद उत्त-
रम् । उत्तरसमाप्तौ तु कात्यायन आह—

“ उभयोलिखिते वाच्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।
अनुक्तं तत्र यो ब्रूयात्समादर्यात्स हीयते ” ॥

ततोऽर्थां लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥

चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

[इति साधारणव्यवहारमाहकाप्रकरणम् ॥ १ ॥]

तत् उत्तरलेखनादुत्तरकालमर्थो पूर्ववादी प्रतिज्ञातस्वार्थस्य साधनं प्रमाणं सद्यस्तत्कालमेव लेखयेत् । तस्य साधनस्य सिद्धौ सिद्धिं जयलक्षणां प्राप्नोति । अतोऽन्यथा साधनस्यासिद्धौ विपरीतं पराजयमाप्नोतीत्यर्थः । तथा च नारदः—

“ सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानौ हीयते वादो तंस्तामुत्तरो भवेत् ” ॥

प्रतिज्ञामुत्तीर्णो भवेदित्यर्थः । अयमस्माभिश्चतुष्पाच्चतुर्भागो व्यवहारो व्यापारः सर्वविवादेपूक्तः । तत्र “प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेखयम्” इत्यनेन व्यवहारस्य प्रथमपाद उक्तः । ‘श्रुतार्थस्योत्तरं लेखयम्’ इत्यनेन द्वितीयः । ‘ततोऽर्थां लेखयेत्सद्यः’ इत्यनेन तृतीयः । ‘तसिद्धौ सिद्धिः’ इति चतुर्थः । अत्र च सिद्धिशब्देन सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिविषयजयपराजयावधारणोपायभूतं प्रमाणमस्येदं शास्त्रतः प्राप्नोतीति विचारकाणां परामर्शः प्रत्याकलितः दिशच्छब्दाच्च उच्यते, सिद्धि-फलत्वात् । अत एवाऽऽह कात्यायनः—

“ पूर्वपक्षश्चोत्तरं च प्रत्याकलितमेव च ।

क्रियापादश्च तेनायं चतुष्पात्समुदाहृतः ” ॥

अत एव बृहस्पतिः—“ पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयस्तुत्तरस्तथा ।

क्रियापादस्तथा वाच्यश्चतुर्थो निर्णयस्तथा ” ॥

अत्र च निर्णयफलको न्यायपरामर्शो निर्णयशब्देन लक्ष्यते । ततोऽर्थां लेखयेत्सद्य इति मिथ्योत्तरविषयम् । उत्तरान्तरे तु प्रत्यर्थिन एव प्रमाणम् । तदाह हारीतः—

“ प्राङ्न्याये कारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ” ॥

क्रियाऽत्र साधनम् । तदाह कात्यायनः—

“ कौर्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनं तु क्रियोच्यते ।

द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया दैविकी मानुषी तथा ॥

मानुषी लेखयसाक्ष्यादिर्विधादिर्दैविकी मता ” ॥

प्राङ्न्यायोत्तरे मानुष्येव जयपत्रादिकाः क्रियेत्याह व्यासः—

“ प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राङ्विवाकादिमित्तया ।

सत्ये वादी समाप्नोति यद्यत्तेन निवेदितम् ” ॥

(असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २)

माहविवाकादयः पूर्वं न्यायद्रष्टार उक्ताः ॥ ८ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवध्रीशिलाहारनरेन्द्रश्रीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदे-
वाविरचिते याज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनियन्धेऽपराके साधारणव्यवहार-
मातृकाप्रकरणम् ॥ १ ॥]

[अध सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् । (२)]

सामान्यतश्चतुर्धा व्यवहारः । तस्येदानीं क्रममाह—

अभियोगमनिस्तीर्य नेनं प्रत्यभियोजयेत् ॥

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥

स्वस्याऽऽक्षेपं परेण कृतमनुद्धृत्यैवं क्षेप्तारं न प्रत्यभियोजयेन्नाऽऽक्षिपेत् ।
तत्र व्यवहारे स्वयं प्रतियोगी तं परेणार्थिना प्रक्रान्तं परिसमाप्य पश्चात्स्वय-
मर्था भुत्वाऽनेन सह व्यवहारान्तरमारभेतेत्यर्थः । तथाऽन्येनार्थिनाऽभियुक्तं
तावन्नाभियुञ्जीत । यावत्स व्यवहारो न परिसमाप्यते । तथा यत्स्वयं
व्यवहाराङ्गतयोक्तं तद्विप्रकृतिं विरोधं न नयेत् प्रापयेत् । पूर्वापरविच्छेदं न
भापेतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्रापवादमाह—

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ॥

कलहादावभियुक्तोऽभियोगमनिस्तीर्यापि प्रत्यभियोगं कुर्यात् । यथाऽ-
हमनेन शप्तस्ताडितो वेत्यभियुक्तः परिहारमकृत्यैव द्यते—अहमनेन शप्तस्ता-
डितो वेति । अत एवात्र विषये निर्णयमाह नारदः—

“ पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषमाह ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ” ॥

आक्षारयेदपराधनुयात् । युगपदपराधेऽपि स एवाऽऽह—

“ पारुष्यदोषावृत्तयोर्भुगपत्संप्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ” ॥

विनयो दण्डः । कलहो वाक्पारुष्यम् । साहसो दण्डपारुष्यम् ॥

वादिप्रतिवादिकार्यमुक्तम् । अधुना परीक्षकाणां कार्यमाह—

उभयोः प्रतिभूयार्ह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः प्रतिभूयार्हो यः समर्थः कार्यनिर्णये निर्णोतकार्य-
विषय इत्यर्थः । निर्णोते च कार्ये जितवतो धनदानं राज्ञे च दण्डदानम् ।
प्रतिभूग्रहणं वस्तुसामर्थ्यान्निर्णयैकरणस्य पुरस्ताद्भवति । प्रतिभूवोऽसंभवे
कात्यायन आह*—

“अथ चेत्प्रतिभूनास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनोः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्दत्ताय वेतनम्” ॥

स पराजितो वादी ॥ १० ॥

पराजितं प्रत्याह—

निह्वे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ॥

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

निह्वो मिथ्योत्तरम् । तद्वादी पूर्ववादिना भावितो दैवमानुषप्रमाणवलेन
प्रतिज्ञातमर्थमङ्गीकारितस्तदग्रवादिने तत्समं च राज्ञे दण्डं दद्यात् । यस्तु
प्रमाणरहितमभियोगं कुरुते सोऽभियोगादभियोगविषयाद्धनाद्विगुणं धनं
वहेद्वाज्ञे प्रापयेत् । एतच्च सपणव्यवहारविषयम् । अस्ति च पणरहितोऽपि
व्यवहारः । यत आह नारदः—

“सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽत्यधिको यत्र विच्छेत्पूर्वकः पणः” ॥

भाषालेखात्पूर्वच विवादविषयाद्धनादधिकः पणो यत्रोपेयते स सोत्तरो
व्यवहारः ॥ ११ ॥

व्यवहारदर्शनं प्रति विषयविशेषे कालविशेषमाह—

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापान्तये स्त्रियाम् ॥

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छ्रया स्मृतः ॥ १२ ॥

सहसा वलेन इटाज्जनसमस्तं यत्परहिंसादि क्रियते तत्साहसं, स्तेयं
प्रसिद्धं, पारुष्यं बचसा कायेन वा परस्य दुःखोत्पादनं, गोशब्द उपजीव्य-
द्रव्योपलक्षणार्थः । अभिशापः पापाभिशंसनम् । तस्य पारुष्यान्तर्भावेऽपि
पृथग्वचनपादरार्थम् । अत्ययो विनाशः । एषु विषयेषु स्त्रीविषये च सद्यस्त-
ददरेव विवादपेक्ष्यवहारं पश्येत् । उक्तविषयादन्यत्र यद्युत्तरवादी सद्यो

* इतः पर प्रत्यादेत्यन्ते न विद्यते ग. छ. ज. पुस्तकेषु ।

(असाधारणव्यवहारमात्रकाप्रकरणम् २)

नोत्तरं दातुमिच्छति किंतु कालान्तरे तदा तदिच्छातोऽन्योऽप्युत्तरस्य कालो भवति । अत्र बृहस्पतिः—

“ विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशेषिते ।
प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः ॥
शाहीनत्वाद्भयौत्तद्वत्प्रत्यर्था स्मृतिविभ्रमात् ।
कालं प्रार्थयते यत्र तत्रेमं लब्धुमर्हति ” ॥

काल्यायनः—“ सद्यःकृतेषु कार्येषु सद्य एव विवादयेत् ।
कालातीते तु वा कालं दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः ” ॥

सद्यःकृतेषु स्मृतिसंभवात्सद्य एवोत्तरदानमित्यभिप्रायः ।

“ श्रुत्वा लेखयतो ह्यर्थं प्रत्यर्था कारणाद्यदि ।
कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संशयः ॥
सद्यःकृते सद्य एव समातीते दिनं क्षिपेत् ।
षड्विदिके त्रिरात्रं तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥
विंशत्परं दशाहं तु मासार्थं वा लभेत सः ।
मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपक्षं परतो भवेत् ॥
कालात्संवत्सरादर्वाकित्वयमेपां यथेप्सितम् ।
कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्याणां च बलाबलम् ॥
अल्पं वा बहुकालं वा दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः ।
यो वा यस्मिन्समाचारः पारम्पर्यक्रमागतः ॥
तं परीक्ष्य यथान्यायमुत्तरं दापयेन्नृपः ।
मूलं वा साक्षिणो वाऽथ परदेशस्थिता यदा ॥
तत्र कालो भवेत्पुंसां स्वदेशे दातुमासमात् ” ।

समा वर्षं, मूलं धनम् । साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणार्थम् । येषां देशान्तरे धनं प्रमाणं वा साक्ष्यादि विद्यते तेषां पुंसां यावता कालेन तन्मूलधनाद्यानीयते तावत्कालस्तेषां दानुमहो भवतीत्यर्थः ।

“ दिनं मासार्थमासौ वा ऋतुः संवत्सरोऽपि वा ।
क्रियास्थित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु ” ॥

तथा—“ धेन्वामनडुहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रनमने तथा ।
न्यौसे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्त्रेये कलहे साहसे निधौ ।
 उपाधौ कूटसाक्ष्ये च सद्य एव विवादयेत् ॥
 व्यपैति गौरवं यत्र विनाशस्त्याग एव च ।
 कालं तत्र न कुर्वीत कार्यमार्थयिकं हि तत् ॥ १२ ॥

दुष्टलक्षणान्याह—

देशादेशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च ॥
 ललाटं स्वघृते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥
 परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ॥
 वाक्चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ १४ ॥
 स्वभावाद्दिकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ॥
 अभियोगेऽथ वा साक्ष्ये दुष्टः स परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

सृक्किणी गल्लयोरन्तर्भागौ परितः सर्वतो लेढि जिह्वया स्पृशति । परिशु-
 ष्यताऽऽस्येनोच्चार्यमाणं वाक्यं परिशुष्यत् । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यमस्य स
 तथोक्तः । विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं, वाक्चक्षुषोः पूजा प्रसन्नता । निर्भुजति
 वक्त्री करोति । स्वाभाविको घर्षः स्वभावः । तस्मात्स्वभावाद्दिकृतिर्विपरीत्यम् ।
 तत्र मनःकर्मणो विकृतिरज्ञानसंशयविपर्ययाः । वाक्यकर्मणस्तु गद्गदत्वादिकम् ।
 कायकर्मणः कम्पादि । य एवंविधः सोऽभियोगे व्यवहारे साक्षित्वे च
 दुष्टो वितथवादी प्रकीर्तितः । अन्यत्सुगमम् । तत्र मनुः—

“वाह्यैर्विभावयेद्विह्वैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।
 स्वरवर्णैःकृताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥
 आकारेणैकितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
 नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥”

यदि दुष्टलक्षणानां दुष्टतायां प्रामाण्यं तदा तैरेव वादिनः प्रतिवादिनो
 वा पराजयेऽवधारिते दैवमानुषप्रमाणमन्तरेणैव व्यवहारसमाप्तिः स्यादिति
 दिव्यादिप्रमाणैर्बै(णवै)यर्थ्यं स्यात् । दुष्टलक्षणाभावे तदर्थवदिति यद्युच्यते,
 तर्हि लिखितादिप्रमाणानामसाक्षिकत्वेन विधानं नोपपद्यते । उक्तं हि
 “क्रियापादस्तृतीयः स्यात्” इति । तस्मान्नैतानि दुष्टतायां प्रमाणानि किंतु

(असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २)

वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये कः प्रमाणं करोत्विति जिज्ञासायाम् । यत्रैतानि न सन्ति स प्रमाणाद् इत्यवधारणोपयोगितयैषामुपन्यासः । ननुत्तरविशेषे सति वादिविशेषं प्रति प्रमाणोपन्यासे वचनतोऽवधृते पूर्वोक्तजिज्ञासाया अन्वसर एव । सत्यमेवमृणादानादौ । चौर्याद्याभिशापादौ तु दिव्ये प्राप्ते भवति जिज्ञासा । दिव्यं हि मिथ्योत्तरवादिनोऽपि संभवति न लेख्यसाक्ष्यादिकम् । तस्मात्तर्कवदेषां प्रमाणानुग्राहकत्वं न प्रमाणत्वम् । युक्तं चैतत् । दोषपन्तरेणापि भयादिना तेषामुपपत्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

हीनत्वे कारणान्याह—

संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ॥

न चाऽऽहूतो वदेत्किंचिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्पृतः ॥१६॥

साधकवाधकप्रमाणयोरपरीक्षणाद्वाह्याग्राह्यत्वेन संदिग्धमर्थं स्वतन्त्रः परीक्षकादिनिरपेक्षो यो हठेन साधयेत्परमङ्गी कारयेत् । यश्च शास्त्रदृष्टोपायेन साधितमप्यर्थमर्पदाय निष्पतेत्पलायेत । यश्च व्यवहारार्थं राज्ञाऽऽहूतः स्वपक्षसाधकं परपक्षवाधकं वा न वदेत् । स हीनः स पराजितश्च राज्ञा च दण्ड्यः । साधितं च साधकाय देयम् । हीनस्य दण्डो यत्र वचनं तत्रैवेति ज्ञापयितुं दण्ड्यश्चेति पृथग्वचनम् । नारदः—

“ अनिवेद्य तु यो राज्ञे संदिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।
 प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चास्वार्यो न सिध्यति ॥
 अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थावी निरुत्तरः ।
 आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥
 पूर्ववाद् परित्रयज्य योऽन्यमालम्बते नरः ।
 वादसंक्रमणान्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥
 सम्यक्प्रणिहितं योऽर्थं पृष्टः सत्राभिनन्दति ।
 अपदिशर्थं यमुद्देश्यं पुनस्तमनुधावति ॥

१ ग. 'रणेऽहित' । २ छ. ज. 'णेऽहित' । ३ क. 'तो विशते' । ४ ग. छ. ज. अ३° ।
 ५ क. 'पामनुपपत्तेः' । ६ ग. छ. ज. 'प्रमादा' । ७ ग. छ. ज. 'पिते च' । ८ ग. छ. ज. 'भ्यवप्रणहितं योक्तं पृ' । ९ ग. छ. ज. 'श्य च बोद्' ।

सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।

धर्मस्थः कारणैरेतेहीनं तमापि निर्दिशेत् ॥

धर्मस्थः सभ्यो राजा वा ।

कात्यायनः—“ श्रावयित्वा यदा कार्यं त्यजेदन्यद्भेदेदसौ ।
अन्यपक्षाश्रयस्तेन कृतो वादी स हीयते ॥
व्याजेनैव तु यत्रासौ दीर्घकालमभीप्सति ।
सापदेशं च तद्विद्याद्वादहानिकरं स्मृतम् ॥

अपदेशश्छलम् ।

“ लेखयित्वा तु यो वाक्यं न्यूनं वाऽप्यधिकं पुनः ।

वैदेद्वादी स हीयेत नाभियोगं तु सोऽर्हति ॥

अभियोगः पूर्ववादः । स पूर्ववादी ।

तथा—“ न मयाऽभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत् ।

विद्वुवंश्च भवेदेवं हीनं तमापि निर्दिशेत् ॥

अयमर्थः—विगतार्थभियोगार्थः कार्यं साध्यं प्रतिज्ञाय न मयैतत्प्रतिज्ञा-
त्तमिति पूर्वापरविरुद्धं ब्रवीति यस्तं हीनं निर्दिशेदिति ।

“ साक्षिणो यस्तु निर्दिश्य कामतो न विवादयेत् ॥

स वादी हीयते तस्मात्त्रिशद्रात्रात्परेण तु ।

बृहस्पतिः—“ आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षिपराजितः ॥

स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्बिधः ।

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनी वा सप्तभिर्दैनैः ॥

साक्षिभिन्नस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीयते ॥

प्रतिपन्नः प्रतिवादिनः संप्रतिपन्नः ।

नारदः—आर्चारकरणे दिव्ये कृतवोपस्थाननिश्चयम् ।

नोपस्थितो यदा कश्चिच्छ्ले तत्र न कारयेत् ॥

दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन्काले यदा भवेत् ।

अवधित्यागमात्रेण न भवेत्स पराजितः ॥

पूर्वोत्तरे संनिविष्टे विचारे संप्रवर्तिते ।

प्रशंस्य मियो घान्ति दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥ १६ ॥

१ क. 'मैस्थेः का' । २ ज. 'कृती वादी मही' । ३ क. 'वदन्वादी' । ४ क. 'युक्ताप' ।
५ क. 'य वदेदेवं' । ६ क. 'दिश्याका' । ७ क. 'दिना सं' । ८ क. 'चार्यकरणे दिव्ये कृतो-
पस्थाननिश्चयात् । नो' । ९ क. 'धितकलं' । १० ग. छ. ज. 'शर्म ये मृतो वा' ।

(भसाधारणव्यवहारमात्रकाप्रकरणम् २)

किंच--

साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ॥

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ १७॥

उभयतः साक्षिसंभवे पूर्वपक्षवादिना निर्दिष्टाः साक्षिणः प्रमाणं भवन्ती-
त्युत्सर्गः । यदा तु पूर्वपक्षोऽधरो जातस्तदोत्तरवादिनिर्दिष्टाः साक्षिणः
प्रमाणं भवन्ति । कः पुनर्व्यवहारोऽस्य वाक्यस्य विषयः । न तावन्मिथ्यो-
त्तरवान् । न हि तत्र वादिद्वयस्य साक्षिणः संभवन्ति । तथा हि— [ऋसुवर्णशतं
मे धारयसीति] पूर्वपक्षवादिनाऽभियुक्तो नाहं धारय इति मिथ्योत्तरवादी ब्रूते ।
तत्र साक्षिणामसंभव एव, यो ह्यर्थोऽन्येषामुपलब्धुं योग्यस्तत्रैव तेषां साक्षित्व-
संभवः । न च मिथ्यावाद्युक्तोऽर्थः परेषामुपलम्भयोग्यो येन ते तत्र साक्षिणः
स्युः । भुक्तिलिखितयोस्तु प्रमाणत्वमत्र नाऽऽशङ्कनीयमेव । तस्मान्न मिथ्यो-
त्तरवान्व्यवहारोऽस्य विषयः । नापि प्रत्यवस्कन्दोत्तरवान् । तत्र पूर्वपक्ष-
वादिनः प्रमाणोपन्यासोपयोगाभावात् । तथा हि—सुवर्णशतं धारयसीति
पूर्ववादी सति प्रत्यवस्कन्दे ब्रूते—सत्यं धारितवानस्मि किं तु मया
तत्तुभ्यं दत्तमिति धारणस्य परेणाङ्गीकृतत्वात् प्रमाणसाध्यता । सिध्य(द्ध)-
साध्यताप्रसङ्गात् । किं तु प्रतिवादिन एव प्रमाणमुत्तरवादिना वाच्यम् । एवं
प्राह्न्यायोत्तरवानपि व्यवहारो नास्य वाक्यस्य विषयः । न ह्युत्तरवादि-
निर्दिष्टैरेव साक्षिभिः प्राह्न्यायदर्शिभिस्तैर्दत्तेन वा जितपत्रेण पूर्ववादिनः
पराजय उत्तरवादिनश्च विजयः सिध्यति । तस्मान्निर्विषयमिवेदं वाक्यं प्रति-
भाति । उच्यते—प्रत्यवस्कन्दप्राह्न्यायोत्तरवाद्यायोऽस्य विषयः । सन्ति
हि तत्र पूर्ववादिनोऽपि साक्षिणः । तथा हि—प्रत्यवस्कन्दिना यद्धारितवा-
नस्मि तन्मया तुभ्यमर्पितमित्युक्ते पूर्ववादी यदैव(वं) प्रत्युत्तरं कुरुते—सत्यं
त्वयाऽर्पितं तत्तु पुरुषान्तराय दत्तं न तु मां प्रत्यात्मानमनृणीकर्तुम् । एतच्च
साक्षिभिरहं संभावयामीत्येवंविधोत्तरप्रत्युत्तरयोरुभयतः साक्षिसद्भावः ।
तथा प्राह्न्यायोत्तरेऽपि यदैव(वं) पूर्ववाद्युत्तरं करोति—सत्यं प्राह्न्याये कदा-
चित्त्वयाऽहं पराजितोऽस्मि किं तु तद्वयार्थं कुरुष्टं कृत्वा न्यायान्तरे मया
भवान्पराजित इति । तदोभयत्रापि साक्षिसद्भावः । तत्रेदं वचनम्—

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थानि क. पुस्तके—“ धारयसीति विपत्ताभियोगार्थः कार्ये साध्यं
प्रतिज्ञातं मयैतत्प्रतिज्ञानमिति पूर्वापरविच्छेदं मवीति यस्तं हीनं निर्दिशेदिति ” इति ।

१ क. 'चित्तो यस्त्वत्र प्रमाणत्वं ना' । २ क. 'दारस्य । ३ ग. उ ज. 'स्कन्दी भू' ।
४ ग. उ. सत्ये । ५ क. 'यं यपोकट' । ६ क. 'वः । तथा प्राह्न्यायोत्तरेऽपीदं ।

“ साक्षिपुभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ” इति ।

यदा तु पूर्ववादिनः प्रत्युत्तरभावादधरीभावस्तदेदमुच्यते—

“ पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ” इति ।

अत एव नारदः—“ द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिपु ।

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्यस्तस्य साक्षिणः ” ॥

कात्यायनः—“ कारणात्पूर्वपक्षोऽपि ह्युत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया एव प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधनी ” ॥

क्रिया प्रत्याकलना ।

नारदः—“ औघर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ” ॥ १७ ॥

पराजितेन व्यवहारविशेष(पे) यदेवं तदाह—

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ॥

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

पणसहितश्चेद्विवादो व्यवहारस्तस्मा(रः स्या)त्तत्र हीनं पराजितं वादिनं शास्त्रोक्तदण्डसहितं पणं राज्ञे, साधितं च धनं धनिने, प्राड्विवाको दापयेत् । प्राड्विवाकाभावे राजा स्वयमेव गृह्णीयात् । धनं च धनिने दापयेत् । जितेन मयैतावद्देयमित्यभ्युपेतं धनं पणः ॥ १८ ॥

व्यवहारे द्रष्टव्ये नृपं प्रति हेयमुपादेयेमाह—

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ॥

भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

वादिना प्रतिवादिना वाऽभिधीयमानं छलं प्रमादं वा परित्यज्य भूतेन तास्विकेनार्थेन विशिष्टान्वयवहारान्नयेन्निर्णयेत् । यतो भूतमपि वस्तु वादिप्रतिवादिभ्यार्थानुपन्यस्तमनिवेदितं व्यवहारतो व्यवहारेण हीयते त्यज्यते । व्यवहारे खलु लिखितादीनि प्रमाणानि भवन्ति । न च तेषां भूतानुसारित्वनियमोऽस्ति, भवति हि कदाचिदृणाप(पा)करण(णे) कृते लिखिते च देशान्तरादौ स्थिते तद्वलात्पुनरभियोगं करोतीति । एवं साक्षिष्वपि देशान्तरस्थितेषु ।

१ क. 'सरीभावा' । २ क. ग. 'आधार्य' । ३ ग. छ. ज. 'द्वयः प्र' । ४ क. 'ते व्यवहारविषये य' । ५ ग. छ. ज. 'यम् । छ' । ६ क. फलं । ७ क. 'त्रे फलं प्रमाणं वा । ८ ग. छ. ज. 'मप्यनु' । ९ ग. छ. 'राथोत्पित' । १० क. 'नरुपयो' ।

(असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २)

तस्माद्वादिप्रतिवादिनौ साभादिभिरुपायैर्भूतवादिनौ कुर्यात् । एष व्यवहारेषु मुख्यः कल्पः । अस्यालाभे लिखितादिनिमित्ता व्यवस्थाऽऽदरणीया ।

चूहस्पतिः—“ पूर्वोत्तरार्थे लिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोः संतप्तयोः संधिः स्वादयःखण्डयोरिव ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया संधिरुभयोरपि शस्यते ” ॥

चरित्रमाचारः ॥ १९ ॥

भूतोऽप्यर्थद्वल्लव्यवहारेण यथा हीयते तथा दर्शयति—

निह्वे लिखितेऽनेकमेकदेशविभावितः ॥

दाप्यः सर्वे नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

अनेकं वस्तु रत्नरुक्मरजतादिकं पूर्ववादिना लिखितं भवति । यथेदमिदमर्थं मे धारयतीति । तस्योत्तरवादिना न किञ्चिद्धारयेऽहमिति निह्वे कृते तत्र पूर्ववादिना लिखितादिप्रमाणेन तदेकदेशमपि परो यदि विभावितोऽङ्गीकारितस्तदा सर्वमेव प्रतिज्ञातमर्थमुत्तरवादी नृपेण दाप्यः । यस्तु भाषाकाले पूर्ववादिना प्रामाणिकोऽप्यर्थो न निवेदितः स राज्ञा दापनीयतया न ग्राह्यः । एतत्तु वचनमपह्नववादिनः सावष्टम्भे प्रतिवचने द्रष्टव्यम् । यथैतेषामर्थानां मध्ये यथेकमप्यर्थमर्थो साधयति तदा सर्वानेतानहं दधामीति । कुत एतत् । छलोदाहरणपरत्वात्स्य वाक्यस्य । अन्यथा,

“ अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयति ध(येद्व)नी ।

साक्षिभिस्त्वावदेवासी लभने साधितं धनम् ”

इतिकाल्यायनवचनविरोधः स्यात् । तत्र च साक्षिसाधितावशिष्टमर्थं साधयितुं प्रमाणान्तरमर्थिनोपादेयम् । यत्तु नारदेनोक्तम्—

“ अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ”

इति, तदपि सावष्टम्भमिध्योत्तरविषयम् । यत्तु काल्यायन आह—

“ साधेयार्थोऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं मयेत् ।

स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ”

इति, तस्यापमर्थः—स्त्रीसङ्गादिविषये साध्यस्यार्थस्यैकदेशोऽपि तस्यैव साध्यरयार्थस्यैकदेशान्तरेणाविनाभूते साक्षिभिर्गदिते सकलं साध्यं गदितं

१ क. 'निधये' । २ छ. ज. 'दे यं' । ३ द. 'निह्वेते लिखितं वैकर्म' । ४ क. 'दधामीति कुत एत' । ५ छ. ज. 'साधयार्थो' । ६ छ. 'साध्यं' ।

भवेदिति । यथा युवत्या परस्त्रिया भगिन्यादिव्यतिरिक्तया सहैकस्मिन्शयने स्वयं युवा सकलां रात्रिं रहसि निरालोके प्रदेशे शयितवानिति साक्षाभिर्गदिते तत्संभोगो विनैव साक्षिवचनं सिध्यति ॥ २० ॥

धर्मशास्त्रयोर्विरोधो न्यायबलेन परिहार्यः । धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोस्तु विरोधोऽर्थशास्त्रं बाधत इत्याह—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ॥ •

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

स्मृत्योर्वेदमूलयोर्विरोधे तत्प्रामाण्यनिर्वाहाय भिन्नविषयव्यवस्थापकोऽनुमानार्थापत्त्यात्मको न्यायोऽपेक्षणीयत्वाद्बलवान् । तस्मिन्सति स्मृतेः प्रामाण्यात् । धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोस्तु विरोधे धर्मशास्त्रं बलवत्, अर्थशास्त्रं दुर्बलमतस्तद्बद्धायं तद्देशेन तु धर्मशास्त्रं बाधमानस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् । तदुक्तमापस्तम्बेन—

“ धर्माभिर्निपातेऽर्थशास्त्रेऽप्येतदेव ” इति ।

पञ्चलक्षणकालिङ्गाङ्घ्रिकानि ज्ञानमनुमानम् । पञ्चधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्वाद्यतिरवाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमिति पञ्च लक्षणानि । तदभावे त्वसिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्पयापदिष्टमकरणसमा हेत्वाभासाः।दृष्टः(ए)श्रुतोवाक्यो-(ताभ्याम)न्यथा कल्पनमर्थापत्तिः । प्रमाणान्तरदृष्टार्थविषया स्मृतिरर्थशास्त्रम् । वैदे(वेदै)कसमधिगम्यार्थविषया तु धर्मशास्त्रम् । तथा च भाविष्यत्पुराणम्—

“ दृष्टार्था तु स्मृतिः काचिददृष्टार्था तथा परा ।

दृष्टादृष्टार्थरूपाऽन्या न्यायमूला तथा परा ॥

अनुवादस्मृतिस्त्वन्या शिष्टैर्दृष्टा तु पञ्चमी ।

सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थं परिहृत्य तु ” ॥

आसाप्तदाहरणान्यपि तत्रैव ।

त(य)था—“ ×पाद्गुण्यस्य यथायोगं प्रयोगात्कार्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ॥

अध्यक्षाणां च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।

दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गर्हडाग्रन ॥

* तद्विद्विग्रह्यानासन्नद्विभीभावतमाध्याह्याः पद्गुणाः ।

(असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २)

संधयोपास्तिः सदा कार्यां शूनो मांसं न मक्षयेत् ।

अदृष्टार्था स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्ज्ञानकोविदैः ॥

पालाशं धारयेद्दण्डमुभयार्थं विदुर्बुधाः ।

विरोधे तु विकल्पः स्याज्जपहोमश्रुतौ यथा ॥

श्रुतौ दृष्टं यथा कार्यं स्मृतौ न सदृशं यदि ।

अनुक्तवादिनी सा तु पारित्राज्यं यथा गृहात् ॥ ॥

जपहोमश्रुतौ यथेति । सूर्योदयावधिसावित्रीजपानुदितहोमविषया स्मृतिः । अनु(नू)क्तवादिनी, अनूद्यवादिनी यथा—पुत्रैपणायाश्च विचैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यनेयोदितं ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति मनु-स्मृतिर्वदति । तथा सति—

“ श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना ।

व्यवस्थाया विरोधोऽतः कार्योऽन्यत्र परीक्षकैः ॥

स्मृत्यर्थेन विरोधे तु अर्थशास्त्रस्य बाधनम् ।

परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत् ॥

अदृष्टार्थे विकल्पस्तु व्यवस्थासंभवे सति ।

स्मृतिशास्त्रविकल्पस्तु अकाङ्क्षापूरणे सति ॥ ॥

अदृष्टार्थयोः स्मृत्योरन्योन्यनिरपेक्षत्वे सति विषयव्यवस्थापकन्यायाभावे च सत्यर्थयोर्विकल्पः । सापेक्षत्वे तु समुच्चयः । नैरपेक्ष्ये व्यवस्थापकन्यायसद्भावे व्यवस्थितविकल्पः । तस्मिन्नसति त्वव्यवस्थितविकल्पो ग्राह्यः । तत्र च विषयव्यवस्थापकस्तावत्सामान्यविशेषन्यायो वृद्धव्यवहारे प्रसिद्धः, यथा—ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । तेन न्यायेन स्मृतिविरोधः परिह्रियते । यथा—

“ न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥”

इति साधारणो ब्राह्मणवधनिषेधः । तस्य क्वचिद्विशेषोऽर्पवादः । यदाह मनुरेव—

“ गुरुं वा बालवृद्धौ वा श्रोत्रियं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥” इति ॥

१ ग. छ. "होमाशु" । २ क. अनुक्त° । ३ ग. छ. "थाय भैक्षचर्या च" । ४ ग. छ. "न्यायानुदि" । ५ ज. "तिर्भवति" । ६ क. "क्षकत्वे" । ७ क. "वे सत्यर्थ" । ८ क. "वे हेतुसमुच्चया" । ९ ग. छ. "शेवेऽप" ।

एवं च सामान्यविशेषन्यायेन कासांचित्स्मृतीनां विरोधः परिहरणीयः,
 कासांचित्तु कल्पनानर्थक्यमसद्भादिना न्यायान्तरेणेति । मनुस्मृतितदन्यस्मृ-
 त्योर्विरोधे तु मनुस्मृतिः प्रशस्ता । अत एव बृहस्पतिः—

“ वेदार्षोपनिबन्धत्वात्प्राधान्यं तु मनुस्मृतौ ।
 मन्वर्थविपरीता या स्मृतिः सा न प्रशस्यते ” इति ॥ २१ ॥

साध्यार्थे साधनान्याह—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ॥
 एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ २२ ॥

प्रतीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणं लिखितादि । एषां मध्ये यद्येकमपि
 न स्यात्तदा वक्ष्यमाणानां घटादिदिव्यानां मध्ये केनचित्साध्यं साधनीयम् ।
 बृहस्पतिः—

“ द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।
 एकैका नैकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥
 साक्षिणैरुच्यमाने च मानुषी त्रिविधा क्रिया ” ।

अनुमानं भुक्तिः । तथा भोक्तुर्भोग्ये स्वाभ्यमनुमीयते । तथा—

“ घटाद्या धर्मनोत्पन्ता दैवी नवविधा क्रिया ” ।

कात्यायनः—“ प्रमाणैर्हेतुना वाऽपि दिव्येनैव तु निश्चयम् ।
 सर्वेष्वपि विवादेषु सदा कुर्यान्नराधिपः ॥
 पूर्वाभावे तु यत्नेन नान्यथैव कथंचन ” ।

पूर्वं नाम मानुषं प्रमाणं, तस्याभावे दिव्यम् ।

“ यद्येको मानुषी कुर्यादन्यः कुर्यात्तु दैविकीम् ।
 मानुषीं तत्र गृह्णीयात्तु तद्देवीं क्रिधां नृपः ” ॥

यथा प्रथमं वादी ब्रूते सुवर्णसहस्रं मे धारयतेऽयमिति मानुषेण प्रमाणेन
 साधयामीति । उत्तरवादी तु ब्रूते—नाहं सुवर्णसहस्रं धारय इति दिव्येन
 विभावयामीति ।

“ यद्येकदेशप्राप्ताऽपि क्रिया विद्येत मानुषी ।
 सा न्याय्या न तु पूर्णाऽपि दैविकी वदतां नृणाम् ” ॥

यथा सुवर्णशतं मयाऽस्मै द्विकशतवृद्धया दत्तम् । पुनश्च पञ्च-

१ ग. छ. ज. 'धैवाक्य' । २ ज 'आत्मा च ई' । ग. छ. 'जायन्ता दे' । ३ ग. छ. ज.
 'शतहस्रं म' । ४ ग. छ. ज. 'तथाऽऽवाभ्यां पथ' ।

(भवापारणव्यवहारमानुषाप्रकरणम् २)

कशतवृद्धिरङ्गीकृता । तत्र सुवर्णसहस्रांशे मानुषं प्रमाणं वृद्धयंशे तु दिव्य-
मिति यद्यपि प्रमेयैकदेशमपि व्याप्नोति मानुषी क्रिया तथाऽपि सैव ग्राह्या
न तु संपूर्णप्रमेयव्यापिन्यपि दिव्या क्रिया । यत्र तु प्रमेयांशे मानुषी न संभ-
वति तत्र दिव्यैव ग्राह्या । पित्तापहः—

“ स्थावरेषु विवादिषु दिव्यानि प्रारिर्वर्जयेत् ।

साक्षिभिर्लिखितेनाथ मुक्त्या चैनं प्रैसाधयेत् ” ॥

कात्यायनः—“ वाक्पारुष्ये च भूमौ च दिव्यं न परिकल्पयेत् ।

ऋत्तादत्ते तथाऽऽदत्ते स्वामिना निर्णये सति ॥

विक्रीयाऽऽदानसंबन्धे क्रीत्वा धनमयच्छति ।

घृते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ॥

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ।

पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ॥

तस्यां तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ।

द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिके तथा ॥

मुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः ।

प्रक्रान्तसाहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ॥

वालोक्यतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ” ।

ध्यासः—“ रहःकृतं प्रकाशं च कार्यं द्विविधमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यं दैविकेन रहःकृतम् ” ॥

बृहस्पतिः—“ वाक्पारुष्ये महीवादे निषिद्धा दैविकी क्रिया ।

प्रदातव्या प्रयत्नेन साहसेषु चतुर्ध्वपि ॥

लिखिते साक्षिवादे च संदिग्धवर्जायते यदि ।

अनुमाने च संभ्रान्ते तत्र दिव्यं विशोधनम् ॥

नृपद्रोहे साहसे च कल्पयेदैविकीं क्रियाम् ” ।

मानुष्या अभाव एतत् । न च व्यर्थं वचनम् । मिथ्योत्तरवादिनः क्रिया-
प्राप्त्यर्थत्वात् । न हि मिथ्योत्तरवादिनो दैविकी क्रिया प्राप्ता । नारदः—

* पित्ताधरायां ध्वेतादशः पाठः—“ दत्तादत्तेऽथ भ्रूयानां स्वामिना निर्णये सति । विक्रया-
दानसंबन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ” इति ।

१ ग. 'नाथ भु' । २ ग. प्रसादये° । ३ ग. अ. क्रीताय° । ४ ग. छ. ज. 'ति । घृते ।
५ ग. छ. ज. लेखक° । ६ छ. ग. दिव्ये । ७ क. 'मिर्दिन्यं' ।

(असाधारणव्यवहारभादकाप्रकरणम् २)

वा पुनस्तस्मैव क्षेत्रस्य पुरुषान्तरं प्रत्यधमर्णेन दानं विक्रयो वा क्रियते । तदा पूर्वक्रिया सत्योत्तरा मिथ्या, पूर्वकृताभ्यां दानक्रियाभ्यां स्वामित्वनिवृत्तौ पुनरस्वामिना क्रियमाणौ दानविक्रयौ न सिध्यतः । आधिकरणेन तु यद्यपि स्वामिभावो न निवर्त्यते तथाऽपि प्रतिवध्यते । ततश्च तस्य क्षेत्रस्याऽऽधित्वानिवृत्तौ पुरुषान्तरं प्रत्याधित्वं कर्तुं नैव शक्यते ॥ २३ ॥

भूम्यादिधनविषये स्वामित्वं प्रति भुक्तेः क्वचिद्विषय आगमसापेक्षायाः क्वचिच्च तन्निरपेक्षायाः मामाण्यं पश्यति तस्या विशेषणं तावदाह—

पश्यतोऽद्भुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ॥

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

आधिसीपोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ॥

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरापि ॥ २५ ॥

आध्यादिव्यतिरिक्ताया भूमेः परेण प्रत्याधिना विंशतिवर्षाणि यावद्भुज्यमानाया अधिनः पश्यत इमां भूमिषेण भुङ्क्त इति प्रत्यक्षमुपलभमानस्याद्भुवतोऽनाक्षिपतो हानिः स्वस्वामिसंघन्धाभावो भवति । एवं भुज्यतिरिक्तस्य धनस्य दश वर्षाणि भुज्यमानस्य हानिः । एवंविधा हि भुक्तिस्तूर्णोभूतस्य पश्यतः स्वामित्वे सति न घटते । किं तु भोक्तुरेव स्वामित्वे सति भुज्यत इति भवति तत्र भुक्तिः प्रमाणम् । अधमर्णेनोत्तमर्णस्य विश्वासार्थं यावत्ते धनं ददानि तावदिदं त्वय्याहितमस्त्विति आधीयमानं धनमाधिः । सीमा प्रसिद्धा । निक्षेप एवोपनिक्षेपः, तमाह नारदः—

“ स्वं द्रव्यं यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्याविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ” इति ॥

जडो मन्दबुद्धिः । आ षोडशाद्वर्षाद्बालः । तदाह नारदः—

“ गर्भस्थैः सप्तशो ज्ञेय आऽष्टमाद्द्वःसराच्छिशुः ।

बाल आ षोडशाज्ज्ञेयः षौगण्डश्चापि शब्दयते ॥

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ” ।

बालधनं च रक्षकान्तराभावे राज्ञा रक्षणीयमित्याह गौतमः—

“ रक्ष्यं बालधनमा व्यवहारप्राप्तेः ” इति ।

उपनिधिं चक्ष्यति । प्रसिद्धमन्यत् । जडग्रहणमसामर्थ्यमात्रोपलक्षणार्थम् ।

अत्र च व्यासः—

“ वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूर्भुक्ताऽप्य परैरिह ।
सति राक्षि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ” ॥

नारदः—“ प्रत्यक्षपरिभोगात्तु स्वामिनो द्विदेशाः समाः ।

आध्यादयोऽपि जीर्येरन्त्रानरेन्द्रधनादृते ” ॥

आध्यादयोऽपि जीर्येरन्त्रं पुनरन्यत् । तस्मादाध्यादिव्युत्तिरिक्तस्य पयो-
क्त्या भुक्त्या स्वत्वसिद्धिः । एवं चाऽऽधिसीमोपनिक्षेपेत्यद्वैतविरोधः ।

तथा—“ उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तूष्णींभूतस्य तिष्ठतः ।
कालेऽतिपन्ने पूर्वोक्तो व्यवहारो न सिध्यति ” ॥

तस्योपेक्षकस्य व्यवहारो व्यवहारफलं स्वामित्वं न सिध्यतीत्यर्थः ।

व्यासः—“ उपेक्षिता यथा धेनुर्विना पालेन नश्यति ।
पश्यतोऽन्यैस्तथा मुक्ता भूमिः कालेन हीयते ” ॥

बृहस्पतिः—“ रिक्त्रिमिर्वा परैर्द्रव्यं समक्षं यस्य दीयते ।
अन्यस्य मुञ्जतः पश्चान्न स तल्लब्धुमर्हति ॥
पश्यन्नन्यस्य ददतः शिर्ति यो न निवारयेत् ।
सताऽपि लेहणेन भुवं न पुनस्तामवामुयात् ” ॥

क्रयप्रतिग्रहादिलिखितेनापि तां भूमिं नासाववामुयात् । एतच्च व्यवहार-
स्थितिमाश्रित्योच्यते । न भूमिगतिम् । अत एव मनुः—

“ अजडश्चेदपौगण्डो विपये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण योक्ता तद्धनमर्हति ” ॥

तथा च यत्परमार्थतः परकीयमेव व्यवहारेणैवाजितं तत्प्रत्यवायभयादेव
यथास्थानं गमयितव्यम् । यत्तु नारदेनोक्तम्—

“ अनागमं च यो मुञ्जे बहून्पण्डशतान्यपि ।
चौरदण्डेन सं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ” ॥

(अथापारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २)

[इति, तत्] बहुचालादिधनविषयम् । पूर्वक(ज)भूमिभोक्तृपुरुषविषयं वा । अत एव चक्षयति—“ आगमस्तु कृतो येन ” इत्यादि ॥ २५ ॥

आध्यायपहर्तुर्दण्डमाह—

आध्यादीनां निहन्तारं दापयेद्वनिने धनम् ॥

दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

पूर्वश्लोकनिर्दिष्टानामाधिप्रभृतीनामपहन्तारं यदपहृतमाध्यादिकं तत्तत्स्वामिने दापयेत् । तत्समं च दण्डं राज्ञे यथाशक्ति ततोऽत्यधिकमूनं वा यावन्ताऽस्य दमो भवति तदर्थत्वादण्डस्य । तदाह गौतमः—

“ दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादानान्दमयेत् ” इति ।

मनुः—“ धनेनापि यथा स्तेनान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।

तदैव सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ” ॥

धिदण्डंवाग्दण्डादिचतुष्टयम् । तत्र बधदण्डो न ब्राह्मणस्येत्याह—

“ दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरस्ततो ब्राह्मणो ब्रमेत् ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तपैव च ” ॥

काल्यायनः—“ धनदानासहं *ब(बु)द्ध्वा स्वामिनः कर्म कारयेत् ॥

अशक्तो बन्धनागारं प्रनेश्यो ब्राह्मणादृते ” ॥

गौतमैः—“ न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः कर्मनिधोगविस्त्रयापनै-

विवासानाङ्ककरणान्यवृत्तौ ” ।

अवृत्तौ दण्डदानासामर्ध्य इत्यर्थः । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तिविषये द्रष्टव्यम् । यदाह नारदः—

“ बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासानाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद् इत्युक्त्वा दण्डस्तूत्तमसाहसः ॥

अविशेषेण +वर्णानामेव दण्डविधिः स्मृतः ।

शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ॥

छलाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ।

* मिताक्षराया तु बुद्ध्वा स्वाधीनमिति पाठः । + सर्वैर्वाकिलि मिताक्षरायां पाठः ।

१ ग. छ बद्ध्वा । २ ड. ना विहृता । ३ क. तत्स्वामिनो दा । ४ क. तथैव । ५ ग. छ. ज. मः । नाशरी । ६ क. 'र्भयियो' । ७ क. 'ननिर्वाप्त' ।

गुरुतल्पे मगः कार्यः सुरापाने मुराध्वजः ॥

स्तेये तु क्षपद्रं कार्यं ब्रह्महृत्य(प्य)शिरः(राः) पुमान् ” ।

आपस्तम्बः—“ चक्षुनिरोधो ब्राह्मणस्य ” । अस्यार्थः—ब्राह्मणस्य विद्या-
सनसमये वाससा चक्षुणी निरोध्ये इति ॥ २६ ॥

भुक्तः प्रमाणतयोक्ताया विषयविशेषे सहकार्यन्तरमाह—

आगमोऽत्यधिको भोगादिना पूर्वक्रमागतात् ॥

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकाऽपि यत्र नो ॥ २७ ॥

आगमः स्वाभिभावप्रतिपादकः क्रमप्रतिग्रहादिकोऽर्थः सोऽधिकोऽपरो
द्वितीयो भोगात् । भोग्यमपेक्ष्य भोगस्य स्वामित्वपरिच्छेदं कुर्वत आगमः
सहकारीत्यर्थः । न ह्यगमपरहिताद्भोगाद्भोग्ये भोक्तुः स्वामित्वं शक्यं निश्चे-
तुम् । फलभोग्यादावस्वामिनोऽपि भोगदर्शनात् । ननु च पित्रादिभिस्त्रि-
भिर्यद्भुक्तं तद्विषयश्चतुर्थस्य पुरुषस्य भोगो विनैवाऽऽगमं स्वामिभावं
भोक्तुः साध्यति । तत्कथमागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमित्यत आह—विना पूर्व-
क्रमागतादिति । पितृपितामहप्रपितामहाः पूर्वं तेषां क्रमाद्य आगतो भोगस्त-
स्माद्यः पृथक्वततो योऽन्यो भोर्गस्तस्याऽऽगमसापेक्षस्य प्रामाण्यम् । ननु
चाऽऽगमः साक्ष्यादिप्रमाणपरिच्छिन्नो भोगनिरपेक्ष एव स्वामित्वं साध-
यतीति किमत्र भोगेन कार्यमित्यत्राऽऽह—आगमेऽपि बलमित्यादि । यद्वि-
षया स्तोकाऽपि भुक्तिर्न विद्यते, तद्विषयमागमार्थितं बलं सामर्थ्यं प्रामाण्य-
लक्षणं नैवास्ति । अपमभिप्रायः—यद्यपि पूर्वमस्मिन् क्रमः प्रतिग्रहो वाऽत्र
क्षेत्रादौ जात इति लिखितादिवशान्निश्चितं तथाऽपीदानींतनं स्वामित्वं
विना भुक्त्या न सिध्यति । मध्ये दानविक्रमादिसंभवात् । तस्मादिदानीं-
तनं स्वामित्वं साधयितुमागमेन वर्तमाना भुक्तिः सहकारितयो(याऽ)पेक्षि-
तव्या । अत्र नारदः—

“ विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावराणां यत्र भुक्तं न तस्मिन् ॥ ”

तथा—“ आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नाधिगच्छति ” ॥

(असाधारणव्यवहारमात्रकाप्रकरणम् २)

विशुद्धेन प्रमाणपरिच्छिन्नेनाऽऽगमेन सहितो भोगः प्रमाणत्वं यातीत्यर्थः ।

मनुः—“ संभोगो यत्र दृश्येत न दृश्येताऽऽगमः क्वचित् ।

आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः ” ॥

अत्राऽऽगमैः स्वामित्वपरिच्छेद(दे) संभोगसहितः कारणं न तु केवलः संभोग इत्युक्तम् ।

व्यासः—“ सागमो दीर्घकालश्च च्छेदोपाधिविर्भातः ।

प्रत्ययिसंनिधानश्च पद्याङ्को भोग इत्येते ” ॥

आद्यपुरुषभोगविषयमेतत् । आगमविशेषानाह बृहस्पतिः—

“ विद्यया क्रयबन्धेन शौर्यभोगान्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्वांशः स्वावरं सप्तधाऽऽप्यते ” ॥

तथा—“ संविभागेक्यप्राप्तं विड्यं लब्धं च राजतः ।

स्वावरं सिद्धिमामोति भुङ्क्त्वा हानिमुपेक्षया ॥

प्राप्तमात्रं येन मुक्तं स्वीकृत्यापारिपन्थितम् ।

तस्य तस्मिन्सिद्धिमामोति हानिं चोपेक्षया तथा ॥

अध्यासनात्समारम्भ भुक्तिर्यस्याविधातिनी ।

त्रिंशद्दर्शनाप्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ” ॥

अध्यासनं परिग्रहः ।

“ यत्केशासने प्राप्तसेत्रारामाश्च लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे मुक्ता भवन्ति ते ” ॥ २७ ॥

स्तोकभुक्तिरेषा, न सर्वभुक्तिरागमापेक्षेत्वाह—

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ॥

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥२८॥

येनाऽऽगमैः क्रयादिः कृतः सोऽभियुक्तस्तपागमं लिखितादिप्रमाणेनोद्धरेत्साधयेत् । तस्याऽऽगमकर्तुः सुतः पौत्रो वाऽभियुक्तो नाऽऽगममुद्धरेत् । यतस्तयोर्भुक्तिरेव गरीयसी गुरुतरा । आगमोद्धरणं विनैव प्रमाणत्वं तस्या गरीपस्त्वात्(स्त्वम्) । ननु चोऽऽधिभोगस्य स्वामित्वमन्तरेण दर्शनात्त्र भोग-

१ क. 'मः संभोग' । २ क. छ. 'भार्यान्व' । ३ क. 'गक्रियात्' । ४ क. मुक्त्वा । ५ क. 'रिमन्थि' । ६ ग. छ. ज. तस्य । ७ क. ज. 'मः क्रिया' । ८ क. तस्य त' । ९ क. 'गनियो' ।

स्याऽऽगमनिरपेक्षस्यामामाप्यं युज्यते संशयहेतुत्वात् । भैवम् । शास्त्रेषु खलू-
त्सर्गतो भुक्तेः स्वामिभावं प्रति प्रमाणता कीर्त्यते । अपवादतया पुनराध्यादि-
भुक्तिः । ततश्च यत्राऽऽधिभुक्तिरियमिति साक्षिलिखितादिभिः सिध्यति तत्रैवा-
पवादः । अन्यत्रौत्सर्गिकं स्वस्वामिभाव एव भुक्तेः प्राणायमिति आगमकर्तुः
सुतस्यापि भुक्त्यैव स्वाम्यसिद्धिरिहोच्यते । सा स्मार्तकालातिक्रमे सति
द्रष्टव्या । स्मार्तशुक्रकालः पुरुषत्रयभुक्तिकालात्मकः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ स्मार्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमाधिपुरुषागता ” इति ॥

पुरुषभोगकालस्य च परिमाणमाह नारदः—

“ वर्षाणि त्रिंशतिर्भुक्तिं मुक्ता स्वामिना व्याहृता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी भुक्तिर्द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ” ॥

कात्यायनः—“ मुख्या पैतामही भुक्तिः पैतृकी चापि संमता ।

त्रिभिरैतैरविच्छिन्ना स्थिरा पष्ट्याब्दिकी मता ” ॥

ततश्च वर्षपट्टेः पूर्वं स्मार्तः कालः । ऊर्ध्वमस्मार्तः । अथ वा—

“ वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषो भोग उच्यते ”

इत्येतत्स्मरणानुसारेण पञ्चोत्तर(?) वर्षशतं स्मार्तः कालः । ऊर्ध्वमस्मार्तः ।

अनयोश्च पक्षयोः स्मर्तपुरुषसद्भावासद्भावकृता व्यवस्था । आर्तुः स्मार्तकाले
व्यतीते पर्यनुयोगे च सत्यागमः साध्यो भवत्येव । अत एवाविशेषेण बृह-
स्पतिराह—

“ आहर्ता शोधयेद्भुक्तिमागमं वाऽपि संसदि ” इति ॥

यत्पुनरनन्तरमुक्तम्—“ तत्पुत्रो भुक्तिभैवैकां पौत्रादिस्तु न किञ्चन ”

इति, तदाहर्तपुत्रस्य स्मार्तकालान्तर्गतायां भुक्तौ पौत्रस्य च तदतिरिक्तका-
लायां वेदितव्यम् । यच्च कात्यायनवचनम्—

“ आर्तुं तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका संमता या त्रिपौरुषी ”

इति, चतुर्थस्य पुंसो भुक्तिः प्रमाणतयोपन्यसनीयेति गमयति, तत्तस्यापि
स्मार्तकालानन्तःपातिभूयती सत्यां वेदितव्यम् । यच्च व्यासवचनम्—

(असाधारणव्यवहारमात्राप्रकरणम् २)

“ यद्विनाऽऽगममत्यन्ते भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।
न तच्छक्यमपार्हर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम् ”

इति, यद्य नारदवचनम्—

“ अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपार्हर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम् ”

इति, (?) यद्यपि वस्तुगत्या मूलपुरुषस्य नास्त्यागमस्तथाऽपि तत्प्रभृतिपुरुष-
त्रयेण सार्धिकं वर्षशतं यावद्भुक्ता भूशतुर्यात्पुरुषपादन्येनापार्हर्तुमशक्या निरा-
गमत्वनिश्चयाभावात् । अनागमत्वनिश्चयो हि भुक्तेर्वाधकं तदभावे च प्रमा-
णमिति । यथोष्णजलज्ञानस्य व्यवहारावाधाद्वान्तत्वेऽपि प्रमाणम् ।
यदा तु चतुर्थस्यापि भुक्तौ वर्तमानायां वर्षशतात्ययेऽपि प्रथमभुक्तेरनाग-
मत्वनिश्चयोऽस्ति तदा ततोऽपार्हर्तव्यैव भुज्यमाना भूः । प्रथमा हि तत्र भुक्ति-
र्वाधकप्रत्यययोगादप्रमाणमप्रमाणप्रभा(भ)वत्वाच्चोत्तरा अपि भुक्तयोऽप्रमाणम् ।
एतद्विषयाण्येव—

“ अनागमं तु यो मुहूर्ते बहून्यवदशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ” ॥

इति नारदादीनां वचनानि । अत्र च प्रथमभोक्तुरेव दण्डो न तु तत्सुता-
दीनां, तेभ्यस्तु भूरेव ग्राह्या । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् ।
न तस्मिन्स्तस्मिन् वा भोग्यहानिस्तयोरपि ” इति ॥

दृष्टस्पतिः—“ भुक्तिस्त्रिपौरुषी सिध्येत्परेषां नात्र संशयः ।
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति ॥
अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहसोत्रापणादिकम् ।
सुहृद्भूषकुर्यस्य न तद्भोगेन हीयते ॥
वैवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञाऽमात्यैस्तथैव च ॥
मुदीर्षेणापि कालेन तेषां सिध्यति तत्र तु ” ।

कात्यायनः—“ सनाभिभिर्चाग्धैश्च यद्भुक्तं स्वजनैस्तथा ।
भोगात्तत्र न सिद्धिः स्याद्भोगमन्यत्र कल्पयेत् ” ॥ २८ ॥

न तत्सुतस्तस्मिन्नेव तस्यापवादाद्—

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ॥

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

य आहर्ताऽऽगमविषयेणाभियुक्तः स तु निर्णीते व्यवहारे परेतो गृतः स्यात्तदा तस्य रिक्थी धनग्राही पुत्रादिस्तमभियोगमुद्धरेत् । व्यवहारं समापयेदित्यर्थः । यस्मात्त्रोक्तविषय आगमरहिता भुक्तिर्न कारणमप्रमाणं स्वामिभावे । तस्मात्प्रमाणतोऽभियोगोद्धारः कार्यः ॥ २९ ॥

व्यवहारद्रष्टृणां प्रबलदुर्बलभावपाह—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ॥

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

नृपेणाधिकृता राज्ञा व्यवहारदर्शने नियुक्ताः, पूगाः समूहाः, एकशित्तयो-पजीविनः श्रेणयः, कुलानि कृषीवलाः । एषां पाठक्रमानुसारेण पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरापेक्षया गुरु नृणां व्यवहारदर्शने बलीयः । तेन कुलदृष्टे व्यवहारे कुलदृष्टत्वशङ्कायां श्रेण्या परीक्षणं युक्तम् । श्रेणदृष्टे पूगैः पूगदृष्टे नृपाधिकृतैर्न तु विपरीतकृतम् । अत्र नारदः—

“ कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्व्येपामुत्तरोत्तरम् ” ॥ ३० ॥

व्यवहारनिवृत्तिकारणान्याह—

बलोपाधिविनिवृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ॥

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतास्तथा ॥ ३१ ॥

बलादिनिवृत्तान्हापादिकृतांश्च व्यवहारात्राजा निवर्तयेत् । ततश्च व्यवहारास्तानेव पुनः प्रवर्तयेदिति तात्पर्यार्थः । बलं इष्टः । उपाधिलोभदे-पादिः । स्त्रीणां कर्तृत्वं द्रष्टृतयाऽधिमत्यधितया वा । नक्तंकृता रात्रिकृताः । अन्तरागारकृता वेशमधपकृताः । बहिर्ग्रामाद्ग्रहिस्तत्र कृताः । शत्रुकृताः शत्रु-दृष्टाः । नक्तान्तरागारबहिर्ग्रहणेन रदःकारणमुपलक्ष्यते । नारदः—

“ स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेदमैनि रात्रिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येष पुनः कर्तव्यतामियात् ” ॥ ३१ ॥

किंच—

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिवालभीतादियोजितः ॥

जसंवद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ ३२ ॥

१ ग. छ. ज. समर्थे ॥ २ ३. *न प्रमाणम् । अ. ३ ग. छ. ज. गुर्वेपां । * क. नः पुनः प्रं । ५ ग. छ. ज. *सन्वर्धरा ।

(असाधारणव्यवहारमात्रकाप्रकरणम् २)

मत्तादिकृतो व्यवहारो न मिथ्यति व्यावर्तत इत्यर्थः । मत्तो मथादिना ।
उन्मत्तो ग्रहादिना । आर्तो व्याध्यादिना । व्यसनी कितवादिः, पुत्रवियोगा-
दिमान्वा । बालभीर्तो प्रसिद्धौ । अर्थिना प्रत्यर्थिना वा यो व्यवहारकर-
णाय न महितः सोऽसंबद्धः । तथा च कात्यायनः—

“ अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्याप्यसंगतेः ।

इतरोऽप्यभियुक्तेन प्रहितोऽधिकृतो मतः ” ॥

इतरोऽप्यसंबद्धोऽप्यभियुक्तेनोत्तरवादिना महितोऽधिकृत उत्तरवादी कृतो
मत उत्तरवादित्वेन संमतो मन्वादीनाम् ।

“ समर्पितोऽर्थिना योऽन्योऽपरो धर्माधिकारिणि ।

प्रतिवादी स विज्ञेयः प्रतिपन्नश्च यः स्वयम् ” ॥

धर्माधिकारिणि माह्विवाके प्रतिपन्नः प्रतिवादित्वेन स्वयं वादिनाऽङ्गीकृतः ।

“ अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् ।

पूर्वोत्तरं वदेद्वन्भुर्नियुक्तोऽन्योऽथ वा नरः ” ॥

कात्यायनः—“ ब्रह्महत्यामुरापाने स्त्रेये गुर्वङ्गनागमे ।

अन्येष्वसङ्गवादेषु प्रतिवादी न दीयते ” ॥

वादिप्रतिवादिनोः प्रतिनिधिः प्रतिवादी ।

“ मनुष्यमारणे स्त्रेये परदारामिर्शने ।

अभक्ष्यमक्षणे चैव ऋग्गाहरणदूपणे ॥

पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दाप्यः स्यात्कर्ता तु विवदेत्स्वयम् ॥

अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्वार्थे विवदते तयोर्नैवपराजयौ ” ॥

नारदः—“ यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न निवोगकृत् ।

परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्यवहारेषु विव्रुवन् ” ॥

कात्यायनः—“ दासाः कर्मकराः शिष्या निपुक्ता बान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्ततोऽन्यः स दण्डमाक् ॥ ३२ ॥

किंच—

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ॥

विभावयेन्न चेच्छिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

(असाधारणव्यवहारनाटकाप्रकरणम् २)

यदि राष्ट्रे कस्यचिद्धनं प्रनष्टं नृपेण च स्वयं पुरुषान्तरद्वारेण वाऽधिगतं यस्य नष्टं स चेत्स्वरूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैस्ताद्विभावयति संवादयति तदा तस्मै नृपेण देयं न चेद्विभावयति तदा स्तेयप्रवृत्तत्वात्प्रनष्टद्रव्यसमेन धनेन दण्डनीयः ॥ ३३ ॥

अस्वामिकनिधिसमधिगमविषयमिदानीमाह—

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः ॥
विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

निधिं हिरण्यादिकं क्षितेरन्तर्हितमप्रज्ञायमानस्वामिकं राजा लब्ध्वा तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । द्वितीयमर्धं स्वयमाददीतेत्यर्थसिद्धम् । यदि पुनर्विद्वान्वेदार्थज्ञो द्विजोत्तमो लभेत तदा स सर्वमेवाऽऽददीत । यस्मात्सर्वस्य पृथिवीगतस्य स स्वामी ।

मनुः—“ यत्र पश्येन्निति राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्धमर्धं कोशे निवेशयेत् ” ॥

पुराणमिति वदन्नज्ञायमानस्वामिकत्वं दर्शयति ।

“ विद्वान्स्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ॥
अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ” ।

वसिष्ठः—“ ब्राह्मणश्चेदधिगच्छति पद्मु कर्मसु वर्तमानः सर्वं हरेत् ॥” ३४ ॥
विद्वद्भ्यतिरिक्तेन निधौ दृष्ट आह—

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्टांशमाहरेत् ॥
अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

इतरेणाविदुषा ब्राह्मणेन निधौ लब्धे प्राप्ते तस्य पष्टमंशं राजा जनपदपालक आहरेदधिगच्छेत् (छे) । तथा वसिष्ठेनोक्तम्—

“ अप्रज्ञायमानवित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिगच्छे पष्टमंशं प्रदाय ” इति ।

गौतमः—“ निध्वयधिगमो राजधनम् । तद्ब्राह्मणस्याभिरूपस्याब्राह्मणोऽप्यास्यातं पष्टमंशं लभेत्तेत्येके ” इति ।

* इतः परं क. पुस्तकेऽधिकम्—भाततायिनं हत्वा नात्र प्रमाणच्छेतुः किञ्चित्कस्त्रियमाहुरिति ।

१ क. सविषा° । २ ग. छ. स्तेयं प्र° । ३ क. विनिक्षितेत् । ४ ग. छ.°वोऽपि नि° । ५ क.°मु प्र° । ६ ज. शिखरंति । ७ । ४ ग. छ. ज. शिखरं । ८ क.°वोऽपि री°

(ऋणादानप्रकरणम् ३)

यः पुनरनिवेदितविज्ञातः । निवेदनमत्र निधिलाभकथनम् । तदेव निवेदितम् । तदस्य न विद्यत इत्यनिवेदितः स चासावनिवेदि(सौ विज्ञा)तश्चेत्यनिवेदितविज्ञातः । स तं निधिं दण्डं च दास्यः । एतदुक्तं भवति—निधिं लब्ध्वा यो राज्ञे न निवेदयति ततो निधिर्दण्डश्च राज्ञा ग्राह्य इति ।

यस्तु स्वनिधिमैवोपलभेत तं प्रत्याह मनुः—

“ ममायमिति यो घ्नूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याऽऽददीत पद्मपागं राजा द्वादशमेव वा ॥

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ” ।

गुणापेक्षया भापाल्पत्वमहस्त्रे व्यवस्थापनीये ॥ ३५ ॥

देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा ज(जा)नपदाय तु ॥

अददद्भि समाप्नोति किल्बिषं तस्य यस्य तव ॥३६॥

[इत्यसाधारणव्यवहारमादृकाप्रकरणम् ॥ ३ ॥]

चौरेणापहृतं तत आदाय ज(जा)नपदाय तद्धनस्वामिने राज्ञा दातव्यम् । यस्मात्सोऽप्यच्छन्धनस्वामिनः किल्बिषमाप्नोति । मनुः—

“ दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरहृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याऽऽप्नोति किल्बिषम् ” ॥

गौतमः—“ चौरहृतं विनित्य यथास्थानं गमयेत्कोशाद्वा दद्यात् ” ।

व्यासः—“ प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरहृतं यदि ।

स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ” ॥ ३६ ॥

[इति धीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिल्पाहारनरेन्द्रजीमूतबाह्वान्वयप्रसूतधीमदपारादि-

रथदेवविरचिते याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धेऽमराकौऽसाधारणव्य-

वहारमादृकाप्रकरणम् ॥ ३ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

ऋणादानप्रकरणम् । (३)

भक्ति तावद्विद्यादानं नाम व्यवहारपदं तस्य स्वरूपमाह नारदः—

“ ऋणं देयमदेयं च येन यस्य यदा च यत् ।

दानग्रहणवर्माच्च तद्विद्यादानमुच्यते ” इति ॥

तत्र वृद्धिमाह—

वशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ॥

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

सवन्धक आधिसहिते प्रयोगे यावद्धनं प्रयुक्तं तस्याशीतितमो भागः प्रति-
मासं वृद्धिः स्यात् । अन्यथा तु वन्धरहिते प्रयोगे ब्राह्मणादिवर्णानामधमर्णत्वे
यथावर्णक्रमं द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं वृद्धिः स्यात् । द्वौ च त्रयश्च
चत्वारश्च पञ्च च वृद्धिर्दीयतेऽस्मिन्निति द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम् । वसिष्ठः—

“ द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं स्मृतम् ।

मासस्य वृद्धिं गृहीयाद्बर्णानामनुपूर्वशः ” ॥

वृहस्पतिः—“ वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

पद्विधाऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्ता निबोधत ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोग्लामस्तथैव च ।

कायिका कर्मसंयुक्ता मासोद्गाह्या च कालिका ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ।

शिलेव वर्धते नित्यं शिरस्छेदान्निवर्तते ॥

मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ।

गृहीस्तो(हास्तो)मः शदः क्षेत्रज्ञोग्लामः प्रकीर्तितः ॥

शिखावृद्धिं कायिकां च भोग्लामं तथैव च ।

धनी तावत्समादद्याच्चावन्मूलं न शोधितम् ” ॥

स्तोमो निवासनिमित्तः । शदः क्षेत्रफलम् ।

“ वसिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्धुषिके शृणु ।

पञ्च माषास्तु विशत्या एवं धर्मो न हीयते ” ॥

काल्याणः—“ कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं प्रजेतै ।

ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनमृद्धिमाप्नुयात् ॥

स्वदेशस्थोऽपि वा यन्तु न दद्याद्याचितोऽसकृत् ।

स भर्त्राऽऽकारितो वृद्धिमनिच्छन्नपि चाऽऽवहेत् ” ॥

(ऋणादानप्रकरणम् ३)

नारदः—“ न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारितं कश्चित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराधीद्विवर्धते ” ॥

अनाकारितमयाचितमिति क्रियाविशेषणत्वाच्चपुंसकलिङ्गत्वम् ।

तथा—“ प्रीतिदत्तं तु यदिकश्चित्तन्न वर्धत्ययाचितम् ।

याच्यमानमयन्ञस्तु वर्धयेत्पञ्चकं शतम् ” ॥

संवत्सराधीत्पूर्वमेतत् ॥ ३७ ॥

अधमर्णविशेषवशाद्धृद्धिविशेषमाह—

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विशकं शतम् ॥

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

कान्तारं महावनं तद्रच्छन्तीति कान्तारगा वस्त्रादिविक्रयकारिणस्ते दशकं शतं दद्युः । समुद्रं तरन्तीति सामुद्रास्ते तु विशकं शतं दद्युः । निष्कादिशते वृद्धीति निष्कादिर्विशतिं प्रतिमासं दद्युः । एवं दशकेऽपि शते । अथवोत्तमर्ण-संगतां स्वकृतां सर्वे वर्णा ब्राह्मणादयो वर्णजातिपूत्तमवर्णेषु वृद्धिं दद्युः । एतच्च वन्यकाभावेऽधमर्णानां कान्तारसमुद्रगमनौत्सुक्ये च वेदितव्यम् ॥ ३८ ॥

द्रव्यविशेषं प्रति वृद्धिविशेषमाह—

संततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ॥

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥ ३९ ॥

पशुस्त्रीणां महिषीमभृतीनां वृद्ध्यर्थं प्रयुक्तानां तदीया संततिरेव वृद्धिः । रसस्य घृतादेरष्टगुणा । वस्त्राणां चतुर्गुणा । धान्यानां त्रिगुणा । हिरण्यस्य द्विगुणा । परेति प्रत्येकं संबध्यते । परा परमा । अतः परमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । एतच्च स्वकृतवृद्धौ चिरकालमदत्तायां वेदितव्यम् ।

गीतमः—“ चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य ” ।

प्रयुक्तस्य धनस्येत्यर्थः ।

मनुः—“ कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नोत्थेति सकृदाहिता ” ।

द्विगुणाऽपि वृद्धिरधमर्णसंप्रतिपत्त्या मूले निवेशिता पुनर्वर्धत इति सकृद्-इणातिसध्यति । सुवर्णविषयं चैतत् ।

कात्यायनः—“ ग्राह्यं स्याद्विगुणं द्रव्यं प्रयुक्तं धनिनां सदा ।

लभते चेन्न द्विगुणं पुनर्वृद्धिं प्रकल्पयेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ हिरण्ये द्विगुणीभूते नष्टे चैवावमर्णके ।
 द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥
 रक्षेद्वा कृतमूर्ख्यं तु दशाहं जनसंसदि ।
 ऋणानुरूपं परतो गृहीत्वोऽन्यं तु वर्जयेत् ॥
 स्वघनं च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलैर्नृभिः ।
 तद्वन्धुजातिविदितं प्रगृह्णन्नापराध्नुयात् ” ॥

मनुः—“ धान्ये शदे छवे बाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम् ” ।

धान्यादावदत्ते तद्वृद्धिश्चिरकालमदीयमानान्मूलात्पञ्चगुणत्वं नातिक्रामति ।
 शदः पुष्पमूलफलादिकं क्षेत्रफलम् । लवो मेपलोमानि चमरीकेश इत्यादि ।
 चाक्षोऽश्ववलीवर्दादिः । वसिष्ठस्तु रसानां त्रैगुण्यमाह । द्विगुणं हिरण्यम् ।
 त्रिगुणं धान्यम् । धान्येनैव रसा व्याख्याताः । पुष्पफलानि च तुलाधृतमष्ट-
 गुणमधमर्णशक्त्यनुसारेण नाधिकवृद्धिसंख्यावचनानि व्यवस्थाप्यानि ।
 बृहस्पतिः—

“ हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिश्चिगुणा वस्त्रकुप्यके ।
 धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदे बाह्ये छवेपु च ” ॥

कुप्यं त्रपुसीसम् ।

“ उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेष्वष्टगुणा स्मृता ।
 लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा स्मृता ॥
 गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ।
 तृणकाष्ठेऽकामूत्रकिंष्वचर्मास्थिवर्मणाम् ।
 हेतिपुष्पफलानां च वृद्धिस्तु न निवर्तते ” ।

किण्वं सुराद्रैर्व्योपादानकारणम् । चर्म फैलकः । वर्म कवचं, हेतिः शस्त्रम् ।

विष्णुः—“ किण्वकर्षासमूत्रचर्मवर्मायुषेऽकाङ्कारकाणामक्षया । अनु-
 क्तानां हि द्विगुणा ” ॥ ३९ ॥

किंच—

प्रपन्नं साध्यन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ॥

साध्यमानो नृपं गच्छन्दण्ड्यो दाप्यश्च तद्वनम् ॥४०॥

(ऋणादानप्रकरणम् ३)

प्रपन्नमङ्गीकृतमधमर्णेनार्थं विमतौ सत्यां साधयन्नुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो न निषेध्यो भवति । सोऽधमर्णः साध्यमानो यदि नृपं गच्छेत्तदाऽसौ राज्ञा दण्ड्यः । तच्च धनमुत्तमर्णाय दाप्यः । मनुः—

“ धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाऽऽचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ” ॥

धर्मः सत्यम् । व्यवहारो लिखितसाक्ष्यादिप्रमाणजातम् । छलं छद्म । आचरितं देशाचारः । बलं भोजननिषेधादिना पीडनम् । न्यायवादी तु न पीडनीयः । तदाह कात्यायनः—

“ पीडयेद्यो धनी काश्चिद्व्याजिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्पात्स हीयेत तत्समं चाऽऽप्नुयाद्दमम् ॥

राजा तु स्वामिनो विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण चान्यास्तु दुष्टान्संपीड्य दापयेत् ॥

रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि च्छलेन न च दापयेत् ” ॥ ४० ॥

युगपदनेकोत्तमर्णेषु दानप्राप्तौ क्रममाह—

गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ॥

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयेषूत्तमर्णेषु ग्रहणक्रमानुसारेण दानक्रमो ज्ञेयः । भिन्नजातीयेषु तु वर्णक्रमानुसारेण । विप्रनृपग्रहणं वैश्यशूद्रयोः प्रदर्शनार्थम् । कात्यायनः—

“ एकोहे लिखितं यत्तु तत्तु कुर्यादणं समम् ।

ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ” ॥

अनेकेषामुत्तमर्णानामेकस्मिन्नहनि ग्रहणं लिखितं तत्सर्वोत्तमर्णैर्न्यति समं तुल्यं राजा कुर्यात् । तथा ग्रहणमाधिस्तद्रक्षणं लाभसा(मा)ध्युत्तपर्णलाभं च सममेव कुर्यात् । लिखितस्याहर्भेदे तु यथालिखितक्रममृणादिकं कुर्यात् ।

“ यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ” ॥

यस्योत्तमर्णस्य द्रव्येण वाणिज्यार्यमधमर्णेन यत्पण्यं गृहीतं तत्पण्यक्रिया-
वाप्तं धनं स एवोत्तमर्णो लभते । न तत्र पूर्वोक्तभौश्रयणीयम् ॥ ४१ ॥

राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् ॥

पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥ ४२ ॥

न्यायसाधितमधमपेक्ष्य दशकं शतमधमर्णिको दाप्यः । साधितार्थस्य
यावान्दशमो भागस्तावन्तमधममर्णिकाद्राजा गृह्णीयादित्यर्थः । तथा लब्धार्थ
उत्तमर्णिकः पञ्चकं शतं गृह्यर्थं दाप्यः । राजा गृह्णीयादित्यर्थः । अत्र विष्णुः—

“ उत्तमर्णश्चेद्राजानभियात्तद्विभावितोऽधमर्णो राज्ञे धनदशभागसमं दण्डं
दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशम् ” ।

नारदः—“ ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यात् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशं तु विंशकम् ॥

स्वल्पयत्नसौधयत्वे च सति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

ऋणापाकरणासमर्थमधमर्णं मति वर्णव्यवस्थया तदपाकरणोपायमाह—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ॥

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणादिरुत्तमर्णः स्वजात्यपेक्षया हीनजातिं क्षत्रियादिमधमर्णं परिक्षीणं
निर्धनमृणार्थमृणनिवृत्तये कर्म तृणेन्धनोदकाहरणादिकं कारयेत् । हीनजाति-
ग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन समानजातिरपि गृह्यते । ब्राह्मणश्चेद्धमर्णः परि-
क्षीणस्तदा यथोदयं यथाधनागमं शनैरप्रकर्षेण दाप्यः । ब्राह्मणग्रहणमुत्त-
मर्णजात्यपेक्षयोत्कृष्टजात्युपलक्षणार्थम् । ततश्च क्षत्रियो वैश्याय, वैश्यः शूद्राय,
यथोदयं धनमेव दाप्यो न कर्म कारणीयः । तथा च मनुः—

“ कर्मणाऽपि समं कुर्याद्भनिकस्याधमर्णिकः ।

सर्भोऽवकृष्टनातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ” ॥

धनिकापेक्षितं कर्मापि कृत्वा धनिकस्य समं सदृशमनृणत्वेनाऽऽत्मानम-
धमर्णः कुर्यात् ।

बृहस्पतिः—ऋणिनं निर्धनं कर्म गृह्यमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः ” ॥

शौण्डिकः सुराकर्ता ।

(ऋणादानप्रकरणम् ३)

कार्त्वायनः—“ यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्तुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत चार्जिकः ” ॥

अशुभं विहीनं मलापनयनादिकं कर्मोत्तमर्णः पूर्वमनादिष्टमकथितमेव यद्य-
धमर्णं कारयेत्, तदाऽसौ पूर्वसाहसं दण्डव्याऽधमर्णश्च तदृणान्मुच्यते ॥४३॥

यो वृद्धिलोभादिनोत्तमर्णोऽधमर्णेन दीयमानं धनं न गृह्णाति तं मत्याह—

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ॥

मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

अधमर्णेन दीयमानं यद्युत्तमर्णो धनं प्रयुक्तं वृद्ध्यादिहेतोर्न गृह्णाति तदा
तदधमर्णेन मध्यस्थपुरुषहस्ते स्थापनीयम् । तत उर्ध्वं न वर्धते ॥ ४४ ॥

अधमर्णे मृते प्रोपिते वा यैर्ऋणमपाकरणीयं तानाह—

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ॥

दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुम्बानि ॥४५॥

कुटुम्बानि गृहपतौ प्रोपिते मृते वा तत्कुटुम्बभरणार्थमविभक्तधनैर्भ्रात्रा-
दिभिर्पत्न्यैः कृतमृणं तद्रिक्थिनः सर्वे दद्युः । अविभक्तैरिति बहुवचनमविवक्षि-
तार्थम् । तदाह मनुः—

“ अहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बे च कृतव्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तस्मात्प्रविभक्तधनैः स्वतः ” ॥

नारदः—“ पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्थिनः ” ॥

बृहस्पतिः—“ पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजोविधिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति ” ॥

कात्यायनः—“ कटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।

उपश्रवनिमित्ते च दद्यादापरकृते तु तत् ॥

कन्यावैवाहिकं चैव प्रेतकार्ये च यत्कृतम् ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ” ॥

प्रभोः प्रभुणा दातव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अत्रापवादं प्रतिप्रसवसहितमाह—

न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ॥

दद्याद्वते कटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६ ॥

कुटुम्बार्थाद्विधाद्यदन्यद्वयं पत्या पुत्रेण वा कृतं तत्स्त्री न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतं पिता । भार्यया च कृतं भर्त्रा ।

वृहस्पतिः—“ ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ” ॥

कात्यायनः—“ प्रोषितस्योमतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासस्त्री(रूप)भौत्यशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भ्युः ” ॥

नारदः—“ पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।

कृतं वा यद्वयं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ” ॥ ४६ ॥

पुत्रपोत्रैर्ऋणं देयमिति वक्ष्यति तस्यापवादमाह—

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ॥

दृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

सुरापानस्त्रीसंभोगद्यूतार्थं यद्वयं कृतं यच्च दण्डस्य शुल्कस्य च देयमवशिष्टं यच्च दृथादानं तत्पैतृकं पुत्रो न दद्यात् । अत्र कात्यायनः—

“ लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वक्षिप्यै यत्तु विद्यात्कामकृतं नृणाम् ” ॥

अवशिष्टमित्यविवक्षितम् । तथाऽऽहोक्षना—

“ दण्डो वा दण्डशेषो वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ” ॥

न व्यावहारिकं न न्यायमित्यर्थः । निष्फलं दानमुक्तं स्मृत्यन्तरे—

“ दूर्ते बन्दिनि मले च कुवेद्ये कितवे शठे ।

चाटवारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ” ॥

नारदः—“ न पुत्रेण पिता दद्याद्दद्यात्पुत्रस्तु पैतृकम् ।

कामक्रोधसुराद्यूतप्राप्तिमाव्यकृतं विना ” ॥

कात्यायनः—“ यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाश्य वा ।

उक्तं तुष्टिकरं यत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत् ” ॥

(ऋणादानप्रकरणम् ३)

अयमर्थः—परस्य हिंसां धनविनाशं कृत्वा तत्तृष्टये यद्रूपं दातव्यत्वे-
नाङ्गीकृतं तदृणं क्रोधजितमिति ॥ ४७ ॥

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह—

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ॥

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्दृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

आभीरसुराकारनटरजकलुब्धकानां स्त्रीभिः कृतमृणं तासां पतिरपाकु-
र्यात् । यस्मादेषां गोपादीनां दृत्तिः स्थितिस्तदधीना योपिदधीना । गोपादि-
स्त्रीकृतमृणं यद्यपि न कुटुम्बार्थं तथाऽपि तत्पतिभिरपनेयमित्येतदर्थमिदं
वाक्यम् । अन्यथा तु कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यनेनैव सिद्धत्वाद्वचन-
गिदमपार्थक्यं स्यात् । तथा च नारदः—

“ न न भार्याकृतमृणं कथंचित्पुत्रपुरामवेत् ।

आपत्कृतादहे पुंसः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥

अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोपिताम् ।

तेषां तत्प्रत्ययावृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥ ४८ ॥

ऋणविशेषादन्यदृणं स्त्री न दद्यादित्याह—

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ॥

स्वयंकृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥ ४९ ॥

कुटुम्बानुपयोग्यपि यत्पतिपुत्रकृतमृणं प्रतिपन्नमङ्गीकृतं पत्या सह च यत्कृतं
यद्य स्वयंकृतं तत्स्त्रिया देयम् । अन्यदृणं स्त्री न दद्यात् । स्वयंकृतमिति
वचनं कुटुम्बानुपयोगिमातृकमृणं पुत्रेण देयमित्येतदर्थम् । अन्यथा हि
वचनमनर्थकं स्यात् । ज्ञातमेवैतदृणंऽपि वचनात्स्वयंकृतमृणं स्वयं देयमिति ।
कात्यायनः—“ मर्त्रा पुत्रेण वा सार्धं केवलैरेनाऽऽत्मना कृतम् ।

ऋणमेवंविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ” ॥

तत्कृतं पतिपुत्रकृतम् ।

“ मर्तृकायेन या मर्त्रा प्रोक्ता देयमृणं त्वया ।

अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धनं यस्मिंश्चितं स्त्रियाम् ” ॥

धनं भर्तृधनम् ॥ ४९ ॥

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ॥

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्वये साक्षिभावितम् ॥ ५० ॥

ऋणमनपाकृत्य पितरि प्रोषिते मृते वाऽपि पानादिव्यसनासक्ते वा तदृणं पुत्रपौत्रैर्देयम् । यदि पुत्रादयो म्रूयन् वयं त्रिस्रोऽस्मत्पिता पितामहो वा किं तुभ्यं धारयत इति तदा प्रत्यर्थिना साक्ष्यादीनामन्यतमेन प्रमाणेन भावितं सहेयम् । अत्र च प्रवासादिषु निमित्तेषु ऋणदानविधानात्पैतृकधनाभावेऽपि पुत्रैर्ऋणं देयं तदभावे च पौत्रैः । अत्र नारदः—

“ नार्वाक्संवत्सराद्धिंशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा उपेष्टे भ्रातर्यथापि वा ” ॥

कात्यायनः—“ विद्यमानेऽपि रोगार्ते स्वदेशात्प्रोषितेऽपि वा ।

विंशत्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः ॥

व्याधितोऽन्मत्तवृद्धानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।

ऋणमेवंविधं पुत्राञ्जीवतानपि दापयेत् ॥

सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैर्ऋणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्वपतितोऽन्मत्तस्यश्चित्रादिरोगिणः ” ॥

बृहस्पतिः—“ पित्र्यमेवाग्रतो देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।

ऋणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत् ” ॥

एतच्च प्राप्तव्यवहारपुत्रविषयम् । अप्राप्तव्यवहारस्य तु जातस्यापि नाधिकारोऽसमर्थत्वात् । तथा च कात्यायनः—

“ नाप्राप्तव्यवहारेण पितृपुत्रे क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा ” ॥

पौत्रेण च पैतामहमृणं वृद्धिरहितमेवापाकरणीयम् । यदाह बृहस्पतिः—

“ ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।

पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य तत् ” ॥

समं वृद्धिरहितम् । तत्सुतस्येति कर्तरि षष्ठी । ततश्च तत्सुतेन न देयमित्यर्थः । कात्यायनः—

“ यदृष्टं दत्तशेषं वा देयं पैतामहं तु तत् ।

सदोषं व्याहृतं पित्रा नैव देयमृणं क्वचित् ” ॥

(ऋणादानप्रकरणम् ३)

यत्पित्रा दृष्टं यच्च तेन दत्तावशेषितं तत्पैतामहं पौत्रेण देयम् । यत्तु तेन व्याहृतं निराकृतं यच्च सुरादिव्यसननिमित्तत्वेन दोषयुक्तं न तत्पैतामहं देयमित्यर्थः ।

“ पित्रा दृष्टमृणं यत्तु क्रमायातं पितामहात् ।
निर्दोषं नोद्धृतं पुत्रेर्देयं पौत्रैस्तु तद्गृहः ” ॥

तथा—“ ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्थालिरुपद्रवः ।
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ” ॥

द्रविणार्हः पितृघनार्हः । धुर्यः पितृधुरो वोढा ॥ ५० ॥

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योपिद्वाहस्तथैव च ॥

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्थिनः ॥ ५१ ॥

अत्र प्रतिपदं वाक्यसमाप्तिः । प्रतिवाक्यमृणं दाप्य इति संबध्यते । रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः । पितृघनं रिक्थं, ततश्च पुत्रो रिक्थग्राहः प्रथमतः । तदभावे क्षेत्रजादिः पुत्रप्रतिनिधिः । तदभावे पत्नीदुहित्रादिः । अत्र च न पुत्रपरो रिक्थग्राहशब्दः, ‘पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम्’ इत्यनेनैव पित्र्यं धनं पुत्रेणापाकरणीयमिति विहितत्वात् । ततश्चायमर्थः—क्षेत्रजादिको रिक्थग्राहो यदीयं रिक्थं गृह्णाति तदीयमृणमुत्तमर्णाय राज्ञा दाप्य इति । परस्य योपितं भार्या यो गृह्णाति स योपिद्वाहः । सोऽपि तस्याः पाणिग्राहस्य यदृणं तदाप्यः । अत्र च विवक्षितः पाठक्रमः । ततश्च रिक्थग्राहाभावे योपिद्वाह ऋणप्रदः । नारदः—

“ अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्नुते ” ॥

ताश्च स एव निरूपयति—

“ परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणि ॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्वा प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ” ॥

उत्पन्नसाहसोत्पन्नपुरुषसंबन्धा ।

“ अस्तसु देवेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सर्वर्णयासपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 स्त्रीप्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव च जीवति ।
 कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिपुत्रसृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
 मृते मर्तरि तत्प्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।
 उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या ।
 तवाहमित्युपगता सा चतुर्था प्रकीर्तिता ” ॥

तथा—“ अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
 ऋणं बोद्धुः स भजते तदेवास्य धनं स्मृतम् ” ॥

तदेव भाष्येव ।

योपिद्वाहस्तथैव चेति शौण्डिकादिद्विपयं वा । यथाऽऽह काल्यायनः—
 “ निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः ।
 तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात्तद्वृणमेव हि ” ॥

पुत्रैः पैतृकमृणमपाकरणीयमित्युक्तं, तत्र विशेषमाह—पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इति । यः पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः स्वार्थीनधनः स पित्र्यमृणं दाप्यः । अन्याश्रितमन्यार्थीने द्रव्यं धनं यस्य सोऽन्याश्रितद्रव्यः स न भवतीत्यनन्याश्रितद्रव्यः । ततश्च ये भ्रातरौ भ्रातृविशेषार्थीनधना न ते दाप्याः । किं तु यस्तेषु स्वातन्त्र्येण वर्तते स एव दाप्यः । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः । न ह्यत्र दानरूपो धात्वर्थो विधीयते । किं तु तद्विधायोऽनन्याश्रितद्रव्यत्वलक्षणो धर्मः । स (न) च धर्मोऽनुष्ठेयः । किं तु धर्मवान्धात्वर्थः । ततश्च यत्र धात्वर्थो विधीयते क्रमेण तत्र क्रमनियमो विवक्ष्यते नान्यत्र । अतो नात्र क्रमो विवक्षितः । यत्तु नारदेनोक्तम्—

“ धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणमाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ” ॥

इति, तत्पितृधनविभागानर्हपुत्रविषयम् । “ सर्वेषांपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तौ न लभेतैकेषाम् ” इति मौतपत्रचनान्तपुत्रस्यापि भागानर्हत्वं प्रतीयते । तथाऽन्यादीनां तदनर्हत्वं विभागप्रकरणे वक्ष्यति । विभागाहैस्तु पितृधनभावेऽपि

१ क 'गृहमित्यास्ता । २ ग. छ. ज. 'ति । कौशण्डि' । ३ ग. छ. ज. 'स्तेष्वस्वा' ।

४ ग. छ. ज. धनपु' । ५ क 'धर्णपु' । ६ ग. छ. ज. 'धनविभागेऽपि ।

“ घनस्त्रीहारिपुत्राणामृणमाग्यो घनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ” ॥

अत्र स्त्रीहारिघनदारिणोरभावे पुत्र ऋणमद इत्यभिधायोक्तं घनि-
पुत्रयोरभावे स्त्रीहारी ऋणमद इति । तत्र पूर्वोक्तस्त्रीहारी पुत्रसद्भावे
ऋणभाक् । अन्यस्त्रीहारी तु पुत्राभाव इति व्यवस्था । नारद एव—

“ पुत्रिणी च समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री याऽन्यमाश्रयेत् ।

तैस्या ऋणी हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु ” ॥

ऋणी स्त्रीहारी । तथा च स एवाऽऽह—

“ अघनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं वोढुः स मनते तदेवास्य घनं स्मृतम् ” इति ॥

“ या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।

सोऽस्या दद्यादणं मर्द्वरुत्सृजेद्वा तपैव ताम् ” ॥

प्रकृष्टं धनं मधनं तत्सहिता सप्रधना ।

कात्यायनः—“ बालपुत्राऽधिकार्या च मर्तारं याऽन्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तदृणं दद्याद्बालपुत्रौविधिः स्मृतः ॥

दीर्घप्रवासिनिर्वन्धनदोन्मत्तार्तलिङ्गिनाम् ।

जीवतामपि दातव्यं तच्छोद्रव्यं समाश्रितैः ” ॥ ५१ ॥

विषयविशेषे समसऋणप्रतिषेधमाह—

भ्रातणामथ दंपत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

भ्रात्रादीनामविभक्ते घने परस्परं प्रातिभाव्यादिकं कर्तव्यतया न स्मृतम् ।
किं तु प्रतिषिद्धमेव । दंपती जायापती । प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम् ।
दर्शनविश्वासदानाङ्गीकारकर्ता प्रतिभूः । ऋणं मसिद्धम् । साक्षिणो भावः
साक्ष्यम् । अत्राविभक्तग्रहणं भ्रातृविषयम् । पितापुत्रविषयं वा । न जायाप-
तिविषयम् । न हि तयोर्धनविभागोऽस्ति, पतिघने हि जाया स्वामिनी
जायात्वादेव । अतो दंपत्योः साधारणं धनमशक्यं विभक्तुम् । अत एवाऽऽ-
पस्तम्बः—

(ऋणादानप्रकरणम् ३)

“ जायापत्यौर्न विभागो विद्येत पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ।
तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ” इति ।

नारदः—“ साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानग्रहणमेव च ।

विमक्ता भ्रातरः कुर्मूर्त्नाविमक्ताः परस्परम् ॥

एषां चैताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिबिधनाम् ।

विमक्तानवगच्छेयुर्लोक्यमप्यन्तरेण तान् ” ॥ ५२ ॥

प्रातिभाष्यविशेषांस्तत्फलविशेषांश्चाऽऽह—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाष्यं विधीयते ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५३ ॥

दर्शनविश्वासदानेषु प्रतिभूत्वं विधीयते । तत्र दर्शनविश्वासप्रतिभुवो
वितथत्वे मिथ्याभावे सति तावेव विवादास्पृशीभूतं धनं धनिने दाप्यौ ।
यस्तु दानप्रतिभूतस्य मिथ्यात्वे मिथ्याभावे स दाप्यस्तदभावे तत्पुत्राः ।
वृहस्पतिः—

“ दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

चतुष्प्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

आहैको दर्शयामीति साधुरेषोऽपरोऽब्रवीत् ।

दाताऽहमेतद्भ्रविणमर्षयोऽपरो वदेत् ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा ” ॥

कात्यायनः—“ दानोपस्थानविश्वासविवादशपथाय च ।

लभकं दापयेदेव यथायोगं विपर्यये ” ॥

उपस्थानं दर्शनम् । विवादो व्यवहारः । शपथं दिव्यम् । दानविश्वासौ
प्रतिद्वौ । एवार्थेषु लभकं प्रतिभुवं विवादधनं दापयेत्* ।

तथा—“ दर्शनप्रतिभूयस्तं देशे काले न दर्शयेत् ।

निबन्धमानहेत्तत्र चैवं रानकृतादृते ॥

निबन्धं देयं द्रव्यम् ।

* इत उत्तरं दर्शयेदित्यन्तं न विद्यते ग छ. ज. पुस्तकेषु।

तथा—“ नष्टस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् ।
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ” ॥

तथा—“ गृहीत्वा बन्धकं यस्तु दर्शनस्य स्थितो भवेत् ।
विभाव्य वादिना तत्र दाप्यः स्यात्तद्वृणं सुतः ” ॥

योऽधमर्णाद्धन्धकं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूत्वमङ्गीकृत्य मृतस्तस्य सुत-
स्तत्र पिता बन्धकग्रहणपूर्वकं प्रातिभाव्यं कृतवानिति साधयित्वा विवादास्पदं
धनं वादिना दाप्यः । असौ यथा ददाति तथा कार्यमित्यर्थः ।

बृहस्पतिः—“ नष्टस्यान्वेषणं कालं दद्यात्प्रातिभुवे धनी ।
देशाध्वरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥
नात्यन्तं पीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः शनैः शनैः ।
स्वसाक्षेण निद्योज्याः स्युर्विधिः प्रतिभुवामयम् ॥
साधुत्वाच्चेन्मन्दभिय ऋणं दद्युरभाविताः ।
यदर्थं दापितास्तस्मान्न लभेरन्कथंचन ” ॥ ५३ ॥

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ॥

न तत्पुत्रा ऋणं ददुर्ददुर्दानार्थं ये स्थिताः ॥५४॥

प्रात्ययिको विश्वासप्रतिभूः । पौत्रनिवृत्त्यर्थोऽयमनुवादः । तेन दानप्रति-
भुवः पौत्रां न दापनीयाः । आह च व्यासः—

“ ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।
समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ” ॥

पैतामहमृणं समं वृद्धिरहितं दद्यात् । एवं प्रातिभाव्यनिमित्तं प्रतिभूपुत्रः ।
तयोरपमर्णपौत्रप्रतिभूपौत्रयोः पुत्रावृणं प्रातिभाव्यागतं च न दाप्यौ ।

काल्यायनः—“ प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत्कचित् ।
पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम् ” ॥

प्रातिभाव्यागतमृणं सर्वत्र पुत्रेण समं देयम् । पौत्रैर्न देयमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

वहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ॥

एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

वहवः पुरुषा एकं प्रतिभूत्वं यदाऽबलम्वन्ते तदा ते यथांशमुत्तमर्णाय धनं
दद्युः । यदा त एकच्छायाश्रिताः प्रत्येकं विकल्पेन सकलधनदापकत्वमाधि-

(ऋणादानप्रकरणम् ३)

तास्तदा धनिकेच्छानुसारेण देयम् । तेषां मध्ये धनिको यं याचते स दद्यादित्यर्थः । एकामधमर्णस्य च्छायां सादृश्यं प्रत्येकं धिता एकच्छायाधिताः ॥५२॥

अधमर्णैः प्रतिभुवे यत्कर्तव्यं तदाह—

प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ॥

द्विगुणं तत्र दातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

यत्र व्यवहारे प्रकाशं जनसमक्षं प्रतिभूरधमर्णदेयधनमुत्तमर्णाय दापितो ददाति तत्र व्यवहारे तद्धनं द्विगुणमधमर्णदेयम् । अधमर्णैरिति बहुवचनपविशितम् । नारदः—

“ यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥”

पीडित इति वचनादपीडिताय सममेव देयम् । तदाह कात्यायनः—

“ यस्यार्थं येन यद्दत्तं विधिनाऽभ्यर्थितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तस्मात्पुन्यात् ॥”

तथा—“ प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्पीडितैः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सोऽयं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥ ५६ ॥

सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते कालात्यये सति यस्य द्रव्यस्य या परा दृद्धिरुक्ता तां प्रतिभुवे दद्यादित्याह—

संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च ॥

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृतैः ॥ ५७ ॥

याः पशुस्त्रियो गोमहिष्यादय उत्तमर्णाय प्रतिभुवा दत्ताः सत्यो यावत्संततिमत्यो जातास्तावत्संततिकास्ता अधमर्णेन प्रतिभुवे देयाः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५७ ॥

धनिकस्य विसम्भहेतुः प्रतिभूराधिश्चेति प्रतिभूपकरणानन्तरं मसक्तमाधिकरणमारभते । तत्राऽऽधिस्वरूपं तावन्नारद आह—

“ अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालापनेयश्च यावदेयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥” इति ।

तत्रैतावति काले गते धनं दत्त्वाऽयं मया भोग्यने न चेत्तवैव भवतीति

कृत आधिः कृतकालापनेयः, यावद्धनं ते ददामि तावदयमाधि
यावदेयोद्यतः । सोऽपि प्रत्येकं गोप्यभोग्यतया द्विविध इति । तत्र
स्मिन्निमित्ते सत्याधित्वनाश उच्चमर्णं प्रति च स्वत्वापत्तिर्यस्य
तदुभयमाह—

आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोक्षयते तस्य सुत-
काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति विवादास्पदं

आधिरुक्तलक्षणो वृद्धिदानाभावे निमित्ते मूलधनद्वैगुण्ये च
दत्त्वाऽधमर्णेन यदि न मोक्षयते तदाऽसौ नश्येदधमर्णस्य स्वं न
त्तमर्णस्पैव भवेदित्यर्थः । यस्तु कालकृतः कृतकालापनेयः स
तिपन्ने काले न मोक्षयतेऽधमर्णेन स पूर्ववन्नश्येत् । फलभोग्यस्त्वा
चिन्नश्येत् । किंतूच्चमर्णेन यावत्स्वधनं प्राप्यते तावदुत्पन्नं फलमेव
अत्र व्यासः—

“ हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतेऽवधौ ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य तु ॥
अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा ऋणो बन्धकमाप्नुयात् ।

बृहस्पतिः—“ गोप्याधिद्विगुणादूर्ध्वं कृतकालो यथाविधि ॥
प्रावयित्वा ऋणिकुले भोक्तव्यः समनन्तरम् ।
नष्टे मृते वा ऋणिके धनी पत्रं प्रदर्शयेत् ॥
तत्कालावधिसंयुक्तं स्थानलेख्यं च कारयेत् ” ।

काल्यायनः—“ आधाता यत्र न स्यात्तु धनी बन्धं निवेदयेत् ।
राज्ञा ततः स विख्यातो विधेय इति धारणा ॥
सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत् ” ॥ ५८ ॥

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ॥

नष्टो देवो विनष्टश्च देवराजकृतादृते ॥ ५९ ॥

गोप्यस्याऽऽधेर्गोमहिषीवस्त्रहिरण्यपरजतादेरुत्तमर्णेन वाहनदोहनभूषणादौ
भोगे कृते नो वृद्धिर्भवति प्रयुक्तं धनं न वर्धत इत्यर्थः । तथा सोप-
कारे फलभोग्यभूम्यादायुषेक्षया हापिते हानिं नीते नो वृद्धिरिति संबन्धः ।
हानिरत्र कार्याक्षमत्वम् । यत्राधमर्णं आधेरुपभोगं वृद्धिदानं वाऽभ्युपगच्छति
तद्विषयमेतत् । देवराजव्यापारं विनोभयविधोऽप्याधिर्नष्टो विनष्टो वाऽधम-

ययोर्निश्चित आधिस्तौ विवदेतां यदा नरो ।

यस्य भुक्तिर्नयस्तस्य बलात्कारविना कृता ॥

यद्यसावाधिर्धनिना रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामवलम्बते यात्येकया संवत्सर-
वृद्ध्या सहितं मूलधनमपाकर्तव्यम् । न शक्नोति चेत्तदाऽधमर्णेनान्य आधिरा-
धेयः । धनं वा स्वप्रयुक्तं धनी लभते ॥ ६० ॥

आधिः प्रणश्येद्विगुणमित्यस्यापवादमाह—

चरित्रबन्धककृतं सवृध्यादापयेद्वनम् ॥

सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥ ६१ ॥

चरित्रधर्मः स एव बन्धकमाधिस्तेन यत्कृतमृणं तद्वृद्धिसहितमुत्तमर्णाया-
धमर्णं दापयेत् । न तत्राऽऽधिनाशोऽस्तीत्यभिप्रायः । तेन धममप्रयच्छ-
तोऽधमर्णस्य नास्त्यानृणांशता । इदमपाकर्तव्यमिति संविदं कृत्वा यद्रव्यं
प्रथममर्प्यते तत्सत्यंकारकृतम् । तद्विगुणं विक्रेता स्वकीयदोषवशेन क्रया-
सिद्धौ क्रेत्रे दद्यात् । एतच्च प्रसङ्गादुक्तम् ॥ ६१ ॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥

प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याऽऽधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

अधमर्णस्य धनमदानपूर्वकमाधिमोक्षायोद्यतस्योत्तमर्णेन धनमादायाऽऽधिः
प्रत्यर्पणीयः, अन्यथोत्तमर्णश्चौरदण्डभाग्भवेत् । प्रयोजक उत्तमर्णः । तस्मि-
न्नासति मृते प्रोपिते वाऽधमर्णस्तदीयं धनं तत्कुटुम्बे न्यस्य निक्षिप्य स्वकी-
यमाधि लभेत ॥ ६२ ॥

प्रकारान्तरमाह—

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिकः ॥

तस्मिन्पूणापाकरणकाले कृतमूल्योऽवधारितमूल्यो वृद्धिरहित एवाऽऽधिः
प्रयोक्तृकुले तिष्ठेत् । यावत्प्रयोज्जुरागमनम् । आगते च तस्मिन्नाधि तन्मूल्यं
वाऽधमर्णो गृह्णीयात् । प्रोपितप्रयोक्तृविषयं चैतत् ॥

उत्तमर्णेन मूलधनं द्विगुणं फलभोग्याधेरुपजीव्याधमर्णाय स आधिः प्रत्यर्प-
णीय इत्यनन्तरं वक्ष्यति । तत्र विषये यद्यधमर्णस्तदीयो वा स्वजनः कोऽप्यसं-
निहितो विद्यते तदोत्तमर्णेन साक्षिसमक्षं स आधिर्विक्रेतव्य इतीदानीमाह—

विना धारणाकाङ्क्षाऽपि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

(उपनिधिप्रकरणम् ५)

धारणकादधमर्णाद्विना तदसंनिधानादिति यावत् । वाशब्दस्तत्स्वजनासं-
निधिसमुच्चयार्थः ॥ ६३ ॥

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ॥

मौच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥ ६४ ॥

इति ऋणादानम् ॥ ३ ॥

यदा खलु मूलधनं द्विगुणीभूतं मत्याधिः क्रियते । तस्पात्फलभोग्यादाधे-
रुत्पन्नं धनं त्वया तावदुपजीव्यं यावन्मूलधनं द्विगुणमुपजीवितं भवति तद-
न्तरमाधिर्मा मत्यर्पणीय इति यावत् । तदा तस्मिन्विषये तत् आधिद्विगुणे
धने प्रविष्टे सत्याधिरुत्तमर्णेनाधमर्णाय देयः । एवं च सति—

“आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्षयते” ।

इत्यनेन वाक्येन यदा तु द्विगुणीभूतमित्यस्यैव विरोधो नैवाऽऽशङ्कनीयो
भिन्नविषयत्वात् । तथा हि—द्विगुणे मूलधने प्रविष्ट आधिर्माच्यत इति उत्तम-
र्णाधमर्णयोः संप्रतिपत्तिविषयं यदा तु द्विगुणीभूतमित्यादिकं वाक्यम् ।
प्रयुक्तस्य धनस्य प्रतिपादनावधि य आधिः कृतस्तद्विषयमाधिः प्रणश्येद्वि-
गुण इत्यादिकम् । यदा तु द्विगुणीभूतमित्यादिवचनप्रतिपादित आधिः क्षयो-
धिरिति कथ्यते । स च ऋणव्यवहारारम्भे मध्ये वा कृतो भवत्येव क्षयो-
वधिः । इति ऋणादानम् ॥ ६४ ॥

[इति श्रीविद्याधरचंभप्रभवंश्रीशिल्याहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदे-
वविरचिते याज्ञवल्क्यस्मृतिसंस्कृतान्वयेऽपराके ऋणादान-

प्रकरणम् ॥ ३ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

उपनिधिप्रकरणम् । (४)

अन्योन्यसंप्रतिपत्तिमात्रनिबन्धनत्वात्तस्य निसेपारुष्यं विवादपदमुपक्रमते-
वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदुर्प्यते ॥

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

यत्र पात्रे हिरण्यादिकं निक्षिप्यते तद्वासनं तत्र व्यवस्थितं हिरण्यादि

१ ग. छ. ज. 'धावसन्निधानादिभिर्याव' । २ ग. छ. ज. 'माही त' । ३ ग. छ. ज. शोच्यः ।
४ ग. छ. ज. आधिर्द्वि' । ५ क. 'दि प्र' । ६ ग. छ. ज. 'तिधाना' । ७ ग. छ. ज. 'दिकः । घ' ।
८ क. 'पाय आ' । ९ ग. छ. ज. 'वाधिरि' । १० ग. छ. ज. 'वाविधिः ।

द्रव्यं स्वरूपसंख्यापरिमाणादि विशिष्टत्वेनाकथयित्वा परस्य हस्तादौ यद-
प्यते तदौपनिधिकमिति वेदितव्यम् । उपनिधिरेवौपनिधिकम् । तत्तथैवाभिन्न-
मुद्रमेव स्थापकाय प्रतिपादयेत् । अत्र नारदः—

“ अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याकृतं च यत् ।

निसिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ” ॥

तथा—“ असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तं जानीयादुपनिधिं निसिप्यं गणितं विदुः ” ॥

बृहस्पतिः—“ राजचौरारातिभयादायादानां च वञ्चनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासस्तत्परिकीर्तितम् ॥

अनारूपातं व्यवहितमसंख्यातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितं च यद्वत्तं तदौपनिधिकं स्मृतम् ” ॥

फाल्गुणः—“ क्रयः प्रोषितनिसिप्तं बन्धान्वाहितयाचितम् ।

वैश्यवृत्त्यापितश्चैव सोऽर्थस्तूपनिधिः स्मृतः ” ॥

क्रयः क्रयघनं, प्रोषितनिसिप्तमित्यत्र प्रोषितत्वग्रहणमुपलक्षणार्थम् । अन्यस्मै
दातुं यदापितं तदन्वाहितम् । अलंकारार्थं परकीयमानीतं याचितम् । कुर्त्सी-
दादिर्वैश्यवृत्तिः, तदर्थं यश्च परस्यापितोऽर्थः सोऽप्युपनिधिः ।

नारदः—“ स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ” ॥

प्रत्ययो दिव्यम् ।

बृहस्पतिः—“ ददतो यद्भवेत्सुप्यं हेमकुप्याम्बरादिकम् ।

तत्स्यात्पालयतो न्यासं तथा च शरणागतम् ॥

भर्तृद्रोहे यथा नार्पाः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।

दोषो मवेत्तथा न्यातो मसितोपेक्षिते नृणाम् ॥ ६५ ॥

प्रतिदेयं तथैव तदित्यस्थापनादनाह—

न दाप्योऽपहृतं तच्च राजदैविकतस्करैः ॥

तदौपनिधिकं द्रव्यं राजादिभिरपहृतं नाशितं वा तत्स्थापकायेतरो न
दाप्यः । दैविकमन्यादिकार्यम् ।

नारदः—“ ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नैष्टः स दापिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिष्णकारितम् ” ॥

(उपनिधिप्रकरणम् ५)

जिह्वं कौटिल्यम् ।

कात्यायनः—“ अराजदैविकेनापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।
अहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ” ॥

मनुः—“ चौरैर्हृतं जलेनोष्णमग्निना दग्धमेव च ।
न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ” ॥

तस्माद्धनाद्यदि स्तोकं स्वल्पमपि न संहरति न शृङ्गातीत्यर्थः ।

कात्यायनः—“ यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्धिनश्येत हिषेत वा ।
तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो देवराजकृतादिना ” ॥

सोदयं सष्टदिकम् ।

बृहस्पतिः—“ भेदेनोपेक्षया न्यासं अहीता यदि नाशयेत् ।
याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यस्तसोदयं भवेत् ” ॥

* श्रंशश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

स्थापकेन मार्गिते याचित उपनिधावितरेणादत्ते यद्यपि दैवादिवशा-
द्धंशो नाशो भवति तथाऽपि तत्समं धनं धनिने तत्सममेव च दण्डं राज्ञा
दाप्यः ॥ ६६ ॥

आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ॥

स्वेच्छया स्थापकानुशां विनोपनिधिमाजीवन्पुत्रजीवन्रसको राज्ञा दण्ड्यस्तं
चार्थं स्थापकाय सोदयं दाप्यः । कात्यायनः—

“ आक्षस्तूपनिधिः काले कालहीनं तु वर्जयेत् ।
कालहीनं दददण्डं द्विगुणं च प्रदाप्यते ” ॥

यद्गयादुपनिधिनिक्षिप्तस्त्रास्मिन्नवीते श्रायो वर्तमाने तु तेस्मिन्दानं
कालहीनम् ॥

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः ॥ ६७ ॥

[इत्युपनिधिप्रकरणम् ॥ ५ ॥]

अयं पूर्वोक्तो विधिर्याचितादिषु वेदितव्यः । याचितादिस्वरूपमुक्तम् ।

मनुः—“ यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिहित्य याचते ।
तावुचौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ दण्डं च तत्समम् ” ॥

* धेयमिति पाठः क. इ. पुस्तकयोः ।

१ क. 'क्षय तु । य' । २ क. 'स्मिन्नातं ।

बृहस्पतिः—“ गृहीत्वाऽपहनूते यश्च साक्षिभिः शपथेन वा ।
विभाज्य दापयेन्न्यासं तत्समं विनयं तथा ” ॥

मनुः—“ निक्षेपो यत्कृतो येन यावान्वा कुलसंनिधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विबुवन्दण्डमर्हति ” ॥

विभुवन्वितयं भुवन् ।

“ यो निक्षेपं याच्यमानं निक्षेपत्रे न प्रयच्छति ।
सं याच्यः प्राङ्मुखोऽपि तन्निक्षेपसंनिधौ ॥
स यदि प्रतिपद्येत ययान्धैस्तं यथैकमम् ।
न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभियुज्यते ॥
तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।
स्वयं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ” ॥

तद्धिरण्यं तन्मूल्यं हिरण्यद्वयं द्विगुणं निगृह्य दण्डयित्वा दाप्यः ।

बृहस्पतिः—“ रहो दत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रजापते ।
विभावकं तत्रै दिव्यमुमथोरापि च स्मृतम् ” ॥

उभयोर्मध्य एकस्येत्यर्थः ।

“ अन्वाहिते याचितके शिल्पित्यागे सवन्धके ।
एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ” ॥

कात्यायनः—“ यो याचितकमादाप्र नो दद्यात्प्रतियाचितः ।
स निगृह्य बलाहाप्यो दण्डेन च ददाति यः ” ॥

निगृह्य बलाहुपवासादि कारयित्वा स्यापकेन दाप्यो ग्राह्यः । एवमपि यो
न ददाति सं राज्ञा दण्ड्य इति । मत्स्यपुराणे—

“ यो हि यान्तिमदादाय न दद्याद्विनाशं भवन् ।
स निगृह्य तथा दाप्यो दण्ड्यो वा पूर्वसाहसम् ” ॥

वाद्यन्दः समुचये । भुक्तेः मामाप्यमुक्तं तत्रसङ्गादपि प्रतिभूमभृत्यु-
क्तम् । इति निक्षेपप्रकरणम् ॥ ६७ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवध्रीशिल्पहारनरेन्द्रजीमूतवाहगान्धवप्रभृतधी-
मद्वत्तदित्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽनारकं

उपनिधिप्रकरणम् ॥ ४ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

साक्षिप्रकरणम् । (५)

अधुना ॥ साक्षिणमाह—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ॥

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥

व्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ॥

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६९ ॥

तपः कृच्छ्रादि स्वधर्मवर्तित्वं वा, तद्वन्तः । दानशीलाः स्वर्भावाहातारः । कुलीनाः कल्याणवंशजाः । सत्यं यथादृष्टार्थवचनं तच्छीलाः सत्यवादिनः । धर्मप्रधाना धर्मविरुद्धार्थकामत्यागिनः । तथा श्रौतस्मार्तक्रियास्वनलसाः । व्यवराः स्व्यवरसंख्याकाः । न्यूनसंख्याकाश्चेत्तदा त्रयो नातो न्यूना इत्यर्थः । एवंविधाः साक्षिणो वेदितव्याः । कर्तव्या इति तात्पर्यार्थः । ते च यथाजातिवादिप्रतिवादिजात्यनतिरूपेण कार्याः । तज्जातीया एव कार्या इत्यर्थः । एतच्च वादिप्रतिवादिनोः सजातित्वे ज्ञेयम् । नानाजातित्वे तु यथावर्णं ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः । सर्वे वा ब्राह्मणादयो वर्णाः सर्वेषु नानावर्णेषु व्यवहर्तव्येषु साक्षित्वेन ब्राह्माः । अत्र नारदः—

“ समक्षदर्शनात्साक्षी विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः ।

श्रोत्रस्य यत्परो ब्रूते चक्षुष कार्यकर्मकृत् ” ॥

यत्परो व्यवहारसमर्पकं वाक्यं ब्रूते तद्विषयं समक्षदर्शनम् । श्रोत्रस्य श्रोत्रसंबन्धीत्यर्थः । एवं चक्षुषः समक्षदर्शनं व्यवहाररूपशरीरव्यापारविषयम् । मनुः—

“ स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ” ॥

तथा—“ गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।

अर्थज्ञाः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ” ॥

* साक्षी स्वेषो विनाहपदे निर्णेत प्रमाणभूतं पुरुषो मध्यस्थः प्राधिकारः इति ज० पु

नारदः—“श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
बहिर्वासिषु वीर्याः स्युः क्षियः क्षीयु च साक्षिणः” ॥

कात्यायनः—“लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वर्णित्रातास्तथा परे ।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्णास्तानब्रवीद्गुरुः ॥
दासचारणमल्लानां हस्त्यश्यायुधजीविनाम् ।
प्रत्येकैकं समूहानां नायका वर्गिणस्तथा ॥
तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः ॥

प्रजापतिः—“साक्षी द्विभेदो विज्ञेयः कृत एकोऽपरोऽकृतः ।
लेख्यारूढः कृतो ज्ञेयो मुक्तकोऽकृत उच्यते” ॥

नारदः—“एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते ॥
लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छामिन्न एव च ।
गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधैः कृतः ॥
अकृतः षड्विधस्तेषां सूत्रिभिः परिकीर्तितः ।
प्रयः पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ॥
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।
कार्येष्वभ्यन्तरे यः स्यादर्पिना प्रहितश्च यः ॥
कुल्याकुल्यविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः” ॥

घृहस्पतिः—“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यद्वैतकौ ।
*यदृच्छथोत्तरश्चैव कार्यमध्यगतोऽपरः ॥
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ।
प्रभेदभेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
जातिनामादिलिखितं येन स्वं पित्र्यमेव च ।
निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः ॥
संघित्क्रिया क्रियाभेदैः कार्यं कृत्वा ऋणादिकम् ।
प्रत्यक्षं लेख्यते यच्च लेखितः स उदाहृतः ॥

* एतदर्थस्थाने क. पुस्तकेऽयं पाठः—“यादृशथोत्तरश्चैव कार्यमध्यागतोऽपरः” इति ।

(साक्षिप्रकरणम् ५)

कुड्यव्यवहितो यस्तु श्रांश्यते ऋणमापितम् ।
 विनिहंनुतो यधामृतं गूढः साक्षी स उच्यते ॥
 आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके ।
 स्मार्यते च मुहुर्यश्च स्मारितः स उदाहृतः ॥
 विभागदाने विपणे ज्ञातिर्यश्चोपयुज्यते ।
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः कुल्यः स पारिकीर्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात्प्रेपितस्तु यः ।
 उमयोः संमतः साधुर्द्वैतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्तव्ये यः कश्चित्स्वपमागतः ।
 अत्र साक्षी स्वमस्माकमुक्तो यादृच्छिञ्जस्तु सः ॥
 यत्र साक्षी दिशं गच्छेन्मुमुर्षुर्वा यथाक्रमम् ।
 अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 उमाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं चापि निवेदितम् ।
 गूढं वारी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाच्यं यच्छ्रुतं भूभृता स्वयम् ।
 स एव तत्र साक्षी स्याद्विसर्गदे द्वयोरपि ॥
 निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अध्यस्तः सम्यसहितः साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा ॥
 मुपिनं घातितं यत्र सीमायाश्च समन्ततः ।
 धीर्येतोऽपि भवेत्साक्षी ग्राममत्र न संशयः ॥

कात्यायनः—“ अशक्य आगमो यत्र विदेशं प्रतिवादिनाम् ।

त्रैविध्यमहितं तत्र छेदयसाक्ष्य प्रवादयेत् ” ॥

वादिनां व्यवहारिणां विदेशे विरुद्धदेन आगमनमागमोऽशक्यो यत्र
 तत्र त्रैविध्यैः सभ्यैः महितं लेख्यमेव साक्षिणो वादयेत् । लेख्यार्थमवधार्य
 संभ्यमहितपुरुषसंनिधौ साक्षिणो द्रष्टुरित्यर्थः । इति साक्षिणः ॥६८॥६९॥
 अयासाक्षिण आह—

स्त्रीवाल्लवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः ॥

१ ग. ट. ज धादिने ऋषिभा । २ ग. ट. ज. 'दनुते, य' । ३ ग. 'दत्त्यो' ।
 ४ क. 'वेत्तु वि' । ५ क. 'द्वारी' । ६ ग. ट. ज. 'वारी द्व' । ७ क. 'अधुतो' । ८ क.
 'सिधप्र' । ९ क. 'विधि. स' । १० ग. ट. ज. 'कन्य प्र' ।

(साक्षिप्रकरणम् ५)

हान्तसाहसिकथान्तनिर्भूतान्नयावसायिनः ॥” ।

अन्त्यावसायिनः प्रतिलोमजाः ।

“ भिन्नवृत्ताः समावृत्तजैद्वैलिकपौपिकाः ॥” ।

पौपिकः पकषिकेता ।

“ भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः ।

अवशास्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गवक(मग)वृत्तयः ॥

कुनलदयावदच्छिन्नामित्रधुक्शठशौण्डिकः ।

ऐन्द्रभालिकलुब्धोप्रश्रेणीगणविरोधिर्नैः ॥

वधकश्चिन्नकृत्तमः पतितः कूटकारकः ।

कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः ॥

मनुष्यविपमासास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्षुपिकश्च यः ॥

च्युतः स्वधर्माङ्कुलिकः सूचको हीनसेवकः ।

पित्रा विवदमानश्च भेदकृच्चैत्यसाक्षिणः ॥

श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्चेद्द्वेष्यतामियात् ।

तरय तैश्च न साक्ष्यं स्याद्द्वेषारः सर्वे एव ते ॥” ॥

सामुद्रवणिवसमुद्रवापी । आतुरो पुमूर्धुः । युग्मौ द्वौ । एकः प्रसिद्धः ।
 क्लीबः पण्डो निर्यत्साहो वा । कुशीलवो नर्तकः । द्रौक्षपो नटः । विपजीवी
 विपक्रपी । अहितुण्डको व्यालग्राही । गरदो विपदः । कीनाशो हालिकः ।
 हान्तः खिन्नः । निर्भूतो वहिष्कृतः । अन्त्यावसायी प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो
 बुराचारः । पौपिकः स्यादिविक्रयी । अवशंसी अभिशापकृत् । भ्रमवृत्तिः
 स्ववृत्तये भौर्माया वेदयास्वकारी । शौण्डिकः सुराविक्रयी ।

कात्यायनः—“ तद्वृत्तिनीविनो ये च तत्सेवाहितकारिणः ।
 तद्वन्धुसुहृदो भृत्या आपास्त्रे तु न साक्षिणः ॥
 मातृष्वसृसृताश्चैव विवाहो मगिनीपतिः ।
 पिता बन्धुः पितृव्यश्च *सोदर्यासुतमातुलाः ॥

। * इत आरभ्य पितृव्यश्चेत्यन्तप्रम्यं क. पुरतके न विद्यते ।

एते सनामयः प्रोक्ताः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् ।
 कुरुपाः संवन्धिनश्चैव विवाहो मगिनीपतिः ॥
 पिता मन्थुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ।
 नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये पदेषु च ॥
 बह्वभाश्च न पृच्छेयुर्भक्तास्ते राजपूरुषाः ” ।

तथा—“ साक्षिणां लिखितानां तु निर्दिष्टानां तु वादिना ।
 तेषामेकोऽन्यथावादी मेदात्सर्वे न साक्षिणः ॥

तथा—“ अन्येन हि कृतः साक्षी नैवान्यस्तं विवादयेत् ।
 तदभावे नियुक्तो वा वान्यवो वा विवादयेत् ” ॥

इत्यसाक्षिणः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ॥

यस्तुभाभ्युपार्थप्रत्यर्थिभ्यामनुमतोऽनुज्ञातः स चेद्धर्मविदेकोऽपि साक्षी
 भवति । उभयानुमताभावे तु क्लृप्तास्त्रयवरा एव साक्षिणो भवन्ति ॥

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

संग्रहणं पारदार्यम् । चौर्यं प्रसिद्धम् । पारुष्यं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं
 च । साहसमाह मनुः—

“ मनुष्यमारणं चौर्यं परदारामिमर्षणं (शनं)म् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं तु षतुर्विधम् ” ॥

चौर्यपारुष्यसाहस इत्यत्र साहसशब्देन मनुष्यमारणमेव विवक्षितं, न
 चौर्यादिकं, तस्य स्वशब्देनैवोक्तत्वात् । साहसशब्दश्च न चौर्यादिमात्रवा-
 चकः, किं तु तद्विशेषस्य । यदाह नारदः—

“ सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्दुर्लभं ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ” इति ॥

तेन साहसरूपेण्यपि चौर्यादिषु सर्वस्य साक्षित्वविधानार्थं साहसचौ-
 र्यादीनां पृथगग्रहणम् । सर्वः साक्षी न तु गुणवानेवेत्यर्थः । दोषवांस्तत्रापि
 परिहरणीय एव, वक्तुदोषाणां वचन(ना)प्रामाण्यहेतुत्वात् । कात्यायनः—

“ व्यावातेषु नृपाज्ञायाः संग्रहे साहसेषु च ।

स्तेषुपारुष्ययोश्चैव न परीक्षेत साक्षिणः ” ॥

(साक्षिप्रकरणम् ५)

नृपाज्ञाया व्याघातेषु भङ्गेष्वित्यर्थः ।

“ अन्तर्वेश्मनि रात्रौ च वहिर्ग्रामाश्च यद्भवेत् ।
एतेष्वेवामियोगश्चेन्न परीक्षेत साक्षिणः ” ॥

मनुः—“ अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्मत्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि वाऽल्प्ये ॥
स्त्रियोऽ(याऽ)प्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ” ॥

अनुभावी साक्षाद्गृह्य । स्त्रीभृतीनां बुष्टाक्षयत्वादिदोपरहितानामेव साक्षि-
त्त्वमत्र वेदितव्यम् ।

उचना—“ दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठो स्त्रीबालस्पविरादयः ।
एतेऽप्यनभिसंबद्धाः साहसे साक्षिणो मताः ” ॥

अनभिसंबद्धा मिश्रारिभावरहिता इत्यर्थः ।

“ असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमाश्रित्य मनेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥
तेषामपि न बालः स्थानैको न स्त्री न कूटकृत् ।
न चान्धवो न चारातिर्न्युस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥
घालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाम्यासाच्च कूटकृत् ।
विभ्रुपर्चान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्घातनादारिः ” ॥

एवं च सति वचनाप्रापण्यकारणीभूतानां दोषाणां सद्भाव एव हेयाः ।
तदभावे तु निश्चिते घालादयोऽप्युपादेया इति घालादीनां साक्षित्वविधाय-
केन वचनेनाविराधः ।

“ साक्षिणो हि समुद्दिष्टाः सत्स्वदोषेषु दूषयेत् ।
अदुष्टान्दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति ” ॥

तत्समो बुष्टसाक्षिदण्डसमः ।

काल्याणः—“ नात्ययेन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।
मिथ्यामियोगे दण्डः स्वात्साध्यायार्थाभिहीयते ॥
प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।
गूढास्तु प्रकटाः सम्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ” ॥

प्रमाणस्य प्रमाणबुद्ध्या प्रयुक्तस्य गूढा दोषा विवादिना वक्तव्याः, प्रक-
टास्तु सम्भैरित्यन्वयः । प्रमाणदोषोद्भावनकालमाह बृहस्पतिः—

“लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।
वादकाले तु वक्तव्याः पश्चाद्भुक्ताञ्च दूषयेत् ॥”

उपासः—“समासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमभाषि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥”

असाध्यमसाध्यनिराकरणं, दोषवर्जनात् । सम्भयप्रसिद्धस्य लोकप्रसिद्धस्य
च दोषरहितत्वादित्यर्थः ।

“अन्धैस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।
अनवस्था भवेद्दोषस्तोषामप्यन्यसंनवात् ॥”

बृहस्पतिः—“लेख्यं वा साक्षिणो वाऽपि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्यं न शोध्यं तु यावत्तन्न विशोधयेत् ॥
साक्षिसंदूषणे कार्यं पूर्वं साक्षिविशोधनम् ।
शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात्कार्यं विशोधयेत् ॥”

उपासः—“साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।
पत्रेऽभिलिखितान्सर्वांश्वाच्याः प्रत्युत्तरं च ते ॥
प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कदाचन ।
अतोऽन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना ॥
असौषधेन्दुमं दाप्यः प्रत्यर्था साक्षिणः फुटम् ।
भाविताः साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मानिराकृताः ॥
जिनः सविनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
यदि यादी निराकारक्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः ॥”

असौषधेन्दुमं दाप्य इति साक्षिणोऽसाध्यन्दोषमन्त्रीकारयन्प्रत्यर्था
दण्डं दाप्यः । भाविता अन्त्रीकारितदोषाः साक्षिणो वर्ज्याः । एवं सति
प्रतिवादी प्रमाणान्तरं प्रति निराकारक्षस्तदाऽसौ जितो दण्ड्यः ।
काल्याणनः—

“येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः घट्टसाक्षिणः ।
गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्वाणोर्विद्वयं ततः ॥”

(साक्षिप्रकरणम् ५)

उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्राग्दूषितान् ।

न च तत्कारणं ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ ७२ ॥

साक्षिश्रवणविधिमाह—

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ॥

अर्थिमत्यर्थिनोः संनिधौ साक्षिणः प्राद्विवाकः श्रावयेत् ।

मनुः—“ देववाक्षणज्ञानिभ्ये साक्ष्यं पृच्छेद्वत् द्विजः ।

उदञ्जुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वा शुचिः शुचीन् ॥ ”

किं श्रावयेदित्यपेक्षित आह—

ये च पातकिनां लोका महापातकिनां तथा ॥७३॥

अग्निदानां च ये लोका ये च स्त्रीवालघातिनाम् ॥

तान्सर्वान्समवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥

तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे भूषा ॥७५ ॥

निगदन्पारुष्यात्तमेतत् । अत्र यद्यपि मिथ्यावादिनः साक्षिणो जन्मगत-
संचितं सुकृतं पराजितस्य व्यवहारिणो भवतीत्यापाततः प्रतीयते तथाऽपि
तत्र तथा ग्राह्यम् । कर्तृगामिफलमदं हि धर्ममग्निहोत्रं जुहुयौत्स्वर्गकाम इत्या-
दीनि श्रुतिवचनानि बोधयन्तीति तद्विरोधपरिहारार्थं साक्षिणामुत्पाप(त्रास)-
नापैव सुकृतं यत्त्वया किञ्चिदित्याद्युच्यते । अत एव नारदः—

“ पुराणैर्धर्मवचनैः सम्यग्माहात्म्यकीर्तनैः ।

अनृतस्यापवादैश्च शृशर्मुच्चासयेदपि ”

इतीदमुक्तवाद् । यानि पुनः श्रुतिभ्योऽविरुद्धानि तानि यथार्थान्येव
स्मृतिवचनानि । तथाऽऽह नारद एव—

“ अग्निनिरके वरुपं वसेयुः कूटसाक्षिणः ” ।

बृहस्पतिः—“ कूटमत्यः कूटमासी ब्रह्महा च समः स्मृतः ” ॥

इत्यादीनि । अत एव प्रायश्चित्तप्रकरणे—

“ उन्त्वा चैतान् न साक्ष्ये कृत्वा च खीमुद्धवम् ” ।

१ ग. उद्दत्त आ° । २ क. ब्रूया । ३ क. 'व्यज्जने' । ४ ग. य. 'उमिद हि । ५ ग. य.
'यादमका' ६ क. 'मुष्णदये' । ७ क. 'न् । यदि पुनः श्रुतिवि' । ८ ग. 'नात् । य' ।

इत्यत्र ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कूटसाक्षिणां मनुर्विदधाति । शूद्रान्साक्षिणः
प्रत्येवैतद्दूषणं न द्विजान्प्रति । अत आह मनुः—

“ ब्रूहीति ब्राह्मणं ब्रूयात्सत्त्वं ब्रूहीति भूमिपम् ।
गोबीजकाञ्चनैवैदं शूद्रभेमिस्तु पातकैः ॥
ब्रह्मज्ञां ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ।
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्वदतो मृषा ॥
जन्मप्रभृति यत्किञ्चिपुण्यं भैद्रं त्वया कृतम् ।
तत्ते सर्वं शूनो गच्छेद्यदि ब्रूयात्त्वमन्यथा ॥
एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यदि कस्याण मन्यसे ।
नित्यं स्थितैः स हृद्येप पुण्यपापेक्षिता पुनः ॥
यमो वैवस्वतो देवस्तवैप हृदये स्थितः ।
तेन चेदविवादस्ते मा गद्गां मा कुरुन्गमः ॥
नशो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्वः शत्रुगृहं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥
अर्वा(वा)विशरास्तमस्पन्धे किंस्त्रिणी नरकं व्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥
यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञो नापिशङ्कते ।
तस्माज्ज देवाः श्रेयासं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥
यावतो बान्धवान्यास्मिन्हन्ति साक्ष्यमनृतं वदन् ।
तावतः संख्यया तस्मिञ्जृणु सोभ्यानुपूर्वशः ॥
पद्य पश्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजाताश्च हिरण्यार्येऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स्म भूम्यनृतं वैदेत् ॥
एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतवादिनः ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाज्ञासा वद ॥
गौरक्षकान्वाणिजरास्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान्वार्धुपिकाश्चैव विप्राञ्छूद्रवदाचरेत् ॥

नारदः—“ आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्मृशम् ।
सम्प्रतान्विदिताचारान्विज्ञातार्थानृपवृषक् ॥

(साक्षिप्रकरणम् ५)

तथा—“ समान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ ।
 प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनाऽनेन सांत्वयन् ॥
 पद्वयोरनयोर्वेत्य कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।
 तद्भूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यथ साक्षिता ॥
 सत्यं साक्षये वदन्साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ।
 इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
 साक्षयेऽनृतं वदन्साक्षी पार्श्वेऽध्वेत दारुणैः ।
 विवशः शतमानातीस्तस्मात्साक्षये वदेद्वृतम् ॥
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी ह्यात्मैव गतिरात्मनः ।
 माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
 मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चिस्पश्यतीति नः ।
 तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥
 धौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्राकीर्णियमानिछाः ।
 रात्रिः संध्ये च धर्मश्च घृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ” ॥

बृहस्पतिः—“ कूटसम्यः कूटसाक्षी ब्रह्महा च समाः स्मृताः ।
 भ्रूणहा मित्रहा चैषां नाधिकः समुदाहृतः ” ॥

नारदः—“ पितरस्तेऽवलम्बन्ते स्वयि साक्षित्वमागते ।
 तारयिष्यति किं न्वस्मोर्निक न्वस्मान्पातयिष्यति ” ॥

कात्यायनः—“ समान्तस्यैस्तु वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिमिः ।
 सर्वसाक्षयेष्वयं धर्मोऽन्यत्र स्यात्स्थावरेषु तु ” ॥

बृहस्पतिः—“ विहायोपानद्रुष्णीयं दक्षिणं शणिमुदरेत् ।
 हिरण्यं गोशकृद्दूर्मान्समादाय ऋतं वदेत् ” ॥

कात्यायनः—“ समवेतैस्तु पद्वष्टं वक्तव्यं तत्तथैव तु ।
 विभिन्नैकैककार्यं यद्वक्तव्यं तत्पृथक्पृथक् ॥
 भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं तत्र साक्षिमिः ।
 एकैकं वाक्षयेत्तत्र भिन्नकालं तु तद्भृगुः ॥
 स्वभावोक्तं वचस्तेषां प्राणं यद्दोषवर्जितम् ।
 उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः ॥
 उपस्थितान्परीक्ष्याथ साक्षिणो नृपतिः स्वयम् ।
 साक्षिमिर्व्याहृतं वाक्यं सद् सत्यैः परीक्षयेत् ।

यदा शुद्धक्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् ॥

शुद्धाद्वाक्याच्च यः शुद्धः स शुद्धोऽर्धोऽन्वया न तु ॥

क्रिया लिखितादि प्रमाणम् । शुद्धिर्दोषगणादर्शनम् ।

नारदः—“ पुरुषाः सन्ति ये लोभाद्विद्वयुः साक्ष्यमन्यथा ।

सन्ति वाऽन्ये दुरात्मानः कूटलेख्यकृतो नराः ॥

अतः परीक्ष्यमुभयमेतद्राज्ञा विशेषतः ।

लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥

कूटाकूटविवेको धर्म आचारः ।

वृहस्पतिः—“ उपस्थिताः परीक्षाः स्युः स्वरवर्णेकित्तादिभिः ॥

नारदः—“ यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वाद्दस्वस्थ इव लक्ष्यते ।

स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥

कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निःश्वसत्यपि ।

बिलिखत्यवनिं पश्यां बहु वासश्च धूमधेते ॥

मिथ्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटे स्वियते तथा ।

शोषमागच्छतश्चौघावूर्ध्वं तिर्यक्च वीक्षते ॥

त्वरमाण इवात्यर्धमष्टौ बहु मापते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

यथाविधि चोदितोऽपि यो न द्रुते तं प्रत्याह—

अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशवन्धकम् ॥

राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः पद्चत्वारिंशत्तमेऽहनि ॥ ७६ ॥

योऽभ्युपेत्य साक्षित्वं यथाविधि च पृष्टः सन्नपि साक्षिवाच्यं न द्रुते तदाऽसौ दशवन्धसहितं सर्वं सवृद्धिकमृणं राज्ञा दाप्यः । अत्र च दशवन्धो राज्ञा ग्राह्यो दण्डत्वात् । ऋणं तूचमर्णेन, ऋणत्वादेव । अब्रुवता साक्षिणाऽधमर्णदेयं दातव्यमित्येतावदत्र वाक्ये विधीयते । पद्चत्वारिंशत्तमेऽहनीति वचनादतः प्राग्भुवतो न दोषः ।

वृहस्पतिः—“ आहूतो यत्र नाऽऽगच्छेत्साक्षी रोगविवर्जितः ।

ऋणं दगं च दाप्यः स्यान्नपिपशात्परतस्तु सः ॥

रोगविवर्जितग्रहणं सामर्थ्यापलक्षणार्थम् । ऋणाद्विषयवहारविषयमेतत् । तदाह मनुः—

१ क. शुद्धा किं । २ क. ज. न्याय्याहदा । ३ क. 'तान्मध्यारय । ४ क. 'भुगच्छति ।

५ ग. छ. धूमधेते । ६ क. 'तिवचन न ।

(साक्षिप्रकरणम् ५)

“ त्रिपसादन्नृवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।

सदृशं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वशः ” इति ॥ ७६ ॥

ऋणादिव्यतिरिक्तविषये पुनरन्यथा दण्डमाह—

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ॥

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

सत्यासत्यता व्यवहारे जानन्नपि यो नराधमोऽतिक्रान्तविधिनिषेधः साक्ष्यं विधादनिवर्तकं सत्यप्रचनं न ददाति न प्रयुङ्क्ते । सत्यवचनप्रयोगः स्वस्य परस्य चोपकारक इति दानतुल्यस्तस्माद्ददातिना व्यपदिश्यते । स मृपावा-
दिसाक्षिणां पापैर्ब्रह्महत्यासाम्याद्युपलक्षितैर्वक्ष्यमाणेन च दण्डेन तुल्यो वेदि-
तव्यः । अत्र कात्यायनः—

“ साक्षी साक्ष्यं न चेद्ब्रूयात्समदण्डं षहेदणम् ।

अतोऽन्येषु विवादिषु विशतं वममर्हति ” ॥

त्रिभिः शतं कार्पापणानाम् ।

विष्णुः—“ पारयन्तोऽपि ये साक्ष्यं तूष्णींभूता उपासते ।

ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन चैव हि ” ॥

कात्यायनः—“ सम्प्रक्रियापरिज्ञाने देयः कालस्तु साक्षिणाम् ।

सदिग्धं यत्र साक्ष्यं स्यात्सद्य-दृष्टं विवादयेत् ” ॥ ७७ ॥

साक्षिविप्रतिपत्तौ सत्यां यत्कार्यं तदाह—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ॥

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणैवत्तमाः ॥ ७८ ॥

साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ सत्यां बहूनां वचनं प्रमाणतया ग्राह्यम् । अत्र वक्तृभूयस्त्वमेव वचनप्रामाण्यकारणमुक्तम् । संख्यासाम्ये तु ये तपाप्रभृति-
गुणवन्तस्तद्वचनं प्रमाणत्वेन ग्राह्यम् । गुणिनां विमतौ तु येऽतिशयेन गुणवन्त-
स्तद्वचनम् । गुणानामतिशयो भूयस्त्वं पाठवं वा । अत्र मनुविष्णु—

“ बहुत्व परिगृह्णीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विनोत्तमान् ” ॥

नारदः—“ साक्षिविप्रतिपत्तौ तु प्रमाण बहवो मताः ।

तत्सान्ये शून्यो ग्राह्यास्तत्साम्ये शुचिमत्तरः ” ॥

यच्च नारदेनोक्तम्—“ राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिष्वेकार्थनिर्णये ।

वचनं यत्र भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः ॥”

इति, तत्संख्यातो गुणतश्च साम्ये सति वेदितव्यम् । न हि तत्र श्रोतॄणां संशयनिवृत्तिरस्ति ॥ ७८ ॥

यस्योच्चुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ॥

जन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

साध्वार्थनिर्देशः प्रतिज्ञा । तत्र प्रथमवादिनः सा तावद्भवति । प्रत्यवस्कन्दमाह्न्यापोत्तरयोरपि साध्यविषयत्वात्प्रतिज्ञाशब्देन परिग्रहः । तेन यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा प्रतिज्ञां साक्षिणः सत्यामाहुः स जयी भवति, यस्य तु मिथ्याभूतामाहुः स ध्रुवं पराजयी न पुनरर्थापत्तिगम्यः । एकस्य तु जमित्वे द्वितीयस्य पराजयो न साक्षिवचनारसाक्षाद्गम्यते किं त्वर्थात् । अत्र बृहस्पतिः—

“ यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

स जयी स्यादन्यथा तु साध्वार्थं न समाप्नुयात् ॥

पूर्वपक्षे प्रतिज्ञातशेषं प्रतिभावयेत् ।

ऊनाधिकं तु यत्रोक्तं न तन्निरदितां भवेत् ॥”

पूर्वपक्षग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । निगदितं विनिर्णीतम् ।

“ देशं बालं दिनं संख्यां रूपं जाल्याकृती वयः ।

विसंवेद्यत्र साक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः ॥

श्रुणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

ऊने वाऽप्यधिके वाऽर्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥

ऊनाधिकं तु यत्र स्यात्साक्ष्यं तत्र विवर्गयेत् ।

साक्षी तत्र न दण्ड्यः स्यादग्रवन्दण्डमर्हति ॥

साध्यैकाशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।

श्रीमते साहस्ये शौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥ ७९ ॥

साक्षिवचनमामाण्यभेदहेतुमाह—

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ॥

द्विगुणा वाऽन्यथा त्र्ययुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥८०॥

(साक्षिप्रकरणम् ५)

वादिना मतिवादिना वा निर्दिष्टैः साक्षिभिरुक्तेऽपि वाक्ये प्रतियोगनि-
र्दिष्टाः पूर्वसाक्षिभ्यो घटवत्तमा द्वैगुण्येन वा भूयांस उक्तमेवार्थमन्यथा ग्र्यु-
स्तदा पूर्वसाक्षिणः कूटा मिथ्यावादिनः स्युः । तथा च काल्याणनः—

“ पत्रैद भावितं कार्यं साक्षिभिर्वादिनो भवेत् ।

प्रतिवादी तदा तत्र भावयेत्कार्यमन्यथा ॥

बहुभिस्तत्कुलीनैर्वा कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ” ।

कुलीनग्रहणं गुणातिशयोपलक्षणार्थम् । ननु चैकस्मिन्व्यवहारे वादिप्रति-
वादिनोः कथं साक्षिसंबन्धः, उक्तं हि—

“ सा चैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थसिद्धिरुपयोर्न चैकप्र क्रियाद्वयम् ” इति ॥

सत्यं, तुल्यवदुभयोर्नास्ति क्रियामाप्तिः । यदा यस्य क्रिया शास्त्रतः
प्राप्ता तदा तस्य तां मिथ्याभूतां विदित्वा तस्या मिथ्यात्वरूपपापनाय साक्ष्य-
न्तरमुपन्यसनीयमित्येतेनोच्यते । अत्र च स्मृत्यन्तरोक्तविशेषः—

“ तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ” इति ॥

अधर्म एव विधर्मस्तस्माद्विधर्मतः । एतच्चीरितं लिखितम् । अनुशिष्टं
साक्षिवचनं च यो मन्येत स द्विगुणं दण्डमुद्धृत्य तत्कार्यं तं व्यवहारं पुनः
साक्ष्यन्तरैरुद्धरेदित्यर्थः । यत्तु व्यामेनोक्तम्—

“ अन्यैस्तु साक्षिभिः साम्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यसंभवात् ”

इति, तस्साक्षिदूषणमेवान्यैः साक्षिभिर्न कार्यमित्येवमर्थम् । अनवस्थाम-
सङ्गश्च साक्षिणां साम्ये सति भवति, न पुनः संस्थादिर्यप्ये । यत्तु नारदे-
नोक्तम्—

“ निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमकलं परम् ।

लिखितं साक्षिणो वाऽपि न चेत्पूर्वं निवेदितम् ”

[इति,] तद्वादिनः प्रतिवादिनो वा जयपराजयावधारणरूपव्यवहारनिर्णयने
सति पूर्वोपन्यसनात्प्रमाणात्प्रमाणान्तरस्य पूर्वोपन्यस्यस्वस्य प्रतिपादनमकल-
मित्याचष्टे, न पुनः प्रागपि निर्णयनात् ॥ ८० ॥

कूटसाक्षिदण्डमाह—

पृथक्पृथग्दण्डनीयाः कूटकूटसाक्षिणस्तथा ॥

विवादाद्द्विगुणं दण्डं विवास्थो ब्राह्मणः स्मृतः ॥८१॥

उत्कोचादिना साक्षिणः कूटान्करोति यो वा कूटं लिखितं करोति । स कूटकृत् । स च कूटसाक्षिणश्च विवादविषयीभूताद्दनाद्भिगुणं दण्डं पृथक्पृथक्प्रत्येकं दण्डनीयाः । ब्राह्मणस्तु न दण्डनीयः किंतु देशान्निर्वासनीयः । एतच्च दण्डविधानं कूटकृतप्रभृतीनां स्वल्पापराधेऽनभ्यासे च वेदितव्यम् ।

मनुः—“ लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

मयादी मध्यमो दण्डी मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।

अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णं चालिद्रयाच्छतमेव च ” ॥

कार्यापणसंख्याश्चैताः । कश्चिन्मन्यते द्विविधं कूटसाक्षित्वं लोभादिनिमित्तकं तद्विपरीतं चेति । तत्र लोभादिनिमित्तके कूटसाक्षित्वे मानवो दण्डविधिः । इतरत्र तु याज्ञवल्कीय इति, तदसत् । लोभादिनिमित्तकमेव कूटसाक्षित्वम् । तदाह मनुः—

“ लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्क्रान्तात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्द्वालमावाञ्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ” इति ॥

तस्माद्भुक्तैव व्यवस्था न्याय्या । लोभोऽर्थपरत्वं, मोहो भ्रमः । अज्ञानं किञ्चिद्भ्रता, बालभावोऽपरिणतत्वम् । तथा द्रव्यविशेषमतिवर्द्धदोषस्य गौरवं लाघवं च दृष्ट्वा दण्डेऽपि तथात्वं कल्पनीयमिति । तदुक्तं मनुना—“ पञ्च पश्चनृते हन्ति ” इत्यादिना ।

तथा—“ कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणास्त्रीन्वर्णान्पालको नृपः ।

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ” ॥

त्रीन्वर्णान्स्त्रियादीन्दण्डयेत्वा देशान्निर्वासयेत् । ब्राह्मणं तु न दण्डयेत्, किंतु विवासयेदेव । अभ्यासे विषयगौरवं वा विमोऽपि दण्ड्यः ।

विष्णुः—“ कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्य ” । भूम्यनृतविषयमेतत् ।

नारदः—“ यस्य दृश्येत सप्ताहाद्भुक्तवान्यस्य साक्षिणः ।

रोगान्निज्ञासिपरणमृगं दाप्यो दैमं च सः ॥

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टा, कूटसाक्षिणः ।

गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयं ततः ” ॥ ८१ ॥

यः साक्ष्यं श्रावितोऽभ्येभ्यो निहनुते तत्तमोदृतः ॥

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥८२॥

यस्तमोऽतस्तामसः सभ्यैर्यथाविधि साक्षिमश्नवावयं श्रावितः सन्वा-
दकालेऽन्येभ्यः साक्षिभ्यः स्वकीयं साक्ष्यं साक्षित्वं निहनुते—नाहमन
साक्षी भवामीत्यपलपति, स साक्षिदण्डमष्टगुणं दाप्यः । स्वकीयसाक्षित्वापह्न-
वमन्यान्साक्षिणो ज्ञापयतीति अन्येभ्य इति चतुर्थ्या अर्थः । स्वयं तावत्साक्षि-
त्वापह्नवं करोति, पराश्व कारयितुमिच्छतीत्यतिदुष्टरादष्टगुणं दण्डं दाप्यः ।
ब्राह्मणधेदेवंविधस्तं स्वदेशाद्विवासयेन्निर्वासयेन तु दण्डयेत् । श्रावित इति
वचनादद्वीकृतसाक्षिभावोऽसाविति गम्यते ।

नारदः—“ श्रावयित्वा तथाऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिहनुते ।

स विनेयो भृशतर कूटसाक्षधिको हि सः ॥ ८२ ॥

साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यमित्यस्य क्वचिद्विषयेऽपवाद्माह—

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ॥

तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

इति साक्षिमकरणम् ॥ ५ ॥

यत्र सत्ये कथ्यमाने ब्राह्मणादीनां वधो मारणं मसज्यते तत्रानृतं साक्षी
ज्ञेयात् । तत्पावनाय तद्दोषनिर्हरणाय सारस्वतीद्वैवत्यथर्हनिर्वाप्यो द्विजा-
तिभिर्न तु शूद्रेण । ब्राह्मणस्य यत्रपि वधः प्रतिषिद्धः—

“ न जानु ब्राह्मण हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेन वहिः कुर्यात्समग्रजनमक्षतम् ।

न ब्राह्मणवधाद्भूयानघर्षो विद्यते क्वचित् ॥

तस्मादस्य वध राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ”

इत्यादिमन्वादिवाच्यैस्तथाऽपि वचतुल्यताऽस्ति दण्डस्य, यथाऽऽह मनुः—

“ मौण्ड्य प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषा तु वर्णानां दण्ड प्राणान्तिको भवेत् ” इति ॥

तेन पुरनिर्वासनादिरपि दण्डो वधसम एव । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

“ ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्य पुरान्निर्वासन तथा ।

ललाटे चाङ्गकरण प्रयाण गर्दभेन च ” इति ॥

यद्वा—“ गोरक्षकान्याग्निजकास्तापा वारुमुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वाधुपिकाश्चैव विप्राःशूद्रवदाचरोत् ”

इति मनुवचनान्महत्पराधे विप्रविशेषस्यापि वधः प्राप्नोति । नच वाच्यं
“ वर्णिनां हि वधः ” इत्यत्र वर्णग्रहणं ब्राह्मणविषयमिति । यदाह मनुः—

“ शूद्रविद्वद्भ्रविप्राणां यत्र चोक्तो भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ” इति ॥

अथवाऽतिरान्तनिषेधेन यत्र ब्रह्मवधः क्रियते तत्रैतत् ।

गौतमः—“ नानृतवचने दोषो जीवितं चैतदधीनम् ।

न तु पापीयसो जीवनम् ” ।

विष्णुः—“ तत्पावनाय कूष्माण्डोमिद्विजोऽग्नि जुहुयात् । शूद्रश्रे-
काग्नि(ह्वि)कं गोदशकस्य प्राप्तं दद्यात् ” ।

मनुः—“ वाग्देवतैश्च चरुभिर्यज्ञैरंस्ते सरस्वतीम् ।

अनृतस्यैवसखस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ” ॥

चरुभिरिति वचनं कर्तृबहुत्वाभिप्रायम् ।

“ कूष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्भृतमग्नी यथाविधि ।

उदित्युचा वा वारुण्या व्यृचेनाऽद्वैवतेन वा ” ॥

उदिति “ उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत् ” इत्यस्याः प्रतीकम् ।

वौधायनस्मृतौ—“ प्रधानतः प्रतिपत्तिरतोऽयथा । कर्ता द्वाद-

शरात्रं षध. पित्रकूष्माण्डैर्जुहुयात् ” ।

इति साक्षिप्रकरणं समाप्तम् ॥ ८३ ॥

[इति भीविद्याधरवशाप्रभवभीशिलाहारनेन्द्रजीमित्वाहनान्वयप्रसूतधीमदपरादि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनियन्धेऽपराधैः
साक्षिप्रकरणम् ॥ ५ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

लेख्यप्रकरणम् । (६)

भुक्तिसाक्षिणावभिहितौ । इदानीं लिखितमभिधत्ते—

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ॥

लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

यः कश्चिद्विद्यादिरर्थ उक्तमर्णाधमर्णाभ्यां परस्परं स्वेच्छया निष्णातः
स्वरूपसंख्यावृद्धिरूपेण संप्रतिपन्नस्तस्मिन्विषये धनिकनामपूर्वकं साक्षिणा-
मभिर्युक्तं लेख्यं करणीयम् ।

(लेख्यप्रकरणम् ६)

बृहस्पतिः—“ रामलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
 लेख्यं तत्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद्बहुधा पुनः ॥
 मागदानक्रयाधीनां संविदासक्रणादिभिः ।
 सप्तधालौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥
 भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् ।
 विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥
 भूमिं दत्त्वा यस्तु पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः ॥
 गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
 पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्थावरं धनं दत्त्वा लेख्यं करोति यत् ।
 गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिरेख्यं तु तत्स्मृतम् ॥
 ग्रामो देशश्चै यत्कुर्यान्मतलेख्यं परस्परम् ।
 राजाविरोधि धर्मार्थे संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्रानहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माहं ते करिष्यामि दासपत्रं तदिष्यते ॥
 धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनोपिभिः ” ॥

वासिष्ठः—“ लौकिकं राजकीयं च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम् ।
 राजकीयं चतुर्भेदमष्टभेदं तु लौकिकम् ॥
 शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।
 आज्ञाप्रज्ञापनं पत्रं राजकीयं चतुर्विधम् ॥
 चौरकं च स्वहस्तश्च तथोपगतसंज्ञकम् ।
 आधिपत्रं चतुर्थं तु पञ्चमं क्रयपत्रकम् ॥
 पष्ठं तु स्मृतिपत्राख्यं सप्तमं षट्पत्रकम् ।
 विशुद्धिपत्रकं षष्ठमष्टधा लौकिकं स्मृतम् ॥
 दत्त्वा भोगान्द्विजातिभ्यो रत्नानि विविधानि च ।
 राजा भूमिं च कुर्वीत तेषां तस्याश्च शासनम् ॥
 क्रियाकारकसंबद्धं समाप्तार्थक्रियान्वितम् ।
 समाप्तसतदर्शाहर्तृर्पनामोपलक्षितम् ॥

प्रतिग्रहीतृजात्यादिसगोत्रव्रतचारिकम् ।
 संनिवेशप्रमाणं च स्वहस्तं तु लिखितस्वयम् ॥
 संधिविग्रहकारी च भवेद्यस्तत्र लेखकः ।
 स्वयं राज्ञा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनम् ॥
 स्वनाम विलिखेत्पश्चान्मुद्रितं राजमुद्रया ।
 ग्रामक्षेत्रगृहादीनामीदृक्स्याद्राजशासनम् ” ॥

कात्यायनः—“ मुद्राशुद्धं क्रियाशुद्धं भुक्तिशुद्धं सचिह्नकम् ।
 राजस्वहस्तसंशुद्धं शुद्धिमाप्नोति शासनम् ” ॥

नारदः—“ सकलं पूर्वपादं च सोत्तरं सक्रियं तथा ।
 सावधारणकं चैव तज्ज्ञेयं जयपत्रकम् ॥
 नृपानुज्ञातलिखितः संश्राव्योऽर्थश्च पक्षयोः ।
 सम्भ्योर्निर्धारितः पश्चाद्राज्ञा शास्यः स शास्त्रतः ॥
 प्राप्तं द्विगुणदण्डं तु दण्डयित्वा पुनस्ततः ।
 जयिने वाऽपि देयं स्याद्यथावज्जयपत्रकम् ॥
 मध्ये यत्स्थापितं द्रव्यं चरं वा यदि वा स्थिरम् ।
 पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं जयिने जयपत्रकम् ” ॥

कात्यायनः—“ सिद्धे चार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।
 लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्माद्दद्यात्तु पाण्डिवः ” ॥

वृद्धवसिष्ठः—“ यथोपन्यस्तसाध्वार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
 सावधारणकं चैव जयपत्रं तदिष्यते ॥
 प्राह्वयिनाकादिहस्ताङ्गं मुद्रितं राजमुद्रया ।
 सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम् ” ॥ ८४ ॥

किंच—

समामासतदर्धाहर्नामजातिसगोत्रकैः ॥

सत्रह्यचारिकारमीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

तल्लेख्यं समामासादिचिह्नितं कुर्यात् । समा संवत्सरः । मासश्चैत्रादिः ।
 तदर्धे शुरुपसकृष्णपक्षा । अहः मतिपदादितिथिः । नाम संज्ञा । जातिर्ग्राहण-
 त्वादिः । कदपपादिना समानं गोत्रं तदेव सगोत्रकम् । कटादिना समानमभिज्ञं
 व्रतं वेदशास्तां चरत्यधीत इत्येवंशीलः सत्रह्यचारी, तस्य भावः सत्रह्य-

(लेख्यप्रकरणम् १)

चारिकम् । आत्मीयपितृनामादि उत्तमर्षाधमर्षसाक्षिणां पितृनामादि ।
आदिशब्देन च धनस्य जातिसंख्यापरिमाणादीनां ग्रहणम् । नामजातिसं-
घ्नत्रयचारित्वादीन्यत्र धनिकादीनामेव । व्यासः—

“ जातिः संज्ञा निवासोऽर्थः संख्या वृद्धिश्च वत्सरः ।

मासः पक्षो दिनं चैषां लिखितं व्यक्तिकारकम् ” ॥ ८५ ॥

अपि च—

समाप्तेऽर्थं ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ॥

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

धनिकाधमर्षयोर्योऽर्थः संप्रतिपन्नस्तद्धेरूपे समाप्ते चणिको ममामुकपु-
त्रस्यैतन्मतं यदत्र पत्र उपरितनपङ्क्त्यादौ लिखितमिति स्वहस्तेन निवे-
शयेद्विधेदित्यर्थः ॥ ८६ ॥

किंच—

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ॥

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति तेऽसमाः ॥ ८७ ॥

न केवलमृणी साक्षिणोऽप्यत्रार्थेऽमुकपुत्रोऽहममुकेनांसा साक्षीति पितृनामपू-
र्वकं स्वनाम स्वहस्तेन मत्प्रेकं लिखेयुः । ते चासमा विपमसंख्याका भवन्ती-
त्यर्थः । समा इति नृपं प्रति वादिप्रतिवादिनाः समास्तुल्या भवन्तीत्यर्थः ।
यद्यधमर्षः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽन्येन लिपिज्ञेन सर्वसाक्षिस-
मक्षं स्वमतं लेखयेत् । तदाह नारदः—

“ अलिपिज्ञं ऋणी यः स्वाहोलेखयेत्स्वमतं तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ” ॥

साक्षिणाऽन्येनेति लिपिज्ञमात्रप्रदर्शनार्थम् । अन्यथा स्वदृष्टार्थं स्यात् ॥ ८७ ॥

किंच—

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ॥

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ ८८ ॥

उभाभ्यामुत्तमर्षाधमर्षाभ्यामभ्यर्थितेन मयाऽमुकपुत्रेणामुकेनैतद्धेरुयं लि-
खितमिति लेख्यान्ते लेखको निवेशयेत् ॥ ८८ ॥

साक्षिमलेख्यं कार्यामित्युक्तं तस्य कचिद्विषयेऽपवादमाह—

विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ॥
तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपाधिकृतादृते ॥ ८९ ॥

यदधमर्णः स्वहस्तेन लिखति, तद्विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं प्रमाणं भवति ।
यादि न बलेनोपाधिना वा कृतं स्यात् । बलं हठात् । उपाधिश्छद्मः । अवि-
शब्दात्ससाक्षिकमपि । यत्पुनर्न स्वहस्तलिखितं तत्साक्षिमदेव सत्प्रमाणम्—

“ लेख्यं तु द्विविधं विद्यास्वहस्तान्यकृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितिस्तयोः ” ॥

तथा—“ मत्ताभियुक्तस्त्रीबालवलात्कारकृतं तु यत् ।

तदप्रमाणं लिखितं मयोपाधिकृतं तथा ” ॥

भयादिकृतत्वमेवात्राप्रामाण्ये कारणं, न रुयादिकृतत्वमपि ।
सति स्त्रीबालादिभिर्यथार्थमपि क्रियमाणं लिखितमप्रमाणं स्यात् । न
यथार्थमप्रमाणं भवितुमर्हति । यत्तु रुयादीनां पृथगुपादानं तत्तेषां बाहुल्येन
भयादिसंभवख्यापनार्थम् । कात्यायनः—

“ साक्षिदोषाद्भवेदुष्टं पत्रं वै लेखकस्य वा ।

घनिकस्थोपधादोषात्तथा धारणकस्य च ” ॥

आश्रयदोषत एव बृहस्पतिः—

“ मुमुर्षुशिशुमीतार्तस्त्रीमत्तव्यसनातुरैः ॥

निशोपधिबलात्कारकृतं लेख्यं न सिध्यति ” ।

कात्यायनः—“ घनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिर्जितम् ।

भवेत्कूटं न चेत्कर्त्रा कृतं हीति विभावयेत् ” ॥

यद्युत्तमर्णो भवदनुमतेन मयैतद्विहितमिति प्रतिवादिनं न भावयेच्चाङ्गीका-
रयेदित्यर्थः ।

“ देशाचारविरुद्धं यत्संदिग्धं क्रमवर्जितम् ।

कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ” ॥

बृहस्पतिः—“ दूषितो गार्हितः साक्षी यन्मैको विनिवेशितः ।

कूटलेख्यं तु तत्प्रोहं लेखको वाऽपि तादृशः ॥

यदुज्ज्वलं चिरकृतं मलिनं स्वल्पकालिकम् ।

भङ्गं भ्रष्टाक्षरायुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात् ॥

(लेख्यप्रकरणम् १)

स्थानभ्रष्टास्त्वकान्तिस्याः संदिग्धा लक्षणच्युताः ।

यत्रैवं स्युः स्थिता वर्णा लेख्यं द्रष्टुं तदा भृगुः ” ॥ ८९ ॥

अपि च—

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ॥

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥ ९० ॥

लेख्यगतं लिखितमृणं त्रिभिः पुरुषैर्ऋणग्राहकेण तत्पुत्रपौत्राभ्यां च देयम् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात् । अत एवायमनुवादः । आधिस्तु भुज्यते तावदित्यादि विधानार्थम् । नद्याधिगतमृणं पुरुषसंख्यानियमविषयं भवति । एवं च यद्दारीतेन—

“ लेख्यं यस्य भवेद्भस्ते भोगं तस्य विनिर्दिशेत् ”

इति निरवधिकमुक्तं, तदाधिविषयं ग्राह्यम् । एतद्वचनमन्तरेण हि फल-
भोग्यो न नश्यतीति वाक्यं पुरुषत्रयविषयं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थोऽर्थवानेप
वाक्यारम्भः ॥ ९० ॥

किंच—

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ॥

भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ ९१ ॥

दुर्गमदेशस्थे दुरवशांभाक्षरे प्रध्वस्ते, उत्पुं(द्ध्वं)सिताक्षरेऽपहृते विदीर्णे दग्धे
द्विधाकृते लेख्ये लेख्यान्तरं कारयेत् । नारदः—

“ लेखे देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।

सतस्तत्कालकरणमततो द्रष्टृदर्शनम् ” ॥

अयमर्थः—सतो देशान्तरस्थस्याऽऽनयनार्थं कालकरणभियक्ता कालेन
त्वया तदाहरणीयमिति कालावधिकरणम् । असति तु पूर्वलिखिते लिखितान्-
न्तरं कृत्वा तस्य दर्शयितव्यम्, येन तत्पूर्वं लिखितं द्रष्टुं द्वितीयस्य लेख्यस्या-
न्यथाभावनिराकरणाय । कात्यायनः—

“ मलैर्धेद्भेदितं दग्धं छिद्रितं वीतमेव च ।

तदन्यत्कारयेत्लेख्यं स्वदेनोऽलिखितं तथा ” ॥

वीतं विगैतम् ॥ ९१ ॥

अपि च—

संदिग्धलेख्ये शुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ॥

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः ॥ ९२ ॥

लेख्ये प्रमाणतया संदिग्धे स्वहस्तलिखितादिभिः प्रामाण्यलिङ्गैर्युक्त्वा-
दिभिश्च कारणैः शुद्धिः संशयनिवृत्तिः प्रामाण्यावधारणलक्षणा स्यात् ।
एतच्चाधमर्णेन साक्षिरहितं स्वहस्तेन कृतं पल्लेख्यं तद्विषयवचनम् । तत्र ह्यध-
मर्णस्य न मयैतद्विखितमिति प्रत्यवस्थानसंभवः । तत्र तेनैव यदन्यलेख्ये
कृतं तत्स्वहस्तलिखितं तेनैव निर्णयः । आदिशब्देन च पितृनामगोत्रस्य
चारित्यानां ग्रहणम् । युक्त्यादीनामपि तत्रैव पत्रके स्वयं प्रमाणतया प्रमा-
न्तरानुग्राहकतया वा निर्णायकत्वम् । युक्तिरर्थापत्तिः । मात्स्येकत्र देशे
च वादिप्रतिवादिनोः स्थितिः । एतच्च प्रमाणान्तरानुग्राहकतया शुद्धि-
स्वातन्त्र्येण । यदि हि नैकत्र देशादौ तयोः स्थितिस्तदा लिखितमपि च
चेति निश्चिते स्वहस्तलिखितादिषु लेख्यप्रामाण्यावधारकेषु विचि-
जिज्ञासैव न जायते । क्रिया संबन्धव्यवहारः । ययोः खलु नास्त्यार्थद्विविधपारि-
संबन्धव्यवहारस्त्र लेख्यं प्रति प्रामाण्यसंबन्धनिरस्तम् । चिह्नं मुद्रा ।
संबन्धो वादिप्रतिवादिनोः प्राग्विवादात्परस्परं विश्वासपूर्वं औदान्य-
तिदानादिः । आगमो विवादास्पदीभूतस्पर्धस्य स्वस्वामिसंबन्धोपायैः
क्रपादिः । अस्यार्थिन एतावद्धनं क्रपादिनोपायेनास्य संभवत्येतद्व्युद्धिरिति ।
हेतुरनुमानम् । स्वहस्तलिखितादिकं न लेख्यस्य शुद्धौ युक्त्यादिनिरपेक्षं कारणं
भवितुमर्हति । अनैकान्तिकत्वात् । सन्ति खलु पुरुषाः कुशला ये पुरुषान्तर-
लिखिततुल्यं लेख्यमापादयन्ति । पितृनामादीनां वाऽभेदः संभवति । व्यासः—

“ लेख्यमालेख्यवत्केचिल्लिरन्ति कुशला नराः ।
तस्मात्तलेख्यसामर्थ्यागिस्तद्धिनैकान्तिरी मवा ॥
ज्ञात्वा कालं देशकार्यं कुशलाः कूटकारकाः ।
कुर्वन्ति सदृशं लेख्यं तद्यत्नेन विचारयेत् ॥
स्त्रीवाचानभिपिज्ञानान्वद्ययन्ति स्वयान्ववाः ।
लेख्यं कृत्वा स्वभाषाङ्गं शेषं युक्त्यागमैस्तु तत् ॥ ”

नारदः—“ लेख्यं यद्यन्पनामाङ्गं ऐत्स्वन्स्वरुद्धं भवेत् ।
विप्रस्यये परीक्ष्यं तत्संबन्धागमहेतुभिः ” ॥

(लेख्यप्रकरणम् ६)

विमत्यो विमतिः । एवमधमर्णालिखितस्य साक्षिरहितस्य प्रामाण्यसंशये स्वहस्तालिखितादयः प्रामाण्यशुद्ध्युपायाः कथिताः । साक्षिमतोऽपि लेख्यस्य संशये निर्णयोपायमाह कात्यायनः—

“ न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।
एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥
एवं दुष्टं नृपस्थाने यस्मिंस्तद्वि विचार्यते ।
विमृश्य ब्राह्मणैः सार्धं पत्रदोषाञ्छिख्यते ॥
कृताकृतविचारे तु साक्षिभिः पत्रनिर्णयः ।
प्रत्यक्षमनुमानेन न कदाचित्प्रवाध्यते ॥
तस्माल्लेख्यस्य दुष्टस्य वचोभिः साक्षिणां भवेत् ।
निर्णयः स्वधनार्थं हि पत्रं दूषयते स्वयम् ॥ ”

इति लिखितं पत्रं स्वयं दूषयते प्रतिवादी, साक्षिमत्तु न शक्यं दूषयितुं भोग्यो नैन सकलदोषोद्धारात् ।

वाक्यार्था—“ लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत्साक्षिभिर्हरेत् ” ।

प्रत्यर्थिलिखितं साक्षिरहितं लिखितान्तरेण तत्कृतेन, साक्षिमत्तु साक्षिभिरुद्धरेत् ।

तथा—“ कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्याल्लेखकस्य च पत्रकम् ।

नयेच्छुद्धिं न यः कूटं स दाप्यो दममुत्तमम् ” ॥

अस्यार्थः—लेखकं प्रति कूटोक्तौ साक्षिणां वचनान्पत्रकं यो वादी शुद्धिं न नयेत्स उत्तमसाहसं दण्ड्यः ।

“ अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

तस्त्वहस्तादिभिस्तेषां विशुध्येत न संशयः ” ॥

तथा—“ समुद्रेऽपि तथा लेख्ये मृताः सर्वेऽपि तस्तिथताः ।

लिखितं तत्प्रमाणे तु मृतेष्वपि हि तेषु वै ” ॥

समुद्रे राजमुद्रासहिते शासन इत्यर्थः ।

नारदः—“ दर्शितं प्रतिकालं यच्छ्रावितं स्मारितं च यत् ।

लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ” ॥

एतच्च लेख्यसिद्धिसंभावनामात्रमतिपादकं न पुनः परीक्षानिवारकम् ।

यथोक्तम्—

“ ऋणिस्वहस्तसदेहे जीवतो वा मृतस्य वा ।
तस्वहस्तकृतैरन्यै पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णय ” ॥

तथा—“ लिखित लिखितेनैव साक्षिन्साक्षिभिर्नयेत् ।
साक्षिभ्यो लिखित श्रेयो लिखितान्न तु साक्षिण ” ॥

लिखितानारूढसाक्षिविषयमेतत् ।

कात्यायनः—“ क्रिया न दैविकी देया विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्विष्य न साक्षिण ” ॥

यदा तु साक्षिरहितं लिखितं न भवैतत्कृतमित्यधमर्णो भूते, न च स्वह-
स्तलिखितादि तदुद्धारंकरणमस्ति, तद्विष्येनोद्धार्यमित्याह हारीतः—

“ न भवैतत्कृत लेख्य द्रुटमेतेन कारितम् ।
अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णय ” ॥

मजापतिः—“ यन्नामगोत्रैस्तत्तुल्यरूपसख्या कचिद्भवेत् ।
प्रगृहीते घने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णय ” ॥

साक्षिणां स्वहस्तलिखिताद्यभावे चैतत् ।

नारदः—“ द्रुष्टे पत्रे स्फुट दोष नोक्तवानृणिको यदि ।
ततो विशतिवर्षाणि कौन्त पर स्थिर भवेत् ” ॥

यादि सदोष पत्रं कथं विशद्व(तिव)र्षपर्यन्त पत्रवतो भुक्तिरित्येवं संदिग्ध-
प्रामाण्यं लेख्यं दिव्यमतिसाधनार्थं स्थिरी भवतीत्यर्थः ।

व्यासः—“ यच्चान्यस्य कृत लेख्यम-यहस्ते प्रदृश्यते ।
अवश्य तेन वक्तव्य पत्रस्याऽऽगमन तत ” ॥

अमुकस्यैतल्लेख्य ततो मा प्रत्यनेनोपायेनाऽऽगतमिति यस्य हस्ते दृश्यते
तेन वक्तव्यं साधनीयमित्यर्थः ।

कात्यायनः—“ शक्तस्य सनिवायर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते ।
वर्षाणि विशतिं यावत्तत्पत्र दोषवर्जितम् ” ॥

यिना दिव्येनेत्यर्थः । पूर्वात् तु वाक्ये द्रुष्टस्य लेख्यस्यानुद्धारितशोषस्य
विशतिवर्षाणां भुक्तौ दिव्यसाधनीयता । इह त्वद्रुष्टस्यात्रिणमानसाक्षिस्वह-
स्तलिखितादेभ्यस्त्योक्तान्या प्रामाण्यसिद्धिश्च्यत इत्यविरोधः ।

(लेख्यप्रकरणम् ६)

“ तथा विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः ।

येन लेख्येन तस्मिद्धं लेख्यं दोषविश्रितम् ” ॥

पूर्वेणैतत्तुल्यविषयम् ।

“ सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ।

तस्य दोषाः प्रयोक्तव्या यावद्दोषाणि विंशतिः ॥

आधानसहितं यत्र ऋणलेख्यं निवेशितम् ।

मृतसाक्षि प्रमाणं तु स्वल्पभोगेऽपि तद्विदुः ” ॥

आधानमाधिः । मृतसाक्षि मृतसाक्षिकम् ।

नारदः—“ यदि लेख्ये भवेत्किञ्चित्प्रज्ञासिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः ” ॥

यदि लिखितवलादुत्तमर्णेनाधमर्णात्किञ्चिद्व्यथं यद्वा लिखितं ममैतदस्ते
विद्यतेऽत्र विषय इति प्रज्ञप्तिरधमर्णे प्रति कृता भवति तदा लेख्या-
रुद्धसाक्षिणामभावेऽपि लेख्यं प्रमाणमित्यर्थः । लेख्यानामन्योन्यविरोधे
यत्प्रमाणतरं तदाह व्यासः—

“ स्वहस्तकाञ्ज(ज्जा)नपदं तस्माच्च नृपशासनम् ।

प्रमाणतरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ” ॥

अत्रोपपत्तिमाह—

“ द्वित्रिलिपितः स्वकृतेन सलेख्येन युक्तिभिः ।

कुर्वादि सदृशं लेख्यं तस्माज्ज्ञानपदं शुभम् ” ॥

सलेख्येन समानेन लेख्येन युक्तिभिश्चानेकलिपितेन कृतं स्वलेख्यं शुद्धिं
न यातीत्यध्याहार्यम् । यतोऽसौ सदृशमपि कर्तुं शक्नोति । तस्माज्ज्ञानपदं
वरमित्यर्थः ।

“ अप्रकाशात्साक्षियुतं लेख्यमाक्षरमुद्रितम् ।

लोकप्रसिद्धं मुहूर्ताद्द्वारमन्यकृतं शुभम् ॥

देशाध्यक्षादिना लेख्यं यत्र ज्ञानपदं कृतम् ।

समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम् ” ॥

समकालपश्चिमाभ्यां राजकृतमेव विशिष्यते ।

संवर्तः—“ लेख्ये लेख्यक्रिया प्रोक्ता वाचिके वाचिकी मता ।

वाचिके तु न सिध्येत्सा लेख्यस्योपरि वा क्रिया ॥

लेख्यस्योपरि यत्साक्ष्यं कूटं तदभिधीयते ।
 अवर्मस्य हि तद्द्वारमतो राजा विवर्जयेत् ॥
 वाचिकैर्यदि सामर्थ्यमक्षराणां विहन्यते ।
 क्रियाणां सर्वनाशः स्याद्वनवस्था च जायते ॥

लेख्यस्योपरि यत्साक्ष्यं लेख्यविरुद्धं तद्दुर्जयमित्यर्थः । क्रियाणां लेख्य-
 क्रियाणाम् ।

कात्यायनः—“ न दिव्यैः साक्षिभिर्वाऽपि हीयते लिखितं क्वचित् ।
 लेख्यधर्मः सदा श्रेष्ठो ह्यतो नान्येन हीयते ॥
 तद्युक्तिप्रतिलेख्येन तद्विशिष्टेन वा सदा ।
 लेख्यक्रिया निरस्येत न साक्षिशपथैः क्वचित् ॥

घृहस्पतिः—“ आढ्यस्य निकटस्थस्य यच्छेकैर्न न याचितम् ।
 शुद्धर्णाशङ्कया तत्र लेख्यं दुर्वलतामिषात् ॥

शुद्धं दत्तम् ।

“ लेख्यं त्रिशत्समातीते महष्टाश्रावितं च यत् ।
 न तस्मिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्स्वपि हि साक्षिषु ॥
 प्रयुक्ते शान्तलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।
 न याचते च ऋणिकं तत्सदेहमवाप्नुयात् ॥

प्रयुक्ते धने शान्तलाभे लिखितमुपरते लाभे यो न पत्रं दर्शयति न चाप-
 र्णं याचते, तल्लेख्यं संदेहं प्रामाण्यविषयमवाप्नुयादित्यर्थः ।

नारदः—“ मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
 तदप्यनर्थं लिखितं न चेदाधिः स्थिराश्रयः ॥

आश्रयो भुक्तिरप्रमाणतयाऽनपेक्ष्यमाणत्वात् ।

व्यासः—“ अष्टाश्रावितं लेख्यं प्रभीतधनिकर्णिकम् ।
 अनन्यलक्षकं चैव बहुकालं न सिध्यति ॥

बहुकालं बहुकालीनम् ।

घृहस्पतिः—“ उन्मत्तजडबालानां राजभीतप्रवासिनाम् ।
 अप्रगल्भप्रघातानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात् ॥ ९२ ॥

शनेर्यथोद्देशादानविषये पत्रे यत्कार्यं तदाह—

(दिव्यप्रकरणम् ७)

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ॥

धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ९३ ॥

यदाऽधमर्णः स्वशक्त्यनुरोधेनाल्पमल्पं प्रतिददाति तदा यावदत्तं ताव-
 लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् । यद्वोत्तमर्णः स्वहस्तचिह्नितमुपगतमधमर्णाप्य दद्यात् ।
 एतावदनेन प्रतिदत्तमिति लिखितान्तरमुपगतमित्युच्यते ।

नारदः—“ गृहीत्वोपगतं दद्यादणिक्रायोदयं धनी ।

अददद्याच्चयमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ” ॥

उदयः शनैर्दाप्यो यथोदयमित्यनेन यो विहितः ॥ ९३ ॥

दत्त्वर्णं पाटयेत्लेख्यं शुद्धये वाऽन्यत्तु कारयेत् ॥

साक्षिमञ्च भवेद्यद्वा तद्वात्तव्यं ससाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

इति लेख्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥

सदृष्टिकं धनमुत्तमर्णायाधमर्णो दत्त्वा लेख्यं पत्रं पाटयेद्विद्यात् । यदि
 पुनर्नष्टं विप्रकृष्टं चेति न शक्यं पाटयितुं तदा शुद्धयर्थमनृणत्वमसिद्धयर्थमुत्तम-
 र्णात्ससाक्षिकं लेख्यं गृहीयात् । यथा बहुभिरवाशिष्ठतरसाक्षिसप्तमृणम-
 पाकुर्यात् । अत्र नारदः—

“ लेख्यं दद्यादणे शुद्धे तदभावे प्रतिश्रवम् ।

धनिकार्णिकपारेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ” ॥

मतिश्रवशब्देन साक्षिश्रवणं विवक्षितम् । इति लेख्यलक्षणम् ॥ ९४ ॥

[इति धीविद्याधरवंशप्रभवधीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतबाहूनन्दवप्रभूतभीमदत्ता-

दित्तदेवविरचिते याज्ञवल्क्यवर्मशास्त्रनिष्पेऽपराके

लेख्यप्रकरणम् ॥ ६ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

दिव्यप्रकरणम् । (७)

उक्तं धिविधमपि लिखितादि प्रमाणं तदसंभवे च दिव्यानि विहितानि,
 तेषां स्वरूपमिदानीमाह—

तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ॥

यानि विशुद्धयेऽभियोगे विहितानि दिव्यानि तानि तुलादीनि वेदित-
 व्यानि । नच कोशादीन्येव वेदितव्यानीति वाच्यम् । पितामहः—

“ घटोऽग्निरुदकं चैव विपं कोशश्च पञ्चमः ।
 पष्ठं च तण्डुलः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमापकम् ॥
 अष्टमं फलमित्युक्तं नवमं घर्मज भवेत् ।
 दिव्यान्पेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयमुक्ता ” ॥

नारदः—“ यश्च साक्षी न विद्येत विनादे वदतां नृणाम् ।
 तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथक्पृथक् ॥
 सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजरुनकानि च ।
 देवता पितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ” ॥

एतानि दिव्यशब्दवाच्यानि, एषु दिव्यशब्दप्रयोगात् । एवं च शपथ-
 वाच्यान्यपि । तथा च नारद एव—

“ युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमन्वितात् ।
 अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुमुकृतादिभिः ॥
 घटोऽग्निरुदकं चैव विपं कोशश्च पञ्चमः ।
 उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः ॥

शङ्खः—“ दिव्यं नाम तुळारोहणं विपाशनमप्सु प्रवेशो लोहधारमि-
 ट्ठापूर्तप्रदानमग्न्यांश्च शपथान्कारयेत् ”

मनुः—“ असाक्षिकेषु त्वर्येषु गियो विवदमानयोः †
 विवदंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥
 अग्निं वाऽऽहारघेदेनमप्सु वैनं निमज्जयेत् ।
 पुत्रदारस्य वाऽप्येन शिरसि स्पर्शयेद्दृढम् ॥
 यस्माद्दिवैः प्रयुक्तानि दुष्करेऽर्थे मनीषिभिः ।
 परस्परविशुद्ध्यर्थं तस्माद्दिव्यानि नामतः ” ॥

(* असाक्षिकेष्विति मानुषप्रमाणरहितेष्वित्यर्थः ।) यस्तु पितामहेनोक्तम्—

“ अषट्म्माभियुक्ताना घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
 तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्खैस्तेषु न सशयः ” ॥

तथा—“ घटोऽग्निविपमापश्च प्रमाणं हि चतुर्विधम् ।
 दैवकस्य प्रभेदोऽयं कोशाशङ्खासु पञ्चमः ”

* एतच्चिदान्तर्गतं न नियते ग, घ, ङ ज शुभ्रकेषु ।

(दिव्यप्रकरणम् ७)

इति, तदल्पाभियोगे शङ्कायां च कोशविधायकम् । महाभियोगे त्व(मेऽ)व-
ष्टम्भाभियोगे च शीर्षकस्थेऽभियोक्तयेव कोश इत्यविरोधः ।

तथा—“ चौर्धशङ्काभियुक्तानां तप्तमापो विधीयते ।

शङ्काविश्वाससंधाने विभागेऽप्युक्तियनां तथा ॥

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ।

विलम्बे सर्वशङ्कासु सधिकार्ये तथैव च ॥

एष कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ” ॥

एतानां तु तुलादिदिव्यानां विषयविशेषमभियोक्तुश्च क्रियाविशेषं विधा-
तुमिदानीमाह—

महाभियोगे त्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ ९५ ॥

यान्येतानि तुलादीनि कोशान्तानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थमुक्तानि, तानि
महाभियोगविषये भवन्ति, नान्यथेत्येकं वाक्यम् । तथा “ शीर्षकस्थेऽभियो-
क्तरि ” इति द्वितीयम् । अनयोश्च वाक्ययोरेतानीति साधारणः शेषः । सह-
स्रादिपरिमाणद्रव्यविषयो महापातकविषयो वाऽऽक्षेपो महाभियोगः । अभियु-
क्तस्य दिव्यतो दोषाभावेऽहं दोषवान्दोषानुरूपस्य दण्डस्य दातृत्वभ्युपगम
इति(ह) शीर्षम् । तदेव शीर्षम् । एवं चाभियोक्तरि शीर्षकस्थितिं विदधानेऽ-
र्थादभियुक्तस्य दिव्यकारित्वं नियम्यत इति संभाव्यम् । यदाह पितामहः—

“ अभियोक्ता शिरस्थाने दिव्येषु परिकल्पते ।

अभियुक्ताय दातव्यं श्रुतिनिर्देशादपि ” ॥

ननु चाभियोक्तैव साध्यार्थवक्ता यश्च साध्यनिर्देशकः स एव साधनवा-
दीति तेनैव दिव्यं कार्यमिति न्याय्यम् । अत्रोत्तरम्—“श्रुतिनिर्देशनात्” इति ।
अयमर्थः—यैश्च(था) मानुषं प्रमाणमभियोक्त्रा भिष्योत्तरे कार्यं तथैव दिव्यस्य
प्राप्तिर्न्यायसिद्धा घचनेनान्यथा क्रियत इति । काल्याणनोऽपि—

“ न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभिज्ञस्याय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ” इति ॥ ९६ ॥

इदानीमभियोक्त्वकर्तृकशीर्षकावस्थाननियमस्य कचिन्निमित्तेऽपवादमाह—

रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ॥

रुच्येच्छयाऽन्यतरोऽभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यात् । इतरो दिव्यकर्तुरन्यः

शिरसि तिष्ठेत् । अभियोक्तुर्दिव्यकर्तृताऽनेन तात्पर्यतो विधीयते । अवश्यं च शिरो वर्तयेद्घटादिषु । यदाह पितामहः—

“ शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानि परिवर्जयेत् ।

घटादीनि विषान्तानि कोश एवाशिराः स्मृतः ” इति ॥

शङ्काभियोगैर्कोशविषयमेतत् । अत्र विशेषमाह काल्यायनः—

“ महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।

न देयं तेषु दिव्यं तु पापाम्यास्रतेषु च ” ॥

भृगुः—“ येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिशुद्धानि यततः ।

कारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिशास्तं त्यजेन्मनुः ” ॥

अयमर्थः—यः पूर्वं कृतमहापातकादिः स पुनर्विषयान्तरे जातमहापातकाभियोगः सन्न स्वयं दिव्यं कुर्यात् । ऋत्विक्स्थानीयैस्तु सज्जनैः कारयेत् । न पुनराभिशास्तस्य दिव्यमकुर्वतोऽस्ति मोक्ष इति मनुर्बन्यत इति ॥

घटाद्यपि दिव्यं शीर्षकमन्तरेणापि क्वचिद्विषये भवतीत्याह—

विनाऽपि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥

राजद्रोहाभियोगे पातकाभियोगे वाऽभियोक्ता यद्यपि न शिरःस्थायी भवति, तथाऽपि दिव्यमभियुक्तः कुर्यात् । द्रोहो जिघांसा, धनवन्तितापहारः शत्रुपक्षपातो मन्त्रभेदो वा । नृपद्रोहपातकाभियोगविषयमेतत् ।

विष्णुः—“ राजद्रोहसाहसेषु विनाऽपि शीर्षकवर्तनात् ” ।

दिव्यं कुर्यादित्यर्थः ।

पितामहः—“ अथ चेदात्मशुद्ध्यर्थं दिव्यं प्रक्रमते नरः ।

अशिरैस्त्वरस्य द्यातव्यमिति, यावत्प्रतिनिश्चयः ॥

राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।

आत्मशुद्धिपराणां च दिव्य देयं शिरो विना ” ॥

चोरपतामस्माकमेते संपातिन इत्येवं दस्युभिर्निर्दिष्टानां दिव्यमशिरः ।

काल्यायनः—“ लोकापवाददुष्टानां शङ्कितानां च दस्युभिः ।

तुलादीनि विषान्तानि न शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शङ्कामु शिरः कोशे कल्पयेत् वदाचन ॥ ९६ ॥

(दिव्यप्रकरणम् ७)

दिव्यविधिमाह—

सचैलस्त्रानमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ॥

कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥ ९७ ॥

दिव्यकर्तारं सूर्योदयसमये सचैलस्त्रानं पूर्वेषुः कृतोपवासं चाऽऽहूय
राज्ञो ब्राह्मणानां च संनिधौ दिव्यानि सर्वाणि प्राड्विवाकः कारयेत् ।
नारदः—

“ पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे चोद्धहेद्धटम् ।

मध्याह्णे तु जलं देयं मध्याह्नात्परतो विषम् ॥

दिवसस्यैव पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतले ” ॥

तथा—“ अहोरात्रोपितं स्नाते सार्द्रवासासि मानवे ।

पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमुपकीर्तितम् ॥

नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चाऽऽर्द्रवाससे ” ।

घटकोशाग्नीनां पूर्वाह्नो नियतः । अन्येषां वैकल्पिकः ।

पितामहः—“ त्रिरात्रोपोषितायैव एकरात्रोपिताय वा ।

नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चाऽऽर्द्रवाससे ॥

दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् ।

अधरेण यमाऽध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया ” ॥

कात्यायनः—“ साधयेत्तपुनः साध्य व्याघाते साधनस्य हि ।

दत्तान्यपि यथोक्तानि राजा दिव्यानि वर्धयेत् ॥

मूर्त्तैर्लुब्धैश्च दुष्टैश्च पुनर्देयानि तानि वै ” ।

साधनस्य हि दिव्यस्य व्याघाते निर्णायकत्वाभावे पुनः साध्यं दिव्येन
साधयेत् । अथथाशास्त्रं च दत्तान्यपि दिव्यानि राजा वर्षोत्सर्गं यथोक्तानि
दद्यादित्यर्थः । मूर्त्तादिग्रहणमथथाशास्त्रदानोपलक्षणार्थम् ।

तथा—“ अदेशकालदत्तानि नहिर्वाप्तकृतानि च ।

व्यभिचारं सदाऽर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ” ॥

वासो निवासो ग्राम इत्येकोऽर्थः ।

“ तस्माद्यथोक्तविधिना दिव्यं देयं विशारदैः ।

अथथोक्तप्रयुक्तं तु न शक्तं तस्य सार्धने ” ॥

पितामहः—“ चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव हि ।
एते साधारणा गासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
घटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो घाते वाति विवर्जयेत् ।
अग्निं शिशिरहेमन्ते वर्षास्वापि च दापयेत् ॥
ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले हिमावहे ।
न शीते जलशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ॥
न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न तुलां नृपः ” ॥ ९७ ॥

दिव्येषु कर्तृनियममाह—

तुला स्त्रीवालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ॥

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा ॥ ९८ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् । अत्र तुलासंबन्धित्वेन स्त्रीवालादयो विधीयन्ते ।
तेन स्त्रीप्रमुखाणां(णा)मेव तुलेतिनियमोपपत्तिः । सर्वत्र हि विधिना विधेयं निय-
म्यते । न चात्र तुला विधेया, किंत्वनूया प्राथम्यात् । तदुक्तम्—

“ यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ” इति ।

अतश्च प्रवातादिकारिते स्त्रीप्रभृतीनां घटासंभवे दिव्यान्तरमपि देयम् ।
संभवे तु तुलैव । तथा च कात्यायनः—

“ राजन्येऽग्निं घट विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

सर्वेषु सर्वं दिव्यं वा विपवर्जं द्विजोत्तमे ॥

गोरक्षकान्वाणिजकालथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वार्षुपिकाश्चैव ग्राहयेच्छूद्रवह्निजान् ” ॥

नारदः—“ ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।

वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत् ” ॥

पितामहः—“ साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

विपवर्जं ब्राह्मणस्य सर्वाण्येतेषु च त्रिषु ॥

तोयमग्निर्विषं चैव दातव्यं बलिनां नृणाम् ।

बालवृद्धस्त्रियश्चैव परितेत घटे सदा ” ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्—“ ब्राह्मणानां कुशाह्वानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते ”

इति, एतत्तुलाव्यतिरिक्तदिव्यविषयम् । रोगविशेषे दिव्यविशेषनिर्णयं
स एवाऽऽह—

(दिव्यप्रकरणम् ५)

“ कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवता नित्यं विषं तु परिवर्जयेत् ” ॥

नारदः—“ न मज्जनीर्यं स्त्रीवालं धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुसांसो ये च दुर्बलाः ” ॥

कात्यायनः—“ न लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदा वैश्वानरिदिव्यं विधीयते ॥
तण्डुलैर्न नियुज्जीत क्षतिर्न मुखरोगिणम् ।

पितामहः—“ मद्यपस्त्रीव्यसनिना कितवाना तथैव च ॥
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ” ।

नारदः—“ महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकृत्सिते ।
नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत् ” ॥ ९८ ॥

महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं तत्र ऋणादानादौ कियति धने महत्त्वमभियोगस्य भवतीत्याह—

नाऽऽसहस्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा ॥

नृपार्थेष्वभिशापे च बहेयुः शुचयः सदा ॥ ९९ ॥

ताम्रिकपणसहस्रमभृतिविवादे दिव्यानि कारयितव्यानि । न पुनः सहस्राहूनसंख्याकपणविषयविवादे । अत्रापवादो नृपार्थेष्वित्यादिः । नृपार्थेषु राजकार्येष्वभिशप्तास्तथाऽभिशापे ब्राह्मणवधे शुचयः परमार्थतो निर्दोषा बहेयुः, पणसहस्रविषयं विना दिव्यानि धारयेयुरित्यर्थः । कोशोऽल्पविषयेऽपि भवतीति ज्ञापयितुमिह तस्यानुपादानम् । अत एव नारदः—

“ कोशमल्पेऽपि दापयेत् ” इति ।

बृहस्पतिः—“ संख्या रश्मिर्जोमूला मनुना समुदाहता ।
कार्पाषणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनयेत्तथा ॥
विषं सहस्रेऽपहने पादोने च हुताशनः ।
त्रिपादोने च सलिलमर्धे देवो घटः सदा ॥
चतुःशताभियोगे च दातव्यस्तप्तमापकः ।
त्रिशते तण्डुला देया कोशश्चैव तदधिके ॥

शते ह्यतेऽपहनुते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचौरस्य प्रदातव्यः सम्यैः कालः प्रयत्नतः ॥
एका संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोत्तमानां च कलनीया परीक्षकैः ॥

सर्वेषां वर्णानामव्यवस्थायां सर्वदिव्यकरणपक्षमाश्रित्य गुणवत्तारतम्येनैषा
संख्याव्यवस्थोक्ता चेदितव्या । यदा तु यथावर्णं घटादीनि भवन्ति कर्ताः
रश्च गुणवन्तस्तत्राऽऽह पितामहः—

“ सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्राधे तथाऽऽयसम् ।
वर्षस्यार्धे तु सलिलं तस्यार्धे तु विषं स्मृतम् ” ॥

अत्यन्तोत्तमगुणवत्पुरुषविषये तु कात्यायनः—

“ दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् ।
स्तेपसाहसयोर्दिव्य स्वल्पेऽप्यर्धे प्रदापयेत् ॥
सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् ।
अशोतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
पश्चा नशो अलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
विशद्दशविनाशे तु* सृशेत्पुत्रादिमस्तकम् ॥
ततो वाऽर्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः ” ।

सुवर्णः षोडशमापात्मकः ।

विष्णुः—“ सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र सुवर्णार्धेन
कोशो देयः शुद्रस्य, ततः परं यथाहं घटान्युदकविषाणाम-
न्यतमं, द्विगुणेऽर्धे यथाऽभिहिता समयक्रिया । वैश्यस्य
त्रिगुणेऽर्धे राजन्यस्य कोशवर्जम् । चतुर्गुणेऽर्धे ब्राह्मणस्य
कोशं दद्यात् । प्राग्दृष्टदोषं स्वल्पे स्वल्पेऽप्यर्धे दिव्यानाम-
न्यतममेव कारयेत् । सत्सु प्रथितं सच्चारित्रं न महत्यर्थेऽपि ” ॥ ९९ ॥

तुलामयोगविधिमाह—

तुलाधारणाविद्वाद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ॥

प्रतिमानसमीभूतो रेखाः कृत्वाऽवतारितः ॥१०० ॥

* एतद्वेदेऽपि च गिताक्षरायाम्—“विद्यमान विधीयते । पश्चात्तिकल्प या नाशे ततोऽर्धार्थ-
स्य सन्दुला । ततोऽर्धार्धविनाशे हि ” इति ।

(दिव्यप्रकरणम् ७)

त्वं तुले सत्यधामाऽसि पुरा देवैर्विनिर्मिता ॥

तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥१०१॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ॥

शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥१०२॥

अभियुक्तो दिव्यकर्ता तुलामाश्रितस्तुलामारूढस्तुलामानकुशलैः सुवर्ण-
कारादिभिः प्रतिमानेन मृदादिना समीकृतस्तुल्यतामापादितस्तुलाशिक्यो-
द्यामाः प्रतिमानसमीकरणसमयेषु येष्ववयवेषु संयुक्ता आसंस्तत्र रेखाः
कृत्वा तुलातोऽवतारितस्तुलेत्यादिना गमयोर्ध्वं मामित्यनेन मन्त्रेण तुलाम-
भिमन्त्रयेत् । तुलाभियुक्तो भूत्वेमं मन्त्रमुच्चारयेदित्यर्थः । पितामहः—

“ छित्त्वा तु यज्ञियं वृक्ष यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः ॥

मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यइडेदने जप्य एव च ” ॥

नारदः—“ खादिरीं कारयेत्तत्र निर्वणा शुक्लवर्जिताम् ।

शाशर्षां तदलाभे तु सालाद्वा कोटरैर्विना ॥

एवविधानि काष्ठानि घटार्थे परिकल्पयेत् ।

कञ्ची घटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ॥

चतुरश्रा त्रिभिः स्थानैर्घटकर्कटकादिभिः ” ॥

घटो मध्यं [कर्कटकौ] कर्कटकावतौ ।

पितामहः—“ प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा ।

इन्द्रस्थाने समाया वा घर्मस्थाने चतुष्पथे ” ॥

उदगग्रोऽपि भवति, यदाह नारदः—

“ धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुष दक्षिणे शिलाम् ” ॥

औचित्यादुदगग्रमुत्तरतः ।

“ समाराजकुलद्वारि मुरायतनचत्वरि ।

निश्चयो निश्चलः पूज्यो गन्धमाख्यानुलेपनैः ॥

दध्यक्षतहविर्गन्धकृताध्ययनमङ्गलः ।

घर्मो रक्षार्थमाहूतो लोकपालैरधिष्ठितः ” ॥

पितामहः—“ तत्रैव लोकपालास्तु सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
त्रिसंध्यं पूजयेच्चैनं धूपमालयानुलेपनैः ॥
लोकपालास्तथाऽऽदित्यान् रुद्रांश्चैव वसूस्तथा ।
पून्याः प्रभावयुक्ताश्च सांनिध्यं कल्पयन्ति ते ॥
विशालमुच्छ्रिता शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चण्डालवायसैः ॥
कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
पानीयाग्निसमायुक्तामशून्यां कारयेत्तृपः ॥
धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।
वादिप्रतूर्थवोपैश्च धूपमालयानुलेपनैः १” ॥

तथा—“ चतुरथा तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च ।
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ॥
चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ।
अन्तरे तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्ध एव वा २” ॥

कटकानि लोहवलयानि । अर्धयर्धः सार्धः ।

ध्यासः—“ हस्तद्वयं नित्यं तु पादयोरुभयोरपि ।
तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
घटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ।
अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाम्यामधोमुखौ ॥
मृन्मयी सूत्रसंबद्धौ धटमस्तकचुम्बकौ ।
शिक्यद्वयं समासज्ज्व पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
प्राङ्मुखान्कल्पयेत्क्षुद्रन्ताञ्छिन्नयोरुभयोरपि ।
पश्चिमे तोलैवेत्कर्तृनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ॥
पिटिकां कारयेत्तस्मिन्निष्टकायां सलोटकैः ।
परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ॥
यणिनो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ॥

* निताशरायां तु कल्पयेद्दर्मानिति पाठो वर्तते । † पिटिकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकाप्रादपानुनि-
ष्टिके पाठो निताशरायाम् ।

(दिव्यप्रकरणम् ७)

उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ।
 यस्मिन्न प्र(ह)ते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥
 तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ।
 घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥
 तत आवाहयेद्देवान्विधिनाऽनेन मन्त्रवित् ।
 वादित्रतूर्ध्वोपैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
 प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राञ्जिकास्ततो धरेत् ।
 एहोहि मगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ॥
 सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 तस्यार्धमभियुक्तस्य लेलयित्वा तु पत्रके ॥
 मन्त्रेणानेन सहितं कुर्यात्तस्य शिरोगतम् ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्मिरापो हृदयं यमश्च ॥
 अहश्च रात्रिश्च उमे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ।

इमं धर्मविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ॥
 आवाहनं च देवानामधेनं परिकल्पयेत् ।
 घट त्वं ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥
 प्रकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलो नृणाम् ।
 घटो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥

विष्णुः—“ त्वमेव घट जानीये न विदुर्यानि देवताः ।
 व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्तुरुपते त्वयि ॥
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्प्राप्तुमर्हसि ।
 ब्रह्मणा ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ॥
 तुर्ध्वपारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥”

श्रीनारदः—“ समयेः परिगृह्याप पुनरारोपयेन्नरम् ।
 निवाते वृष्टिरहिते शिरस्वारोप्य पत्रकम् ॥
 तुलितो यदि वर्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ।
 समो वा हीयमानो वा न मिश्रदो भवेन्नरः ॥”

तुलितस्तोलितो यदि वर्धेतोर्ध्वं गच्छेद्धर्मतो न तु कुहकतस्नदा शुद्धः
 सत्यमतिज्ञो भवति । यदि समोऽधोगामी वा भवति, तदानीमविशुद्धोऽसत्य-
 मतिज्ञः । यत्तु पितामहेनोक्तम्—

“ अल्पपापः समो हेयो बहुपापस्तु हीयते ।
धर्मगौरवमाहात्म्यादतिरिक्तो विशुध्यति ”

इति, तद्वृण्डमायश्चित्तयोरल्पत्वरपरम् । व्यवहारे तु समस्यापि पराजय एव ।
न हि दोषाल्पत्वेन दातव्यघनस्य संख्याल्पत्वविशेषः शक्यो व्यवस्थातुं, येन
व्यवहारेऽपि दोषाल्पत्वं प्रवृत्तिविशेषकारितामुपेयात् ।

वृहस्पतिः—“ घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्भानिमाप्नुयात् ।
तत्समस्तु पुनस्तुल्यो धर्षितो विजयी भवेत् ” ॥

एवं च सति प्रथमतोलने पर्याये समस्य पुनस्तोल्यमानस्य यदि समतैव
भवति तदानीमविशुद्धिरवधारणीया, न प्रथम एव पर्याये । शिक्वादीनां
दृष्टकारणमन्तरेण च्छेदादौ जयोऽवधार्यः, तदाह नारदः—

“ कक्षाडेदे तुलामहे घटककटपोस्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षमहे च भूठितः शुद्धिमाप्नुयात् ” ॥

कक्षा शिक्वम् । शिक्वाधारावयोरवयवङ्कुशौ कर्कटौ । तुला प्रसिद्धा ।
अक्षः स्तम्भद्वयोपरि स्थितं तुलाधारभूतं काष्ठम् । तुलादीनां समुदायो
घटः । यदा तु दृष्टादेव हेतोः शिक्वच्छेदादि भवति, तदा पुनः क्रिया ।
तदाह कात्यायनः—

“ शिक्वच्छेदे तुलामहे तथा चापि गुणस्य वा ।
शुद्धेस्तु संशये चैव परीक्षेत पुनर्नरम् ” ॥

नारदः—“ तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तौ विषल व्यस्तलक्षणम् ।
यदा वायुमणुभो वा चलत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ॥
निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतर मनेत् ।
शिक्वच्छेदेऽक्षमहे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः ” ॥

अयमर्थः—तुलायाः शिरोभ्यामन्ताभ्यामुद्भ्रान्तं चलितं यदा भवति,
यदा च तुलासाम्प्रज्ञानार्थं यज्जलादिलक्षणं न्यस्तं तद्विचलति, यदा च
वायुना मेरितो घट ऊर्ध्वमधो वा कम्पते, यदा च तुलाधारकेण सहसैव घटो
विमुच्यते, तदा जयं पराजयं वा न वदेत् । किं तु पुनस्तोलयेत् । एवं शिक्व-
च्छेदादावपि । इति घटाविधिः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

प्रथमाप्तमिदानीमग्निदिव्यप्रयोगमाह—

(दिव्यप्रकरणम् ७)

करो विमृदितव्रीही लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ॥

सप्त चाश्वत्थपत्राणि ऋतावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥१०३॥

उपवासादि साध्यार्थलिखितं धारणान्तं कृत्वा ततः करी विमृदितव्रीही विमृदिता विमृदिता व्रीहयो याभ्यां तौ विमृदितव्रीही लक्षयित्वा तयो-
र्यत्क्षतादिकमुपलब्धं तल्लक्षयेद्द्वयेदग्निधारणात्प्राक्तनमेतदिति ज्ञापनार्थम् ।
ततस्तयोरञ्जलीभूतयोरश्वत्थस्य सप्त पत्राणि न्यसेत् । ततस्तावद्भिरेव सूत्रैः
सप्तभिर्वेष्टयेत् । हारीतः—

“ प्राहुमुत्तस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।

आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम् ” ॥

पितामहः—“ पश्चिमे मण्डले तिष्ठेत्प्राहुमुत्तः प्राञ्जलिः शुचिः ।

लक्षयेयुः क्षतादीनि हस्तयोस्तस्य कारिणः ॥

करी विमृदितव्रीही तस्याऽऽदेवेव लक्षयेत् ” ।

नारदः—“ लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ।

प्राकृतानि च गूदानि सत्रणान्यवणानि च ॥

कृत्वैवमभियुक्तस्य प्रथमं हस्तलक्षणम् ।

शान्त्यर्थं जुहुयात्तत्र पृतमशौ यथाविधि ” ॥

तथा—“ हस्तसतेषु सर्वेषु कुर्याद्विन्दुपदानि च ।

तान्येव पुनराउत्सेद्धस्तौ विन्दुविचिणितौ ॥

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि त्वभियुक्तस्य हस्तयोः ।

वृत्वा वेष्टानि यस्नेन सप्तभिस्तत्र तन्तुभिः ” ॥

पितामहः—“ सप्त विप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यभासवान् ।

हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र तन्मन्त्रस्य सप्त वै ” ॥

वृद्धः—“ अयन्ततं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु मस्तभिः ।

शान्ताहितं हरश्चाद्धम्बदग्ग सप्तमे पदे ” ॥ १०३ ॥

किंच—

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ॥

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि मत्पुं कवे मम ॥ १०४ ॥

• “ तावतो गृह्यान् समारहस्तान्स्मृत्तेन तमग्न्या कृत्वेव वेष्टयेदित्यर्थं इति मन्त्रः ” ।
इति सु० निपाथ० पु० टि० ।

१ क. 'व्रीहेतय' । २ क. 'सप्ताश्वत्थस्य वै' । ३ क. 'वेष्टयेदग्ने' । ४ क. 'व' । " अ' ।

तस्येत्युक्तवतो लो(लो)हं पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोर्भयोरपि ॥ १०५ ॥

त्वमग्न इत्यादिकं कवे ममेत्यन्तं मन्त्रमुक्तवतोऽभिषुक्तस्य हस्तयोर्लोहमयं पञ्चाशत्पलपरिमाणमग्निवर्णमग्निरहितं पिण्डं प्राह्वविवाको विन्यसेत् । सम-
मनिम्नोन्नतम् । पितामहः—

“ तापयित्वा ततः पश्चादाग्निमावाहयेच्छुचिः ।
त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्व च यज्ञेषु ह्यसे ॥
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मणादिनाम् ।
उदरस्योऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ॥
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ।
पापेषु दर्शयाऽऽत्मानमभिष्मान्मव पावक ॥
अथ वा शुद्धभावेषु शीतो भव महाबल ।
आयसं लेलिहानस्य जिह्वायाऽपि समादिशेत् ” ॥

तथा—“ अग्निहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् ।
पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ” ॥

समं तापयेत्सर्वत इत्यर्थः ।

नारदः—“ जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निर्धर्मिणः ।
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाग्नौऽग्नौ तु तापयेत् ॥
अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुयन्त्रितम् ।
पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्द्विजः ॥
तृतीयतपे तप्तं तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतः ।
शृण्विषमं मानवं धर्मं लोकपालैरधिष्ठितम् ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानां हृदिस्थो वेत्सि चेष्टितम् ।
सत्यानृते च जिह्वायास्त्वत्तः समुपलभ्यते ॥
वेदादिभिरिदं प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
अनेनाऽऽदाविदं प्रोक्तं मिथ्या चेदमसौ वदेत् ॥
सर्वधौ च यथा मिथ्या तथाऽग्निं धारयाम्यहम् ।
स एष स्वा धारयति सत्येनानेन मानवः ॥
सत्यवाक्यस्य वाचयत्व शीतो भव हुताशन ।

(दिव्यप्रकरणम् ७)

मृषावाक्यस्य पापस्य दह हस्तौ च पापिनः ॥

अमुमर्थं च परैस्त्वमभियुक्तं यथार्थतः ।

संश्राव्यमूर्धितस्यैव न्यस्य देवो यथाक्रियम् ॥

त्वं देवानां जिह्वेत्यन्वयः । देयः शपथो देय इत्यर्थः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् ॥

षोडशाङ्गुलिकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

सोऽभियुक्तस्तमयःपिण्डकमशिवर्णं कराभ्यामादाय शनैरत्वरमाणः सप्तसु मण्डलेषु सप्त क्रमान्कृत्वा व्रजेत् । मण्डलानि च प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणानि । मण्डलानां चान्तरौप्यपि प्रत्येकं षोडशाङ्गुलान्येव । पितामहः—

“ अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं स्वाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदै(दे)वत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदै(दे)वत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ।

सप्तमं सोमदै(दे)वत्यं षष्ठमं शर्वदैवतम् ॥

पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः ।

गोमयेन कृतानि स्युरद्भिः पर्युपितानि च ॥

द्वात्रिंशदङ्गुलान्याहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ।

कर्तुं पदसप्त कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः ॥”

अत्र प्राक्संस्था मण्डलपङ्क्तिराजवती कार्या । तत्र पश्चिमं मण्डलं दिव्य-
कर्तुरवस्थानार्थं, तत्र स्थितो ह्यग्निमभिमतत्रयं गृह्णाति । यस्मादाह स एव—

“ पश्चिमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ” इति ।

नवमं तु मण्डलमग्निक्षेपार्थं, यस्मात्स एवाऽऽह—

“ न्वरमाणो न गच्छेत्तु स्वस्थो गच्छेच्छत्रैः शत्रैः ।

न मण्डलमतिक्रमेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमं निक्षेपेद्बुधः ॥”

यत्तु एकस्मान्मण्डलाद्वितीयं द्वात्रिंशदङ्गुलानीत्युक्तं तदन्तरालस्य
मण्डलसंमिलितस्य परिमाणमिति वेदितव्यम् । न तु केवलस्यान्तरालस्य

मण्डलस्य वा । एवं षोडशाङ्गुलिकमित्यादिवचनाविरोधः । तत्र यदि षोडशाङ्गुलं मण्डलं तदन्तरालमपि षोडशाङ्गुलकमेव । यदा तु कर्तृपादेन परिमितं मण्डलं तदा तदन्तरालं सप्तदशाङ्गुलं कार्यम्, नान्यथा सान्तरालस्य मण्डलस्य द्वात्रिंशदङ्गुलता स्यात् ।

नारदः—“ अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमश्रेस्तथोत्तरम् ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहूर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥
सप्तमिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।
चतुर्विंशत्समाख्याता भूमेस्तु परिकल्पना ॥
मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसंमितम् ” ।

पितामहः—“ मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ।
विन्यसेत्तु पदं कर्ता तेषु नित्यमिति स्थितिः ” ॥

नारदः—“ स्थित्यैकस्मिन्स्ततोऽन्यानि वनेत्सप्त त्वनिष्ठागुः ।
असंभ्रान्तः स तैर्गच्छेदङ्गुलः सोऽनलं प्रति ॥
न प्रापयैत्तमप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ” ॥ १०६ ॥

मुक्त्वाऽग्निं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

सप्त मण्डलानि गत्वाऽग्निं विमुच्य कराभ्यां विमृदितव्रीहिरदग्धहस्तः
शुद्धोऽन्यथा त्वशुद्धः । यदि पुनर्मध्य एवायःपिण्डः पतति कारणान्तराद्वा
संदेहे जाते पुनस्त्वं हरेत् । पितामहः—

“ ततस्तद्वत्तयोः प्रास्येद्द्वीहीन्वा यदि वा यवान् ।
निर्विशङ्केन तेषां तु हस्ताभ्यां गर्दने कृते ॥
भिर्द्विन्द्वै दिग्स्थान्ते शुद्धिं तस्य स्थितिर्दिशेत् ” १

नारदः—“ तस्यैवं मुक्तपिण्डस्य कुर्यात्करनिरीक्षणम् ।
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ॥
मण्डलं रक्तसंकाशं यत्रान्यद्वाऽग्निसंपवम् ।
सोऽविशुद्धस्तु विज्ञेयोऽसत्यवर्मव्यवस्थितः ॥
यदा तु न विमायेत वग्नानिति करौ तदा ।
व्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारं तु गर्दयेत् ॥

(दिव्यप्रकरणम् ७)

सर्दितैरेव नो दग्धः सन्धैरेव विनिश्चितः ।

मोच्यः शुद्धिः स संस्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥

नारदः—“ यस्त्वन्तरा पातयति दग्धश्च न विमान्यते ।
पुनस्तं हारयेदग्नि स्थितिरेषा दृढीकृता ॥”

काल्याणः—“ प्रस्त्वलत्यभियुक्तश्चेत्स्थानादान्यत्र दह्यते ।
न दग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ॥”

दाहस्य स्थानं हस्तौ, ततोऽन्यत्रावयवे दग्धस्य पुनर्दापयेदित्यर्थः ।

इत्यग्निदिव्यविधिः ॥ १०७ ॥

अथ जलपरीक्षाप्रयोगमाह—

सत्येन माऽभिरक्षस्व वरुणेत्यभिशास्य कम् ॥

नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥१०८॥

समकालमिपुं मुक्तमानयेद्यो जवी नरः ॥

गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चच्छुद्धिमामुयात् ॥ १०९॥

सत्येन माऽभिरक्षस्व वरुणेतिमन्त्रेण कं जलपभिमन्त्रयेत् । अस्मिन्नेव काले जलपदेशादिमुक्तः शरो यत्र निपतति तत्र बलवन्तं पुरुषं स्थापयेत् । ततो नाभिमात्रे जलेऽवस्थितस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा शुद्धिकामो निमज्जेत् । अस्मिन्नेव कालेऽतिकुशलैः घन्विना विमुक्त इषुर्पत्र देशे निपतितः, तं देशं योऽतिवेगवान्पुरुषः स वेगेन गच्छेत् । ततस्तत्र देशे यः प्रागवस्थितः, तं शरं गृहीत्वा निपातवेगेनाऽऽगत्य यदि निमग्नः सर्वाङ्गं शोधयं पश्येत्, ततो निमग्नः शुद्धिमामुयात् । अशुद्धिमन्यथा । पितामहः—

“ तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं घर्म्यं सनातनम् ।

मण्डलं पुष्पघ्णाम्यां कारयेत्-निचक्षणः ॥

शरान्संपूजयेद्भक्त्या वैश्रवं च धनुस्तथा ।

मण्डयेत्पुष्पघ्णैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥”

काल्याणः—“ शरास्तु नाऽऽयसैरग्नैः प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

वेणुकाण्डमयाश्चैव क्षेप्ता च सुदृढ.(द) क्षिपेत् ॥”

पितामहः—“ क्षेप्ता तु क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिवर्द्धणोऽपि वा ।

अक्षरहृदयः शान्तः सोपवामः शरान्क्षिपेत् ॥

*इषूश्च प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते वाति वा भृशम् ।

विषमे भूषदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले ॥

नारदः—“ क्रूर धनु सप्तशत मध्यम पद्मशत स्मृतम् ।

मन्द पञ्चशत ज्ञेयमेव ज्ञेयो धनुर्विधि ॥ ” ॥

सप्ताधिकं शतं सप्तशतम् । एवं पद्मशतं, पञ्चशतम् । अद्गुलसंख्या चैषा ।

पितामहः—“ मध्यमेन च चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानां तु शते सार्धे लक्ष्य कृत्वा विचक्षण ॥

तेषां च प्रेषितानां तु शराणां शास्त्रचोदनात् ।

मध्यमस्तु शरो ब्राह्म पुरुषेण बलीयसा ॥

शराणां पतनं ब्राह्म सर्पेण परिवर्जयेत् ।

सर्पन्सर्पन्सदा याति दूराद्दूरतर तु स ॥ ” ॥

नारदः—“ नातिदूरेण धनुषा क्षेपयित्वा शरत्रयम् ।

पानीयमज्जनं कार्यं शङ्का यत्र न जायते ॥ ” ॥

उशना—“ शराणां प्रेषितानां स्यात्समभ्राह्मनिमज्जनम् ॥ ” ॥

कात्यायनः—“ क्षिप्ते तु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम् ।

गमने त्वागमे(म १) कार्यं पुमानन्यो जले विशेत् ॥ ” ॥

पितामहः—“ स्थिरे तोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणी न चारूपके ।

तृणशैवालरहिते जलोकोमत्स्यवर्जिते ॥

देवत्रातेषु यत्तोयं तस्मिन्कुर्याद्विशोधनम् ।

आहार्यं वर्जयेत्तित्यं शीघ्रवेगं नदीषु च ॥

नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरसु च ।

हृदेषु स्थिरतोयेषु कुर्यात्पुसा निमज्जनम् ॥ ” ॥

पितामहः—“ स्थापयेत्पुरुष तोये स्तम्भवत्प्रथमं दृढम् ।

आश्रित्य तं मज्जयेत् पुरुषा शुद्धिकाङ्क्षिण ॥ ” ॥

नारदः—“ ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जित ।

नाभिमात्रे जले स्थाप्य पुरुषं स्तम्भवद्बली ॥

तस्योरुं प्रतिसृष्ट्वा निमज्जेदभिशापवान् ।

शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वित ॥ ” ॥

* भिताङ्गरायात् इषुं न प्रक्षिपदिति पाठोऽयमेव युक्तः स आदर्शपुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

(दिव्यप्रकरणम् ७)

गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ।
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ॥
प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ।
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ॥
अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥

बृहस्पतिः—“ आनीते मध्यमे बाणे मग्नाङ्गः शुचितामियात् ॥” ।

नारदः—“ अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शने ।
स्थानाद्वाऽन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥” ॥

कात्यायनः—“ शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥
निमज्ज्योम्लवते यस्तु दृष्टश्चेत्प्राणिना नरः ।
पुनस्तत्र निमज्जेत्स देशश्चिह्नविभावितः ॥” ॥

इति जलदिव्यविधिः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

अथ विपदिव्यप्रयोगमाह—

त्वं विप ब्रह्मणः पुत्रः सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ॥

त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥११०॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ॥

यस्य वेगैर्विना जीर्णं तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥१११॥

सर्वदिव्यसाधारणे साध्येऽर्थे लैरूपधारणपर्यन्ते धर्मजाते कृते वक्ष्यमाण-
माहविवाकमन्त्रे प्रयुक्ते वक्ष्यमाणेन वाऽभिशस्तमपोज्यमन्त्रेण विषेऽभिम-
न्त्रिते “ त्वं विप ब्रह्मण पुत्रः ” इत्यनेन मन्त्रेण विषं शार्ङ्गं हिमवत्युत्पन्नं
सप्तयवपरिमाणमभिशस्तो भक्षयेत् । यस्य तद्भक्षितं वेगैर्विना जीर्णं भवति
परिणामं याति स शुद्धः, विपरीतोऽशुद्धः । त्वगसृग्मांसमेदोस्थिमज्जा-
शुक्राणि धातवः । एतेष्वेकस्मिन्धातौ वर्तमानस्य विषस्य शीघ्रं धात्वन्तर-
माप्तिः । तत्र त्वचि वर्तमानं विषं रोमाञ्चं जनयति, तदेव लोहितं प्राप्य
स्वेदं वनत्रशोषं च, मांसं प्राप्य वैवर्ण्यं, मेदः प्राप्य कम्पं, तदेवास्थिगतं
नेत्रपारवश्यं, मज्जागतं तु विपादं मोहं, तदेव शुक्रगतं मरणं जनयति ।

नारदः—“ अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।
 यस्मिन्काले यदा देयं यादृशं च प्रकीर्तितम् ॥
 यवमात्रा समुद्दिष्टा धर्मतत्त्वार्थवेदिभिः ।
 हुलयित्वेच्छतः काले देयमेतद्धिमागमे ॥
 नापराद्धे न मध्याद्धे न संध्यायां च धर्मवित् ।
 शरद्वीष्मवसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत् ॥
 भस्म च धारितं चैव घृषितं मिश्रितं तथा ।
 कालकूटमन्त्रानुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥
 वर्षासु पद्म्यवा मात्रा प्रोप्ते पञ्च यवाः स्मृताः ।
 हेमन्ते च यवाः सप्त शरद्वस्पास्ततोऽपि हि ” ॥

पितामहः—“ वारिजान्यतिशीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।
 भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥
 ओषधीर्मन्त्रयोगाश्च मणीनथ विषापहान् ।
 कर्तुः शरीरसंस्थांश्च गूढानन्यान्परीक्षयेत् ” ॥

कात्यायनः—“ अजाशृङ्गनिभ श्यामं सुरीन शृङ्गसंभवम् ।
 भङ्गे च शृङ्गवेराभं ख्यातं तच्छृङ्गिणा विषम् ॥
 रक्तं तदसितं कुर्यात्कठिनं चैव तत्क्षणात् ।
 अनेन विधिना ज्ञेयं विषं दिव्यविशारदैः ॥
 वत्सनाभनिभे पीतं वर्णज्ञानेन निश्चयः ।
 शुक्तिशह्लाट्टविर्मन्त्रे विद्यात्तद्वत्सनाभकम् ॥
 मधुसूरीसमायुक्तं र्क्षेत्रं कुर्यात् तत्क्षणात् ।
 ब्राह्ममेवं समारुयात् लक्षणं धर्मसाधकैः ” ॥

रक्तमसृजतघेन संसृष्टं कृष्णं कठिनं च तत्क्षणाद्भवति तच्छृङ्गिषिषं
 ज्ञेयमित्यर्थः ।

पितामहः—“ यवाः सप्त प्रदातव्या शृद्धिहेतोरसशयम् ।
 शृद्धिणो यत्सनाभस्य हिमनस्य विषस्य वा ” ॥

कात्यायनः—“ पूर्वाह्णे शीतत्रे देशे विषं दद्यात्तु देहिनाम् ।
 घृतेन योजितं शृङ्गं विष्ट भ्रिशहणेन तु ” ॥

विश्वशृणुणेन घृतेनेत्यन्वयः ।

(दिव्यप्रकरणम् ७)

नारदः—“ दद्याद्धि सोषवासाय देवब्राह्मणसंनिधौ ।

घ्नोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥

द्विजानां संनिधाने च दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उद्दुमुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्धिमः समाहितः ” ॥

काल्यायनः—“ विपस्य पलपद्मागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनं तु शोच्ये देयं घृताद्भुतम् ” ॥

पितामहः—“ दीपमानं करे कृत्वा विप तु परिशापयेत् ।

विप त्वं ब्रह्मणा सृष्ट परोक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

पापेषु दर्शयाऽऽत्मानं शुद्धानाममृतं भव ” ।

विष्णुः—“ विपत्वाद्धिमत्वाच्च क्रूरस्त्वं सर्वदेहिनाम् ।

त्वमेव विप जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः सिद्धिमिच्छति ।

तदेने संशयादस्माद्धर्मतस्त्रानुमर्हसि ” ॥

अयं च मन्त्रः माडविवाकेन सामर्थ्याद्वाच्यः ।

पितामहः—“ मस्तिने यदि स स्वस्थो मूर्त्तार्द्धविवर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमिति निर्दिशेत् ” ॥

नारदः—“ छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमनोननः ।

विषवेगह्रमापेतः शुद्धोऽसौ मनुरस्मवीत् ” ॥

वृहस्पतिः—“ विषिदत्तं विपं येन नीर्णं मन्त्रोपचं विना ।

स शुद्धः स्यादन्यथा तु दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ” ॥

पितामहः—“ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुरुषैः द्वैतपिष्टिनम् ।

कुहिकाशङ्कया राजा घारेषुद्विव्यचारणम् ” ॥

इति विपदिव्यविधिः ॥ ११० ॥ १११ ॥

अथ कौशविधिमाह—

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ॥

संश्राव्य पाययेत्समाज्जलात्तु प्रमृतित्रयम् ॥ ११२ ॥

सर्वदिव्यसाधारणे धर्मवर्गे कृत उग्रानादिन्यादिदेवान्मभ्यर्गन्पुष्पादि-
माऽभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहृत्य तस्माज्जलान्सात्पेन माऽभिरसम्ब बहणेत्सभि-
मथितात्प्रमृतित्रयं दिव्यकर्तारं पापयेत् । प्राडविवाक इति शेषः ।

पितामहः—“ भक्तो यो यत्प देवस्य पाययेत्तस्य तं नरम् ।

समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥

बृहस्पतिः—“ यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तदेवाऽऽयुधमण्डलम् ।

प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ” ॥

नारदः—“ पूर्वाह्ने सोपवासस्य स्नातस्याऽऽर्द्रपटस्य च ।

सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ॥

इच्छतः श्रद्धयानस्य देववाक्त्रणसंनिधौ ।

यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्दै(दे)वत्वं प्रदापयेत् ” ॥

सशूक आस्तिकः ।

कात्यायनः—“ स्वल्पेऽपराधे देवाना स्नापयित्वाऽऽयुधोदकम् ।

पाच्यो विकारे चाग्नुद्धो नियम्पः शुचिरन्यथा ” ॥

पाच्यः पाययितव्यः । कोशमिति शेषः । विकारोऽनिष्टम् । नियम्पो दण्ड्यः ।

पितामहः—“ दुर्गायाः पाययेच्चौरान्ये च शस्त्रोपजीविनः ।

भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्तु पाययेत् ॥

दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।

इतरेषां तु देवानां स्नापयित्वाऽऽयुधानि च ॥

मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

कोशः प्रौढैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ” ॥

नारदः—“ महापराधे निर्धर्मे कितधे ह्यीनकुत्सिते ।

नास्तिकव्राह्मणदत्तेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥

तमाहूयाभिशस्त तु मण्डलाम्यन्तरे स्थितम् ।

आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ” ॥ ११२ ॥

जयपराजयावधारणकारणमाह—

अर्वाक्चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ॥

व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥११३॥

[इति दिव्यप्रकरणम् ७ ॥]

कोशपानदिनमभृति चतुर्दश दिनानि यस्य रामदेवकृतं घोरं तीव्रं व्यसनं दुःसकारणं न जायते स शुद्ध एवेति वेदितव्यम् । तदुत्तरकाळे तु व्यसनोदयेऽप्यशुद्धिर्नोऽऽशङ्कनीया ।

(दिव्यप्रकरणम् ७)

नारदः—“ ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्विकृतं तु महद्भवेत् ।
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ” ॥

विष्णुः—“ यस्य पश्येद्विसप्ताहात्रिसप्ताहादथापि वा ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विज्ञानोयात्तथा शुद्धं विपर्यये ” ।

पितामहः—“ त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स तु मानवः ॥
तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि वद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं सैव तस्य विभाषना ” ॥

काल्यापनः—“ अथ दैवविस्वादित्रिसप्ताहात्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं तु यत्नेन तैमर्यं दण्डमेव च ” ॥

अत्र दिनसंख्याल्पत्वमहत्त्वे अभियोगविषयस्याल्पत्वमहत्त्वानुसारेण वेदि-
तल्पे । तत्राल्पत्वमहाभियोगे त्रिसप्ताहो महाभियोगमात्रे तु चतुर्दशाह इत्यादि
कल्प्यम् । इति कोशविधिः ।

पितामहः—“ तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं मक्षणवर्जने ।
चौर्ये तु तण्डुला ज्ञेया नान्यस्मिन्निति निश्चयः ॥
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाशालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।
मृन्मये मानने कुर्यादादित्यस्याग्रतः शुचिः ॥
छानोदकेन संमिश्राद्यानौ तत्रैव वांसयेत् ।
प्रभाते कारिणो देवा आदित्याभिमुखस्य च ॥

कारिणः शपथकारिणः । आदित्यस्याभिमुखस्य प्राङ्मुखस्येत्यर्थः ।

“ तण्डुलान्मक्षपित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्तदा ।
भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अलाभे विष्णुस्य तु ॥
शोणितं दृश्यते यत्र हनुस्तालुश्च शीर्यते ।
गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
सरक्तास्तण्डुला यस्य यत्र न स्युः सुषोभिताः ।
विकृतं घीवनं यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
उपनिह्वातौलुपाती मुखरोगी तथैव च ।
न तेषां तण्डुला देवाः शङ्कया शोणितस्य च ” ॥

सर्वदिग्बसाधारणं धर्मजातमिहापि कर्तव्यम् ।

तथा—“ तप्तमापस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।
 वारयेदायत्तं पात्रं तात्रं वाऽथ हिरण्यम् ॥
 चतुरङ्गलमुत्सेधं मृन्मयं वाऽपि वर्तुलम् ।
 पूरयेद्भृशतैलाभ्या पलैर्विंशतिभित्तु तत् ॥
 सुवर्णमापकं तस्मिन्सैतसे नितिषेत्ततः ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन चोद्धरेत्तप्तमापकम् ॥
 करारं यो न ध्रुवाद्दिग्भ्रकोठे वा न जायते ।
 शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ” ॥

अथ फालविधिः । तत्र बृहस्पतिः—

“ आयत्तं द्वादशपत्रं घटितं फालमुच्यते ।
 अदश्वश्वेच्छुद्धिमियादन्यथा स्वपहीयते ” ॥

अथ धर्मविधिः—“पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
 जीवदानादिभिर्गन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥
 गामन्त्र्य पून्येद्रन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
 अम्युद्भय पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
 समौ कृत्वा तु तौ कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलासितौ ।
 ततः कुम्भत्पिण्डमेकं प्रगृहीताविलम्बितः ॥
 धर्मं गृहीते शुद्धः स्यात्स पूज्यश्च परीक्षकैः ” ॥ ११३ ॥

[इति श्रीविद्याधरवशाप्रवर्ध्नाशिलाहारनरेन्द्रजिम्भूतवाहनाम्बयप्रसूतधर्मदपरादि-
 त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनियन्धेऽपराकै-
 दिव्यप्रकरणम् ॥ ७ ॥]

अथ सटीकपाज्ञवल्क्यस्मृतौ

दायविभागप्रकरणम् । (<)

उक्तमृणादानाख्यं निक्षेपाख्यं च व्यवहारपदं, तद्गतया च प्रमाण-
 न्यपि मानुषाणि दिव्यानि च । अयेदानीं विभागाख्यं व्यवहारप-
 दमारभते—

(हावविनागप्रकरणम् ४)

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

पित्रादिधनस्य पुत्रादीनुद्दिश्यं विविच्य भागकरणं विभागः । तत्र पितृधनं पिता विभजेदित्युत्सर्गः । हेतुविशेषे तु पुत्रा अपि विभजन्ते, तदुपरिष्ठाद्दृश्यते । तत्र यदि पिता विभजेत्तदिच्छया न्यूनाधिकविभागविषयान्मुतानुद्दिश्य धनं विभजेत् । अस्मद्धनस्यायमंशस्तथायमंशस्तवेति व्यवस्थापयेदिति यावत् ।

शङ्कः—“ यद्येकपुत्रः स्यात्तदा द्वौ भागौ वाऽऽत्मनः कुर्यात् ” ।

नन्विच्छयेति न वक्तव्यम्, विभागकर्तृत्वादेव तत्प्राप्तेः । न हि चेतनोऽ-
निच्छन्क्रियासु स्वतन्त्रो भवति, स्वतन्त्र एव कर्तोच्यते । सत्यम् । विभागक-
र्तृत्वादेव विभागविषयेच्छा प्राप्ता । अत एवासाविच्छया विभजेदित्यनेन[न]
विधीयते किं त्वन्यैव । तस्याद्य कस्यचित्पुत्रस्य न्यूनो घनांशः कस्यचिदधिक
इत्येवं विषयो भागो विषयः । तत्रेच्छया न्यूनाधिकविभागैः सुतान्विभजे-
दित्यर्थः । यद्यपि विभजेदित्यस्माद्द्विभाग एव प्रतीयते, न वैषम्यविशिष्टस्त-
थाऽपि—

“ ज्येष्ठस्य विश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु तृतीयतः ” ॥

इत्यादिभिर्द्वारशास्त्रैर्यावन्त उद्धारप्रकारा विहितास्ते सर्वेऽत्रोपलक्षिता
भवन्ति । ततश्च पारिशेष्याद्विभागकर्तृरिच्छया विभागवैषम्यम् “इच्छया विभ-
जेत्सुतान् ” इत्यत्र विधीयत इति सिद्धम् । अत्र नारदः—

“ पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ” इति ॥

न चैतद्द्वारवाक्यार्थविषयमिति वाच्यं, पिता प्रभुरिति वचनात् । न
ह्युद्दारे पितुः प्रभुत्वं किं तु शास्त्रस्य । बृहस्पतिः—

“ समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनयास्ते स्युरन्यथा ” ॥

अथ चेच्छया विभजेत्सुतानित्यनेन विभागकर्तृत्वैव पितुरिच्छया विभाग-
प्रयोजकत्वं प्राप्तमुच्यत इति वार्क्यार्थानर्थक्यप्रसङ्गपरिहारार्थं पुत्रेच्छा
विभागं न प्रयुङ्क्त इति परिसंख्येयायत इत्याश्रीयते । तथा च मनुः—

१ क. 'इय भागकरणं विविच्य । ग. 'इय विभागं विविच्य । २ क. 'न कस्मात्कस्य' । घ.
'य तस्मात्कस्य' । ३ झ. ततः स्वेच्छ' । ४ झ. 'नियान' । ५ च. 'इत्याऽप्यत्राऽऽश्री' ।

“ ऊर्ध्वं पितृश्च मातृश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

मजेरन्यैतृक रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ” ॥

देवदत्तः—“ गितर्थुपरते पुत्रा विमजेरन्पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषा निर्देहि पितरि स्थिते ” ॥

अस्वाम्यमस्वातन्त्र्यम् ।

शुद्धलिखितौ—“ अत ऊर्ध्वं रिक्थविभागः । न जीवति पितरि पुत्रा
रिक्थं विमजेरन् । यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतमेतरनर्हा

एव पुत्रा अर्धधर्मयोरस्वातन्त्र्यात् ” ।

नारदः—“ विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्धनं प्रकरष्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं युधैः ” ॥

अत्र च पित्र्यस्य पुत्रैरिति च प्रदर्शनार्थम् । “ विभागं चेत्पिता कुर्यात् ”
इति पितुः स्वाजितधनविषयम् । तत्पित्राद्यजितधनविषये तु सममेव पिता-
पुत्रयोर्धिविभागकर्तृत्वम् । अत एवाऽऽह विष्णुः—

“ पिता चेत्पुत्रान्विमनेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपार्जितेऽर्धे पित्रर्जितेऽपि
घने कदाचित्पुत्रा एव विभागकर्तारो भवन्ति ।

अत एव नारदः—“ अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विमजेरन्धनं समम् ” ।

सममिति पित्रोरूर्ध्वं विभागकर्तृत्वं पुत्राणां प्रतिपाद्य—

“ मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु मग्निपु च ।

निवृत्ते चापि रमणे पितृर्धुपरतस्यहे ” इत्युक्तवान् ।

पुत्राः समं धनं विभजेयुरित्यनुपज्जते ।

शुद्धः—“ अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतासि
दीर्घरोगिणि वा ” ।

नारदः—“ न्यायितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ” ॥

अन्यथाशास्त्रकारी विधिनियेधातिक्रमकारी । पित्रर्जितेऽपि घने पुत्राणां
विभागे स्वातन्त्र्यं पितुरकामत्वाद्दौ निमित्ते भवति । मातरि त्वभिन्नयाणा-
यामस्वतन्त्रा एव पुत्राः । यदाह शुद्धः—

“ ज्येष्ठ एव पितृवदर्थान्पालयेदितरेषा तु रिक्थमूलेमेव

कुटुम्बमस्वतन्त्रा पितृमन्तो मातर्येवमवस्थितायाम् ” ।

(दायविभागप्रकरणम् ८)

मातुः कुटुम्बभरणसामर्थ्ये सत्येतत् । ज्येष्ठस्य यदनुजैः सहाविभक्तधन-
त्वमुच्यते, तत्तेषां मध्ये कैश्चिद्धयेतव्ये वेदे सति द्रष्टव्यम् । अधीतवेदे-
ष्वधिगतवेदार्येषु चामिहोप्राधनुष्टानसमर्थेषु च विभाग एव धेयान् ।
यदाह मनुः—

“ एतं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाङ्क्षया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्याः पृथक्क्रियाः ” ॥

ध्यासः—“ भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्धते ” ॥

यदा त्वभगल्भतया ज्येष्ठेन सह विभक्तधनाः कनीयांसो भवन्ति, तदा
तेषामावश्यकं वैश्वदेवाद्यपि न विभज्यते । यदाह बृहस्पतिः—

“ एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ” ॥

उक्ते पितृकर्तृके विभागे पुत्राणां विपमोऽपि विभागो भवतीति तस्य
विशेषापवादमाह मनुः—

“ भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं* भवेत्सह ।
न तत्र भागं विपमं पिता दद्यात्कथंचन ” ॥ ११४ ॥

किंच—

यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ॥

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

यदि पिता पुत्राणां कृते समं धनविभागं कुर्यात्तदा याभ्यः स्त्रीभ्यः
स्त्रीधनं भर्त्रा वा श्वशुरेण पित्रा वा न दत्तं ताः स्वपत्न्यः पुत्रसमांशाः कार्याः ॥
एकस्य पुत्रस्य यावानंशस्तावदंशमेकैकां पत्नीं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११५ ॥

विभागवैषम्ये कारणान्तरमाह—

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिदत्रा पृथक्क्रिया ॥

यः पुत्रो धनार्जनसमर्थतया पितृधनं नेच्छति, यो वा धनार्जनसम-
र्थोऽपि श्रुतया धनस्यार्जनरक्षणानुरूपां चेष्टां न कुरुते, तस्मै किञ्चिदसार-
मल्पकं धनं दत्त्वा पित्रा पृथक्क्रिया कार्या । अन्यथा तेन तत्संततया वा

* उत्थानसम्भेदात्तत्र धनार्जनम् ।

विवादः स्यात् । पुत्रैः संभूयार्जिते धन एतत् । पित्रादिधने तु सममंशं लभत एव ।

मनुः—“ भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

सं विभाज्य स्वकादशादिरिचिद्दत्त्वोपजीवतम् ” ॥

स्वकादंशाद्भ्रातृभिः स्वयमार्जितादित्यर्थः ।

प्रसङ्गादन्यदुच्यते । अत्र नारदः—

“ कुटुम्बार्थेषु चेद्युक्तस्तत्कार्यं कुरुते च य ।

स भ्रातृभिर्वह्णीयो प्रासाच्छादनवाहनैः ” ॥

आपस्तम्बः—सर्वे हि धर्मसयुक्ता भागिनो यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपा-

दयति ज्येष्ठोऽपि तमभाग कुर्वति ” ।

अधर्मेण घृतादिना द्रव्याणि सुवर्णगोवत्त्वादीनि प्रतिपादयति विनाश-
यति अन्यत्र नयति वा ।

गौतमः—“ सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतत्येकेषाम् ” ।

मनुः—“ सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ” ।

शङ्खलखितौ—“ अपपानितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्तन्ते ” ।

पतितत्वाज्ज्ञातिभिर्बहिष्कृतोऽपपानितः । रिक्थं पितृधनम् । पुत्रस्थानी-
यस्य ज्ञातिधनमपि ॥

उक्तो विपमविभागः स धर्मत्वादनतिक्रमणीय इत्याह—

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

पुत्रैर्वाऽर्जितधनस्य न्यूनाधिकांशदानेन पुत्राणां विभक्तधनानां स एव धर्मो
यः पित्रा कृतोऽतोऽसौ नातिक्रमणीयः ।

बृहस्पतिः—“ समन्यूनाधिका भागा पित्रा येषा प्रकल्पिता ।

तैरेव ते पालनीया विनेयास्तै स्वरन्यथा ” ॥ २१६ ॥

अधुना कर्तृकर्मकालप्रकारैर्विशिष्टं विभागान्तरमाह—

विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम् ॥

मातुर्दुहितरः शेषमृणान्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

मातापित्रोर्मरणादूर्ध्वं तयोरेव रिक्थमृणं च पुत्राः समं यावन्तो भ्रातर-
स्तावतो भागान्मत्येकमन्यूनाधिकानृणस्य धनस्य च कृत्वा भजेरन् । ततश्च

१ क. सनिर्भाज्य । ग. सनिर्भाजास्त्वका । घ. छ. सनिर्भाज्यास्त्वका । २ क. इ. दयति ।

३ छ. पुत्रार्थः ।

(दायविभागप्रकरणम् ८)

यो यावन्तं धनस्य विभागं भजते तावन्तमृणस्यापि भजते । एवं च सति ऋयश्चतुस्त्रियैकभागाः स्युरिति तथा येन चैषां स्वयमुत्पादितं स्यादित्यादिषु विपमविभागविधिषु ऋणस्यापि धनानुसारेण विभागविधिरवसेयः । मातुस्तु धनमृणापाकरणे कृते यदवशिष्टं तत्तस्या दुहितरो विभजेरंस्ताभ्य ऋते दुहितृणामभावे तदन्वयो दुहितृन्वयः । दुहितृणां तदन्वयस्य वाऽ(चा)भावे पुत्रा एव मातृधनं विभजेरन् । यदाह कात्यायनः—

“दुहितृणामभावे तु रिक्थ पुत्रेषु तद्भवेत् ।

धन्वदत्तं तु बन्धूनामभावे मर्तृगामि तत् ॥

भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन्सभर्तृकाः ।

स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु प्रकल्पितः ” इति ॥

मनुः—“ जनन्या सस्त्रियताया तु सम सर्वे महोदराः ।

मजेरन्मातृक रिक्थं भगिन्यश्च सनामयः ” इति ॥

अत्र चशब्दो विकल्पार्थो न समुच्चयार्थः । विकल्पे च दुहितरः कुमार्पाः पूर्वमधिक्रियन्ते । यदाह मनुरेव—

“ मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ” इति ।

गौतमस्तु(स्व?) भ्रैत्तानामपि दुहितृणामप्रतिष्ठितानां मातृधनग्राहित्वमाह—

“ स्त्रीधनं दुहितृणामभ्रैत्तानामप्रतिष्ठिताना च ” इति ।

अप्रतिष्ठिताऽनपत्या निर्धना दुर्भगा वा ।

बृहस्पतिः—“ स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनो ।

ऋप्रत्ता चेत्समूदा तु लभते मानमाश्रकम् ” ॥

यौतकं पृथग्धनम् । मानमाश्रकं स्वल्पमित्यर्थः ।

वसिष्ठः—“ मातुः परीणाश्च स्त्रियो विभजेरन् ” ।

परीणाहमलंकारादि । अनपत्यस्त्रीधनविषये मनुराह—

“ स्त्रियास्तु यद्भवेद्विद्धितं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्वैरेकन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ” ॥

पित्रेत्युपलक्षणम् । कन्या सापत्नी, ब्राह्मणीति विशेषणोपरोधात् । एवं च सति प्रत्तासु प्रतिष्ठितासु दुहितृषु पुत्राणामपि मातृधनेऽधिकारो भवति ।

अस्मिन्नेव विषये विशेषान्तरमाह मनुः—

* य इति पदमधिकम् ।

“ यास्तासां स्युर्द्विहितस्तासामपि यथार्हतः ।

नातामह्या घनार्तिकचित्प्रदेयं प्रातिपूर्वकम् ” ॥

विभजेरन्मुताः पित्रोरुर्ध्वमित्यस्यायमर्थः—यदि पित्रोर्ररणादूर्ध्वं विभजेरंस्तदा रिक्त्यादि समं विभजेरन्निति । एतद्भ्रातृकृतृकविभागपरं, तेन जीवत्यपि पितरि भ्रातरः सममेव विभजेरन् । पितुस्तु विभजमानस्य नायं नियम इत्यर्थाद्गम्यते । न च पित्रोरुर्ध्वं विभजेरंन्नेवेति च्यारूपेयम् । यदाह मनुः—

“ एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाहृत्या ।

पृथग्वैवर्धते धर्मस्तस्माद्दर्श्या पृथक्क्रिया ” ॥

यस्तु तेनैवोक्तम्—“ ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृषु घनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ”

इति, तदसमाप्तवेदाध्ययनेषु कनिष्ठैः पूनमत्तत्वादिना निरंशेष्वमाप्तव्यवहारेषु वा वेदितव्यम् । अत्र कात्यायनः—

“ संप्राप्तव्यवहाराणां विभागश्च विधीयते ।

पुंसां च षोडशे वर्षे जायते व्यवहारिता ” ॥

अमाप्तव्यवहारत्वं च प्रदर्शनार्थम् । अष्टहीतवेदत्वमपि षाविभागे कारणम् । यदाह हारीतः—

“ यद्यसमाप्तवेदाः कनीयांसस्तदा सह वसेयुः ” इति ।

नारदः—“ विभृयाद्वेच्छतः सर्वाज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।

भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः ” ॥

नारदस्तु पैतृकमृणमपाकृत्यैव रिक्त्यं विभजनीयमिति स एवाऽऽ(मित्या)ह—

“ यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्तव्यं पैतृकं च यत् ।

भ्रातृभिस्ताद्विभक्तव्यमृणो स्यादन्वया पिता ” ॥

पितृदायो नवश्राद्धानि । तथाऽऽह गौतमः—“ नवश्राद्धं सह दद्युः ” ।

कात्यायनः—“ भ्रात्रा पितृव्यमातृव्या कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

विभागकाले देयं तद्विधिभिः सर्वमेव तु ॥

तद्वहणं घनिने देयं नान्यथैव प्रदापयेत् ।

भावितां चेतप्रमाणेन विरोधात्परतो यदा ” ॥

विरोधाद्विवादात्परत ऊर्ध्वम् ।

(दायविभागप्रकरणम् =)

तथा—“ पित्र्यं पित्र्यर्णसंशुद्धमात्मीयं चाऽऽत्मना कृतम् ।

ऋणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह ॥

धर्मार्थं प्रीतिदत्तं च यदृणं स्वनियोजितम् ।

तद्दृश्यमानं विभजेन्न दानं पैतृकाद्धनात् ” ॥

अस्यार्थः—धर्मार्थं यत्संकल्पितं यच्च प्रीतेन वाचा दत्तं च यदृणं, तदा(या) स्वस्मिन्पुत्रे त्वयैतदपाकरणीयमृणमिति पित्रा नियोजितं, तद्दृश्यमानमुपलभ्यमानं विभजेत्, न तु पैतृकाद्धनात्तदपाकृत्य धनविभागः कार्य इति ।

“ दृश्यमानं विभाज्यं तु गृहक्षेत्रं चतुष्पदम् ।

गूढद्रव्याभिशाङ्कायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥

गृहोपैत्करवाह्याश्च दोह्यापरणकैर्मणः ।

दृश्यमानं विभाज्यं तु कोशं गूढेऽत्रवीद्भृगुः ” ॥

प्रत्ययो दिव्यम् । कोशग्रहणं दिव्यमात्रोपलक्षणार्थम् ।

मनुः—“ अजाविकं त्वेकशर्कं न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ” ॥

विषमं भ्रातृसंख्यापेक्षयाऽन्यसंख्यम् ॥ ११७ ॥

अविभाज्यमाह—

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ॥

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥

अविभक्तधनानां मध्ये येन पितृधनस्याविरोधेनानुपैधातेनानुपजीवनेन स्वयमेकाकिनैव यदन्यदधिकं धनमर्जितं, यच्च मैत्रं मित्रादवाप्तं, यच्चौद्वाहिकमुद्वाहे श्वशुरादिभ्यो लब्धं, न तदापादसंबन्धि भवेत् । न तद्विभजनीयम् । किं तूपार्जकस्यैव तदित्यर्थः ।

मनुः—“ अनुपन्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

स्वयमीहितलब्धं च नाकामो दातुमर्हति ” ॥

श्रमो युद्धकृष्यादिः । ईहाऽत्र श्रमरहिता चेष्टा ।

कात्यायनः—“ यल्लब्धं लाभकाले तु सजात्या कन्यया सह ।

कन्यागतं तु तद्वित्तं शुद्धं वैश्वैतिकं स्मृतम् ॥

वैवाहिकं तु तद्विद्याद्धार्यया यत्सहाऽऽगतम् ।

धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेय धर्मसाधकम् १ ॥ ११८ ॥

तथा—

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ॥

दायादेभ्यो न तद्विद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

यत्पूर्वपुरुषरूपायात् क्षेत्रारामादिकं द्रव्यं कथमपि परेणापहृतं यो दाया-
दानुमत्याऽभ्युद्धरेत्तदसौ दायादेभ्यो न दद्यात् । यत्पुनर्दायादानुमतिमन्तरे-
णीञ्जितं तस्य चतुर्थमंशमुद्धर्ता शृङ्गीयात् । शेषमुद्धारकेण सह सर्वे विभजेन् ।
यदाह ऋष्यशृङ्गः—

“ पूर्वमंशं तु यो भूमिमेकश्चाभ्युद्धरेत्क्रमात् ।

यथाशं तु लभन्तेऽन्ये दत्त्वाऽशं तु तुरीयकम् ” ॥

यच्च विद्यया निमित्तभूतया लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् ।

मनुः—“ विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तदप्येव धनं भवेत् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव माघुपर्किकमेव च ” ॥

कात्यायनः—“ परमकोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतन्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ” ॥

भक्तमन्त्रम् । अन्यतः पितुर्न्यत इत्यर्थः ।

“ उपन्यस्तेन लब्धं यद्विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न नियुज्यते ॥

शिष्यादात्विज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वादादल्लब्धं प्राध्यपनाच्च यत् ॥

विद्याधनं तु तःप्राहुर्विभागे न विभज्यते ।

शिल्पेष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यद्याधिकं भवेत् ॥

विद्यापणकृतविव याज्यतः शिष्यनस्तथा ।

एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ॥

परं निरस्य यल्लब्धं विद्यातो ह्यपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्याञ्च विभाज्यं वृहस्पतिः ॥

विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादात्तं च यद्भवेत् ।

ऋत्विह्न्यायेन यल्लब्धमेतद्विद्याधनं श्रुम् ॥

(दायविभागप्रकरणम् ८)

आरुह्य संशयं यत्र प्रसमं कर्म कुर्वते ।
तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिनां कृतः ॥
तत्र लब्धं तु यत्किञ्चिद्धनं शौर्येण यद्भवेत् ॥

व्यासः—“ विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।
विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्त्रिभिः ” ॥

कात्यायनः—“ ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तद्भवेत् ।
सद्ग्रामादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विपतां बलम् ॥
स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते ” ॥

मैत्रादीनां धनानां पितृद्रव्यानुपयोगेनाजितानां न विभागः । तदुपयोग-
जितविपये तु व्यास आह—

“ साधारणं सम्श्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।
शौर्यादिनाऽऽप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ” ॥

कात्यायनैः—“ नाविद्यानां तु वैधेन देयं विद्याधेनं क्वचित् ।
समविद्याधिकानां तु देयं वैधेन तद्धनम् ” ॥

नारदः—“ वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादर्शं स्वतो धनात् ।
विज्यं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्येन तदाहृतम् ॥
कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामाधिगच्छैतः ।
भौगं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥
यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ” ॥

विद्यानुपालिनो विद्याभ्यासवन्तः कनीयांसः । अपरमप्यविभाज्यमाह

मनुः—“ वस्त्रं पत्रमलंकारं कृत्वात्तमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च विमान्यं न प्रचक्षते ” ॥

अत्र पत्रशब्देन यानमुच्यते इति केषांचिद्धारुयानं तत्कात्यायनवचनवि-
रुद्धम् । तथा हि—

“ धनं पत्रनिविष्टं तु घमार्थं च निरूपितम् ।
उदकं चैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥

घृतं वस्त्रमलंकारो नानुरूपं तु यद्भवेत् ।

यथा कालोपयोग्यानि तथा योग्यानि बन्धुभिः ॥

गोप्रचारश्च रक्षा च वस्त्रं यथाह्योजितम् ।

प्रयोज्यं न विमज्जेत धर्मार्थं च बृहस्पतिः ” ॥

नानुरूपं विभागाननुरूपं विभक्तृभिः सह विषमसंख्याकं तद्यथाकालं विभक्तृसंख्यानुरूपेण कालोपयुक्तं कार्यम् । यच्च वस्त्रादीनामविभाज्यत्वमुक्तं तत्स्वरूपतः, मूल्यतस्तु विभंजनीयमेव । यदाह बृहस्पतिः—

“ वस्त्रादयोऽविभाज्या यैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालंकारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाज्ज्वलं दातुं नैकस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथाऽनर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्रामरणं धनमुद्ग्राह्यं लेखितम् ।

कृतार्जं चाकृताग्नेन परिवर्त्य विमज्जते ॥

उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते ।

तथा मामानुसारेण सेतुः श्रेष्ठं विमन्यते ॥

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ।

बहुयः समांशतो देया दास्यानामप्ययं विधिः ॥

योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विमज्जते ।

प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो रिक्थिभिः सदा ” ॥

एकां स्त्रीमित्यनुपयुक्तदासीविषयम् । उपयुक्तार्थां गौतम आह—

“ उदकयोगक्षेमकृताग्नेर्विभागः स्त्रीषु च संयुक्तासु ” इति ।

योगक्षेमवतो लाभमिति योगक्षेमचात्राजादिराश्वरो यः पित्रादिभिः स्वकु-
टुम्बनिर्वाहकत्वेनोपाजितस्त्वतो यो लाभो लब्धं धनं तत्समं विभाज्यमित्यर्थः ।
प्रचारः प्रवेशनिर्गमभूः ।

शङ्खलिखितौ—“ न चास्ति विभागोऽनोदपात्रालंकारसंयुक्तस्त्रीवासतामुप-
चारार्थ्यानां विभागश्चेति प्रजापतिः ” ॥ ११९ ॥

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ॥

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

(दायविभागप्रकरणम् ८)

अर्थसमुत्थानमर्थार्जनम् । सर्वेषां परस्परसापेक्षानामर्थार्जने सति समो विभागः कार्यः । एतस्मिन्विषये पिताऽपि सममेव विभजेत् । तदाह मनुः—

“ भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ” ॥

एवं च सति विषयान्तरे पितृकवृत्को विभागो विषमोऽपि स्यादिति गम्यते ।

तथा—“ अविद्यानां तु सर्वेषामौहातश्चेद्धनं भवेत् ।

समस्तत्र विभागः स्यादपिष्य इति धारणा ” ॥

अविभक्तधना एव ये भ्रातरः परेतास्तेषां कस्यचिदेकः कस्यचिद्द्वौ कस्यचिद्बहवः पुत्राः स्युः । तत्र तेषां पितृतो भागकल्पना, पितुरेव यावन्भागस्तावन्तमेव द्वौ वा बहवो वा गृह्णीयुर्न तेषां समो विभाग इत्यर्थः ।

गृहस्पतिः—“ समवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वे तत्र समांशिनः ।

तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः ॥

कात्यायनः—“ अविभक्ते निजे श्रेते तत्सुतं रिक्थयामिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन न लब्धं वै पितामहात् ॥

लभतेऽशं हि पिष्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

लभते तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत् ” ।

अविभक्तधने भ्रातरि मृते तत्पुत्रः पितामहादनवाप्तविभागः पितृव्यात्तत्पुत्राद्वा निजपितृभागं गृह्णीयात् । एवं च तत्पुत्रस्तत्पौत्रस्तु न लभेतेत्यर्थः । अत्र देवलोक्तो विशेषः—

“ अविभक्तविभक्तानां कुर्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥

तावत्कुर्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदैस्ततः परम् ।

समनिच्छन्ति पिण्डानां दायार्थस्य विभाननम् ॥

विधरेप सवर्णानां बहूनां समुदाहृतः ॥

एक एव सवर्णः स्यादास्योऽत्र न विभज्यते ” ।

विष्णुः—“ अथ भ्रातृणां दायविभागो गार्थानपत्याः स्त्रियः स्युस्तासां
चाऽऽ पुत्रलाभाद्विभागो भ्रातृणां स्त्रियो मार्याः ” ।

अनुत्पन्नापत्या गृहीतगर्भा मृतभर्तृकास्तासामपि दायो देय आ पुत्रलाभात् ।
पुत्रानुत्पत्तां तु भागो व्यावर्तेते । आ पुत्रलाभादिति वचनात् ॥ १२० ॥

यदुक्तम्—“ विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ” इति तस्या-
पवादमाह—

भूर्या पितामहोपात्ता निवन्धो द्रव्यमेव वा ॥

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥ १२१ ॥

पितामहधने पौत्रस्य स्वपित्रा तुल्यं स्वाम्यं, तेन विभागमनिच्छन्नपि पिता
स्वपितृधनं पुत्रविभागेच्छया विभजेत् । समथ विभागो न स्वार्जितधनवद्वि-
षमः कार्यः । निवन्धो नामास्मिन्भागे मत्तिक्षेत्रं मत्तिगृहं चैतावद्धनममुष्मै देय-
मिति । कात्यायनः—

“ पैतामहं समानं स्यात्पितुः पुत्रस्य चोभयोः ।

स्वयं तूपार्जिते पित्रा न पुत्रः स्वाम्यमर्हति ” ॥

एतद्विधायमहधनानुपजीयनेन पितर्युपार्जिते द्रष्टव्यम् ।

व्यासः—“ क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितृपुत्राः समाशिनः ।

पैतृकेण विभागार्हाः पुत्राः पितुरनिच्छतः ” ॥

गृहस्पतिः—“ द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमेऽपि वा ।

सममशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

पैतामहं ह्यं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याशौर्षादिर्नोऽन्नात् तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम् ” ॥

यत्पैतामहं धनं परैरपहृतं पित्रा पुत्रैः स्वसामर्थ्येनोपार्जितं, विद्यादिना च
तेनैव यद्वार्तां, तत्र पितुरेव स्वाम्यं न पुत्राणाम् । अत एवाऽऽह—

“ मदान स्वेच्छया कुर्याद्भोगं चैव ततो धनात् ।

तदभावे तु तनयाः समाश्नाः परिकीर्तिताः ” ॥

कात्यायनः—“ स्वशक्त्याऽपहृतं नष्टं स्वयमाहं च यद्भवेत् ।

एतत्सर्वं पिता पूर्वविभागे नैव दाप्यते ” ॥

यदपहृतं नष्टं च पिता स्वशक्त्याऽर्जयेत् । एतद्विभागकाले पिता पुत्रैर्न

(दायविभागप्रकरणम् ८)

दाप्यत इत्यर्थः । एवं तावत्पैतामहे धने पौत्रस्य स्वपित्रा सह सहस्रं स्वाम्यं स्मृतयो वदन्ति । न चैतावता " अज्ञीनादधीत " इत्यादिश्रुतिविरुध्यते, येन तद्विरोधपरिहाराय सति पुत्रे पिता स्वपितृधनं न सर्वं दद्याद्भुञ्जीत वा किं तु पुत्रार्थमवशेषयेदित्यौपचारिकार्थपरतया व्याख्यायेरन् । न हि जातपुत्रस्य धने स्वाम्यमपैति, येन स्वधनसाध्वार्थाः श्रुतयो विरुध्येरन् । यद्यपि तद्धनं स्वस्य पुत्रस्य च साधारणं तथाऽपि पुत्रानुमत्त्वा पुत्रविभागपृथकरणेन द्रव्यान्तरार्जनेन वा शक्यत एवाग्निहोत्रादि कर्तुम् । न च संविभागात्स्वाम्योत्पत्तिर्येन प्राग्विभागात्पिता न स्वामी स्यात् । संविभागो हि साधारणधनानां स्वामिनामेकैकत्र भागे स्वामिन एकैकस्य स्वाम्यं व्यवस्थापयति, नापूर्वमुत्पादयति । यथा लोके संभूय समुत्पायिनां वेदे च सत्रिणां स्वाम्युत्थाने । यदि च विभागः स्वामित्वे हेतुस्तदा हेठादिना क्रियमाणोऽपि तज्जनयेत् । यदपि गौतमेनोक्तम्—

" स्वामी रिकर्षक्यसंविभागपरिमहाधिगमेपु "

इति, तत्संविभोगस्य व्यवस्थितस्य स्वामिभावजनकत्वपरम् ॥ १२१ ॥

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णीयां विभागभार्क् ॥

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधिताव ॥ १२२ ॥

विभक्तधनेषु पुत्रेषु यः सवर्णीयां पुत्रो जातः स पितृविभागभाग्भवति, पितृविभागाभावे तु यदि विभक्तं क्षेत्रादिकं कृते विभागे पश्चाद्दृश्यते तदुत्पन्नाद्विशोधितायव्ययादिभागः कार्यः । मनुः—

" ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संस्रष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तेः सह " ॥

विभक्तेषु जातः पितृधनमेव हरेत् भ्रातृधनं पितृभ्रातृणां चाभावे पित्रा सह ये संस्रष्टास्तैः सह पितृभागं विभजेत । जात इत्येकवचनमविवक्षितम् । यदाह घृहस्पतिः—

" पित्रा सह विभज्या ये सापत्ना वा सहोदराः ।

जघन्याश्चैव ये तेषां पितृभागहरास्तु ते " ॥

सद्य यदि पूर्वं विभक्तानां महान्भागो जघन्यानां तु पितृभागमेव विभज्य संस्रष्टानामल्पस्तथाऽपि पूर्वविभक्तभ्रातृभागान् तैर्ग्राहयामिति स एवाऽऽह—

“ अनीशः पूर्वजः पित्र्ये भ्रातृभागे विभक्तजः ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यस्तथमर्जितम् ॥

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ” ।

यदा तु न विभक्तजः कुतश्चित्पूर्वोक्तेन प्रकारेणारूपमपि विभागं लभते,
तदा भ्रातृभागेभ्यो गृहीयादित्यर्थः ।

विष्णुः—“ पितृविभक्तविभागान्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः ” ॥ १२२ ॥

प्रकारान्तरेणाविभ(भा)ज्यविशेषमाह—

पितृभ्यां यस्य यदत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ॥

मागूर्ध्वं वा विभागान्मात्रा पित्रा वा यस्मै पुत्राय चत्पारितोषिकं दत्तं तत्त-
स्यैव, न पुत्रान्तरैर्विभाज्यमित्यर्थः । नारदः—

“ शौर्यभार्याघने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।

श्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रतापो यश्च पैतृकः ॥

मात्रा च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात्प्रीतिपूर्वकम् ।

*तस्याप्येव विधिर्दृष्टो माताऽपीद्रे यथा पिता ” ॥

व्यासः—“ पितामहेन यदत्तं पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् ।

तस्य तत्रापहर्तव्यं मात्रा दत्तं च यद्ववेत् ” ॥

स्थावरे पर्युदासमाह नारदः—

“ मणिमुक्ताप्रवालयानां सर्वस्य हि पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्वाभरणानि च ।

स्थावर तु न भुज्येत प्रसादे पैतृके सति ” ॥

किं तु—

पितरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत् ॥१२३॥

पितुर्परणाद्ूर्ध्वं रिक्तं विभजतां पुत्राणां विभागे समं भागं माताऽपि
लभेत । यद्भुवचनमविवक्षितम् । तेनैकस्य सुतस्य यावान्भागस्त्वादानेव मातुर्भ-
वतीत्यर्थः । मातृग्रहणं तत्सपत्न्यादिप्रदर्शनार्थम् ।

व्यासः—“ अमुनास्तु पितुः पत्न्यः समानाशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वास्ता मातृतृन्याः प्रकीर्तिताः ” ॥

* पितृदारभ्य प्रीतिपूर्वकमित्यन्त न विद्यते क. ध. पुस्तकयो. ।

(दामविभागप्रकरणम् ८)

अदत्तस्त्रीधनविषयमेतत् ॥ १२३ ॥

पुत्राणां विभजतां कार्यान्तरमाह—

असंस्कृताश्च संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांऽशं तु तुरीयकम् ॥१२४॥

ये कनीयांसो भ्रातरः पित्रा जातकर्मादिना न संस्कृतास्ते ष्वेष्टैः संस्कृतैः संस्कार्याः । भगिन्यश्चाकृतविवाहसंस्कारा एकस्य पुत्रस्य पाषाणि-जोऽशस्तस्माच्चतुर्थमंशं प्रत्येकं प्रदाय संस्कार्या विवाहयितव्याः । नारदः—

“ येषां च न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृभिल्लेषां पैतृकादेव ते धनात् ॥

अविद्यमाने पित्र्यंशे स्वाशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अपश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः ” ॥

व्यासः—“ असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ” ॥

मनुः—“ स्वभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्तवः ” ॥

अत्रापि स्वभ्योऽशेभ्य इति पदद्वयं पुत्रांशमात्रविवक्षया । बहुवचनं कन्या-घट्टत्वाभिप्रायम् । स्वात्स्वादिति वीप्साऽनेकजातीयकन्याभिप्राया । एत-दुक्तं भवति—यदा ब्राह्मणस्य सर्ववर्णा भार्या भवन्ति, तासां च मत्पेकं कन्यकाः सन्ति, तत्र ब्राह्मणी या कन्यका सा ब्राह्मणस्य पुत्रस्य यावानंशो भवति तत्रश्चतुर्थांशं लभते । एवं ब्राह्मणस्वेव पितुः क्षत्रियादिकन्यकाः क्षत्रि-यादिसुतांश्चतुर्थभागग्राहिण्य इति । न चायं दायः । तत्रश्चाहति स्त्रीत्यनुदृत्तौ यदुक्तं धौषायनेन—

“ न दायं निरिन्द्रियाणां ता ह्यदायाः स्त्रियो मता इति श्रुतिः ”

इति, तेन सहास्याविरोधः । इति सर्वर्णदायविभागविधिः ॥ १२४ ॥

असर्वर्णानां दायविभागमाह—

चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ॥

क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जो तु द्व्येकभागिनौ ॥१२५॥

ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यादिशूद्रान्तासु चतस्रपु भार्यामूत्पन्नानां पुत्राणां मध्ये पितृ-धनस्य दमाथा विभक्तस्य चतुरो भागान्ब्राह्मण्याः पुत्रा श्हीयुः । शीःक्षत्रियाया

द्वौ वैश्याया एकं शूद्रायाः । एवं क्षत्रियस्य पितुर्विचस्य षोढा विभक्तस्य त्रीन्भा-
गान्क्षत्रियायाः पुत्रा गृहीयुर्द्वौ वैश्याया एकं शूद्रायाः । वैश्यस्य पितुर्धनं त्रिधा
विभाज्यं, तत्र द्वौ भागौ वैश्यायाः पुत्राणामेकः शूद्रायाः । शूद्रस्य तु नास-
वर्णाऽस्ति भार्या । अत्र विशेषमाह बृहस्पतिः—

“ न प्रतिग्रहमुर्देया क्षत्रियादिमुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ” ॥

प्रतिग्रहग्रहणादुपायान्तरप्राप्ता तु देयैव साऽपि न शूद्रापुत्राय । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

“ शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ” ।

यस्तु स्मरन्ति—“ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिकपपाकः ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं मवेत् ”

इति, तत्पितृपत्न्यादलक्ष्ये धने सति विभागं प्रति निषेधति । अन्यथा
शूद्रापुत्रं प्रति विभागविधिरनर्थकः स्यात् ॥ १२५ ॥

विभजनीये धने भ्रात्रपहृते दृष्टे यत्कार्यं तदाह—

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यदि दृश्यते ॥

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

विभजनीयं धने केनचिद्भावाऽपहृतं सद्भिभागादूर्ध्वं यद्युपलभ्यते तदा
तत्सर्वैः समैरंशैर्विभजनीयम् । न तूद्गारापेक्षया विषमैः । एतावत्पर्यं प्रति
वचनमिदमुपपन्नमिति नापहर्तुर्दोषाभावं प्रति प्रमाणतामुपैति । अयोच्यते—
विभक्तारो ब्राह्मणा विभजनीयं सुवर्णं, ततश्च ब्राह्मणसुवर्णापहारेऽपहर्तुः
पातित्ये सति तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति वचनमनुपपन्नं स्यात् । पतितस्या-
नंशत्वादिति । तत्र । द्रव्यान्तरविषयत्वेनापि वचनोपपत्तेः । न च ज्ञामा-
न्यविषयत्वे वचनस्य विशेषोपसंहारो विरुध्यते । भवतु वा ब्राह्मणसुवर्ण-
विषयमध्येतदाक्यं, तथाऽपि नापहर्तुर्दोषाभावं गमयति, प्रायश्चित्तेन व्यवहा-
र्यस्य सतः समांशविभागविधानोपपत्तेः । अथ वाऽपहर्तृव्यतिरिक्तविषयं
तत्पुनस्ते समैरंशैरित्यस्तु वचनम् । नच वाच्यं माग्निभागात्तत्र कस्यापीति,
यत उक्तम्—स्वमेव साधारणं सद्भिभज्यते न विभागात्सत्त्वमुत्पद्यत इति ।
कात्यायनः—“ प्रच्छन्नदितं तु येद्व्यय पुनरासाद्य तासमम् ।

मनेरन्त्रातृभिः सार्धमभावे हि पितुः सुताः ” ॥

(दायविभागकरणम् ८)

तथा—“ अन्येन्यापहतं द्रव्यं दुर्विक्रमं च यद्भवेत् ।
उतं नष्टं च यल्लब्धं प्रागुक्तं च पुनर्मनेत् ॥”

प्रागुक्तं दुर्विक्रमपहतं वा ॥ १२६ ॥

औरसपुत्रविषयो धनविभाग उक्तोऽधुना क्षेत्रजविशेषविषयमाह—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥१२७॥

प्रथमेऽध्याये प्रतिपादितो नियोगोत्पादितः सुतो गुर्वनुज्ञात इत्यत्रत्येन नियोगविधिना योऽपुत्रेण देवरादिना परस्वापुत्रस्य क्षेत्रे भार्यायामुत्पादितः स्वार्थं परार्थं च व्यापुष्यायणसंज्ञकः स उभयोर्वीज(जि)क्षेत्रयोः(त्रिणोः) पित्रो-
दार्यहरः पिण्डदश्च धर्मशास्त्रतो वेदितव्यः । यत्तु नारदेनोक्तम्—

“ व्यापुष्यायणको दद्याद्दाम्यां पिण्डोदके गृयक् ।

रिक्थादर्थांशग्राही स्याद्द्वीजक्षेत्रिकयोरेव ॥”

इति, तत्क्षेत्रजे जाते पश्चाच्चौरसोत्पत्तौ सत्यां वेदितव्यम् ।

काल्यायनः—“ उत्पन्ने चौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु मासाच्छादनमाजनाः ॥”

ततश्चौरसेऽनुत्पन्ने क्षेत्रज उभयोः पित्रोः सकलमेव रिक्थं ददाति ।
उत्पन्ने चतुर्थांशं पितृधनस्येति स्थितिः । यत्तु मनुनोक्तम्—

“ पष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पितृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन्दायं विज्यं पद्यमेव वा ॥”

तत्र पट्टपथमांशदानमल्पगुणक्षेत्रजविषयम् ।

तथा—“ औरसक्षेत्रजो पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।

दशावरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥”

तदौरसस्य निर्गुणत्वे क्षेत्रजस्य साद्रूप्ये वेदितव्यम् । सर्वं विभागभिक्षानात् । औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रव्यतिरिक्तेषु दशसु पुत्रेषु जातेष्वौरसोत्पत्तिर्यादि स्यात्तदौरसस्यैव सकलं रिक्थमितरेषां तदंशहरत्वमेव । गोत्र तु तेषामौरसस्य च समानम् ।

नारदः—“ क्षेत्रिकानुभवे बीजं यस्य क्षेत्रे प्रसिध्यति ।

तदपत्यं द्वयोरेव क्षेत्रिबीजिकयोः समम् ॥”

७३४ अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता—[२ द्वितीयः—
(दायविभागप्रकरणम् ८)

द्वारितः—“ जीवति क्षेत्रेनमाहुरस्यांतःप्रगृह्यते व्यामुष्यावणमनुसवीजत्वाज्ञा-
चीनं क्षेत्रं फलति नाक्षत्रं बीजं रोहति उभपदर्शनाद्गुमपोरपत्यम् ” ।

अनुसवीजत्वादिति क्षेत्रिकानुसवीजत्वादित्यर्थः ॥ १२७ ॥

मुख्यानां पुत्राणां दायविभागमभिधाय गौणानामभिधास्यंस्तेषां लक्ष-
णानि मुख्यलक्षणपुरःसराण्याह—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ॥

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु ततः स्मृतः ॥

कानीनः कन्यकाजातो मातामहमुतो मतः ॥ १२९ ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ॥

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमश्च स्वयंकृतः ॥

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धः सुतो भवेत् ॥

यो धर्मपत्नीजः स औरसो ज्ञेयः । यया सह धर्मश्चर्यते सा धर्मपत्नी ।
यद्यपि पत्नीशब्देनैव सहधर्मचारिणी कथ्यते, तथाऽपि धर्मशब्देपादानादन
पत्नीशब्दो भार्याभावात्परः । धर्मपत्नीशब्देन च शूद्रा व्यावर्त्यते, तस्याः
सहधर्मचारित्वाभावात् । यदाह नसिद्धः—

“ कृष्णवर्णा वै रामा रमणायैव न धर्माय ” इति ।

एवं च तत्पुत्रो औरसः । अत्र एव पुत्रप्रतिनिधिषु च तमाह मनुः—

“ पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः ।

तेषां पञ्चवन्द्यायादाः षडश्यादवान्धवाः ॥

औरस क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दद्यादा मान्यथाश्च पद् ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वय दत्तश्च शैश्वश्च पददायादवान्धवाः ॥

(दायविभागप्रकरणम् ८)

क्षेत्रजादिमुत्तानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ” ॥

औरसाभावे तत्कार्यक्रियालोपाद्भिभ्यतो मनीषिणः क्षेत्रजादीनेकादश पुत्रप्रतिनिधीनाहुरित्यर्थः । यद्यपि शौद्रेयः प्रतिनिधिस्तथाऽप्यौरसेषु सत्स्वपि तस्य दायभागोऽस्तीति पूर्वमेव तद्विभाग उक्तम् । अत एव योगीश्वरः प्रतिनिधिर्षु तं नोक्तवान् । न च वक्तव्यं कथं तद्विदायादः शूद्रापुत्र इति पित्रा प्रसाददत्तेऽस्य धने सति दायविभागरहितत्वमुक्तं मनुनैव —

“ ब्राह्मणस्त्रिविधां शूद्रापुत्रो न रिवधमाक् ” इति ।

अथ वा पितृधनस्य दशमादंशादधिकं दायं न लभत इत्येवंपरं तस्यादायादत्ववचनम् । उक्तं मनुनैव —

“ यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाद्वाच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ” इति ॥

अधिकं तु दशमादंशात् । अनपत्यस्य धनं सपिण्डानामेवेत्याह बृहस्पतिः—

“ अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवाऽशूद्रयोनिजः ।

लभेताऽऽजीवनं शेष सपिण्डाः समवाप्त्युः ” ॥

प्रकृतमुच्यते—यथाशास्त्रं परिणीतायां द्विजातिस्त्रियामुत्पन्न औरसः पुत्रः । अन्वर्थसंज्ञा चैषा, तेनोरति भव औरसः । तेन स्वोत्पादितस्त्वमौरसस्य लक्षणम् । अत एवाऽऽह वसिष्ठः—

“ स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे संस्कृताया प्रथमः ” ।

प्रथमो मुख्यः । तेन स एव पुत्रशब्दस्य मुख्योऽर्थः । क्षेत्रजादिस्तु गौणः । ततः परिपूर्णमिदमौरसस्य लक्षणम् । औरसो धर्मपत्नीज इति पदद्वयेनोक्तः(म्) । तत्समस्तेनौरसेन समस्तुल्पः पुत्रिकासुतः । पुत्रिकैव पुत्रः पुत्रिकापुत्रः । सा हि पुंस्त्वातिरिक्तौरसलक्षणयुक्तत्वाद्भवत्यौरससमा । अत एव बृहस्पतिः—

“ पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुनौ येन पूर्वशः ।

संतानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥

आर्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिविधिः स्मृतम् ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ” ॥

पुत्रिकायाः पुत्रोऽपि पुत्रिकापुत्रशब्देनाधोच्यते । अत एव वसिष्ठः—

“ अन्नातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंक्रताम् ।

अस्या यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ” ॥

गौतमः—“ पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्टाऽस्मद-
र्धमपत्यमिति संवाद्याभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषां तत्सं-
शयाज्ञोपयच्छेताभ्रातृकाम् ” ।

जावाळिः—“ पुत्रिकायाः प्रदाने तु स्थालीपाकेन घर्षवित् ।
अग्निं प्रजापतिं चेष्टा पुत्रदाने तथैव च ” ॥

यस्य क्षेत्रे कलत्रे क्षेत्रस्वाभिना समानगोत्रेणेतरेण वा संबन्धिनोत्पादितः
क्षेत्रजसंज्ञकः पुत्रः क्षेत्रस्वाभिना भवति । यस्य मृदे भार्यायां प्रच्छन्नोऽमज्ञा-
यमानजनकविशेष उत्पन्नः स तज्जननीस्वाभिना गूढोत्पन्ननामा पुत्रो भवति ।
अपं च स्वभार्यायामन्यात्पादितत्वेन क्षेत्रजनस्य इति तदनन्तरमुक्तः । यस्तु
कन्यायामनूदायां जातः स कानीनसंज्ञको मातामहपुत्रो मन्वादिसंमतः ।
अयमपि कर्षचित्स्वसंबन्धिनि दुहितृस्त्री क्षेत्रे जात इति गूढोत्पन्नसादृश्या-
त्तदनन्तरमुक्तः । वसिष्ठः—

“ अप्रता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः ।

पुत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ” ॥

या वाम्दत्ता न भवति साऽत्रामत्ता । अप्रचेतिविशेषणात्मदानादूर्ध्व
प्राग्निवाहादुत्पन्नः कानीनो बोहुरेव भवति । तदभिमायेणाऽऽह मनुः—

“ पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

तं कानीनं वदेन्नाद्या बोहुः कन्यासमुद्भवम् ” इति ॥

अक्षतायां स्त्रीवादिभार्यायां विधवायामविधवायां वा भार्यायां तु क्षतायां
परैरुपभुक्तायां पुनः परिशुद्ध संस्कृतायां यो जातः स पौनर्भवसंज्ञकः ।
पुनर्भूः प्रथमेऽध्याये कथिता । एते च स्वसंबन्धिक्षेत्रोत्पन्नत्वात्मात्मत्यासन्न-
तया पूर्वमुक्ताः । क्षेत्रतोऽपि नास्ति येषां संबन्धस्ते जघन्या इति पश्चादुच्यन्ते ।
तत्र यो मातापितृभ्यां पित्रेव वा मात्रा वा भर्त्रनुमतया यस्मै दत्तः स तस्य
दत्तको नाम पुत्रो भवति । मनुः—

“ माता पिता वा दद्याता यमग्निः पुत्रमापदि ।

सदृश प्रीतिसंयुक्तो स ज्ञेयो दक्षिणः सुतः ” ॥

अद्विरिति सकलदानधर्मोपलक्षणार्थम् । आपदि दुर्मिक्षादौ । अथ वा
ग्रहीतुरापदि । सुताभावे सदृशं दानुर्ग्रहीतुश्च सवर्णम् । प्रीतिसंयुक्तो न
भयादिसंयुक्तावित्यर्थः ।

(दायविभागप्रकरणम् ८)

तथा—“ गोत्ररिक्थे जनुयितुर्न हरेद्दन्निमः सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वेषा ” ॥

ततश्च दत्तकः पूर्वस्य पितुर्गोत्रं रिक्थं च न गृह्णीयात् । पिण्डं च तस्मै न दद्यात् । किं तु द्वितीयस्यैव पितुर्गोत्रादिग्राहकः पिण्डदत्तश्च भवेत् । पिण्ड-
शब्दोऽत्र सकलौर्ध्वदैहिकोपलक्षणार्थः । एवं कृत्रिमदत्तात्मापाविद्धन्यायसा-
म्यान्नयोदशविधं पुत्रं निरूप्य तस्यवस्थैर्वा वर्णक्रमेणाऽऽह ब्रह्मपुराणे—

“ दत्तकश्च स्वयंदत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।

अपाविद्धश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव हि ॥

भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथक्वंशकरास्तथा ।

सूतके मृतके चापि त्र्यहशौचस्य भागिनः ॥

अथ बस्त्रानदातूणां चीनक्षेत्रवर्ता तथा ।

शूद्रो दासः पारशवो विप्राणां विद्यते क्वचित् ॥

राज्ञां तु शापदग्धानां निर्णयं क्षयवर्ता तथा ।

अथ सङ्ग्रामशीलानां न कदाचिद्धवन्ति ते ।

औरसो यदि वा पुत्रस्त्वथवा पुत्रिकासुतः ॥

विद्यते न हि तेषां तु विज्ञेयाः क्षेत्रजादयः ।

एकादश पृथग्गोत्रा वंशमात्रकरास्तु ते ॥

श्राद्धादि दासवत्सर्वे तेषां कुर्वन्ति नित्यशः ।

गूढोत्पन्नश्च कानीनः सहोढः क्षेत्रजस्तथा ॥

पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्डमयादपि ।

वर्जिताः पञ्च बलिनः शेषाः सर्वे भवन्ति हि ॥

शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ।

परायत्तशरीराणां न क्वचिस्पुत्र इष्यते ॥

तस्माद्दासस्य दास्याश्च जायते दास एव हि ” ।

वसिष्ठा—“ शोणितशुक्रसंभ्रतः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य
प्रदानविक्रि(क)यपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । न
स्वैकं पुत्रं दद्यात् । स हि संतानाय पूर्वेषां, न तु स्त्री
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्दाऽन्यत्रानुज्ञानान्कर्तुः, पुत्रं
प्रतिग्रहीष्यन्बन्धुनाहूय राजनि चाऽऽवेद्य निवेशनस्य
मध्ये व्याहृतिभिर्हस्ताऽदूरेवान्धवमसंनिकृष्टमेव प्रति-

गृहीयात् । सदेहे चोत्पन्ने दूरेवान्धवं शूद्रमिव स्थाप-
येद्विज्ञायते ह्येकेन बहुस्त्रायते ” इति ।

न त्वेकं पुत्रं दद्यादिति ददाति । मदर्शनार्थः । तेन विक्रि(क)यादावप्ययं निषेधो भवति । तथा पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्नित्यस्यापि मदर्शनार्थत्वाद्बन्धूनाद्भूयेत्यादि धर्मजातं क्रयादावपि कार्यं न्यायमाम्नात् । अदूरेवान्धवा यस्य सोऽदूरेवान्धवः । वान्धवानाममदूरदेशत्वेन तस्य कुलीनता शक्या ज्ञानुम् । तेनादूरेवान्धवं विदित्ताभिजनं पुत्रं प्रतिगृहीयादित्यर्थः । न पुनर्वन्धुसंनिधौ गृहीयादिति, बन्धूनाद्भूयेत्यनेनैव तत्सिद्धेः । असंनिकृष्टमसंबन्धिनमेव प्रतिगृहीयात् । जातिसं-
देहे चोत्पन्ने दूरेवान्धवं व्यवहितदेशवर्तिवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेदा निश्चयात् । महता यत्नेन निश्चयं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अत्र हेतुन्येन श्रुतिमुपन्यस्यति—
विज्ञायते ह्येकेन बहुस्त्रायते इति, एकेन पुत्रेण बहुपूर्वजास्त्रायते इति । तस्माज्जाताभिजनमेव गृहीयान्नेतरमिति तात्पर्यार्थः । कीतनामा पुत्रो भवति, यो मातापितृभ्यां विक्रीतः प्राप्यते । कृत्रिमसंज्ञकस्तु पुत्रो भवति, यः स्वयमेव त्वं मे पुत्रो भवेति पुत्रः क्रियते । यस्त्वहं ते पुत्रो भवापीत्यात्मानमपार्थित एव ददाति स स्वयंदत्तसंज्ञकः पुत्रो भवति । यस्तु परिणीयमानाया गर्भे विन्नो लब्धः स पुत्रः सहोदज उच्यते ।

यनुः—“ श्रीणीयावस्त्वपत्यै मातापित्रोर्यमन्त्रिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ” ॥

सदृशोऽसदृश इति गुणापेक्षं यचनं न जात्यपेक्षम् ।

“ सदृश तु प्रकुर्याद्य गुणदोषविचक्षणम् ॥

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ” ॥

अत्र सदृशग्रहणं जात्यपेक्षम् ।

“ मातापितृविहीनो यस्त्वक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ” ॥

त्यागकारणं पातित्वं, स्पर्शयेदद्यात् ।

“ वा गर्भिणी सस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती ।

बोद्धुं स गर्भो भवति सहेद इति वोच्यते ” ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टः पातित्यादिकारणमन्तरेण त्यक्तो येन गृह्यते, स तस्यापविद्धसंज्ञकः पुत्रो भवति ।

(दायिकभागप्रकरणम् ८)

मनुः—“ मातापितृभ्यामुत्पृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ” ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

॥ १३० ॥ १३१ ॥

पिण्डदोऽशहरश्रेयां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

एषामुक्तानामौरसादीनां मुष्टयामुख्यपुत्राणां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरः श्राद्धदाने धनादाने चाधिक्रियते । पुत्रप्रतिनिधीनां मध्ये दत्तकै एव कलियुगे ग्राह्यः । अत एव कलौ निवर्तन्त इत्यनुवृत्तौ शौनकेनोक्तम्—

“ दत्तारसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ” इति ।

यदा तु पुत्रिकार्या कृतायापौरसो जायते तदाऽऽह मनुः—

“ पुत्रिकार्यां कृतार्यां तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

सगस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ” ॥

क्षेत्रजं प्रति विशेषमाह मनुरेव—

“ यद्येकरिक्त्रिधनौ स्यातामौरसक्षेत्रनौ मुते ।

यद्यस्य पैतृकं रिक्त्रं तत्त गृहीत नेतरः ” ॥

एतत्क्षेत्रजस्य व्यामुष्यापणस्य चीनिधनेऽधिकारित्वं विधत्ते । वसिष्ठस्तु दत्तके पुत्रे सत्यौरसोत्पत्तौ विशेषमाह—

“ तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत आरसः पुत्र उत्पद्यते चतुर्थभागभागी स्यात् ” इति ।

सर्वे च न्यूनाधिकभागविकल्पाः सगुणनिर्गुणापेक्षया व्यवस्थापनीयाः । सर्वेषां च पुत्रप्रतिनिधीनां पूर्वाभावे परेषां दापहरत्वे सत्यपि केचिदापादाः केचिद्य नेति यदुच्यते मन्वादिभिस्त्रिभयमभिधायः—पितृगणपिण्डस्यापुनदाय-
हारिणस्त एव पुत्रप्रतिनिधयो भवन्ति, ये दायादत्वेन निर्दिष्टा नेतर इति ॥ १३२ ॥

सर्वेषामेव पूर्वोक्तानां पुत्रप्रतिनिधिलक्षणानां विशेषमाह—

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ॥

गूढोत्पन्नाद्य आत्मनः सजातीया एव सगर्णा एव पुत्रत्वेन ग्राह्या नेतर इति तात्पर्यार्थः । शूद्रापुत्रः स्वे क्षेत्रे स्वयमुन्वादिगर्धेति न प्रतिनिधिः किं त्वौरसः, तथाऽपि प्रतिनिधिषु मनुना पठितः । तत्रापमभिधायः—अन्येष्वनुलो-

१ क. 'जे पूर्वस्य पूर्वस्याभावे दत्तक एव कलियुगे ग्राह्य इति सिद्धम् । अ' । २ ग. घ. छ. ज. 'क इत्येकरिक्त्रो न प्रा' । ३ क प म पूर्व' ।

मजेष्वौरसेषु सत्सु न प्रतिनिधिरस्ति, शूद्रापुत्रस्त्वौरसे सत्यापि पुत्रप्रतिनिधिः कार्य एवेति ।

मनुः—“ यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिक दशभौह्याच्छूद्रापुत्राय धर्मत ” ॥

अपुत्रस्य दशमादंशादधिकं पत्न्यादयो गृह्णन्तीत्यर्थसिद्धम् ॥

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥ १३४ ॥

शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छातोऽशहरो भवेत् । पिता यावन्तमंशं दातु-
मिच्छति तस्मै तावास्तस्य भवतीत्यर्थः । मृते पितरि परिणीताः पुत्रास्तदीया
भ्रातर एकस्य यावान्भागो भवति, तदर्धं तस्मै दद्युः । अभ्रातृकस्तु पितृपरि-
णीतोत्पन्नभ्रातृरहितो दौहित्रेष्वसत्सु सर्वं पितृभ्यं हरेत् । सत्सु तु भागार्ध-
मेव । अत्र शूद्रग्रहणाद्विजोत्पन्नस्य दासीपुत्रस्य पितृधनाशहरत्वं नास्तीति
गम्यते ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

पुत्रत्वप्रतिनिधिरहितस्य मृतस्य धनगानां क्रममाह—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ॥

तत्सुता गोत्रजो बन्धुशिष्यसन्नह्यचारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ॥

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

अपुत्रस्याविद्यमानमुख्यगौणपुत्रस्य स्वर्यातस्य मृतस्य धनभागधनग्राही
पत्न्यादीना क्रमेण निर्दिष्टानां पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो वेदितव्यः ।
एष विधिः सर्ववर्णसाधारणः ।

बृहस्पतिः—“ आश्राये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारि च सूरिभि ।

शरीरार्थं स्मृता भार्या पुण्यापुण्यकले समा ॥

यस्य नोपरता भार्या देहार्थं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्थंशरीरेऽर्थं कथमन्य समाप्नुयात् ॥

×सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृभ्रातृसनाभिभि ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥

* मिताक्षरायां त्रैतादश पाठ —कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिष्विति ।

१ क 'मादराज्ञनेच्छूद्रापुत्राऽर्धत । २ क 'न 'विनम् । अ' ।

(दायविभागप्रकरणम् ८)

पूर्वं मृता स्वशिहोत्रं मृते भर्तरि तद्धनम् ।
विन्देस्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः ॥
जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यधान्यरसाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषाण्मासिकादिकम् ॥
पितृव्यगुरुदौहित्रान्स्वसृभर्त्र्यायमातुलान् ।
पूनयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन्स्त्रियः ॥
तरसपिण्डा बान्धवाश्च ये तस्याः परिपन्थिनः ।
हिंस्युर्धनानि ताव्राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥

विष्णुः—“ अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे
पितृगामि, तदभावे मातृगामि, तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे
भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे बन्धुगामि, तदभावे सकुल्यगामि,
तदभावे सहाध्यायगामि, तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि” ।

वृहस्पतिः—“ मृतोऽनपत्योऽमार्यश्चेद्भ्रतृपितृमातृकः ।
सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेरन्यथाशतः ” ॥

शङ्खः पुनरन्यथा क्रममाह—

“ अथापुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यं, तदभावे
मातापितरौ छमेनां परनी वा श्येष्टा ” इति ।

देवळः—“ ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्सहोदराः ।
तुलया दुहितरो वाऽपि धियमाणः पिताऽपि वा ॥
सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ” इति ॥

नारदोऽपि—“ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिद्धेत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन्यनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामा जोवितक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां मनुश्चेदाच्छिन्द्युरितराभु तत् ” ॥

तथा—“ अन्यत्र ब्राह्मणार्त्कि तु राजा धर्मपरायणः ।
तस्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृतः ” इति ॥

एवमेपां वाक्यानामापातनः प्रतिभासमानविरोधानां विरोधपरिहारेण
प्रामाण्यसिद्धये भिन्नविषयता वाच्या । अत्र केचिदाहुः—या देवरादन्य-
स्माद्वाऽपि सपिण्डाद्गुरुश्वशुरादिवचनात्पुत्रमिच्छति, तद्विषयं पत्नीदुहितर

इत्यादिवचनमिति । तदयुक्तं, दुष्परिहारो हि बहुतरसम्पत्त्यन्तरविरोधोऽत्र पक्षे । तथा हि—“ रिक्थलोमात्रास्ति नियोगः ” इति वसिष्ठः । अनेन हि रिक्थग्राहिण्या नियोगानधिकार उच्यते । ननु मा भूत्तस्मात्त्रियोगः, पूर्वभेष नियुक्तायाः पश्चाद्धनभावत्वं “पत्नी दुहितरः” इत्यनेन विधीयतां, तदसत् । तथा हि सति तेनैव जनिष्यमाणेन क्षेत्रज्ञेन पुत्रेण धनस्वाप्तिनोऽतीतस्य पुष्वत्वं स्यात् । अपुत्रस्य धनं पत्नी भजत इति पत्नी दुहितर इत्यनेन विधीयते । अत एव मनुः—

“ धनं यो विभुयाद्भ्रातृमृतस्य त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ” इति ॥

तस्यैव तन्न तु जनन्या इत्यर्थः ।

“ ससिधतस्यानपत्यस्य गोत्रात्तनुं समाहरेत् ।

तत्र यो रिक्थभागः स्यात्त तस्मै प्रतिपादयेत् ” ॥

तस्मै तन्तवेऽपत्यायेत्यर्थः । तच्च नियोगार्थित्वं रिक्थग्राहित्वे विरुद्धत्वात्कथमिव हेतुः । विरोधमेव गौतमः स्पष्टयति—

“ पिण्डगोत्रार्थसंबद्धा रिक्थ विभजेरन्ध्री याऽन-

पत्यस्य बीजं वा लिप्सेत ” इति ।

अनेन ह्यनपत्यभर्तृधनग्राहित्वस्य बीजलिप्तासूचितनियोगार्थित्वस्य च विकल्पः प्रतिपाद्यते । अतः स्पष्टो विरोधः । वृद्धमत्तरपि—

“ अपुत्रा शयनं भर्तुं पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ”

इति वदन्नियोगार्थिन्या नास्ति रिक्थग्राहित्वमिति स्पष्टयति । तथा हि सति भर्तुः शयनं पालयन्तीति न वाच्यं स्यात् । तस्मात्त्रेयं व्यवस्था युज्यते ।

कथं तर्हि विरोधपरिहारः । उच्यते—“ अपुत्रा शयनं भर्तुः ” इत्यादिमनु-वाक्योक्तगुणा पत्नी पितृभ्रातृसद्भावेऽपि स्वयमेव पतिधनं समग्रं गृह्णाति, पत्युश्च श्राद्धादि करोति । अनेनैवाभिभाषेण वृहस्पतिनाऽप्युक्तम्—

“ पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः ” इति ॥

तथा या पितृधनानुपघातेन स्वयमर्जयितुर्भर्तुः परिचर्यां ययावत्कृतवती संयतेन्द्रिया च सा भर्तुः सकलमेव धनं देवरेषु विद्यमानेष्वपि गृह्णाति । या तु तारुण्यादिना संभावितव्यभिचारा तस्यां विद्यमानायापि मृतकस्य

(दायविभागप्रकरणम् *)

भर्तृभ्रातृगाम्भेव विचं, न तु पत्नीगामि । तत्रापि चैषा व्यवस्था—यदि तद्भ्रातृभिः स्वपितृधनानुपघातेन संभूय समुत्थानेन धनमर्जितं, तदा पित्रोः सद्भ्रातृभिरपि भ्रातर एव धनग्राहिणः । यदा तु पितृपितामहाद्युपार्जितं धनं, तदा न भ्रातृणां धनभागित्वं किंतु पित्रोरिति । एवं विषयव्यवस्थायां सर्व-
वाक्याविरोधः । न च वाच्यमेकाकिनी स्त्री यज्ञेऽनधिकृता कथं यज्ञार्थतपो-
त्पन्नं गृह्णीयादिति । सर्वस्या एव धनोत्पत्तेर्यज्ञार्थत्वे प्रमाणाभावात् । यैव हि—

“ द्वादश राजीर्दीक्षितो मृतिं नधीत ”

इत्येवमादिवचनविहिता सैव धनोत्पत्तिः क्रैतव्या । अन्यथा तु पुरुषार्थेन । यदापि चार्थवादवचनम्—

“ तस्मैऽस्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाः ”

इति, तदपि यथाप्राप्ति वर्णनीयमनुवादकत्वादि^१ति पुत्रसद्भावविषयत्वेन व्याख्येयम् । अस्ति च स्त्रीणामेकाकिनीनामपि पूर्तधर्मधिकारः । तेन सत्र धनं ता उपयोक्ष्यन्ते । यत्तु नारदेन—“ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् ” इत्य-
भिधायोक्तम्—

“ मरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामा जीवितसयात् ”

इत्यादि, तत्पुनर्भूस्वैरिण्यादिविषयं वेदितव्यम् । स्त्रीशब्दमात्रप्रयोगात् । पत्नीशब्दस्तु विवाहयज्ञसंयोगिन्यामेव वर्तते “ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ” इति शब्दस्मृतेः । एवं पत्न्यामसत्यां पितृसमानवर्णा दुहितरोऽपुत्रधनस्वामिन्यः ।

नारदः—“ पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसतानदर्शनात् ।

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः संतानकारकौ ” ॥

तथा—“ यथैवाऽऽत्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ अद्वादकात्संभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ।

तस्यां पितृधने त्वन्यः कथं गृहीत मानवः ॥

सदृशी सदृशेनोदा साध्वी शुश्रूषणे रता ।

कृताकृता वा पुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सा ” ॥

सदृशी सवर्णा । अतोऽसवर्णाया दुहितुस्नधिकारो दायहरत्वे । कृता-

* एतदग्रे 'लक्षम्' इत्यधिक पद सस्त्रादर्शपुस्तकेषु विद्यते ।

कृता पुत्रिकेत्यर्थः । अत्र च कृताकृता वेत्यनेन पुत्रिका दृष्टान्ततयोपादीयते,
न पुनस्तस्या अपुत्रपितृभनग्राहित्वं विधीयते । न हि पुत्रिकापिताऽपुत्र इति
शक्यते वक्तुं, पुत्रिकाया अपि पुत्रत्वात् । तथा च वसिष्ठः—“ तृतीयः पुत्रिका
विज्ञायते ” इति । एतेन यदुक्तं केनचित्पत्नी दुहितर इत्यत्र दुहितृशब्देन पुत्रि-
कोच्यते इति तन्निरस्तं वेदितव्यम् । माता च पिता च पितरौ तौ पुत्रस्य
पत्न्या दुहितृभिश्च रहितस्य धनग्राहिणौ । बृहस्पतिः—

“ मार्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य तु ।

माता रिक्थदरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुत्तया ” ॥

मनुः—“ अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

गातर्षपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् ” ॥

पित्रोरभावे भ्रातरस्ते तु सोदरा एव प्रत्यासन्नतरत्वात् । ते हि मृतभ्रा-
त्रपेक्षयैकस्यैव मातृवर्गस्य श्राद्धकारिणो न तु सापत्न्याः । यस्तु शङ्खलिखि-
तपैठीनसिधचः—

“ अपुत्रस्य स्वर्यातस्य भ्रातृगामि धनं तदभावे

मातापितरौ लभेतां पत्नी वा ज्येष्ठा ”

इत्यादि, तस्मिन्पुत्रानुपघातेनाजितविभक्तधनेषु भ्रातृषु द्रष्टव्यम् । अता-
दृशभ्रातृभावे च पितरौ ज्येष्ठा वा पत्नी । उक्तलक्षणभ्रातृविलक्षणास्तु
भ्रातरो याज्ञवल्क्योक्तक्रमानुक्रमेण रिक्थभाजो भन्तव्या इति सर्वमविरु-
द्धम् । यदपि देवलेनोक्तम्—

“ ततो दायमपुत्रस्य विमजेरन्सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वाऽपि त्रियमाणः पिताऽपि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता मार्या चेति यथाक्रमम् ”

इति, तत्रापि शङ्खवचनव्यवस्थाप्रकारेण सोदराणां पूर्वं दायग्राहित्वं
ज्ञातव्यम् । भ्रात्रभावे तत्सुतास्तदभावे गोत्रजाः । तत्र प्रत्यासन्नः पूर्वं धन-
भाक् । यदाह मनुः—

“ अनन्तरः सपिण्डायस्तस्य तस्य धनं भवेत् ” इति ।

अनन्तरता च तेनैवोक्ता—

“ त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदस्तेषा पञ्चमो नोपैष्यते ” ॥

(दायविभागप्रकरणम् ८)

संप्रदानकारकीभूतानां पित्रादीनां प्रयाणां चौदकादिदाता, यश्च तत्सं-
सृतिजोऽन्योऽपि तेषामेवोदकादिदाता स तस्य प्रत्यासन्नः सपिण्डः । तदत्र
तु सोदरो भ्राताऽविशेषेण प्रत्यासन्नः, समानसंप्रदानोदकादिदातृत्वात् ।
तत्पुत्रः पुनरीषञ्चवहितः पितृपिण्डे संप्रदानत्वात् । तत्पौत्रस्तु ततोऽपि व्यव-
हितः पितृपितामहपिण्डयोर्भिन्नसंप्रदानकत्वात् । तत्पौत्रस्त्वत्यन्तव्यवहितः
पिण्डत्रयेऽपि संप्रदानभेदात् । एवं भ्राता तत्पुत्रस्तत्पौत्र इति पितृसंततौ त्रयः
प्रत्यासन्नाः सपिण्डाः । एवं पितामहसंततौ प्रपितामहसंततौ च । एषामभावे
पित्रादित्रयस्य ये पौत्रास्तेषां पुत्रादित्रयं सापिण्ड्याद्धनग्राहकम् । गोत्रजाभावे
वन्धुः पितृप्वसा मातृप्वसा मातुलमुतादिः । तदभावे शिष्य उपनीय वेद-
मध्यापितो धनभागभवति । तदभावे सन्नह्यचारी, एकाचार्यकः । यत्तु कार्या-
यनेनोक्तम्—

“ विमक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्रामावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ”

इति, तत्र पुत्राभाव इत्येतत्प्रदर्शनार्थम् । तेन पत्न्या दुहितृणामभाव इति
द्रष्टव्यम् । पितुरभावे माता, मात्राऽनुमेतो वा मा(भ्रा)तैव ।

“ माता रिकथहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञया ” इति वचनात् ।

एषामभावे मृतस्य पितामही, दुहितृदौहित्रानन्तरम् ।

मृतस्यपतिः—“ तदभावे भ्रातरस्तु भ्रातृपुत्राः सनामयः ।

सकुल्या बान्धवाः शिष्याः श्रोत्रिग्राह्य घनार्हकाः ” ॥

नारदः—“ अभावे च दुहितृणां सकुल्या बान्धवास्तथा ।

ततः सजात्याः सर्वेषामभावे रानगामि तत् ॥

अन्यथ ब्राह्मणात्क तु राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दापविधिः स्मृतः ” ॥

अत्राभावे दुहितृणामिति पित्रोरप्यभाव उपलक्ष्यते । तत्स्त्रीणामपरिणी-
तानां स्वैरिणीनां वा पुनर्भर्ता वा ।

“ सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिकथैर्भागिनः ।

त्रैविधाः शुचयो दान्तास्तथा घर्मो न हीयते ॥

अहार्थं ब्राह्मणद्रव्य राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषा तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ” ॥

नृपो जनपदस्य याता ।

वृहस्पतिः—“ ये पुत्राः सत्रविशूद्रा पत्नीभ्रातृविर्जिता ।
तेण धनहरो राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ” ॥

पैठीनसिः—“ परिषद्भामि वा श्रोत्रियद्रव्यं न राजगामि, न ह्ययं
राज्ञा देवतागणसंस्थितं न निक्षेपोपनिधिक्रियाक्रमा-
गतं न बालस्त्रीधनान्येव ह्याह—

न ह्ययं स्त्रीधनं राज्ञा तथा बालधनानि च ।

नार्या षड्भागं वित्तं बालानां पैतृकं धनम् ” ॥

स्मृतिः—“ यो यत आददीत स तस्मै श्राद्धं कुर्या-
त्पिण्डं च त्रिपुरुषं दद्यात् ” इति ।

त्रिपुरुषमित्यभावस्याश्राद्धाभिमायम् ।

विष्णुः—“ अर्तः पितृवित्तालभेऽपि पिण्डं दद्यात् ”

पत्नी दुहितर इत्यत्र वाक्ये केचित्पर्यनुयुञ्जते, यथा—स्त्रियाः सभर्तृकाया
एषेष्टापूर्तयोरधिकारो न तु केनलायास्तस्या भर्तृरहितत्वादेव च तथा न
कामः सेवनीयः किंतु तपस्तीव्रम् । न च धर्मकामयोरनुपयुज्यमानोऽर्थो भवति
पुरुषार्थः । तस्मात्पित्रादिषु धर्मकामोपयोगिधनभाजनेषु सत्सु न पत्न्या
धनभाक्त्वम्, तस्मात्पुत्रस्य मृतकस्य धनं पत्नी निर्वाहमात्रसमर्थमादद्यान्नाधिकं,
तद्विषयं पत्न्या धनभावत्ववचनम् । यस्य तु पत्नीरहितस्य धनं दुहितृविवा-
हमात्रपर्याप्तं तद्विषयं दुहितृणां धनग्राहित्वमनेनोच्यते । अतोऽधिकस्य मृत-
कधनस्य पत्नीदुहितृसद्भावेऽपि सपिण्डाः पित्रादय एव ग्राहकाः श्रद्धादिवा-
चयसाध्याञ्जवन्तीति मन्तव्यमिति ।

तदयुक्तं, धनस्वामिनः ममये सति तद्धनेऽन्यस्य स्वामित्वोत्पत्तौ विधेयार्था
यथाऽऽह भगवान्—पत्न्या दुहितृणां स्वामित्वोत्पत्तौ न तूत्पाद्या । “ पाणिग्र-
णादि सहत्वम् ” इत्यादिनाऽऽपस्तम्बवाक्येन भर्तृधने स्त्रीणां स्वामित्वं पाणिग्र-
हणमेव साधयतीति विधीयते । दुहितृणां पुत्रवज्जन्मनत्रं पितृधने स्वामिभाव-
सिद्धिरिति वेदितव्यम् । तत्रय पत्न्यां दुहितरि मत्वा तैपोः स्वामित्वं
याचित्वा पित्रादिसामित्यविधिरनेन वाक्येन न वार्यः । अभावे तु पत्नी-
दुहितोर्याधनिरपेक्षं त्रिषाधकृतमस्येति वेदव्यमाच्यते, ततस्तत्परिहारार्थं
पत्न्यायभावं एव पित्रादीनां धनभाक्त्वमिह प्रमेयम् । यत्तु श्रद्धादिभिः पित्रा-

(दायविभागप्रकरणम् ८)

द्यभावे पत्न्या धनग्राहकत्वमुच्यते, तत्कारणान्तरेण भर्तृधने यस्या अधिकारादिपदास्पदं स्वामित्वमपेतं तद्विषयं द्रष्टव्यम् । उक्तं च कारणान्तरं—“हताधिकारां मलिनाम् ” इत्यत्र भर्तृधने पत्न्याः स्वामित्वभ्रंशं प्रति । तस्मादुक्तैव व्यवस्था युक्ता । यदुक्तं स्त्रीणां स्वनिर्वाहसमर्थादधिकोऽर्थो निरर्थक इति, तदपि नैव युक्तम् । उक्तं हि स्त्रीणामभर्तृकाणां मन्त्राभिसाध्यवर्गादन्यत्र धर्मे दानादावस्त्वधिकार इति । तेन स्वतन्त्रोपयुज्यमानेऽर्थे तासामुपयोगः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

अथ गृहस्थव्यतिरिक्तानामाश्रमिणां परेतानां धनग्राहकान्सक्रमकानाह—

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ॥

क्रमेणाऽऽचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥ १३७ ॥

वानप्रस्थादीनामन्यतमस्य मृतस्य रिक्थमाचार्यादयः क्रमेण गृह्णीयुः । पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो गृह्णीयादित्यर्थः । सद्गुणवाञ्छिष्यः सच्छिष्यः । धर्मभ्राता समानाचार्यः । एकतीर्थी एकसिद्धान्तः । एकवाराणसीमभृतितीर्थनिवासी वा । वानप्रस्थस्य धनमस्तीति वचनात्—

“त्यजेदाश्रयुजे मासि उत्पन्नं पूर्वसंचितम्”

इत्यस्माद्गम्यते । यतिब्रह्मचारिणोरपि कन्यादि किञ्चिदस्त्येव ॥ १३७ ॥

अपुत्रस्य भ्रातुः पत्नीदुहितृणां पित्रोश्चाभावे भ्रातृणां भवतीत्युक्तं तत्र विशेषमाह—

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ॥

दद्यादपहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं हरेत् ॥

असंसृष्ट्यपि चाऽऽद्यात्सोदर्यो नान्यमातृकः ॥ १३९ ॥

विभक्तस्य धनस्य विभक्तैर्नैव धनान्तरेण मिश्रणं संसृष्टं तद्दानसंसृष्टी, तस्य मृतस्य धनं संसृष्ट्येव भ्राता हरेत् । भ्राताऽत्र सोदर एव न पुनरन्योदर्यः संसृष्ट्यपि । संसृष्टिनस्तु जातस्य तन्मरणोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य तद्भागं तत्पुत्राय जीवन्संसृष्टी दद्यात् । एतच्चान मसद्भादुक्तम् । अत्र गृहस्पतिः—

१ क. 'आरिषा' । २ ग. 'य छ परीता' । ३ क छ 'ति मनुष' । ४ ग. 'देल्वस' ।

“ विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणापवा प्रीत्या तत्संघटः स उच्यते ” ॥

अनेन त्रिविधाः संसृष्टिनो भवन्तीत्यनुद्यते । तेषां मध्यादपुत्रस्य संसृष्टि-
नोऽशः सोदरेण संसृष्टिना ग्राह्य इति यदुच्यते तर्त्क मृतस्य पत्न्यादिसद्भावे
तद्विपर्यये चेति जिज्ञासायामाह—

“ यदा कश्चित्प्रमोयेत प्रवनेद्वा कथंचन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य घर्षोऽयमभार्षपितृकस्य च ” इति ॥

अतश्च संसृष्टिनोऽपि यदि पत्न्यादयः सन्ति तदा पत्नी दुहितर इत्यपमेव
क्रमः । यत्र भ्रातृणां स्वयग्राहित्वे भाते संसृष्टिसोदरत्वसंभवे तद्विशिष्टस्यैव
भ्रातृर्धनभावत्वं नियम्यते । भगिन्याः सोदरभ्रातृभावेऽधिकारिता मन्त्वया ।
अन्यथा “ तस्मान्निरिन्द्रियाः स्त्रियोऽदायादाः ” इति श्रुतिविरोधः स्यादिति ।
लक्तमेतत्संसृष्टिनो मृतकस्पांशं सोदर्यः संसृष्टी हरोदिति । एतदेव व्यतिरेकतः
स्पष्टयितुमाह—

“ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्याद्धर्मिणं हरेत् ” ।

निगदव्याख्यातमेतत् । यदा पुनरन्योदर्यः संसृष्टी न सोदरश्चेत्तदा कौऽश-
हर इत्यपेक्षायामाह—

“ असंसृष्ट्यपि चाऽऽदघात्सोदर्यो नान्यमावृजः(कः) ” ।

सोदर्यो यद्यप्यसंसृष्टी तथाऽपि स पचाऽऽददीत न पुनरन्योदर्यः संसृ-
ष्ट्यपि । अन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं विशेषणमसंसृष्ट्यपीत्यपिशब्दाद्भवत्यते, तेनाय-
मर्थः सिद्धः—यदि सोदरत्वं संसृष्टित्वं च विद्यते तदा स एव तादृशस्पांशं
हरति । यदा पुनः संसृष्टित्वमन्योदर्यस्य तदा सोदरत्वमेवांशहरत्वे निमित्तं
नेतरदिति ।

मनुः—“ विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेत्पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्जपैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ” ॥

अनेन ज्यैष्ठ्यानिमित्तं विभागवैषम्यं निषिध्यते नान्यनिमित्तं, तेन संसर्ग-
समये म(त)दीयं यावद्धनं संसृष्टं विभागसमये तदनुसारेणैव भागं लभते । अत्रैव
विशेषान्तरमाह वृहस्पतिः—

(दासविभागप्रकरणम् ८)

“ संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिना धनम् ।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो व्यंशः श्रेयाः समाशिनः ॥
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
त्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ॥
सोदर्या विभजेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरौ ये च संसृष्टा भगिन्याश्च सनाभयः ” ॥

अंशप्रदानं विभागस्ततो हानिः पारिव्राज्यपातित्यादिनाऽनधिकारः ।
तस्य भागो न लुप्यते कल्पनीय इत्यर्थः । तं भागं सोदरा यदि संसृष्टिनस्तदा
त एव गृह्णीयुः । नासंसृष्टिनः सोदर्या अपि । संसृष्टिनां सोदराणामभावे सर्वे
सोदराः समेत्य मिलित्वा सहिताः समं प्रधानाभावेन समं न्यूनाधिकं न
विभजेरन् । सोदराणामभावे भगिन्यः सनाभयः सोदर्या विभजेरन्निति शेषः ।
तासामप्यभावेऽन्योदर्या भगिन्यो भ्रातरश्च ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

सर्वत्र विभागेऽना(न)धिकृतानाह—

स्त्रीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः ॥

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्यास्तु निरंशकाः ॥१४०॥

स्त्रीवाद्या निरंशकाः । अंशो भागस्तद्रहिताः कार्याः । भर्तव्यास्तु ते भवन्ति ।
स्त्रीवः पण्डः । पतितो चक्षुते । तज्जः पतितोत्पन्नः । तस्य यद्यपि पतितग्रहणे-
नैव ग्रहणं सिद्धम् । उक्तं वसिष्ठेन—“ पतितोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुः ”
इति । तथाऽपि तस्य पृथग्ग्रहणं कार्यम् । अन्यथा “ औरसस्रेत्रजास्तेषाम् ”
इति वाक्यबलाद्भार्गाहता स्यात् । पद्भुश्वरणरहितः । उन्मत्तक उन्मादी । उ-
न्मादो रोगविशेषः । जडो मूढः । अन्धोऽचक्षुः । अचिकित्स्यरोगोऽप्रतिसमाधेय-
व्याधिः । आद्यशब्दः शास्त्रान्तरोक्तानां भागानर्हणां संग्रहार्थः । तत्र नारदः—

“ पितृद्विद्वपतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽज्ञं लभेरन्नेत्रजाः क्षुनः ” ॥

पितृद्विद्वपितृद्वेपी । उपपातकमुपपातः । तद्युक्त औपपातिकः ।

मनुः—“ सर्वे एव विवर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरौ धनम् ।

दीर्घितीमामयप्रसा जडोन्मत्तान्धपद्मवः ॥

अनंशौ ह्यवपतितौ जात्यन्धवधिरावपि ।

उन्मत्ता जडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

वसिष्ठः—“ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ॥ गृहस्थाश्रमापेक्षमाश्रमान्तरत्वम् ।

काल्यायनः—“ अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति ॥”

अक्रमेण वर्णक्रमजन्मक्रमातिक्रमेण योढा तस्याः सुतोऽक्रमोढासुतः । सगो-
त्रात्स्वपेक्षया समानगोत्रात्परिणेतुर्यो जायते । एतेषां च वाचनिकमंशान-
हृत्वं, न पुनर्धर्मानधिकारित्वहेतुकं, धर्मानधिकारिताया हेत्वभावात् । यद्यपि
पतितस्य धर्मानधिकारस्तथाऽपि मान्यपद्मवादीनां, तेषां ह्यज्यावेक्षणाद्यद्-
वत्येव धर्मविशेषेऽनधिकारो न सामान्यतो धर्ममात्रे ।^१ अस्ति हि तेषामिष्टे
धर्मे गृह्याद्युक्तोऽधिकारः । कृतदारा हि ते । तथा हि मनुः—

“ यद्यथिता तु दारैः स्यात्कृत्वादीनां कथंचन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥”

अतः कृत्वादीनां दारवत्त्ववचनात्तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यमस्तीति गम्यते । न च वाच्यं
दारपरिग्रहे सति पश्चादन्धत्वादिदोषोदये विषये यद्यथितेति वचनमिति ।
तथा सति पूर्ववदये जात्यन्धग्रहणं न क्रियेत । भवतु वा जात्यन्धादीनामु-
त्पन्नतन्तूनामपत्यमस्तीति भावादिष्टे धर्मे तेषामनधिकारः, पूर्वं तु शूद्रादिवदस्त्येव ।
तस्मान्न धर्मानधिकारित्वहेतुकं तेषामनंशत्वं, किं तु वाचनिकमेव । यत्तु यौधा-
यन आह—

“ अतीवव्यवहारान्नासाच्छादनैर्विभृसुरन्धनदृष्टीवन्धस-

निव्याधितादींश्चाकर्मिणः पतिततज्जातवर्जम् ॥” इति ।

अकर्म कृप्यादिकं जीविकात्मकं येषां न विद्यते त इति, पतिततज्जातवर्जमिति
पतितं तज्जातं च वर्जयित्वाऽन्यान्विभृषादित्यर्थः ॥ १४० ॥

कृत्वादीनामनंशत्वेन तत्पुत्राणामनंशत्वं प्राप्तं तदपवादमाह—

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ॥

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्भर्तृसात्कृताः ॥ १४१ ॥

अपुत्रा योपितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ १४२ ॥

(दासविभागप्रकरणम् ८)

एषां स्त्रीवादीनामौरसाः क्षेत्रजाश्च पातित्यादिदोषरहिता अंशं लभन्ते ।
स्त्रीवस्थापत्यं चिकित्सादिवशाद्भवति, ते(ए)षां च कन्यका आ विवाहाद्भर्तव्याः।
एषामेव च योपितोऽपुत्राः परिणीता भर्तव्या यदि साध्व्यः । व्यवभचारिण्यो
देवरादिभक्तिभूलाश्च निर्वास्या गृहाद्ग्रहिष्कार्याः । कन्यकास्तु पतितोत्पन्ना
अपि पोष्या विवाहयितव्याश्च । यदाह वासिष्ठः—

“ पतितोऽपलः पतितो भवतीत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः सा

हि परगामिनी ” इति ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

स्त्रियामंशहरत्वाभावे स्त्रीधनहर्तृनग्रे विवर्धुः स्त्रीधनस्वरूपं तावदाह—

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ॥

आधिवेदनिकं चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

पित्रादिभिर्पेदत्तमध्यग्नौ विवाहकालेऽग्निमधिकृत्य गृह्ण्यते, तद्धपन्नि ।
अधिवेदननिमित्तमाधिवेदनिकम् । विद्यमानायां भार्यायां भार्यान्तरपरिणयन-
माधिवेदनम् । चशब्द आद्यर्थः । तेन च स्त्रीधनान्तरपरिग्रहः । तद्यथा—
कार्याः पत्न्यः समाश्रिताः । माताऽप्यंशं समं हरेत् । स्वस्मादंशाच्चतुर्भागं
मातुः परिणाहं स्त्रियो विभजेरन् । अन्यदपि यत्स्त्रीस्वामिकं तत्स्त्रीधनमिति
मन्यादिभिः परिकीर्तितम् । कात्यायनः—

“ विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निंनिघौ ।

तदध्यश्रिक्तं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

अध्यावह्निकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

श्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चिच्छुश्रा वा श्वशुरेण वा ।

पादवन्दनिकं तच्च लावण्याम्नितमुच्यते ॥

ऊनायाः कन्यकाया वा पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ” ॥

हृद्व्यासः—“ यत्कन्यया विवाहे च विवाहात्परतश्च यत् ।

पितृभ्रातृगृहात्प्राप्तं तच्च सौदायिकं स्मृतम् ” ॥

तथा—“ विवाहकाले यत्किञ्चिद्द्वारायोद्दिश्य दीयते ।

कन्यायास्तद्भन सर्वमविभाज्यं च कन्युभिः ” ॥

काल्यायनः—“ सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्थार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ” ॥

यत्पुनराह नारदः—“ मर्त्रां प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्द्याद्वा स्थावराहते ”

इति, तत्प्रीतिदत्तस्थावरविषयम् ।

काल्यायनः—“ विवाहात्परतो यत्तु लब्धं मर्तृकुलारिष्या ।

मर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्गर्भैः ॥

गृहोपैस्करैर्बाह्यानां दोह्यामरणकर्मिणाम् ।

मृत्युलब्धं तु यत्किञ्चिच्छुद्धकं तत्परिकीर्तितम् ” ॥

व्यासः—“ द्विसाहस्रः परो दायः स्त्रियै देवो धनस्य च ।

यद्य मर्त्रां धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ” ॥

मत्स्यं कार्पापणसहस्रद्वयपरिमितो धनस्यैकदेशः परो दायः स्त्रियै देवः ।
परः परमः । दीयत इति दायः । तमिमं दायं भर्तृदत्तं वाऽनिषिद्धेन मार्गेण
यथाकामं देवरादेरनुमतमन्तरेणाप्यामुषात् । अतोऽधिके तु देवराद्यनुमतिर-
पेक्षणीयेत्यर्थाद्गम्यते ।

मनुः—“ पत्न्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो घृतो भवेत् ।

न तं मनेन्द्रायादा मममानाः पतन्ति ते ” ॥

सततघृतालंकारविषयमेतत् ।

“ न मर्ता नैव च पित्रा न सुनो भ्रातरो न च ।

व्यादाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रमथिष्यन्तः ॥

यदि श्लेकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्भलात् ।

सतृद्धि(द्धि) प्रनिदाप्यः स्याद्दण्डं नैव समाप्नुयात् ” ॥

काल्यायनः—“ जीवन्त्याः पतिपुत्रास्तु देवराः पितृभ्रान्धवाः ।

अनीशाः स्त्रीधनस्योक्ता दण्डयास्तपहरन्ति ये ” ॥

मनुः—“ जीवन्तीनां तु तामां ये तद्धरेयुः स्वभान्धवाः ।

ताऽशप्याद्यौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ” ॥

(दासविभागप्रकरणम् ८)

मृतानां स्त्रीणां धने बान्धवानामप्यधिकारो विवाहविशेषोपाधौ विद्यत
इत्यभिप्रायेणोक्तम्—जीवन्तीनामिति ॥ १४३ ॥

यदर्थं स्त्रीधनलक्षणमुक्तं तदिदानीमाह—

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ॥

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद्वाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

बन्धुभिः पितृव्यमातुलादिभिर्व्यदत्तं यच्च शुल्कं यच्चान्वाधेयकमित्यनेन सर्व-
मेव स्त्रीधनमुपलक्षितं तत्स्त्रियामनपत्यायामतीतायां बान्धवा अवाप्नुयुः ।
बान्धवसंबन्धि तद्भवतीत्यर्थः ॥ १४४ ॥

उक्तं सामान्येन बान्धवा अवाप्नुयुरिति, इदानीं यस्मिन्विषये बान्धवो
येऽधिक्रियन्ते तैदाह—

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ॥

दुहितणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तव ॥ १४५ ॥

अनपत्यायाः स्त्रिया ब्राह्मदैवार्पप्राजापत्यविवाहमाप्ताया धनं तद्भर्तुर्भवति ।
आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचविवाहलब्धायास्तु तदीयं धनं पितृगामि भवति ।
प्रसूताऽपत्यवती चेद्दुहितृणामेव । एतच्च सर्वविवाहविषयम् । पुत्रसद्भावेऽपि दुहि-
तृगामि मातृधनमित्येतदर्थमिदमिति । अतो मातुर्दुहितर इत्यनेन गतार्थम् । न
हि तत्राधिकारक्रम उक्तः । अत एव कात्यायनः—

“ दुहितृणामभावे तु रिक्थ पुत्रेषु तद्भवेत् ।

बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ” ॥

उत्तरार्धमासुरादिविवाहचतुष्टयोद्भाविषयम् ।

मनुः—“ स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्त कथं चन ।

ब्राह्मणी तद्भरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ” ॥

यच्च तैर्बोक्तम्—“ ब्राह्मदैवार्पगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्भवेत् ।

अतीतायामप्रनति भर्तुरेव तद्विष्यते ”

इति, तत्र गान्धर्वविवाहोद्भावा धनस्य भर्तृगामितया विकल्प इति मन्त-
व्यम् । यतः स एवाऽऽह—

“ यत्तस्यै स्याद्धनं दत्तं विवाहेऽप्यासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजसि मातापित्रोरादिव्यते ” ॥

आसुरविवाहकन्याशुल्कभाक्त्वं सोदरभ्रातृणां तदभावे मातुः । यदाह
गौतमः—

“ मगिनीशुल्कः सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः ” ।

वीधायनः—“ रिक्थं मृतायाः कन्याया गृह्णीतुः सोदराः स्वयम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ” ॥

मनुः—“ अप्रजायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।
घनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेदेवाविचारयन् ” ॥

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्र इत्येवं कृतायां पुत्रिकायामेतत् । या पुन-
रियं मे पुत्र इति क्रियते तद्विषयमाहतुः शक्यलिखितौ—

“ प्रेतायाः पुत्रिकाया न भर्ता घनमर्हत्यपुत्रायाः ” ।

पैठीनसिः—“ प्रेतायां पुत्रिकायां न भर्ता घनमर्हति । अनु-
त्राया मात्रा श्वश्रवा वा तद्ग्राह्यम् ” ।

बृहस्पतिः—“ मातुःस्वप्ता मातुलानी पितृव्यखी पितृप्वता ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
यदाऽऽसामौरसो न स्यात्पुत्रो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा घनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः ” ॥

पूर्वजस्य ज्येष्ठस्य पत्नी पूर्वजपत्नी ॥ १४२ ॥

स्त्रीघनविभागप्रसङ्गाद्वाद्वाद्वाविषयं किञ्चिदाह—

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्यात्सहोदयम् ॥

मृतायां सर्वमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

याचा वराय क्लेश्यादिदोषरहिताय कन्यां दत्त्वाऽन्यस्य श्रेयसो वरस्य
लाभे यस्तस्माद्धरति न ददाति, स राज्ञा दण्ड्यः । यावतो घनस्य वरेण
व्ययः कृतस्तावत्सदृष्टिकं घनं वराय च दद्यात् । राज्ञा दाप्य इत्यर्थः । तथा
प्राग्विवाहात्कन्याया मृतायां च घनं विवाहनिमित्तं कन्यापित्रे वरेण दत्तं
तेन कन्यापितुर्वरस्य च विवाहनिमित्तं घनव्ययं परिशोध्य शेषं वर
आददीत ॥ १४६ ॥

उक्तं मृताया घनविषयविशेषे भर्ता गृह्णीयादिति, इदानीं दुर्भिक्षादौ गृहीतं
स्त्रीघनं न भर्ता स्त्रियै दद्यादित्याह—

(दायविभागप्रकरणम् ८)

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ॥

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

दुर्भिक्षमन्नाभावः । धर्मकार्यं यदावश्यकं न तु काम्यम् । व्याधिस्तीव्रो दीर्घश्च तत्प्रतिक्रियार्थम् । संप्रतिरोधो निगडादिवन्धः । एतेषु निमित्तेषु स्वकीयधनाभावे स्त्रीधनं गृहीत्वैता आपदस्तरेत् । प्रतिदानसमर्थधनाभावे च तत्तस्यै न दद्यात् । ऋणाद्यलाभरूपापद्विषयमेतत् । अत एव देवलः—

“ वृत्तिरामरणं गृहकं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्त्रो तत्स्वयम्भवेदं पतिर्नाहिल्यनापदि ॥

वृथामोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सद्दिकम् ।

पुत्रार्तिहरणे वाऽपि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ॥

घृतगीतादिप्रयोजनो धनव्ययो वृथामोक्षः । भोगस्तु रुच्यन्नपानार्द्युपयोगः । पुत्रार्तिहरणे स्त्रीधनमुपभोग्यं ग्राह्यमित्यर्थः ।

कात्यायनः—“ न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

भादाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रमविष्णवः ॥

यदि ह्येकतरोऽप्येषा स्त्रीधनं भक्षयेद्धलात् ।

सवृद्धि(द्धि) प्रतिदाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव प्रदाप्यः स्याद्यदाऽनौ धनवान्भवेत् ॥

व्याधितं व्यसनस्थं च धनिकैर्वाऽपि पीडितम् ।

ज्ञात्वा निसृष्टं यत्प्रीत्या दद्यादात्मेच्छया तु सः ” ॥

यस्त्रिया भर्तारं व्याध्यादिव्यसनेभ्यो मोचयितुं धनं विद्यष्टं दत्तं तदा-
स्मेच्छया तस्यै दद्यात् ।

“ अथ चेत्स द्विमार्यः स्यान्नैव तां भजते पुनः ।

प्रीत्या निसृष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद्धलात् ॥

ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योपितः ।

तत्र स्वमादधीत स्त्री विभागं रिक्थिनां तथा ॥

लिखितस्येति घर्मोऽयं प्राप्ते भर्तृकुले वसेत् ” ।

लिखितस्य महर्षेर्भतोऽयं धर्मः । यद्वा भर्तृदेयस्य स्त्रीधनस्य पुत्रनिविष्टस्यायं धर्मः । प्राप्ते च धने स्त्री भर्तृकुले वसेन्नान्यत्र ।

“ व्याधिता प्रेतकार्ये च गच्छेद्वन्दुकुलं ततः ।
 अपकारक्रियायुक्ता निर्लेज्जा चार्थनाशिका ॥
 व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं सा च नार्हेति ।
 यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माद्द्रव्यं नियोजयेत् ॥
 स्थानेषु धर्मनिष्ठेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मसु ।
 मर्त्रा प्रतिश्रुतं देयगृणत्स्त्रीधनं मुतैः ॥
 तिष्ठेद्भर्तृकुले या तु तथा पितृकुले वसेत् ” ॥ १४७ ॥

अधिवेदनविषयमाह—

अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् ॥

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

यस्यां भार्यायां सत्यामन्या परिणीयते साऽधिविन्ना, सा चासौ स्त्री—
 अधिविन्नस्त्री तस्यै, आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नेति कृत्वा यदीयते
 तदित्यर्थः । तच्च समं, केनेत्यपेक्षिते प्रकृतत्वाद्दधुना परिणीतार्थे यदत्तं तेनेति
 गम्यते । एतच्च यस्यै स्त्रीधनं न दत्तं तस्यै देयम् । दत्ते तु तस्मिन्वर्धमेव देयं
 न समम् । अर्धशब्दोऽयं न समत्वप्रविभागवृत्तिः । एतच्च दत्ते स्त्रीधने तावद्-
 द्याद्यावताऽऽधिवेदनिकसमं भवतीत्यर्थः ॥ १४८ ॥

विभागसदसद्भावविवादे तत्सद्भावनिर्णयकारणान्पाह—

विभागनिह्वये ज्ञातिवन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ॥

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

इति दायविभागप्रकरणम् ॥ ८ ॥

नास्त्यावयोर्धने विभाग इति विभागस्य निह्वयेऽपलापे [ज्ञात्यादिभि-
 विभागभावना] ज्ञेया । तथा यौतकैः पृथग्भूतैर्गृहक्षेत्रादिभिर्विभागभावना
 ज्ञेया । ज्ञात्यादयः साक्ष्यादयो विभागे ज्ञातीनां साक्षित्वात् । गृहक्षेत्रप्र-
 हणं च शास्त्रान्तरोक्तविभागप्रमाणमदर्शनार्थम् ।

नारदः—“ दारग्रहणपञ्चनगृहक्षेत्रपरिमहाः ।

विमक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मगमन्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिमाद्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विमक्ता भ्रातरः कुर्युर्नीविमक्ताः परस्परम् ॥

(दायविभागप्रकरणम् ८)

एषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्पिपु ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लैरुपमप्यन्तरेण तान् " इति ॥

बृहस्पतिः—“ पृथगाप्यवयवधनाः कुमीदं च परस्परम् ।
वणिक्पथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ” ॥

वणिक्पथो वणिज्या ।

नारदः—“ यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्धर्मगुणोपेता न चेत्यकार्येषु संमताः ॥
स्वभागान्पदि वा दद्युस्ते *विक्रीयुरथापि वा ।
कुर्युर्विषेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ” ॥

अस्यार्थः—यदि भ्रातरः पृथक्परस्परानुपतिमृते धनसाध्यैर्धर्मकर्मिणो
यदि च तथैव पृथग्विचक्षणयात्मककृष्पादिक्रियाकारिणस्तथा कर्म गुणो
लाभः क्षयो वा तेनोपेताः स्युः, तथा कार्यान्तरेष्वपि पर्षद्भ्रामादिविषयेषु
विरुद्धास्ते विभक्ता इति ज्ञेयम् । अथ ते स्वभागविक्रयादिकं पथेष्टं कुर्युः ।

बृहस्पतिः—“ येनांशो यादृशो भुक्तस्तस्य तं न विचालयेत् ” ॥

तथा—“ स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवेदेत् ।
स राज्ञाऽशे स्वके स्यान्प्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत् ” ॥

अनुबन्ध आग्रहः ।

काल्यापनः—“ वसिष्ठेयं दशाब्दानि पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
विभक्ता भ्रातरस्ते च विज्ञेयाः पैतृके धने ॥
विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायदाः स्वावरे समाः ।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानादापनविक्रये ” ॥

विभक्तधना अविभक्तधना वा दायदाः स्वावरे समा भवन्ति । तेषां
मध्य एकैको दानादां समर्थो न भवतीत्यर्थः ॥ १४९ ॥

इति धीविद्याधरवैद्यमन्वर्ध्नादिशास्त्ररत्नेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरदि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्क-
दायविभागप्रकरणम् ॥ ८ ॥

* इदमर्थम् ।

अथ सटीकपाञ्चवल्क्यस्मृतौ

सीमाविवादप्रकरणम् । (९)

अथ सीमाविवादे निर्णयहेतूनाह—

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ॥

गोपाः सीमाकृपाणाश्च ये चान्ये वनगोचराः ॥१५०॥

नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषट्कैः ॥

सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

क्षेत्रस्य स्थावरस्य ग्रामाराणादेः सीम्नो मर्यादाया विवादे सामन्ताः समन्तात्परितोऽनन्तरग्रामादियोक्तारः, स्थविरा वृद्धाः । आदिशब्देन शास्त्रान्तरोक्ता अन्येऽपि सीमानिर्णायकाः कथ्यन्ते । गोपाः पशुपालाः । सीमाकृपाणाः सीमायाः कर्षकाः । आकारान्तोऽपि सीमाशब्दोऽस्ति । वनगोचरा वनोपजीविनः । एते सर्वे स्थलादिभिर्लिङ्गैरुपलक्षितामवधृतां सीमानं तद्विवादे नयेयुर्निर्णयेयुः । स्थलपुन्नता भूः । निम्नं परिक्ता । चैत्यः संपत्तिपन्नक्षेत्रद्रव्यस्वामिकस्त्रिपतो लिङ्गविशेषः । प्रसिद्धमन्यद् । सीम्नो भेदानाह नारदः—

“ ध्वजिनी भैत्स्यनी चैव नैयानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ” ॥

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । भैत्स्यनी मत्स्याधारजललक्षिता । नैयानी भूप-
ध्यनिहिततुषाङ्गारादिकुम्भोपलक्षिता । भयवर्जिताऽधिमत्यधिकृतलिङ्गगम्या ।
नृपेण सर्वाभावे स्वयंकृतेति वा । राजशासननीता राजाङ्गाकृता ।

मनुः—“ सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेदेता सुप्रकाशेषु सेतुषु ” ॥

ग्रामशब्दः मदर्शनार्थः । तेन जनपदयोः क्षेत्रयोर्गृहयोश्च मर्यादाविवादसं-
ग्रहः । एवं चतुर्विध एव सीमाविवादो भवति । ज्येष्ठमासग्रहणं न नियमार्थं
किंतु सौकर्यमाप्तं, सुकरं हि तदा सीमालिङ्गमदर्शनम् । नेतवः सेत्वादप्यः
सीमाहेतवः ।

(सीमानिवादप्रकरणम् ९)

“ निवेशकाले कर्तव्यः सीमाबन्धविनिश्चयः ।
प्रकाशोपांशुचिह्नैश्च लक्षितः संशयापहः ” ॥

निवेशो ग्रामादिप्रवेशारम्भः । सीमाबन्धः सीमाया निबन्धनं नियामकम् ।
उपांशु(श्च) प्रकाशम् ।

गृहस्पतिः—“ कूपवापीतडाकानि चैत्यारामसुरालयाः ।
प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत्सदा ॥
निहितानि तथाऽन्यानि यानि भूमिर्न मक्षयेत् ” ।

नारदः—“ ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।
गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिभावयेत् ” ॥

ग्रामादिशब्दैर्ग्रामादिभोक्तार उपलक्षिताः । समन्ततो य उपलक्ष्यन्ते
तांश्च सामन्तान्विवादविषयस्य ग्रामस्य समन्तात्सर्वतः स्थितान्वरिभावयेत् ।
नैन्वे(त्वे)कस्यामेव दिशि । स्थविरा वृद्धास्तानप्याह स एव—

“ निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं नृगुणान्वितैः ।
वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धा वृद्धास्ते परिकीर्तिताः ” ॥

स्थविरादय इत्यादिशब्देनान्पेऽपि शास्त्रान्तरोक्ता उच्यन्ते ।

“ आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तिवमेव च ।
अमोगमुक्तिः सीमा च पैदतु वादस्य हेतवः ” ॥

इति स्थावरस्य पट्टप्रकारता ।

कात्यायनः—“ तेषामभावे सामन्ता मूलवृद्धोद्भूतादयः ।
स्थावरे पट्टप्रकारेऽपि नात्र कार्या विचारणा ” ॥

तेषामिति साक्षिनिर्देशः । अत एव मनुः—

“ यदि संशय एवास्माल्लिहानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्याद्विवादे सीमनिर्णयः ” ॥

कात्यायनः—“ तस्मिन्भोगः प्रयोक्तव्यः सर्वसाक्षिषु तिष्ठति ।
लक्ष्यारूढश्चैतरेश्च साक्षां मार्गद्वयान्वितः ” ॥

मनुः—“ ग्रामीय(ण)ककुलानां तु समक्षं सीमसाक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिहानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

* मिताक्षरायां तु तद्वृणान्वितैरिति पाठः प्रदृश्यते ।

ते पृष्ठास्तु यथा द्युयुः सामन्ताः सीमनिर्णयम् ।

तथा तां च निषध्नीयात्समस्तां तांश्च साक्षिणः ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ” ॥

मौलानाह कात्यायनः—“ ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ” ॥

उद्धृतानपि स एवाऽऽह—“ उपश्रवणसंभोगकार्ख्यानोपचिक्षिताः ।

उद्धरन्ति ततो यस्माद्दृष्टास्ते ततः स्मृताः ” ॥

उपश्रवणं परस्परमसिद्धिः । कार्यं तत्करग्रहणम् । आख्यानं वार्ता । उद्धृ-
तादय इत्यादिशब्देन येषां परिग्रहस्तेषां निर्देशं स्वयमेव करोति—

“ संसक्तास्त्वथ सामन्तास्तसंसक्तास्त्वथोत्तराः ।

*संसक्तसक्तसक्तान्ताः पश्चाकाराः प्रकीर्तिताः ” ॥

क्षेत्रादेर्विमतिपन्नसीमकस्य सर्वासु दिक्षु येऽनन्तरं क्षेत्रादिभोक्तारस्ते
संसक्ताः । ये तु तदनन्तरास्ते सामन्ताः । येऽपि तदनन्तरास्ते संसक्तसंसक्ताः ।
तेषामपि येऽनन्तरास्ते संसक्तसक्तसक्ताः । एवं पश्चाकाराः षोडशसंख्यका
भवन्ति ।

तथा—“ सामन्ताभावेऽसामन्तैः कुर्यात्क्षेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमानु च तथा तद्वत्नगरदेशयोः ॥

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्धगौरवात् ।

तत्संसक्तेषु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

संसक्तसक्तदुष्टेषु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः ।

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञां धर्म विज्ञानता ॥

त्यक्त्वा दुष्टान्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ।

संमिश्रां कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ” ॥

मौलादिमिश्रानन्यान्सीमां प्रति निर्णयकान्कारयेदित्यर्थः ।

तथा—“ सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्ती गुणान्विताः ।

द्विगुणान्तुत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ” ॥

मतिवादिना सामन्तान्नत्यनिष्टोक्ती दोषोद्भावन इत्यर्थः । उत्तराः संस-

* मिताक्षरायां तु संसक्तसक्तसक्त इति पाठः ।

(सीमाविवेकप्रकरणम् ९)

क्तादयः । सामन्तादीनामसाक्षित्वेऽपि सीमालिङ्गानि वृक्षतुपादीनि प्रदर्शयतां सीमानिर्णायकत्वमुपपद्यत एव । त एव हि तदभिज्ञाः । यद्यपि वृक्षादिस्वरूपमन्येऽपि जानीयुस्तथाऽप्ययं वृक्षः सीमालिङ्गमयं नेति विवेकोऽन्येषां नास्ति । तथाऽत्र प्रदेशे तुपाङ्गारकादि निस्वातं विद्यत इति सामन्तादीनामेव शक्यं ज्ञातुम् । अत एव बृहस्पतिः—

“ करीपास्थितुपाङ्गारशर्कराशमकपालिकाः ।

सिकतेष्टकगोवालकर्पासास्थीनि मस्य च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निघापयेत् ।

ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥

वार्धके च शिशूना ते दर्शयेयुस्तथैव च ।

एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते ” ॥

यत एवैषां लिङ्गप्रदर्शकत्वेन निश्चायकत्वमत एव पापनिरततया व्याघशकुनिकव्यालग्राहिमभृतीनां साक्षिभावानर्हणामपीह परिग्रहः । केचित्पठन्ति सामन्ताः स्थविराद्या गणा इति । तस्मिन्पक्षे गणशब्देन ब्राह्मणादिसमूहवाचिनो गणिनो लक्ष्यन्ते । अस्ति च तेषां सीम्नि प्रामाण्यम् । यदाह नारदः—

“ क्षेत्रसीमाविवादेषु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।

नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतया नराः ॥

ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृपिज्ञोविनः ” ।

नवेद्युः सीमानमित्यनुष्ठौ नारद एव—

“ निम्नगापहतोन्मृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणीर्भोगदर्शनैः ” ॥

बृहस्पतिः—“ अन्यग्रामोत्तमाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

अन्यथा तु भवेद्भ्राभो नराणां राजदैविकः ॥

क्षयोदयो जीवन च देवराजवशात्तृणाम् ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पितः नदी ।

क्षयोदयेन चालया सा चालयन्दण्डमर्हति ॥

कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशात्तृणाम् ।

एकत्रै कूटपात तु भूमेरन्यत्र सश्रियतिः ॥

नदीनीरं प्रकुरुते तस्यैता न विचालयेत् ।

क्षेत्र ससम्पुल्लङ्घ्य भूमिदिङ्गता यदा भवेत् ॥

नदीस्त्रोतःप्रवाहेण क्षेत्रस्वामी लभेत ताम् ।

पूर्वस्वामी सस्यवापको लभेत । यावत्सस्यमिति शेषः ।

“ या राज्ञा ब्रोधलोभेन बलाज्यायेन वा हता ॥

प्रदत्ताऽन्यस्य तृष्टेन न सा मिद्धिमवाप्नुयात् ॥

प्रमाणरहिता भूमिं भुङ्गतो यस्य या हता ।

गुणाधिकस्य दत्ता वा तस्य ता नैव चालयेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ शपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्भूयुः सोऽस्ति विनिश्चयम् ।

दर्शयेयुर्निधानानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ” ॥

निधानानि निहितानि तुपाङ्गारादीनि सीमलिङ्गानीत्यर्थः ॥१५०॥१५१॥

यत्र न सन्ति सीमनिर्णयसमर्थाः साक्षिणः, सामन्ताश्च नैव शक्नुवन्ति
लिङ्गानि प्रदर्शयितुं, तत्र किं कार्यमित्यपेक्षित आह—

सामन्ता वा समा ग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ॥

रक्तस्रग्बसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

विवादविषयीभूतस्य ग्रामादेः समन्तात्सर्वतो वर्तमाना ग्रामादयो ग्रामा-
दिस्थाः पुरुषाः सामन्तास्ते च समाः समसंख्याकाः । तामेव समसंख्यां दर्श-
यति—चत्वारोऽष्टौ दशापि वा । अनेन द्वयोः पण्णां च व्यावृत्तिः । ते च
लोहितकुसुमस्रग्बिणो लोहितबसनाः क्षितिं लोष्टं च शिरसा धारयन्तश्चक्र-
म्यमाणाः सीमां नयेयुर्निर्णयेयुः ।

मनुः—“ शिरोमिस्ते गृहीत्वोर्वो स्रग्बिणो रक्तवाससः ।

स्वहृतैः शापिताः स्वैस्वैर्नयेयुम्ने समञ्जसम् ” ॥

नारदः—“ नैक. समुन्नयेत्सीमा नरः प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

एकश्चेद्गुणयेत्सीमा सोपवासः समुन्नयेत् ” ।

कात्यायनः—“ एको यद्गुणयेत्सीमामुपयोरीप्सितः कश्चित् ।

मस्तके क्षितिमारोप्य रक्तवासाः समाहितः ” ॥

बृहस्पतिः—“ ज्ञातृभिर्हैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसमतः ।

रक्तमारुपान्बन्धरो मृदमादाय सूर्धनि ॥

सत्यत्रयः सोपवासः सीमान्तं दर्शयेन्नरः ” ।

(सीमाविवादप्रकरणम् ९)

ज्ञातृचिह्नैर्विना ज्ञातृश्रिहस्य चाभाव इत्यर्थः ॥ १५२ ॥

मिथ्याकारिणां दण्डमाह—

• अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तादयो यद्यनृतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्युस्तदा मध्यमसाहसं कार्या-
पणानां चत्वारिंशदधिकानि पञ्च शतानिदण्डनीयाः ।

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—“ बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

कुर्युर्मगद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ”

इत्यादि, तदाश्वयदोपगौरवे सति द्रष्टव्यम् ।

यदप्यपरं तेनैवोक्तम्—“ न ज्ञानेन हि मुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं प्रति ।

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ॥

कीर्तिते यदि भेदः स्यादण्डस्तूत्तमसाहसम् ”

इति, तदपि कथितविषयम् ।

नारदः—“ शेषाश्चेदनृतं ब्रूयिनियुक्ता भूमिकर्मणि ।

जघन्यास्तेऽपि प्रत्येकं विनेयाः पूर्वसाहसम् ” ॥

शेषाः सामन्तेभ्योऽन्ये । जघन्या मौलसंभक्तादयः । पूर्वसाहसं मध्यमसाहसम् ।

तथा—“ गणवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डनीयाः पृथक्पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते तथा ” ॥

गणाश्च वृद्धादयश्च ते गणवृद्धादयः । आदिशब्देन मौलोऽनृतनगरग्राणा
गृह्यन्ते । एते च साक्षिधर्ममतिक्रामन्तः प्रथमसाहसं दण्डनीयाः । अनृतत्वं

मिथ्यात्वं च तेषां सीमलिङ्गानां निरुतातानामप्रदर्शने स्थलवृक्षादीनां चान्पथा-
दर्शने वेदितव्यम्* । सीमाचङ्क्रमणं तु मिथ्यात्वं व्यसनोदपाद्वेदितव्यम् ।

कात्यायनः—“ सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ।

शिवक्षपसससाहं दैवरानिकुम्प्यते ” ॥

लिङ्गानां ज्ञातृणां चाभावे यत्कार्यं तदाह—

अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा समिन्निः प्रवर्तकः ॥ १५३ ॥

ज्ञातृणां साक्षिसामन्तादीनां चिह्नानां च स्थलवृक्षादीनां चासंभवे राजैव
स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्तयेत् ।

+ इत उतर वेदितव्यमित्यन्त क पुस्तके न विषये ।

(सीमाविवादप्रकरणम् ९)

निवेशसमयाद्द्वै नैते योज्याः कदाचन ।

दृष्टिपाते प्रणाल च न कुर्यात्परेवशम् ॥

मेखला कुड्यमूलग्रन्थः । भ्रमो जलनिर्गमः । निष्कामो हर्षादिभिर्चि-
र्गतं काष्ठादिनिमित्तमस्पृष्टभूमिरुपवेशनस्थानम् । नापधारयेन्न निरुन्ध्यात् ।

भावास्तुर्वासभूमिः । दृष्टिपातो गवाक्षः ।

पणानां हस्पतिः—“ वर्जस्थान वह्निमय गर्तोच्छिष्टान्मुभेचनम् ।

अत्यारात्परकुड्यमय न कर्तव्य कदाचन ॥

वर्जः पुरीषम् । गर्तः श्वभ्रम् । अत्यारादतिसमीपे ।

इत्यायनः—“ विष्मशोदकचक्र च वह्निश्वभ्रनिवेशनम् ।

अरन्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्योन्निवेशयेत् ॥

हस्पतिः—“ यान्तयायानि जना येन पशवैश्चानिवाशिताः ।

तदुच्यते ससरण न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

यन्मत्र सकर श्वभ्र वृत्तारोपणमेव च ।

कापात्पुरीष कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु मापकः ॥

संकरो द्रव्यान्तरेण संकीर्णता । कार्पापणस्य त्रिंशो भागो मापकः ।

मनुः—“ समुत्सृजेद्राजमार्गे यन्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेधं चाऽऽशु शोषयेत् ॥

आपद्वत्तया वृद्धो गर्भिणी यात्र एव वा ।

परिमापणमर्हन्ति न तु शोध्यमिति स्थितिः ॥

परिभाषणं धिग्दण्डः ।

कारपायनः—“ तदायोद्याननीर्षानि शोऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेधय शोषयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥

दृपयेत्सर्वनीर्षानि म्यापितानि महात्मनि ।

पुण्यानि पावनीयानि दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥ १५४ ॥

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ॥

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा जयमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

क्षेत्रादिसीम्नो ह्यपकं सेत्यादिकं मर्यादा, नस्याः प्रभेदे विनाशे सीम्न-
धातिनमणे क्षेत्रस्य चापहारे यथाक्रमं प्रथमोत्तममध्यमा दण्डा भवन्ति ।
एतद्य मदर्शनार्थम् । तेनापराधभूपन्यापेक्षया—

“ वध सर्वमहरण पुराक्षिर्गमिनाद्भजे ”

इत्यादि ज्ञानान्तरं पर्यालोच्य दण्डान्तरमपि कार्यं भवति ।

मनुः—“ गृहं तडाकमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डयः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ” ॥

वृद्धमनुः—“ स्थापितां चैव मर्यादानुभवयोर्ग्रामयोस्तथा ।

अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्डया द्विशतं दग्म् ” ॥

कात्यायनः—“ सोमामध्ये तु जाताना वृक्षाणा क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

अन्यक्षेत्रेषु जातानां शान्वा यथान्यसंस्थिताः ।

स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः ” ॥

संस्थिता उत्पन्नाः ॥ १५५ ॥

किंच—

न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ॥

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥ १५६ ॥

स्वक्षेत्रे परेण क्रियमाणः सेतुरल्पस्यापकारस्य महत्क्षोपकारस्य हेतुर्न
निवार्यः । तथा यस्य भूमिं स्वल्पक्षेत्रः स्वल्पायनो बहूदकश्च कूपोऽप्यहरे-
त्सोऽपि तेन न निषेध्यः । विपरीतौ तु सेतुकूपौ निषेध्यावेव ॥ १५६ ॥

किंच—

स्वामिनेऽविनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ॥

उत्पन्ने स्वामिनौ भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

यस्तु क्षेत्रस्वामिनम[न]तुज्ञाप्य तत्क्षेत्रे सेत्वादि करोति, स तस्य फलोपभोगं
दृष्टमदृष्टं वा न लभते । किंतु क्षेत्रस्वाम्येव लभते । तदभावे तु राजा ।

नारदः—“ सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्नस्तथैव च ।

तोषप्रवर्तनारखेयो बध्यः स्याद्विनिवर्तनान् ” ॥

क्षेत्रात्तोयं प्रवर्तयितुं निर्गमयितुं यः सेतुः स खेयः । यस्तु क्षेत्र एव तोयं
धारयितुं क्रियते स बध्यः ।

नान्तरेणोदकं सत्यं नाशश्चात्युदके सति ।

य एवानुदके दोषः स एवात्युदके भवेत् ॥

पूर्वप्रवृत्तमुत्पन्नमृष्टं स्वामिनं तु यः ।

सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत् ॥

१५५. न न निवार्यः । विं । ग घ छ ज 'न वि' । २ ग छ 'मिनोऽवि' । ३. 'मिने योऽनि' । ३ ग,
घ छ, नो भाव' । ४ ग घ ज, वा ल' । ५ ग घ ज, 'यो वा-य' स्वादिनिवर्तयन् । क्षेत्र' । ६ ग, घ,
छ, ज, 'मदृष्ट्वा ।

(सीमाविवादप्रकरणम् ९)

मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वदये चापि मानवे ।
 राजानमामन्थ ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम् ॥
 अतोऽन्यथा क्लेशभाक्स्यान्मृगव्याधानुदर्शनात् ।
 इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ५ ॥

अनुदर्शनं निदर्शनम् । तस्य मृगव्याधस्येत्यर्थः ।

कात्यायनः—“ अत्राम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।
 गृहोद्यानतडाकानां संस्कर्ता लभते न तु ॥
 देयं स्वामिनि चाऽऽयाते न निषेध नृपं यदि ।
 अथाऽऽनेय प्रयुक्तस्तु तद्वतं लभते फलम् ॥ १५७ ॥

मसद्भ्रातृक्षेत्रविषयं किञ्चिदाह—

फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ॥

तं प्रदाप्याकृष्टशदं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

[इति सीमाविवादप्रकरणम् ॥ ९ ॥]

यः क्षेत्रं फालाहतं कृष्टमपि न कुर्यात्क्षेत्रे बीजवापादि न कुर्यात् ।
 नापि कारयेत् । तं कृषीबलमकृष्टशदं प्रदाप्यान्येन कृषीबलेन क्षेत्रं कारयेत् ।
 शदः क्षेत्रस्य फलम् । अकृष्टस्य क्षेत्रस्य शदोऽकृष्टशदः । अकृष्टेऽपि क्षेत्रे
 तं प्रदाप्य क्षेत्रमन्यस्यार्ययेदित्यर्थः ।

व्यासः—“ क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञः दण्डं च तत्समम् ” ॥

तत्समं तस्य क्षेत्रशदस्यानुरूपमित्यर्थः । तदेव सारूप्यं दर्शयति—

“ चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृतेऽपि पष्ठं स्यात्परिकल्प्यं यथास्ति ॥ ”

चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रे पूर्वोक्ते निमित्ते सति क्षेत्रफलस्य दशमं
 भागं दण्डनीयः । कृष्यमाणे वर्तमानविलेखने तु क्षेत्रेऽष्टमं, सुसंस्कृते तु
 पष्ठमिति ।

नारदः—“ अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रेषु निश्चितः ।

क्षेत्रे भेदिकृषेःकश्चिदश्वीन स तत्कष्टम् ॥

विदूष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनराजनेत् ।

सिद्धोपचार तत्समं दद्यात् क्षेत्रमशानुयान् ” ॥

खिलं दुष्कर्षं क्षेत्रम् ।

“ तदष्टभागापचयाद्यावेदष्ट गताः समाः ।

समाप्ते त्वष्टमे वर्षे मुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ” ॥

अस्यार्थं कात्यायन आह—“ अशक्तितो न दद्याच्चैस्त्रिलार्थं च कुतं व्ययम् ।

तदष्टभागहीनं तु का(क)र्षकात्फलमाप्नुयात् ॥

वर्षाप्यष्टौ स मोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् ” ॥

क्षेत्रस्वामी का(क)र्षकाय खिलव्ययं निर्धन इति कृत्वा न ददाति, तदा का(क)र्षकः क्षेत्रफलस्याष्टमं भागमष्टौ वर्षाणि यावत्स्वामिने दद्यात् । तत ऊर्ध्वं स्वाम्येव क्षेत्रं लभत इत्यर्थः ।

नारदः—“ संवत्सरेणार्थखिलं खिलं स्याद्दत्तरेखिमिः ।

पञ्चवर्षविस्रजं तु क्षेत्रं स्यादठवीसमम् ” ॥

कृषिं विना संवत्सरेणार्थखिलं भवति, यत्नसाध्यं भवतीत्यर्थः । एवं त्रिभिर्वर्षैः खिलं महापत्नसाध्यं भवतीत्यर्थः । पञ्चवर्षोपेक्षितं क्षेत्रमठवीतुल्यं स्यात् । ततश्चैवं कुर्वतः का(क)र्षकस्यापराधानुरूपं राज्ञे स्वामिने च तेन देयम् ।

“ क्षेत्रं त्रिपुरुपं यस्य गृहं वा स्यात्क्रमागतम् ।

राजप्रसादादन्यत्र नै तद्भोगः परं नयेत् ” ॥

त्रिपुरुपापातो भोगो राजप्रसादकृतादन्यो गृहादेः परभोग्यतां निवारयति । इति सीमाविवादप्रकरणम् ॥ १५८ ॥

[इति धीविषाघरषप्रभवधीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवादनान्वयप्रसूतभीमदपरा-
दित्यदेवविरचिते याज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराके
सीमाविवादप्रकरणम् ॥ १५ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृता

स्वामिपालविवादप्रकरणम् । (१०)

क्षेत्रापराधिदण्डमसद्वात्सस्यापराधिदण्डमाह—

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ॥

दण्डनीया तदर्थं तु गौस्तदर्थमजाविकम् ॥ १५९ ॥

(स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०)

भक्षणमर्दनाभ्यां परसस्योपघातिनी महिषी महिषो वा मापानष्टौ दण्ड्यः
स्यात् । गौश्वतुरो मापान् । अजाविकं द्वौ द्वौ मापौ । पशूनां निर्धनत्वेन
धनदण्डायोग्यत्वात्तत्स्वामिनामयं लक्षणया दण्डविधिः । कार्पापणस्य विशो
भागो मापः ॥ १५९ ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ॥

सममेपां विधीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

ये पशवः सस्यं भक्षयित्वा तत्रोपविशन्ति, तेषां प्रातिस्विकादण्डाद्विगुणो
दण्डो भवति । यः सस्योपघाते महिषादीनां दण्ड उक्तः स एव विधीतोप-
घातेऽपि वेदितव्यः । तृणाद्यर्थमावृतो भूभागो विधीतम् । खर उग्रश्च महिष्या
तुल्यदण्डः ।

मनुः—“ क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं दण्डमर्हति ।

सर्वत्र तु शदो देयः क्षेत्रिकायेति धारणा ” ॥

अस्यार्थः—येषु क्षेत्रेषु कृतापराधा अपि पशवो न दण्डनीया इति मनुनो-
क्तास्ततोऽन्येषु क्षेत्रेषु कृतापराधः पशुः सपादं कार्पापणं दण्डमर्हतीति । एत-
दतिपूर्वके महति चापराधे द्रष्टव्यम् । सर्वेषु पश्वपराधेषु शदः क्षेत्रफलं यावदि-
हितं तावत्क्षेत्रिकाय देयम् । दण्डं प्राशुयादित्यनुवृत्तौ शब्दलिखितौ—

“ राशौ चरतां गौः पञ्च मापादिना घ्नन्मूर्ध्ने
मापं प्राप्ते स्वदण्डः सर्वेषामेव वत्सो मापं महिषी
दश खरोष्ट्रौ षोडशाजाविकं श्वतुरः ” ।

नारदः—“ गानः पात्रं प्रदाप्यान्तु महिष्यो द्विगुणं ततः ।

अजाविके सवत्से तु मापो दण्डः परः स्मृतः ॥

सन्नानां द्विगुणो दण्डो वसतां च चतुर्गुणः ।

प्रत्यक्षचारवाणां तु चौरदण्डः स्मृतो बुधैः ” ॥

विष्णुः—“ महिषी भेत्सस्यनाशं कुर्यात्तत्पात्रकम्बुटी मापा-

न्दण्ड्यः । अपालकोऽयाः म्नाभी । अश्वमूष्टो गर्दभो

वा गौश्वेतदधं तदर्धमजाविक उक्तो दण्डः ” ॥ १६० ॥

क्षेत्रस्वामिने यदयं पशुपालकस्य च यत्कार्यं तदिदानीयाद्—

यावत्सस्यं विनश्येत्* तावत्क्षेत्री फलं लभेत् ॥

पालस्ताब्जोऽथ गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥१६१॥

अपक्षपातिनः प्राज्ञाः सामन्ता यावत्सस्यं विनष्टं परिभाष्य श्युस्तावत्क्षेत्रिणे गोमी दद्यात् । राज्ञे च पूर्वोक्तं दण्डम् । गोमी गोस्वामी । गोशब्दः पशुमात्रोपलक्षणार्थः । पशुपालश्च राज्ञा कपा(शा)दिना ताडनीयः ।

नारदः—“ गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्र तु वापितम् ॥

गोनाभं गोमिना देयं मान्यं वै कार्प(कर्म)कस्य तु ।

एवं हि विनयः प्रोक्ती गवां सस्यावमर्दने ” ॥

यज्ञानसोक्तम्—“ गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्यै नाश्नन्ति नाश्नति त्रिदिवीरुसः ” ॥

इति, तत्स्त्रीगवीविहितविषयम् ॥ १६१ ॥

उक्तस्य दण्डस्य विषयविशेषेऽपवादमाह—

पथिग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दीपो न विद्यते ॥

अकामतः कामचारे चौरवदण्डमर्हति ॥ १६२ ॥

पथो ग्रामस्य विवीतस्यान्ते सपीपे यत्क्षेत्रं तत्र पशुभिरकामतः सस्ये विहन्यमाने पशुस्वामिपालयोर्दीपो न विद्यते । ततश्च शददण्डयोर्दीपं गोपस्य च ताडनं नास्ति । कामतस्तु पशुचारेण चौरवदण्डः । दीपाभावश्चाऽऽ-
दृतायसत्याम् । नारदः—

“ ग्रामोपान्ते तु यत्क्षेत्रं विवीतान्ते महापथि ।

अनावृतं चेतन्नाशे न पालम्य व्यतिक्रमः ॥

वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।

उिद्रे न वारयेत्तत्र श्वसूकरमूखानुगम् ” ॥

नारदः—“ पथि क्षेत्रे वृत्तिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।

न लड्ययेत्पर्शुर्नाश्वो न भिन्द्यायां च सूकरैः(रः) ” ॥

कात्यायनः—“ अजातेष्वेव सस्येषु कुर्यात्शवरणं महत् ।

दुःखेन हि निवार्यन्ते लब्धस्तादुरसा मृगाः ” ॥

* निष्ठाक्षराम्ने विनश्येत् तावत्सस्यात्क्षेत्रिणः फलमिति पाठः ।

१ क. विनश्येत् । २ ब. श्वेषु तां । ३ ब. त्त । गोपस्तां । ४ ग. प. छ. श्वे नश्यन्ति ।
५ ग. प. ज. श्वे दत्तान् । ६ क. श्वेने गो । ७ ग. प. छ. श्वेपभावश्च । ८ ग. श्वेपभावो न । प.
७. अ. श्वेपभावो न । ९ क. श्वे न च सूकरः । तां ।

(स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०)

मनुः—“ पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्ते योऽथ वा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालं वारयेत्पशुम् ” ॥

पथ्यादिक्षेत्रं यदि परिवृतं गोपालसहितः पशुरुपहन्यात्तदा शतदण्डार्हः पशुः । अपालक्षेत्रारपितव्य इत्यर्थः ।

नारदः—“ उत्क्रम्य तु वृत्तिं यः स्यात्सस्यघातो गवादिभिः ।

पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छस्त्या निवारयेत् ” ॥ १६२ ॥

पशुविशेषेऽपवादमाह—

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ॥

पालो येषां च ते मोक्ष्या राजदेवपरिप्लुताः ॥१६३॥

महोक्षादयः सस्यापराधेऽपि न दण्ड्याः । महाक्षासावुक्षा च महोक्षः । यः सर्वासां गवां गर्भाधानाय घृतः । उत्सृष्टा देवतार्थं यथाविधि स्वामिना परित्यक्ताः पशवो गवादयः । सूतिका नवप्रसूता दशरात्रं यावत् । आगन्तुकः पालरहितो ग्रामान्तरादान्तः । ये पशवो राजा परराष्ट्रादिणा देवेन व्याध्यादिना वा परिप्लुता उपद्रुतास्ते सगोपा अपि मोक्ष्याः । आदिशब्दः शास्त्रान्तरोक्तसंग्रहार्थः ।

उचना—“ अदण्ड्या हस्तिनोऽथाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।

अदण्ड्याः काणकुण्डाश्च पृथक्च कृतलक्षणाः ॥

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी ।

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ” ॥

प्रजापाला हीतिवचनाद्राजकीयानामेव हस्त्यादीनामदण्डता । गोमण्डलात्मच्युता तदभिगामिन्यभिसारिणी ।

मनुः—“ अनिर्देशाहां गा सूता घृपान्देवपशून्स्था ।

अपालान्वा विपालान्वा अदण्ड्यान्मनुरवधीत् ” ॥

नारदः—“ गौः प्रसूता दशैहे तु महोक्षो वाजिमृजरा ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डमाक् ” ॥

तथा—“ राजग्राहगृहीतो वा यज्जाशनिहतोऽपि वा ।

अथ तपेण वा दष्टो वृक्षौद्धा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दण्डोऽस्ति गोमिनाम् ” ॥

७७२ . अपराकाराभिघापरादित्यविरचितटीकासमेता— [२द्वितीयः—
 (स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०)

कात्यायनः—“ अथमोत्तममध्यानां पशूनां चैव ताडने ।

स्वामो तु विवदेद्यत्र दण्डं तत्र विकल्पयेत् ” ॥ १६३ ॥

पशूनां स्वामिपालयोर्विवादं प्रत्याह—

यथाऽर्पिताऽपशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ॥

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतचेतनः ॥ १६४ ॥

यथा प्रातःकाले स्वामिना परिगणिताः पशवः पशुपालाचार्यन्ते तथैव
 तेन ते सायं प्रत्यर्पणीयाः । तत्र यदि गोपस्योपेक्षया यावन्तो म्रियन्ते नश्यन्ति
 वा तदा तावतो गवादीन्पशून्कृतचेतनः कृतभृतिर्गोपालकः स्वामिने राज्ञा
 प्रदाप्यः । तद्वैतनं पनुराह—

“ गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।

गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्वात्पालेऽभृते भृतिः ” ॥

यः पशूनां गोपो गोप्ता क्षीरभृतः क्षीरमूल्यः स दशतो दशानां गवादीनां
 दोग्धीणां मध्याह्नरात्रमुत्कृष्टाभेकां गोस्वाम्यनुमतो भृत्य इति कृत्वाऽऽत्पार्थः
 दुह्यात् । सैव पशुपाले प्रकारान्तरेणाभृते भृतिर्मूल्यं स्यात् ।

नारदः—“ गवा शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्विशताभृतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनि ” ॥

संदोहः सर्वदोहः ।

बृहस्पतिः—“ तथा धेनुभृतः क्षीरं लभते दशमेऽखिलम् ” ।

मनुः—“ *विधुष्य तु हतं चौरैर्न पालस्तत्र किल्बिषी ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ” ॥

तथा—“ दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

योगक्षेमोऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामिवात् ” ॥

किल्बिषपपपराधः । वक्तव्यताऽप्यपराध एव ।

व्यासः—“ पालग्राहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विभ्रमे ।

यत्प्रनष्टं हतं वा स्वात्पालस्तत्र न किल्बिषी ” ॥ १६४ ॥

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ॥

अर्थत्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

* मिताक्षराणां तु पाठे भिन्नः—“ विक्रम्य तु हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ” इति ।

(स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०)

पालस्य शक्यरक्षणेऽप्युपेक्षणं चेत्तेन दोषेण पशुविनाशे च सत्यर्धत्रयो-
दशपणः पालविषये दण्डो विधेयः । त्रिनष्टपशुमूल्यं द्रव्यस्वामिने दापनीयः ।
त्रयोदशानां पूरणस्त्रयोदशः सार्धो येषां तेऽर्धत्रयोदशाः पणा यस्मिन्दण्डे
सोऽर्धत्रयोदशपणो दण्डः । सार्धत्रयोदशपण इति यावत् ।

नारदः—“ स्याच्चेद्गोव्यसनं गोषो व्यायच्छेत्तत्र शक्तितः ।

अशक्तस्तूर्णमागत्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥

अव्यायच्छन्नविकोशस्वामिने चानिवेदयन् ।

बोडुमर्हति गोपस्तां विनयं चैव राजनि ” ॥

व्यायच्छेद्यसननिरासाय प्रपतेत् । व्यसननिरासासमर्षस्तु स्वामिने निवे-
दयेत् । आक्रोशेद्वा ।

मनुः—“ नष्टं त्रिनष्टं क्षीभिभिः श्वहतं विषभे मृतम् ।

ऋनिं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तन् ” ॥

मूल्यद्वारेणेति शेषः । नाशोऽदर्शनम् ।

तथा—“ अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले स्वनायति ।

यत्प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किञ्चिन्मेषेभ्यः ॥

तासां चैदवरुद्धानां चरन्तीनां मिषो वने ।

यामुपेत्य वृको हन्यात् पालस्तत्र किञ्चिन्मेषी ” ॥

नारदः—“ भेनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।

मृतेषु च विशुद्धिः स्याद्वालशुद्धादिदर्शनात् ” ॥ १६५ ॥

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन वा ॥

द्विजस्तृणैघःपुष्पाणि सर्वतः समुपाहरेत् ॥ १६६ ॥

ग्रामवर्तिजनेच्छया भूमेश्चाल्पत्वमहस्ववशाद्वा राजवशाद्वा गरादीनां पशूनां
प्रचारार्थं भूः स्यात् । तृणाद्यभ्यवहारो वा प्रचारः । तथा द्विजातिस्त्वृणानी-
न्धनानि पुष्पाणि च सर्वतः परिगृहीतादपि भूभागादुपाहरेत् ।

गौतमः—“ गोम्यर्थो तृणभेषान्नोरत्नस्वनीनां च पुष्पाणि

स्वदाददीत फलानि चापरितृणानाम् ” ।

स्वचदितिवचनादुपाददानः स्वामिना न निषेधः । एतद्याऽऽपदि ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम्—“ तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनाष्टं तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ”

इति, तदनापद्रतशूद्रादिविषयम् ॥ १६६ ॥

भूमिवर्तमाना गोप्रचारी भवतीति यदुक्तं तद्व्यवस्थापयति—

धनुःशतं परीहारो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ॥ ।

द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥ १० ॥

ग्रामोऽगृहीतवनभूस्तस्य संबन्धिक्षेत्राणां चान्तरं धनुःशतपरिमाणं परिहारः परिहृतं कृष्यादिकं भवेदित्यर्थः । खर्वटपरिहारस्तु धनुःशतद्वयम् । नगरस्य पुनर्धनुषां चतुःशतम् । ग्रामादधिको नगरान्यूनो गृहसमूहः खर्वटः ।

धनुः—“ धनुःशतपरीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

शम्यापातास्त्रयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्य तु ” ॥

युगे वर्तमानस्य बलीवर्दस्य नियामकः काष्ठकालिकः शस्या(भ्या), सा प्रास्ता यावन्तं भूभागं व्यतीत्य पतति स शस्या(भ्या)पातः । इति स्वामिपालप्रकरणम् ॥ १६७ ॥

[इति श्रीविद्यापरवराप्रभवश्रीशिलाहारनेन्द्रजीमूतवाहनान्वचप्रसूतश्री-

मदपरदित्येवविरचिते याज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरार्को

स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥ १० ॥]

अथ मटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

अस्वामिविक्रयप्रकरणम् । (११)

अथ(था)स्वामिविक्रयविवादं प्रत्याह—

स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ॥

हीनाद्रहो हीनमूल्ये विलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

अस्वामिना गोभूम्यादिकं क्रीतं तस्य स्वं स क्रेतुः सकाशाच्छभेत । क्रेतुश्च विक्रेतारममकौशयतो दोषश्चार्यं स्यात् । ततश्चौरवदस्य दण्डो भवति । तथा हीनात्पण्यसंभवहीनाद्रहो रक्षसि विजनदेशे हीनमूल्येऽत्यल्पमूल्ये च

(अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ११)

पण्ये वेलाहीने विक्रयवेलारहिते पण्य एव क्री(क्रे)ता तस्करः स्यात्तस्करद-
ण्डभाक्स्यादित्यर्थः । जानाति दासौ क्रयात्प्रागेव चोरयित्वाऽयमिदं विक्री-
णीत इति ।

नारदः—“ निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहत्य वा ।
विक्रीयतेऽसमस्तं यत्त ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ” ॥

व्यासः—“ याचितान्वाहितं न्यासं कृत्वाऽन्यस्य यद्वनम् ।
विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥
निक्षिप्तान्वाहितं न्यासं हतयाचितवर्धकम् ।
उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते ॥
पूर्वस्वामी तु तद्रव्यं यदाऽऽगत्य विधारयेत् ।
तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत् ” ॥

नारदः—“ अस्वाम्यनुमनादासादसतश्च जनाद्रहः ।
हीनमूर्यमवेलाया क्रीणंस्तद्दोषमाग्भवेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं विक्री(क्रे)ता यत्र वा मृतः ।
स्वामी दत्त्वाऽर्धमूर्यं तु प्रगृह्णीत स्वयं धनम् ॥
अर्धं द्वयोरपि हतं तत्र स्याद्यवहारतः ।
अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ॥
एतद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ” ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्थानाद्विक्री(क्रे)तुर्पत्क्रीतं, यद्वा ज्ञातस्थानोऽपि
विक्री(क्रे)ता यदि मृतस्तदा स्वामिना मूर्यादर्धं क्षेत्रे दत्त्वा स्वधनं ग्राह्यम् ।
अस्मिन्विषये स्वामिनः क्रेतुश्चार्धहानिर्द्वयोरप्यपरार्धित्वादिति । अत्र मरीचिः—

“ वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं रानपूहयैः ।
दिवा गृहीतं येत्क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनम् ॥
अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूर्यं न लभ्यते ।
ज्ञानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतुनास्तिकयोर्द्वयोः ॥ १६८ ॥

नष्टापहतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ॥

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

१ ग. ज. विक्रिये वेला । २ घ. छ. 'क्रये वे' । ३ ग. ज. लब्धाप' । ४ क. 'हितन्या' ।
५ ग. घ. छ. ज. स्वामिना । ६ क. 'न्यनम् । उ' । ७ क. मूर्यं द' । ८ क. 'राध्यात्वा' । ९ ग.
घ. ज. 'यक्रोता स ।

स्वकीयं द्रव्यं नष्टमपहृतं वाऽऽसाद्योपलभ्य तस्य हर्तारं राज्ञा ग्राहये-
द्विधारयेत् । देशकालातिपत्तौ राज्ञा ग्रहणे क्रियमाणे यदि देशमतीत्याप-
हर्ता न याति कालात्यये वाऽपहृतं द्रव्यं व्यपैति तदा स्वयमपहर्तारं गृहीत्वा
राज्ञेऽर्पयेत् ॥ १६९ ॥

गृहीतेन यत्कार्यं तदाह—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ॥

केता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥१७०॥

विक्रेतुर्मदर्शने तु शुद्धिरदुष्टता स्यात् । तत्र वाऽस्वामिविक्रीतं धनं स्वामी
लभेत, तथा विक्रेतुः सकाशाभृपो दण्डं केता च मूल्यमवाप्नोति ।

कात्यायनः—“ प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूल्यं वाऽपि सगर्पयेत् ।

मूलानयनकालश्च देवो योजनसंरूपया ” ॥

देशविप्रकर्षापेक्षयेत्यर्थः ।

तथा—“ यदा मूलमुपन्यस्य पूर्ववात्री क्रयं वदेत् ।

आहरेन्मूलमेवाप्तौ न क्रयेण प्रयोजनम् ” ॥

क्रयं वदेत्प्रकाशक्रयं वदेदित्यर्थः ।

मनुः—“ अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नास्तिको लभते धनम् ” ॥

मूलं विक्रेता स चाज्ञायमानदेशत्वादनाहार्यः ।

व्यासः—“ मूले समाहते केता नामियोऽप्यः कथंचन ।

मूलेन सह वादस्तु नास्तिकस्य तदा भवेत् ” ॥

नास्तिको नष्टद्रव्यस्वामी ॥ १७० ॥

तत्र स्वामिविक्रेतृविवादे स्वामिना स्वधनप्राप्तये यत्कर्तव्यं तदाह—

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ॥

पञ्चवन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाषिते ॥ १७१ ॥

नास्तिकेन विवादास्पदं धनं क्र(क)यादिनाऽऽमनेन भुक्त्वा वाऽऽस्मीप-
तया भाव्यम् । न पर्यतदानविक्रयादिनाऽन्यस्य स्वं कृतं किंतु नष्टमेवैत-
दिति भाव्यम् । अतोऽन्यथा यद्युक्तकारेण नास्तिकेनाविभाषिते तत्र राज्ञे

(अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ११)

पञ्चवन्धो दमस्तेन देयः । विवादास्पदधनपञ्चमभागसंमितो धनभागो यत्र
वध्यते स पञ्चवन्धः । आगमोपभोगो नाशश्च ज्ञातृभिः साध्यः । यदाह
काल्यायनः—

“ नास्तिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् ।
अदत्तं त्यक्तविक्रीतं कृत्वा सुलभते धनम् ॥
यदि स्वं नैव कुर्वीत ज्ञातृभिर्नास्तिको धनम् ।
प्रसङ्गविनिवृत्त्यपै चौरवद्दण्डमर्हति ” ॥

प्रसङ्गोऽभिप्रायः ।

तथा—“ अभियोक्ता धनं कुर्यात्प्रथमं ज्ञातृभिः स्वकम् ।
पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्ववन्धुभिः ” ॥

अभियोक्ता नास्तिकः । तेन ज्ञातिभिः स्वकीयत्वं धनस्य साध्यम् ।
न चेत्स शक्नुयात्तथा कर्तुं, तदा क्रेताऽऽत्मनो दोषपरिहारार्थं स्ववन्धुभिः
साक्षिभूतैः क्रयं साधयेत् ।

तथा—“ असमाहार्थमूलेस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।
विशोधिते क्रये राज्ञा न वक्तव्यः स किंचन ” ॥

तथा—“ प्रकाशं च क्रयं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।
न तत्रान्यक्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ” ॥

प्रकाशं लोकविदितं प्राक्श्रुतं क्रयं कुर्याद्भावयेदित्यर्थः ।

“ वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षिभिर्नैव भावयेत् ।
दाप्यः स्याद्विगुणं राज्ञा क्रेता तद्द्रव्यमर्हति ” ॥

महापराधविषयमेतत् ।

बृहस्पतिः—“ येन क्रीते तु मूढेन प्राग्ध्वशनिबोधितम् ।
न विद्यते तत्र दोषः स्तेनः स्यादुपधिकयात् ” ॥

उपधिक्रयश्छद्मक्रयः । यदा तु नास्तिकस्य स्वैत्वे प्रमाणं नास्ति, त्रेतुश्च
क्रयशुद्धौ तदा स एवाऽऽह—

“ प्रमाणहीने वादे तु पुरुषापेशया नृपः ।
समन्यनाधिवस्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम् ॥
वणिग्नीपोपरिगतं तद्य स्याद्यज्ञहारतः ।
अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ॥

एतद्व्यं समारूयात् द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातविशेषत्वाद्यत्र मूर्ख्यं न लभ्यते ॥

हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतुनास्तिकयोर्द्वयोः ॥

अयमर्थः—यद्वा चण्णिवीथ्यामापणे क्रीतं तस्य विक्रेता यदि
आनेतुं तदा क्रेतुर्नास्तिकस्य च तुल्यहानिः कल्प्या यतो द्वयोरपि
निकारणमस्ति । केतुस्तावद्यौराहतं न वेतिज्ञानरहितत्वेन क्र
नास्तिकस्य चापरिपालनमिति ॥ १७१ ॥

अत्रैव विषये क्रेतुर्दण्डविशेषमाह—

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ॥ ^{नं स्वामी}

जनिवेद्य नृपे दण्डयः स तु पण्णवर्ति पणान् ॥ १७२ ॥

यः स्वकीयं धनं हृतं प्रनष्टं वा राजन्यनिवेद्यैव तस्य हस्तादृद्धीपात्स
राज्ञा पदाधिकान्नवतिपणान्दण्डनीयः ॥ १७२ ॥

मसद्गादन्यदप्याह—

शौलिककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ॥

अर्वाकसंवत्सरारस्यामी हरेत् परतो नृपः ॥ १७३ ॥

नष्टमपहृतं वा धनं राजानं प्रति शुल्काधिकृतैर्ग्रागादिस्थानरक्षकैर्वा पदा-
नीतं तत्संवत्सरारदावाकस्यामी लभेत । ऊर्ध्वं तु संवत्सराराजा ।

गौतमः—“ प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञः प्रष्टु-

विद्ययाप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम् ।

मनुः—“ प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्धं निधापयेत् ।

अर्वाकव्यब्धद्वारेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥” ॥

सत्कृष्टगुणव्राह्मणे स्वामिन्येतत् । अत्रापरो विशेषः—

“ आददीताय पद्मार्गं प्रनष्टाधिगतामृतम् ।

दशमं द्वादशं वाऽपि सता धर्ममनुस्मरन् ॥” ॥

रक्षणमयत्नस्य गौरवलाघवानुमारेण भागात्पत्रमहस्त्रे कल्पनीये ॥ १७३ ॥

द्रव्यविशेषं प्रति यावदधिगमे देयं तदाह—

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ॥

महिषोद्गमवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

(दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२)

अन्वाद्येकशकं तस्मिन्नाधिगतेऽधिगन्त्रे स्वाधी चतुरः कार्पाषणान्दत्ता तदा-
वध्यः । एवं मानुषे पञ्च । महिषोष्ट्रगोषु द्वौ द्वौ । अजास्वविकेषु च मत्स्यकं
काल्यायस्य पादम् । एतच्च प्रतिव्यक्तिं देयम् । न तु प्रतिजाति । इत्यस्वाभि-
हरणम् ॥ १७४ ॥

एति धीनियथाधरवशाप्रभवधीशिलाहारनरेन्द्रप्रभृत्ववाहनान्वयप्रसूनधीमत्परादि-
व्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराहोऽस्वामिवि-
प्रत्यप्रकरणम् ॥ ११ ॥

मसद्गोः
तथा

अथ सटीकपाण्डवल्पयस्मृती ।

दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् । (१२)

इदं दत्तं संमदानादनपहार्यमिदं चापहार्यमिति विवेकार्थं देयमदेयं चाऽऽह-
स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारमुताहते ॥

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

स्वं स्वकीयं पुत्रकलत्रव्यतिरिक्तं यत्र च कुटुम्बाद्यनाच्छादनविनाशरूपो
विरोधो नास्ति तदेयम् । अर्थादनेवेदं विधं न देयम् । तथाऽन्वये स्वसंताने च
सति सर्वस्वमदेयम् । एतच्च प्राग्दायविभागात् । विभक्तदायेषु तु पुत्रेषु
सर्वस्वदानमनिषिद्धम् । तथा यद्धनमन्यस्मै देयत्वेन प्रतिश्रुतमस्तीकृतं तत्ततोऽ-
न्यस्मै न देयम् । एवं च सति यदेयं तदन्नं सन्नापहार्यम् । अदेयं त्वपहार्य-
मिति । स्वभित्तिपदेनास्वं याचितकादि व्युदस्यते ।

कार्यायनः—“ विक्रयं भैव दानं च न ज्ञेयाः स्युरनिच्छयः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥

आपत्काले तु कर्तव्यं दाने विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवेत्त इति शारदाविनिश्चयः ” ॥

वृहस्पतिः—“ एषाऽग्निलेनामिहिना समुद्योत्माननिष्कृतिः ।

अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथमे ॥

सामान्य पुत्रदारादि सर्वस्वं न्यासयानिदम् ।

प्रतिश्रुत तथाऽन्यस्य न देयं स्वष्टया स्मृतम् ” ॥

सामान्यमनेकस्वामिकम् ।

तथा—“ कुटुम्बमक्तवसनादेयं यदतिरिच्यते ।

मन्वात्वादो विपं पश्चाद्वातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ” ॥

भक्तं भोजनयु । वसनमाच्छादनम् ।

“ सप्तारामाद्बृहस्पतेः श्राव्यत्वेन प्रचीयते ।

विप्रा वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम् ” ॥

सप्तभ्य आरापादिभ्यो यद्यत्प्रचीयतेऽधिकं भवति तद्दातव्यं विवक्षितमित्यर्थः । सप्तारामाद्बृहस्पतेः श्राव्यत्वेन प्रचीयत इति च पाठे सप्तविपशौर्याद्यागमकारलब्धाद्बृहस्पतेः श्राव्यत्वेन दातव्यम् । न त्वनागममित्यर्थः ।

“ स्वेच्छादिभ्यं स्वयं प्राप्तं घन्वाचारेण वन्धम् ।

वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते ” ॥

यन्वक्रमाधिस्तादन्वाचारेणाऽऽधिरूपेण देयम् । तद्विवाहलब्धं चैतस्यां भार्यायां सत्त्वां सर्वप्रदेयम् । तथा पितामहादिक्रमायाते पुत्रसद्भावे ।

“ सौदायिकक्रमायात शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ” ॥

यत्सौदायिकं विवाहलब्धं तत्तथा भार्यायाऽनुज्ञातं देयम् । क्रमायातं चाविभक्तधनैर्ज्ञातिभिः । भृत्येन सता युद्धे लब्धं स्वामिनाऽनुज्ञातमित्यर्थः ।

“ विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एको द्वानीशः सर्वत्र दानोदापनविक्रये ” ॥

क्रमायाताविभक्तस्थावरविपयमेतत् । विभक्ता अपि समाः किं पुनरविभक्ता इति व्याख्येयम् । अन्यथा विभागोऽनर्थकः स्यात् । एवं च सति विभक्तानां साम्याभिधानेनैतद्व्ययति—दानादियोग्येषु विभक्तेषु दायादेषु सत्सु तेभ्य एव स्थावरमर्षणीयमयोग्येषु निरपेक्षेषु वाऽन्येभ्य इति । आपदादौ तु स्थावरविपयं दानादिकमविभक्तधनैर्दायादैरनुज्ञात एकोऽपि कुर्यात् । तथा च स्मृत्यन्तरे—

“ एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानोदापनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ” इति ॥

नारदः—“ दत्त्वा द्रव्यमसम्भयः पुत्रादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवाहपदं विदुः ॥

१ य घ. छ. ज. प्रक्षयिते । २ क 'त दायादा' । ३ ग. घ. छ अ 'तिमूल्येन न त' ।
४ क. 'नायाप' । छ 'नायाप' । ५ क छ. 'नायाप' । ६ क. ग. दत्ताप्रदा । ७ य. घ. छ. ज. सुधी ।

(दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२)

अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥
तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशात्मकम् ॥
अन्वाहितं याचितकृमाधिः साधारणं च यत् ।
निसेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि च केषामु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥
कुटुम्बमरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
तद्देयमुपहन्यान्यद्द्रव्योपमवाप्नुयात् ॥
पण्यमूल्य भृतिस्तुष्टा स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं तु दत्तं दानविदो विदुः ” ॥

पण्यस्य गवादेः ऋयणीयस्य मूल्यतया यच्च कर्मकरेभ्यो वृत्तित्वेन यच्च
तुष्ट्याद्युपाधिकं पुत्रजन्मादिश्रावकेभ्यो यच्च स्नेहान्मित्रादिभ्यो यच्च प्रत्युप-
कारतो भयत्राणाद्यर्थं यच्च शुल्कादिनिमित्तं राजकृताधिकारिपुरुपादिभ्यो
यच्च स्त्रीभ्यो भार्यादिभ्यो यचानुग्रहार्थं दीनानाथादिभ्यस्तदानं दानविदो
विदुः । अत्र कात्यायनः—

“ अविज्ञातोपलब्ध्यर्थं दानं यत्र निरूपितम् ।
उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्तिता ॥
भयत्राणाय रक्षार्थं तथा कार्यप्रसोधनात् ।
अनेन विधिना लब्धं विद्यात्प्रत्युपकारकम् ” ॥

नारदः—“ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुणत्वितैः ।
तपोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥
बालभूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापन्नितैः ।
कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिजामेच्छया च तत् ” ॥

कात्यायनः—“ प्राणसंशयमापन्नं यो मामुत्तारयेदितः ।
सर्वस्व ते प्रदास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥
कामक्रोधास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तप्रमोहितैः ।
व्यत्यासात्परीहासाच्च यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

१ ग. 'ध दद्यादद्यात्पोड' । घ. छ. ज. 'ध दद्यादद्यात्पोड' । २ ग. घ. छ. ज. काष्ठासु ।
३ ग. 'नाम् । अ' । ४ ग. घ. ज. 'सादना' । ५ घ. छ. ज. 'लप्रम्' । ६ ग. घ. छ. ज. 'दिनासा' ।

धा तु काम्यप्रसिद्ध्यर्घमुत्कोचा स्यात्प्रतिश्रुता ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्ध्यर्थे न देया स्यात्कथंचन ॥
अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदोष्यः स तं बलात् ।
दण्डं चैकादशगुणं प्राहुर्गाभीयमानवाः ॥

बृहस्पतिः—“ मृद्धहृष्टप्रमत्तार्त्वालोन्मत्तमयातुरैः ।
मत्तातिमृद्धनिर्भूतैः सम्पदैः शोकवेगिभिः ॥
नन्दद(पन्दैर्दः)त्तं तर्धतैर्यत्तददत्तं प्रकीर्तितम् ।
प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया ॥
कार्ये वा धर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥”

मनुः—“ कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्मीय यद्भवेत् ॥
पथाच्च न तथा तस्मान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥”

धर्मं कर्तुं याचमानाय यदत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्यात्तदा तस्मै न
देयमित्यर्थः ।

“ यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाहोमेन वा पुनः ।
राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्यै स्तेमस्य निष्कृतिः ॥”

अस्यार्थः—यदि तदपहारे क्रियमाणे स दर्पाहोमेन वा न ददाति किंतु
संसाधयेद्राजसंनिधौ तस्य धनस्यानपहार्यतां साधयितुमिच्छेत्स राज्ञा तद्धनं
दाप्य इति ।

कात्यायनः—“ स्वस्थेनाऽऽर्त्तेन वा देयं श्रावितं धर्मकारणात् ।
अदर्त्त्वा तन्मृते दाप्यस्तन्मृतो नात्र संशयः ॥”

स्वस्थेन व्याध्यार्त्तेन वा यद्दानं संपदानं ब्राह्मणं प्रत्येतावन्मया तुभ्यं
देयमिति श्रावयित्वा यदि दानमकृत्वैव मृतस्तदा तद्दायादैस्तदेयम् । अपय-
च्छन्तो राज्ञा दाप्याः । एतच्च धर्मार्थं प्रतिश्रवणे सति द्रष्टव्यम् ।

“ स्तेनसाहसिकोद्धृतपारजापिकशंसनात् ।
दर्शनाद्भूतनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात् ॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चित्तदुत्कोचास्त्यमुच्यते ।
न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषमाह ॥”

स्तेनादीनां शंसनात्कथनाद्देतोर्द्यदि यथा त्वं न प्रयच्छसिं त्वं स्तेन

१ क. कार्यस्य सिं । २ ग. ज. 'दाप्या' स' । ३ ग. छ. 'तवलो' । ४ क. 'भिः । निर्वेद' ।
५ ग. घ. छ. ज. 'त्य ते व' । ६ ग. घ. छ. ज. 'स्वाद्यप' । ७ ग. घ. छ. स्वस्थानात्तेन । ८ क.
'दत्त त' । ९ ग. घ. छ. 'छ न । १० ग. घ. छ. ज. 'सि हदा त्वा स्तेनादिक याव' ।

(क्रीतानुशयप्रकरणम् १३)

इत्यादि[कादिति या]वत् । तथा धृतनष्टस्य गृहीतपालयितस्य(?) दर्शनाद्धेतो-
स्त्वां चाधारकस्य दर्शयामीति यावत्(?) । असत्यस्य सत्यतया तद्विपर्ययेण
वा भवर्तनात्कारणाद्धेतोर्यद्भनमुत्कोचारुष्यं लब्धं तद्वाप्रे राज्ञा दाप्यमुत्को-
चकस्य संपादकग्राहकौ च दण्डनीयावित्यर्थः ॥ १७५ ॥

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ॥

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिकं प्रकरणम् ॥ १२ ॥

सर्वस्यैव द्रव्यस्य प्रतिग्रहः प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिकः कार्यः । स्थावरस्य
विशेषतो महता चरनेन । तथा—इदं ते दास्यामीति यत्प्रतिश्रुतमङ्गीकृतं तदा-
तव्यं दत्तं च नापहार्यम् ।

कात्यायनः—“ स्वेच्छया य. प्रतिज्ञाय ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

न दद्यादणवदाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ” ॥

गौतमः—“ प्रतिश्रुत्याप्यवर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ” ।

कात्यायनः—“ योगावापनविकीर्तं योगे दानप्रतिग्रहम् ।

यस्य वाऽप्युपविं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ” ॥

योग उपाधिः । इति दत्ताप्रदानिकं प्रकरणम् ॥ १७६ ॥

[इति श्रीविद्यापरचंशपभध्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रभूतश्रीमद्वपरादिल-
देवविरचिते याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराके दत्ता-
प्रदानिकं प्रकरणम् ॥ १२ ॥]

[अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृती

क्रीतानुशयप्रकरणम् (१३)]

द्रव्यविशेषपरीक्षकाणां कालविशेषमाह—

दशैकपञ्चसप्ताहमासत्रयहार्धमासिकम् ॥

बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

मासशब्दात्प्राक्तनोऽहःशब्दो दशादिशब्दैः प्रत्येकमभिसंबध्यते । दशा-
हादिकालेषु सप्तसु सप्तानां बीजादिद्रव्याणां यथासंख्यं परीक्षणं कार्यम् ।
तत्र बीजस्य दशाहे । अयस एकाहे । वाह्यस्य वलीवर्दादेः पञ्चाहे । रत्नस्य

पञ्चरागादेः सप्ताहे । स्त्रिया दास्या मासे । दोहस्य गवादेः ऋष्ये । पुंसो दासस्या-
र्धमासे । एवं परीक्षितस्य वीजादेः क्रयं कृत्वा नानुशयः कार्य इत्यर्थः ॥१७७॥

मसद्गाद्रव्यान्तरपरीक्षोपायमाह—

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ॥

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

सुवर्णस्य दहमानस्य नैवास्त्यपक्षयः । यस्क्षीयते तद्रव्यान्तरविमिश्रं, शुद्धं
तु न क्षीयत एव । रजतस्य पलशतपरिमाणस्य रसीभावे क्रियमाणे पलद्वयं
क्षीयते । त्रपुत्रिपये तु पलशते रसीकृतेऽष्टौ पलाः(नि) क्षीयन्ते । एवं सीसके ।
ताम्रविपये तु पलशते ध्यायमाने पञ्च पलानि क्षीयन्ते । एवमयासि दश ॥१७८॥

तान्तवं मत्याह—

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा ॥

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥१७९॥

सूत्रे कार्पासिक ऊर्णाभये वा शते शतपलपरिमिते सति यत्तन्मयं वस्त्रं
भवति तत्र दश पलानि वर्धन्ते । एतच्च स्थूलसूत्रमये वस्त्रे द्रष्टव्यम् ।
ततः सूक्ष्मातिसूक्ष्मसूत्रमये तु यथासंख्यं पञ्चपला त्रिपला च वृद्धिः
स्यात् ॥ १७९ ॥

वृद्धिमुक्त्वा क्षयमाह—

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ॥

न क्षयो न च वृद्धिः स्यात्कौशेये वाल्कलेषु च ॥१८०॥

यत्र तान्तवे कर्मवशाद्दत्ते स्त्रीपुरुषादीनि रूपाणि संपद्यन्ते तत्कार्मिकम् ।
यत्र रोमाणि वध्यन्ते तद्रोमवद्धम् । तस्मिन्नुभयविधे वस्त्रे परिमाणस्य त्रिंशो
भागः क्षीयते । कौशेयमतसीमषं, वाल्कलं सौमादि, तत्रोभयत्र क्षयवृद्धी न
स्तः । तत्र नारदः—

“ तान्तवस्य तु संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।

तत्र कार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपला शते ॥

स्थूलसूत्रवतामेषां मध्याना पञ्चकं शते ।

त्रिपला तु सुसूक्ष्माणामतः क्षय उदाहृतः ॥

(अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४)

त्रिंशशो रोमबद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य च ।

कौशेयवल्कलादीनां नैव वृद्धिर्न च क्षयः ॥

उक्तादधिकक्षये शिल्पी दण्ड्यः ॥ १८० ॥

तत्र दण्डपरिमाणमाह—

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ॥

द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तद्वाप्या असंशयम् ॥ १८१ ॥

[इति क्रीतानुशयप्रकरणम् ॥ १३ ॥]

सुवर्णताम्रसीसादीनां पत्तो(त्रो)र्णकार्यासादीनां वा निर्माणदशायां तत्कर्तृभिः सुवर्णकारादिभिर्गान्तसुवर्णं सूत्रं वाऽपहियमाणं स्वामिनो नष्टं तत्र देशकालौ तस्य चोपभोगं सारासारतां च पर्यालोच्य द्रव्यमूल्यतत्त्वज्ञायावन्मूल्यं कर्तुमिच्छन्ति तावान्निःशङ्केन राज्ञा शिल्पिनः सुवर्णकारादयो दापनीयाः ।

मनुः—“ तन्नुवापो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।

अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं ददम् ॥”

द्वादशकार्पापणपरिमाणो दण्डो द्वादशकः ।

नारदः—“ मूल्याष्टभागो हीयेत सक्कद्धौतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागस्तु चतुष्कृत्वोऽर्धमेव तु ॥

अर्धसयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावत्क्षीणदशं बल्ल जीर्णस्थानियमः क्षेयः ॥ १८१ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनेन्द्रीजीमूतवाहनान्वयप्रसन्नधीमदपदादि-
त्यदेशविरहिते याज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रमिष्येऽपराके क्रीतानु-
शयप्रकरणम् ॥ १३ ॥]

[अथ सटीकपाक्षवल्क्यस्मृतौ

अभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् । (१४)]

अधुना दासविषयमाह—

बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ॥

स्वामिप्राणप्रदो भक्तस्यागात्तन्निष्क्रयादपि ॥ १८२ ॥

बलाद्दद्याददासोऽपि दासः कृतो यश्च चौरैर्विक्रीतः स मुच्यते मोचनीय इत्यर्थः । यदि न मुञ्चति तदा राज्ञा मोचनीयः । तदाह नारदः—

“चौरापहतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥”

यश्च दासः सन्नात्मनो मृत्युमभ्युपेत्य भक्त्या स्वामिनं मृत्योर्भोचयति, यश्च स्वामिना दास्यान्मोचितः, यश्चाऽऽत्मनो दास्यविमोक्षार्थं निष्क्रयं धनं ददाति, सर्व एते स्वामिना मोच्याः । अथ वा तन्निष्क्रयादित्यस्यायमर्थः— उत्तमर्णयाऽऽयित्वेन यो दासो दत्तः स निष्क्रयादृणापाकरणादाध्यन्तरमदानाद्वा मोच्यत इति ।

मनुः—“न स्वामिनाऽतिच्छेद्योऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।

निसर्गनं हि तत्तस्य कस्तस्मात् व्यपोहति ॥”

नारदः—“शूद्रे जातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अनाकालभृवस्तद्ददाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महत्श्रणार्थदुद्धे प्राप्तः पणे नितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाहतः ।

विकेता चाऽऽत्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥”

स्वदास्यां जातो शूद्रदासः । मूल्यप्राप्तः क्रीतः । प्रतिग्रहादिना प्राप्तो लब्धः । दायादुपागतो रिक्थलब्धः । दुर्भिक्षपोषितोऽनाकालभृतः । स्वामिनोत्तमर्णं मत्याधिः कृत आहितः । पणे नितो वृतनितः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याप्रच्युतः । एतावन्तं कालं तवाहं दासो भवाभीत्युपगमितः कृतः । भैक्षपितुं भक्तं यावन्मे ददासि तावदहं ते दास इत्येवंरूपो भक्तदासः । बडवा शूद्रदासी, तथा हतः । तद्धोभिन तामुद्राल दासत्वेन प्रविष्टो बडवाहतः । इतरे प्रसिद्धाः ।

“तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वात् विमुच्यते ।

प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेपां क्रमागतम् ॥

(अश्वपेलाशुश्रूषप्रकरणम् १५)

विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन्थ आत्मानं नरोऽधमः ।
 स जयन्यतरश्चैषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥
 यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् ।
 दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥
 अनाकाले भूतो दास्यान्मुच्यते गोगुगं ददत् ।
 संमक्षितं च यद्गुरो न तच्छुध्यति कर्मणा ॥
 आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
 अथोपगमयेदेनं सोऽपि क्रीतादनन्तरः ” ॥

अथ तु साम्ना दासमुपागमयेदासोऽस्मीत्यङ्गीकारवेत्ततः स क्रीतादनन्तरः
 क्रीततुल्य इत्यर्थः । ऋणदासविषयं स एवाऽऽह—

“ ऋणं च सोऽयं दत्त्वा ऋणी दास्याद्विमुच्यते ।
 कृतर्णालव्युपरमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥
 तवाहमित्युपगतो ध्वनप्राप्तः पणे जितः ।
 प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुष्ट्यकर्मणा ” ॥

ध्वजमाप्तो युद्धलब्धः । प्रतिशीर्षप्रदानं दासान्तरमदानम् । प्रतिशीर्षविशेषं
 तुष्ट्यकर्मणेति । पूर्वदासकर्मणा तुष्ट्यं कर्म यः करोति तं दासं दत्त्वा पूर्व-
 दासो दासत्वान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ १८२ ॥

प्रज्यावासितं प्रत्याह—

प्रज्यावासितो राज्ञो दास आमरणान्तिकः ॥

प्रज्यावासो निवृत्तो यावज्जीवं राज्ञ एव दासः ।

नारदः—“ राज्ञ एव तु दासः स्यात्प्रज्यावासितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन ॥

द्वेषेन कर्मचाण्डालौ लोके दूरवह्निष्कृतौ ।

प्रज्ययोपनिवृत्तश्च वृषा प्रजितश्च यः ” ॥

काल्याणनः—“ प्रज्यावासिता यत्र ज्यो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारणेद्विषं दासत्वं क्षत्रविण्णैः ” ॥

दक्षः—“ पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

श्रपादेनाङ्कित त तु राजा शीघ्रं विवासयेत् ” ॥

प्रज्यावासितादन्यस्य दासस्य विप्रमोक्षणप्रकारमाह—

“स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्फुन्वादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्पतर ॥
सासताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासृजेत् ॥”

भक्तदासवडवाहृतयोरपरो विशेषः—

“भक्तस्योत्क्षेपणारसद्यो भक्तदासो विमुच्यते ।
वडवायो निग्रहेण मुच्यते वडवाहृतः ॥”

भक्तमन्त्रं तस्योपयुक्तस्य प्रतिपादनमुत्क्षेपणम् । वडवा दासी । निग्रहो
निरोधः । असंभोग इति यावत् ।

तथा—“स्वां दासीं यस्तु संगच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः ।
अर्वाक्षिप वीनं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥
दासस्य तु धनं यस्यात्स्वामी तत्र प्रभुः स्मृतः ।
प्रकाशं विक्रयौद्ये तु न स्वामी धनमर्हति ॥
दासेनोदो त्वदासी या सा दासात्स्वत्वमाप्नुयात् ।
यस्माद्धर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनपतिर्धतः ॥”

दासात्स्वत्वमिति पाठे सत्त्वं भ्राणी, वेददास्याः सत्या वोढुर्दासाश्चे(चे)दवाप्तं
तदा तदासस्वामिनो दासतां यातीति वेदितव्यमित्यर्थः ॥

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८३ ॥

उत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णो दासो भवति । न तु विपरीतमित्यर्थः ।

नारदः—“वर्णानां प्रातिलोम्येन न दासत्वं विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥”

स्वधर्मत्यागी प्रव्रज्यावसितः, तस्य ब्राह्मणत्वे सति श्वपादाङ्गनं प्रवासनं
चोक्तम् । क्षत्रियवैश्ये तु वृषं प्रति दासत्वमित्युक्तम् । अनेन तु शूद्रं राजानं
प्रति राजन्यवैश्ययोर्दास्यं विधीयते ।

कात्यायनः—“स्वतन्त्रस्याऽऽत्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भूयः ।
त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न कश्चित् ॥
वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।
राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यक्तां हि स्वतन्त्रताम् ॥”

(अशुभेत्याशुभ्याप्रकरणम् १४)

समवर्णोऽपि विप्रं तु दासत्वं नैव कारयेत् ।
शोलाध्ययनसर्पेणं तदूनं कर्म कामतः ॥
तत्रापि नाशुभं किञ्चित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ।
ब्राह्मणस्य तु दासत्वाश्रयतेजो विहन्यते ” ॥

नारदः—“ कर्माणि द्विविधं प्रोक्तमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृत्वा स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानस्थानावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविष्णुमूत्रग्रहणोत्करम् ॥
इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः ।
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ” ॥

मनुः—“ घ्नन्नाहृतो मक्तदासो गृहजः क्रीतद्विभौ ।
पैतृको दण्डदासस्तु सप्तैता दासयोनयः ॥

उपलक्षणार्थमेतत् । नारदादिभिरुक्तव्यतिरिक्तानामपि दासत्वाभिधानात् । दण्डनिष्क्रयार्थो दासो दण्डदासः ।

तथा—“ क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकार्यै(र्शि)तौ ।
विश्रयादानुशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥
दास्यं तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजात् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डय. शतानि पद् ” ॥

प्रभवतो भावः प्राभवत्यम् । मभुत्वमिति यावत् । पद्शतानि पर्णानाम् ।

“ शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ” ॥

विष्णुः—“ यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्पोत्तमसाहसो दण्डः ” ।

कात्यायनः—“ आदद्याद्ब्राह्मणो यस्तु विक्रीणीत तथैव च ।
राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्डघ्नाः स्युः सर्व एव ते ॥
कामात्तु संश्रितां यस्तु दासीं कुर्यात्कुलस्त्रियम् ।
संक्रामयेत् वाऽन्यत्र दण्डयस्तुल्लाङ्घनं भवेत् ॥
बालैर्धार्त्री महादासीं दासीमिव भुनक्ति यः ।
परिचारकपर्त्नी वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥
विक्रोशमाना यो मक्तदासीं विक्रेतुमिच्छति ।
अनापादिस्थ. शक्तः सन्प्राप्नुयाद्विशतं दमम् ” ॥ १८३ ॥

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ॥

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

[इत्यभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणम् ॥ १४ ॥]

अन्तेवासी शिल्पविद्यार्थी गुरुतः प्राप्तभोजनः स्वयंकृतस्य शिल्पकर्मणः फलं गुरवे प्रयच्छेद्यावान्कालो गुरुं प्रति तद्गृहनिवासायाद्दीकृतस्तावन्तं कालं गृहीतशिल्पोऽपि गुरुकुल एव वसेत् । अभ्युपेत्याशुश्रूपाक्षणव्यवहारपद-विषयं चैतत् । तत्रैव तद्विषयाणि स्मृत्यन्तराणि प्रदर्शयन्ते ।

नारदः—“ अभ्युपेत्य तु शुश्रूपा यस्ता न प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूपाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ” ॥

अभ्युपेत्याशुश्रूपेत्यर्थः ।

“ शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिवञ्चकाः ” ॥

तथा—“ शिष्यान्तेषातिभृतकाश्चतुर्भस्त्वधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकरा शेषा दासास्तु गृहजोदयः ॥

सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेपामाहुर्मनीषिणः ।

जातिकर्मकृतस्तुभ्यो विशेषो वृत्तितल्लभा ॥

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥

समावृत्तस्तु गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ” ॥

प्रतीयात्प्रतिगच्छेत् ।

“ स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं चान्ववानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा मुनिश्चितम् ॥

आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवचनमाचरेत् ” ॥

चतुर्दशभ्यो विद्यास्थानेभ्योऽन्या विद्या शिल्पविद्या, तदुक्तं कर्म शिल्पं, तदपेक्षमाणः शिष्य आचार्येण सह संवसेत् । एतावन्तं कालं तवान्तिके निवसिष्यामीति ।

कात्यायनः—“ यस्तु न ग्राहयेच्छिष्यं कर्माग्न्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहस पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तने ” ॥

(संविद्यतिक्रमप्रकरणम् १५)

शिल्पमशिक्षयतः स्वकीयानि च कर्माणि कारयतो गुरोः शिष्येण त्यागो
राज्ञा च प्रथमसाहसो दण्डः कार्य इत्यर्थः । नारदः—

“ शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

बलाद्वासायितव्यः स्याद्ब्रह्मबन्धो च सोऽर्हति ” ॥

वधोऽत्र ताडनं न प्राणच्छेदः ।

“ शिक्षितोऽपि कृतकालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ” ॥

कृतमङ्गीकृतं कालं तत्र वसन्समापयेदित्यर्थः । तत्र वसता शिष्येण कृतस्य
कर्मणः फलं लाभ आचार्यस्य ।

“ गृहीतशिल्पः समये कृत्वाऽऽचार्यं प्रदक्षिणम् ।

शक्तितश्चानुमान्यै नमन्तेवासी निवर्तते ॥

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमाधममध्यमः ।

शक्तितश्चानुर्लूपा स्यादेयां वत्साश्रया भूतिः ॥

उत्तमस्त्वामुधोयोऽत्र मध्यमस्तु कृपीवृद्ध ।

अधमो भारवाहः स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः ॥

सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुम्बस्य तथोपारि ।

सोऽपि कर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥

शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृताः ।

जगन्पकर्ममानस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चजाः ” ॥

सर्वेषु भृतकेष्वधिकृत उपरिकृतोऽधिष्ठापक इति यावत् ।

घृहस्पतिः—“ द्विप्रकारो भोगभृतः कृषिगोत्रीविना स्मृतः ॥

जातैस्सर्पोत्तया क्षीरात्स लभेत न संशयः ॥

इति क्रयविक्रयानुशय(अभ्युपेत्याशुधूपार)प्रकरणम् ॥ १८४ ॥

[इति धीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिल्पशास्त्रेन्द्रजीमूतपाद्मनाभ्यप्रवृत्तार्थी-

मदपरादित्येवविरचिते याज्ञवल्क्यवर्षमद्यान्वीतवन्देऽपरावैऽ

भ्युपेत्याशुधूपारप्रकरणम् ॥ १५ ॥]

अथ सटीरूपाज्ञवल्क्यस्मृतौ

संविद्यतिक्रमप्रकरणम् । (१५)

संविद्यतिक्रमप्रकरणस्य व्यवहारपदस्योपयोगिनमर्थं तावदाह—

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्र तु ॥

त्रैविद्यान्वृत्तिमद्ब्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८५ ॥

राजा निजनगरे स्थानं स्थापयेत् यत्र विशिष्टनिवेशनाद्युपेते भूभागे तत्स्थानं वृत्तिमत्कुटुम्बनिर्वाहसमर्थस्थावरजद्रमधनोपेतं निर्माय तथा ब्राह्मणांस्त्रैविद्यान्मन्त्रसामरूपविद्यात्रयोपेतांस्तत्र स्थाने न्यस्य निवेश्य यथाहं गृहवृत्त्यादि दत्त्वा स्वधर्मो वर्णाश्रमादिधर्मः पाल्यतां क्रियतामिति तान्ब्राह्मणान्ब्रूयात् । केचित्पठन्ति—त्रैविद्यं वृत्तिमदिति । तदा त्रैविद्यं वृत्तिमद्य यथा तथा कुर्यादित्यर्थः । तिसृणामृगादिविद्यानां समाहारस्त्रैविद्यम् । स्थानस्य च तद्विशिष्टता तद्युक्तब्राह्मणवचन्या । एवं च ब्राह्मणसमूहरचनाभिधानात्संकेतसमयक्रिया संविच्छब्दवाच्यां कर्तव्येत्यर्थादुक्तं भवति । न हि तां विना समूहयाधाश्चौरादयो निराकर्तुं शक्या इष्टापूर्तक्रियादिधर्मा(र्मा)श्च संपादयितुम् । अत एवाऽऽह बृहस्पतिः—

“ वेदविद्याविदो विप्राश्चोत्रियानग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥

अनाच्छेद्यकरास्तेषां प्रदद्याद्ब्रूहृभूमिकाः ।

मुक्तां भाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशास्त्रैः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते संदिग्धे निर्णयं तथा ॥

ग्रामश्रेणिगणार्थं तु संकेतसमैयाक्रिया ।

वाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च ॥

चाटचौरमयं वाधा सर्वसाधारणा स्मृता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैकेन केनचित् ॥

कौशेन लेख्याक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वाप्तं ग्रंथमं कृत्वा कुर्युः कार्योप्यनन्तरम् ॥

विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।

लुब्धातिनृद्धवालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञा दत्ता दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्तव्यास्तु महत्तयाः ” ॥ १८६ ॥

(सविष्णुस्मृतिप्रकरणम् १५)

ब्राह्मणाः स्थाने राज्ञा निवेशनीया इत्युक्तं तैस्तु निविष्टैर्धत्कार्यं तदाह—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ॥

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥१८६॥

निजेन स्वकीयेन श्रौतादिधर्मैणाविरुद्धो योऽपि गणोपयोगी स सामयिकः समयादिनिर्दृष्टो धर्मः । यथा—व्याध्याद्युपद्रवसमये प्रतिक्षेत्रं प्रतिगृहं वा धनमेतावद्रुह्यद्वादिशान्तिकसिद्धये देयम् । यथा वा सर्वैर्जनपदैः स्वव्यापारपरिहारेणामुत्र स्थानविशेष आगन्तव्यं यो नाऽऽगच्छेत्तस्यायं दण्ड इति । यद्वा सभाप्रपादेवकुलतडागादीनां जीर्णानामुद्धारो दीनानाथादीनां च संस्कारो यज्ञभिक्षादिनिमित्तं च दानं साधारणधनेनानया व्यवस्थयैतत्कर्तव्यमिति । यश्च राज्ञा समर्थधर्मः कृतो यो युष्मास्वधिकं पठति वेत्ति वा तस्यैतावती पूजा कार्येत्यादि । स उभयविधोऽपि यत्नतः परिपालयः । अत्र च बृहस्पतिः—

“ सभाप्रपादेवगृहतडाकारामसंस्कृतिः ।

• तथाऽनापद्रुद्राणां संस्कारो योजनक्रिया ॥

पालनीयाः समर्थेस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ॥

तत्र भेदमुपेक्षा वा यः कश्चित्कुरुते नरः ।

चतु सुवर्णाः पणिकारस्तस्य दण्डो विधीयते ” ॥ १८६ ॥

सामयिकराजकृतधर्मभेदिनं प्रति गणद्रव्यहर्तारं प्रति च परकार्यं तदाह—

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लुब्धयेच्च यः ॥

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासायेत् ॥ १८७ ॥

संवित्समयः । महत्यपराध एतत् । अन्यत्र मनुराह—

“ यो ग्रामदेशमवाप्ता कृत्वा सत्वेन सविदम् ।

विसन्देशरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासायेत् ॥

निगृह्य दापयेद्येन समव्यभिचारिणम् ।

चतु सुवर्णान्यणिकारस्तमान च राजतम् ” ॥

अत्रापि चत्वारो देशनिर्वासनादयो दण्डा अपराधापानुमारेण व्यवस्थाप्याः ।

काल्याणनः—“ साहमी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः ।

उच्छेदा सर्व एवमे विन्याप्यैव नृपे भृगुः ” ॥

बृहस्पतिः—“ यस्तु साधारणं हिंस्यात्क्षिपेत्रैविद्यमेव वा ।

सवित्क्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यः पुरालतः ” ॥ ५

त्रैविद्यादिकमुत्सृष्टं क्षिपेदाक्षिपेदित्यर्थः ।

“ अस्तुदः सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा ॥

श्रेणिपूणनृपद्विष्टः क्षिप्रं निर्वास्यते ततः ” ॥

अस्तुदो मर्मोद्धाटकः । सूचको दोषज्ञापकः । भेदकृत्स्नेहवतां विमतिकारी ।

“ कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गेनिवासिनः ।

वाग्विभ्रमं परित्यागं प्रकुर्युः पार्षकारिणाम् ॥

तैः कृतं च स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राज्ञोऽप्यनुमन्तव्यं निस्तृष्टार्था हि ते स्मृताः ” ॥

अध्यक्षा महत्तमाः । वाग्दमं धिग्दमं वाऽपराधानुसारेण । वाग्विभ्रमप्रतिपाटे
वाग्विभ्रमोऽसंभाष्यता । परित्यागोऽसंन्यवहार्यता । निस्तृष्टार्था अनुज्ञावकार्याः ।

“ वावा कुर्युर्षदेकस्य संभूता द्वेषसंयुताः ।

राज्ञा ते विनिवार्यास्तु शास्याश्चैवानुवन्विनः ” ॥

अनुवन्ध आग्रहः ।

“ मुँस्त्यैः सह समूहाना विमेवादो यदा भवेत् ।

तदा विचारयेद्भ्राजा स्वमार्गं स्थापयेच्च तान् ” ॥

नारदः—“ मिथः संघातकरणमहेतोः शस्त्रधारणम् ।

परस्परोपघातं च तेषा राजाना न मर्षयेत् ” ॥

न मर्षयेन्न क्षमेत् ।

कात्यायनः—“ एकपात्रे च वा पङ्क्त्यां संभोक्ता यस्य यो भवेत् ।

अक्रुर्वलं तथा दण्डशस्त्रस्य दोषमदर्शयन् ” ॥

बृहस्पतिः—“ संभुयैकतम कृत्वा राजभाष्यं हरन्ति ये ।

तै तदष्टगुणं दाप्या वगिनश्च पलायिनः ” ॥

राजभाष्यं करः ।

नारदः—“ प्रतिमूर्च्छं च यत्राज्ञः प्रकृत्यवमनं च यत् ।

चायकं च यदर्पाना तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥

दोषवैकारणं यत्स्यादनाज्ञावप्रवर्तिवम् ।

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्वामो निवर्तयेत् ” ॥ १८७ ॥

(संविभ्रतिकमप्रकरणम् १५)

किं च—

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ॥

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥१८८॥

ये समूहहितं वदन्ति गणिनस्तदुक्तं सर्वैः समूहभिः कार्यम् । यस्तु हितवादिनां प्रतिकूलः स्यात्स समूहेन प्रथमसाहसं दण्ड्यः ।

कात्यायनः—“ युक्तियुक्तं तु यो हन्याद्भक्तुर्वोऽनवकाशदः ।

अयुक्तं चैव यो ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ” ॥ १८८ ॥

समूहकार्यं आयातान्कृतकार्यान्विसर्जयेत् ॥

सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समूहकार्यार्थं समूहममुखानायातान्कृतकार्यान्सदानमानसत्कारैरभ्यर्च्य महीपतिर्विपुञ्चेत् ॥ १८९ ॥

समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ॥

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९० ॥

समूहेन स्वकार्यसिद्धये यो वृषादिके(कं)प्रति प्रहितः स तस्माद्यल्लभेत तत्समूहाय स्वयमेव तेन दातव्यम् । नो चेत्तदेकादशगुणं तस्मात्समूहेन द्राघम् । वृहस्पतिः—

“ ततो लभेत यत्किञ्चित्सर्वेषामेव तत्समम् ।

पाण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथाशतः ॥

देयं वा नि.स्ववृद्धान्वस्रोवालातुररोगिषु ।

सांतानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः ॥

यनैः प्राप्तं रसितं वा गणार्थं वा पणं कृतम् ।

राजप्रसादलब्धं वा सर्वेषामेव तत्समम् ” ॥

यदि समूहहितैर्लब्धं विभज्यमानं मासमभृतिं पण्मासान्याबद्गणिनां निर्वाहसमर्थं भवति, तदा यथाभागे विभजनीयम् । अल्पे चेद्भिःस्वादिभ्यः प्रदेयम् ।

कात्यायनः—“ गणशुद्धिदय येः कैश्चित्कृत्वर्णं भसितं मवेत् ।

आत्मानं विनियुक्तं वा देयं तीरेव तद्भवेत् ॥

गणानां श्रेणिगर्भाणां गताः स्युर्गे तु मध्यतः ।

प्राक्तनस्य धनर्णस्य समाशाः सर्वे एव ते ॥

तयैत मोर्ष्यं वैभाज्यं धनं धर्मक्रियामु च ।

समूहस्थोऽश्यामी स्यात्प्रगतस्त्वंशभाट्टन तु ” ॥ १९० ॥

वेदज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ॥

कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

वेदं पठन्तोऽर्थतश्च जानन्तीति वेदज्ञाः, शुचयः शुद्धाशयाः, अलुब्धा अलोलुपाः, एवंविधाः समूहकार्याणां साधकवाधकविचारकाः स्युः । वेदज्ञत्वादिविशिष्टानां कार्यचिन्तकत्वं विधीयते, अन्यदनुग्रहे ।

वृहस्पतिः—“ ह्यै त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां प्राग्श्रेणियणादिभिः ” ॥ १९१ ॥

ब्राह्मणेपूतास्य सामैयिकधर्मस्थान्यत्रातिदेशमाह—

श्रेणिनैगमपापाण्डिगणानामप्ययं विधिः ॥

भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

इति सविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् ॥ १५ ॥

एकजातिनिविष्टानां समानवृत्त्युपजीविनां समूहः श्रेणिर्यथा रजकश्रेणिरिति । सह देशान्तरवणिज्वयार्थं ये नानाजातीया अधिगच्छन्ति ते नैगमा अवैदिकाः भद्रव्याऽऽस्थिताः पापाण्डिनो ब्राह्मणेभ्योऽन्ये समानजीविका इह गणाः, एषाम[प्य]ग्रमेव धर्मः, यो निजधर्माविरोधेनेत्येवमादावुक्तः । तेषां श्रेण्यादीनां परस्परभेदं मतिभेदं नृपो रक्षेन्निरारयेत् । प्राक्तनीं च तेषां वृत्तिं पालयेत् । इति सविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् ॥ १९२ ॥

[इति धीविद्याधरवशप्रभवधोशिलाहारनरेन्द्रजाम्बित्वाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरा-

दिव्यदेवविरचिते ब्राह्मणवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरा-

सविद्व्यतिक्रमप्रकरणम् ॥ १५ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

वेतनादानप्रकरणम् । (१६)

इदानीं वेतनादानपाकमार्गं विवादपदमारभते—

(वेतनादानप्रकरणम् १६)

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन्द्दिगुणमावहेत् ॥

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

भृतिर्वेतनम् । तद्भृतको गृहीत्वा स्वामिनः कर्म त्यजन्ननुर्वस्तद्विगुणमावहेत् । स्वामिने दद्यात् । कर्मण्यभ्युपगतं वेतने वाऽगृहीते कर्म त्यजन्यावहेतनं तस्मै देयत्वेन स्वामिनाऽभ्युपगतं तावद्भृतको दद्यात् । भृत्यैः कर्मकरैः कर्मोपकरणान्युपस्कारो युगवरत्रादिः परिरक्षणीयः ।

नारदः—“ भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्वानप्यकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्म स्वामी यथा कृतम् ।

आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो र्धाद्विनिश्चितम् ” ॥

बृहस्पतिः—“ भृत्कस्तु न कुर्वीत स्वामिनः शाठ्यमण्वापि ।

भृतिहानिमवाप्नोति ततो वादः प्रवर्तते ॥

गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम् ” ॥

नारदः—“ कर्माकुर्वन्भतिश्रुत्य वार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणा भृतिमावहेत् ॥

कर्मास्मिं तु यः कृत्वा सिद्धिं नैव तृ कारयेत् ।

बलात्कारयितव्यः स्यादकुर्वन्दण्डमर्हति ” ॥

शुद्धमनुः—“ प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विगतं दमम् ” ॥

मनुः—“ भृत्योऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्डयः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तच्च वेतनम् ” ॥

कृतकर्मणोऽपीति शेषः ।

“ यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म नै कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पो न स्यापि कर्मणः ” ॥

यथोक्तं यथाप्रतिश्रुतम् ।

“ आर्तस्तु कुर्यात्स्वस्य सन्यथामापितर्दादितः ।

मुदीर्घस्यापि कालस्य स लभेतैव वेतनम् ” ॥ १९३ ॥

दाप्यस्तद्दशमं भागं वणिज्यापशुसस्यतः ॥

जनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ १९४ ॥

यः स्वामी तुभ्यमित्यर्था भृतिं दास्यामीत्यनिश्चित्य कर्म कारयति, स भृतककृतकर्मणो वाणिज्यादेर्यद्दुत्पन्नं धनं तस्य दशमं भागं भृत्याय स्वामी दद्यात् । न ददाति चेद्राज्ञा स्वामी दाप्यः ।

वृद्धमनुः—“ समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

निषच्छेयुर्भृतिं या तु सा स्यात्प्रागकृता यदि ” ॥

बृहस्पतिः—“ त्रिभागं पञ्चभाग वा गृह्णीयात्सीरवाहकैः ।

*भक्ताच्छादमृतः सीराद्भागं गृह्णीत पञ्चमम् ॥

जातसस्यात्रिभागं तु प्रगृह्णीयादधामृतः ” ।

नारदः—“ कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्म भृतिनाशमवाप्नुयात् ॥

स्वामिदोषादेपक्रामन्यावरकृतमवाप्नुयात् ” ।

विष्णुः—“ भृतकश्चापूर्णे काले भृतिं त्यजन्सकलमेव मूर्खं

जह्यात् । राज्ञे च पणशतं दद्यात् । तद्दोषेण यन्नदये-

त्तस्वामिने देयम् । अन्यत्र दैवोपघातात् । स्वामी चे-

द्धृतकमपूर्णे काले जह्यात्तस्य सर्वमेव मूर्खं दद्यात् ।

पणशतं च राज्ञेऽन्यत्र भृतकदोषात् ” ॥ १९४ ॥

देशं कालं च योऽतीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ॥

तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

यत्र देशे काले च क्रियमाणं कृष्यादिकं कर्म सफलं स्यात्तौ देशकालौ स्वातन्त्र्येण व्यतिक्रमेत्, लभं च बहुतरण्यकरणेन क्षयं प्रापयते, तत्र भृत्याय स्वामी स्वच्छन्दतः स्वाभिप्रायतो भृतिं दद्यात्क्षेत्राल्नां स्वातन्त्र्येण स्वामिनः । अधिकं का(क)लं लभते यदि तस्मै मात्तान्मूल्यादधिकं पारितोषिकं द्रव्यं स्वामिना देयम् ॥ १९५ ॥

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य च वेतनम् ॥

उभयोरप्यंशाख्यं चेच्छाख्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

यदेकं स्वामिकर्मानेकभृतकसाध्यं भवति तत्र शाख्यं वर्जयित्वा यो भृत्यो

* भक्ताच्छादमृती क्षयवद्भक्षणेन पापत इति मिताश्रुतिप्यत्राह ।

(वेतनादानप्रकरणम् १६)

यावत्कर्म करोति तस्मै तदनु रूपं वेतनं देयम् । यदि पुरुषद्वयसाध्यमेकः
कुर्यात्तत्र भृतिद्वयं देयम् । न्यूनं चेद्भागहानिः कल्प्या । शाठ्ये तु यथाश्रुतं
यथोक्तं तद्दद्यात्स्वामिनश्छन्द[त] इति ज्ञेयम् । एतच्चानेकभृत्यसाध्ये कर्मणि
वेतने वा परिभाषिते वेदितव्यम् । अत्र चोभयग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन यत्र
यद्बोऽपि भृत्याः शाठ्यं विहाय कर्म कुर्वन्ति तत्रापि कर्मानुसारेण मूल्यदानं
सिद्धं भवति ॥ १९६ ॥

जराजदैविकान्नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ॥

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥१९७॥

यो बोढव्यद्रव्यप्रापणाय परिक्रीतः सत्राजदैविकव्यापारव्यतिरेकेण स्वकी-
यप्रज्ञापरोधाद्भाण्डं बोढव्यं द्रव्यं विनाशयति, स तन्मूल्यं दाप्यः । यस्तु
प्रस्थाने विघ्नमाचरति स द्विगुणां भृतिं दाप्यः ।

वृद्धमनुः—“ प्रमादानाशितं दाप्यः समं द्विर्बोहनाशितम् ।

न तु दाप्यो ह्यतं चौरिर्दग्मूढ जटेन वा ” ॥

द्विर्द्विगुणमित्यर्थः ।

वृहस्पतिः—“ प्रमुष्णा विनियुक्तः सन्मृतको विदधाति यत् ।

तदर्धमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात् ” ॥

तदर्धं स्वाम्यर्थम् । अशुभं चौर्यादि । अपराध्नुयाद्भाण्डादिभागभवेत् ॥१९७॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ॥

भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

इति वेतनादानप्रकरणम् ॥ १६ ॥

प्रक्रान्ते गमने राजपार्श्वप्राप्तेः प्राग्भृतः कर्म परित्यजन्मूल्यस्य सप्तमं भागं
दाप्यः । एतच्चै वाहकान्तरलाभात्प्रस्थानविघ्नाभावे वेदितव्यम् । तद्विघ्ने तु
द्विगुणं दानमुक्तम् । यदि तु पन्थानं प्राप्य परित्यजेत्तदा भृतेश्चतुर्थांशं
दाप्यः । अर्धपथे तु सर्वां भृतिम् । एवं स्वाम्यपि परिक्रीय वाहकं यदि
त्याजयति न वाहयति ।

मनुः—“ यः कर्म काले संप्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

तद्वृत्तोऽन्यस्तु कार्यः स्यात्स दाप्यो द्विगुणां भृतिम् ” ॥

नारदः—“ अनयन्भौटयित्वा तु भाण्डैर्न्यानवाहने ।

दाप्यो भृतिश्चतुर्भाग सर्वामर्धपथे त्यजेत् ॥

अनयन्वाहकोऽप्येवं भृतिहानिमवाप्नुयात् ” ।

वृद्धमनुः—“ पथि विक्रीय तद्भाण्डं षण्मिभृत्यं त्यजेद्यदि ।

अथ तस्यापि देयं स्याद्भूतेरर्थं लभेत सः ॥

यदा च पथि तद्भाण्डं निषिध्येत हिंसेत वा ।

यावानध्वगतस्तेन प्राप्नुयाच्चावर्त्ता भृतिम् ” ॥

नारदः—“ भृतिपद्भागमाभाष्य पथि युग्यभृतः त्यजेत् ।

अददत्कारयित्वा तु सोदयां भृतिमावहेत् ” ॥

यदीयैरश्वलीवर्दादिभिर्गुग्यं भाण्डं नीयते स युग्यभृतः । तं प्रति वा
च्यद्रव्यपदभागं भृतित्वेनाऽऽभाष्य न ददाति तं च त्यजति तदा संदे
भृतिं तस्मै स्वामी दद्यादित्यर्थः ।

बृहस्पतिः—“ कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृतेः ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्विनयं चानुरूपतः ” ॥

कात्यायनः—“ त्यजेत्पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्तमेव वा ।

प्राप्तुं पात्साहसं पूर्वं आभे इयहमपालयन् ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ मूल्यमादाय यो निघां शिल्पं वा न प्रयच्छति ।

दण्डवः स मूल्यं सकलं भर्त्सनेन महीक्षितः ” ॥

नारदः—“ शुल्कं गृहीत्वा पश्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अनिच्छञ्जुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥

अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान्स्त्रियम् ।

अक्रमेण तु संगच्छन्घातदन्तनत्तादिभिः ॥

अयोनौ यः समाक्रामेद्बहुभिर्वाऽपि वासयेत् ।

शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्बहुविधाः ।

तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्वयत्र गच्छति ।

ता धनं दापयेद्दद्यादनुत्सव्यापि मातृकम् ॥

अन्यमुद्दिश्य वेश्या यो नयेदन्यस्य कारणात् ।

तस्य दण्डो भवेद्भ्रातृ. सुवर्णस्य च मापकम् ॥

नीत्वा भोगं न यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनम् ।

राज्ञश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते ॥

(वेतनादानप्रकरणम् १६)

बहूनां व्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमम् ।
दद्युः पृथक्पृथग्भाज्ञे दण्डं च द्विगुणं परम् ॥

स्मृतिः—“ व्याधिता सश्रमव्यग्रा राजधर्मपरायणा ।
आमन्त्रिता च नाऽऽगच्छेद्वाग्दया वडवा स्मृता ॥

नारदः—“ परमूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकारिकम् ॥
स्तोमादिना वसित्वा तु परमूमावनिश्चितः ।
निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात्कथञ्चन ॥ .
यान्येषु तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिता ।
विनिर्गच्छस्तुं तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥

स्वामिनीति चतुर्थर्थे सप्तमी । स्तोमो भाटकम् ।

व्यासः—“ ज्ञेहेन स्थण्डिलं लब्ध्वा मन्दिरं कुरुते तु यः ।
निर्गच्छतस्तस्य दारु दत्तस्तोमस्य नान्यथा ॥

कात्यायनः—“ गृहवायुपिणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम् ॥

+ (बृद्धमनुः—“ यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।)
स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ॥
ग्रहीतुराभवेद्भ्रं नष्टं वाऽन्यत्र संभवात् ॥

स्तोमेन भाटकेन घृततैलादिद्रव्यान्तरप्रापणार्थं यानि मृन्मयानि भाण्डानि
तानि स्तोमवाहीनि, तानि पूर्णभाटककालानि तत्स्वामिनमुपानयेत् । तेषां
मध्ये यत्तद्वलेपाद्भ्रं मध्वस्तं वा तत्स्तोमग्रहीतुराभवेत् । नेतरेण तद्देपमि-
त्यर्थः । एतच्च संभवादन्वयत्र । संभवे तु भाण्डस्वामिने भग्नादिभाण्डसूल्यं देयम् ।
संभवो द्रव्यान्तरेणाऽऽस्फालनम् । इति वेतनादानप्रकरणम् ॥ १९८ ॥

[इति श्रीविद्याधरवशप्रभवश्रीशिञ्जित्वाहारनरेन्द्रजीमूतबाहुवान्यवप्रसूतधीमदपरदि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराके .
वेतनादानप्रकरणम् ॥ १६ ॥]

+ एतच्छिष्टान्तर्गतं ग. घ. छ. ज. पुस्तकेषु न विद्यते ।

, अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

द्यूतसमाह्वयप्रकरणम् । (१७)

अथ द्यूतसमाह्वयखण्डं व्यवहारपदं प्रस्तूपते । तत्र नारदः—

“ अक्षवधशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् ।

पणक्रोडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ” ॥

अक्षाः पाशकाः । वधश्चर्मादिवलयवेषः । शलाका कितवेभ्यो ज्ञेया ।
आद्यशब्दादन्येषामपि कर्पटकादीनां ग्रहणम् । देवनं क्रीडा, विजिगीषा वा ।
जिह्वं कुटिलम् । जिताद्यद्रूपं गृह्यते स पणः । वयांसि पक्षिणः । अक्षादिभिर-
चेतनैर्वयःप्रभृतिभिश्च चेतनैर्जिह्वेन कुटिलभावेन देवनं द्यूतम् ।

मनुः—“ अप्राणिभिर्घृत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

याकिन्यो वधिकाश्चैव शलाका मौर्ग एव च ।

अक्षाः सवीजाः कुहका द्यूतोपकरणानि पदं ” ॥

वृहस्पतिः—“ अन्योन्यपरिगृहीता पक्षिमेपतृपादयः ।

प्रहरन्ते ह्यनपणास्त वदन्ति समाह्वयम् ” ॥

तत्र सभापतिना याचती वृद्धिर्यतश्च प्राणा तदाह—

गृह्णे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ॥

गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥ १९९ ॥

यः सभां कृत्वा द्यूतोपकरणानि च प्रगुणीकृत्य कितवेभ्यो देवितुं
वृद्ध्या धनं प्रयच्छति स सभिको धूर्तकितवाद्धूर्तो विजयी वा कितवो द्यूत-
कर्ता स धूर्तकितवस्तस्माच्छतिकवृद्धेः शतसंख्याकगृह्णे पणे विपद्यभूते यो
वृद्धिं जितवान् स शतिकवृद्धिस्तस्मात्पञ्चकं शतं गृह्णीयात् । यः पराजितः स
इतरस्तस्मात्तु दशकं शतम् ॥ १९९ ॥

स सम्यक्पालितो भागं राज्ञे दद्याद्यथाश्रुतम् ॥

जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सयं वचः क्षमा ॥ २०० ॥

[म]सभिकः पूर्णको राज्ञा सम्यक्पालितः कितवेभ्यः सम्यक्प्रक्षितो राज्ञे

(घृतसमाह्वयप्रकरणम् १७)

यथाश्रुतमङ्गीकृतं स्वकीयाद्धनाद्भागं दद्यात् । जितं धनं पराजितात्कितवाकु-
द्वाहयेदुत्कालयेत् । तथैतावति काले तुभ्यमियद्धनं दास्यामीति जेत्रे सत्यं वच-
स्तद्विश्वासाय क्षमी सन्दद्यात् ।

कात्यायनः—“ सभिकः कारयेद्घृतं देयं दद्याच्च यन्नृपे ।
दशकं च शतं वृद्धिं गृहीयाच्च पराजयात् ॥
जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम् ।
सद्यो वा सभिकेनैव कितवात्तु न संशयः ” ॥

नारदः—“ सभिकः कारयेद्घृतं देयं दद्याच्च तद्गतम् ।
दशकं तु शतं वृद्धिस्तस्य स्याद्घृतकारिता ॥
अथ वा कितवो राज्ञे दत्त्वा मागं यथोचितम् ।
प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ” ॥

अथ वा सभिकं विना कितव एव राजभागं दत्त्वा प्रकटं देवनं कुर्या-
त् । कितव इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ।

बृहस्पतिः—“ द्वेद्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।
तस्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ” ॥

समाह्वयविषयमेतत् । अवसादो बलहानिः ।

नारदः—“ अशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेद्घृतमण्डलम् ।
प्रतिहन्यान्न कितव दापयन्तं स्वमित्ततः ” ॥

अदत्तदेयोऽशुद्धः स्वं स्वकीयं धनं साधयति कितवस्तं राजा न वार-
येत् ॥ २०० ॥

प्राप्ते भागे च नृपतिः प्रसिद्धे घूर्तमण्डले ॥

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा तु न ॥ २०१ ॥

घूर्ता घृतकारास्तन्मण्डले ससभिके नृपतिः प्रसिद्धे यथापरिभाषिते भागे
प्राप्ते जितं दापयेदन्यथा नैव ।

नारदः—“ अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा घृतं कुर्वीत मानवः ।
न स त प्राप्नुयात्कामं विनयं नैव सोऽर्हति ” ॥

अनिर्दिष्टो यो भूषेनानियुक्तः सन्घृतं कुर्वीत सम(स)भिको भवन्स तं कामं
सभिकलभ्यं भागं न लभेत दण्डं च प्राप्नुयात् ।

१ ग. घ. छ. ज. प्रत्यभ देवन कुर्यादित्यर्थं । किं । २ ग. घ. छ. ज. 'जानं वा' । ३ द.
से नृपतिना भागे प्रः षक समभिके । ज. समधिः । ५ क. ग. घ. छ. समभिः । ६ क. ग. समभिः ।

कात्यायनः—“ प्रसह्य दापयेद्देयं तस्मिन्स्थाने न चान्यथा ।

जितं वै सभिकस्तत्र सभिकप्रत्यया क्रिया ॥

अनभिज्ञो जितो गोच्योऽनोच्योऽभिज्ञो जितो रहः ।

सर्वस्वे विजितेऽभिज्ञे न सर्वस्वं प्रदापयेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ रहो जितोऽनभिज्ञश्च कूटाक्षैः कपटेन वा ।

गोच्योऽभिज्ञोऽपि सर्वस्वं जितं सर्वं न दाप्यते ” ॥ २०१ ॥

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ॥

कितव्यवहारानां द्रष्टारो निर्णायकाः साक्षिणश्च त एव कितवा एव ।

नारदः—

“ कितवेष्वेव तिष्ठेरन्कितवाः संशयं प्रति ।

त एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां च साक्षिणः ” ॥

सभिकानुवृत्तौ बृहस्पतिः—“ स एव साक्षी संदिग्धे सम्यैश्चान्यैश्चिभिवृत्तः ” ।

कात्यायनः—“ विग्रहेऽथ जये लामे करणे कूटदेविनाम् ।

प्रमाणं सभिकस्तत्र गुचिश्च सभिको यदि ॥

म्लेच्छश्चपाकधूर्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।

तत्कृताचारैर्मूर्खानां निश्चयो न तु रामनि ” ॥

राजनीति पूर्वोक्तसकलसम्भ्योपलक्षणार्थम् । तेन श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्या-
द्युक्ताः सम्भ्या म्लेच्छादिविवादेषु नाऽऽदरणीयाः ।

बृहस्पतिः—“ उभयोरपि संदिग्धं कितवास्तु परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ” ॥

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

विष्णुः—“ शूते च कपटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां संदंशच्छेदः ” ।

अन्यवचनार्थमन्योन्यसंप्रतिपत्तिर्हस्तचातुर्याद्यथाभिमतपातनादिं वीपधिः ।
संदंशच्छेदोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीच्छेदः ॥ २०२ ॥

शूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ॥

शूतमेकमुखमेकप्रधानमेकेन राजपुरुषेणाधिष्ठितं तस्करज्ञानार्थं कार्यम् ।

यत्तु मनुनोक्तम्—“ शूतं समाह्वयं चैव यः कुर्याद्यश्च कारयेत् ।

तान्सर्वान्घातयेद्भाना शूद्राश्च द्विजलिङ्गिनः ”

वृत्तदेशकुलानां तु अश्लीला सा कुधैः स्मृता ।

महापातकयोऽत्रो च राजद्वेषकरो च या ॥

जानिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ” ॥

न्यद्भावगूरुणं निकृष्टाद्गमकाशनेन तिरस्करणम् ।

बृहस्पतिः—“ अप्रियोक्तिस्त्राडनं च पारुष्यं द्विविधं स्मृतम् ।

एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दमश्चोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

देशधर्मकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।

द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनीभ्रातृसंबन्धमुपपातकशंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

जमश्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रमर्मातिपातनम् ” ॥

द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैवंविध-
मभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

तत्र वाक्पारुष्यविशेषे दण्डविशेषमाह—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोमिणाम् ॥

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

अङ्गानि कर्मेन्द्रियाणि जिह्वादीनि, इन्द्रियाणि पुनः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रि-
याणि । रोगाः कुष्ठादयः । न्यूनान्यङ्गानीन्द्रियाणि च येषां, येषां च व्याधयः
सन्ति तेषां क्षेपमभियोक्तं सत्येनासत्येन विपरीतस्तुत्या वा यः करोति, स
द्वादश पणान्तार्थान्दण्ड्यः । तत्र सत्येनाङ्गहीनक्षेपो यथा—पादहीनं प्रति कुण्ड-
स्त्वमित्यादिः । असत्येन यथा—सकलाङ्गं प्रति विकलाङ्गस्त्वमिति विकलाङ्गं
प्रति सकलाङ्गस्त्वमिति । विपरीतस्तुत्या यथा—हस्तहीनं प्रति सुबाहुर्महा-
बाहुर्वेति । एवमिन्द्रियहीनाक्षेपः । अर्धस्त्रयोदशो येषां पणानां तेऽर्धत्र-
योदशाः पणाः ।

यत्तु मनुनोक्तम्—“ काणं वा यदि वा खड्गमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि द्रुवन्दाप्यो दण्डं कार्पाषणं वरम् ”

तदाक्षेपसुरत्यन्तोत्कर्षे स्वल्पे वाऽऽद्यायदोषे ग्राह्यम् ।

बृहस्पतिः—“ समनातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणस्त्वर्धत्रयोदशः ” ॥

(वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८)

विष्णुः—“ समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान्दण्ड्यः । हीनवर्णाक्रोशने तु पट् । यथाकालञ्चमुत्तमसमवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्ड-
स्त्रयो वा कार्पाषणाः । शूलकनाक्याभिधाने स्वेवमेव ” ।

अल्पधनविषयमेतत् ।

“ समवर्णद्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ” ॥

समवर्णग्रहणमाक्षेतुराक्षेप्यस्य च जातितो गुणतश्च साम्यप्रतिपादनार्थम् । तेन सर्वसाम्ये सति वाक्पारुष्यरूपव्यतिक्रमविषये द्वादशपणो दण्डः । जाति-
मात्रसाम्ये हीनगुणस्य बहुगुणं प्रत्याक्षेपकत्वे द्विगुणो दण्डः ।

शङ्खलिखितौ—“ सर्वण्यव्यतिक्रमे द्वादश कार्पाषणाः । यथारूप-
विशिष्टाक्षेपे ह्यविष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टा-
तिक्रमे च विशिष्टस्य ततोऽर्धम् ॥ २०४ ॥

मथमे वाक्पारुष्ये दण्ड उक्तः संप्रति मध्यमे वाक्पारुष्ये दण्डमाह—

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ॥

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दण्डम् ॥ २०५ ॥

तव भगिनीं मातरमभिगन्तास्मीत्येवमाक्षिपन्तं पञ्चविंशतिपणात्मकं दण्डं
राजा दापयेत् । आक्रोश इत्यधिकृत्याऽऽहृतुः शङ्खलिखितौ—

“ तथाऽधिकृतान्विप्राङ्गुरुंश्च निर्भर्त्सयतो मुण्डन गोम-
यालेपनं सरारोपणं दर्पहारो दण्डो वा ” ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः—“ गुरूनाक्षारयःकार्पाषणं शतम् ” ।

बृहस्पतिः—“ क्षिपन्त्वस्त्रादिक दद्यात्पञ्चाशत्पणिकं दण्डम् ” ।

अल्पधनविषयमेतत् ॥ २०५ ॥

मथमे मध्यमे च वाक्पारुष्ये सवर्णानां दण्ड उक्तः । तस्यैव दण्डनीयगुणस-
दस्रज्जावकृतं विशेषमाह—

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेषु च ॥

विद्यानुष्ठानादिगुणवताऽपमेव्यधमगुणेष्वाकुष्टेषूक्तस्यार्धमेव दण्डः स्यात् ।
तत्र मथमे वाक्पारुष्ये षट्पणाः । पणचतुर्धाशत्र दण्डार्थं, मध्यमे तु द्वादश

* यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेप इति प. पुस्तके ।

(वाचस्पत्यप्रकरणम् १८)

विधोऽत्र जिह्वाच्छेदः । यदाह स एव—

“ एकजातिद्विजातिं तु वाचा दारुणया क्षिपेत् ।

जिह्वाया प्राप्नुयाच्छेदं जवन्यप्रमथो हि सः ॥

नामजातिग्रहास्नेपामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्वलनास्ये दशाङ्गुलः ” ॥

अत्यन्ताभ्यास एतत् ।

“ धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिव. ” ॥

अस्येति शूद्रस्य ।

बृहस्पतिः—“ वैश्यमाक्षारयञ्जशूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ।

क्षत्रिय मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वित. ।

आक्रोशकश्च विप्राणा जिह्वाच्छेदनमर्हति ” ॥

गौतमः—“ शूद्रो द्विजातिमभिसंघायामिहत्य च वाग्दण्डपारु-

ष्याभ्यामङ्गं मोर्च्यं यो नाभिहन्यात् । अयास्य वेद-

मुपशृण्वतस्त्रपुनतुभ्यां श्रोत्रपूरणमुदाहरणाज्जिह्वाच्छेदो

धारणे शरीरभेदः ” ।

विष्णुः—“ श्रुतदेशनातिकर्मणामन्यथावादी कार्पापणशत दण्डय. ” ।

नारदः—“ न किस्त्रिपेणापवदेच्छास्त्रतः कृत्वावनम् ।

न राज्ञो घृतदण्ड तु दण्डमाकथ्यतिक्रमात् ” ॥ २०७ ॥

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिको(के) दमः ॥

शस्यस्ततोऽर्थिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्यादीनां वचनेन विनाशकिपां तत्र बाहु सञ्जयामीत्येवमात्मिकां

कुर्वतः शस्यः शतपरिमाणो दण्डो प्रायः । पादनासादिर्वाचनिकं नाशमाचरतः

शताधिको दण्ड आदेयः ॥ २०८ ॥

सामान्येनोक्तस्य विषयविशेषे व्यवस्थामाह—

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ॥

य(त)था शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

वाहादिच्छेदं कर्तुं समर्थः स यदि तं द्रुयात्तदोक्तं दण्डं गृहीत्वा क्षिप्तस्य
क्षेमाय परिरक्षणार्थं प्रतिभुवं दाप्यः । वाहादिच्छेदासमर्थस्तु चेद्दशैव
पणान्दाप्यः ॥ २०९ ॥

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ॥

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

पतनीयैः पतितस्वकारणैर्ब्रह्मदत्यादिभिर्ब्रह्महा स्वमसीत्यादावाक्षेपे कृते मध्य-
मसाहसो दण्डो भवति । उपपातकहेतुभिर्गोवधादिभिराक्षिपन्मध्यमसाहसं दाप्यः ।
व्यासः—“ पापोपपापवक्तारो महापातकशंभकाः ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युक्ते ते यथाक्रमम् ” ॥

उपपातकगणे यत्र निर्दिष्टं शास्त्रतः प्रतिपिद्धं च तदिह पापशब्दवाच्यम् ।
विष्णुः—“ परस्य पतनीये क्षेपे कृते तूत्तमसाहसम् । उपपातकयुक्ते मध्यमम् ” ।
उत्तमवर्णाक्षेपविषयमेतत् ॥ २१० ॥

त्रैविध्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

इति वाक्पारुष्यं प्रकरणम् ॥ १८ ॥

ऋग्यजुःसामवेदिनां नृपतेर्ब्रह्मणादिदेवानां वा क्षेपुस्तमसाहसो दण्डः कार्यः ।
ब्राह्मणादिजातीनां पूगानां परिषदादीनां व्यवहारनिर्णयाद्येककार्यकारिणां
विदुषामाक्षेपुर्मध्यमसाहसः, ग्रामस्य जनपदस्य वा क्षेपं कुर्वतः प्रथमसाहसैः ।

विष्णुः—“ त्रैविद्येवृद्धानां जातिपूगानां च ग्रामदेशयोः प्रथमम् ” ।

अल्पाशयदोषविषयमेतत् ।

बृहस्पतिः—“ देशादिकं क्षिपन्दाप्यः पणानर्धत्रयोदशान् ।

पापेन योजयन्दर्पादाप्यः प्रथमसाहसम् ” ॥

उशना—“ मोहात्प्रमादात्संहर्षात्प्रतीत्या चोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्थं तस्य कल्पयेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्युनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनोपिभिः ” ॥

इति वाक्पारुष्यं प्रकरणम् ॥ २११ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवप्रदीपितल्लहारनरेन्द्रमीमूतावाहनान्ययप्रसूतश्रीमदपरादि-
च्छेदविरचिते व्यासपारुष्यमंत्राग्रनिबन्धेऽपराके वाक्पारुष्य
प्रकरणम् ॥ १८ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

दण्डपारुष्यप्रकरणम् । (१९)

अथ दण्डपारुष्यनिमित्ते दण्डविधिः । दण्डपारुष्यं नाम शरीरस्य ताडनेना-
मेध्यसंयोजनेन ताडनार्थमवगूरणेन वा परस्य दुःखोत्पादनम् । तदाह नारदः—

“ परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

तस्मादेभिश्चोपघाते दण्डपारुष्यमुच्यते ” ॥

तथा—“ तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्येोत्तमक्रमात् ।

अवगूरणनिःसङ्गपातसतजदर्शनैः ॥

हीनमध्येोत्तमानां तु वर्णानां समतिक्रमात् ” ॥

वृहस्पतिः—“ हस्तपापाणलगुडैर्भस्मकर्दमपासुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ” ॥

तत्रापराधसदसद्भावसंदेहे निर्णयहेतूस्तावदाह—

असाक्षिके हते चिह्नैर्युक्तिभिश्चाऽऽगमेन च ॥

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतादृते ॥ २१२ ॥

असाक्षिके देशेऽहमनेन हत इति केनचिद्वाक्त्रे निवेदिते राज्ञा सम्भैश्च
द्वेषादिक्रान्मिथ्याचिह्नं वर्जयित्वाऽन्यैश्चिह्नैर्युक्तिभिरागमेनाऽऽप्तवाक्येन चका-
रादिव्यैश्च त्रिवादोऽथं वादी साधुरयमसाधुरयमिति विचार्य निर्णेतव्यः ।
चिह्नं क्षतादि । युक्तिभिर्दन्तहन्तव्ययोः संनिधानं द्वेषहेतुसंभव इत्यादिभिः ।
आगम आप्तवाक्यम् । केचित्पठन्ति—“कूटचिह्नकृताद्भयात्” इति । तस्यार्थः—
न व्रणादिदर्शनमात्रेण विना विचारं निर्णयः कार्यः । पतो मत्सरादि-
वशात्कूटं कृत्रिममपि चिह्नं कर्तुं शक्यते ।

नारदः—“ कश्चित्कृत्वाऽऽस्मैन्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।

युक्तिहेत्वर्थसंबन्धैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ” ॥ -

युक्तिरर्थापत्तिः । हेतुरनुमानम् । अर्थः ‘प्रयोजनम् । संबन्धः माप्तिः
संनिधिरिति यावत् । पूर्वकलहो वा ।

काल्यायनः—“ हेत्वादिभिर्न पश्येद्धेदण्डपारुष्यकारणम् ।

तत्र साक्षीकृतं चैव दिव्यं वा विनियोजयेत् ” ॥

साक्षीकृतं साक्षिस्थाने कृतम् ।

नारदः—“ +पारुष्ये सति संवन्धाद्दृष्टत्वे क्षुब्धयोर्द्वयोः ।
 *स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते ॥
 पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
 विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ” ॥

बृहस्पतिः—“ द्वयोः प्रहरतोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः ।
 आरम्भकोऽनुवन्धी च दाप्यः स्यादधिकं दमम् ” ॥

नारदः—“ द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुवधाति यः पुनः ।
 स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वा परः ॥
 पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषमाक् ।
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ” ॥

कात्यायनः—“ आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।
 पूर्वं चाऽऽपीडितो चाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः ” ॥

बृहस्पतिः—“ पूर्वाक्रुष्टः समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।
 हत्वाऽऽततायिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥
 चाकपारुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् ।
 स एव ताडयस्तस्य नान्नेष्टव्यो महीभुजा ” ॥

चाकपारुष्यादिना नीचेनाभिलङ्घिते सार्धौ साधुर्पदि नीचं ताडयेत्तदा
 राज्ञाऽसौ न दण्डनीय इत्यर्थः ।

नारदः—“ श्वपार्कपण्डु(ण्ड)चण्डालवेश्याभूे वधवृत्तिषु ।
 हस्तिपत्रात्यदारेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥
 मर्यादातिक्रमे सद्यो घातयेच्चानुशासनम् ।
 न च तद्दण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥
 *समेव ह्यतिवर्तरेखेते सन्तं जना वृषु ।
 † स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयमागमवेत् ॥
 मला ह्येते मनुष्याणां मलमेवा घनात्मकम् ।
 अपि तान्घातयेद्राना नार्थदण्डेन दण्डयेत् ” ॥

+ मित्ताक्षराया तु पारुष्ये एति चरन्माशिति पाठः । * एतदर्थत्पाने क. पुस्तके—सागा-
 न्यतो य क्षमेत सेवाभाग्यो निवर्तत इति पाठः ।

(दण्डपादध्यप्रकरणम् १९)

कात्यायनः—“ अस्पृश्यधूर्तदासानां श्लेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रतिष्ठोमप्रसूताना ताडनं नार्थतो दमः ॥ २१२ ॥

भस्मपङ्कजरजःस्पर्शं दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठचूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१३ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेपु च ॥

हीनेष्वर्धदमः प्रोक्तो मदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

जातितो गुणतो वा तुल्यं परं भस्मकर्मधूलिभिर्योजयतो दशपणो दण्डः । यदि पुनरमेध्यादिभिः संयोजयति तदा विंशतिपणः । अत्र यदि परस्त्रीमात्रे, तथा जातितो गुणतो वोत्कृष्टेषु नरेषूक्तमपरार्थं कुर्यात्तदा पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डः कार्यो विंशतिपणः स्यात् । यत्र विंशतिपणस्तत्र चत्वारिंशत्पणः स्यात् । जातितो वा गुणतो वा हीनविषय उक्तस्यार्थं दण्डनीयः । मदादिना लुप्तज्ञानस्यापराधाभावतो दण्डाभावः । अमेध्यं वसाशुक्रादिशरीरमलात्मकम् । पार्ष्णिः पादापरभागः । निष्ठचूतं निष्ठीवित(वन)म् । वृद्धस्पतिः—“ भस्मादीना प्रक्षिपणं ताडनं च करादिना ।

• प्रथमं दण्डपारुष्यं दमः कार्योऽत्र मायिकः ॥

एष दण्डः समेषुक्तः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।

द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्राधान्यापेक्षया बुधैः ” ॥

परस्त्रीषु द्विगुण उत्तमेषु त्रिगुण इत्यर्थः । मापोऽत्र राजतः ।

कात्यायनः—“ छार्दमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये स्थान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

किं च—

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमन्त्राह्वणस्य तु ॥

उद्धूणं प्रथमो दण्डः संस्पर्शं तु तदधिकः ॥ २१५ ॥

विप्रताडनकरणीभूतं क्षत्रियादेः करचरणाद्यङ्गं राजा छिन्यात् । विप्रताडनार्थं शस्त्रदण्डादिकं बोधच्छतः प्रथमसाहसो दण्डः । उद्यमनार्थं शस्त्रादिकं स्पृशतः प्रथमसाहसार्थम् । अयं च दण्डः क्षत्रियवैश्ययोः । शूद्रस्य तु मनुराह—

“ येन केनचिदज्ञेन हिस्वाच्छ्रेयासमन्वजः ।

छेतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ” ॥

अत्र च श्रेयांसमिति वचनात्सत्रिपवैश्यपीडाकरमपि शुद्राङ्गं छेद्यम् ।

तथा—“ पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ” ॥

द्विजातेरुपरि निष्ठीवनादि कुर्वतः शुद्रस्य दण्डान्तरं स एवाऽऽह—

“ अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वाबोधौ छेद्येन्नृपः ।

अवमूत्रपतो मेद्रमवशर्धयतो शुद्रम् ” ॥

तथा—“ सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यावकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिजौ(चौ) वाऽप्यस्य कर्तयेत् ॥

केशेषु गृह्यतो हस्तौ छेद्येदविचारयन् ।

पादयोर्दाडिकायां तु ग्रीवायां वृणेषु तु ” ॥

दाडिकायां इमधुणि । वृणेषु वृणणादिधित्पर्यः । नान्यथा बहुवचनो-
पपत्तिः ॥ २१५ ॥

उद्धूर्णं हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ॥

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

हस्ते परपीडार्थमुद्यमिते दशमो दमः । पादे विंशतिको दमः । शस्त्रे मध्य-
मसाहसः । उद्यमन एवैतन्न तु निपातने, तत्र दण्डान्तरविधानात् । परस्प-
रमिति वचनात्सजातिविषयमेतत् । हीनजातेरुत्तमजातिं प्रत्युद्धूर्णमानस्य दण्डा-
न्तरविधानात् । गृहस्पतिः—

“ मध्यमः शस्त्रसंधाने संयोज्यः क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

कार्यः कृतानुरूपस्तु लभे घाते दमो युधेः ॥

इष्टकोपलकाष्टैश्च ताडने तु द्विमापिकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ” ॥ २१६ ॥

किं च—

पादकेशांशुककरालुञ्चनेषु पणान्दश ॥

पीडाकर्पांशुकावेष्टपादाध्यासि शतं दमः ॥ २१७ ॥

पादयोः केशानामंशुकस्य वस्त्रस्य हस्तयोर्वा समानजातीयस्य पुंस आलु-
ञ्चन आकर्षणे दश पणान्दण्ड्यः । पीटादीनां समुच्चितानां करणे पणशतं
दमः । पीडा निष्पीडनम् । आकर्ष आक्रोश आकर्षणम् । अंशुकावेष्टो ग्रीवादौ
वस्त्रबन्धनम् । पादाध्यासो मूर्धादौ पादन्वासः ॥ २१७ ॥

(दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९)

किं च—

शोणितेन विना पीडां कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ॥

द्वात्रिंशत् पणान्दाप्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥ २१८ ॥

शोणितमदर्शयित्वैव काष्ठादिभिः परस्य समानजातीयस्य दुःखमुत्पादय-
द्द्वात्रिंशत् पणान्दाप्यः । शोणितदर्शने तु चतुःपष्टिम् ।

मनुः—“ त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेदा तु पणिनष्कान्प्रवासास्यस्त्वस्थिभेदकः ” ॥

निबन्धातिशये सति लोहितदर्शकस्य शतपन्थया चतुःपष्टिः ।

बृहस्पतिः—“ त्वग्भेदे प्रथमो दण्डो मांसभेदे तु मध्यमः ।

उत्तमस्त्वस्थिभेदे स्थाद्धातेन तु प्रमापणम् ” ॥

सत्रियादीनां दण्डोऽयं न तु ब्राह्मणस्य, तस्य प्रमापणायोगात् ॥ २१८ ॥

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ॥

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

हस्ताङ्घ्रिदशनानां मत्येकं भङ्गे मोटने, कर्णस्य नासाया वा छेदने, पूर्णस्य
व्रणस्योद्भेदे पुनर्नवीकरणे, यथा मृतकल्पो मृततुल्यो निःस्पन्दो भवति
तथाऽभिघाते कृते, मध्यमो दण्डः । अत्र च विषमसमीकरणमनुबन्धादितारत-
म्येन कल्प्यम् ।

“ कर्णोष्ठघ्राणपादाक्षिनिहाशिश्वरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो गुरुः ” ॥

विष्णुः—“ उभयनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं न मुञ्चेद्दन्ध-
नात् । तादृशमेव वा कुर्यात् ” ॥ २१९ ॥

किं च—

चेष्टाभोजनवाग्भोषे नेत्रादिप्रतिभेदने ॥

कन्धरावाहुसंक्थ्यद्द्वित्रिभङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

चेष्टा गमनागमनमूत्रपुरीषोन्मर्गादिः । भोजनमभ्यवहारः । वाग्व्याहारः ।
पर्षां कस्यचिद्भोषे मतिवन्धे, नेत्रादेश्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानस्य मतिभेदने तदधि-
ष्ठानत्वविनाशे, कन्धराया ग्रीवाया वाहोः सप्तभ्यो जघनस्याङ्घ्रेः पादस्य

वा भङ्गे, मध्यमसाहस एव दण्डः । पूर्वमिदं च वाक्यं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य समानजातीयस्यापराधुवतो दण्डविधायकम् ।

विष्णुः—“ चेष्टाभोजनवाग्दोषे प्रहारदाने च नेत्रकन्धरावाहुमविषमङ्गे चोत्तमम् ” ।

उत्तममुत्तमसाहसः, दण्ड इति शेषः । अत्र क्षत्रियस्य वैश्यमपराधुवतो वैश्यस्य क्षत्रियमपराधुवतो यथाक्रमं दण्डदाने मध्यमोत्तमसाहसयोर्विषयव्यवस्था । अथवा मध्यमसाहसविधिः शूद्रस्य समानजातीयापराधे । उत्तमसाहसस्तु समानजातीयापराध एव क्षत्रियवैश्ययोः ॥ २२० ॥

किं च—

एकं घ्नतां बहूनां तु यथोक्ताद्द्विगुणो दमः ॥

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्तथा ॥ २२१ ॥

यदा पुनरेकं प्रति बहवो हन्तारो दण्डपारुष्यकर्तारो भस्मकर्दमपांसुसंयोगकर्तारो भवन्ति तदा तेषां तस्मिन्विषये चो दण्ड उक्तस्तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं कार्यः । कलहे च वर्तमाने येन यस्य घदपहृतं तेन तस्मै तद्वत्त्वा ततो द्विगुणं धनं राशौ देयम् ।

विष्णुः—“ एक बहूनां घ्नतां प्रत्येकं स्वोक्ताद्दण्डाद्द्विगुणः ।

उत्क्रोशान्तमनभिरावता तस्मैमीपवर्तिना च ” ।

कात्यायनः—“ बाग्दण्डस्त्राडन चैव येषूक्तमपराधि(धि)षु ।

हृतं मग्न प्रदाप्यास्ते शोधयं निःस्वैस्तु कर्मणा ” ॥ २२१ ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु समुत्थानधनव्ययम् ॥

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

यस्तु शास्त्रादिवाङ्मनेन परस्य दुःखमुत्पादयेत्स ज्ञणारोपणादौ समुत्थाने, यो धनव्ययस्तं दद्यात् । यथ यस्मिन्कलहे दण्डपारुष्ये दम उक्तस्तं च राशौ दद्यात् । बृहस्पतिः—

“ अङ्गावभेदने चैव पीडने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत् ” ॥

कात्यायनः—“ देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः ॥

समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादा ज्ञणारोपणात् ” ।

(दण्डपाठप्यप्रकरणम् १९)

मनुः—“ भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

पृष्ठनम्बु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ” ॥

किल्बिषं दण्डः ।

ब्रह्मचार्यधिकारे नारदः—“अनुशाम्बो गुरुणां तु न भेदनुविधीयते ।

अवधेनाथ वा हन्याद्रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

भृशं न ताडयेदेनं नोत्तमाङ्गे न चोरसि ।

अनुशास्य च विश्वाम्य* शास्यो राज्ञाऽन्यथा गुरुः ॥

पुत्रापराधे न पिता श्ववाञ्च शुनि दण्डमाह ।

न शकटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहृता(तो) मुं चैव ” ॥

अवधेनाहिसया ॥ २२२ ॥

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ॥

पणान्दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥२२३॥

कुड्यस्यापहर्ता पञ्च पणान्दाप्यः । छेत्ता दश । भेत्ता विंशतिम् । पात-
यिता तु कुड्यव्ययं स्वामिने दाप्यः ॥ २२३ ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा ॥

षोडशाऽऽद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥२२४॥

यः परगृहेषु दुःखोत्पादकं वृथिकादि क्षिपेत्स षोडश पणान्दाप्यः । यस्तु
प्राणहरं सर्पादि स मध्यमसाहसम् ॥ २२४ ॥

दुःखेऽथ शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ॥

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपेणप्रभृतिः क्रमात् ॥२२५॥

लिङ्गस्य च्छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ॥

क्षुद्रपशूनामजादीनां ताटननिमित्ते दुःखे शोणितस्त्रावे शाखायाः शृङ्गच्छेद-
नेऽङ्गस्य पादादेःछेदने कृते सति यथाक्रमं द्विगु(१)णमभृतिर्दण्डः । द्विगु(२)णा-
दुत्तर उत्तरः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणः । तत्र दुःखोत्पादे द्विपणः । शोणिते चतु-
ष्पणः । शृङ्गच्छेदेऽष्टपणः । अङ्गच्छेदे षोडशपणः । एवमेव पशूनां लिङ्गस्य

पुंस्त्वस्य च्छेदे वृषणचूर्णने मध्यमसाहसः । मृत्यौ तु कृते मूल्यं पशुस्वामिने
मध्यमसाहसं च राज्ञे दद्यात् ॥ २२५ ॥

महापशूनामिषेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

क्षुद्रपशुसंबन्धीनि दण्डनिमित्तानि यान्युक्तानि तानि यदा महापशूनां गवा-
दीनां तदात(स) एव द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ।

कार्पाषणशतं दण्ड्य इत्यनुवर्तमाने विष्णुः—

“पशूनां पुंस्त्वोपघातकारो तथाऽधोद्वृगोघाती *व्येकरपादः(?)
कार्यः । विमांतविक्रयो च ग्राह्यपशुघाती च कार्पाषणशतं
दण्ड्यः । पशुस्वामिनश्च तन्मूल्यं दद्यात् । आरण्यपशु-
घाती पञ्चशतं कार्पाषणानाम् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च
दश कार्पाषणान् । कीटोपघाती कार्पाषणम् ” ।

मनुः—“ गोकुमारीर्देवपशूनुक्षाणं वृषमं तथा ।

वाहयन्साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ” ॥

कात्यायनः—“ श्रान्तास्तृषार्तान्क्षुधितानकाले वाहयेन्नरः ।

खरगोमहिषोष्ठादीन्प्राप्तुयात्पूर्वसाहसम् ” ॥ २२६ ॥

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ॥

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणा दमाः ॥ २२७ ॥

प्ररोहिणां न्यग्रोधादीनामुपजीव्यानां च टङ्काम्रादीनां शाखिनां वृक्षाणां च
शाखायाः स्कन्धस्य सर्वस्य वृक्षस्य च भेदने यथाक्रमं त्रयो दण्डा भवन्ति ।
तत्र शाखाया भेदने विंशतिः । स्कन्धस्य द्विगुणाद्यत्वारिंशत् । सर्वस्य द्विगुणा
अशीतिः । प्ररोहो न्यग्रोधः । स्कन्धः प्रधानशाखामूलम् ॥ २२७ ॥

चैत्यशमशानसीमास्तु पुण्यस्थाने सुरालये ॥

जातद्रुमाणां द्विगुणा दमा वृक्षे च विश्रुते ॥ २२८ ॥

चैत्यादिस्थानजातानां द्रुमाणां शाखास्कन्धसर्वविदारणेषु विश्रुतद्रुमविषयेषु
पूर्वोक्ता विंशत्यादयो दमा द्विगुणा वेदितव्याः । चैत्यं मनोहरस्थानम् ॥ २२८ ॥

गुलमगुच्छक्षुपलताप्रतानौपयिवीरुधाम् ॥

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

[इति दण्डपादस्यप्रकरणम् ॥ १९ ॥]

* इह आरभ्य ग्राह्यपशुघातीत्यत्र क पुस्तके न विद्यते ।

(साहसप्रकरणम् २०)

दृक्षेभ्यो न्यूनपरिमाणा उद्भिजा गुल्माः कुरुवकादयः । ततो न्यूनपरि-
माणा गुच्छाः । ततोऽपि हसीर्पांसः क्षुपाः । लता बह्वयः । ता एव स्थूलाः
प्रतानाः । व्रीहियवादयः फलपाकान्ता ओषधयः । बीजकाण्डमरोहिण्यो
वीरुधः । आसां पूर्वोक्तेषु दण्डनिमित्तेषु पूर्वोक्तदण्डानामर्धमर्धं ग्राह्यम् ।

मनुः—“ वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा, ” ॥

विष्णुः—“ फलोपभोगद्रुमच्छेदी तुत्तमसाहसं दण्डयः । पुष्पोप-
भोगच्छेदी मध्यमम् । बह्वीगुल्मलताच्छेदी कार्पाण-
शतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वेषां च तत्स्वामिनां तदु-
त्पत्तिं दण्डवारुष्यम् ॥ २२९ ॥

[इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिल्पाहारनेन्द्रजीमूतवाहान्वयप्रसूनधीमदपरदि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिषण्ठेऽपराके दण्डा-
रुष्यप्रकरणम् ॥ १९ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

साहसप्रकरणम् । (२०)

साहसं प्रत्याह—

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम् ॥

सामान्यस्थानेकेषां भ्रात्रादीनां मध्यमकस्य धनम्य प्रसभं स्वाभिसमप्तं
तानवगणय्य हठादपहरणं साहसम् । एतच्च न साहसस्य लक्षणं किंतुप-
लक्षणम् । तल्लक्षणं त्वाह नारदः—

“ साहसारिकयते कर्म यत्किंचिद्व्यदपितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

मनुष्यमारणं शौर्यं परदारोभिर्भर्ष(शी)णम् ।

पारुष्यमुपमं चेति साहसं पद्यथा स्मृतम् ॥

व्यापादो विपशखाद्यैः परदारोभिर्भर्ष(शी)णम् ।

प्राणोपरोधि यथान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

नाशः पञ्चनयानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

बृहस्पतिः—“ हीनमधोत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितम् ।

द्रव्यापेक्षो दमश्चात्र प्रथमो मध्य उत्तमः ॥”

मध्यमकधनापहारे दण्डमाह—

तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

अपहृतद्रव्यमूल्यमपेक्ष्य द्विगुणोऽपहर्तुर्दमः । अपहारापह्वेऽपलापे तु कृते
तन्मूल्याच्चतुर्गुणः ।

बृहस्पतिः—“ क्षेत्रोपकरणं सेतुं मूलपुष्पफलानि च ।

विनाशयन्हरन्दण्डयः शतौघमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।

हिंसयन्शौरवद्वाप्यो द्विशतौघं दमं तथा ॥

स्त्रीपुंसौ हेमरत्नानि देवविग्रजनं तथा ।

कौशेय्यं चोत्तमद्रव्यमेवा मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हन्ता वा घातनीयः स्यात्प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥”

नारदः—“ तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहमे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।

मघः सर्वस्वहरणं पुरानिर्वासनाङ्गने ॥

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ।

स्यातां सव्यवहार्यौ द्वौ धृनदण्डौ तु पूर्वकौ ॥

धृनदण्डोऽप्यर्तपाप्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥”

मनुः—“ द्रव्याणि हिंसाद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥

चर्म चामिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूढफलेषु च ॥”

काल्यायनः—“ क्षतं मङ्गोपमदौ च कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्तुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभान्त्वाभ्युदाहृतः ॥ २३० ॥

(साहसप्रकरणम् २०)

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥

यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ १३१ ॥

साहसकर्तृणो दण्ड उक्तः स तत्प्रयोजयितुर्द्विगुणः । यस्तु मदीयं साहसं भवान्कुरुते तदैवाहं धनं भवते दास्यापीत्युक्त्वा कारयति तस्य चतुर्गुणो दण्डः ।

कात्यायनः—“ आरम्भकृतसहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयशस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्षिणाम् ॥

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रदर्शकः ।

उपेक्षाकार्थयुक्तस्य दोषवक्त्रनुमोदकः ॥

अनिपेक्षा क्षमो यः स्यात्सर्वे तत्कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डमेपां प्रकल्पयेत् ॥ २३१ ॥

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारकः ॥

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ॥

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एपामिति विनिश्चयः ॥२३३॥

अर्घ्याणां पूज्यानामप्रियोक्तिपरिभवयोः कर्ता, भ्रातृभार्यायास्ताडयिता, प्रतिश्रुतस्याप्रदाता, मुद्रायतो गृहस्य भेत्ता, सामन्तानां समीपगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां कुलोद्गतानामन्येषां च साधूनामपकर्ता, इत्येतेषां प्रत्येकं पञ्चाशत्पणिको दण्डः शास्त्रेषु विनिश्चितः ।

मनुः—“ अमक्ष्यमथ वाऽपेयं वैश्यादीन्मक्षयन्दिनान् ।

जघन्यमध्यमोत्कृष्टदण्डानर्हेद्यथाक्रमम् ॥

पणाः शूद्रे भवेद्दण्डश्चतुष्पञ्चाशदेव तु ।

असितारः स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्तु ते ” ॥

विष्णुः—“ जातिभ्रशकरस्यामक्ष्यस्य भक्षयिता निर्वास्यः ” ।

मनुः—“ अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि विद्वेषे कृत्यामु विविधासु च ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तयो ।

मणीनामपवेषे तु दण्ड प्रथमसाहसः ॥

यो लोमाद्वधो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव विवासायेत् ॥

तथा—“ संकमध्वजयष्टीना प्रतिमाना च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ” ॥

काल्यायनः—“ हरेन्द्रिन्याद्देहाऽपि देवाना प्रतिमा यदि ।

तद्गृहं चैव यो भिन्द्यात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहस्रम् ” ॥

विष्णुः—“ अमक्ष्यस्याविक्रेयस्य विक्रयी देवप्रतिमामे-

दकश्चोत्तम साहस्रं दण्डनीयः ” ।

नारदः—“ अविक्रेयाणि विक्रीणन्ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ” ॥

यमः—“ यस्तु पूर्वनिषिद्धस्य तडाकस्योदकं हरेत् ।

आगमं चाप्यया भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहस्रम् ॥

तडागमेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

तद्वाऽपि प्रतिसंस्क्रुर्याद्दद्याद्भोक्तमसाहस्रम् ” ॥

अत्र वधः शूद्रादेः । दण्डान्तरं द्विजातेः-॥ २३२ ॥ २३३ ॥

स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधावकः ॥

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान्स्पृशन् ॥२३४

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ॥

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ॥

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥

पितापुत्रस्वसृभ्रातृदंपत्याचार्यशिष्यकाः ॥

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

स्वच्छन्देन स्वेच्छया न शास्त्रवशाद्द्विधवागामी, चौरादिभिरभिभूयमानेन जनेन विमुष्टेन धावत धावतेत्यार्तस्वने कृते विक्रोष्टारं अत्यनभिधावकः, अकारणे चौराद्युपद्रवविरहेऽपि विक्रोष्टा, उत्तमान्द्विजातीन्वृद्धिपूर्वं चण्डालः स्पृशन्, शूद्राणां प्रव्रजितानां देवान्पितृन्बोदिश्य भोजयिता, अयुक्तमनर्हं कोशपानादिकं ब्राह्मणोऽपि कुर्वन्, अयोग्योऽनुपनीतोऽकृतमायधिको वा

(साहस्रप्रकरणम् २०)

यद्योग्यस्योपनीतादेः कर्म कुर्वन्, वृषस्योक्षणः क्षुद्रपशूनामजाविकादीनां च पुंस्त्वप्रतिघातं वृषणमर्द्धनेन करोति, साधारणं स्वस्यान्यस्य च यद्दृश्यं तस्यापलापी, दास्या गर्भस्य नाशकः, पित्रादीनामपतितानामन्योन्यत्यागी च, शतसंख्याकपणदण्डभाक् ।

शङ्खलिखितौ—“अत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा गुणवन्तः सर्वे वाऽत्याज्या यस्त्यजेत्कामादपतितान्स दण्डं प्राप्नुयाद्विगुणं शतम् । न मातापितरावतिक्रामेन्न गुरुं त्रयाणां व्यतिक्रमादङ्गच्छेदः ” ।

गुरुरत्राऽऽचार्यो न पिता, तस्य पृथगुपादानात् । येनाङ्गेनातिक्रामेचस्य च्छेद इत्यर्थः ।

मनुः—“ न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यत्रप्रतिशानेनाद्याज्ञा दाप्यः शतानि पृ ” ॥

समुचितानां त्याग एतत् । इति साहस्रप्रकरणम् ॥ २३४ ॥ २३५ ॥
॥ २३६ ॥ २३७ ॥

वसानस्त्रीन्पणान्दाप्यो नेजकस्तु परांशुकम् ॥

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ २३८ ॥

रजको यदि परकीयं वासः प्रसालनाय नीतं स्वयं वस्त्रे परिधत्ते तदा व्रीन्पणान्दाप्यः । अथ तस्यैव वाससो विक्रयादिकं करोति तदा दश पणान्दाप्यः । अवक्रयो भाटकेन दानम् । आधानमुत्तमर्णं प्रत्याधित्वेन दानम् । याचितं याचितकम् ।

मनुः—“ शाल्मले फलके श्लक्ष्णे निश्याद्वासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हेरन्न च वासयेत् ” ॥

वासोभिर्विध्वा वासांसि न नयेत् । न वासयेत्स्वगृहे न स्थापयेदित्यर्थः । धनमादायाऽऽच्छादनार्थं न दद्यादिति वाऽर्थः ॥ २३८ ॥

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ॥

अन्तरे तु तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥ २३९ ॥

पितापुत्रयोर्विरोधे वादे तयोर्विप्रतिपत्तौनिराससमर्था अपि तामनिरस्य साक्षिणो ये भवन्ति तेषां त्रिपणो दमः । यस्तु तयोरेतरे प्रतिभूत्वे जितधनादानाय तिष्ठेचस्य त्रिपणादष्टगुणो दण्डः ।

विष्णुः—“वितृपुत्रविरोधसाक्षिणां दशपणो दण्डः । यस्तयोरन्तरे तस्योत्तमसाहसः” ।

निर्वन्धातिशय एतत् ।

शङ्खलिखितौ—“पिनापुत्रयोर्विरोधे साक्षी न तिष्ठेत् । यस्तिष्ठेत्स दण्डय-

स्त्रीन्कापिणान्यन्तरे तिष्ठेत्सोऽप्यष्टशतं दाप्यः” ।

मध्यगापराधविषयमेतत् ॥ २३९ ॥

तुलाशासनमानानां कूटकृत्नाणकस्य च ॥

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुलादीनां कूटकृत, तथा कूटैश्च तुलादिभिर्ज्ञानपूर्वै यो व्यवहरति, स उत्तमसाहसं दाप्यः । धरिमयेयानां मानदण्डस्तुला । शासनं “दत्त्वा भूमिं निबन्धं च” इत्यथोक्तम् । एतद्योपलक्षणार्थम् । मानं कुटवादि । नाणकं द्रम्मादि ॥ २४० ॥

जकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ॥

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

यो नाणकस्य द्रम्मादेः परीक्षया जीवति स चेदकूटं समीचीनमसमीचीनमिति ज्ञयात्कूटं चाकूटमिति । तद्वै स उत्तमसाहसं दण्ड्यः । एतच्च तत्रयेदिनो रागद्वेषादिवशादन्यथा धुरतो दमविधानम् ॥ २४१ ॥

भिषङ्गमिथ्याऽऽचरन्दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ॥

मानुषे मध्यमं राजमानुषे वृत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

तिर्यक्षु गवादिषु मिथ्याचिकित्सायाचरन्वैद्यः प्रथमसाहसं दण्डं दाप्यः । मानुषे मध्यमसाहसं, राजसंयन्धिमानुषे तु पुनरुत्तमसाहसं दाप्यः । अयथाशास्त्रं मिथ्या ।

व्यासः—“भिषगो द्रव्यभेदेन क्लेशयन्ति चिरं नरान् ।

व्याधिप्रकोपं कृत्वा तु धनं गृह्णन्ति चाऽऽनुरात्” ॥

बृहस्पतिः—“अज्ञानत्रौषधं तत्रं यश्च व्याधेरतन्त्रवित् ।

रोगिम्योऽर्धमुपादत्ते स दण्डयश्चौरवद्विषक्” ॥

तत्रं शास्त्रम् ।

विष्णुः—“उत्तमं साहसं दण्डनीयो भिषङ्गमिथ्याऽऽचरन्नुत्तमेषु

पुरुषेषु मध्यमं मध्यमेषु तिर्यक्षु प्रथमम्” ॥ २४२ ॥

अवध्यं(न्ध्यं) यश्च यद्घाति वह्नं यश्च प्रमुञ्चति ॥

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

(साहस्रमकरणम् २०)

अर्चन्व्यं बन्धनानर्हमदोषं यो दर्पाद्भ्राति, राज्ञा षट्दं निगडितं यो
दर्पात्प्रमुञ्चति, यश्चाप्राप्तव्यवहारं वादिनं मुञ्चति, स उत्तमसाहसं दाप्यः ।

विष्णुः—“ दण्डमुन्मोचयन्दण्ड्याद्विगुणं दण्डमावहेत् ।

नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ” ॥

यो दण्ड्यदण्डने राज्ञा नियुक्तः स दण्ड्यादण्डं मुञ्चति अदण्ड्यं च
दण्डयति, तस्य द्विगुणो दण्डः ॥ २४३ ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ॥ .

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥२४४॥

यो मानेन कुडवादिना तुलया वा पण्यस्य क्रयविक्रये वाऽष्टमंशमपह-
रेत्स पणश्चतुष्टयं दाप्यः । अष्टमादंशाष्टद्वयाधिके हानावल्पेऽपहृते तदनुसारेण
कल्पितं दण्डं दाप्यः ।

मनुः—“ समैर्हि विपमं यस्तु चरेद्द्वै मूल्यतोऽपि वा ।

स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यमेव वा ॥

अवीजविक्रयी यश्च वीजोत्कृ(त्क)ष्टा तथैव च ” ॥

समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टविषयद्रव्यदानेन यो व्यवहरत्यसौ
पूर्वसाहसं प्राप्नोति । समे च द्रव्ये बहल्यं च मूल्यमाददानो मध्यमसाहसमि-
त्यर्थः । अवीजविक्रयी अवीजं वीजत्वेन यो विक्रीणाति । वीजोत्कृ(त्क)ष्टा,
उत्सं वीजं य उत्खननेन गृह्णाति ।

तथा—“ मर्षादाभेदनाच्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्दमम् ” ॥

तथा—“ तुञ्जामानं प्रतीमानं सर्वं तात्स्यात्सुराक्षितम् ।

पद्सु पद्मु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

गृहस्पतिः—“ प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रं पुनः संस्कृतविक्रयी ।

पण्ये तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डं च तत्समम् ” ॥ २४४ ॥

भेषजस्येहलवणमन्धधान्यगुडादिषु ॥

पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु षोडश ॥ २४५ ॥

भेषजादिषु पण्येषु हीनमल्पमूल्यं पणं(प्यं) क्षिपतो विक्षिपतो निश्चयतः
षोडशपणो दण्डः । भेषजर्षोपधम् ॥ २४५ ॥

१ क. छ. भक्त्यं २ ग. ज. 'जोत्कृष्टा । प. छ. 'जोत्कृष्टा । ३ ग. प. ज. विक्रयं । ४ ग.
प. ज. पणस्तद्विं । ५ 'त्व क्षिं ।

मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ॥

अजातौ जातिकरणे विक्रयेऽष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

मृदादीनां मध्ये किञ्चिदनुत्कृष्टजातीयमपि तदुत्कृष्टजातीयद्रव्यसादृश्य-
मापाद्यं क्रेतारं प्रति समीचीनमेतदिति भ्रान्त्यापादनेनासमीचीनं द्रव्यं दत्त्वां
यः समीचीनद्रव्यमूल्यमादत्ते, तस्य तत एव मूल्यादष्टगुणो दण्डः । यथा
मृदः कस्तूरिकाया कस्तूरिकाभ्रान्तिकरणेनाधिकमूल्यापादानम् । एवं चर्मा-
दिष्वपि संभवति । वल्कलं वृक्षत्वक् ।

बृहस्पतिः—“ अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।

स्त्रीवालकान्वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्षानुरूपतः ॥

हेममुक्ताप्रवालाद्यं कृत्रिमं कुर्वते तु ये ।

केत्रे मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥ २४६ ॥

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ॥

आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ॥

द्विपणे द्विशतो दण्ड्यो(ण्डो) मूलवृद्धौ तु वृद्धिमान् २४८

मुद्रया द्वारबन्धेन, सह वर्तते इति समुद्रम् । तदन्यत्समीचीनं मददर्शान्य-
त्ततोऽपकृष्टं केत्रे चोत्तमर्णाय वा कौशलेन भ्रान्ति जनयत्कर्षयति । यथासा-
रमल्पमूल्यं मृदादिकं सारभाण्डतया कस्तूरिकादिमहार्घ्यपण्यतया परं प्रत्या-
धानकृते नयति विक्रीणीते वा तस्य दण्डकल्पनोच्यते । भिन्ने पणे पणादल्प-
मूल्ये द्रव्य आहिते विक्रीते वा पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये तु पणशतम् ।
द्विगुणमूल्ये तु द्वे पणशते । इत्थं यावन्तः पणा मूल्यस्य वर्त(र्ध)न्ते तावन्ति पण-
शतानि दण्डे वर्धनीयानि ॥ २४८ ॥

संभूय कुर्वतामर्धं संवाधं कारुशिलिपनाम् ॥

जर्धस्य हासे वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते ॥ २४९ ॥

पणानां राजकृतमर्धं विदित्वा ततोऽन्यथाभूतमर्धं वाणिज्याजीविनां
कारुशिलिपप्रभृतिजनस्य संवाधं पीडाकरं कुर्वतां राजकृतार्घ्यापेक्षयाऽर्धस्य
हासे वृद्धौ वा पणसहस्रपरिमितो दण्डः कार्यः ॥ २४९ ॥

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ॥

विक्रीणतामभिहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

राजनिर्मितमर्घमगणयित्वा स्वयं कल्पितेन महताऽर्घेण वणिजां मिलितानां वणिगन्तरेराहृतं पण्यमुपरुन्धतां विरुद्धं विक्रयं कुर्वतां, तथा राजकृतादर्घाद्विहीनार्घापादनेन स्वकीयस्य पण्यस्य निर्गमं(मं) कुर्वतामुत्तमसाहसो दण्डः ।

मनुः—“ राज्ञः प्रसूयातमाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।

तानि निक्षिपतो लोमात्सर्वहारं हरेन्नृपः ” ॥ २५० ॥

येनार्घ्येण व्यवहारो वणिग्भिः कार्यस्तमाह—

राजभिः स्थापितो योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ॥

क्रयो वा निस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकः स्मृतः ॥ २५१ ॥

राजभिर्योऽर्घः स्थापितो निर्मितस्तेन वणिग्भिः प्रत्यहं विक्रयः क्रयश्च कार्यः । तस्मादर्घाद्यो निस्रवो द्रव्योत्कर्षः स एव वणिजां मशस्तो लाभः । नान्यथा । मनुः—

“ आगमं निगमं स्थानं तथा वृद्धिसयावुभौ ।

विचार्य सर्वं पण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥

पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ” ॥ २५१ ॥

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृह्णीत पञ्चकम् ॥

दशकं पारदेशे तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

यः क्रयदिन एव पण्यं वणिग्विक्रीणीते स स्वदेशागते पण्ये पञ्चकं देशान्तरादागते तु दशकं शतं गृह्णीयात् ॥ २५२ ॥

क्रयदिनादिनान्तरविक्रयविषयमाह—

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ॥

अर्घोऽनुग्राहकः कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

[शति साहस्रप्रकरणम् ॥ २० ॥]

स्वदेशपरदेशादागतस्य पण्यस्योपरि तत्प्रतिबद्धो व्ययः संस्थाप्यः, पण्ये-

नैव तन्निग्रन्धनं सकलं व्ययं परिशोध्य क्रेतुर्विक्रेतुश्च तुल्यानुग्रहहेतुर्यो राक्ष
परिकल्पनीयः ॥ २५३ ॥

[इति धीविवाधरवशप्रभवधीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतबाह्नान्वयप्रसूतश्रीमदपरा-
दित्यदेवविरचिते याज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिघन्धेऽपराकं
साहस्रप्रकरणम् ॥ ३० ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् । (२१)

संपति विक्रीयासंप्रदानं नाम विवादपदमारभते । तत्स्वरूपमाह नारदः—

“ विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्वत्त प्रदीयते ।

* विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ” ॥

पण्यविक्रयार्थं मूल्यं गृह्णाति पण्यं च न ददातीति विवादपदमनेनोक्तम् ।

तथा—“ लोकेऽस्मिन्द्विविधं द्रव्यं स्यावरं जह्मं तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वे तत्पण्यमुच्यते ॥

पशुविषस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।

गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ” ॥

गणितं पूगादि, तुलितं हिरण्यादि, मेयं श्रीहादि, क्रियया दोहनवाहनादि-
कषा च गवाभ्वादि, रूपतः पण्याङ्गनादि, श्रिया धनेन ग्रामारामादि श्रिया
कान्त्या वा रत्नादि । तत्र मूल्यं गृहीत्वा पण्यमनर्पयतो दण्डमाह—

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ॥

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लानं वा दिग्मागते ॥२५४॥

यस्य पण्यस्य मूल्यं विक्रेत्रा गृहीतं तद्गृहीतमूल्यं तद्यो विक्रेता क्रेतुर्न
समर्पयति स तत्पण्यं तन्निवन्धनेन सोदयमुदयेन धनलाभेन सहितं क्रेतुर-
र्पयेत् । यदि पुनर्विक्रेतुं दिगन्तरे पण्यं नीतं तदा तत्र दिगन्तरे तस्य विक्री-
तस्य पण्यस्य यो लाभो भवति, तेन सहितं तत्तस्य देयम् । न(स) चोपचय
उच्यते । अत्रोदयो [न] दिग्ग्लानरूपः । किं तु सर्वा मूल्यस्य वृद्धिः । पण्यस्य
यं तत्कालविक्रये यो लाभस्तेनोभयेन सहितं पण्यं देयम् । विक्रीयानुशर्त्या-

• (विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् २१)

भावे षण्यमप्यच्छत एतत् । अनुशयवशादप्रयच्छति (*तु विवादान्तरम् ।

नारदः—“ विक्रीय षण्यं मूलेन केतुर्यत्र प्रयच्छति ।)

स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥

अर्थश्चेदपचीयेत सोदयं षण्यमावहेत् ।

स्थायिनामेव नियमो दिग्भाषो दिग्विचारिणाम् ” ॥

स्थावरस्य क्षयमिति स्थावरविषयं, केतुरूपभोगक्षयं दाप्य इत्यर्थः ।
क्रिया भारवाहनादिका । फलं क्षीरादि ।

विष्णुः—“ गृहीतमूल्यं यः षण्यं केतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ सोदयं

दाप्यो राज्ञा च षण्यं दण्ड्यः ” ।

नारदः—“ उपहन्येत वा षण्यं दष्टेतापहिष्येत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ” ॥ २५४ ॥

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वकेतर्यगृह्णाति ॥

हानिश्चेत्केतृदोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

यदा तु मूल्यं दत्त्वा षण्यं न गृह्णाति तदा विक्रेता तदन्यत्र विक्रेषम् ।
यदि तन्नश्यति तदा केतुरेव तन्नश्यति । तस्य मूल्यं न मत्पर्यणीयमित्यर्थः ।

नारदः—“ दीयमानं न गृह्णाति क्रीते षण्यं च यः कयी ।

स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः ” ॥

विक्रेतुर्दोषः “ उपहन्येत वा षण्यम् ” इत्याद्युक्तः ॥ २५५ ॥

उक्तस्यापवादमाह—

राजद्वैवीपघातेन षण्यदोष उपागते ॥

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

यदा तु ग्राहकेण याचितोऽपि गृहीतमूल्यं षण्यं दापको न दैदाति, तदा
तद्दिनाशो राजद्वैवादिकृतो दायरूपेव । ततश्च तेन ग्राहकस्य तुष्टये षण्यो-
न्तरं मूल्यं वा मत्पर्यणीयम् ॥ २५६ ॥

* धनुर्विद्वान्तर्गतं ग. घ. छ. ज. पुस्तकेषु नास्ति ।

१ ग. घ. ज. 'दः । अर्' । २ ग. घ. छ. 'न्य प्र' । ३ ग. घ. ज. दयति । ४ ग. घ.
ज. 'पयानन्त' ।

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि ॥

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्याच्च द्विगुणो भवेत् ॥२५७॥

येन विक्रेत्रा पण्यमेकत्र विक्रीतं तदेव पण्यं तेनैव दायकेनान्यहस्ते विक्री-
तमन्यस्य विक्रीतमिति यावत् । तथा यः पण्यं सदापि जानन्नपि निर्दोषमिव
दोषान्मच्छाद्य विक्रीणीते, तस्य विक्रेतुर्मूल्याद्विगुणो दमो भवति । चकाराद्वि-
गुणमेव मूल्यं क्रेतुः प्रत्यर्पणीयम् ।

नारदः—“ अन्यहस्ते तु विक्रीतं योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।

द्रव्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिपादयेत् ” ।

इति दत्तामदानिकं नाम ॥ २५७ ॥

कथकर्तुरनुशयं प्रति किञ्चिदाह—

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ॥

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पड्भागदण्डभाक् ॥ २५८ ॥

[इति विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ॥ २१ ॥]

क्रीतस्य पण्यस्य यन्मूल्यं तदीयक्षयवृद्धी सम्यगपरिभावयता क्रीत्वा
नानुशयः पश्चात्तापः कार्यः । क्षयवृद्धिज्ञस्तु सद्य एवानुशयति ।

नारदः—“ क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयो ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम् ॥

द्वितीयेऽह्नि ददस्केता मूल्याञ्जिंशांशमाहरेत् ।

द्विगुणं तत्तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ” ॥

एतच्चापरीक्षितपण्यविषयम् । यदाह स एव—

“ केता पण्यं परीक्षेत प्राक्स्वयं गुणज्ञोपतः ।

परीक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ” ॥

परीक्षाकालश्चोक्तः—“ दशैकेसप्तपञ्चाह ” इत्यादिना । एवंच सत्युक्तका-
लायां परीक्षायां सत्यामनुशयकर्तुर्मूल्यस्य पष्ठोऽंशो दण्डः । (*अकृताया-
मपि सत्यामनुशयकर्तुः स एव मूल्यस्य पष्ठोऽंशो दण्डः ।) यदा पुनरदुष्टं पण्यं
क्रीत्वाऽनुशयकाल एव केता सानुशयो भवति तत्राऽऽह काल्यापनः—

* पनुशियान्तर्गतप्रण्यो न विद्यते ग. घ. छ. ज. पुस्तकेषु ।

(संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२)

“ क्रीत्वा सानुशयात्पण्यं त्यजेद्दोह्यादि यो नरः ।

अनुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत् ॥

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रीये हस्तमुपागते ।

पद्भोगं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेद्भगुः ” ॥

अनुशयकालादूर्ध्वमेतत् ।

बृहस्पतिः—“ परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहु मतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ” ॥

मनुः—“ क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहे तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाऽऽददीत वा ।

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्न च दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राज्ञा दाप्यः शतानि पद् ” ॥

इति क्रयविक्रयानुशयप्रकरणम् ॥ २५८ ॥

[इति श्रीविद्यापरवंशमभवधीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादिल-

देवविरचिते याज्ञवल्क्ययथमशास्त्रनिबन्धेऽपराकं विक्रीयासं-

प्रदानप्रकरणम् ॥ २१ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

संभूयसमुत्थानप्रकरणम् । (२२)

संभूयसमुत्थानं नाम विवादपदमारभते—

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ॥

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥२५९॥

समवायो मेलकः समूह इति यावत् । तेन वणिजां वणिगादीनां लाभार्थ-
मधिरुधनलाभार्थं कर्म वणिज्यादि कुर्वतां लाभस्यौ यथैव द्रव्यं मेलितं यथैव
वा संवित्कृता तद्द्रव्यं परिगुणीकृतं तथैव तदनुसारेण विभाजनीयौ ।

नारदः—“ वणिकप्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते ।

तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपद स्मृतम् ” ॥

बृहस्पतिः—“ अशक्तालसुरोगार्थमन्दमाग्यनिराश्रयैः ।

वणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्तव्या बुधैः क्रियाः ” ॥

आश्रयो मूलधनम् ।

“ कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः ।

व्यायव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाः ” ॥

नारदः—“ फलहेतोरुपायेन कर्म संभूय कुर्वताम् ।

आधारभूताः प्रक्षेपा उत्तिष्ठेरस्ततोऽशतः ” ॥

संभूय कर्म कुर्वतामाधारभूत आश्रयभूतो मूलधनं प्रक्षेपः । ततस्तपवेक्ष्यो-
त्तिष्ठेरन्पृथग्धना भवेयुः ।

“ समोऽतिरिक्तो हीनो वा यत्राशो यस्य यादृशः ।

सयास्यौ तथा वृद्धिल्लभ्य तस्य तथाविधाः ॥

समो न्यूनोऽधिको वाऽशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

दायं दद्यात्कर्म कुर्यात्क्षामं गृह्णीत चैव हि ” ॥

कात्यायनः—“ समवेतास्तु ये केचिच्छिल्पिनो वणिजोऽपि वा ।

अविमर्शय पृथग्भूतैः प्राप्तं तत्र फलं समम् ” ॥

अयमर्थः—पित्रादिधनमविमर्शय भ्रातृगिर्यत्फलमविभक्तैः प्राप्तं तत्सर्वं
विभजनीयं न विगममिति ।

“ भाण्डपिण्डव्यथोद्धारमारसार्थवीक्षणम् ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समयेन व्यवस्थिताः ” ॥

भाण्डं विक्रेयं द्रव्यं, पिण्डं पाथेयम् ।

व्यासः—“ समक्षमसमक्षं वाऽवश्यवन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारेण प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ” ॥

वृहस्पतिः—“ परीक्षाकाः साक्षिणश्च त एषोक्ताः परस्परम् ।

संदिग्धेऽर्थेऽवश्यनीया न चेद्विद्वेषमंयुताः ॥

यः कश्चिद्व्यसकलोपा विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः स विशोधयः स्यात्सर्ववादेऽप्ययं विधिः ” ॥

कात्यायनः—“ प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्परमादिना ।

समन्यूनाधिकैरशैलमिस्तेषां तथाविधः ॥

बहूनां समनो यस्तु दद्यादेको घनं नरः ।

प्रदणं च पारयेद्वाऽपि सर्वैरेव श्रुतं मयेन ॥

ज्ञानिसन्धिमुद्दामृणं देयं सन्वयम् ।

अन्येषां लक्षणैरेत ऐक्यसाक्षिण्यं तथा ॥

(सम्भूयसमु धानप्रकरणम् २२)

स्वेच्छादेयं हिरण्यं तु रसा धान्यं च सावधि ।

देशस्थित्या प्रदातव्यं ग्रहीतव्यं तथैव च ॥

समवेतैस्तु यद्वत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न च याचेत यः कश्चिद्दामात्स परिहीयते ” ॥ २५९ ॥

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् ॥

स तद्दद्याद्विष्टुवाच्च रक्षितं दशमांशंभाक् ॥ २६० ॥

सम्भूयकारिभिरिदमित्थं न कार्यमिति प्रतिषिद्धं व्यापारमाचरता तथाऽ-
नादिष्टमनुक्तं कर्म कुर्वता तत्समुदायमध्यवर्तिना प्रमादात्प्रज्ञापराधाद्धनं
विनाशितं तत्तेनैवेतरेभ्यो देयम् । येन तु राजदैवकृताद्विष्टुवादिनाशाद्धनं
परिरक्षितं स तस्य दशमंशमधिकं भजेत ।

बृहस्पतिः—“ अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेदेयं सर्वेषां समवाधिनाम् ॥

दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तैऽशतोऽपरम् ” ॥ २६० ॥

अर्धप्रक्षेपणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ॥

व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

पण्यस्यार्धप्रक्षेपणान्मूल्यार्द्विंशतितमं भागं शुल्कसंज्ञितं राजा गृह्णीयात् ।
यस्तु राज्ञा नेदमत्र विक्रोतव्यमिति प्रतिषिद्धविक्रयं, यस्तु(च) राजयोग्यं गजतु-
रंगादि अनिषिद्धविक्रयमपि, तदुभयं विक्रीतमपि राजगामि न क्रेतृगामि ।

मनुः—“ शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ” ॥

राज्ञ इत्यनुवृत्तौ गौतमः—“ विंशतिभागाः शुल्कं पण्ये मूलफलपुष्पीषध-
मधुमांसतृणेष्वनाना पष्ट । तर्द्रक्षणधर्मि-
त्वात्तेषु नित्ययुक्तः स्यात् ” ।

श्रीधायनः—“ सामुद्रशुल्को वरं रूपमुद्धृत्यै दशपणं शतमन्येषामपि
सारानुसारेणानुपहृत्य धर्मं प्रकल्पयेत् ” ।

सामुद्रस्य पण्यस्य यद्दरं स एव शुल्कः । तमुद्धृत्य दशकं शतं ग्राह्यम् ।
अन्येषामपि द्रव्याणां सारानुरूपेण धर्ममनुपहृत्य शुल्कं कल्पयमित्यर्थः ।

१ क. 'तादृश' । २ ग. घ. छ. ज. 'शतः । सं' । ३ ग. घ. छ. 'दिष्टे वा' । ४ क. 'क्षिण' ।
५ ग. घ. छ. ज. 'स शतप' । ६ क. 'पहल्य धन प्र' । ७ क. 'पहल' ।

वसिष्ठः—“ न भिन्नकार्यापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न वृद्धे ।
न भैक्ष्यलब्धे न ऋहुतौवशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ” इति ।

मनुः—“ राज्ञा प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वस्वं हारयेत्तृपः ” ॥

विष्णुः—“ राजनिपिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ” ।

अस्माच्च वचनाद्गम्पते—प्रतिपिद्धं विक्रीणता पूर्वक्रेतुर्मूल्यमर्पणीयं, राज्ञा
च मूल्यं विनैव प्रतिपिद्धकर्म भाण्डमपहार्यमिति ॥ २६१ ॥

मिथ्या वदन्परिमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ॥

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

पण्यविक्रयी पण्यपरिमाणं शुल्कहानये मिथ्या वदन्शुल्कग्रहणस्थाना-
द्यापाक्रामन्वाणिवशुल्कादष्टगुणं दण्ड्यः । यश्च सव्याजौ शौलिककप्रतारण-
घन्तौ क्रयविक्रयौ करोति, सोऽपि शुल्कादष्टगुणं दण्ड्यः ।

नारदः—“ शुल्कस्थानं परिहरन्नकाठे क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ” ॥

‘अत्ययोऽतिक्रमनिमित्तो दण्डः ।

बृहस्पतिः—“ शुल्कस्थानं वणिकप्राप्तः शुल्कं दद्याद्यथोचितम् ।

न तद्वाभिचरेद्राज्ञां बलिरेव प्रकीर्तितः ” ॥

विष्णुः—“ शुल्कस्थानमपक्र(का)मन्सर्वस्वापहारमानुयात् ” ॥ २६२ ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ॥

ब्राह्मणः प्रतिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

तरिको जलशुल्काधिकारी स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णन्दाज्ञा दश पणान्दाप्यः ।
ब्राह्मणभोजने कार्ये प्रतिवेश्यानां समीपगृहस्वामिनां निमन्त्रणाकरणे ब्राह्मणो
दश पणानित्येव दाप्यः । जलशुल्कमाह मनुः—

“ पर्णं यानं तरे(रं) दाप्यः पुरुषोऽर्धपर्णं तरम् ।

पादं पशुश्च योषिच्च पादापं द्विकरः पुमान् ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमासश्चापरिच्छदाः ” ॥

* मिताश्रयां हठावशेष इति पाठः ।

(संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२)

अस्यार्थः—तरे(रं) जलोत्तरं यानं शिविकादिकं पणं दाप्यः (प्यम्), पुत्र-
पथार्थपणं दाप्यः। पशुः पणस्य चतुर्थांशं योपिच दाप्यः, पुमांश्च द्विकरो
रिक्तहस्तः । भाण्डैः पूर्णानि यानानि प्रत्येकं यथासारतस्तार्थं नद्यादितरण-
निमित्तं शुल्कं दाप्यानि । तान्येव रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चिदल्पं तार्थं नद्यादि-
पणनिमित्तं शुल्कं दाप्यानि, पुमांसश्चापरिच्छदा अपरिकरा दाप्याः ।

अत्रापवादं स एवाऽऽह—“ गमिणीं तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

• ब्राह्मणो लिङ्गिनश्चैव * न दाप्यास्तारिकान्त(त)रे ” ॥

तथा—“ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।

अर्होवभोजयन्विप्रो दण्डमर्हनि मापकम् ” ॥

मुनिश्चान्द्रायणौदिकारी । लिङ्गिनो ब्रह्मचार्यादयः । अनुवेश्यः स्वशृहात्त-
दृहा(ह) द्रष्टा । विंशतिद्विजा यत्र कल्याणे तद्विंशतिद्विजम् । कल्याणं शोभनम् ।

“ श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्प्वभोजयन् ।

तद्वैत्रं द्विगुणं दाप्यो हैरण्यं चैव मापकम् ॥

भूतिकृत्यानि बहुधनसाध्यानि ब्राह्मणभोजनादीनि मङ्गलप्रधानानि ।

विष्णुः—“ येषां देयः पन्थास्तेषां सु(त्व) पथदाथी कार्पापणपञ्चविंशति

दण्ड्यः । आसनाहंस्याऽऽसनमदस्वा पूजाहंमपून-

यंश्च प्रातिवेश्यब्राह्मणातिकामी च निमन्त्रयित्वा

भोजनादाथी च निमन्त्रितस्तथेत्युक्तवानमुज्जानः

सुवर्णमापकं निकंतयितुश्च द्विगुणमन्नम् ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ निमन्त्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत स दाप्योऽष्टशतं दमम् ” ॥ २६३ ॥

संभूयकारिणो मृतस्य धनाधिकारिणां क्रममाह—

देशान्तरगते प्रेते धनं दायाद्वान्धवाः ॥

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तौर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

संभूयकारिणि देशान्तरगते मृते तद्धनं दायादाः पुत्रा गृह्णीयुः । तदभावे
वान्धवाः संबन्धिनः पत्नी दुहितर इत्याद्याः । तेषामभावे ज्ञातयः समानो-
दकाः । तेषामभावे संभूयकारिणस्तेन सहाऽऽगताः । तदभावे नृपः ।

* न दाप्यस्तारिकं नच इति पाठे मित्ताक्षरायाम् ।

वसिष्ठः—“ न भिन्नकार्यापणमस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
न भैक्ष्यलब्धे न ऋतुवशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ” इति ।

मनुः—“ राज्ञा प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात्सर्वस्वं हारयेन्नृपः ” ॥

विष्णुः—“ राजनिपिद्धं विक्रीणनस्तदपहारः ” ।

अस्माच्च वचनाद्द्रम्यते—प्रतिपिद्धं विक्रीणता पूर्वक्रेतुर्मूल्यमर्पणीयं, राज्ञा
च मूल्यं विनैव प्रतिपिद्धकर्यं भाण्डमपहार्यमिति ॥ २६१ ॥

मिथ्या वदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ॥

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

पण्यविक्रयी पण्यपरिमाणं शुल्कस्थानये मिथ्या वदन्शुल्कग्रहणस्थाना-
द्यापाक्रामन्वणिरशुल्कादष्टगुणं दण्ड्यः । यश्च सव्याजौ शौलिककप्रतारण-
वन्तौ क्रयविक्रयौ करोति, सोऽपि शुल्कादष्टगुणं दण्ड्यः ।

नारदः—“ शुल्कस्थानं परिहरन्नकाळे क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ” ॥

‘अत्ययोऽतिक्रमनिमित्तो दण्डः ।

बृहस्पतिः—“ शुल्कस्थानं वणिवप्राप्तः शुल्कं दद्याद्यभोचितम् ।

न तव्यभिचरेद्वाज्ञा बलिरेष प्रकीर्तितः ” ॥

विष्णुः—“ शुल्कस्थानमपक्र(का)मन्सर्वस्वापहारमाप्नुवात् ” ॥ २६२ ॥

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ॥

ब्राह्मणः प्रतिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

तरिको जलशुल्काधिकारी स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णन्वाज्ञा दश पणान्दाप्यः ।
ब्राह्मणभोजने कार्ये प्रतिवेश्यानां समीपगृहस्वामिनां निमन्त्रणाकरणे ब्राह्मणो
दश पणानित्येष दाप्यः । जलशुल्कमाह मनुः—

“ पणं यान तरे(र) दाप्यः पुरुषोऽर्धपणं तरम् ।

पादं पशुश्च योपिच पादार्धं द्विकरः पुमान् ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारत ।

रिक्तभाण्डानि चर्तिकचित्पुपासश्चापरिच्छदाः ” ॥

(संभूयसमुत्थानप्रकरणम् २२)

अस्यार्थः—तरे(रं) जैलोत्तरं यानं त्रिविक्रादिकं पणं दाप्यः (प्यम्), पुरु-
पथार्धपणं दाप्यः । पशुः पणस्य चतुर्थं योपि च दाप्यः, पुमांश्च द्विकरो
रिक्तहस्तः । भाण्डैः पूर्णानि यानानि प्रत्येकं यथासारतस्तार्थं नयादितरण-
निमित्तं शुल्कं दाप्यानि । तान्येव रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चिदल्पं तार्थं नयादि-
पणनिमित्तं शुल्कं दाप्यानि, पुमांसश्चापरिच्छदा अपरिक्करा दाप्याः ।

अत्रापवादं स एवाऽऽह—“ गमिणीं तु द्विमासादिस्तथा प्रश्रितो मुनिः ।

ब्राह्मणो लिङ्गिनश्चैव *न दाप्यास्तारिकान्त(त)रे ” ॥

तथा—“ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।

अर्होवभोजनपन्विषो दण्डमर्हनि मापकम् ” ॥

मुनिश्चान्द्रायणौदिकारी । लिङ्गिनो ब्रह्मचार्यादियः । अनुवेश्यः स्वगृहात्-
दृहा(ह) द्रष्टा । विंशतिर्द्विजा यत्र कल्याणे तद्विंशतिद्विजम् । कल्याणं शोभनम् ।

“ श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येवभोजनम् ।

तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हैरभ्यं चैव मापकम् ॥

भूतिकृत्यानि बहुधनसाध्यानि ब्राह्मणभोजनादीनि मङ्गलप्रधानानि ।

विष्णुः—“येषां देयः पन्थास्तेषां सु(त्व) पपदायो कार्षापणपञ्चविंशति

दण्ड्यः । आसनार्हस्याऽऽसनमदस्वा पूनार्हमपून-

यंश्च प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रामो च निमन्त्रयित्वा

भोजनादायो च निमन्त्रितस्तथेत्युक्तवानभुञ्जानः

सुवर्णमापकं निकतपितुश्च द्विगुणमन्नम् ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ निमन्त्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेन स दाप्योऽष्टसतं दमम् ” ॥ २६३ ॥

संभूयकारिणो मृतस्य घनाधिकारिणां क्रममाह—

देशान्तरगते प्रेते धनं दायादवाच्यवाः ॥

ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः ॥ २६४ ॥

संभूयकारिणि देशान्तरगते मृते तद्धनं दायादाः पुत्रा गृहीयुः । तदभावे
वान्धवाः संवन्धिनः पत्नी बुधितर इत्याद्याः । तेषामभावे ज्ञातयः समानो-
दकाः । तेषामभावे संभूयकारिणस्तेन सहाऽऽगताः । तदभावे नृपः ।

* न दाप्यस्तारिक नरा इति पाठो निकतधरामान् ।

संभूयकारिणां द्रव्याधिकारित्वप्राप्त्यर्थं वचनम् । अन्यैस्तु पत्नी
इत्याद्युक्तमनूयते ।

नारदः—“ एकस्य चेतस्याद्यसनं दाय्यादोऽस्य तदाऽऽप्नुयात् ।
अन्यो वाऽसति दाय्यादे सक्तश्चेत्सर्व एव वा ” ॥

व्यसनं मरणं, शक्तः संबद्धः, सर्वे संभूयकारिणः ।

“कश्चित्संचरन्देशान्प्रेषादभ्यागतो वणिक् ॥

राजाऽस्य भाण्डं तद्रक्षेद्यावहायाददर्शनम् ।

दायादेऽसति चण्डुभ्यो ज्ञातिभ्यो वा तदर्पयेत्

तदभावे स्वैगुप्तं तद्धारयेद्दश वत्सरात् ।

अस्वामिभूमदायादं दशवर्षसिपतं घनम् ॥

राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ” ।

दायादः पुनः ।

वृहस्पतिः—“ एकक्रियोप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते ।

तद्विन्दुना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिः ” ॥

जिह्वं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ॥ २६४ ॥

संभूयकारिणां यो जिह्वः कुटिलः प्रातिस्विककर्मकारीति यावत् । तमितरे
निर्लाभं लाभरहितं कृत्वा त्यजेयुः पैटकाद्वहिः कुर्युः । यदि पुनर्न जैह्वया-
त्कर्म न करोति किंत्वशक्तेस्तदाऽन्येन तत्कारयेत् ॥

उक्तमर्थमृत्विगादिष्वतिदिशन्नाह—

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्मणिणाम् ॥ २६५ ॥

अनेन वणिजां धर्मेण ऋत्विगादीनां धर्मविधिराख्यातो वेदितव्यः ।
ततश्च वृतेनत्विजा व्याध्यादिवशात्कर्म कर्तुमशक्तेनान्येन तत्कारयितव्यम् ।
शाठ्याचेन्न करोति त्याज्य एव । तदाह वसिष्ठः—

“ ऋत्विगाचार्यावयानकानध्यापकौ हेयावन्यत्र ह्यानात्पतति ” ।

नारदः—“ ऋत्विजां व्यसनेऽप्येषमन्यस्तत्कर्म निर्हरेत् ।

लभेत दक्षिणामार्गं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ” ॥

मनुः—“ ऋत्विग्मद्भि वृत्तो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देवोऽशः सह कर्तृभिः ॥

(सभ्यतमुन्धानप्रकरणम् २२)

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत् ।

कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्थेनार्धिनोऽर्धिनः ॥

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥

सर्वमेव कर्म कुर्युश्चेद्विजस्तदाऽशेषमंशं यजमानादाद्युः । तत्र सर्वेषामृ-
त्विजां मध्ये ये मुख्याश्च महर्त्विजो होतृब्रह्माध्वर्युद्गातार ईषन्न्यूनार्धग्रह-
णेऽपि साधीप्यतस्तेऽर्धिनो दक्षिणार्धस्वामिनः । ये त्वार्धिनो द्वितीयिनो
ब्राह्मणाच्छंसिप्रशास्तृप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थातारस्तेऽर्धिनो महर्त्विग्भागार्धि(र्धि)नः
कार्याः । ये तृतीयांशिन आग्नीप्राञ्छावार्ध(क)प्रतिहर्तृनेष्टारस्ते महर्त्विग्द-
क्षिणायास्तृतीयमंशं लभन्ते । ये तु पादिनश्चतुर्थांशिनो प्राक्स्तुत्पोतासुब्र-
ह्मण्योक्तेतारो महर्त्विग्दक्षिणायाश्चतुर्थमंशं लभन्त इति ।

“ यस्य कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।

स एव ता आददीत भजेरन्तर्ष एव वा ” ॥

अङ्गमङ्गं प्रति ऋत्विग्भिरोपसंबन्धेन समाभ्राता दक्षिणास्ताः किपेकैकेन ग्राह्या
यत्संबन्धेन समाभ्राताः । यथाऽभिपेक्षनीये हिरण्यमाकाशावध्वर्यवे ददा-
तीति तेनैवाध्वर्युणा ग्रहीतव्याः उताध्वर्युर्द्वारमात्रं, सर्वे विभज्य गृह्णीर-
न्ति संशयः ।

मनुवृहस्पती—“ रथं हरेदधाध्वर्युर्ब्रह्माऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता चापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ” ॥

पूर्वोक्तसंशयेऽयं निर्णयः—केपांचिच्छाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथ आभ्रा-
यते, ब्रह्मणे वेगवानश्वः । होत्रे चाश्व उद्गात्रे सोमक्रये सोमवहनं
शकटमेवं व्यवस्थाया ददातिमुख्यार्थो भवति । पुरुषसंयोगश्च नादृष्टो
भवति ।

यदुक्तं मनुना—“ ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक्त्वजेद्यदि ।

शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ”

इति, तत्क्रमागतेषु स्वर्थवृत्तेषु ऋत्विक्शु द्रष्टव्यम् ।

शङ्खलिखितौ—अर्थात्विनि वृत्ते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्ववृत्तस्यैव दक्षिणायाः

पश्चादाहृतः किंचिच्छ्रभते प्रवसेचेत्काल निमित्तं चावेक्ष-

माणस्तं कालमपेक्षेत नान्तरा यजेत् । म्यादात्वेधिको वा

तं क्रतुं संपादयेत् । प्रोच्य प्रत्यागतश्च किंचिच्छ्रभते ।

(स्तेयप्रकरणम् २३)

नर्तकानामेव एव धर्मः सद्रिहदादितः ।

तालज्ञो छमतेऽध्यर्षं गायनास्तु समांशिनः ॥

स्वाम्याज्ञया तु यश्चौरैः परदेशात्समाहृतम् ॥

राज्ञे वत्सा तु पद्भ्यागं मनेयुस्ते यथांशतः ।

चतुरोऽशांस्ततो मुख्यः शूरख्यंशं समाप्नुयात् ॥

समर्षस्तु हरेद्द्वंशं शेषाः सर्वे समांशिनः ॥ २६५ ॥

[इति धीविद्याधरवक्ष्यप्रमवर्षाशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतभी-
मदपरादित्यदेवविरचिते याज्ञवल्क्ययजुर्महाशयनिबन्धेऽपराके
संभूयस्तमुपानप्रकरणम् ॥ २२ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

स्तेयप्रकरणम् । (२३)

चौरस्य दण्डनार्थं परिज्ञानोपायमाह—

ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ॥

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

ग्राहकैश्चौरग्रहणाधिकृतैर्लोप्त्रादिना चौरो गृह्यतेऽवगम्यते । लोप्त्रमपहृत-
द्रव्यैकदेशः । पांसुकर्दमादिवर्ती पादाङ्गः पदं तस्य पुरुषस्य पादेन संमितम् ।
यस्य गृहं मति नष्टदेशादारभ्य पदपरम्परा जाता सोऽपि चौरः । अपहृतस्य
गन्नादेः पदपरम्परा यस्य गृहं मति प्रवृत्ता सोऽपि चौरः । पत्रं च चौर्याद्यप-
भिवारिधर्मजातस्य मदर्शनार्थम् । तेन यन्नष्टावशिष्टं तण्डुलादि परस्परगृहे
दृश्यते तस्यैकमकारकत्वे परस्परचौरत्वं श्रूयते । यद्य पूर्व पूर्व कृतेन चौर्य-
कर्माणाऽपराधीति ज्ञातः, यथाशुद्धवासको न विद्यते शुद्धः सपीचीनो
वासो निवासस्थानं यस्य सोऽशुद्धवासकः, सोऽपि चौरः ॥ २६६ ॥

निर्णयरूपस्य ग्रहणस्य हेतव उक्ताः । तस्यैव संशयस्य हेतूनिदानीमाह—

जन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या नामजात्यादिनिह्वेः ॥

द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्यगृहाणां च पृ(प्र)च्छका गूढचारिणः ॥

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

उक्तेभ्योऽन्येऽपि नामजातिग्रामदेशादीनां निह्वैरपलापैर्षां चौर्पाशङ्का
तया ग्राह्याः । चौरत्वेन शङ्कनीया इत्यर्थः । तथा ये घृतादिसक्ताः, ये च
चौरत्वेनाभियुक्ताः शुष्कमुखा भिन्नस्वराश्च भवन्ति, ये च कस्येपानि
द्रव्याणि कस्य वा गृहाणीति परद्रव्यगृहाणां पृ(प्र)च्छकाः, ये च गूढाः प्रच्छन्नाः
सैन्तो विचरन्तीति तच्छीलाः, ये च निराया अदृष्टधनागमा व्ययवन्तश्च
भवन्ति, ये च विनाशितग्रैवेयाद्यलंकारस्य विक्रयिणस्ते चौरशङ्कया ग्राह्याः ।

नारदः—“ सहोदग्रहणे स्तेयं होढे सत्युपभोगतः ।

शङ्को त्वसज्जनैकाद्यर्थादनायव्ययतस्तथा ॥

अहोदान्विमृशेचौरान्गृहीतान्परिसंख्यया ।

भयोपधाभिश्चित्राभिर्व्यूस्तथ्यं यथा हि ते ॥

देशं ग्रामं दिशं नाम जातिं वा संप्रतिश्रयम् ।

कृतकार्यसहायाश्च प्रष्टव्याः स्युर्विगूढा ते ॥

वर्णस्वराकारमेदात्संसदिग्धनिवेदनात् ।

अदेशकालद्रष्टव्याजिवेशस्य विशेषनात् ॥

असद्यथात्पूर्वचौर्पादिसत्संसर्गकारणात् ।

दोषैरप्यनुगन्तव्या न होढेनैव केवलम् ” ॥

होढो लोप्सम् । उपभोगोऽपहृतद्रव्यस्यासाधारणस्य प्रकारान्तरेणासंभ-
वात्माप्तेः । ऐकार्थमेकमयोजनवत्त्वम् । भयोपधा भयहेतवैः के(के)शायुक्तयः ।

तथा—“ गवादिषु प्रनेष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु च ।

पदेनान्वेषणं कुर्यात् मूलात्तद्विदो जनाः ” ॥

आ मूलादा गवादिहरणस्थानात् ।

“ ग्रामे ग्रामे विवृते वा यत्र तन्निपतेत्पदम् ।

षोडशं तद्भवेत्तेन न चेतोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥

पदे प्रमूढे भग्नो वा विपमत्वाज्जनान्तिके ।

यस्त्वासन्नतरो ग्रामो ग्रामो वा तत्र पातयेत् ॥

(स्तोत्रप्रकरणम् २३)

समेऽध्वनि द्वयोर्यत्र स्तेनप्रायोऽशुचिर्जनः ।
पूर्वापराधैर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥
नैवान्तरिक्षाल दिवो न समुद्रान्न चान्यतः ।
दस्यवः संप्रवर्तन्ते तस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥
ग्रामेऽप्यन्वेपणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।
रात्रिसंचारिणो ये च बहिः कुर्युर्ब्रह्मिश्चराः ” ॥

समेऽध्वनि तुल्यमार्गं । द्वयोर्ग्रामयोः । स्तेनप्रापश्चौरबहुलः ।

मनुनारदौ—“ समाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
चतुष्पथाश्चैत्यतृप्ताः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥
शीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
शून्यानि वाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥
एवंविधानृपो देशान्गुह्यैः स्थावरमह्यैः ।
तस्करप्रतिपेधार्थं चौरैरप्यनुचारयेत् ” ॥

तथा—“ तान्सह्यैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवादिभिः ।
विद्यादुःसाहयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥
मक्ष्यमोज्ज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।
शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥
ये तत्र नोपसर्पेयुश्चरैः प्रणिहितैरपि ।
तेऽपि स्युः संप्रहीतव्याः समित्रज्ञातिचान्ववाः ॥
यास्तत्र चौरान्गृह्णीयुस्तान्विताडय विडम्ब्य च ।
अवैद्योऽप्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन तु ॥
अचौरा अपि दृश्यन्ते चौरैः सह समागताः ।
यदृच्छया नैव तु तानृपो दण्डेन संश्लेशेत् ” ॥

कात्यायनः—“ अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामाद्दुद्धृतं मुवि ।
चौरेण वा परिक्षिप्तं लोप्त्रं यन्तात्परोक्षयेत् ” ।

अस्यार्थः—किमेतद्व्यहस्तात्परिभ्रष्टं सदस्य हस्ते दृश्यते, किं वा चौर्य-
कामनया विनाऽनेनोद्धृतं, यद्वा चौरिण सताऽनेन परिक्षिप्तमुद्धृतमिति संश-
यस्य संदेहस्य संभवाद्यत्नतो लोप्त्रं विचार्यमिति ॥ २६८ ॥

गृहीतः शङ्कया चौर्यं आत्मानं चेन्न शोधयेत् ॥

दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

शङ्कया संदेहेन चौर्यविषयेण गृहीतोऽभियुक्तो यद्यात्मानं दिव्येन मानु-
षेण वा प्रमाणेन न शोधयेन्नपेतचौर्यशङ्कं न कुर्यात्, तदाऽपहृतं द्रव्यं
दापयित्वा वक्ष्यमाणेन चौरदण्डेन दण्डनीयः । न चात्र वाच्यं चौरत्वेनाऽऽ-
शङ्कितस्य प्रमाणानर्हता मिथ्यावादित्वादिति । यतो न मिथ्यावादित्वमात्रं
साधनानर्हत्वे प्रयोजकम् । किंतु प्रथमवादिनोऽवष्टम्भाभियोक्तृत्वे सति ।
अतोऽत्र युक्तं यच्छङ्कितः प्रमाणं कुर्यादिति । न च चौर्याद्यभावे प्रमाणाभावः
तथा हि सति “ महाभियोगेष्वेतानि ” “ हृत्वा वाऽन्यतरः कुर्यात् ” “ राजभिः
शङ्कितानां च ” इत्यादिवचनानि नैवाऽऽरभ्येरन् । न च वाच्यं मानुषप्रमाणा-
नामभावो न साध्यत (ध्य) इति । यस्माच्चौर्याद्यभावोऽव्यभिचारिणं भावविशेषं
साध्यतां सिध्यत्येव(ना)भावसाधकत्वमपि । यथा यत्र कालेऽस्य द्रव्यं केना-
प्यपहृतं तदा ततोऽपहारमदेशादतिदूरेऽहं व्यवस्थितो महता व्याध्यादिनां
ह्रान्त इत्यादि भावयन्साधयत्येवाऽऽत्मनश्चौर्याद्यभावमिति । अत एव शङ्कः—

“ असाक्षिप्रणिहिते दिव्यम् ” इत्युक्त्वा “अथवा मित्रैः सज्जनै-

रात्मानं ना शोधयेदेव । त वेददण्डयोऽर्पणां चार्थं दापयेत् ”

इत्युक्तवान् ॥ २६९ ॥

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः ॥

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

प्रमाणतो निश्चितं चौरमपहृतं द्रव्यं स्वरूपतो मूलपतो वा स्वामिने प्रदाप्य
विविधैर्वधैर्वधोपायैर्यातयेद्विद्विष्यात् । ब्राह्मणं तु चौरं सचिह्नं श्वपदाद्वितं
कृत्वा स्वराष्ट्राद्राजा विप्रवासयेत् । न तु घातयेत् । अत्र मर्तुः—

“ न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ” ॥

महापातकव्यतिरिक्तापराधविषयमेतत् । तत्र पुनस्तेनैवोक्तम्—

“ गुरुतरूपे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेषु तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महृण्यशिराः पुमान् ” ॥

१ क. चौर्ये नाऽऽत्मानं चेद्विचो २ ग. घ. छ. ज. “नार्हं” । ३ ग. प. ज. “तो न
मिथ्या म वा” । ४ क. “वीदिभावोऽव्यभिचारिणं साधकं” । ५ क. “नाऽऽशङ्कितः । ६ क. “दिना
ना” । ७ क. “न शो” । ८ क. “नुः—राजा न मा” ।

(स्तेयप्रकरणम् २३)

ते च—“ असंभोज्यास्त्वसंयाज्या असंपाठ्या विवाहिकाः(?) ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ” ॥

अङ्गनं च प्रायश्चित्तमनिच्छतां कार्यं, यत आह—

“ प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणास्त्रयो वर्णा यथोचितम् ।

नाङ्गना राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसम् ” ॥

अतश्च दण्डप्रायश्चित्तयोः समुच्चयो गम्यते । प्रायश्चित्ताकरणे तूत्तमसाहसः शरीरदण्डयोः समुच्चय उक्तस्तेनैव—

“ चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शरीरधनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रवक्षितम् ” ॥

चतुर्णां महापातकिनामित्यर्थः ।

नारदः—“ ब्राह्मणस्य वधो मौढ्यं पुरास्त्रिर्वसितं तथा ।

ललाटे चाङ्ककरणं प्रयाणं गर्दभेन वा ” ॥

शौतमः—“ न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः कर्मवियोगवि-

ख्यापननिर्वासनाद्यङ्ककरणानि ” ।

शारीरो दण्डोऽङ्गच्छेदादिः ।

आपस्तम्बः—“ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्यादाय वध्यश्च-
क्षुर्निरोधस्तु तेषु ब्राह्मणस्य ” ।

बृहस्पतिः—“ वृत्तस्वाध्यायवान्स्तेर्या बन्धने क्लेशयते चिरम् ।

स्वामिने तद्वनं दाप्यः प्रायश्चित्तं च कार्यते ” ॥ २७० ॥

गृहीते चौर उक्तम्, अगृहीते यत्कार्यं तदाह—

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ॥

विबीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥ २७१ ॥

मनुष्यादौ हते गवाश्वादौ नाऽपहृते हन्तरि चाष्टे ग्रामाद्बहिरनिर्गते चौरस्य पथि मार्गे ग्रामस्वामिनश्चौर्यदोषः । तेन चौरो देयोऽपहृतं चेति तार्य-
र्यार्थः । विबीते तु घातापहारी चेज्जार्ता विबीताश्च बहिरष्टे चौरमार्गे विबी-
तभर्तुर्दोषः । अवीतके विबीतादन्यत्र तु घातेऽपहारे च कृते चौरोद्धरणनियु-
क्तस्य दोषः । विबीतं तृणादिप्रयोजनभूः ।

नारदः—“ गोचरे यस्य मुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।

ग्राह्यो दाप्योऽपवा मोपं पदं यदि न निर्गते ॥

निर्गते तु पदे तस्मात्त्र चेदन्यत्र पातितम् ।

सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥

पदे चौरमार्गे तस्माद्ग्रामान्निर्गते, तद्यदि न ग्रामान्तरे पातितं चौरैण तदा सामन्तादीन्दापयेत् ।

काल्यायनः—“ गृहे तु मुषितं राजा चौरग्रहांस्तु दापयेत् ।

अरसकांश्च दिक्पालान्यदि चौरौ न लभ्यते ॥

ग्रामान्तरे हृतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षे प्रदापयेत् ।

विवीते स्वामिना देयं चौरोद्धर्ता विव्रीतके ॥”

तथा—“ स्वदेशे यस्य यत्किञ्चिद्धृतं देयं नृपेण तु ।

गृहीयात्तत्स्वयं नष्टं प्राप्तमन्विवृष्य पार्थिवः ॥

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्यादन्यथा किल्बिषी नृपः ॥

लब्धेऽपि चौरैः यदि तु मोपस्तस्मान्न लभ्यते ।

दद्यात्तगभवा चौरं दापयेत्तु यथेष्टतः ॥

* तस्मिंश्चेद्दाप्यमानानां भवेदपि तु संशयः ॥

मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वा विशेषयेत् ॥”

बन्धुभिः साक्षिभिर्भूतैर्निकटवासिभिरदुष्टैरित्यर्थः ।

“ यस्मादपहताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पं तु स्वामिना ।

तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥ २७१ ॥

स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ॥

पञ्चग्रामी वहिःक्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

ग्रामसीम्न्येव यदि मोषो भवति, तदा स एव ग्रामो मुषितं दद्यात् । यदि तु पदं चौरमार्गे ग्रामसीम्नो वहिः कंचन ग्रामं प्रति यायाच्चदा स एव ग्रामो दद्यात् । यदा तु क्रोशात्प्रवृत्तवस्थितानामनेकेषां ग्रामाणां मध्ये चौर्यं भवति, तदा तुल्याध्वानः पञ्च ग्रामाः समाहृता मोषं दप्युः । यदा पुनर्दश ग्रामा मोपस्थानानुत्पान्तराला भवन्ति तदा दद्यापि समाहृता हृतं दप्युः ॥२७२॥

चौरं विचित्रैर्बधैर्हन्त्यादिति सामान्येनैवोक्तम् । तत्र चौर्यविशेषमाह—

* भद्रार्थं पाठे वितान्तरायान्—“यदि तस्मिन्दाप्यमाने भवेन्नोपे तु संशयः” इति ।

(स्तैयप्रकरणम् २३)

बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ॥

प्रसह्यघातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥ २७३ ॥

शूलारोपणं च वधपर्यन्तम् ।

मनुः—“ अग्न्यागारायुधामारदेवतामारभेदकान् ।

हस्तयश्वरथहैतुंश्च हन्यादेवाविचारयन् ” ॥

भसह्यघातिनो जनसमक्षं मनुष्यादिहन्तारः ।

व्यासः—“ अश्वहैतौ हस्तपादौ कर्टिं छित्त्वा प्रमाप्यते ।

पशुहैतुंश्चार्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ” ॥

मनुः—“ संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ” ॥

यतो हस्ताच्छिन्नस्तत्र शूलद्वयं निवेशयेदित्यर्थः ।

बृहस्पतिः—“ संधिच्छिदो हतं त्याज्याः[ः] शूलमारोपयेत्ततः ।

तथा पान्थमुषो वृक्षे गले बद्ध्वाऽवलम्बयेत् ” ॥

कात्यायनः—“ स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥ २७३ ॥

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ ॥

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

योऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां परस्वमुत्क्षिपत्यपहरति, यश्च ग्रन्थि भिनत्ति, तौ करसंदंशेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यामपराधहेतुभूताभ्यां हीनौ कार्यौ । द्वितीयेऽपराध एकेन करेणैकेन च पादेन हीनौ कार्यौ ।

मनुः—“ अङ्गुलीं ग्रन्थिभेदस्य च्छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ” ॥

कात्यायनः—“ येन येन परद्रोहं करोत्यंशेन तस्करः ।

छिन्द्यादङ्गं नृपस्तस्य न करोति यथा पुनः ” ॥ २७४ ॥

उक्तमविशेषेण—“ चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः ”

इति, तद्विषयविशेषमुपसंहर्नुमाह—

१ ग. घ. छ. 'सत्रा घां' । २ ह शूलमारो' । ३ ग. घ. छ. 'हन्युंश्च' । ४ ग. घ. छ. 'हन्ता हं' । ५ ग. घ. छ. 'हन्तुश्चार्धपादं' । ६ घ. छ. ज. 'ज्याङ्गुली' । ७ क. छ. 'तीय-हरणे क' ।

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ॥

देशकालवयःशक्ति संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

क्षुद्रद्रव्याणि मृत्नाण्डादीनि, मध्यमनि वस्त्रादीनि, महाद्रव्याणि हिर-
ण्यादीनि, तेषां सारतो यथासारं दमो धनापहाराङ्कनगान्छेदवधात्मा
चौराणां कल्पः । देशश्च कालश्च वयश्च शक्तिश्च देशकालवयःशक्ति । एतत्सर्वं
दण्डे कार्ये ब्राह्मणैः सह नृपेण चिन्तनीयम् । तत्र द्रव्यत्रैविध्यमाह नारदः—

“ मृत्नाण्डासनखड्गादि चारुचर्मतृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ” ॥

शमीधान्यं शिम्बिधान्यं माषमुद्गादि । कृतान्नं सिद्धान्नम् ।

“ वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं ग्रीहियवं तथा ॥

हिरण्यरत्नकौशेयरत्नीगुञ्जो (पुंगो) मन्वाजिनः ।

देवब्राह्मणराज्ञां च द्रव्यं विशेष्यमुत्तमम् ” ॥

कौशेयमतसीपयम् । हिरण्यं सुवर्णं रजतं च । अत्र त्रिविधस्यापहारे त्रिवि-
धसाहसदण्डातिदेशं स एवाऽऽह—

“ साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनोविभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि त्रिषु द्रव्येष्वनुरुमात् ” ॥

तत्र धान्ये विशेषमाह मनुः—

“ धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।

शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यसस्य च तद्धनम् ” ॥

कुम्भो द्रोणद्वयम् । तदुक्तम्—

“ षड्द्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं गनम् ।

चतुर्भिः कुड्वैः प्रस्यः प्रस्थाद्यत्वार आढकः ॥

आढकैस्त्रिभ्यश्च द्रोणान्तु कथितो युधैः ।

कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः सारो द्रोणास्तु षोडश ” इति ॥

दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकधान्यहारिणो वधः । शेषेऽनधिके हते यत्र धान्या-
पहारे षो दण्डस्तमेकादशगुणं दण्डं दाप्यः । यावदपहृतं तावत्त एवामिने ।

(स्तेयप्रकरणम् २३)

“ तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ” ॥

धरिमेण तुलया मीयन्त इति धरिममेयानि, तान्येव सुवर्णरजतादीना-
मित्यनेन विशेषितानि । यदि सुवर्णरजतादीनामित्येतावन्मात्रमुच्यते ततो
लोहानामेव ग्रहणं स्यात् । अथ धरिममेयानामित्येवोच्येत, तदा गुडादी-
न्यपि गृह्येरन् । उभयोपादाने तु लोहव्यतिरिक्तानामपि मुक्तामवालादीनां
तुलामेयानां परिग्रहः । महार्घत्वेन सुवर्णरजतप्रकारत्वात् । प्रकारवचनश्राय-
मादिशब्दः । अत एव गुडादीनां धरिममेयत्वेऽपि निवृत्तिः । अमहार्घत्वेन
सुवर्णतुल्यताविरहात् । तेन लोहानामपि त्रपुसीसादीनामसाराणां नेह
ग्रहणम् । उत्तमानि च वासांसि पत्तो(त्रो)र्णनेत्रपटीमभृतीनि ।

तथा—“ पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

पुरुषाणा कुलीनानां नारीणा च विशेषतः ।

मुख्याना चैव रत्नाना हरणे वधमर्हति ॥

महापशूना हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ” ॥

महापशवो गवादयः ।

“ सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्न. सीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुनैणवमाण्डाना लवणाना तथैव च ।

मृन्मयाना च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्याना पक्षिणा चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥

अन्येषा चैवमादीना मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वानाना च सर्वेषा तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥

कार्पापणं भवेद्दण्डो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र विभ्रौ भवेद्दण्डव्य. सहस्रमिति धारणा ॥

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

पोढशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवद्धि सः ” ॥

विद्वद्विषयमिदं वाक्यम् । तद्दोषगुणवद्धि स इति हेत्वभिधानात् । तेन यः स्तेयास्तेययोगुणदोषावैहिकामुष्मिकौ बालादिर्न जानाति तस्य स्ते[ये] यो दण्डः सोऽष्टगुणस्तद्विदुषः शूद्रस्य भवति । तदुक्तम्—अष्टापार्थं तु शूद्रस्य किल्बिषमिति । अष्ट दण्डा आपाद्या येन किल्बिषेण स्तेयेन तदष्टापाद्यम् ।

“ यज्ञार्थान्युपहृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तं शतं दण्डयेद्राजा यथाग्निं चोरयेद्गृहात् ॥

यस्तु रज्जुं घटं कृपाद्धरोद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।

दण्डं स प्राप्नुयान्मापं तच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥

गहापशन्स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशन्पूर्वः क्षुद्रपशौ हते ॥

पुरुषं हरतो हस्तौ दण्ड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं हरतो नारीं कन्वां तु हरतो वधः ॥

तुलाधरिममेयानां गणिमाना च सर्वशः ।

एभ्यस्तत्कृष्टमूर्याना मूल्याद्दशगुणो दमः ॥

काष्ठमाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।

वेणुवैणवमाण्डानां तथा स्यात्स्वस्थिचर्मणाम् ॥

शाकानां सार्द्धमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।

गौरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पक्वानानां कृतात्राना मघूनामामिषस्य च ।

सर्वेषामल्पमूलानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ” ॥

स्मृतिः—“ तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनाष्टच्छंस्तु गृहानो हस्तच्छेदनमर्हति ” ॥

षाड्दलिखितौ—“अब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिदाज्येध्मासिकाष्टतृणोलपश-
प्पपुष्पघृषफलान्यपहरेद्बलादविज्ञातो वा हस्तच्छे-
दनमाप्नुयात् । कुशचर्ममाण्डं करकाग्निहोत्रद्रव्या-
ण्यपहरतः प्रत्यक्षतोऽङ्गच्छेदः स्यादप्रत्यक्षं यदा
विदितोऽयं किञ्चिपीति ब्राह्मणः खरयानमाप्नुयात् ।
सूत्रमौण्ड्यम् । इतरेषा खरयानमेव ” ।

(स्तेयप्रकरणम् २३)

विष्णुः—“ स्तेनाः सर्व एवापहृतं घनिकस्य दाप्यास्तत-
स्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ” ।

मनुः—“ न होढेन विना चौरं घातयेद्दार्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ” ॥

होढं लोप्त्रम् । उपकरणं चौर्योपकरणम् ।

काल्यायनः—“ सहोढमसहोढं वा तत्त्वागमितसाहसम् ।
प्रगृह्णाऽऽच्छिन्नमावेद्य सर्वस्वैर्विप्रयोजयेत् ” ॥

तत्त्वतः प्रमाणतः सादसकर्तृकतया निधितं होढं विनाऽपि साहसिकोऽय-
मिति सर्वजनविदितं कृत्वा यथाविधि सर्वस्वहरणाद्गच्छेदादिकं वैषं
कुर्यादित्यर्थः ।

“ अयःसंधानगुप्तास्तु मन्दभक्ता बलाश्रिताः ।
कुर्युः कर्माणि नृपतेरामृतयोरिति कौशिकः ” ॥

अयःसंधानमयोनिगडः । मन्दभक्ता अलभक्ताः ।

“ परदेशाद्भृतं द्रव्यं वैदेश्येन यदा भवेत् ॥
गृहीत्वा तस्य तद्द्रव्यमदण्डं तं विसर्जेयेत् ” ॥

वैदेश्यः प्रयासी ॥ २७५ ॥

स्तेयप्रसङ्गादन्यदप्याह—

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्येयम् ॥

दत्त्वा चौरस्य हर्तुर्वा जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

चौरोऽयं साहसिकोऽयमित्यवगच्छन्नपि तस्य भक्तमन्त्रमवकाशं निवासं
पाकादिसिद्धयेऽग्निं शीतापनोदाय वा स्नानपानार्थमुदकं मद्यं स्तेयहरणो-
पायकथनमुपकरणं सन्निवृत्त्यादि व्ययं पाथेयादिकमेरमादिकं चौरसाहसि-
कपोरनुकूलं कुर्वत उत्तमो दमः स्यात् । मनुराह—

“ मामेवपि च ये केचिचौराणां भक्तदायकाः ।

भाण्डावकाशज्ञांश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥

असिदान्भक्तदाथैव तथा शर्यावकाशदान् ।

संनिधानुंश्च भोपस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः ” ॥

नारदः—“ केनारक्षैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ” ॥

गौतमः—“ चौरसमः सच्चिवो मतिपूर्वं प्रतिग्रहीताऽप्यवर्मसंयुक्तात् ” ।

अत्रैव ब्राह्मणं प्रत्याह मनुः—

“ अदत्तादायिनो हस्ताह्रिप्सेत ब्राह्मणो वनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥
राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृतान्सामन्ताश्चैव चोदितान् ।
अन्याघातेषु मध्यस्थाञ्छिष्याश्चौरानिव द्रुतम् ॥
आगघाते हिडामङ्गे पथि मोपाभिदर्शने ।
शक्तितोऽनभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ” ॥

परक्षेत्रोत्सस्यस्य नाशनं हिडं(डा)भद्रः ।

नारदः—“ उत्क्रोशतां जनानां च हियमाणे जने तथा ।

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषमागिनः ॥ २७६ ॥

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ॥

उत्तमोवाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

शस्त्रावपातः शस्त्रघातः, परं प्रति तस्मिन्कृते गर्भपातने चोत्तमसाहसो दण्डः । दासीगर्भपातने तु पणशतस्योक्तत्वात्ततोऽन्यदत्र गर्भपातनं द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणीगर्भपातने तु—

“ हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ”

इति प्रापश्चित्तमाप्राप्तिदेशादमाप्तो दण्डोऽनेन विधीयत एव । पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव वधे यथासंख्यमुत्तमाधमौ ज्ञेयौ । अधमः मथमसाहसः । वाशब्द-
द्वयादण्डान्तरमपि गुणाद्यपेक्षया वेदितव्यम् ।

उशाना—“ परिक्रेशेन पूर्वः स्याद्भैषज्येन तु मध्यमः ।

प्रहारेण तु गर्भस्य पातने दम उत्तमः ” ॥

बौधायनः—“ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च तेषामेव
ह्येष्ट्यावकृष्टवधे गोसहस्रमृषमौधिकं राज्ञ उच्छजेत् ।
वैरिनिर्यातनार्थं शतशत वैश्ये, दश शूद्रे वृषमध्याप्रा-
धिकः । शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातौ ।
अन्यथाऽऽजेय्या धेन्वनर्हुहोश्चान्ते चान्द्रायणं चरेत् ।
आग्नेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ” ।

१ ग. घ. छ. ज. 'पूर्वं प्र' । २ क. 'हिङ्गम' । ३ क. छ 'हिङ्गम' । ४ क. तुलावकृष्टवधे
यथावकमनुसृतं दण्डं प्रकल्पयेत् । क्षत्रियवधो(पे) गो' । ५ ग. घ. छ. ज. 'भादिक' । ६ ग. घ. छ.
ज. 'दोष धेन्वनर्हु होते वा' ।

(स्तेयप्रकरणम् २३)

आग्नेयी रजस्वला ।

“ हंसमासमर्हिणचक्रवाकवलाकाकाकोलूकनकुलमण्डूक-
हिण्डिकामेरीकेश्वभ्रुनकुलादीनां वधे शूद्रवत् ” ।

बृहस्पतिः—“ प्रकाशाघातका ये तु तथा घोपांशुघातकाः ।
ज्ञात्वा सम्यग्धनं दत्त्वा हन्तव्या विविधैर्धैः ॥
मित्रप्राप्त्यर्षलाभे वा राज्ञा लोकहितैषिणा ।
न मोक्तव्याः साहसिकाः सर्वलोकमयावहाः ॥
लोभाद्भयाद्वा यो राजा न हन्त्यन्यात्मकारिणः ।
तस्य प्रभुम्यते राष्ट्रं राज्यञ्च परिहीयते ॥
एकस्य नहवो यत्र प्रहरन्ति रुपाऽन्विताः ।
मर्मप्रहारदो यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥
समघाती तु यस्तेषा यथोक्तं दापयेद्भ्रमम् ।
आरम्भकृत्सहायश्च दोषमाजस्तदर्धतः ॥
क्षतस्याल्पमदृष्ट्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।
सामर्थ्यं चानुबन्धं च ज्ञात्वा चिद्धैः प्रसौदयेत् ” ॥

नारदः—“ अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृतः ।
वधाद्वते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥
शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
छलाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयागं गर्दभेन च ” ॥

साहसचौर्ययोर्धमः—“ न ब्राह्मणस्य शारीरो दण्डो भवति कर्हिचित् ।
गुप्ते तु बन्धने बद्ध्वा राजा मक्तं प्रदापयेत् ॥
अथवा बन्धनं हज्ज्वा कर्म वा कारयेन्नृपः ।
मासार्धमासं कुर्वीत कार्यं विज्ञाय तत्त्वतः ॥
यथापरार्धं विप्रं तु विक्रमाण्यपि कारयेत् ” ॥ २७७ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं भ्रूणपुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ॥

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥२७८॥

विविधं प्रकृपेण दुष्टामेनस्विनीं, तथा भ्रूणस्य गर्भस्य पुरुषस्य दृष्टीं,
घह्नां लोकानामुपकारकस्य सेतोभेद्रीण्यभिणीं स्त्रियं शिलां बद्ध्वा जले
निमज्जयेत् ॥ २७८ ॥

विषाम्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ॥

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत् ॥ २७९ ॥

या तु मनुष्यमृत्यवे विषं ग्रामादिदाहाय चाग्निं ददाति, तथा पतिं गुरुं
 पेतारं श्वशुरं वा निजमपत्यं वा हन्ति, तस्याः कर्णां दृस्ती नासापोष्ठी च
 छेत्वा तां बलीवर्दमारोप्य देशाद्बहिः कुर्यात् । प्रमापयेदिति पाठे तां पाद-
 पोर्वरत्रया युगे बद्ध्वा बलीवर्दा यथाऽऽकृष्य प्रमापयन्ति तथा कुर्यात् ॥ २७९ ॥
 घातकाविज्ञाने तत्परिज्ञानोपायमाह—

अविज्ञातहतस्याऽऽशु कलहं सुतवान्धवाः ॥

प्रष्टव्या योपितश्वास्य परपुंसि स्ताः पृथक् ॥ २८० ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सहै ॥

तत्प्रदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

अविज्ञातेन विशेषतो न ज्ञातेन हतस्य पुनः चान्धवाश्च केनास्य कलहो
 भवेदिति शीघ्रं प्रष्टव्याः । तथाऽयं कस्य स्त्रियं द्रव्यं वृत्तिं वा कामयेत्,
 तथाऽयं केन सह च गत इति तदीयाः स्त्रियो याः पुंश्वल्पस्ताः मृत्येकं
 पृच्छेत् । तथा यनासौ मृतस्तं प्रदेशं शति समासन्नं जनं पूर्वोक्तप्रकारेण शनैः
 पृच्छेत् ।

बृहस्पतिः—“ हतस्तु दृश्यते यत्र घातकश्च न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुसारेण ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥

प्रतिवेद्यानुषेदयौ च तस्य भिन्नारिगन्धवाः ।

प्रष्टव्या रानपुहपैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयोऽसाधुस्तर्णाधिदहोत्तेन वा नरैः ” ।

व्यासः—“ ज्ञात्वा तु घातकं सम्भ्याससहायं सचान्वयम् ।

हन्याधिभैर्वधोपायैरुद्वेगनकरैर्नृपः ” ॥

बृहस्पतिः—“ दिव्यैर्बिशुद्धो मेघ्यः स्यादशुद्धो बधमर्हति ।

निगहानुग्रहै रज्ञः कीर्तिर्धर्मश्च वर्धते ” ॥ २८० ॥ २८१ ॥

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविषीतखलदाहकाः ॥

राजपरन्यग्निगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२ ॥

इति लोपप्रकरणम् ॥ २३ ॥

(स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४)

क्षेत्रस्य सत्यवतो वेश्मनो महतो राजकीयादेर्वनस्याऽऽरामस्य ग्रायस्य
गृहसमूहस्य त्रिवीतस्य तृणाद्याधाराया भुवः खलस्य धान्यसाधनस्थानस्य
च दाहकाः, राजपत्न्यभिगामी च, प्रत्येकमेते कटाग्निना कटस्थानलेन दग्ध-
क्याः । वीरणमय उपवेशनार्थो द्रुचविशेषः कटः ।

मनुः—“ प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाना(णां) च पूरकम् ।

द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेवं प्रमापयेत् ॥

राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ” ॥

राज्ञ इति प्रत्येकं संबध्यते । तेन दण्डेन विधीयमानेन प्रसङ्गात्साहसि-
कानामपि वधोऽत्रैव प्रकरणे विहितः । इति स्तैयप्रकरणम् ॥ २८२ ॥

[इति श्रीविद्याभरवर्षाप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादि-
लदेवविरचिते याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपरा-
स्तैयप्रकरण ॥ २३ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् । (२४)

अथ परस्त्रीसंभोगात्मके संग्रहणे निमित्ते पुरुषस्य ग्राह्यतायां कारणमाह—

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ॥

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥२८३॥

संग्रहणे परस्त्रिया सह मिथुनीभावे निमित्ते दण्डयितुं पुमान्ग्राह्यः । केन
हेतुनेत्यपेक्षित उक्तं—केशाकेशि, परस्त्रिया सह परस्परकेशग्रहणवत्त्वा क्रीडया
पुमान्ग्राह्य इत्यन्वयः । बहुव्रीहिसमासात्मकं तृतीयान्ता(न्त)वृत्तीरुसमासान्तं
केशाकेशीत्यव्ययम् । न केवलमपमेव हेतुः, किंतु सद्यः संभूतानि परस्परमिथुनी-
भावाभिलाषादुत्पन्नानि दन्तनखक्षतादीनि चिह्नानि सुरस(ता)व्यभिचारीणीति,
तैरपि हेतुभिर्ग्राह्यः । उक्तहेत्वभावेऽपि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः सिद्धो मिथुनीभाव
आवयोरित्येवंरूपायां संग्रहणप्रतिपत्तौ सत्यामपि ग्राह्यः ।

मनुः—“ परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तेषु महीपतिः ।

उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवामयेत् ॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।

येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥

वृहस्पतिः—“ पारुष्यं द्विविधं प्रोक्तं साहसं च द्विलक्षणम् ।

पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ॥

बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ।

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ॥

अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुसोन्मत्तप्रयत्तया ।

प्रलयन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥

छद्मना गृह्णानीय दत्त्वा वा मद्यकार्मणम् ।

संयोगः क्रियते यस्यास्तदुपाधिकृतं विदुः ॥

अन्योन्यचक्षुरागेण दूर्तसंप्रेषणेन च ।

कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम् ॥”

रूपार्थबोद्धोभो रूपार्थलोभः । कार्मणं वशीकरणम् ॥ २८३ ॥

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावर्मर्शनम् ॥

अदेशकालसंभाषं सहैकस्थानमेव च ॥ २८४ ॥

संग्रहणे ग्राह्य इत्यनुवर्तते । यः परस्त्रीणां नीच्यादिस्पर्शं करोति, यत्र
देशे च काले च परस्त्रिया सह भाषमाणः शिष्टैर्न गर्ह्यते ततोऽन्यो देशः काल-
व्यादेशकालम् । तत्र यः परस्त्रीसंभाषणं कुरुते, यथैकत्र शयन आसने वा पर-
स्त्रिया सहावतिष्ठते, स पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः । कुचयो-
रावरणं स्तनप्रावरणम् । सक्थि जघनम् ।

व्यासः—“ संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।

उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

अदेशकालसंभाषा अरण्ये च परस्त्रिया ।

अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं पूर्वसंग्रहणं स्मृतम् ॥”

मनुः—“ परस्य पत्न्या समापं पुरुषो योजयन्सह ।

पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

(*यस्त्वनाक्षारितो दोषैरभिभाषित कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥”

* धनुषिदान्तर्गतमन्वो ग. घ. छ ज पुस्तकेषु न विद्यते ।

(श्रीसप्तहणप्रकरणम् २४)

दोषैस्तरस्त्रीमार्थनादिभिरशस्तैः ।

“ प्रेषणं गन्धमार्यानां धूपभूषणवाससाम् ।)
प्रलोमनं चाजपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ॥
शस्यासने विविक्ते तु परस्परसमाश्रयः ।
केशाकेशिग्रहश्चैव देय उत्तमसंग्रहः ” ॥

विविक्तं विजनम् ।

बृहस्पतिः—“ त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।
विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रविणाधिके ” ॥

उवासः—“ उपकारः क्रिया केलिः स्वर्शो भूषणवाससाम् ।
सह शय्याऽऽसन चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ . .
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ” ॥

(+नारदः—“ दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्रावया वा स्वयं वरेत् ।
पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥)
पाणौ यश्च निगृह्णीयाद्वेष्यां वस्त्राञ्छलेऽपि वा ।
तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयात्सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ अनुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रविशन्कुमारीं वाऽ-
वाच्यः । बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ” ॥ २८४ ॥

स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतं तु दमं पुमान् ॥

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥

येन पुरुषेण सह स्त्रियाः संभाषणं भर्त्रादिभिः प्रतिपिद्धं तत्तेन सह
समाचरन्ती पणशतं दण्ड्या । एवं पुरुषोऽपि पणशतद्वयम् । उभयोः प्रति-
पिद्धमन्योन्यसंभाषणमाचरतोयो वक्ष्यते संग्रहणे दण्डः स एव वेदितव्यः ।

मनुः—“ चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्षयतमाः सदा ।
भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ॥
संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ।
न संभाषं सह स्त्रीभिः प्रतिपिद्धः समाचरेत् ॥

+ एतच्छिष्टान्तर्गतप्रन्यो ग. घ. छ पुस्तकेषु नास्ति ।

१ क. 'मसाहसः । विविक्तः २ द. 'दारण्ड तु द्विगुण पु' । ३ ग. घ. छ. 'दण त' ।

४ क. 'न साहसं समा' ।

निषिद्धो मादमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ।

नैव चारणदारेषु विधिर्नाऽऽत्मोपजीविषु ॥

सज्जयन्ति हि ते नारीं निमूढाश्चारयन्ति च ।

किंचिदेव हि दाप्यः स्यात्संभाषं तामिराचरन् ॥

प्रेष्यासु चैकभक्तास्तु रहः प्रव्रजितानु च ॥

भिक्षुकादयोऽप्रतिवारिता अनिषिद्धभाषणाः स्त्रीभिः सह संभाषेन् । प्रतिषिद्धा न संभाषेरन्नित्यर्थसिद्धम् । ततश्च “ न संभाषं सह स्त्रीभिः ” इति भिक्षुकादिव्यतिरिक्तपुरुषविषयो निषेधः । तद्विषय एव च सुवर्णं दण्डमर्हतीति दण्डविधिः । सुवर्णशब्दोऽयं परिमाणवचनः । तथाहि सति जातिपरिमाणयोरुक्तिः । अन्यथा तु जातेरेव । न चापरिमाणा जातिरूपासीनाऽङ्गं भवति । ततश्च पणशतद्वयस्यै स्व(सु)वर्णस्य च दण्डत्वं शक्यत्वपेक्षया व्यवस्थाप्यम् । प्रेष्या दास्यादयः । एकभक्ता अव्यभिचारिण्यः । प्रव्रजितासु च नैव विधिरित्यन्वयः ।

मत्स्यपुराणम्—“भिक्षुकोऽप्यथवा नारी योऽपि स्यात्तु कुशील्वः ।

प्रविशेत्प्रतिषिद्धस्तु प्राप्नुयाद्द्विशतं दमम् ॥

यस्तु संचारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।

पारदारिकवदण्डव्यो यश्च स्यादवकाशदः ” ॥ २८५ ॥

संजाताद्युत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ॥

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥२८६॥

सर्वेषां वर्णानां सजातां सवर्णे यत्संग्रहणं तत्रोत्तमसाहसो दण्डः । आनुलोम्ये ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिक्रयभिममने तु मध्यमसाहसो दण्डः । गुप्तां वलाद्द्रच्छत एवत् । यदाह मनुः—

“सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्दमः ” ॥

ते क्षत्रियावैश्ये ।

तथा—“ अग्रे वैश्यराजन्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।

शतानि पञ्च दाप्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यगद्वियम् ” ॥

प्रातिलोम्ये हीनवर्णः पुरुष उत्तमवर्णा स्त्रीत्येवंरूपे संग्रहणे पुंसो वधः । स्त्रियास्तु कर्णकरनासौष्ठ्यदहनं कार्यम् । गुप्तायां स्त्रियामेतत् । यदाह मनुः—

(श्रीसंहणप्रकरणम् २५)

“ ब्राह्मर्णा यद्यगुतां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवी ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥
उभावपि तु तत्रैव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विष्णुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दम्भ्यौ वा कटाग्निना ॥
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
+अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्ते सर्वेण हीयते ” ॥

एकाङ्गं लिङ्गं, सर्वेण जीवितधनेनेत्यर्थः । तथा च शूद्रस्यानुष्टुप्ता गौतमः—

“ आर्येष्वभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च ” ।

मनुः—“ वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुतां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुतायां तावुमी दण्डमर्हतः ” ॥

अत्यन्तविष्णुनायामगुतायां क्षत्रियायां वैश्यस्य पञ्चशतिको दण्डोऽयम् ।
अविष्णुनायां गुतायां वधः “प्रातिलोम्ये वधः” इति विशेषवचनादुक्तः । सजातो
सामान्येनोत्तमसाहसो दण्डः । तदपवादाय स्त्रीविशेषे दण्डान्तरमाह—

नारदः—“ माता मातृप्वसा श्वश्रुर्मातुलानी पितृप्वसा ।

पितृव्यसस्त्रिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी श्रुपा ॥

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता घात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गत्वा गुरुनक्षत्रं उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्णनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ” ॥

मनुः—“ पुमान्संदाहयेत्पापं शयने तप्त आयते ।

अभ्यादद्युश्च काष्ठानि तत्र दत्तेन पार्ष्णत् ” ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तगुरुतल्पगविषयमेतत् । तथाविधं धोक्षिणं मति चृ-
स्पतिराह—

“ उन्नता कामयेद्यन्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अङ्कयित्वा मगाङ्केन पुरातिर्भामपेक्षतः ॥

सेहर्मापः कामयते घनं तस्याग्निञ्च हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्भदेभेन तु ॥ २८६ ॥

+ मिताश्रया इव पाठ—“ भट्टनमृमरंस्वर्गुनं सर्वेण हीयते ” इति ।

प्रसङ्गात्कुमारीविषयमाह—

अलंकृता हरकन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम् ॥

दण्डं दद्यात्सर्वर्णां तु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः॥२८७॥

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथाऽधमः ॥

सर्वर्णां कुमारीमलंकृतां हरस्तुत्तमसाहसं दण्डं दद्यात् । अनलंकृतां तु प्रथमसाहसम् । हीनवर्णस्योत्तमवर्णां कन्यां हरतो वधो दण्डः । उत्तमवर्णेन हीनवर्णासु सकामासु कन्यास्वपहृतासु नास्त्यपहर्तुर्दोषः । अन्यथा त्वकामास्त्वधमः प्रथमसाहसः । एतच्चापहारमात्रे दण्डविधानम् ॥ २८७ ॥

कन्यां दूषयतोऽपुना दण्डमाह—

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

यस्तु कन्याया अङ्गुल्या योनिक्षतं कृत्वा दूषणं करोति, तस्य करच्छेदो दण्डः । अस्मिन्दोष उत्तमवर्णकन्याविषये दूषयितुर्वधः । करशब्दोऽत्राङ्गुल्यां वर्तते । अत एव मनुः—

“ अभिषह्यं तु यः कन्यां कुर्याद्दोषेण मानवः ।

तस्याऽऽशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति पद्मशतम् ” ॥

अभिषह्य प्रसङ्ग, कन्यां क्षतयोनित्वेन दुष्टां कुर्यादित्यर्थः । तस्याविलम्बेनाङ्गुल्यौ कन्यादूषणहेतुभूते कर्त्ये छेद्ये ।

तथा—“ सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलीछेदमर्हति ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ” ॥

तुल्यः सर्वर्णः । प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः ।

यस्तु मैथुनेन कन्यां दूषयति, तं मत्याह मनुरेव—

“ योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयात्तरः ” ॥

अकामामनिच्छन्ती कन्यामकृतविवाहां चाक्षतयोनिं दूषयति, स ब्राह्मण्यतिरिक्तः सर्वर्णोऽसर्वर्णो वा वधमर्हति । ब्राह्मणस्य तु दण्डः कल्प्यः । सकामां यदि तुल्यः सर्वर्णोऽभिगच्छेत्ततोऽस्य न वधः । किं तु वधसाहसो दण्डः ।

“ कन्यां मजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

नवन्धं सेवमाना तु संयतां वासयेद्ग्रहे ” ॥

(श्रीसंमहणप्रकरणम् २४)

उत्कृष्टमुस्कृष्टवर्णं, जघन्यं हीनवर्णम् । सवर्णं उत्तमग्रहणेन लक्ष्यते ।

“ उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समाभिच्छेत्पिता यदि ” ॥

समां सवर्णां सेवमान इच्छते तत्पित्रे शुल्कं दद्यात् ।

नारदः—“ सकामाया तु कन्याया सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।

किं त्वलंघ्यस्य संस्कृत्य स एवैना समुद्रहेत् ” ॥

शुक्ललिखितौ—“ कन्यायामसकामाया द्यद्गुलच्छेदो दण्डश्चोत्तमायां
वधो जघन्यस्य, समायां सकामाया च शुल्कमाभरणं
द्विगुणं च स्त्रीघनं दत्त्वा प्रतिपद्येत स्व(स)कन्याम् ” ।

मनुः—“ कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।

शुल्कं च त्रिगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाऽऽप्नुयाद्दश ” ॥

अपमर्थः—या कन्या केनापि हेतुनाऽङ्गुल्यादिना कन्यां क्षतयोर्नि
कुर्यात्सा पणशतद्वयं राक्षे दद्यात् । तथा यच्छुल्कं मूल्यं कन्याऽर्हति, तत्रि-
गुणं तस्यै दूषितायै दत्त्वा दश शिफाश्चाऽऽप्नुयात् । रज्जुप्रहारो लताप्रहारो
वा शिफा ।

“ या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्डघमर्हति ।

अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्धहनं तथा ” ॥

स्त्री चात्र कन्याव्यतिरिक्ता वेदितव्या । कन्यायाः पूर्वमुक्तत्वात् ॥२८८॥

किं च—

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसिता ॥

पेशुं गच्छञ्शतं दाप्यो हीनस्त्रीं गां च मध्यमम् ॥२८९॥

स्त्रियाः कन्याया दूषणं क्षतयोनित्वादिकेनाकन्यात्वाभिधानम् । तत्कर्तुः
पणशतं दण्डः । तदेव चेन्मिथ्या द्रूयात्पणशतद्वयं दण्डव्यः । गोव्यतिरिक्तं पशुं
गच्छन्पणशतं दाप्यः । अन्त्यजां स्त्रीं गां च गच्छतो मध्यमसाहसो दण्डः ।
हीनस्त्रीं गच्छतो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्यायं दण्डः । ब्राह्मणस्य तु सहस्रं,
“ सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ” इतिवचनात् । कन्यादोषानाह नारदः—

“ दीर्घवृत्तितरोगार्ता व्यैज्ञा ससृष्टमैथुना ।

घृष्टाऽन्यगतमावा च कन्यादोषा. प्रकीर्तिताः ” ॥

यत्तु—“ दूषयंस्तु गृथा शतम् ” इत्युक्तम्, तदल्पधनविषयम् ॥ २८९ ॥

जवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ॥

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

या दास्यः स्वामिनाऽवरुद्धा निपिद्धपुरुषसेवा याथ भुजिष्याः स्वामि-
 नैवोपभुज्यन्ते, ता यद्यपि दासत्वे सत्यानुलोम्येन गम्यास्तथाऽपि तदभि-
 गन्ता पुमान्पञ्चाशत्पणं दाप्यः। गम्यत्वाभिधानं चेदं न प्रत्यवार्याभावाभिप्रायम् ।
 किं तु दण्डभावाभिप्रायम् । तेन भुजिष्यामनवरुद्धां च दासीं गच्छतो
 नास्ति दण्डः ।

नारदः—“ स्वैरिष्यन्नाहणी वेद्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येनै स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्या अपि हि नोपेया यतस्ताः सपरिमहाः ” ॥

व्यासः—“ परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः ।

प्रसह्य वेद्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ” ॥

घन्यकीमधिकृत्याऽऽह यमः—

“ परदारो सवर्णासु दण्ड्याः स्युः पञ्च कृष्णलान् ।

असवर्णास्तानुलोम्ये दण्डो द्वादशकः स्मृतः ” ॥

द्वादशको द्वादशपणः ।

व्यासः—“ बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेद्यत्नां नराधमः ।

तस्य वेद्यावद्विच्छन्ति दण्डने न तु दारवत् ” ॥

काल्याणनः—“ कामार्ता स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रकामयेत् ।

राजदेशेन भोक्तव्या विरुष्याप्य जनसंनिधौ ” ॥ २९० ॥

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

वहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

परदासीं हठादभिगच्छतो दशपणो दण्डः । अनिच्छन्तीं वहूनामभिग-
 च्छतां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणः ॥ २९१ ॥

* इत उतर इ. पुस्तके मोहनधीमदितमिताशरापुस्तके च—“एहीतयेतना वेद्या नेच्छ-
 न्ती दिगुणे यदेर । अएहीते एम रह्यः पुमान्पवेवमेव च” इति श्रीश्रीश्रीश्री १६१वते । अयं श्रीश्री-
 १६१म मया च मटीकपुस्तकेषु नास्ति ।

(प्रकीर्णप्रकरणम् २५)

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं चाधि मेहतः ॥

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥ २९२ ॥

यः पुनरयोनीं मुखादौ योषां योषितं गच्छति, यश्च पुरुषमाधि पुरुष-
स्योपरि मेहं मूत्रपुरीषं चोत्सृजति, यश्च प्रव्रजितां श्रमणिकादिका मुपैति,
तस्य चतुर्विंशतिपणो दण्डः । चत्वारिंशत्पणो दण्ड इति वा पाठे चत्वारिं-
शत्पणरूपः ॥ २९२ ॥

अन्त्याभिगमने त्वाङ्क्य कबन्धेन प्रवासयेत् ॥

शूद्रस्तथाऽङ्क्य एव स्यादन्त्यस्याऽऽर्यागमे वधः ॥ २९३ ॥

इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥ २४ ॥

अन्त्याश्चण्डालक्षत्रायोगवस्त्रियः । तदभिगन्तारं द्विजातिं प्रायश्चित्तमकुर्वाणं
कबन्धेन शिरोरहितेन पुंसां ललाटेऽङ्कयित्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । शूद्रस्तु
प्रायश्चित्तं कुर्वाणोऽप्यङ्क्य एव । अन्त्यस्य चण्डालादेरुत्तमवर्णा गच्छतो
वध एव । इति स्त्रीसंग्रहणम् ॥ २९३ ॥

[इति श्रीविद्याधरवशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतबाहनाम्बयप्रसूतश्रीमदपरा-
दित्यदेवविरचिते याज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रविक्रमेऽपराके
स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥ २४ ॥]

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृती

प्रकीर्णप्रकरणम् । (२५)

अधुना प्रकीर्णारूपं विवादपक्षं प्रस्तौति—

ऊनं वाऽप्यधिकं वाऽपि यो लिखेद्राजशासनम् ॥

पारदारिकचौरौ वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥ २९४ ॥

दत्तस्य भूम्यादे राजनिर्दिष्टं यत्परिमाणं तच्छासने न लिखति । किं तु ततो
न्यूनमाधिकं वा यः शासनलेखनेऽधिकृतः स लिखेत् । यचौ(श्रौ)रादिग्रहणेऽ-
धिकारी चौरं पारदारिकमन्यं वा दण्डनीयं गृहीत्वा राजाज्ञामन्तरेण मुञ्चेत्स
उत्तमसाहसं दण्डनीयः ।

शङ्खलिखितौ—“ कूटशासनप्रयोगे राजशासनप्रतिषेधे कूटतुलामान-
प्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ” ।

काल्याणनः—“ प्रमाणेन तु कूटेन मुद्रया वाऽपि कूटया ।
कार्यं तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दम उत्तमम् ” ॥

मनुः—“ कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।
स्त्रीबालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्विद्वेषिनस्ताया ” ॥

प्रकृतयः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि, द्विद्वेषिनी राजद्वेषिसेविनः ।

विष्णुः—“ कूटशासनकर्तृश्च राजन्यात्कूटलेखकरांश्च ” ॥ २९४ ॥

द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दण्ड्य उत्तमसाहसम् ॥

क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥ २९५ ॥

अभक्ष्येण लशुनादिना ब्राह्मणं दूषयित्वात्तमसाहसं दण्ड्यः । क्षत्रियं
दूषयित्वा मध्यमसाहसम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमसाहसम् । शूद्रं तु तदर्धम् ।
दण्ड्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

“ अभक्ष्येण ब्राह्मणस्य दूषयिता षोडश सुवर्णान् ।
जात्यपहारिणा शतम् । सुर्या बध्यः । क्षत्रियं दूषयि-
तुस्तदर्धं, वैश्यं दूषयितुस्तदर्धमपि शूद्रं दूषयितुः प्रथ-
मसाहसम् । जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विधास्यः ” ॥ २९५ ॥

कूटस्वर्णव्या(व्य)वहारी विमांसस्य च विक्रयी ॥

अयङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९६ ॥

असुवर्णे सुवर्णयुद्धि परस्योत्पाद्य यो व्यवहरति, यश्च विरुद्धं विहृता-
दादिमांसं समीचीनमांसयुद्धिमुत्पाद्य विक्रीणीति, स त्रिभिरङ्गैर्नासाकर्णहस्तै-
र्हीनः कार्यः । उत्तमसाहसं च दण्ड्यः ।

यश्च मनुनोक्तम्—“ सर्वकण्ठरूपापिष्ठं हेमकारं तु पापिवः ।
प्रवर्तमानमन्याये छेदयेद्धृत्पशः क्षुरैः ”

तद्ब्राह्मणमुवर्णापहारिमुवर्णकारविषयम् ॥ २९६ ॥

विषयविशेषे दण्डापवादमाह—

चतुष्पादकृतो दोषो नापै(पे)हीति प्रजल्पतः ॥

काष्ठलोष्टेषु पाषाणवाह्ययुग्यकृतस्तथा ॥ २९७ ॥

(प्रकीर्णप्रकरणम् २५)

चतुष्पादैर्गोमाश्वदिभिः कृतो मनुष्यमारणादिरपराधस्तद्वाहकस्य दण्ड-
निमित्तं भवति । यद्यसानुचैरपै(पै)हीति परं प्रति श्रूयात्, काष्ठादि व्यापारयतश्चा-
पै(पै)हीत्युचैर्भाषमाणस्य काष्ठादिकृतोऽपराधो दण्डनिमित्तं न भवति । लोष्टो
मृत्पिण्डः । इपुर्वाणः । युग्यं यानम् ॥ २९७ ॥

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ॥

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९८ ॥

बलीवर्दनासिकार्पिता रज्जुर्नस्या, सा छिन्नर यत्र याने तच्छिन्ननस्यं
यानम् । तथा भग्नं युगादि यस्य तत्तथोक्तम् । आदिशब्देन चक्रा-
क्षादीनि यानाङ्गानि गृह्यन्ते । तेनोक्तप्रकारेण यानेन पश्चादपसरता कृते
प्राणिहिंसने स्वामी न दोषभाग्भवति । चकारात्पश्चादपसरणव्यतिरिक्ता
अपि यानस्य गतयः परिगृह्यन्ते । स्वाभिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । तेन सारध्या-
दिरपि न दोषभाक् ।

मनुः—“ छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुत्तागते ।

अक्षमावे च यानस्य चक्रामावे तथैव च ॥

छेदने चैव यत्राणां योक्तृरश्म्योस्तथैव च ।

आरुन्दे चाप्यपै(पै)हीति न दण्डं मनुरवर्षीत् ॥

यत्रोपवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राणकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दृश्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ” ॥

माजकः सारथिः । स्वामी रथी ।

“ प्राणकश्चेद्भवेदातः प्राणको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राणकेऽनाते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ” ॥

आप्तो निवारणसमर्थः । अनाप्ते तु तस्मिन्पुगस्था यानस्थाः सर्वे प्रत्येकं
शतं दण्ड्याः ।

तथा—“ स चेतु प्रतिस्तरुद्धः पशुमिवा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डो विचारतः ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवृत्तिकल्पिष भवेत् ।

प्राणभृतसु महत्स्वर्षं गोगजोपूहयादिषु ॥

१ ग. घ. छ. हिंस्येन स्वा । २ क. युगे युगा । ग. घ छ ज. युग्य युगा । ३ ग घ.
छ. ज. अक्षमावे च यानस्य चक्रामावे त । ४ क ज. 'नाप्र' । ५ क निर्वो' । ६ ग. घ. छ. ज.
'भरस्वम्' ।

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशती दमः ।

पञ्चाशत्तु भवेदण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभान्नाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमापकः ।

गापकस्तु भवेदण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

शक्तेऽप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ॥

प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥ २९९ ॥

दंष्ट्रिणां गजादीनां शृङ्गिणां बलीवर्दादीनां स्वामी माणिव्यापादने भव-
त्तेमानानां तन्निवारणे शक्तः सन्त्यो न निवारयति, तस्य प्रथमसाहसो दण्डः ।
यस्तु व्यापाद्यमानेन प्रायस्वेति विक्रुष्टेऽपि न निवारयति तस्य पूर्वोक्ताद्वि-
गुणो दण्डः ॥ २९९ ॥

जारं चौरैत्यभिवदन्दाप्यः पञ्चशतं दमम् ॥

उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणिकृतम् ॥ ३०० ॥

यस्तु स्वकीयस्त्रीणां दोषं पञ्चदशितुक्तामस्तज्जारं चौरैस्त्वेनाभिवदति,
तस्य पञ्च शतानि यस्य स पञ्चशतः [दण्डः] । यस्तु जाराद्व्यव्यं गृहीत्वा तं
राजन्यनिवेद्य मुञ्चति, स गृहीतं धनमष्टगुणं दाप्यः ॥ ३०० ॥

किं च—

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाऽऽक्रोशकारिणम् ॥

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०१ ॥

राज्ञो जनपदादिपालकस्य यदनिष्टमभिधं शत्रुप्रशंसादि तस्यातिशयेन
वक्तारं, तथा राजविपयस्याऽऽक्रोशस्य शपथस्य कर्तारं, तदीयमन्त्रस्य च
संधिनिग्राहादिविपयस्य भेत्तारं प्रकाशयितारं छिन्नजिह्वं कृत्वा प्रवासयेत् ।

मनुः—“ राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातधेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपनापकान् ॥”

उपजापरा उपोद्बलकाः । विविधैर्दण्डैरिति । यथापरार्थं सर्वेऽपि दण्डाः
प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।

तत्र सर्वस्वापहारे जीविकासाधनं नापहार्यमित्याह नारदः—

“ आयुधान्यायुधीयानां बाह्यादीन्बाह्यजीविनाम ।

वेशस्त्रीणामलङ्कारानतोद्यादीनि तद्विदाम् ॥

(मकीर्णप्रकरणम् २५)

यश्च(ष) यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारवः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥ ३०१ ॥

मृताङ्गलम्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ॥

राजयानासनारोदुर्दण्डो मध्यमसाहसः+ ॥ ३०२ ॥

शबालंकरणाय तदङ्गलम् चक्ष्मादि विक्रीणानस्य गुरुमुक्तलक्षणं ताडयतः
महरतो राज्ञो यानासनयोस्तदाज्ञामन्तरेणाऽऽरोदुर्मध्यमसाहसो दण्डः ॥ ३०२ ॥

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ॥

विप्रत्वेन तु शूद्रस्य जीवतोऽष्टेशतो दमः ॥ ३०३ ॥

यो द्वे अपि नेत्रे रोपात्परस्य भिनत्ति, यश्च राजद्विष्टस्याऽऽज्ञाकारी, यश्च
शूद्रो विप्रलिक्षेन जीवति, तस्याष्टौ शतानि दण्डः । विप्रत्वेन जीवता
शूद्रेण यदि द्विजातिभिः सह ब्राह्मो योनौ वा संबन्ध आचरितस्तदाऽसौ
‘बध्य एव ।

“ तान्सर्षान्वातयेद्वाजाः शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ” इति मनुवचनम् ।

यस्तु—“ शूद्रस्य विप्रवेशधारिणस्तप्तशलाकया

यज्ञोपवीतं दद्याद्दुग्धपि लिखेत् ”

इति स्मृत्यन्तरवचनं, तच्छ्राद्धभोजनभैश्वदेवादिकं स्मार्तं कर्म परार्थं कुर्वतो
द्रष्टव्यम् ।

मनुः—“ यो लोमादधमो ज्ञात्या भीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवाप्तयेत् ” ॥

क्षत्रियवैश्यविषयमेतत् ॥ ३०३ ॥

सर्वव्यवहारशेषतया किञ्चिदाह—

*सम्यग्दृष्ट्वा तु दुर्दृष्टान्व्यवहारानृपेण तु ॥

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं पृथक् ॥ ३०४ ॥

ये दुर्दृष्टा लोभादिवशादयथाशास्त्रं दृष्ट्वा व्यवहारास्तान्पुनः सम्यग्दृष्ट्वा
राज्ञा पूर्वसभ्यास्तत्र च यो जयी चादी तेन सहिताः मत्येकं पराजितस्य यो
दण्डस्ततो द्विगुणं दण्डं दण्डनीयाः ।

* क. पुस्तकेऽत्रार्धे पाठान्तरम्—“दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारानृपेण तु” इति । + मित्ता-
क्षरायामुत्तमसाहस इत्येव पाठो दृश्यते ।

८६६ * अपराकाराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [२ द्वितीयः—
 (प्रकीर्णप्रकरणम् २५)

“ सम्पाः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ” ।

इत्युक्तं, तद्धनविवादविषयम् । इदं तु तद्व्यतिरिक्तविषयमिति न पौनरु-
 क्त्यम् । यदा तु साक्षिदोषाकुष्ठदुष्टो व्यवहारः स्यान्न तदा सभ्यदण्डस्तेषां
 तत्राहेतुत्वात् । यदा तु विवादादिसभ्यसभापतिसाक्षिवशादसपीचीनो व्यव-
 हारः स्यात्तदा सर्वेषां लेशतः भ्रत्यवायसमवायः स्यात् । तद्युक्तम्—

“ पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः समाप्तदः सर्वान्पादो रामानमृच्छति ” ॥ ३०४ ॥

न्यायतः पराजितस्य वादिनो न्यायदर्शनोपायमाह—

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ॥

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम् ॥ ३०५ ॥

यो वादी शास्त्रतः पराजितोऽपि नाहं पराजितोऽस्मीति मन्यते, तं पुनर्व्य-
 वहारदर्शनायाऽऽयान्तमागतं पुनर्व्यवहारदर्शनेन जित्वा द्विगुणं दमं दापयेत् ।
 द्विगुणदमाङ्गीकारे सत्येव तदीयो व्यवहारः पुनर्द्रष्टव्यो नान्यथेति तात्पर्यार्थः ।

अत एव नारदः—

“ तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ” ॥

अयमर्थः—यद्यस्य पराजयहेतुलिखितं तीरितं यश्च(च्च) तस्य दण्डनं तद-
 नुशिष्टं तदुभयं विधर्मतो धर्मशास्त्रविरोधतो जातमिति यो मन्यते, स द्विगुणं
 दण्डमङ्गीकृत्य व्यवहारदर्शनं पुनः कारयेदिति । यदि पुनर्द्विगुणदण्डा[न]ङ्गी-
 कारो वादिनोऽस्ति, तदा पूर्वदण्डं नैव चालनीयमित्याह—

“ तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन विद्यते ।

कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत् ” इति ॥ ३०६ ॥

राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ॥

निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गुणोक्तम् ॥ ३०६ ॥

इति प्रकीर्णप्रकरणम् ॥ २५ ॥

यदा तु राज्ञाऽन्यायेन न्यायातिक्रमेण कुनोऽपि दण्डो गृहीतस्तदण्डघनं

(प्रकीर्णप्रकरणम् २५)

तस्मै दत्त्वा ततस्त्रिंशद्गुणं वरुणाय निवेद्य वरुणमुदिश्य स्वयं त्यक्त्वा ब्राह्मणेभ्यो
दद्यात् । ब्राह्मणेषु प्रतिपादयेदित्यर्थः ॥ ३०६ ॥ *

इति श्रीविद्याधरवशाप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादिल-
देवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराके प्रकीर्ण-
प्रकरणम् ॥ २५ ॥

समाप्तोऽयं व्यवहाराध्यायो द्वितीयः ॥

* इत उत्तर मूलपुस्तकेषु त्रय श्लोका भविका उपलभ्यन्ते ते च यथा-“ राजभिर्दत्तद
ण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवा । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्त सुकृतिनो यथा । एवमुद्धृतदण्डानां
विशुद्धिं पापद्विषणाम् । स्वधर्मत्यापनाद्राजा प्रजाभ्यो धर्ममस्नुते । यत्र दण्डविधिर्नोक्तः सर्वैरेव
महात्मभिः । देशकालादि सचिन्त्य तत्र दण्डो विधीयते ” इति ।

समाप्तोऽयमपराकाराभिधापरादित्यविर-
चितटीकासमेतयाज्ञवल्क्यस्मृतेर्द्वि-
तीयो व्यवहाराध्यायः ॥२॥

“ ऊनद्विर्वाषिकं प्रेतं निदध्युर्नान्वा बहिः ।

बलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादते ” इति ॥

वान्धवा इति बहुवचनमविवक्षितार्थम् । बहिर्ग्रामाद्बहिरित्यर्थः । गन्ध-
पुष्पादिभिः मृतमलंकृत्य शुचार्थनुपहृतायां भूमौ निदध्युः । अस्थिसंचय-
नादते, अस्थिसंचयनं न कुर्युरित्यर्थः । न पुनर्यत्र भूमावस्थिसंचयनं न कृतं
तत्रेति । शुचावित्पनेनैव तत्सिद्धेः ।

यमः—“ ऊनद्विर्वाषिकं प्रेतं घृताकं नितनेद्रुवि ।

यमगाथा गायमानो यममूक्तमनुस्मरन् ” ॥

मनुः—“ दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिभोत्तरपूर्वेस्तु यथावैर्णं द्विजातयः ॥

निर्हरेणीया इति शेषः । प्रातिलोम्पेन वर्णक्रमः । तथा चाऽऽदिपुराणम्

“ पूर्वामुखस्तु नेतव्यो माक्षणो बान्धवैर्गृहात् ।

उत्तराभिमुखो राना वैश्यः पश्चान्मुखस्तथा ॥

दक्षिणाभिमुखः शूद्रो निर्हर्तव्यः स्वबान्धवैः ” इति ।

बान्धवाभावेऽन्ये निर्हरेयुः । तत्र मानवो विशेषः—

“ न विप्रं स्वेष्टु तिष्ठन्तु मृतं शूद्रेण नाययेत् ।

अस्वर्गा ह्याहुतिः सा स्वाच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ” इति ॥

स्वेष्टु द्विजेष्टु ।

हारीतः—“ न आमाभिमुखं प्रेतं न कुर्यादुदकं ततः ” इति ।

ततो निखननादनन्तरमुदकं न कुर्यात् । स्नानं तु शुद्धये कुर्यादेव । उदक-
दाननिषेधश्च सकलौर्ध्वदैहिकमतिषेधमदर्शनार्थः । तथा चानद्विर्वाषिकाधि-
कारे मनुः—

“ नास्य कार्योऽग्निसेंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये वाष्टवच्यकृत्वा क्षिपेत् ऽय(युष्मन्)हमेव तु ” ॥

काष्ठवदितिवचनारसकलौर्ध्वदैहिकनिष्ठचावूनद्विर्वाषिकस्याकृतचूडस्य निख-
ननमुदकनिषेधश्च वैकल्पिकः । यतो लौगाक्षिराह—

“ तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

सर्वेषां कृतचूदानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ” इति ॥

(भाषीचप्रकरणम् १)

अन्यत्राकृतचूडानामित्यर्थः । [+एवं च “ ऊनद्विवर्षं निवृत्तेत् ” इत्यकृत-
चूडविषयं द्रष्टव्यम् ।] अस्ति हि मथमेऽब्देऽपि चूडाकर्म । अकृतचूडस्य चाग्नि-
संस्कारविकल्पो नामकरणादूर्ध्वमेव । यदाह मनुः—

“ नाग्निवर्षस्य कर्तव्या नान्यवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नास्ति वाऽपि कृते सति ” इति ॥

उदकक्रियाऽग्निसंस्कारं गमयत्यव्यभिचारात् । आश्मशानमिति । इतरः
संपूर्णद्विवर्षो मृतो ज्ञातिभिः सपिण्डैः श्मशानसंस्कारभूमिं यावदनुग्राह्यः ।
ततो यमदै(दे)वत्यं सूक्तं “ परेयिवांसम् ” [ऋ० अष्ट० ७ अ० ६ व० १४] इति
षोडशं यमदष्टं त्रैष्टुभं यमदै(दे)वत्याथ गाथाः “ योऽस्य कौष्ठ्यं नगतः ” इति
तिस्रो जपद्विर्लोकिकेनासंस्कृतेनाग्निना दग्धव्यः । उपनीतश्वेन्मृतस्तदाऽऽहि-
ताग्नेर्पा संस्कारक्रिया तथाऽर्धवदत्तुगार्थं यथा भवति तथा दग्धव्यः ।
लुप्तार्थानां पात्रचमसादीनां लोपोऽग्नेर्पां च होमादीनां पदार्थानामनुष्ठानम् ।

यमः—“ यस्याऽऽनयति शूद्रोऽग्निं तृणं काष्ठं हर्षापि च ।

प्रेतत्वं च सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ” ॥

स शूद्र इत्यर्थः ।

मचेताः—“ स्नानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्विस्वाद्यैः पूननं ततः ।

नमदेहं दहेथैव किंचिद्देयं परित्यजेत् ” ॥

स्नानं पूजनं कार्यमित्यर्थः । किंचिद्द्रव्यं यज्ञोके देयत्वेन प्रीतिद्वं तत्परि-
त्यजेत्, तत्स्येभ्यश्चण्डालादिभ्यः ।

हारीतः—“ विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्यादसपिण्डस्य तत्रानौषक्रियां विना ॥

धनिष्ठापयकमूने पश्चरत्नानि तन्मुखे ।

न्यस्याऽऽहृतिप्रयं कर्ता दद्याद्बहवपामिति ॥

बहवपां नातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्नेत्य निहितान्पराके ।

मेघ(द)सः कुर्यात् उपताः स्रवन्तु सत्या एता आशिपः सन्तु कामैः ॥

बहासं नातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्नेत्य निहितान्पराके ।

असत्यं कुर्यात् उप ताः स्रवन्तु सत्या एता आशिपः सन्तु कामैः ॥

+ न विदत एकविंशत्यर्थं घ. अ. पुष्पकयोः ।

वह मा(मां)सं जातवेदः पितृभ्यो यत्रैतान्वेत्थ निहितान्पराके ।
 मांसस्य कुह्यात् उप ताः स्रवन्तु सत्या एता आशिपः सन्तु कामैः ॥
 ततो निर्हरणं कुर्यात्तं संस्क्रुर्थाघपादिषि ।
 इतरं निखनेदेव जले वा प्रतिपादयेत् ॥
 त्रिपादक्षीमृते तद्वद्विरप्यशकलं मुखे ।
 न्यस्य पिष्टमयं कुर्यात्पुरुषत्रितयं ततः ॥
 होमं प्रतिमुखं कुर्यात्ततो वह वषागिति ।
 आस्य एव सकर्पासं कुमुम्भं प्रतिपाद्य च ॥
 निर्धास्य सार्शि संस्क्रुर्थाघ्न्यमौ वाऽन्यमुत्सृजेत् ॥ १ ॥

स्पृश्यन्तरम्—“ कनकं हौरकं नीलं पद्मरागं समौक्तिकम् ।
 पद्मरत्नमिति प्रोक्तमृषिभिः सर्वद्रोशिभिः ॥
 रत्नानां वाऽप्यमावे तु कर्षं कर्षार्धमेव वा ।
 सुवर्णं योजयेत्तत्र यथाशैवत्यधवा बुधः ॥
 सुवर्णशकलार्थस्तु यत्र यत्र न विद्यते ।
 तत्र तत्रै नयेदाज्यं तेनोऽसीतिनिदर्शनात् ॥ ॥

क्रियाधयः—“ पुनर्वसूत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफाल्गुनी ।
 पूर्वभद्रा विशाखा च ज्ञेयमेतद्विपुष्करम् ॥ ॥

सारावलिश्च—“ विषमचरणं शिष्यं मद्रा तिथिर्षदि जायते
 शानिरविगुरुस्मापुत्राणां कथंचन वासरे ।
 मुनिभिरुदितः सोऽयं योगत्रिपुष्करसंज्ञक-
 त्रिगुणकउदो लब्धे नष्टे ह्येऽपि मृतेऽपि वा ॥
 द्वितीया सप्तमी षष्ठी द्वादशी दिग्बन्तु तिथी ।
 कमाहुरुमुनीं शुक्रसौरमीभानिशाकराः ॥
 एतैर्नष्टं ह्ये लब्धं यद्यान्यत्कारणं भवेत् ।
 सर्वं तत्रिगुणं प्रोक्तं तेन चैतद्विपुष्करम् ॥ ॥

विष्णुः—“ मृतं द्विनं न शूद्रेण निर्हारयेत् । न शूद्रं द्विनेन ।
 वितरं मातरं च पुत्रा निर्हरेयुर्न द्विनं पितरमपि शूद्रः ॥ ॥

वात्स्यायनः—“ वृतापां सायनाहृत्वा दुर्भउधेद्दहो भवेत् ।
 प्रातर्होमस्तदैव स्याज्जीवेशेच्छ्वः पुनर्न वा ॥

(आसीवप्रकरणम् १)

दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धचैलाभिसंभृतम् ।
दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्या निवेशयेत् ॥
घृतेनाभ्यक्तमाह्लाव्य शुद्धवस्त्रोपवीतिनम् ।
चन्दनोक्षिनसर्वाङ्गं सुमनोमिर्विभूषितम् ॥
हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्ततु ।
मुख्येष्वथपिधायैतं निर्हरेयुः सुतादयः ॥
आमपात्रेऽन्नमादाय प्रेनमाग्निपूरःसरम् ।
एकोऽनुगच्छेत्तस्यान्नमर्धं पथ्युस्तुजेद्भुवि ॥
अर्धमादहनं प्राप्त आसीनो दक्षिणामुत्तः ।
सव्यं जान्म(न्वा?)स्य शनकैः सतिल पिण्डदानवत् ॥

तस्यान्नस्यार्धमादायैकः पुरुषः भेतमनुगच्छेत् । अपरस्तदर्धं भुवि पथि च
त्यजेत् । आदहनं दमशानम् ।

दृढयाज्ञवल्क्यः—“ आहिताग्निर्वधान्याद्यं(यं) दग्धव्यस्त्रिमिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः ” ॥

एकेन शृङ्गेणेत्यर्थः । लौकिकश्चाग्निर्जानारण्योरभावे ग्राह्यः । तत्सद्भावे तु
मथित एव । लौकिकाग्निपक्षे विशेषमाह देवलः—

“ चण्डालाग्निरेध्याग्निः सैतिकामिश्च कर्हचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणेऽर्हति ” ॥ १ ॥ २ ॥

उपनीते संस्थिते संस्कारान्तरकर्माऽऽह—

सप्तमाहशमाद्वाऽपि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ॥

अप नः शोशुचदवमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥ ३ ॥

ज्ञातयः सपिण्डाः समानोदकाय सप्त वा दश वा दिनानि यावत्पितृदि-
ङ्मुखा दक्षिणाभिमुत्साथ स्नात्वा जलं मेताय दातुमभ्युपेयुर्गच्छेयुः । गत्वा
चाप नः शोशुचदवमिति उत्सदृष्टपाऽभिर्द(दे)वत्ययाऽब्दे(ब्दे)वत्यया वा
गायत्र्या स्नात्वाऽदकं दद्युः ॥ ३ ॥

अहातिष्वतिदेशमाह—

एवं मातामहाचार्यप्रेतानां चोदकक्रिया ॥

कामोदकं सस्त्रिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरत्विजाम् ॥ ४ ॥

मातामहादीनां प्रेतानां दौहित्रादिभिः पूर्वोक्तप्रकारेणोदकक्रिया कार्या,
सखिप्रभृतीनां कामोदकं कुर्यात् । यद्युदकं दातुं कामयते दद्यादित्यर्थः ।
मत्ता कृतविवाहा दुहित्रादिः ।

पारस्करः—“ कामोदकमृत्विक्थशरसखिमातुलमाग्निनेयानाम् ” ॥ ४ ॥

उदकदानधर्मविधिमाह—

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ॥

उक्तसंख्याकेषु मत्स्ये संस्कृदेकवारं ज्ञात्यादय उदकं नामगोत्राभ्यां वाचं-
यमाः प्रसिञ्चेयुः ।

कात्यायनः—“ अयानुपेक्षमेत्यापः सर्वे एव शशस्त्वृशः ।

ज्जात्वा सचैलमाचम्प दद्युरस्योदकं स्थले ॥

गोत्रनामपदान्ते च तर्पयामीत्यर्थं वैदन् ।

दक्षिणाश्रान्कुशान्कृत्वा सैतिलं तु पृथक्पृथक् ” ॥

विष्णुः—“ निर्हृत्य वान्धवाः प्रेतं संस्कृत्याप्रदक्षिणेन चितामभि-

गम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः । प्रेतस्योदकवि-

वर्षिणं कृत्वैकं च विण्डं कुशेषु दद्युः ” ।

वसिष्ठः—“ सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां

कुर्वीरजयुग्मा दक्षिणामुत्राः ” ।

वैजवापः—“ उदकान्तं गत्वा सकृद्गुन्मृज्याप्सु सव्यस्य पाणेः

कनिष्ठिकयाऽवल्लिखन्ति कनिष्ठं पापमिति, तस्मि-

न्नेकमुदकाञ्जलिं प्रेताय दद्युरमुष्मै स्वधेति ” ।

हारीतः—“ निष्क्रम्य संस्कृत्यापो गत्वाऽऽह्वाऽभ्यासौ तृप्यतामि-

त्युदकाञ्जलिं निनयन्ति ” ।

निष्क्रम्य ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः ॥

पैठीनसिः—“ प्रेतं मनसा ध्यायन्दक्षिणाभिमुखस्त्रीनुदकाञ्जलीति-

नयेत् । शौवं प्रकृत्यैकादशाहे विरमेत् ” ।

मचेताः—“ दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णात्प्रदद्यात्प्रेतकारणात् ।

तावद्धृदिस्तु कर्तव्या यावत्विण्डः समाप्यते ” ॥

गौतमः—“ प्रथमतृतीयसप्तमनवमेषुदकक्रियाः ” ।

(धाशौचप्रकरणम् १)

प्रचेताः—“ प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमभतीर्यापिोऽभ्युपेयुरुद-
कान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्ये यज्ञोपवीतवाससी कृत्वा दक्षि-
णाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखब्राह्मणस्य राजन्यवैश्यायो-
र्यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दद्युः ” ।

आदिपुराणात्—“ आदौ तु वस्त्रं प्रक्षाल्य तेनैवाऽऽच्छादितैस्ततः ।
कर्तव्यं तु सचैलं च स्नानं सर्वमष्टापहम् ॥
ततः पापाणपृष्ठे तु सर्वदेयं तिलोदकम् ।
एकैकैकेन देयास्तु विप्रायाञ्जलयो दश ॥
क्षत्रे द्वादश देयास्तु वैश्याय दश पञ्च च ।
त्रिंशच्छूद्राय देयास्तु प्रेतभूमिगताय च ॥
अपसव्यं कश्चित्कृत्वा वस्त्रयज्ञोपवीतकैः ।
दक्षिणाभिमुखैर्विप्रैर्देयं तोयाञ्जलित्रयम् ॥
वामाहुष्ठप्रवाहेन भूमावेवाथवा कश्चित् ।
भसावमुकगोत्रस्तु प्रेतस्तृप्पत्त्विति पठन् ॥ ”

अत्र विप्रादिभ्यो दशादिसंख्याकजलाञ्जलिप्रदानमेकं कर्म, अञ्जलि-
त्रयदानं तु कर्मान्तरम् । यद्वा प्रत्यहं देयोऽस्य जलाञ्जलिः साकल्पेन वा ।
अत्र चासावमुकगोत्रः प्रेतस्तृप्पत्त्विति मन्त्रः ।

शङ्खः—“ प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमभतीर्यापि न इत्यर्थ-
येस्त्वपः प्रसिञ्चेरन्तस्तत्प्रदक्षिणाभिमुखो राजन्य-
वैश्यावप्येवमेव, वासोयज्ञोपवीते कृत्वाऽञ्जलि-
नाऽसावेतदुदकमित्युक्त्वा तस्मादुत्तीर्थं प्रेतससृ-
ष्टानि वासांसि परित्यज्य परिदध्युरन्यानि ” ।

अञ्जलिनां नामसंख्याविधानं प्रेतोपकारातिशयायेति मन्तव्यम् ।
रामायणे जलप्रदानवाक्यं राम आह—

“ इदं पुरुषशार्दूलं विमलं दिव्यमक्षयम् ।
पितृलोकेषु पानीयं महत्तमुपतिष्ठताम् ” ॥

तथा—“ पितरं तर्पयामास मरतः ससृष्टञ्जनः ।
स च पौरजनः सर्वः सामात्यः सपुरोहितः ॥

तर्पयामास रानानं सलिलेन विधानतः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरम्—“ स्नात्वा सचैत्रं स्पृष्ट्वाऽग्निं धृतं प्राश्यायुगः पृथक् ।

प्राचीनाधीतिनो नामगोत्राम्यां दक्षिणामुक्ताः ॥

नलं प्रेताय मध्याह्ने दद्युर्याविदशुद्धता ॥ ” ।

अत्रापवादमाह—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारिणः सपिण्डसोदकत्वे सत्यपि प्रेतायोदकं न दष्टुः, तथा बक्ष्य-
माणलक्षणाः पतिताः । अत्र मनुर्विशेषमाह—

“ आदिष्टो नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ” ।

आदिष्टी ब्रह्मचारी । आ व्रतस्य समापनादा समावर्तनादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अधुना केषांचिदुदकदानकर्तृत्वसंपदानैत्वयोरपवादमाह—

पापाण्डानाश्रिताः स्तेना भर्तृहन्यः कामगादिकाः ॥

सुराप्य आत्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६ ॥

पापाण्डान्वाद्धादीनाश्रितास्तदीक्षायां प्रविष्टाः, स्तेनाधौराः, स्त्रियश्च या
भर्तृघातिन्यः कामगाः स्वैरिण्यः । आदिशब्देन स्वगर्भस्य ब्राह्मणस्य च
हृत्पीमभृतिका वृद्धन्ते । सुराप्य आत्मघातिन्यश्च प्रसिद्धाः । पापाण्डाश्रिता-
दयोऽशांचस्य त्रिरात्रापनेयतया बक्ष्यमाणस्योदकदानस्य च भाजनाः
संबन्धिनो न भवन्ति । एतेषु मृतेषु सपिण्डैः सपिण्डमरणे चैतैराशौचादि न
कार्यमित्यर्थः ।

दृढमनुः—“ ह्रीन्वाद्या सोदकं कुर्युः स्तेना व्यत्या विकर्षिणः ।

गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योपितः ॥ ” ।

सुरापीनां(णां) पातित्यादेव प्रतिपिद्धोदकदानानां तत्संपदानत्वमतिषेधार्थं
पुनर्ग्रहणम् । मरणविशेषेऽपि नोदकं देयम् । यदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

“ विद्युद्गोनृषिप्राम्बुशङ्किदंष्ट्रघ्निसिघातिताः ।

वृषोत्पन्नो महाक्लीबो व्रती नैवोदकाहंकाः ॥ ” ।

लिङ्गरहितो महाक्लीबः । व्रती महाव्रत्यादिः । पापाण्डो(?) ।

(आशौचप्रकरणम् १)

यमः—“ चण्डालाबुदकात्सर्पाद्वाङ्गणाद्वैश्रुतादपि ।
दंष्ट्रिम्यश्च पशुम्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
उदकं पिण्डदानं च प्रेत्येभ्यो यत्प्रदीयते ।
नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥
नाशौचं नोदकं नाञ्जु न दाहाद्यं च कर्म च ।
ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ” ॥

ब्रह्मदण्डो ब्रह्मशापः । कटः शवखट्वा ।

आपस्तम्बः—“ व्यापादयेदिहाऽऽत्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्षोदकक्रिया ” ॥

मनुः—“ वृथा सकरजातामा प्रव्रज्यामु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्त्वाग्निनां वैव निवर्तेतोदकक्रिया ” ॥

स्वयं ग्रहणाद्रागतः प्रवृत्तो न विधित इति गम्यते । अत एव गौतमः—

“ प्रायानशनशस्त्राग्निषोदकोद्बन्धनप्रयाणैश्चेच्छताम् ” ।

इच्छतामिति विशेषेणोपादानात्ममादाद्विधितो वा मृतानामदोष इति ।
तथा चाङ्गिराः—

“ अथ कश्चित्प्रमादेन त्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ” ॥

प्रमादोऽनवधानता ।

अस्ति च मायश्चित्तादौ विधिः । तथा चाऽऽदिपुराणम्—

“ दुश्चिकित्सैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान्यदि ।
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशन तथा ॥
अग्नाघतोपराशिं वा भृगुप्रपतनं तथा ।
गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादिरात् ॥
प्रयागवटशाखाया देहस्नागं करोति वा ।
स्वय देहविनाशस्य काळे प्राप्ते महापतिः ॥
उत्तमान्प्राप्तुयाल्लोकान्ऽऽत्मघाती भवेत्कचित् ।
महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान्मोगान्समञ्जते ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्वेषा सर्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणा सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥

ईदृशं मृतकं तेषां जीवतां कुत्रचिद्भवेत् ।
 आशीचं स्याद्यहं तेषां वज्रानलहतेषु च ॥
 वाराणस्यां त्रिवेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
 काष्ठपापाणमध्यस्थो नाह्वानलमध्यगः ॥
 अविमुक्तोऽनुसुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।
 प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित्कचित् ॥

तथा—“ वृद्धतीर्थस्य पूर्वार्धे गङ्गायाः पश्चिमेन तु ।
 अग्नितीर्थं ततः पुण्यं वृद्धतीर्थादधः स्थितम् ॥
 इन्द्रगोपनिपादीनां ज्वाला यत्र प्रदृश्यते ।
 तच्च स्थानं न सुखं मर्त्यैस्तच्च न विन्दते ॥
 यदि वा विन्दते कश्चित्प्रसादाजरपुंगवः ।
 स्वशरीरं नयेन्मोक्षमिति सत्यं वदाम्यहम् ॥
 वृद्धो वाऽप्यथवा बालो यौवनस्थोऽपि मानवः ।
 देहत्यागं तु यः कुर्यात्तत्र सर्वात्मना विभीः ॥
 आदित्यमण्डलं भित्त्वा सोऽपि मोक्षं गमिष्यति ।
 अविनाशमिदं तीर्थं नित्यं संनिहितो हरिः ॥
 विशोकासंनिधौ पापमणुमात्रं कृतं यदि ।
 निस्तरेन्मेरुतुल्यं वै क्षेत्रमाहात्म्यसंनिधेः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पापं तत्र विवर्जयेत् ॥

तथा—“ अनः परं प्रवक्ष्यामि वृद्धतीर्थस्य दक्षिणे ।
 देहत्यागेन वै पुंसां या गतिर्भवतीति च ॥
 *स्वर्गद्वारं समासाद्य शुद्धिश्चपरिवृत्तः ।
 मृगचिद्गशिला गत्वा स्वर्गद्वारेण तेन च ॥
 ततः स्वर्गशिलां प्राप्य पुण्यकर्मा नरोत्तमः ।
 वरं प्रार्थयते यत्र त्वय्यनारम्भा धैर्यमाश्रितः ॥
 आदौ प्रणमते देवं तथा तीर्थं सुरार्चनम् ।
 ॐ नमस्ते विश्वरूपारूपे विशोके विश्वसंभवे ॥

* एवञ्च न विन्दते च. छ. पुस्तकयोः ।

(आशीचप्रकरणम् १)

नमस्ते मोक्षमार्गीय पराय परमात्मने ।
नमो हिरण्यनाभाय ह्यशीर्षाय विष्णवे ॥
अजतुङ्गाय तीर्थाय अविनाशाय पातु माम् ।
यथा विष्णुर्विशोर्काय यथा तीर्थमनामयम् ।
याच्ञा मे वरमेतत्तु श्रवणं दीयतामिति ॥

भीतोऽस्म्यतः पितृपथयानमूर्च्छितो महापथे दण्डसहस्रताडितः ।
विनाशिनं त्रिगुणरागरञ्जितं +क्लेवरं मरणभियाऽर्पयामि तत् ॥
यथा पुण्यं महातीर्थं यथा नौबन्धनो गिरिः ।
तेन सत्येन कायान्मे विमुक्तिस्त्वत्तया भवेत् ॥
इति मन्त्रोत्तमं स्मृत्वा देहं त्यक्त्वा जलाशये ।
स्मरणात्तस्य मन्त्रस्य तथा नौबन्धनस्य च ॥
आदित्यमण्डलं भित्वा परब्रह्मणि लीयते ” इति ।

[*वृद्धतीर्थादीनि काशमीरदेशे नौबन्धनगिरेरूर्ध्वे विज्ञेयानि ।]

तथा—“ भिक्षाहारो निराहारो लब्धाशो विगतस्पृहः ।
सर्वद्वन्द्वनिरोधेन न वसेत्तत्र मानवः ॥
विमलो विरजा विप्रो विपाप्मा व्योमसंनिभः ।
इह लोके यशोवाप्तिः प्रेत्य स्वर्गं च शाश्वतम् ” ॥

तथा—“ महाप्रस्थानयात्रां च कर्तव्या तुहिनोपरि ।
आश्रित्य सत्त्वं धैर्यं च सद्यः स्वर्गप्रदा च सा ॥
यावत्पुण्डरो लोके न जातः कार्यगौरवात् ।
तावत्तुपारमध्ये तु कस्तनुं त्यक्तुमुत्सहेत् ॥
यावत्तुपारदन्वस्तु मुञ्चेः प्राणान्विचेननः ।
प्रदक्षिणावर्तशिखं पश्येद्दीप्तं हुनाशनम् ॥
सर्कपणं वपुर्विष्णोश्चण्डाग्निमन्त्राहकम् ” ।

विवस्वान्—“ सर्वेन्द्रियविरक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निमानो महापथः ॥

+ अत्र पुस्त्यमायम् । * एतादिद्वान्तर्गतं न विद्यते घ. छ. पुस्तकयोः ।

धर्माननासमर्षस्व कर्तुः पापाङ्कितस्य च ।
 ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थं प्राणविमोक्षणम् ॥
 इच्छन्ति जीवितं देवा धर्मार्थं तु द्विजातिषु ।
 अधर्मनीविनस्तीर्थं वेहत्यागो विधीयते ” ॥

ब्रह्मधर्मः—“ योऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।
 सोऽग्निं वारि महायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति ” ॥

वृद्धगार्यः—“ व्याधिभिल्लसचेष्टानां गृहस्थानां विधीयते ।
 महाप्रस्थानगमनं स्वलनाम्बुप्रवेशनम् ॥
 भृगुप्रपतनं चैव वृथा नेच्छेत्तु जीवितुम् ” ।

भृगुः पर्वतकटकः ।

वसिष्ठः—“ भृगुप्रपतनाद्राज्यं नाकपृष्ठमनाशंकात् ।

व्यासः—“ जले सप्त सहस्राणि चतुर्दश हताशने ॥
 अनाशकस्य राजेन्द्र फलसंख्या न विद्यते ” ॥

जमदग्निः—“ वैतानं प्रतिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्यथे ।
 पात्राणि तु दहेदशौ यजमाने वृथा मृते ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
 तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ” ॥ ६ ॥

सापवादमुद्रकदानमभिधाय तदुत्तरकर्माऽऽह—

कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्बलसंस्थितान् ॥

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७ ॥

तान्मेतसंबन्धिनः पुत्रादीन्स्नातान्कृतोदकदानांस्तीर्थार्थुत्तीर्णान्मुद्रकान्मृदौ
 शाद्बले हरितवृणावृते प्रदेशे समवस्थितानन्धे वृद्धाः साधवधिरंतनैरिति-
 हासैः पूर्ववृचान्तकथाभिरपवदेयुरपगतदुःखान्कुर्युः ।

पैठीनसिः—“ आपो अस्मानित्युत्तीर्थं अन्यवह्मनुवेष्टनम् ।
 तच्चक्षुरित्युपस्थाय सूर्यं बालपुरःसराः ” ॥

शाद्बलेऽवतिष्ठेरन्निति शेषः ।

कात्यायनः—“ एवं कृतोदकान्सम्पक्वसर्वांश्शाद्बलसंस्थितान् ।
 आहृत्य पुनराचान्तान्वदेयुस्तानमायिनः ॥

(आशौचप्रकरणम् १)

मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वास्मिन्प्राणिधर्माणि ।

धर्मं कुरुन यत्नेन यो वः सह गमिष्यति ॥ ७ ॥

यथाऽपवदेयुस्तथाऽऽह—

मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ॥

करोति यः स समूढो जलबुद्बुदसंनिभे ॥ ८ ॥

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ॥

कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ॥

फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ १० ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ।

श्रीरामायणे—“ संयोगोऽभिमतो येषां वियोगः कथमप्रियः ।

संयोगो हि वियोगेन अस्त एवामिजायते ॥

किंतु खल्वसि मूढस्त्व शोच्यः किमनुशोचसि ।

यदा त्वामनुशोचन्तः शोच्या यास्यन्ति ता गतिम् ॥

अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतैः ।

गत्वाऽसौ वेद न त्वन्तगतः किमनुशोचसि ॥

नायमत्यन्तसंवाप्तः कस्यचित्केनचित्सह ।

अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्यैः पृथग्जनैः ” ॥

महाभारते शल्यपर्वणि हते दुर्योधने धृतराष्ट्रस्य वासुदेवकृतं परिदेवनम्—

“ ततः प्रायान्महाराज माधत्रो भगवान्रथी ।

नागसाह्वयमासाद्य प्रविशेश च वीर्यवान् ॥

प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।

विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात् ॥

अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।

पूर्वं चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदपिस्तत्तमम् ॥

पादौ प्रपीड्य व्यासस्य राजश्चापि जनार्दनः ।

अभ्यवादयद्व्यग्रो गान्धारीं चापि केशवः ॥

१ घ. छ. 'नुरीक' । २ क. घ छ सपूर्णा । ३ घ. छ. 'लोके न । ४ घ छ. शोच्यः ।
 ५ क. 'त. । न चामो । ६ घ छ. 'वस्य ।

ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रस्य माघवः ।

पाणिमालम्ब्य राक्षः स सस्वरं प्ररुोद ह ॥

स मुहूर्तमिवोत्सृज्य थाप्यं शोकसमुद्भवम् ।

प्रक्षार्य वारिणा नेत्रे ह्याचम्य च यथाविधि ॥

उवाच प्रथितो वाक्यं धृतराष्ट्रमरिदमः ।

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ < ॥ ९ ॥ १० ॥

रोदने दोषमाह—

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुङ्क्ते यतोऽवशः ॥

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥११॥

अपमपि निगदव्यारूपातः श्लोकः ॥ ११ ॥

उत्तरकर्माऽऽह—

इति संश्रुत्य गच्छेद्युर्गृहं बालपुरःसराः ॥

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥

आचम्यांथाग्निमुदकं गोमयं गौरसर्पपान् ॥

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

साधुभिरुदीरितामितिहासवाक्यजातं श्रुत्वा बालान्पुरस्कृत्य गृहं गच्छेयुः ।
 तस्य च द्वारि निम्बपत्राणि दन्तैः स्रण्डपित्वा परित्यज्य नियतात्मानोऽप्य
 आचम्यानन्तरमग्निमुदकं [गोमयं] गौरसर्पपान्स्पृष्ट्वा पापाणे चरणं कृत्वा शनैः
 प्रविशेयुः ।

शङ्खः—“ दूर्वाप्रवालमार्गं वृषभं चाऽऽलभ्य गृहद्वारे
 प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात्प्रविशेयुः ” ।

पैठीनसिः—“ गृहं गत्वा स्थिता द्वारि सर्पिरग्न्यनगोमयान् ।

प्रविशेद्युर्गृहं स्पृष्ट्वा संविशेयुः कठोपरि ” ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ॥

इच्छतां तरक्षणाच्छ्रुद्धिरन्येषां स्नानसंयमात् ॥ १४ ॥

(आशीचप्रकरणम् १)

उक्तं गृहमवेशनं तदादि कृत्वा यद्रुपरिष्ठाद्भक्ष्यते । त्रिरात्रं दशरात्रं वेत्ये-
तदुक्तं कर्म तदसपिण्डानां विहितं वेदितव्यम् । ये तु नेच्छातः शवसंस्पर्शिनः
किंतु विधितः, तेषां सद्यः स्नानमाणायामसमनन्तरमेव शुद्धिः । ये शवस्यालं-
करणनिर्हरणदाहान्कुर्वन्ति, ते शवस्पृशः । विधिमन्तरेण च शवस्पृशां दशरा-
त्रेण शुद्धिरित्याह मनुः—

“ अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति श्रयहाचूदकदायिनः ” ॥

अह्ना चैकेन रात्र्या चेत्यहोरात्रस्योपलक्षणार्थम् । त्रिरात्रैरेव च त्रिभिरिति
नवरात्रस्य । एवं दशरात्रोऽयं शवस्पृशां क्षत्रियादिशवस्पृशां शुद्धये विधीयते ।
अत्र च दशरात्राच्छुद्धिर्ब्राह्मणशवस्पृशां, क्षत्रियादिशवस्पृशां तु कालान्तरात् ।
तथा च विष्णुपुराणे—

“ योऽसवर्णो तु मूल्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः ।

आशीचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा ” ॥

यदा तु न मूल्यरागात्मवृत्तिस्तदा नैतत्, किंतु स्नानात् । तदाह मनुः—

“ नासपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्वर्त्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ” ॥

एतच्च तद्गृहवासिनस्तद[ञ्च]नाशित्वे सति द्रष्टव्यम् । यदाह स एव—

“ यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।

अनदन्नन्नमद्वैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेत् ” ॥

दशाहप्रहर्षं सर्ववर्णाशौचोपलक्षणार्थम् ।

धर्मार्थं तु शवस्पृशो न कश्चिदपि इत्याह पराशरः—

“ अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्या लभन्ति ते ॥

न तेषामशुभं किञ्चित्पार्षं चाशुभकर्मणि ।

अलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ” ॥

तथा—“ प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

षोढा चाप्यग्निदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ” ॥

यत्तु हारीतेनोक्तम्—

“ प्रेतस्पृशो भ्रामं न प्रविशेयुरा नक्षत्रदर्शनात्, रात्रौ चेदादित्यस्य ”

इति, तस्नेहवशेन शवस्पृशामशवस्पृशां वाऽसपिण्डानां तदन्नपनश्रतां
तद्गृहे चानिवसतां वेदितव्यम् ॥ १४ ॥

निर्हरणादिसकलमेतकर्मप्रतिषेधदर्शनार्थं ब्रह्मचार्युदकं न कुर्यादित्युक्तम् ।
तस्य विषयविशेषेऽपवादमाह—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ॥

सकटान्नं च नाश्रीयान्नं च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

आचार्यादीनां निर्हरणादि कुर्वन्नापि व्रती ब्रह्मचारी व्रती भवति नाव्रती ।
अन्यास्तु निर्हरन्नव्रती ब्रह्मचर्यात्मकव्रतानविकृतो विनष्टोपनयनसंस्कार
इत्याधिकोऽर्थः । स ब्रह्मचारी निर्हरन्नप्याचार्यादीन्कटान्नमशौचात् न श्रीय-
यात् । तैराशौचा(च्या)दिभिः सह च न संवसेत् । मनुस्तु मातुर्गुरोर्भाष्यचारिक-
स्यापि निर्हरणे दोषाभावमाह—

“ आचार्यं स्वगुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्यापि व्रती प्रेतान्नं व्रतेन वियुज्यते ” ॥

वसिष्ठः—“ ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतावृत्ति-
रन्यत्र मातापितृभ्याम् ” ।

व्रतावृत्तिः पुनरुपनयनम् ।

ब्रह्मपुराणम्—“ आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा ।
मातरं वा स्वयं दग्ध्वा वनस्थस्तत्र भोजनम् ॥
कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रेतार्थं तत्र मक्षयेत् ।
अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥
एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुष्यति ” ।

तथा—“ ब्राह्मणो न दहेच्छूद्रं मित्रं वाऽप्यन्यमेव तु ।

मोहाद्दग्ध्वा ततः स्वातः सृष्ट्वाऽग्निं प्राशयेद्भृतम् ॥

उपवासरतः पश्चाच्चिरात्त्रेण विशुध्यति ।

सर्वेषां स्याद्दहोरात्रं शवानुगमनादपि ॥

शवस्पृशविमानोक्तं विहितं सार्वभारिकम् ” ॥ १५ ॥

ज्ञातीनां नियमविशेषमाह—

क्रीतलव्याशाना भ्रूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्पृथक् ॥

पिण्डयज्ञावृता देयं मेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

(आशीचक्रणम् १)

ते ज्ञातयो गृहं प्रविश्य त्रिरात्रं यावत्क्रीतमन्नपशुशूरयाचितं लब्धं वा ।
तथा पृथक्पृथग्भुवि शयीरन् । तथा पुत्रादिना भेताय पिण्डः पिण्डपितृपङ्क-
स्याऽऽवृता मन्त्रार्जितया प्रक्रियया देयः । क्रीताद्यशनभोजनं च त्रिरात्रोपवा-
सासमर्थान्प्रति विधीयते, यदाह वसिष्ठः—

“ गृहान्त्रजित्वाऽवप्रन्तरे उपहमनक्षन्त
आसीरन्क्रीतोत्पन्नेन वा वर्तेरन् ” ।

अथमस्तर आशीचिनां शयनाद्यर्थः कटः ।

पैठीनसिः—“ एकाहमुपवासः स्यादश्रियुर्लब्धमेव वा ।
गत्वाऽरण्यं चतुर्भेऽङ्गि पूर्वाह्ने त्वस्थिसचयः ” ॥

मार्कण्डेयः—“ क्रीतलब्धाशनाश्चैव भवेयुः सुप्तमाहिताः ।
न चैव मासमश्रियुर्जनेयुर्न च योयिताम् ” ॥

गनुः—“ अक्षारलवणाज्जाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते उपहम् ।
माताशनं च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक्सितौ ॥ ”

गौतमः—“ अथः शय्यासनिनो ब्रह्मचारिणश्च सर्वे समासीरन्,
मासं न भक्षेयुरा प्रदानात्, प्रथमतृतीयसप्तमनवमे-
पूदककर्म, नवमे वाससा त्यागः । अन्त्ये त्वन्त्यानाम् ” ।

प्रदानमेकादशाहादिकं श्राद्धम् । वाससां त्यागः प्रक्षालनार्थं रजकार्य-
णम् । अन्त्यमाशीचान्त्यमहः । तत्रान्त्यानां वाससामत्यन्तत्याज्यानां त्यागः ।
अन्त्यानां शूद्राणां वा । अन्ते त्वन्त्यानामित्यपि पठन्ति ।

वृहस्पतिः—“ प्रथमेऽङ्गि तृतीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च ।
नवमे वाससा त्यागो नररोग्णा तथाऽग्निमे ” ॥

सप्तमेऽपि स्नातव्यमिति शेषः । नवमदशमयोस्तु बह्वत्यागो नस्मादिच्छेदनं
च स्नानेन समुचीयते ।

ब्रह्मपुराणम्—“ स्नात्वा त्रिरात्रं कुर्वन्ति भेतायोदकतर्पणम् ।
श्मशानदेवतायाम् चतुर्भुविषते ततः ॥
भवन्ति पुनिना यस्मात्तत्रस्थाः शंकरादयः ।
स्याते सुखीवश्रीश्च श्मशानम्य ममीश्वरैः ॥
स्नानाभिविहितैर्द्रव्यैर्यथाशक्ति मयाहिनेः ।
मृन्मयेषु तु माण्डेषु दृष्टेषु चतरेषु च ॥

सुपकैर्भक्ष्यमोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ।
 फलमूलैर्वनोत्पैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ॥
 कैश्चिदर्थं प्रदातव्यं कैश्चित्पुष्पं सुशोभनम् ।
 धूपो दीपस्तथा मास्यं कैश्चिद्देय त्वरान्वितैः ॥
 तत्र पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समन्ततः ।
 कैश्चिद्देयानि सर्वाणि यानि ह्यन्यकृतानि च ॥
 निवेदयेति वक्तव्यं तैः सर्वमनहंकृतैः ।
 नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ॥
 येऽस्मिञ्श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।
 तेऽस्मत्सकाशाद्गृह्णन्तु बलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥
 प्रेतस्यास्य शुभाल्लोकान्प्रयच्छन्त्वपि शाश्वतान् ।
 अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददतां वराः ॥
 एवं कृत्वा बलीन्सर्वान्सिरेणाम्युक्ष्य वाग्यतैः ।
 विसर्जनं च देवानां कर्तव्यं तु समाहितैः ॥
 ततो यज्ञियवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः ।
 अपसव्यं क्रमाद्ब्रह्मं कश्चिकृत्वा सगोत्रजः ॥
 प्रेतस्यास्थानि गृह्णाति प्रधानाहोद्भवानि च ।
 पश्चम्येन सुद्राप्य क्षीमवख्रेण वेष्टय च ॥
 प्रक्षिप्य मृन्मथे भाण्डे नवे साच्छादने शुभे ।
 अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थापयेत्कचित् ॥
 तत्स्थानाच्छनकैर्गोत्वा कदाचिज्जाह्नवीजले ।
 कश्चित्क्षिपति सत्पुत्रो दीहित्रो वा सहोदरः ॥
 गृहीत्वाऽस्थानि तद्भस्म नोत्वा तोये विनिसिपेत् ।
 ततः संमार्जनं भूमेः कर्तव्यं गोमयाम्बुभिः ॥
 पूजा च पुष्पघ्नाद्यैर्बलिभिः पूर्ववत्क्रमात् ।
 भूमेराच्छादमार्थं तु वृक्षः पुष्करकोऽप वा ॥
 एड्को वा प्रकर्तव्यस्तत्र सर्वैः स्वबन्धुभिः ।
 ततः सचिह्नं स्नानं तु कर्तव्यं तैर्बिधानतः ॥
 तथा—“ कश्चित्तृतीये विप्रस्य चतुर्थे ह्यश्रियस्य तु ।
 पञ्चमे वैदयनातेस्तु शूद्रस्य दशमेऽहनि ॥

(भाषीचप्रकरणम् १)

अस्थनां तु संचयः प्रेते क्रियते दोषगौरवात् ।

जीवतामपि वर्षीनां संपन्ने चाप्ययं क्रमः ॥

चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पञ्चमेऽहनि मूत्रताम् ।

नवमे वैश्यनातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

कर्तव्यं तु नरैः श्राद्धं देशकालाविरोधतः ।

सपिण्डाश्च सजातीयास्तथाऽन्येऽपि बुभुक्षिताः ॥

दीनानाथान्धकूपणास्तत्रालमपि भुञ्जते ।

त्र्यहाच्छौचे द्वितीयेऽह्नि कर्तव्यस्त्वस्थिसंचयः ” ॥

तथा—“ अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् ।

सद्भावकस्यापि देयामिभूतास्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ” ॥

तथा—“ छात्वा ततः पद्मगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य

ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन्दिशं प्रेतगणोपगृह्याम् ॥

नमोऽस्तु धर्माय वदन्प्रविश्य जलं स मे प्रेत इति सिपेच ।

उत्थाय पास्तन्तमवेक्ष्य सूर्यं स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात् ॥

एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्य स्वर्गे गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ” ।

तथा—“ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

अस्थीन्यन्यकुलोत्पस्य नीत्वा चान्द्रायणाच्छुचिः ” ॥

मरीचिः—“ प्रेतपिण्डं बहिर्दद्याद्दर्भमन्प्रविवर्जितम् ।

प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा छातः प्रयतमानसः ” ॥

मचेताः—“ असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु ” ।

शृङ्गपरिशिष्टात्—“ असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ” ॥

शूनःपुच्छः—“ फलमूत्रैश्च पयसा शाकैश्च च गुडेन च ।

तिष्ठमिश्रं तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतनेषु वा ।

तूर्णां प्रसेकं पुष्पं च दीपं घृतं तथैव च ॥

शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शकैर्वाऽप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दर्शोहिकम् ” ॥

शुद्धः—“ भूमौ मास्यं पिण्डं पानीयमुपलेपनं च ददुः ” ।

पारस्करः—“ ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः ” ॥

उक्तसंख्यायामसमर्थान्प्रति स एव संख्यान्तरमाह—

“ प्रेतैर्म्यः सर्वैरणैर्म्यः पिण्डान्दद्युर्देशैव तु ।

श्राद्धकर्मणि समाप्ते पिण्ड एको विधीयते ” ॥

एते च पिण्डा याज्ञवल्क्यमते त्रिरात्र एव देयाः । अन्यमते तु प्रत्यहं यावदाशौचमेकैकः पिण्डो देयः । तथा च विष्णुः—

“ यावदाशौचं प्रेतस्येदकं पिण्डमेकं च दद्युः ” ।

दृढप्रचेताः—“ नवान्यादाय माण्डानि आलुकं चरुं तथा ।

तोयार्थं तु ततो गच्छेद्गृहीत्वा पुरुष पुनः ॥

भृहीत्वा लग्नुं यत्नात्सर्वदुष्टनिवारणम् ।

ततो गृहं संप्रविशेत्प्रेतस्यान्नं तु यत्सदा ॥

तस्य प्रसृतिमादाय कर्तव्या पिण्डकर्मणि ।

द्विः प्रक्षाल्य तु तं सम्यक्चरुं संपादयेत्ततः ॥

तं सवाप्समयाऽऽदाय दर्भेषु विनिवेशयेत् ।

दक्षिणाग्राश्च दर्भाः स्युः स च नै दक्षिणामुखः ॥

द्वारदेशे प्रदातव्यो देवतायतने क्वचित् ।

पिण्डमुद्रित्य तत्सर्वं नास्त्रा गोत्रेण चाप्येत ॥

वाग्यतः प्रयतश्चैव तिष्ठेत्पिण्डस्य संनिधौ ।

ततो चाप्ये निवृत्तेऽस्य नद्यां च प्रसिषेत्तु तत् ॥

दिने दिनेऽऽमलीन्पूर्णांन्प्रसिषेत्प्रेतकारणात् ।

तावद्बुद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ” ॥

शातातपः—“ अशौचस्यापि च ह्याप्ते पिण्डान्दद्युर्देशैव तु ।

पिण्डमेकमथ श्राद्धे सम्पदद्याद्यथा विधिः ” ॥

पारस्करः—“ प्रथमे दिवसे देयाह्नयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादग्निसंचयनं तथा ॥

त्रीस्तु दद्यात्तृतीयेऽङ्घ्रि-ब्रह्मादि क्षालयेत्तथा ।

एकोद्दिष्ट च कर्तव्यं श्राद्धकर्म ततः परम् ” ॥

दक्षः—“ प्रथमेऽहनि तत्पिण्ड द्वितीये चतुरस्तथा ।

तृतीये पद्य नै दद्यादेष पिण्डविधिः स्मृतः ” ॥

(आशीचप्रकरणम् १)

मरीचिः—“ प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ।

ज्ञातिभिः सह मोक्षतव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ” ॥

मत्स्यपुराणे—“ प्रेताय पिण्डदानं तु द्वादशाहं समाचरेत् ।

पाथेयं तस्य तत्प्रोक्तं यतः प्रीतिकरं महत् ॥

यस्मात्प्रेतपुर प्रेतो द्वादशाहेन नीयते ।

गृहपुत्रकलत्रं च द्वादशाहं प्रपश्यति ” ॥

ऋष्यशृङ्गः—“ प्रथमेऽहनि य. पिण्डस्तेन सूर्या प्रजायते ।

चक्षुः श्रोत्रं नासिका च द्वितीयेऽहनि जायते ॥

भुजौ वक्षस्तथा ग्रीवा तृतीयेऽहनि जायते ।

नामिस्थानं गुदं छिह्नं चतुर्थेऽहनि जायते ॥

ऊरू तु पञ्चमे ज्ञेयौ षष्ठे मर्माणि निर्दिशेत् ।

सप्तमे तु शिराः सर्वा जायन्ते नात्र संशयः ॥

अष्टमे तु ततः पिण्डे सर्वलोकान्यनन्तरम् ।

नवमे वीर्यसंपत्तिर्दशमे क्षुत्परिक्षयः ॥

आशीचान्ते ततः सम्पन्निपण्डदानं समाप्यते ।

ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ” ॥

एवं च सति संनिपाताशौचेन शुद्धौ संजातायामपि पुत्रादिनैकैकस्मिन्नेव दिन एकैकशः पिण्डदानादिकं कर्म कर्तव्यमिति गम्यते । तस्य पुनरस्पृश्यत्व-मभोज्याभत्वं च भवत्येव निमित्तान्तरत्वात्तयोः । यन्मनुः—

“ स्पर्शः क्रमेण वर्णानां त्रिचतु पञ्चपद्दिनैः ।

भोज्यान्नो दशभिर्विप्रः शेषा द्वित्रिपहुत्तरैः ” इति ॥

एवं च सति तदीयं नित्यदानादि शुष्कं न निषिध्यते, तस्याशौचे निवृत्तिस्मरणात् । तथा च विष्णुः—

“ अंशौचे च होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्तन्ते ” इति ।

न च तस्याशौचमस्ति, संनिपाताशौचेन निवारितत्वादिति ॥ १६ ॥

किंच—

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये ॥

प्रेतमुद्दिश्य जलं मृन्मये पात्रे कृत्वा क्षीरं च मृन्मयान्तरे कृत्वाऽऽकाशे भूमेरन्यत्र शिक्वादौ स्थापनीयम् । एकाहं प्रथमेऽहनीत्यर्थः ।

पारस्करः—“प्रेतात्र छाहीति जलमन्त्रः पितृ चेदमिति स्त्रीरमन्त्रः” ।

मत्स्यपुराणम्—“ततो निवेश्यगाकाशे द्वादशाहं पयस्त्वदा ।
सर्वदाहोपशान्त्यर्थं प्रथमश्रमवारणम्” ॥

वक्ष्यमाणस्याशौचस्य विषयविशेषेऽपवादमाह—

वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥१७॥

वितानस्त्रेता, तत्संघन्धिष्यो वैतान्यः, ताश्च ता उपासनाश्च वैतानोपासनाः ।
पुनर्द्वावद्वैतानशब्दे स्त्रीमत्वपलोपः । उपासनाश्च—

“उपास्य पश्चिमां संध्यां हृत्वाऽर्मास्तानुपास्य च”

इति स्मृतिविहिताः । अत्र चान्युपासना पुरुषार्थत्वेन विधीयते न होमाङ्ग-
त्वेन, प्रमाणाभावात् । न च क्त्वाप्रत्ययो होमाङ्गत्वेन विधीयते
होमाङ्गत्वेन[च?] प्रमाणमिति वाच्यम् । तथा सति हृत्वा—उपास्येत्यन्वयः
स्यात् । न च क्त्वाप्रत्ययान्तपौरस्त्यन्वयः । आख्यातगुणत्वेनोभयोः
समानत्वात् । किमर्थं तर्हीदं वचनम् । पूर्वोपर्यप्रतिपत्त्यर्थमिति ब्रूमः ।
क्रमविधिपरत्वे च वाक्यस्य निश्चितोऽयमर्थः संपद्यते—संध्यामुपास्य जुहु-
यात्, हृत्वापासीतेत्यादिः । न चेदानीमङ्गाङ्गिभावेन मामाण्यं क्त्वा-
श्रुतेः शक्यम् । क्रमपरत्वावधारणविरोधात् । न च क्रमपरत्वे वाक्य-
स्योपासनाविधिपरत्वमनुपमन्नमिति वाच्यम् । न ह्युपासनाविधिरिह श्रौतः,
किं त्वार्थः । न ह्यविहितायामुपासनायां तद्विषयः क्रमः शक्यो विधातुम् ।
न चान्यतस्तस्या विधिरस्ति, अतोऽत्रैव तद्विधिः कल्प्यते । तस्याश्च पुरुषार्थत्वे
सिद्धे तन्निर्वाहाय पापक्षयोऽपूर्वासिद्धिर्वा फलं कल्पनीयम् । उपासना इति
बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायम् । क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः, क्रियाः कर्माण्यभिहोत्रा-
दीनि, चकारो वैतानिकैस्त्वविशेषणानुरूपार्थः । तेनात्र वैतान्य एव क्रिया
वियक्षिताः । तासामेव विशेषणार्थं श्रुतिचोदिता इत्युक्तम् । संभवे व्यभिचारे
च विशेषणमर्थवत् । न चोपताना क्रियाणां श्रुतिचोदितत्वं व्यभिचरतीति विशे-
षणदोषपरिहाराय श्रुतिपैदार्थविशेषणाय प्रत्यक्षत्वमध्याहियते । तेनैतत्सिद्धं—
या वैतानान्युपासनास्ता(या)श्च वैतान्यः प्रत्यक्षश्रुतिविहिताः क्रियाः [इति] ।
ब्रह्मज्ञाया आशौचं हेया एव न हि ता वैतान्यः । तथा वैतान्योऽपि या न
प्रत्यक्षश्रुतिविहिताः यथा,—

(आशौचप्रकरणम् १)

“ एयामसंभवे कुर्यादिति वैश्वानरीं द्विगः ”

इत्यादिस्मृतिविहिताः ।

अत्र केचिद्वाचस्पते—विताने वेदे भवा वैतानाः । तथा—उपासने शृङ्गे भवा औपासनाः । वैतानौश्वो(श्रौ)पासनाश्च वैतानोपासनाः क्रिया इति । तदेतद्व्याख्यानमनुपपन्नम् । वैतान्यौपासन्य इति हि तदा शब्दः स्यान्न पुनर्वैतानोपासना इति । पूर्वव्याख्यायां तु कर्मधारयोऽयं समासः । तत्र पुंवद्भावविधानेन वैतानोपासना इति शब्दसोऽधुतासिद्धिः । तथोपासनाशब्दो नाप्प्रत्ययान्तः । येन स्त्रियां जीवन्तः स्यात् । यश्च(च) तैः श्रुतिचोदनादिति पाठं कृत्वा हेतुपरत्वेन व्याख्यातं तदपि न युक्तम् । एव हि ते मन्पन्ते, यस्माच्छ्रुत्या—

“ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् ” “ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ”

इत्यादिकयाऽवश्यकार्यतया विहितत्वान्न स्मृत्या शक्यमाशौचेऽपि तन्निवर्तनं विधातुमिति । तदनैकान्तिकं, श्रुतिविधानादिति पातित्येन श्रुतिविहितमप्यावश्यकमग्निहोत्रादिकं स्मृत्या पातित्यदशार्था निवर्तत एव, तस्माद्धेतुत्वेन श्रुतिविहितत्वस्य व्याख्यानमयुक्तम् । वि(र्वै)तानशब्दश्च वेदविहितत्वेनादृष्टप्रयोगत्वाच्च तत्परत्वेन व्याख्येयः* । तस्मात्पूर्वैव व्याख्या श्रेयसी ।

मनुः—“ न वर्धयेद्वाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः ।

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ” ॥

निष्कर्मा सुखमासिष्य इति बुद्ध्या नाशौचाहानि वर्धयेत् । शास्त्रोक्तां दिनसंख्यां नातिक्रामेदित्यर्थः । अग्निषु श्रौतेषु याः क्रिया अग्निहोत्राद्या नियतास्ता न प्रत्यूहेन्न त्यजेत् । आशौचे सत्यपि कुर्यादित्यर्थः । न चाशुचेः क्रियास्वनधिकारात्प्रत्यूह एव युक्त इत्यत्राऽऽह—न च तत्कमेति । सत्यप्याशौचे नास्त्यधिकारः, किं तु कर्मविशेषे वचनसामर्थ्यादशुचित्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् । अत्र कुर्वाण इत्यात्मनेपदादधिकारी तत्कर्म कुर्वाणः

* इत उत्तर प. छ पुस्तकयोरधिको ग्रन्थ, स यथा—

“ न ब्राह्मणयावगुरोरि(दि)त्वेन्नब्राह्मण प्रतिपादाश्रय मे अ धाम्भस्यानुष्ठितत्वादन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽप्यगूढे प्रत्यवाय स्यादित्यादि जाति पदार्थ । ब्राह्मणानपवदेदिति यो यो ब्राह्मणस्तते (स्त त) नो(न)पवदेदिति व्यक्ति. पदार्थ ” इति ।

सनाभ्योऽपि जातमृतयोः प्रत्यासन्नोऽपि नाशुचिर्भवति, किं तु शुचिरेवेति गम्यते । तस्मात्सनाभ्यानामार्त्विज्ये भवत्येवाशौचम् ।

व्याघ्रपात्—“स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौतकर्मणि तत्काळं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ” ॥

राहोः सूतकादन्यत्र सूतक आशौच इत्यर्थः । पारस्करे तु विशेषः—

“ नित्यानि निवर्तन्ते वेतानवर्जं शालाश्री

चैके । अन्य एतानि कुर्युः ” इति ।

शालाश्रीर्गृह्णाभिस्तत्संबन्धिकर्माणि यदि क्रियेरंस्तदा सपिण्डेभ्योऽन्ये कुर्युः । अन्यैः कारयेदित्यर्थः । यागं दक्षिणादानं च स्वयमेव कुर्यात् । तयोः स्वद्रव्यत्यागात्मकत्वम(त्वेना)न्यैः कर्तुमशक्यत्वात् ।

जावालः—“जन्महान्योपितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ।

शालाश्री केवले होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ” ॥

घृहस्पतिः—“सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेत् तु हावयेत् ” ॥

जातूकर्ष्यः—“सूतके तु समुत्पले स्मार्त्तं कर्म *यथा भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ” ॥

संवर्तः—“होमस्तत्र तु कर्तव्यः शुष्काग्नेन फलेन वा ।

पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृतजन्मनोः ” ॥

शुष्काग्नेमामाशं ग्रीहियवादि । वैश्वदेवहोमस्तु न कार्य इति स एवाऽऽह—

“विप्रो दशाहमासीत् वैश्वदेवविवर्जितः ” ।

यन्मनुनोक्तम्—“जन्मयत्र दशाहानि कुलश्राद्धं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ”

इति, तत्स्मार्त्तहोमविषयम् ।

विष्णुपुराणम्—“सर्वकालमुपासा तु संध्यायाः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ” ॥

पैठीनसिः—“सूतके सावित्र्याऽऽर्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं

कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात् ” ।

(आशौचप्रकरणम् १)

पुलस्त्यः—“संध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

+न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन्गच्छेद्दधो द्विनः ॥

सूतके मृतके चैव संध्याकर्म न संत्यजेत् ।

मनसोद्धारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृते द्विनः ” ॥

एवं च सत्यशौचे संध्यानिषेधा मन्त्रोद्धारणविशिष्टसंध्यागोचरा इत्यनु-
संधेयम् । अञ्जलिपक्षेपस्तूचार्यमाणया सावित्र्या कार्यः ॥ १७ ॥

एवं चाशौचापगमहेतुभूतो निखननादिः कर्मकलाप उक्तः, संप्रति तद-
पगपसमर्थं कालविशेषमाह—

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ॥

ऊनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ १८ ॥

शावं शवनिमित्तमशुचित्वं समानोदकानां त्रिरात्रं, सपिण्डानां दशरात्रं,
मन्वादिभिरिष्यते । ऊनद्विवर्षे तु भेते यदशुचित्वं तदुभयोरेव मातापित्रोः ।
सूतकं प्रसवनिमित्तमाशौचं मातुरेव, सूतिकाया एवेत्यर्थः ।

त्रिरात्राशौचं समानोदकानामित्याह मनुः—

“अद्वा चैकेन राज्या च त्रिरात्रेरेव च त्रिमिः ।

शवस्पृशो विशुध्यन्ति व्यहत्तूदकदायिनः ” इति ॥

उदकदायिनः समानोदकाः । तेषां च लक्षणं स एवाऽऽह—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकमावस्तु जन्मनाक्षोरेवेदने ” इति ॥

अनेन चार्यादिवंसंज्ञकादेषामस्माकं च संतानजन्मेति यावज्ज्ञानमनुवर्तते
तावत्तेषां समानोदकत्वमिति । दशरात्राशौचं सपिण्डविषयम् । तदाह
मनुरेव—

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ” इति ।

तत्रापि परान्तरत्रितयं स एवाऽऽह—

“आवासं चयनादस्मा व्यहमेकाहमेव वा ” ।

आवासं चयनादस्त्रामिति चतुरहोषलक्षणम् । तस्य चतुर्थेऽहनि विहित-
त्वात् । तथा च संवर्तः—

“चतुर्थेऽहनि कर्तव्यं मृते संचयन द्विजैः ” ।

+ नविद्यतेऽयं श्लोको घ. छ पुस्तकयोः ।

(आशौचप्रकरणम् १)

पुलस्त्यः—“संघ्याशीति श्ववृत्तिं च षडहः सूतकं भवेत् ॥” ।

†अस्नात्वा चाप्यहृत्या च अदत्त्वाऽश्वस्तु यो द्विजः ।

एवविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् ॥

व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजिनस्य विशेषतः ॥

व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

न सूतकं कदाचित्स्पाद्यावज्जीवं तू सूतकम् ।

एवं गुणविशेषेण सूतकं समुदाहृतम् ॥” ।

पुराणे—“अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः ।

अशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदा ॥

दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य भवेद्द्यूषा ॥” ।

शातातपः—“जन्मकर्मपरिभ्रष्टः संघ्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहेन विशुध्यति ॥” ।

अत्र च सूतकशब्द आशौचमात्रे वर्तते । आशौचसंकोचाश्च दानप्रतिग्रहा-
दिविषयापामा[प]त्तौ विधीयन्ते, नाविशेषेण सर्वकर्मसु । यदाह गौतमः—

“ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम् ॥” इति ।

अयमर्थः—बहुतरसपिण्डस्य दुर्भेदसः संपूर्णाशौचे क्रियमाणे स्वाध्यायो निव-
र्तते । स्वाध्यायै(या)निवृत्तिग्रहणं च प्रदर्शनार्थम् । तेन कुसूलकुम्भधान्यादीनां
वृत्तिसंकोचितानां संपूर्णोऽशौचपक्षे प्रतिग्रहनिवृत्त्या जीवनमेव दुर्लभं स्यात् ।
तेन तेषां यथासंभवं सद्यःशौचैकाहादिविधानं प्रतिग्रहत्रिपयमेव । विषया-
न्तरे तु तैरपि संपूर्णमेषाशौचं कार्यम् । ऊनद्विवर्षे प्रेते तृभयोरेव पातापित्रो-
रस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् । अनधिकारलक्षणं तु सर्वेपामेव । यदाह वसिष्ठः—

“ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचम् ॥” इति ।

यत्त्वत्र तेनैवोक्तम्—“सद्यः शौचमिति गौतमः ॥” इति, तदस्पृश्यत्वाशौ-
चाभिप्रायमिति । सूतकं मातुरेव हीति दृष्टान्तार्थम् । यथा सूतके मातुरेवा-
स्पृश्यता तथोऽनद्विवर्षपरणे पित्रोरेवेति । जन्ममरणयोः सपिण्डसमानोद्-
कानां कर्मविशेषानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वलक्षणं चाशुचित्वमस्ति ॥ १८ ॥

तत्र जन्मन्यस्पृश्यत्वविशेषमाह—

पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदस्यदर्शनाद्भ्रुवम् ॥

तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

सूतकं ममूतिभवमस्पृश्यस्वारमकमशुचित्वं मातापित्रोर्नान्येषां सपिण्डानाम् ।
तत्र यदि पिता मूतिक्रियायाः संस्पर्शलक्षणं संसर्गं तथा सह न भजते, तदा
मातुरेवास्पृश्यत्वं रजोदर्शनहेतुकं भ्रुवमविचलं दशराश्रं यावद्भवति ।
पदाह वसिष्ठः—

“ नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राशुचि भवेत्तद्य पुंसि न विद्यते ” इति ॥

यस्मिन्नहनि पुत्रजन्म तदहर्न दुष्यति, न तस्मिन्नहनि पितुरशुचित्वं
भवतीत्यर्थः । अत्र “पूर्वेषां जन्मकारणात् ” इति हेतुः । पूर्वेषां पित्रादिपुरु-
षाणां तत्र जन्म भवतीति हेतोस्तस्मिन्नहन्यशुद्धिर्नास्तीति ।

शङ्खलिखितौ—“ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

भूयस्त्रैव जायन्ते तदहर्वेदयन्ति च ॥

तस्मात्स दिवसः पुण्यः पितृणामभिवर्धनः ” ।

मनुः—“ जाते कुमारे तदहः कार्यं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

हिरण्यधान्यगोवासस्तिलात्रगुठसर्पिणाम् ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ कुमारप्रसवे नाम्यामच्छिलायां गुठतिलहिरण्यवस्त्र-
प्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेष्वदोषः । तदहरित्येके ” ।

बृहस्पत्याश्वकवयः—“ कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।

हिरण्यभूगवाधानवासःशय्यासनादिषु ।

तत्र सर्वे प्रतिग्रहं कृताश्रं तु न भक्षयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

अत्र च—“ सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ”

इत्येवमादीन्यस्पृश्यतालक्षणाशौचविषयाणि, न पुनरधिकारलक्षणाशौच-
विषयाणि, तस्य सर्वसपिण्डविषयत्वेन—

“ दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ”

इति मनुना विहितत्वात् । अनेन च वचनेन शावाशौचवत्कर्माणि जन-
नेऽप्यतिदिश्यन्ते । ततश्च तद्वदशुचित्वं तद्व्युदासोपायश्च लभ्यते । तत्र

(भाशीचप्रकरणम् १)

पिण्डोदकदानसंचयनादि शुचित्वापायतयाऽतिदिष्टं सदेवकारेण निवर्त्यते । दशाहचतुरहादिकं पक्षदशकमादिश्यत एव । न च तथा सति स्मृतिकाया अप्येकाहादिना कल्पेन शुद्धिः शिष्टाचारविशुद्धा प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनधिकारलक्षणस्याशीचस्यायमतिदेशो नास्पृश्यतायाः । अत एवाऽऽह वृद्धप्रचेताः—

“ स्मृतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति ।

ऋतौ च न पृथक्शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ” ॥

कर्माधिकारेऽ(रोऽऽ)पि तस्या एकदशाहादिना नास्तीत्याह पैठीनसिः—

“ स्मृतिकां पुत्रवर्तीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत्, मासेन द्वाजननीम् ” इति ।

एतच्च प्रक्रान्तसोमयागव्यतिरिक्तकर्मविषयम् । यतः सोमयागं प्रत्याह कात्यायनः—

“ पत्न्युदकया दीक्षारूपाणि विषोऽयं सिक्ताऽन्वासीनोपश्रवणात्तिष्ठेत्संधिवेद्यो-
र्वेदिसमीपे । सू(सु)त्यासु त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन र्जपयित्वा परिषा-
नादि करोति सान्निपातिकम् । प्रसूतायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं द्यानादि ” ।

एवं तावत्सूतकेऽपि दशाहसंबन्धिन्याशीचे सामान्यतः प्राप्ते तदपचादवि-
शेषं व्यास आह—

“ स्मृतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता ॥

प्रथमे दिवसे पष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ” ॥

मार्कण्डेयः—“ रक्षणीया त्रिधिः पष्ठी निशा चैव विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषिनः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्या चैव सूतके ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ कन्याश्चतस्रो राकाद्या मालैतश्ची च पञ्चमी ।

क्रीडनार्था च बालानां पष्ठी च शिशुरसिणी ॥

सङ्गे तु पूननीया सा वैश्यवात्यैर्द्विजातिभिः ” ।

राकाऽनुमतिः सिनीवाली कुहीरिति चतस्रः कन्याः ॥ १९ ॥

१ घ. छ. 'कारणेन निवर्तते । २ क. 'आदशाहा' । ३ घ. छ. 'शारा' । ४ घ. छ. 'निसप ।

५ घ. छ. 'संतिव' । ६ क. घ. 'सावपिमा । ७ घ. छ. 'उदशी' ।

आशौचसंनिपातं मत्याह—

जन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ॥

पूर्वमवृत्ताशौचकालस्यान्तरा मध्ये जनने मरणे वा जाते तद्यमित्यमा-
शौचं पूर्वमवृत्तस्यैव दशरात्रादेः शेषाहोभिरवशिष्टैरहोरात्रैः शुध्यति, न पुन-
र्मध्योत्पन्नं जननं मरणं वाऽऽरभ्य दशरात्रान्तरं शुद्धये कार्यम् । अत्र च
यदि पूर्वं जन्मतो दशाहमध्ये मरणं तदा मरणादारभ्य दशाहः कार्यः ।
यदाहाद्विराः—

“ सूत्रके मृतकं चैस्यान्मृतके त्वथ सूत्रकम् ।

तत्राविकृत्य मृतकं शौचं कुर्याज्ज मृतकम् ” ॥

पद्विशुद्धतात्—“ शावाशौचे समुत्पन्ने सूत्रकं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशौचिनी ” ॥

समसंख्याकदिनापनोद्याशौचविषयमेतत् । यदाह चौधायनः—

“ जननमरणयोः संनिपाते समानो दशरात्रोऽथो यदि दशरात्राः

संनिपा(प)तेपुराद्यं दशरात्रमाशौचमानवमाहिवसात् ” ।

अत्र दशरात्रग्रहणमाशौचस्य तुल्यकालव्योपलक्षणार्थम् । तथा च शङ्खः—

“ समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् ।

असमान द्वितीयेन धर्मरानवचो यथा ” ॥

यमः—“ अववृद्धिर्मेदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

यथा त्रिरात्रे प्रकान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि ॥

अशौचं पुनरागच्छेत्तस्मात्प्रया विशुध्यति ” ।

अवमाशौचे, तस्य पूर्वोत्पन्नाशौचकालादधिककालत्वं वृद्धिमत्परम् ।

द्वारितः—“ शावान्त शावमाशौचे(पं) पूर्वाशौचेन शुध्यति ।

छत्रा छत्रु शुध्येत्तु ” ॥

लघुनैकाहादिनैकाहादिकं शुध्येन्न तु पक्षिण्यादिकम् ।

मजापतिः—“ सूत्रके तु समापने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

वर्तुल्यतयात्रिंशद्दिः पूर्वाशौचेन शुध्यति ” ॥

(आशीचमकरणम् १)

कर्तुर्जातकर्मादिकर्तुः । पूर्वाशौचेन पूर्वाशौचकालेनेत्यर्थः ।

तथा— “ अघानां यौगपथे तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसी ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ॥ ”

ततश्चायमर्थः सिद्धः—शावाशौचे वर्तमाने यदि तेन तुल्यकालापनोद्य(द्यं) शावं सूतकं वाऽशौचं जायते, तदा पूर्वेणैव शुद्धिः । यदा तु स्वल्पकालापनोद्ये शावे वर्तमाने बहुकालापनोद्यं सूतकं मृतकं वाऽऽपद्यते, यदि वा सूतकं (केन?) वर्तमानेन मृतकं तुल्यकालमेवाऽऽपद्येत, तदोचरेणैव शुद्धिः ।

गौतमः—“ तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेषेण शुध्वेरन् ” ।

अत्र च तच्चेदिति समानकालमाशौचं परामृश्यते, न पुनर्जनने जननं मरणे मरणमिति विवक्षितम् । शास्त्रान्तरविरोधमसङ्गात् । यदापि—

“ जनने जननं चेत्स्यान्मरणे मरणं तथा ”

इति वचनं तदप्पनुवादकं न नियामकं, विरोधमसङ्गादेव । अत्र च विशेष-
स्तेनैवोक्तः—

“ रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिस्रभित्था ” इति ।

अयमर्थः—रात्रिरेव शेषो यस्याऽऽशौचस्य तस्मिन्सति यद्याशौचान्तरमाप-
द्येत, तदा द्वाभ्यामहोरात्राभ्यां तस्य शुद्धिः । प्रभाते तस्यां रात्रौ व्युष्टायां
पुरा सूर्योदयादाशौचसंनिपाते त्रिभिरहोरात्रैः शुद्धिरिति ।

अङ्गिराः—“ सूतकं यदि तुल्यं स्यान्मृतकेन कथंचन ।

अस्पृश्यं तद्भवेद्दोषं सर्वमेव सवान्यवम् ” ॥

अत्र सूतकमृतकग्रहणमशौचसंनिपातोपलक्षणार्थम् ।

[+ आ नवमाहिवसात्पूर्वाशौचेनैव शुद्धिरुक्ता । अवशिष्टदशमाहोरात्रस्य
रात्रेर्विभागे—

“ रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिस्रभित्था ”

इत्यनेन कृतेऽवशिष्टे दिनरूपं भागद्वयं तत्र किं कार्यमित्याह] ब्रह्मपु-
राणम्—

“ आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते त्वाद्यौत्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अन ऊर्ध्वं द्वितीयास्तु सूतकान्ताच्छुद्धिः स्मृता ।

एवमेव विचार्य स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

+ एतच्चिदान्तर्गतं न विद्यते घ. छ. पुस्तकयोः ।

मृतकस्यान्तरे यत्र मृतकं प्रतिपद्यते ।

*मृतकस्यान्तरे वाऽथ मृतकं प्रतिपद्यते ॥

मृतकान्ते भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु सर्वशः ” ।

+अवयवार्थः—आशौचान्तिमाहोरात्रस्य यदाद्यं भागद्वयं दिनरूपं तत्र पूर्वा-
शौचमध्येऽशौचान्तरपाते पूर्वर्णैव शुद्धिः । अवशिष्टे रात्रिरूपे भागद्वयेऽयं
विभागः—

“ रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिस्तया ” इति ।

लेखकैः पुनर्भवेतल्लिखितम्—आशौचकालस्य त्रिभागकरणेनात्र भागद्वयम् ।
अतोऽविहिताद्भागद्वयाच्छुद्धिः । एतच्च निर्गुणविषयम् । सगुणस्य तु पुनर्गौ-
तपीयम् । एवमेवेति त्रिभागकरणादिना । [*तदयुक्तम् । एतेनैव ग्रन्थकारेण
पूर्वमा नवमादिवसादिति स्वयमुक्तत्वात् । तथा रात्रिशेषे सति द्वाभ्यामित्यत्र
रात्रिरेव शेषो यत्र काल इत्युक्तत्वार्थः ।]

शङ्कः—“ मातर्थादौ परीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुध्येत्तु मातुः कार्या तु पक्षिणी ” ॥

अस्यार्थः—माता चेदादौ म्रियते तदशौच एव पश्चात्पिता म्रियते, तदा
पितृसंबन्ध्याशौचस्य शेषेणैव पुत्रादिः कर्ता शुध्येत् । पिता चेदादौ म्रियते
पश्चादशौच एव माता म्रियते तदाऽधिका पक्षिण्येव कार्या । पक्षिणी दिन-
द्वयम् । “ वर्तुलात्वात्किं शुद्धिः ” इतिवचनात्मात्तार्थां शुद्धौ तदे(दे)र, तदच-
नपरिहारार्थमिदं वचनम् ॥

गर्भस्त्राये मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥२०॥

गर्भाधानप्रभृति यावत्संस्काराके गच्छति गर्भः स्रवति व्यसते तावन्त्यशौचा-
प्राणि व्यतीतानि सन्ति स्त्रीशुद्धेः कारणं भवति । गर्भस्त्रावो नामाभासप्रसव-
कालस्य गर्भस्य निर्गमः । अत्र गौतमः—

“ गर्भनाममया राश्रीः संमने गर्भस्य व्यसं वा ” ।

व्यवस्थितपितृत्वंऽयम् । तत्रथ मासप्रथमं यावन्न्यसं, ततः परं मासप्रथ-
मामगमा रात्रयो शेषा इति ।

(आशौचप्रकरणम् १)

आदिपुराणे—“ पण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भलाभो भवेद्यदि ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमाशौचं तामु विद्यते ।
सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ” ॥

सद्यः शौचविधानमस्पृश्यतालक्षणाशौचविषयम् । अनधिकारलक्षणं त्वा-
शौचं त्रिरात्रं यावत्सपिण्डानां भवत्येव । यदाह वसिष्ठः—

“ ऊनद्विवर्षे प्रते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमाशौचम् ” ।

मरीचिः—“ गर्भघृत्या यथामासमाचरेन्नूतनह्यहः ।
रात्रन्येव चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च ॥
अष्टाहेन च शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ।
स्त्रोत्रे मातृस्त्रिरात्रं त्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ॥
पाते मातुर्यपामासं पित्रादिनां दिनत्रयम् ” ।

अत्र विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

“ गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव
पुरुषस्येष्टकठिनगर्भस्त्रावे तु त्रिरात्रम् ” ।

स्त्रावपातविवेकश्लोक्तः स्पृश्यन्तरे—

“ आ चतुर्धाद्भवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमपष्टयोः ।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ” इति ॥ २० ॥

विप्रादिहतस्याऽऽशौचसंकोचमाह—

+ विप्रगोनृपहतानामन्वक्षं चाऽऽत्मघातिनाम् ॥

विप्रादिभिर्हतानामावेहितात्मत्यागकारिणां चोपरमेऽन्वक्षं मत्स्यसं दृश्यमाने
तच्छरीरे तत्सपिण्डानामाशौचमित्यर्थः ।

गौतमः—“ गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजक्रोधाच्च युद्धे प्रायाना-
शकराश्राशिविषोदकोहृन्धनप्रपातनैरिच्छतां च ” इति ।

राज्ञा यदि क्रोधमन्तरेण प्रमादाद्भवः, यदि वा क्रुद्धेन युद्धे हतस्तदा तत्स-
पिण्डानां तत्समवाये नाऽऽशौचम् । राजक्रोधाच्च युद्धे इति विशेषणोपादानात् ।
प्रापादिभिश्च प्रमादान्मृतेषु पूर्णमेवाशौचम् । इच्छतामित्युपादानात् ।

+ “ इहानां नृपे विप्रेरन्वक्षं चाऽऽत्मघातिनाम् ” इति पाठो व. पुस्तके विद्यते ।

शुनःपुच्छः—“ आंग्यादिना विपन्नस्य चातुर्वर्ण्यस्य रोगिणः ।
 सविण्ढास्तस्य शुष्यन्ति त्रिरात्रेण न संशयः ” ॥

आङ्गिराः—“ वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषविक्रयः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भृशमन्यनश्नाम्बुभिः ॥
 तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वाप्सिसंचयः ।
 तृतीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ” ॥

वृद्धः सप्तार्तिमतिक्रान्तः । तथा च स्मृतिः—

आ पोडशाद्भवेद्दालो यावःक्षीरप्रवर्तकः ।
 मध्यमः सप्तार्तिं यावत्तत्परं वृद्ध उच्यते ” ॥

तथा—“ व्यापादयेद्यथाऽऽत्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकाक्रिया ॥
 अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः ।
 तस्याऽऽशौचं विघातव्यं कार्या स्यादुदकक्रिया ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ प्रमादादपि नि शङ्कस्वरुस्माद्विधिचोदितः ।
 शृङ्गिदष्टिनखिव्यालविषविद्युज्जलाग्निभिः ॥
 षण्डालैरथ वा चौरैर्निहतो यत्र कुप्रचिन् ।
 तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ॥
 शृङ्गिदष्टिनखिव्यालविषवह्निरिगोमले ।
 आदरात्परिदत्तव्यः कुर्वन्निडा मृतस्तु यः ॥
 नागानां निमित्तं कुर्वन्हतश्चाप्यग्नं विद्युता ।
 निगृहीतस्तु यो राज्ञा चौरदोषेण कुप्रचिन् ॥
 परदास्यन्गतश्चैव द्वेषात्तत्प्रतिभिर्द्वेषः ।
 आत्ममार्गैस्तु संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विप्रहम् ॥
 कृत्वा तैर्हि हवास्तास्तु षण्डालादीन्समास्थिताः ।
 चौराग्निविषदाश्चैव पापाण्डा नूरमुद्गयः ॥
 मोषात्प्राप्यं विषं पाई शस्त्रमुद्गन्धनं गण्डम् ।
 गिरिगृक्षप्रवातं वा ये कुर्वन्ति नराचमाः ॥
 कुशिल्वगोविनो येऽपि सूनाउत्तारकारिणः ।
 मुनेष्वगस्तु ये केचित्पीनमाया नपुनकाः ॥

(आशीचप्रकरणम् १)

ब्रह्मदण्डहता ये च ये च स्युर्जालगैर्हताः ।

महापातकिनो ये च पतितस्त्रे प्रकीर्तिताः ॥

महाभारतम् — “ प्राणपापसाचारद्विहीनाश्च नराधिप ।

पाप एव वध. प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ॥ ”

तथा — “ विषमुद्धन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।

दंष्ट्रिम्यश्च पशुम्यश्च प्राकृतो वध उच्यते ॥ ”

ब्रह्मपुराणम् — “ पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्त्रिसंचयः ।

न चास्यपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादि न कश्चित् ॥ १

एवानि पतितानां च यः करोति विमोहितः ।

तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥

पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।

स तु दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥

अशुद्धघटहस्तां तु तथाशृत्वां ब्रवीत्पि ।

हे दासि गच्छ मूर्ख्येन तीर्थादादाय सत्वरम् ॥

तोयपूर्णं घटं धेम सतिलं दक्षिणाभुवी ।

उपरिष्टात्तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥

कीर्तयेत्पातितीं सज्ञां तं पिबेति दिशेन्मुहुः ।

निशम्य तस्य वार्यं स्याद्यज्वमूर्ख्या करोति तत् ॥

एव कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां च नान्यथा ।

क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचिन् ॥

देशधर्मप्रमाणत्वाद्व्याकूपे स्वबन्धुभिः ।

भार्तिण्डपादमूले वा श्राद्ध हरिहरी स्मरन् ॥ ”

भार्तिण्डपादमूलं काशमीरेषु प्रसिद्धम् ।

स्कन्दपुराणम् — “ अदग्नामपिण्डानां पतितावनिना तथा ।

श्राद्धं विण्डप्रदानं च नैव कुर्यादिति श्रुतिः ॥

तेषां मलिम्लुचे मासि मूर्धक्षेत्रे प्रयत्नतः ।

मितामिनानां पश्याणां यत्प्रियिः श्राद्धवर्मणि ॥

तांभस्तस्मिन्क्षेत्रे मामे वैव प्रयोदसे ।

श्राद्धं विण्डप्रदानं च कुर्यान्भार्तिण्डपादयोः ॥ ”

सुमन्तुः—“ भृगुमिजलसङ्ग्रामदेशान्तरसंस्पृशसंन्यास्यनशनिमहाध्व-

निकानामुद्रकक्रिया कार्या सद्यः शौचं भवति ” ।

कश्यपः—“ अनशनगतानामशनिहतानामग्निजलप्रवेशितानां भृगुसङ्ग्रामका-

न्तारगतानां गर्माणां जातदन्तानां त्रिरात्रेण शुध्यति ” ।

मरण इति शेषः ॥

प्रोपिते कालशेषः स्यादशेषे त्र्यहमेव च ॥ २१ ॥

सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः ॥

प्रोपिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते दशरात्रादाशौचकाले चानतिक्रान्ते

श्रुते, दशरात्रेः श्लेषं यावदाशौचं भवति । अश्लेषेऽतिक्रान्ते दशरात्रादौ यदि

तन्मरणं श्रुतं, तदा त्रिरात्रमाशौचं सर्वेषां सपिण्डानाम् । यदि वत्सरे पूर्णे

तच्छ्रुतं तदा प्रेतायोदकं दत्त्वा शुचिर्भवति । गौतमस्तु दशरात्राद्धूर्ध्वं देशान्तर-

स्थमरणे पक्षिणीं रात्रिमाशौचमाह—“श्रुत्वा चोर्ध्वं दशग्याः पक्षिणीम्” इति ।

यसिष्ठः पुनरहोरात्रमेवाशौचमाह—

“ देशान्तरस्थे प्रेत ऊर्ध्वं दशाहाच्युत्वेकरात्रमाशौचम् ” इति ।

मनुस्तु सद्यःशौचमाह—

“ निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाहुत्य शुद्धो भवति मानवः ” इति ॥

निर्देशं निर्गतदशाहम् । एषां विरोपपरिहारार्थं व्यवस्थामाह देवलः—

“ आ त्रिपक्षान्त्रिरात्रं स्यात्पण्मासात्पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमा पर्षाद्धूर्ध्वं ज्ञातो विशुध्यति ” इति ॥

षमयतोदिवसा रात्रिः पक्षिणी । अनेनैवाभिभाषेण विष्णुरप्याह—

“ अर्वाक्त्रिपक्षात्रिनिशं षण्मासात्तु द्विवानिशम् ।

अहः सवत्सरादर्वाग्देशान्तरमृतेष्वपि ” इति ॥

दिवाशब्देनात्राहर्दयमुच्यते पक्षिणीत्वैसिद्धये ।

विष्णुः—“श्रुत्वा देशान्तरस्थे जन्ममरणे आशौचशेषेण शुध्येत्, व्यतीते

त्वाशौचे सवत्सरस्यान्तस्त्वेकरात्रेण, अतः परं ज्ञानेन ” ।

देशान्तरलक्षणमाह वृद्धमनुः—

“ क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ”,

तद्वेदानियुक्तक्षत्रियादिविषयम् । यत्तु शातातपेनोक्तम्—

“ एकादशाहादान्यो वैश्यो द्वादशमित्तया ।

शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतमृतके ”

इति, तत्केवलवेदाध्यायिक्षत्रियवैश्यविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

“ पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैश्यः ”

तज्जातिमात्रोपजीविराजन्यादिविषयम् ।

यत्पुनराहिरसम्—“ सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।

दशाहाच्छुद्धिरथ वा शातातपवचो यथा ”

इति वाक्यं, तत्सर्ववर्णानां ब्राह्मणेन पित्रा सदैकत्र वसतामाशौचविधायकम् । तथा च मनुः—

“ सर्वे तुत्तमवर्णानामाशौचं कुर्युरादितः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्व त्वाशौचं स्वयोनिषु ” ॥

अपमर्शः—सर्वे क्षत्रियादयो हीनवर्णा ब्राह्मणास्तत्तमवर्णजा उत्तमवर्ण-
संबन्धिनि जनने मरणे च सति, तद्वर्णविधिदृष्टेन दशरात्रादिनाऽऽशौचं
कुर्यात्, स्वयोनिषु तु जातेषु मृतेषु च स्वमाशौचं कुर्युरिति । तथा चाऽऽ-
पस्तम्भः—

“ क्षत्रविदुःशूद्रनातीना यदा मृतकसूतके ।

तेषां तु वैतृक शौचं विपक्तानां तु मातृकम् ” ॥

यत्तु मनुनोक्तम्—“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपन न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ”

इति, तत्र पञ्चदशरात्रात्मक एव वैश्यस्याऽऽशौचकल्पोऽतिदिश्यते स्वशास्त्रे
तस्यैवोक्तत्वात् । न्यायवृत्तिश्च शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषणपञ्चयज्ञनिर्वपणभृत्यभ-
रणभार्यारतत्वादिः । क्षत्रियादीं च कृतोपनयने संस्थिते द्वादशाहादि विधी-
यते । शूद्रस्य चोपनयनस्थाने वस्त्रद्वयग्रहणम् । तदा[ह] स एव—

“ आ मौञ्जिवन्धनाद्विप्रः क्षत्रियश्च धनुर्ग्रहात् ।

आ प्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ” ॥

अस्यार्थः— असंस्कृतानामनूदानां स्त्रीणां बान्धवा भर्तृपक्ष्यास्तुपहेण शुध्यन्ति, सनाभयः पितृपक्ष्यास्तु पूर्वोक्तेन कल्पेन शुध्यन्तीति । अत्र च सनाभिशब्देन पितृपक्ष्याणां पृथगुपादानाद्बान्धवशब्दो भर्तृपक्षो वर्तते । न च प्रदानात्प्राग्भर्तृपक्षः संभवति, अतः पित्रादिना वाग्दत्तानां स्त्रीणां विवाह-कर्मणा चासंस्कृतानां मरणे विधिरयम् । सनाभयः पितृसपिण्डाः कुमारस्य चौलादूर्ध्वं प्रागुपनयनान्मरणे यस्त्रिरात्मकः कल्प उक्तस्तेन शुध्यन्ति ।

“ वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ”

इतिमनुवचनदर्शनाद्विवाह उपनयनस्थानम् । ततश्चादत्तासु कन्यास्वेकाहः प्रत्तासु च उपह इति व्यवस्था । तथा च वृद्धमनुः—

“ अप्रौढायां तु कन्याया सद्यः शौचं विधीयते ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु तथा दत्तासु च उपहम् ” ॥

मरीचिः—“ कन्याना प्रकृच्छाकरणात्सद्यः शौचम् । प्राग्दाना-
देकाहः । दत्ताना प्राक्परिणयनात्प्रहम् ” ।

पुलस्त्यः—“ सद्यस्त्वप्रौढनालाया प्रौढाया वासराच्छुचिः ।
प्रदत्ताया त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत् ” ॥

प्रदत्तायां मक्रान्तदानायां वाद्दत्तायामिति यावत् ।

विष्णुः—“ संस्कृतासु स्त्रीषु नाऽऽशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे
चेत्पितृगृहे स्यात् तदैकरात्रं त्रिरात्रं वा ” ।

प्रसव एकरात्रमन्यत्र त्रिरात्रम् ।

पैठीनसिः—“ पितृगोत्रं कुमारीणामूदानां भर्तृगोत्रता ।

जलदाने प्रमीतानामुद्वाहादुपयत्र तु ” ॥

यमः—“ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामशौचं तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ” ॥

अथपुराणम्—“ दत्ता नारी पितुर्गृहे सूयते त्रियतेऽथ वा ।

तद्धन्धुवर्गस्त्वेकेन जनकः शुध्यते त्रिभिः ॥

आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ।

सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्वपणेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव तु ।

अतः परं प्रवृद्धाना ज्ञेयं तूमयतस्त्वहम् ॥

(आशीचप्रकरणम् १)

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ।
 स्वनात्युक्तमशौचं स्यात्सूतके मृतकेऽपि च ॥
 पित्रा दत्ता तु या कन्या स्यातन्व्यादन्यमाश्रिता ।
 यं यं श्रितवती भूयस्तस्याऽऽशौचं भवेद्ग्रहम् ॥
 मृताया वा प्रसूतायां नान्येषामिति निश्चयः ।
 पदे तु सप्तमे यत्र बालात्काचिद्धृता भवेत् ॥
 स्वामिगोत्रं भवेत्तस्यास्तच्च भूयो विशिष्यते ।
 पैतृकं तु प्रसूतायां ततः पौर्विकभर्तृकम् ॥
 कामादक्षतयोनिश्चेदन्यं गत्वा व्यवस्थिता ।
 तस्यान्यस्य सगोत्रा स्याद्यं त्वाश्रितवती स्वयम् ॥

एवं कन्याविषयमुक्त्वा बालविषयमाह—बालेषु च विशोधनम्, इति ।
 बालाः कृतनामकरणा अजातदन्तास्तेषु च मृतेष्वहरेव विशोधनम् । तथा गुर्वा-
 दिष्वसपिण्डेषु संस्थितेष्वहोरात्रैणैव विशुद्धिः ।

प्रसङ्गादन्यदपि किंचिल्लिख्यते, तत्र मनुः—

“ जीवजातो यदि ऋत्रियान्मृतो वा स्यते यदि ।
 सूतकं तत्र मातुः स्यात्पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ” ॥

सप्तमासप्रभृतिप्रसव एतद्, जीवजात इति लिङ्गात् । पित्रादीनां गुणवतां
 त्रिरात्रम् । अन्येषां दशाहः । यत्तु बृहद्विष्णुनोक्तम्—

“ जातमृते मृताते वा कुलस्य सद्यः शौचम् ”

इति, सत्समानोदकविषयं न सपिण्डविषयम् । अत्र एव मनुः—

“ बाले देशान्तरस्थे च पृथक्सिपण्डे च संस्थिते ।
 सवासा जलमाहुत्य सद्य एव विशुध्यति ” ॥

पृथक्सिपण्डोऽसपिण्डः । बालोऽत्राकृतनामा । अत्रैव विषये कात्याय-
 नोऽप्याह—

“ भनिमृते दशाहे च पयस्त्वं यदि गच्छति ।
 सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं न च सूतकम् ” ॥

* अत्राऽऽप्ये परस्मैपदं, सिद्यतेर्लुङ्लिङ्गोभेदान्तेनैवदणियमेऽपि ।

अथ वा विष्णुक्वाल्यायनवाक्ये अस्पृश्यत्वनिषेधपरे । अत एव वृद्धमतुः—

“ दशाहाम्यन्तरे बालः प्रमादान्म्रियने यदि ।

शावाशौचं न कर्तव्यं सूती(ति)शौचेन शुध्यति ” ॥

हारीतः—“ जातमृते मृज्जाते वा सपिण्डानां दशाहः ” ।

यत्तु वृद्धमनुवचनम्—

“ जीवन्जातो यदि मृतो मृतः सूयेत एव वा ।

सूतकं सकलं मातुः वित्रादीनां त्रिरात्रकम् ”

इति, यस्व(श्च) वृद्धमचेतोवचनम्—

“ मुहूर्तजीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः ”

इति, तद्गुणवत्तरगोत्रविषयमग्निहोत्रानुष्ठानविषयं समानोदकविषयं वा ।
मुहूर्तजीवितो जीवन्जात इत्यर्थः । नाह्वोऽप्यग्निहोत्रानुष्ठानाभिप्रायेणाऽऽह—

“ अनिमृते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः प्रासविकं शौचमुपपश्येत् पिता शुचिः ” इति ॥

काश्यपः—“ बालानामनादन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः ” ।

पैठीनसिः—“ बाले चानातदन्ते त्रिरात्रं शावमाशौचम् ” ।

शङ्खः—“ अनातदन्ते बाले तु सद्यः शौचं विधीयते ।

अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्बाले तु कृतचूडके ॥

तथैवानुपनीते तु व्यहृच्छुध्यन्ति बान्धवाः ” ।

ब्राह्मणविषयमेतत् । मातापितृव्यतिरिक्तज्ञातिविषयं वा । यः पुनरजात-
दन्ते काश्यपीयस्त्रिरात्रविषयः स सत्रियादिविषयः पितृविषयो वा । अत्र
चानातदन्तशब्दोऽकृतनामविषयः । यदाह शङ्खः—

“ प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिः ” इति ।

यस्वन्निरसोक्तम्—“ अनुजातस्य तावत्स्यादाशौचं संस्थितस्य तु ।

यावत्स्नानं न कुर्वन्ति सचैलं नान्धवा बहिः ”

इति, तन्मातापितृव्यतिरिक्तगुणवत्सपिण्डविषयम् । आशौचादूर्ध्वं नाम-
करणात्प्राह्मृते चैतत् ।

(आशौचप्रकरणम् १)

यत्तु यमेनोक्तम्—“ अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।
सपिण्डानां तु सर्वेषामहारोत्रणे शौचकम् ”

इति, तन्नामकरणे सति द्रष्टव्यम् । गर्भच्युते यदेकाहविधानं तद्गुणाति-
शयवत्सु सपिण्डेषु ग्राह्यम् । इतरेषु व्यहः । जातदन्तस्य त्वग्निसंस्कारे चूडा-
करणाभावेऽपि त्रिरात्राशौचम् । यदाहाद्विराः—

“ यदाऽप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु सस्थितः ।
दाहयित्वा तथाऽप्येनमाशौचं व्यहमाचरेत् ” इति ॥

यत्पुनरुनद्विर्वर्षाधिकारे मनुनोक्तम्—

“ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्योदवक्रिया ।
अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षिपेत् व्यहमेव वा ”

तत्रप्रथमेऽब्दे यः कृतचूडस्तद्विषयम् । न चैतन्नियतम् । यतः पदत्रिसप्तमते
प्रथमाब्दे कृतचूडस्याग्निसंस्कार उक्तः—

“ यदाऽप्यजातदन्तः स्यात्कृतचूडस्तु सस्थितः ।
तथाऽपि दाहयेदेन व्यहमाशौचमाचरेत् ” इति ॥

तृतीयवर्षे तु कृतचूडस्य संस्थितस्याग्निसंस्कारः । तत उदकं च । निख-
ननोदकनिषेधयोरुनद्विर्वर्षविषयत्वात् । ततश्चैतन्नियतम् । आशौचमध्ये
वालौपरमे सद्यः शौचम् । नान्न ऊर्ध्वं प्राग्दन्तजननात्पित्रोस्त्रिरात्रम् । सपि-
ण्डान्तराणामेकाहः । प्रथमेऽब्देऽकृतचूडस्यापि विषत्तावग्निसंस्कारपक्षे ज्ञाती-
नामपि त्रिरात्रम् । पक्षान्तरे त्वेकाहः । कृतचूडस्य पक्षद्वयेऽपि व्यह एव ।
तृतीयेऽब्दे कृतचूडस्य संस्थितावावश्यकाम्बुदकदानं(ने) वा व्यह इति । सर्व-
चैतद्ब्राह्मणविषयम् । सत्रियादिविषये त्वद्विरा आह—

“ विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षमृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।
व्यहेण क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वर्षे मृतेऽपि च ” इति ॥

अकृतचूडाभिप्रायं चैतत् ।

तथा—“ निर्वृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
निर्वृत्ते क्षत्रिये षड्विभिर्वर्षे नवभिरिष्यते ॥
शूद्रे त्रिवर्षान्यूने तु मृत शुद्धिस्तु पक्षमि ।
अन ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥

यह्वर्णान्तमतीतो यः शूद्रस्तु म्रियते यदि ।
मासिक तु भवेच्छौचमित्याङ्गिरसभाषितम् ” इति ॥

ऋष्यशृङ्गः—“ यत्र त्रिरात्रं विप्राणामाशौचं संप्रपद्यते ।
तत्र शूद्रे द्वादशाहं पणव क्षत्रवैश्ययोः ” ॥

हारीतः—“ आ मौञ्जिवन्धनाद्विमः क्षत्रियश्च धनुर्ग्रहात् ।
आ प्रतोदग्रहद्विश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ” ॥

मृतः परिपूर्णाशौचनिमित्तं भवतीति श्रेयः । मौञ्जिवन्धनादेः मासु—
“ अविशेषण सर्वेषां वर्णानामनुपूर्वशः ।

त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वहा विधीयते ” ॥

पारस्करः—“ ऊनद्विर्वाषिके प्रेते मातापित्रोरशौचं नेतरेषाम् ” ।

अस्पृश्यत्वाभिमायमेतत् । इति मासङ्गिकम् ।
गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च ।

गुर्वादिष्वसपिण्डेषु संस्थितेष्वहोरात्रेणैव शुद्धिः । गुरुरशौचचारिको न
मुख्यः । तस्य सपिण्डत्वात् । यद्वा दत्तापविद्धादीन्मति निवृत्ते सापिण्ड्ये
मुख्यस्यापि गुरोरुपादानमविरुद्धम् । अन्तेवासी शिष्यः । अनूचान उपा-
ध्यायः । मातुलः प्रसिद्धः । यद्यपि च्छन्दोध्यायिमात्रे श्रोत्रियशब्दः प्रसिद्ध-
स्तथाऽपि सन्नस्यचारिविशिष्ट एवैतस्मिन्नयं वर्तते । तथा च मनुः—

“ सन्नस्यचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ” इति ।

एकाचार्यः सदाध्यायी सन्नस्यचारी ।

मनुः—“ गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृभेदं समाचरन् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ” ॥

आचार्योऽत्र गुरुः । पितृभेदोऽन्त्यकर्म ।

यत्तु तेनैवीक्ष्यम्—“ त्रिरात्रमाहुराशौचनाचार्यं सस्थिते सति ।
तस्य पुत्रे च पत्न्या च दिवारात्रमिति स्थितिः ”

इति, तत्पितृभेदाचरणाभावे सति द्रष्टव्यम् ।

तथा—“ श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्वान्धनेषु च ” ॥

उपसंपन्नत्वं मातुलादीनामपि विशेषणम् । तेन श्रोत्रियविषयस्य त्रिरा-
त्रस्य मातुलादिविषयायाश्च पक्षिण्या याज्ञवल्कीयेनैकाहेनाविरोधः । उपसं-

(धानोन्नप्रकरणम् १)

पन्नो गुणवान् । मानवे च, श्रोत्रियः समानग्रामो विवक्षितः । इतरत्रासमान-
ग्रामः ।

यश्च—“ अश्रोत्रिये स्वहः कृत्स्नमनुचाने तपा गुरौ ”

इति, समानग्रामाश्रोत्रियविषयम् ।

यश्च—“ असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्दल्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरास्रांश्च बान्धवान् ”

इति मनुवाक्यं, तदपि मातुरास्राणां बान्धवानां मातुलादीनां निर्हरण-
कर्तृविषयमित्यविरुद्धम् ।

बृहस्पतिः—“ इदं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत् ।

मचेताः—“ मृते चर्त्विनि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यति ” ।

कुलत्विग्विषयमेतत् ।

“ संस्पिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे पगिनीमुने ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ” ॥

संस्कृत उपनीतः ।

“ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह मगवान्यमः ॥

श्वशुरयोर्भगिन्या च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्रोः स्वसारे तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ” ॥

पित्रोर्मातापित्रोर्चा स्वसा तस्यां संस्पितायामित्यर्थः ।

उचना—“ मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामहो यदि ” ॥

गौणोऽत्र गुरुः ।

गौतमः—“ पक्षिणीमसपिण्डे योनिस्तंबद्धे सहाध्यायिनि ” ।

योनिस्तंबद्धो मातापितृसंबद्धः । स चेदसपिण्डस्तदा पक्षिणीं क्षुर्पात् ।

विष्णुः—“ असपिण्डे स्ववेश्मनि मृत एकरात्रम् ” ।

यदङ्गिरसोक्तम्—“ गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथंचन ।

तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ”

इति, तन्मृतस्य गुणवत्त्वे स्नेहाद्युपाधिना वा गृहमरणे । धर्मोपाधिना
स्वेकादः ।

वृद्धपाणवल्क्यः—“ भगिन्याः संस्कृतायास्तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
मित्रे नामात्तरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥
शाळके तस्मृते चैव सद्यः ज्ञानेन शुध्यति ” ।

संस्कृता कृतविवाहा । भ्रातुः संस्कार उपनयनम् । तस्मिन्नुपरते भगिन्याः
संस्कृतायाः सद्यः शुद्धिः । दौहित्रभगिनीसुतयोः सद्यःशुद्धिविधानमावश्यक-
पञ्चयज्ञादिकर्मनिधिकारापादकाशौचानिवृत्त्यभिप्रायम् । मांसस्त्रीसंगमक्षिति-
शयनमल्लानोत्सवादिवर्जं(जर्जं) तु पक्षिणीपर्यन्तं वचनान्तरादवसेपम् । यद्वाऽ-
नुपनीतदौहित्रभागिनेयविषयमेतत् ।

तथा—“ ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।
ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामिमात् ” ॥

बृहस्पतिः—“ दशाहेन सपिण्डास्तु शुच्यन्ति प्रेतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु ज्ञात्वा शुच्यन्ति गोचनाः ” ॥

सकुल्याः समानोदकभाजः ।

जावालिः—“ श्वहं समानोदकानां गोप्रनानामहः स्मृतम् ।
मातृवन्वौ गुरी मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा ” ॥ २३ ॥

जनौरसेपु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ॥ २४ ॥

औरसव्यतिरिक्तसेत्रजादिपुत्रेषु मृतेषु जातेषु परिणीताः स्त्रियो भार्या-
स्तासु पुरुषान्तराश्रितासु च मृतास्वहोरात्रमाशौचम् । चकारेणात्र पूर्वोक्तम-
होरात्रमनुष्ठप्यते ।

मजापतिः—“ अन्यश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नातशुद्धाः स्युश्चिरात्रेणैव तत्पिता ” ॥

संनिधौ त्रिरात्रमसधियावेकरार्त्रं कल्प्यम् ।

विष्णुः—“ जनौरसेपु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
परपूर्तासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ” ॥

मिरात्रवा(म)त्रानुवर्तते ।

मरीचिः—“ मृतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।
एवाहभ्यु सपिण्डाना त्रिरात्रं यत्त वै पितुः ” ॥

परः पूर्वः पतिर्यस्या भार्याया यस्य च पुत्रस्य क्रीतादेः परः पिता पूर्वस्त्र-
योः परपूर्वोपरित्यग्ः । तयोस्तु गुणरश्चे संनिधौ च त्रिरात्रम् । अन्यत्रैकाहः ।
नाऽऽशौचमित्यनुष्ठौ गृह्णन्तिपितौ—

(आशौचप्रकरणम् १)

अन्यपूर्वासु भार्यासु कृतकेषु मृतेषु वा
तथा नानध्यायो नोदकक्रिया ॥

ब्रह्मपुराणे—“ औरसं वर्णयित्वा तु समवर्णेषु सर्वदा ।
क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ॥
अशौचं च त्रिराश्रं स्यात्समानामिति निश्चयः ॥”

तथा—“ आदावन्यस्य दत्तायां कुत्रचित्पुत्रयोर्द्वयोः ।
पितुर्यत्र त्रिराश्रं स्यादेकं तत्र सपिण्डिनाम् ॥
एका माता द्वयोर्यत्र पितरी यत्र कुत्रचित् ।
तयोः स्यात्सूतकादिकयं मृतकाद्वा परस्परम् ॥”

“ तत्समः पुत्रिकामृतः ” इत्यौरसान्नान्यः पुत्रिकामृत इति नाश्र तस्य पृथ-
गुपादानम् ।

हारीतः “ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
मातामहे त्रिराश्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डतः ” ॥ २४ ॥

निवासरानि तथा तदहः शुद्धिकारणम् ॥

यत्र विषये निवसति स निवासः, तस्य राजनि स्वामिनि मृते तद्विषयनि-
वासिनां यस्मिन्नहन्यसौ मृतस्तदेवाहः शुद्धिकारणम् । अत्र रात्रावपि चेन्मृत-
स्तदा सैव रात्रिर्विशुद्धिकारणम् । अहःशब्दो ग्रहोपलक्षणम् । यदाह यजुः—
“ प्रेते राजनि सन्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः ” इति ।

द्योतिषा सौरिण नाश्रत्रेण वा सह वर्तते यदाशौचं तत्सज्योतिः ॥
सपिण्डजननादावपि रुचिद्विषय आशौचापवादमाह—

***महीपतीनां नाऽऽशौचं हतानां विद्युता तथा ॥ २५ ॥**

गोब्राह्मणार्थे सङ्ग्रामे यस्य चेच्छन्ति पार्थिवाः ॥

मृत्याः क्षितेर्ये मण्डलात्मिकापाः करोत्पत्तिहेतवो भागास्तद्विषयोऽत्र
महीशब्दः । न पुनः सकलभूगोलविषयः । न हि तस्य स्वामी कश्चित्संभवति ।
न हि गिरिसागरवननदीनदादिस्थानानि कस्यचिद्भवन्ति, यावान्तल्लु भूपस्य
गमनागमनादिमार्गादिषु भोगस्तावाँल्लोकस्यापीति । महीपतयोऽत्र जनपदे-

* इ. पुस्तक एतस्याश्रतनम्राज्ञेनेत्यादिश्लोकस्य च पाठव्यत्याघो दृश्यते ।

१. क. 'हस्तु स' । २. द. प्रेते । ३. घ. छ. नश्रत्रेण ।

श्वराः । तेषां सपिण्डजननादौ नाऽऽशौचम् । अथवाऽऽशौचप्रतिषेधो जनपद-
पालनोपयोगिदानादिविषयः । न पुनः सर्वत्र । यदाह विष्णुः—

“ न राज्ञा राजकर्मणि, न वृत्तिनां वृत्ते, न सन्निगां
सञ्जे, न कारूणां कारुकर्मणि ” इति ।

ये च विद्युता हता ये च गोब्राह्मणपरित्राणप्रयोजने सङ्ग्रामे हतास्तेषां
सपिण्डा यस्य च पुरोहितादेः भजापालनसिद्धयर्थं शौचं पार्थिवा इच्छन्ति,
तेषां सर्वेषां नाऽऽशौचम् । एतच्चोपलक्षणार्थम् । अत एवाऽऽह प्रचेताः—

“ कारवः शिल्पिनो वैद्याः *दासीदासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ” ॥

एतच्च यदात्ययिकं वैद्यादिकार्यं तत्रैव तेषां शौचविधानम् ।

घातातपः—“ मृत्युकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च ।

स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यद्रूपिताः ” ॥

आपद्विषयमेतद् ।

स्मृत्यन्तरम्—“ सद्यःसृशो गर्भदातो भक्तदासरूपहाच्युचिः ” ॥

तथा—“ चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्वर्शो शुद्धो भवति नित्यशः ” ॥

देवलः—“ क्षत्रियस्याभिषिक्तस्य निवृत्तस्य च लिङ्गिनः ।

प्राधान्यात्स्यात्तथाैव नाशुद्धाः शुचयः स्मृताः ” ॥

अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य तथा निवृत्तस्य त्यक्तसङ्घस्य लिङ्गिनो यतेस्वत्सं-
वन्धिनो नाशुद्धाः किंतु शुचय एव, क्षत्रियस्य प्राधान्यान्मरणान्दि सपिण्डाना-
माशौचे कारणं न भवति । संन्यासिनश्च ज्ञातित्यागात् ।

सद्यःशौचमित्यनुवृत्तौ मनुः—

“ दिम्बाहवहताना च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य वैवर्धे यस्य चेच्छति पार्थिवः ” ॥

अद्रक्षकलहो दिम्बाहवः ।

तथा—“ उद्यमैराहवे शस्त्रैः क्षयवर्षहतस्य च ।

सद्यः सतिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थितिः ” ॥

* अत्राऽऽशौचविषयव्यापारः । कृत्यमवदन्ती वा यमात् ।

(आशौचप्रकरणम् १)

पमः—“ द्विम्बाहवहतानां च तथैव प्राणसत्रिणाम् ।

नदीश्वापददंष्ट्रिभ्यः सद्यःशौचं विधीयते ” ॥

प्राणसत्रिणः प्राणदायिनः । नद्यादिभ्यो मृतानां च ये सपिण्डास्तेषां सद्यःशौचम् ।

बृहस्पतिः—“ द्विम्बाहवे विद्युता च राज्ञा गोविप्रपालने ।

सद्यःशौचं हतस्याऽऽहुरुषहं चान्ये महर्षयः ” ॥

सगुणगुणकृताऽत्र व्यवस्था, संनिधानासंनिधानकृता वा ।

पराशरः— “ ब्राह्मणार्थे विपन्नानां नन्दिग्राहतेषु च ।

आह्वेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् ” ॥

मुपन्तुः—“ भृगुमिजलसङ्ग्रामदेशान्तरसंस्थसंन्याश्यनशनाशनिमहा-

ध्वनिकानामुदकक्रिया कार्या सद्यःशौचं च भवति ” ।

अप्रतिपिद्धभृग्वग्न्यादिविषयमेतत् ।

कश्यपः—“ अनशनहतानामशनहतानामग्निजलप्रविष्टानां भृगुसङ्ग्रामदेशा-

न्तरगतानां गर्भाणां जातदन्तानां त्रिरात्रेण शुध्यति ” ।

सगुणनिर्गुणापेक्षया सद्यःशौचत्रिरात्रयोर्व्यवस्था ॥ २५ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ॥ २६ ॥

अनुगम्याम्भसि स्नात्वा वह्निस्पृष्टमभुक्शुचिः ॥

ब्राह्मणेन शूद्रो द्विजश्च सपिण्डव्यतिरिक्तो नानुगन्तव्यः । सपिण्डानु-

मनस्य “ अनुगन्तव्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ” इति विहितत्वात् । यद्यनुगच्छेत्तदा

नद्यादिस्थेऽम्भसि स्नात्वा वह्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य शुध्यति । एतच्च सजाती-

यानुगमनविषयं शुद्धिविधानम् । असजातीयानुगमने तु प्रायश्चित्तमधिकम् ।

तत्र शूद्रानुगमने पराशर आह—

“ प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

नीयमानमनुप्रेयात्स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥

त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् ॥

विनिवृत्ता यदा शूद्रा उदकान्तादवस्विताः ।

द्विनैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥

यत्तु वासिष्ठम्—“ मानुषास्थि क्षिग्वं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचम-
स्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने चैवम् ”

इति, मायश्चित्तविधानं न तद्धीनवर्णद्विजात्यनुगमनविषयम् ।

मानवं च—“ अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ॥

इमं प्रेतमनुगच्छामीति कामनयाऽनुगच्छतः शुद्धिहेतुरयं, न तु यथाकथं-
चित्पश्चाद्गच्छतः ।

यौधायनः—“ पारशवोपस्पर्शनेऽभिसंधिपूर्वं सचैलोऽपः स्पृष्ट्वा शुद्धो
भवति, अभिसंधिपूर्वकं तु त्रिरात्रम् ”

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः, तच्छवस्पर्शन एतत् ।

गौतमः—“ प्रेतोपस्पर्शने दशरात्रमाशौचमभिसंधाय चेत् । उक्तं
वैश्यशूद्रयोरार्तवीर्वा, पूर्वयोश्च ऋहं वा” ।

अस्यार्थः—यदि मूल्यमभिसंधायापेक्ष्य निर्हरणदाहात्मकं ब्राह्मणः प्रेतो-
पस्पर्शनं करोति, तदा दशाहमाशौचं कुर्यात् । एवं वैश्यशूद्रोपस्पर्शनं उक्तमा-
शौचं यथासंख्यं पञ्चदशत्रिंशद्दोरात्रात्मकम् । यद्वा—ऋतुसंख्याका रात्रीः, पञ्च
पङ्क्वा, ऋतयो भवन्ति । तत्र वैश्ये पञ्च रात्रीराशौचं, शूद्रे षट् । एतच्च गुणवत्
आपदि निर्हरणादि कुर्वतो द्रष्टव्यम् । पूर्वयोश्च वर्णयोर्ऋतुसंख्याका रात्री-
रुपहं वा । तत्र ब्राह्मणे पञ्च सत्रिये षट् । उभयत्र वा तिस्रः । गुणवत्चार-
तम्पापेक्षो विकल्पः । तथा—अवरक्षेत्पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वो चाऽवरं, तत्र शावो-
क्तमाशौचम् । शवस्य यो वर्णस्तदीयमाशौचं दशरात्रद्वादशरात्रादिकं स्पृश-
तोऽपि जानीयादित्यर्थः ॥ २६ ॥

उक्ताशौचापवादं केषांचिदाह—

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ॥२७॥

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविष्ठवे ॥ २८ ॥

जापद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥

(आशौचप्रकरणम् १)

ऋत्विगुक्तो मनुना—“ भग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यार्धमिहोच्यते ” इति ॥

कृतदीक्षणीयोऽवभृथं यावदीक्षितस्तेषामृत्विजां दीक्षितानां च यज्ञसंबन्धीनि कर्माणि प्रवर्तयतां सद्यःशौचं विधीयते मन्वादिभिः । तथा सत्रिणां गवामयनाद्यधिकारिणां ये यजमानास्त ऋत्विज इति षचनबलादास्त्विजेषु कार्येषु यजमानेषु सद्यः शौचं विहितम् । अनेन पुनरास्त्विजपदार्थाविषयं सत्रिणां विधीयते । “ क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ” इत्यनेन मत्स्यस्रुतिविहितानु क्रियास्वाशौचाभाश्च उक्तः । अत्र तु ऋत्विग्दीक्षितसत्रिणां स्वकार्येषु मत्स्यस्रुतिविहितेषु सद्यःशौचं विधीयत इति विवेकः । सत्रिग्रहणेन वा सततान्नदानमवृत्तस्य ग्रहणम् । तथा व्रतिनां व्रते सद्यःशौचम् । सद्यःशौचं विधीयत इति मत्स्यकर्मसंबन्ध्यते । व्रतं स्नातकव्रतम् । मायश्चित्तादि वा । ब्रह्मचार्युपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । दाता दानशीलः । ब्रह्मविद्यतिः । एतेषां सद्यःशौचम् । दानशीलव्यतिरिक्तस्यापि दाने वर्तमाने विवाहे च । तथा क्षत्रियादेराशौचे वर्तमाने एकादशाहिकवृत्तपोत्सर्गपक्षे सद्ग्रामे मस्तुते राज्ञः संनहनमयोगे देशस्य च विष्टुवे राजदैविकोपष्टुवे तत्परिहारकेषु ग्रहयज्ञादिषु तथाऽऽपदि कष्टायां नैर्धन्यादौ स्वस्य पोष्यवर्गस्य वाऽऽत्यन्तिकदुःखहेतोः सद्य एव तु शुद्धिः । अत्र पराशरः—

“ राज्ञां तु सूतकं नास्ति व्रतिना न तु सत्रिणाम् ।

दीक्षितानां च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥

दीक्षितेष्वभियुक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।

तपोदानप्रसक्तेषु नाऽऽशौचं मृतमृतके ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ नित्यमन्नप्रदास्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।

निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ” ॥

सद्यः शौचमिति शेषः ।

छन्दोगपरिशिष्टम् । कात्यायनः—

“ न दीक्षणात्पर यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ।

पितर्यपि मृते नैवा दोषो भवति कर्हिचित् ॥

आशौचं कर्मणोऽन्ते स्याद्ययह वा ब्रह्मचारिणाम् ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ गृहीतमधुपर्कस्य यजनाधे त्वयार्त्विजः ।

पश्चादशौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः ॥

तद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविध्यस्य महामखे ।
 स्नानं त्ववभृथे यावत्तापत्तस्य न विद्यते ॥
 यतेर्वेदोन्तनिष्ठस्य प्रशान्तस्य न कुत्रचित् ।
 निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥
 गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्वयस्य कस्यचित् ।
 निमन्त्रितेषु विधेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ॥
 निमन्त्रणादि(श्रितस्य) विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।
 देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाऽऽशीचं विचरति क्वचित् ॥
 नैष्ठिकस्याप वाऽन्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ।
 वानप्रस्थस्य दातृत्वे साधिकारस्य सर्वदा ।
 प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ।
 गोमन्त्रलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्पयादपि ॥
 अपि दातृग्रहोन्नोभ्य मृतके मृतके तथा ।
 अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥
 विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।
 भोजनार्थे तु संभुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ॥
 यदि कश्चित्तदोच्छिद्यशेषं भुक्त्वा समाहिताः ।
 ध्याचम्य परकीयेण जलेन शुचयो द्विजाः ” ॥

ऋतुः—“ पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ” ॥

ब्रह्मपुराणात्—“ विवाहयज्ञयोर्मध्ये मृतके गति चान्तरा ।
 शेषमन्नं परैर्दयं दाता भोक्तृत्वं न स्पृशेत् ” ॥

जायालः—“ ब्रह्मचारिणि भूषे च यतौ शिल्पिनि दीक्षिते ।
 यज्ञे विवाहे सभ्रे च मृतके न कदाचन ” ॥

विष्णुः—“ न देवप्रतिष्ठोत्सवविवाहेषु पूर्वसंकल्पितेषु न देश-
 विभगे नाऽऽपद्यपि चै कष्टायामाशौचम् ” इति ।

पूर्वसंकरपश्च नियतः । यत्स्मृत्यन्तरम्—

“ दिनदशकं दिनसप्तकमथ वा दिनपञ्चकं वदन्त्यग्ने ।

अहमपि केचित्तन्ज्ञाः संकरार्थे वदन्ति कालविदः ” इति ॥

(आशीचमकरणम् १)

पैठीनसिः—“विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ” ॥

दुर्गो दुर्भिक्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥

मासक्रिकं शुद्ध्यन्तरमाह—

उदकयाशौचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ॥२९॥

अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत् ॥

उदकया रजस्वला । आशीचाः(धिनः) सूतकमृतकाभ्यामस्पृश्याः । एतैः सं-
स्पृष्टः स्नायाच्छुद्ध्यर्थम् । तैरुदकयादिस्पृष्टैः स्पृष्टसूपस्पृशेत्, आचामेत् । उदकया-
दिस्पृष्टस्तत्स्पृष्टश्च स्नात्वाऽब्लिङ्गान्यन्दैवतानि जपेत्, गायत्रीं च सकृन्मनसा ।
तैरिति बहुवचनं उपवत्येक्षम् । संस्पृष्ट इत्येकवचनमविवक्षितार्थम् । तस्य
चा(चा)विवक्षितार्थत्वे स्नापादित्यस्याविवक्षितार्थत्वम् ।

मनुः—“ दिवाकीर्तिमुदक्या च पतितान्मृतिका तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ” ॥

यद्यपि चात्र तत्स्पृष्टिशब्देन शवस्पृष्ट्येवोच्यते संनिधानात्, तथाऽपि दिवा-
कीर्त्यादीनामशुचित्वेन शवतुल्यत्वात्तत्स्पृष्टिनमपि स्पृशतः स्नानमेव स्यात्,
एकवर्गत्वात् । तथा च गौतमः—

“ पतितचण्डालमृतिकोदकयाशवस्पृष्टितत्स्पृष्टशु-
पस्पर्शेन सचैलमुदकस्पर्शनाच्छुध्येत् ” ।

अत एव स्मृत्यन्तरम्—“ शवचण्डालपतितमृतिकोदक्यास्पृष्टि-
तत्स्पृष्टिस्पर्शे स्नानम् ” इति ।

तत्स्पृष्टिस्पर्शे सति पूर्वे सचैलं स्नानम् । असति पूर्वे तु स्नानमात्रम् ।
पदाह संबर्तः—

“ तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ” ॥

मसद्वादन्यान्यपि स्नाननिमित्तानि मद्दर्पन्ते, तत्र विष्णुः—

“ उदकयाशवचण्डालानस्नेहस्य नरोद्भवम् ।

स्पृष्ट्वा सचैलः स्नायीत कठ्यादे शिरसि शिरसे ” ॥

तथा—“ अनुच्छिद्यन्तु संगृष्टो येनाऽऽचम्य शुषिर्भवेत् ।

तेनैकोच्छिद्यत्संस्पृष्टस्त्रिराश्रेण शुषिर्भवेत् ॥

अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टे येन स्नानं विधीयते ।

तेनैवोच्छिष्टमंस्पृष्टः प्राजापत्येन शुध्यति ” ॥

पराशरः—“ दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरै(रि)कं क्षुरकर्मणि ।

चितियूषे श्मशानाग्निस्पर्शने स्नानमाचरेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते ।

अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ” ॥

स्मृत्यन्तरम्—“ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

कृत्वा सचैलं स्नात्वा तु वारुणीभिश्च मार्गयेत् ” ॥

मनुः—“ वान्तो विरिक्तः स्नात्वा च घृतप्राशनमाचरेत् ।

आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ” ॥

ऋताविति विशेषः ।

यमः—“ अजीर्णेऽभ्युदिते पान्ते तथाऽत्यस्तमिते रवौ ।

दुःखमे दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ” ॥

सूर्योदयात्यस्तगयन्यापिनी निद्राऽभ्युदयास्तमयौ ।

व्यवनः—“ श्वानं श्रपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविने आमयाजकं
सोमविक्रयिणं यूपं चिर्तिं चितिकाष्ठं ग्यं मद्यमाण्डं
सस्नेहं मानुषास्थि श्ववस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं शवं
स्पृष्ट्वा सचैलमम्भोऽवगाह्योत्तीर्षाग्निमुपस्पृश्य गायत्र्य-
ष्टशतं जपेद्भृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा निराचामेत् ” इति ।

कामतः स्पर्श एतत् । तथा च बृहस्पतिः—

“ पतितं सूतिकामन्त्य शवं स्पृष्ट्वा च कामतः ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्नि घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

शवस्पृशं दिवाकीर्तिं चिर्तिं यूपं रजस्वलाम् ।

स्पृष्ट्वा तु कामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति ” ॥

सचैलं सशिराः(रः) स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ।

स्पृष्टेति शेषः ।

अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धश्च यदि स्पृशेत् ।

विशुध्यत्युपवातेन पुनः कृच्छ्रेण वा पुनः ॥

उपस्पृश्याशुचि स्पृष्टं तृतीयं वाऽपि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुध्यति ॥ १ ॥

तथा—“ मानुषास्थि वसां विष्टामार्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

स्नात्वोपमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिभर्जनात् ॥ १ ॥

संवर्तः—“ श्वराहखरानुष्टान्वृकगोमायुवानरान् ।

काककुक्कुट्शृङ्गांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥ १ ॥

तथा—“ शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव वा ।

शुचिमप्यवगृह्णीतं सवासाः स्नानमाचरेत् ॥

नीलीं नीलीं विकारांश्च मनुष्यास्प्यपि वा द्विजः ।

चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥ १ ॥

पैठीनसिः—“ काकोलूकस्पर्शने सचैलं स्नानम् । अनुदकमूत्र-

पुरीषकरणे सचैलं स्नानं, महाव्याहृतिभिर्होमश्च ।

श्वखरोष्ट्रचण्डालस्पर्शने सचैलं स्नानम् ॥ १ ॥

अनुदकमूत्रपुरीषकरणे शौचकालविलम्ब इत्यर्थः ।

वायुपुराणे—“ उदक्यां सूतिकां चैव श्वानमन्यावसायिनम् ।

नर्माटान्मृन्हारांश्च स्पृष्ट्वाऽऽशौचं विधीयते ॥

स्नात्वा सचैलौ मृद्भिस्तु शुध्येद्वादशभिर्नरः ॥ १ ॥

कालिकापुराणे—“ स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आहुतः शुचिः ॥ १ ॥

स्पृत्सन्तरम्—“ गुरुवाक्ये ह्यपारे च स्वमन्त्रे दक्षिणोत्तरे ।

चलच्छिन्ने तथा तूरे पटचित्रेऽथ हैमके ॥

स्फाटिकेषु न निर्माल्यं तथा बाणे स्वयंभुवे ॥ १ ॥

तूरे शिरसि पद्मरागपये वा ।

मनुः—“ नारं स्पृष्ट्वाऽस्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।

आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालम्यार्कमीदृश च ॥ १ ॥

(भागीचप्रकरणम् १)

गवालम्भार्केक्षणयोः परस्परमाचमनेन समुच्चयः । अशुद्धिपूर्वस्पर्शविषय-
मेतत् । बुद्धिपूर्वे तु वासिष्ठम्—

“ मानुष्यास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचम् । अस्निग्धे त्वहोरात्रम् ” इति ।

विष्णुः—“ भक्ष्यवर्जं पञ्चनखशवं तदस्थि च स्पृष्ट्वा
स्नातो वस्त्रं प्रक्षालितं विभृष्यात् ” ।

इति सचैलस्नानानि । अथ स्नानानि, तत्र यमः—

“ अर्जाणोऽभ्युदिते वान्ते इमश्चुर्कर्मणि मैथुने ।

दुःखमे दुर्जनस्पर्शे स्नानमित्यभिधीयते ” ।

देवलः—“ मानुषास्थि वत्सा विष्टामार्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेत् ” ॥

विष्णुः—“ नाभेरघस्तात्प्रमाहु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मथैर्वो-

पहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याऽऽचान्तः शुष्येत् ।

अन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेनेन्द्रिये-

पूपहतस्तूपोप्य स्नात्वा पञ्चगव्येन, दशनच्छदोपहतश्च ” ।

मवाहुः कफोणिकावधिवा(र्वा)होरग्रभागः । परामेध्यविषयमेतत् ।

अत्रिराः—“ इन्द्रियैर्न प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पर्शगतं तत्र स्नानं विधीयते ” ॥

शङ्खः—“ रघ्याकर्दमतोयेन घृष्वनाद्येन वा तथा ।

नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुष्यति ” ॥

ऋष्यशृङ्गः—“ मद्यविष्मूत्रविशुद्धिः संस्पृष्टं मुखमण्डलम् ।

मृत्तिकागोमथैर्लेपात्पञ्चगव्येन शुष्यति ” ॥

विष्णुः—“ षण्डालोदकसंस्पृष्टः स्नानं कृत्वा विशुष्यति ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टञ्जिरात्रेण विशुष्यति ” ॥

आपस्तम्बः—“ एकां शाखां समारूढश्चण्डालादिर्दिदा भवेत् ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन्स्नानेन शुचितामिष्यात् ” ॥

देवलः—“ मानुषास्थि शवं विष्टा रेतो मूत्रार्तवं वत्सा ।

श्लेष्माश्रु दूपिका स्वेदो मद्यं चाभेध्यमुच्यते ॥

आर्तवं स्त्रीवीर्यम् । दूपिका नेत्रमलम् ।

माघकमैशवं टाङ्कं कौलं खार्जूरपानसम् ।
मार्द्विकं कारमार्द्विकं मैरेयं नालिकरजम् ॥
अमेघ्यानि हि चैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च स्मृष्टैतानि न दुष्यतः ” ॥

माघकपुष्पप्रभवं मद्यं माघकम् । इक्षुविकारविशेषं प्लेक्षवम् । टाङ्कं टङ्कफल-
कृतं मद्यविशेषः । कौलं बदरमयम् । मार्द्विकं द्राक्षामयम् । करमर्दमयं कार-
मार्द्विकम् । असिद्धमन्यत् ।

बृहस्पतिः—“ ऊर्ध्वं नामेः करी मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते ।
तत्र स्नानमघस्तात्तु प्रक्षालयाऽऽचम्य शुष्यति ” ॥

मनुः—“ वान्तो विर(रि)क्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव मुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ” ॥

मुक्त्वाऽन्नं वान्त आचामेदेव ।

आपस्तम्बः—“ अपि वा लेपं प्रक्षालयाऽऽचम्य प्रोक्षणमद्धानां
मैथुने मूषवद्रेतस उत्तर्गं शौचम् ” ।

तथा—“ अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।
स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपितृविवर्जितम् ” ॥

देवादितर्षणरहितमित्यर्थः ।

वाग्भटस्मृतिसंग्रहात्—“ अस्थिसंघयनात्पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ” ॥

यमः—“ आतुरस्नानसंप्राप्तौ दशकृत्वस्त्वनातुरः ।
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुष्येत्स आतुरः ” ॥

आतुरो रोगी ।

पराशरः—“ अस्त्रं याते यदा सूर्ये चण्डालकुणपादिभिः ।
स्पर्शनं तु कथंचित्स्यात्कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
जातवेदःसुवर्णं च सोममार्गं तथैव च ।
ब्राह्मणानुमतेनैव ज्ञात्वा दृष्ट्वा विशुष्यति ” ॥

कुणपः शवः ।

शातातपः—“ आदित्येऽस्तमिते राजावस्पृश्यं संस्पृशेद्यदि ।
भगवन्केन शुद्धिः स्यात्तन्मे ब्रूहि मुनिश्चितम् ॥
अनस्तमित आदित्ये संगृहीतं तु पञ्जलम् ।
तेन सर्वात्मना शुद्धिः शवस्पृष्टं तु वर्जयेत् ” ॥

(आशीषप्रहरणम् १)

देवलः—“ दिवाऽऽदृतैर्भुजेः स्यान् निशि कुर्यात्त्रिभित्ततः ।

प्रसिष्य च सुवर्णं तु संनिधाप्य च पावकम् ” ॥ २९ ॥

इदानीं नानामकारेणोक्ताञ्जुद्धिहेतूंसंगृह्याऽऽह—

कालोऽग्निः कर्म मृदाद्युर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ॥३०॥

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽपी शुद्धिहेतवः ॥

कालादयः सर्वे प्रत्येकं शुद्धेरदुष्टताया हेतवस्तत्र तत्रोक्ताः । कालस्तावत्
‘ भिरात्रं दशरात्रं च ’ इत्यादौ । अग्निः ‘ मृशुद्धिर्माग्निनाहाहात् ’ इत्यादौ ।
कर्म जपादि ‘ अष्टिद्वानि जपेत् ’ इत्यादौ । मृत्तिका ‘ सल्लिठं मस्य मृदाग्री ’
इत्यादौ । वायुः ‘ मरुताऽर्केण ’ इत्यादौ । मनः ‘ मनःपूर्वं समाचरेत् ’ इत्यादौ
शास्त्रान्तरे । ज्ञानमाध्यात्मिकं ‘ ज्ञानं बुद्धेः शोधनम् ’ इत्यादौ । तपः ‘ विद्या-
तपोभ्यां भूतात्मा ’ इत्यादौ । जलं ‘ वर्ष्मणो जलम् ’ इत्यादौ । पश्चात्तापोऽ-
नुनापः । ‘ स्यापनेनानुनापेन ’ इत्यादौ । निराहार आहाराभावः । ‘ ब्रह्म-
नश्रन्त आसीरन् ’ इत्यादौ ॥ ३० ॥

किं च—

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्यास्तु शुद्धिकृत् ॥३१॥

शोधयस्य मृच्च तोयं च संन्यासोऽथ द्विजन्मनाम् ॥

तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् ॥ ३२ ॥

जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥

भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ॥

क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ॥ ३३ ॥

अकार्यं निषिद्धं तत्कर्तृणां दानम् । नद्या अमेध्ययुक्ताया वेगः । वेगरता
जनेन पूरणम् । बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनमित्यस्मात्प्राग्बल्लोकेऽं शुद्धिदुष्टस्यत इति
संबध्यते । शोधयस्वामेध्ययुक्तस्य मृच्चलं च । संन्यासः पारिव्राज्यं
द्विजानाम् । तपः कृच्छ्रादि वेदविदासुधीनेवेदानाम् । क्षान्तिः परापरापस-
हिष्णुना विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीरस्य जलम् । गाविभ्यादिज-
पो गुणदापानाम् । मनसोऽन्तःकरणस्य मत्स्यं यथाप्राप्तार्थविवत्ता । भूतैर्भूतम्-
स्वैराद्यत आत्मा भूतात्मा तस्य तपो नित्यनैर्ध्यातिकं वर्णाधमकार्यं रिषा

९२८ अपराकाराभिधापरादित्याविरचितटीकासमेता— [३ तृतीयः—
 (आपद्धर्मप्रकरणम् २)

ब्रह्मोपासनमुभे शुद्धिकरे उच्येते । भूतात्मनश्च शुद्धिः काम्पनिषिद्धकर्मा-
 पूर्वस्य क्षयः । बुद्धेर्व्यवसायात्मिकाया ज्ञानं यथावत्स्थितात्मनाऽऽत्मविवेकः ।
 क्षेत्रस्योपाधिभेदादीश्वराद्भिन्नस्य यदीश्वर एवाहमस्मीतीश्वरविज्ञानं तस्मात्प-
 रमा मुक्तिलक्षणा शुद्धिर्मन्वादीनां संमता ।

बृहस्पतिः—“ साध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैनसः ।
 ध्यानेन क्षेत्रभासेन दानेनेह परिक्षयः ॥
 परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनम् ।
 एतच्छौचं श्रोत्रदृशोर्जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् ॥
 अप्राणिवधमस्तेयं शुचित्वं पादहस्तयोः ।
 असंश्लेषः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिष्यते ” ॥

वसिष्ठः—“ कालोऽग्निर्मनसस्तुष्टिरुदकान्यथलेखनम् ।
 अविज्ञातं च भूतानां पशुविधा शुद्धिरिष्यते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति भीषिकाश्वरवंशप्रभवभृगीशेलाहारावरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतधीमदपरादित्य-
 देवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराकं आशौच-
 प्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ सटीकपाद्मवल्क्यस्मृतौ

आपद्धर्मप्रकरणम् । (२)

उक्तं सद्यःशौचमापदि—

“ आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ”

इत्यादिषु, तत्प्रसङ्गेनाऽऽपदि, वृत्तिविशेषानाह—

क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः ॥

निस्तीर्थं तामथाऽऽत्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३४ ॥

स्ववर्णविहितेन सर्ववर्णसाधारणेन च धनोपायेन तदमाप्तिरापत् । तस्यां
 सत्यां द्विजो ब्राह्मणः क्षेत्रेण कर्मणा क्षत्रियवृत्त्या क्षत्रुजयादिकया जीवेत् ।
 तदभावे वैश्यवृत्त्या कृष्यादिकया । तामापदं निस्तीर्थं ब्राह्मणा वृत्त्या विगुण-
 याऽपि पोष्याणामात्मनश्च निर्वाहसंभवेऽथाऽऽत्मानं पावयित्वा प्रायथितैः
 परिशोध्य पथि स्वजातिविहितायां वृत्तौ न्यसेद्वस्त्रपापयेत् । अथवा हीनवर्ण-

(आपद्धर्मप्रकरणम् २)

वृत्त्या यदाजितं तत्पथि मार्गे न्यसेत् । अत्र पक्षे द्रव्यगर्जितमित्यध्याहार्यम् ।
तत्र प्रमाणम्—

“ यद्गृहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जपेन तपसैव च ” इति मनुवाक्यम् ।

अत्र सर्ववर्णसाधारणधनोपार्जनोपायमाह नारदः—

“ साधारणं स्याद्विविधं शेषं नवविधं विदुः ।

क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तं च सह भार्यया ॥

अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां विविधं धनम् ।

वैशेषिकं धनं विद्याद्ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ॥

प्रतिग्रहेण यद्दत्तं याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् ॥

युद्धोपलब्धं कारं च दण्डश्च व्यवहारतः ।

कारं करादानप्रभवम् ।

वैशेषिकं परं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

कुपिगौरक्ष्यवाणिज्यैः शूद्रस्तेभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥

सर्वेषामेव वर्णानामेव धर्मो धनागमः ।

विपर्ययादर्धम् स्यात् चेदापद्रवीयसी ” ॥

शङ्खलिखितौ—“ तस्य स्वधर्म एव श्रेयान्स्वल्पोऽप्यनुष्ठितो नावरं सेवेत ।

जघन्यतासेवी हि ब्राह्मणो जघन्येऽप्यवपद्यते, तस्मात्प्रश-

स्तसमयाचारं सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्त्वाऽऽत्मनस्तु ततस्सृष्टि-

मिच्छेत् । कामं भ्रयाणां वर्णानां याजनं कुर्वीत,

धर्मेण तेभ्यो वृत्तिमादाय धर्मकृत्येषूपहरत् ” ।

आपत्कल्पो ब्राह्मणस्येत्यनुष्ठौ गौतमः—

“ याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्व, पूर्वो गुरुः ।

तदलाभे क्षत्रवृत्तिः । तदलाभे वैश्यवृत्तिः ” ।

याजनादयः सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणेन कार्या इत्यर्थः ।

वसिष्ठः—“ कामं वा स्वयं कुर्यात्प्राय तिलाञ्चिन्निणीरज्ज त्वेवापा-

ज्ययाजनं प्रतिपिद्धं प्रतिग्रहो वाऽस्तीति ।

अयाप्युदाहरन्ति—अत्रय इव दीप्यन्ते तपोहोमौर्द्धगोत्तमाः ।

प्रतिग्रहेण शान्थन्ति उदकेनाग्नयो यथा ॥

शङ्खलिखितौ—“ आपत्काले मातापितृमतो बहुभृत्यस्यानन्तरका वृत्तिरिति कल्पः । तत्र ब्राह्मणेपु त्रिगुणसंपन्नेषु वृत्तिदीर्घल्प-
मारुयेयम् । यद्ब्रह्मपुस्ते स धर्मः । तस्यानन्तरका वृत्तिः
क्षात्रोऽभिनिवेशः । ययाणां ब्राह्मणकर्मणां या वृत्तिर्या-
जनाध्यापनप्रतिग्रहाणामेवमप्यनोवन्वैश्यमुपजीवेत् ॥”

वैश्यं वैश्यवृत्तिमित्यर्थः । त्रिगुणसंपन्ना इत्याध्ययनदानसंपन्नाः । वैश्यः
वृत्त्यसंभवे ब्राह्मणस्य न शूद्रवृत्तिः । तथा च नारदः—

“ आपचनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

वैश्यवृत्तिस्तथा चोक्ता न जघन्या कथंचन ॥

जघन्या शूद्रवृत्तिः+ ।

न कथंचन कुर्यात् ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म वा ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥

उत्कृष्टं चावकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणो हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥”

मध्यमे क्षत्रियवैश्यकर्मणी । क्षत्रियोऽप्यापदि वैश्यवृत्त्याऽनन्तरया, वैश्य-
श्चानन्तरया शूद्रवृत्त्या । यदाह वसिष्ठः—

“ अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापी(यवी)धर्मा

वृत्तिमातिष्ठेरन्न तु कदाचिज्ज्यायसीम् ॥” इति ।

शिलोञ्छाद्यन्तं स्वधर्मः । तत्संभवे क्षत्रियवृत्त्या वैश्यवृत्त्या वा ।

“ आपत्काले साधुभ्यः प्रतिगृह्णीयात्संकरं न कुर्यात् ।

कामं वर्णसंकरं क्षेत्रफलसिद्धयर्थम् ॥”

क्षेत्रं भार्या, तत्फलमपत्यं, संकराभ्यनुज्ञानं वर्णानुलोम्यविषयम् । न प्रति-
लोमाभिप्रायम् ॥ ३४ ॥

ब्राह्मणस्य वैश्यकर्मणा जीवतः पण्यविशेषविक्रयप्रतिषेधमाह—

फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः ॥

तिलोदनरसक्षौरदधिक्शीरघृतं जलम् ॥ ३५ ॥

+ इमं परमधिक प. ल. पुस्तकयो. “ न कथंचन कुजघन्या शूद्रवृत्तिः ” इति ।

१ क. “वृत्तिमभवेऽपि प्रा” । २ क. पातनीये । ३ ड. “क्षान्दाय” ।

(आपद्धर्मप्रकरणम् २)

शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाः सर्वाहिपः ॥

मृच्चर्मपुष्पकुतर्पकेशतक्रविपक्षितीः ॥ ३६ ॥

कौशियनीलीलवणमांसैकशफसीसकान् ॥

शाकाद्रौपधिपिण्याकपशुगन्वांस्तथैव च ॥ ३७ ॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ॥

ब्राह्मणो वैश्यवृत्त्या जीवन्फलादिकं कदाचन नो विक्रीणीत । फलं पूगादि । उपलोऽश्वा । क्षीरममत्स्यमयं वस्त्रम् । सोमो लताविशेषः । अप्सा उण्डेरकाः । धीरुधो गुरुमेभ्यो हसीयांसः स्थावरविशेषाः । रसा इक्षुरसादयः । शस्त्रं खट्वादि । आसवो मद्यम् । मधूच्छिष्टं सिक्वथकम् । मधु सौद्रम् । लाक्षा जतु । सर्हिपः कुशाः । मृन्मृत्तिका । कुनपः कम्बलविशेषः । केशधामरादिः । तक्रमुदम्बित् । क्षितिः क्षेत्रादिः । कौशेयं तस्त्रीयम् । नीली रज्जनद्रव्यविशेषः । एकशफा अश्वादयः । सीसकं नागम् । आर्द्रं शृङ्गवेरम् । औपधयो व्रीहियवाद्याः । पिण्याकमुद्गतस्नेहतिलपिण्डः । पशवो गवादयः । गन्वाश्चन्दनादयः । प्रसिद्धमन्यत् । पशवोऽन्नाऽऽख्याः ।

“ आरण्याश्च पशुसर्वाऽन्वृष्टिणश्च वयांसि च ” इति मनुस्मरणात् ।

ब्राह्मणं प्रत्येवायं निषेधः । यदाह नारदः—

“ वैश्यवृत्ताविक्रये ब्राह्मणस्य पयोदधि ” ।

अत्र ब्राह्मणानुवृत्तौ गौतमः—

“ तस्यापण्यं गन्धरसकृतान्नतिलपिण्याकशाणसौमामिनानि रक्तनिर्गिक्ते वाससी; क्षीरं सविकारं, मूत्रफलपुष्पौषधमधुमांसतृणोदकपथ्यानि, नारीपुरुषवशाकुमारिषेहतथ नित्यं व्रीहियैवजातपथ्यं वृषभभेन्वनरुहभैके ” ।

वशा वन्ध्या गौः । वेहर्भयतिनी । धेनुर्नवमस्ता ।

वसिष्ठः—“ वैश्यगोविक्रमास्याय पण्येन जीवतामदमलवणमण्यं, शाणकौशेयक्षीमामिनानि तान्नवस्य च रक्तम् । सर्वं च कृतान्नम् । पुष्पमूत्रफलानि च गन्धा रसा उदकं च । औपधीनां रसः सोमः । विषं मांसं च क्षीरं सवि-

कारम् । अयस्त्रपु जतु सीसं च, ग्राम्यपशूनामेकशफाः
केशिनश्च सर्वे वाऽऽरण्याः पशवो वयांसि दक्षिणैश्च ॥

ग्राम्यारण्याः पशवो ग्राम्यारण्यवासिनो वा पारिभाषिका वा ।

यमृष्टपरिशिष्टम्—

“ गौरश्चः पुरुषोऽजाऽवीर्गर्दमाश्चतरानुभौ ।

एते ग्राम्यास्तु संख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥

सिंहा वराहा व्याघ्राश्च वारणा महिषास्तथा ।

ऋसाश्च वानराश्चैव सप्ताऽऽरण्याः प्रकीर्तिताः ॥ इति ॥

अन्तरास्तु ग्राम्यारण्यत्वादपण्यमेव ।

“ गोमृगोऽथ वृकश्चैव अन्तस्थः श्वाऽथ कुक्कुटः ।

चौतकः कलविद्धश्च सप्तैते अन्तराः स्मृताः ॥ इति ॥

आपस्तम्बः—“ अविहिता ब्राह्मणस्य षण्णिव्या, यदि व्यवहरे-
त्पशूनामपण्यानि व्युदस्येन्मनुष्यान्तराग्न्वा-
नन्नं चर्म गवां वैशाः श्लेष्मोदके तोकमकिण्वे
पिप्पलीमरिचे धान्यं मासमायुधं सुकृतासैवतिलत-
ण्डुलास्त्रैव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥” ।

विरुद्धधान्यं तोकमं, सुरासाधनं द्रव्यं किण्वं, सुकृतं धर्मः ।

लागलेयः—“ न वेदविक्रयं कुर्यादग्निविक्रयमेव वा ।

यो धर्मविक्रये पुंसा नरकः सोऽत्र जायते ॥

तस्मान्न विक्रयो वेदे अभिहोत्रे तथैव च ।

प्राध्यापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः ॥

याननाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ॥

यमः—“ गवा विक्रयकारो तु गोवि रोमाणि यानि तु ।

तावद्द्वर्षसहस्राणि गैव्यगोष्ठे कृमिर्भवेत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तिलविक्रये प्रतिप्रसवमाह—

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥ ३८ ॥

धान्यं गृहीत्वा तच्छुच्यमानास्तिला धर्मार्थं विक्रेयाः । एतच्चावश्यधर्मा-
तिप्रसङ्गे वेदितव्यम् । अत्र यनुः—

(भाष्यमंत्रकरणम् २)

“ काममुत्पाद्य कृप्यां तु स्वयमेव कृपीविलः ।

विक्रीणीत तिलाञ्शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् ” ॥

शुद्धान्द्रव्यान्तरामिश्रान् ।

नारदः—“ अशक्तो भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ” ॥

मनुः—“ भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

किमीभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह गज्जति ” ॥

तथा—“ रसा रसैर्निपा(मा)तव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाकृताभेन तिला धान्येन तत्समाः ” ॥

शहरवलिप्तितौ—“ शुष्ककाष्ठवदरेहुदविल्वरज्जुका-

र्पासिकसूपैरविकृतैर्द्रव्यमाहरेत् ” ।

हारीतः—“ पूर्तवृत्तेश्चाभीवञ्शुष्ककाष्ठतृणविक्रयं

वा कुर्यात्, मा एव वा रसेत् ” ।

वसिष्ठः—“ रसा रसैः समतो हीनतो वा निपा(मा)तव्याः ।

न त्वेवं लवणं रसेन तिलतण्डुलपक्वान्नि-

धामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेन ” ।

तिलतण्डुलानुट्टावापस्तम्बः—

“ विहितश्चेपा विनिमयोऽन्नेन चास्य मनुष्याणां च मनुष्यैः । रसानां

च रसैर्विद्यया च विद्यानाम् । अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् । मुञ्जविस्म-

जैस्तृणकाष्ठैर्नात्यन्तमनुष्येभ्योऽर्पितं प्राप्य परवृत्तितो विरमेत् ” ।

अयमर्थः—अक्रीतं गृहोत्पन्नं पण्यं विक्रयं न तु क्रीतम् । न चात्यन्तं

चणिगृत्तिरभ्यवसातव्या, स्वकीयां वृत्तिं प्राप्य परवृत्तितो विरमेदिति ।

वैषायनः—“ तृणकाष्ठमविक्रीतं विक्रेयम् । अप्याप्यदाहरन्ति—

पशवश्चैकतोदन्ता अश्वा स्वलवणोदृतः ॥

एतद्वाहणतोऽप्ययं तन्नुश्चारजनीकृतः ” ।

लवणरवदात(?) चकृतः स न तथा । अरजनीकृतो नीराग इत्यर्थः ।

नारदः—“ बाहणेन तु विक्रेयं शुष्कं दारु तृणानि च ।

गन्धद्रव्यैरकावेत्रं तूत्तलीकृताहने ।

स्वयं शीर्षं च विदलं फलानां वदरेद्गुदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥

एरका तृणविशेषः ।

शङ्खलिखितौ—“आपदि कामं ब्राह्मणो निनीविषुरेकान्तरितां वृत्तिमा-
स्थाय न पण्यं पण्यमिति ब्रूयात् । सकृदेवोक्तं मूल्य-
मिच्छेत् । गा वा रक्षेत् । तामु नामीतामु पिबेत् ।
न तिष्ठन्तीपूर्वाविशेत् । न स्वयमुत्थापयेत् । शनै-
रार्द्रशाखया सपलाशया वृष्टतोऽभिहन्यात् । नातीर्षेन
विपमेणाल्पोदकेन वा तारयेत् । बाल्वृद्धरोगार्ताः
श्रान्ता उपावेशयेत् । शक्तिः प्रतीकारं कुर्यात् ।
गवामेष धर्मोऽन्यथा विद्ववः ॥ ३८ ॥

द्रव्यविशेषविक्रये प्रत्यवायविशेषमाह—

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये ॥

पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ३९ ॥

लाक्षादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्ब्राह्मणस्य पतनीयानि पतननिमि-
त्तानि भवन्ति । पतनं द्विजातिकर्मानधिकारः । पयःप्रभृतीनि तु हीनवर्ण-
कराणि भवन्ति । शूद्रत्वं वैश्यत्वं वाऽऽपाद्रयन्तीत्यर्थः । अत्र मानवो विशेषः—

“ सद्यः पतति मासेन लाक्षया लवणेन च ।

व्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

तथा—“ इतरेषामपण्याना विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं प्रय(ग)च्छति ॥

एतच्च वाक्यद्रव्यमकृतप्रायश्चित्तब्राह्मणविषयम् । ब्राह्मणग्रहणात्सत्रियस्य
लवणादि विक्रीणानस्य नार्थं दोषः । तथा च मनुः—

“ जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्येनयं गतः ।

न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥

ब्राह्मणवृत्तिर्ज्यायसी ।

तथा—“ वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्याऽपि वर्तयेत् ।

अनाचरन्नकार्याणि निर्वर्तत च शक्तिमान् ॥ ३९ ॥

आपदि ब्राह्मणस्य स्वकीया वृत्तिविगुणाऽपि श्रेयसी, न तु सगुणाऽपि परकीयेत्याह—

आपद्रतः संप्रगृह्णन्भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ॥

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥ ४० ॥

आपद्रतः कृच्छ्रमीची यतस्ततो हीनवर्णादपि संप्रगृह्णन्, तथा भुञ्जानोऽभ्य-
वहरन्, एनसा पापेन न लिप्यते न गुज्यते, यतो ज्वलनेनार्केण वा समोऽसौ
पवित्रतया । अत्र च संप्रेत्युपसर्गद्वयप्रयोगो याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणां स्वीकार-
ार्थः । तेन क्षत्रियवैश्यावपि याजपावध्याप्यौ च । प्रतिग्रहस्तु शूद्रादप्यनु-
ज्ञातः । अत्र मनुः—

“ वरं स्वधर्मो विगुणो न वारक्यः स्वनृषिनः ।

परधर्मेण जीवन्हि सद्यः पतति जात्रितः ॥

वैश्वश्रुत्तिमनातिष्ठन्नाक्षणः स्वधि स्थिनः ।

स्वश्रुत्तिकर्षि(र्शि)नः सीदन्नियं धर्मं समाचरेत् ॥

सर्वतः संप्रगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनर्थं गतः ।

पवित्रं दुप्यनीत्येतद्धर्मगो नोऽपचये ॥

जीवैतान्य(नात्य)पमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न पापेन स लिप्यते ॥

नाध्यापनाद्याननाद्वा गृह्णीताद्वा प्रतिग्रहान् ।

दोषो भवति निग्राणां ज्वलनाभ्युसमा हि ते ॥

अनीगतेः सुतं हन्तुमुपासपद्भ्यमुसितः ।

न चालिप्यत दोषेण क्षुत्प्रतीकारमाचरेत् ॥

श्रमासमिच्छन्नातोऽस्तु धर्मावर्मविचक्षणः ।

प्राणानां परिरक्षणार्थं वामदेवो न तिम्रवान् ॥

भारद्वाजः क्षुध हन्तुं सपुत्रो निजने वने ।

बह्नीगीः प्रतिग्रहाद् दिग्भूनी(त)इगो मक्षारमनः ॥

क्षुभार्थंश्चाक्षुमम्यागाद्विध्यामिश्रः श्रमापनीम् ।

चण्डालहृन्पादादाय धर्मावर्मविचक्षणः ॥

प्रतिग्रहाद्याननाद्वा तथा नाऽध्यापनादपि ।

प्रतिग्रहः प्रैत्यवगः प्रेत्य निग्रह्य गृह्णीत ॥

याजनाध्यापने नित्यं कियेते संस्कृतात्मनाम् ।

प्रतिग्रहस्तु कियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः ॥

जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनात्कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ” ॥

एवं च सति यद्गौतमवचनम्—

“ याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्वः पूर्वो गुरुः ”

इति, तस्यायमर्थः—सर्वेषां द्विजानां संबन्धिनो याजनादयो ब्राह्मणस्याऽऽ-
पत्कल्पः । स च पूर्वः पूर्वो गुरुदोषः । यत्तु मनुना याजनाद्यपेक्षया प्रतिग्र-
हस्य गुरुदोषत्वमुक्तं, तच्छूद्रसंबन्धिप्रतिग्रहविषयम् । अथवा मनुवाक्यव-
शायाजनादीनां यथापूर्वं गुरुत्वमभ्युदयगौरवजनकत्वेन गौतमोक्तमिति
मन्तव्यम् ॥ ४० ॥

अपरामप्यापद्धृत्तिमाह— *

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः ॥

सेवाऽनूपो नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४१ ॥

कृष्यादीन्यापद्धिषये जीवनानि भवन्ति । जीव्यत एभिरिति जीवनानि ।
कृषिः प्रसिद्धा । शिल्पं बह्मालंकारसूपगानगृहनिर्माणादिकौशलम् । शकटं
प्रसिद्धं, तेन च तन्निमित्तं भाण्डादिप्रापणं लक्ष्यते । गिरिः पर्वतः, तेनापि
तत्समुत्थकाष्ठादिविक्रिया । सेवा प्रसिद्धा । बहुवृक्षजलो देशोऽनूपः । तेन च
तत्रत्यकन्दमूलफलान्युपजीवनं लक्ष्यते । नृपः प्रसिद्धस्तेन च तदुपकारकत्वनि-
मित्ता दृत्तिरुपलक्ष्यते । भैक्ष्यं (क्षं) प्रसिद्धम् । अत्र कृषिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।
तेन पाशुपाल्यवाणिज्ययोरपि परिग्रहः । तथा च मनुः—

“ विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गौरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

गिरिर्भैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ” ॥

यद्यपि—“ क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः ”

इत्यनेनैव कृष्याद्यनुग्रहः सिद्धस्तथाऽपि स्वयं कृषिः प्रतिपिद्धा फलादीनां
च विक्रय इति तयोरप्यत्यन्तापदि प्रतिग्रहसन्तर्भमेतद्द्वचनम् । तत्र कृषि-
निषेधो मानव उदाह्रियते—

“ वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां परापीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

अष्टवाहं हलं धर्मं पङ्कशं मध्यमं स्मृतम् ।

चतुर्गवं जघन्यं च शास्त्रविद्विरुदाहृतम् ॥

हारीतः—“ बालानां दमनं चैव वाहनं च न शस्यते ।

वृद्धानां दुर्बलानां च प्रजापतिवचो यथा ॥

पुंस्तपोपघातं नस्यं वा वाहनानां न च कारयेत् ।

वृषं युगे न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव वा ॥ ४१ ॥

उक्तजीवनैरजीवतो जीवनान्तरमाह—

बुभुक्षितरुयहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ॥

प्रतिगृह्य तथाऽऽख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४२ ॥

बुभुक्षितोऽनभ्रंरुयहं त्रिरात्रं यावदास्थाय ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य स्वाभितो धान्यं हरेच्चोरयेच्च धान्यं प्रतिगृह्योपादाय किमिति स्वयैतदस्मदीयं धान्यं गृहीतमित्याक्षिप्तौ धर्मसस्तध्यमेव तस्य कथनीयम् । मया त्रिरात्रमभुञ्जानेन स्थितवता प्राणधारणार्थं भवदीयं धान्यमपहृतमिति ।

मनुः—“ तथैव सप्तमं भक्तं भक्तानि पडनक्षता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥”

अयमर्थः—पह्भोजनान्यकुर्वता सप्तमभोजनावसाने क्षेत्रादिकाद्धान्य-
मश्वस्तनविधानेनैकदिनपर्याप्तं हीनवर्णाद्धीनकर्मणश्चापहरेदिति । अत्रापेवार्दं
मनुरेवाऽऽह—“ ब्राह्मणस्त्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

दस्युनिष्क्रिययोश्च स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ ४२ ॥

मसद्वाद्वाक्त्रो विध्यन्तरमाह—

तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः ॥

ज्ञात्वा राजा कुटुम्बं च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

तस्योक्तदुर्गतिकस्य ब्राह्मणस्य वृत्तमाचारं कुलमन्वयं शीलं स्वभावं
श्रुतं वेदार्थप्रहणमध्ययनं मसिद्धं तपः स्वधर्मवर्तित्वं कुटुम्बं पोष्यवर्गं च
ज्ञात्वा राजा धर्म्यां धर्मादनपेतां वृत्तिं निर्वाहसमर्थं धनं प्रकल्पयेत् । दक्षः
पोष्यवर्गमाह—

(वानप्रस्थप्रकरणम् ३)

“ पिता माता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

+ ज्ञातिर्विन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ।

अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

ज्ञानविन्ध्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पोष्यवर्गं सदा वहेत् ॥

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकः पीडनेनास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ” इति ॥ ४३ ॥

इति धीविद्याधरवंशप्रभवभ्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतधीमरपरदि-

त्यदेवविरचिते याज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराकं

भाष्यदर्शनप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृती

वानप्रस्थप्रकरणम् (३) ।

कृतब्रह्मचर्यो गृहस्याश्रमेऽधिकृत इति ब्रह्मचर्यानन्तरं गृहस्याश्रम उक्तो वानप्रस्थस्तु गृही ब्रह्मचारी वा भूत्वा भवतीति तदुभयाभिधानानन्तरं वानप्रस्थाश्रममाह—

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम् ॥

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥४४॥

वानप्रस्थः संकल्पितवानप्रस्थाश्रमः सुतेषु पत्नीं विन्यस्य निर्वाक्षतया निधायाथ वा तयाऽनुगतोऽन्वितो ब्रह्मचारी वैधुनत्यागी, यदि सपत्नीको व्रजेत्तदाऽसौ साग्निरग्निसहितः सोपासनश्च व्रजेत् । पत्नीसहितस्य गृहमवस्थामेवाऽऽह ऋषिगलेयः—

“ पुत्रेषु सार्यां संस्थाप्य वनं गच्छेद्यथाविधि ।

अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहान् ” इति ॥

अत्र समारोप्येत्यस्य वनं गच्छेदित्यनेन व्यवहितेनान्वयो योज्यः । अग्नी-

निति वाऽध्याहारः । एकाकिना च वनं गतेन वानप्रस्थेन विधानान्तरेणाभि-
राधेय इत्याह वसिष्ठः—

“ श्रावणकेनाग्निमादायाऽऽहिताग्निर्वृक्षमूलिक ऊर्ध्व
पद्भ्यो मासेभ्योऽनग्निरनिकेतनो दद्याद्देवपितृमेतु-
प्वेभ्यः स गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यम् ” ।

श्रावणकं वैखानसशास्त्रं तदुक्तेन विधिनाऽग्निमादाय वृक्षमूलनिकेतनः
पण्मासानाग्निं परिचर्य ततोऽग्नीनात्मनि समारोप्यानग्निरनिकेतनो दद्याद्देवा-
दिभ्यः । एवंवृत्तिः केवलकर्मा स्वर्गं गच्छति, ज्ञानी तु मोक्षात्मकमानन्त्यम् ।

यमः—“ द्वितीयमायुषो भागमुपित्वा तु गृहे द्विनः ।
तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत् ॥
उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।
दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाश्रयेत् ” ॥

ब्राह्मणग्रहणं द्विजोपलक्षणार्थम् । ब्रह्मचर्यानन्तरमपि वानप्रस्थो भवेदि-
त्याह वसिष्ठः—

“ चत्वार आश्रमाः । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थप-
रित्राजकाः । तेषां वेदमर्षात्त्य वेदो वेदान्वा
विशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेत् ” ।

गार्हस्थपाद्दानप्रस्थाश्रमं गच्छतो विशेषमाह तुः शङ्खलिखितौ—

“ पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विधाय दरिः
संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटुम्बमावेश्य कृतप्रस्थानलिङ्गो
वृत्तिविशेषाननुक्रमेत् । क्रमशो यायावराण्यं वृत्तिमु-
पास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे ” इति ।

यमः—“ यज्ञाद्गान्धर्वाग्निहोत्रं च येनूरथ परिच्छिद्यम् ।
समादाय सदारो वा तदाऽरण्यं ब्रजेद्विनः ” ॥ ४४ ॥

वानप्रस्थस्य श्रौतस्मार्तकर्मसाधनद्रव्यवेशविशेषमाह—

अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृभूदेवातिथीनापि ॥

भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्रमश्रुजटालीमभृदात्मवान् ॥ ४५ ॥

‘फालाद्यकृष्टभ्रभवेण सस्येन श्यामाकनीवारादिनाऽग्निदेवपित्रतिथिभृत्या-
स्तर्पयेत् । अग्निर्तर्पणमग्निसाध्यकर्मानुष्ठानं, देवपित्रादिदै(दे)वत्यक्रियाकरणं

(धानप्रस्थप्रकरणम् ३)

देवादितर्पणं, भृत्यतर्पणं प्रसिद्धं, इमथुमभृतीनि च विभृयात् । आत्मवान्वि-
जितेन्द्रियश्च स्यात् ।

मनुः—“ वैतानिकं च जुहुयादंघ्रिहोत्रं यथाविधि ।
दर्शमस्कन्दयन्पूर्वं पूर्णमासं च शक्तिः ॥
ऋक्षेष्टघ्रात्रा(अ)यणं चैव चातुर्मास्यानि चाऽऽहरेत् ।
उत्तरायणं तु क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ” ॥

ऋक्षेष्टयो नक्षत्रेष्टयः । उत्तरायणे दक्षिणायन इष्टयने ।

“ वासन्तशारदैर्मध्यैर्मुन्यज्ञैः स्वयमाहृतैः ।
पुरोडाशांश्चरुंश्चैव निर्वपेच्च पृथक्पृथक् ॥
देवताम्यस्तु तच्छ्रुत्वा वृन्यं मेध्यतरं हविः ।
शेषमात्मनि युञ्जीत लवणं च स्वयंकृतम् ” ॥

तथा—“ मुन्यज्ञैर्विधिर्धैर्मध्यैः शाकमूलफलेन वा ।
एतानेष महापज्ञानिर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥
यद्भक्ष्यं स्यात्ततो द्याह्वलिं गिशां च शक्तिः ।
अमूलफलमिक्षामिर्चयेद्वाश्रमागतान् ॥
वसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।
जटाश्च विभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनत्वानि च ” ॥

यमः—“ अकृष्टान्नं मूलफलं घ्रीहीन्संचिन्य(त्य) चापारान् ।
हविष्यान्नं प्रयच्छेत्तु महासत्रेषु पद्यसु ॥
यस्यै यस्यै यथादृष्टं देवतायै हविर्द्विजः ।
तस्यै तस्यै तथा सभ्यगविव्यं कल्पयेत्पृथक् ” ॥ ४५ ॥

संप्राप्तद्वयपरिमाणविशेषमाह—

अह्नो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ॥
अर्थाय संचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥ ४६ ॥

इत्याहः साध्यैदृष्टादृष्टप्रयोजनस्य कर्मसमुदायस्यार्थाय प्रयोजनाप-
स्यसंचयं कुर्यात् । अथवा मासेन पद्भिर्वा मासः संवत्सरेण वा परिधि-
तानां कर्मणां कृते सस्यपरिग्रहः कार्यः । तत्र यद्ब्रह्मिष्यने तद्वाश्वयुजे मासि
परित्यजेत् । तथा च मनुः—

“ सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससंघयकोऽपि वा ।
 षण्माससंघयो वा स्यात्समानिचय एव वा ॥
 वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि कवकानि च ।
 मूस्तृणं शिमूकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥
 त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वंसंचितम् ।
 जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥
 न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
 न ग्रामजातान्यार्तोऽपि मूलानि च फलानि च ” ॥

ग्रामजातान्याह लौगासिः—

“ ग्रीहयो यवगोधूमा उमौ च तिलसर्षपौ ।

इधुः प्रियङ्गवश्चैव ग्राम्या ओषधयः स्मृताः ” ॥ ४६ ॥

किं च—

दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥

स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ ४७ ॥

दान्तोऽनिपिद्धोद्यमो मृषावादादिभ्य उपरतः संध्यात्रयस्नायी प्रति-
 ग्रहान्निवृत्तः । चकाराद्याजनाध्यापनाभ्यां च । स्वाध्यायाध्ययनवान्भिक्षा-
 दिदानशीलः प्राणिहितनिरतश्च स्यात् ॥ ४७ ॥

दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाऽश्मकुट्टकः ॥

श्रौतस्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात्क्रियास्तथा ॥ ४८ ॥

दन्ता उलूखलकार्यं तुषकणविमोकारूपं यस्य कुर्वन्ति स दन्तोलूखलिकः ।
 आर्षिं विना यत्कालेनैव पकरसात्त्रावि तदशननियमवान्वा स्यात् । यद्वा—अश्म-
 कुट्टको भवेत् । अश्मना वा कुट्टपित्वां मुन्यन्नान्यश्रीयादित्यर्थः । तथा च
 श्रुतिस्मृतिविहितमाज्यसाध्यकर्म मेध्यवृक्षफलमूलसंभवेन तैलेन कुर्यात् ।
 भोजनाभ्यञ्जनादिलौकिकाश्च क्रियाः ।

मनुः—“ अग्निपकाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेव वा ।

अश्मकुट्टो भवेद्वाऽपि दन्तोलूखलिकस्तथा ॥

स्यूलोदकनशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।

मेध्यवृक्षोद्भवानन्यान्स्नेहांश्च फलसंभवान् ” ॥ ४८ ॥

(वानप्रस्थप्रकरणम् ३)

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं सदा कृच्छ्रैश्च वर्तयेत् ॥

पक्षे यातेऽन्नमश्रीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥ ४९ ॥

पिपीलिकामध्ययवमध्यादिभिश्चान्द्रायणैः कालं नयेत् । कृच्छ्रैर्वा प्राजा-
पत्यादिभिः सदा वर्तयेत् । कालमित्यनुपङ्गः । पक्षे मासेऽहन्येकास्मिन्वाऽती-
तेऽन्नमश्रीयात् । प्रदर्शनार्थं चैतत् । तेनान्येऽपि तपःप्रकाराः स्वीकार्याः ।
तथा च मनुः—

+ “नक्तं यैव समश्रीयाद्दिवा वाऽऽह्न्य शक्तिः ।

चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाऽप्यष्टमकालिकः ” ॥

शक्त्यपेक्षो विकल्पः । अर्द्धकृतपक्षश्च यावदाश्रमसमाप्तिं निर्वाह्यः ॥ ४९ ॥

*शुचिर्भूमौ स्वपेद्रात्रौ दिवसं प्रपदैर्नयेत् ॥

स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा पुनः ॥५०॥

शुचिः प्रयतः । भूमावेव न पर्यङ्कादीं स्वप्यात् । दिवसमहः प्रपदैः
पादाग्रावयवैस्तिष्ठन्नयेत् । स्थानेन गतिनिवृत्त्याऽऽसनेनोपवेशनेन विहारेण
चक्रमणेन च दिवसं नयेत् । यद्वा यमनिपमाद्यष्टाङ्गोपेतयोगाभ्यासेन
नयेत् ।

मनुः—“ भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।

स्थानासनैर्वा विहारेत्सवनेषूपपन्नपः ॥

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने पसन् ।

विविधाश्वोपनिषद आत्मसंसिद्धये श्रुतोः ” ॥

दीक्षा तपःसंकल्पः । संसिद्धिर्विनिश्चयः ।

“ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैश्चोपसेविताः ।

विद्यातपोविवृष्ट्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये ” ॥ ५० ॥

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्यण्डिलेशयः ॥

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत् ॥५१॥

+ मिताक्षरायां नक्तं वाऽयं समश्रीयादिति पाठः । * एतदर्थं इ. पुस्तके भद्रपतरेण
पाठः—“ स्वप्याद्भूमौ शुचौ रात्रौ दिवा तत्रप्रदैर्नयेत् ” इति ।

सूर्ये उपरिष्ठादिवचक्रचतुष्टये चत्वारोऽग्नयः । एषां पक्षानामग्नीनां मध्ये
 ग्रीष्मे व्यवस्थितः स्यात् । वर्षासु स्थण्डिलेशयः स्यात् । स्थण्डिलं गृह-
 वृक्षाद्यनामृतं भूतलम् । शपनग्रहणाद्रात्रावपि तत्र स्थानं गमयति । हेमन्ते
 त्वार्द्रवासाः स्यात् । वासःशब्देन चीरयत्कलाघ्नत्र विवक्षितम् । ऋतुत्रयात्मकं
 संबत्सरमभिप्रेत्यैतदुच्यते, तेन चैत्राद्याश्चत्वारो मासा ग्रीष्मः । श्रावणाद्या-
 स्तावन्त एव वर्षाः । मार्गशीर्षाद्यास्तावन्त एव हेमन्तः । अथवा प्रकारान्तरेण
 यथाशक्ति तपश्चरेच्छरीरशोपणार्थम् । यथाऽऽह शङ्खः—

“ काले शक्तिः शरीरं शोपयेद्यमनियममन्त्रोपवासा-
 दिभिः । कुशचीरचर्मवल्कलवासा जटी कृष्णाजिनोत्त-
 रीयो जलशयनपद्मतपाभ्रावकाशनियमपरः ” इति ।

गनुः—“ उपशृशोत्रिपवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।

तपश्चरेश्चोग्रतरं शोपयेद्देहमात्मनः ” ॥ ५१ ॥

किंच—

यः कण्ठकैर्वितुदति चन्दनैर्यो विलिम्पति ॥

अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥ ५२ ॥

यः कण्ठकवितोदनादिभिर्दुःखयति, यश्च चन्दनविलेपनादिभिः सुखयति,
 तयोर्व्यासंख्यं क्रोधपरितोषौ हित्वा सम उपेक्षकः स्यात् । अस्पृक्तशुभा-
 शुभपरतन्त्राभ्यागाभ्यां सुखं दुःखं च निर्मायत इति सम्पक्परिभावयतो
 भवति तद्विषयोपेक्षा ॥ ५२ ॥

अग्नीन्वाऽप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ॥

वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाचरेत् ॥ ५३ ॥

यः पुनराश्रमं परिशृण्व पण्मासान्यावदग्नीन्परिचर्य परस्तान्न शक्नोति परि-
 चरितुं, सोऽग्नीनात्मसादात्मसमारूढान्कृत्वा वृक्षावासो वृक्षेणैव गृहकार्यकारी
 नियतभोजनः । यदा त्वेवंविधैः प्रकारैर्देहयात्रां निर्वर्तयितुं [म]समर्थस्तदा
 शरीरस्थित्यर्थं वानप्रस्थकुटीपु भैक्षमाचरेत् ।

गनुः—“ अग्नीस्त्वात्मनि वैतानान्त्तमारोप्य यथाविधि ।

अनाग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्भूलफलाशनः ” ॥

(वानप्रस्थप्रकरणम् ३)

निकेतो गृहम् । मुनिर्मौनवान् । भिक्षविधिर्मूलफलालाभे द्रष्टव्यः । अतः
एवानन्तरं मुनेरेवाऽऽह—

“ तापसेषु च विप्रेषु यात्रिकं भिक्षमाचरेत् ।

गृहमेधिषु वाऽन्येषु द्विजेषु वनवासिषु ” ॥ ५३ ॥

यदा तु वनस्थभिक्षया न शरीरवृत्तिस्तत्र यत्कार्यं तदाह—

ग्रामादाहृत्य वा ग्रासान्ठीं भुञ्जीत वाग्यतः ॥

निगद्व्याख्यातमेतत् । आरण्यान्नभोजने ग्रासेषु षोडशसंख्या—

“ अष्टौ ग्रासा मुनेर्भिक्षं वानप्रस्थस्य षोडश ”

इत्यादिभिर्विधीयते । इयं त्वष्टसंख्या ग्राम्यान्नग्रासेष्वित्यविरोधः ।

सकलानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह—

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्वाऽऽवर्ष्मसंक्षयात् ॥ ५४ ॥

आ वर्ष्मणः शरीरस्य संक्षयान्निपातात्प्रागुदीचीमपरान्जितां दिशं वायु-
भक्षो भूत्वा गच्छेत् । एवं च वानप्रस्थस्य स्वधर्मानुष्ठानासमर्थस्य देहत्यागे न
प्रत्यवायः किं त्वभ्युदय इति मन्तव्यं विहितत्वात् ।

मनुः—“ अपरान्जितामास्थाय व्रजेद्दिशमनिहागः ।

आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ” ॥

युक्तः समाहितः । अयं च महाप्रस्थानोपदेशः प्रदर्शनार्थः । तेनाभिजल-
प्रवेशादिकमपि विहितं भवति, तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ वानप्रस्थो दूराध्वानं ज्वलनाभ्युपवेशनं भृगुप्रपतनं वाऽनुतिष्ठेत् ” इति ।

मनुः—“ आसां महार्षिचर्याणां स्वक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।

वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके महीषते ” ॥

“ श्रोत्रे पञ्चतपास्तु स्यात् ” इत्याद्यास्तपश्चर्या आसामित्यनेन परामृ-
श्यन्ते । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्ता अविरोधिनो धर्मा गृहस्थवनस्थयतिभिरप्यनु-
ष्ठेयाः । तदाह गौतमः—

“ उत्तरेषां चैतदविरोधि ” इति ।

एतद्ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तं धर्मजातमुत्तरेषां गृहस्थादीनां वक्ष्यमाणानां वेदि-

तव्यम् । यत्तेषां स्वाश्रमविहितेन धर्मेणाविरोधीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनेन्द्रजीमूतबाहदानन्दयप्रसूतभीमदपरादि-
 त्यदेवविरचिते याज्ञवल्क्यविधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराके दानप्रत्य-

प्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृतौ

यतिप्रकरणम् । (४)

अथ प्रव्रजितानां धर्मान्वक्तुमुपक्रमते—

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं *सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चाऽऽत्मनि ॥५५॥

अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ॥

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्याच्च नान्यथा ॥५६॥

ब्रह्मचर्येऽधीतवेदः संध्योपासनादिरूपनित्यनैगित्तिकजपकारी गार्ह-
 स्थ्ये यथाविध्युत्पादितपुत्रो देवपितृमनुष्यादिभ्योऽन्नदायपावश्यकश्रौतस्मा-
 र्ताग्निसाध्यकर्मकारी यथाशक्ति यज्ञानुष्ठापीत्यादिविशेषणाद्दानप्रस्थाश्रमाद्गृ-
 हस्थाश्रमाद्वा प्रजापतिदेवताकां सर्वस्वदक्षिणामिष्टिं कृत्वा तस्या अन्ते
 तान्वैतानानग्नीनात्मनि समारोप्य मनोऽन्तःकरणं मोक्षे मोक्षोपाये पारिव्राज्ये
 कुर्यात् । पारिव्राज्यं संकल्पयेदित्यर्थः । यज्ञशब्देनात्र सोमयागो विवक्षितः ।
 तस्य च बहुसामग्नीसाध्यत्वादाग्निमानित्युक्त्वाऽपि यज्ञकृदिति पृथङ्निर्देशात् ।
 एतच्च गार्हस्थ्यपूर्वके पारिव्राज्ये विधानं द्रष्टव्यम् । ब्रह्मचर्यमात्रपूर्वके तु
 पुत्रवत्त्वादि विशेषणमिष्टिथासंभवान्निवर्तते । अस्ति च ब्रह्मचर्यानन्तरं
 संन्यासः । तथा [च] जावालश्रुतिः—

“ ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा

वनी भवेद्दनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरया ब्रह्मच-

र्यादेव परिव्रजेद्गृहाद्दनाद्वा ” इति ।

* * सर्ववेदसदक्षिणामिति पाठो भित्ताक्षरायाम् ।

(यतिप्रकरणम् २)

शङ्खलिखितौ—“वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य परिणतवयसः कामतः प्रव्रज्या,
तमेवाग्निमात्मन्यारोप्य व्यपगतमयलोममोहक्रोधशोक-
द्रोहमदमत्सरः कालं नानुचिन्तयेदनवस्थितत्वान्मनसः
श्रद्धा ह्यनियता भवति । तस्मान्न श्वः श्वः समुपासीत ।
तदहरेव संन्यसेत्तर्षारम्भपरिग्रहानुत्सृज्य ” ।

अत्र धौघायनः—“अथातः संन्यासविधिं व्याख्यास्यामः । सोऽत एव
ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजतीत्येकेषामप्य शांतिनयायावैराणा-
मनपत्न्यानां विधुरेव(रो वा) प्रजां स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा
सप्तत्या ऊर्ध्वं संन्यासमुपदिशन्ति, वानप्रस्थस्य वा
कर्मविराम एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य[न] कर्मणा
वर्धते नो कर्तव्यान् । तस्यैवाऽऽत्मा पदवित्तं विदित्वा न
कर्मणा लिप्यते पापकेनेत्येवमुपनिषत् नयतीति, नित्यो
महदेनं गमयतीति महिमा । केशश्मश्रुनखानि वाप-
यित्वा स्नात्वोपकल्पयते, यष्टयः शिखरं जल्पविभ्रं
कमण्डलुं पात्रमित्येतत्समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽ-
न्यगारे वाऽऽज्यं पयो दधौति त्रिवृत्प्राशयोपवसेदपो
वा । ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं,
ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि, मर्गो देवस्य धीमर्हो
स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियो यो नः प्रचोदयादिति
पच्छोऽर्धर्चशस्ततः समस्तया चाऽऽत्मानमात्मनाऽऽश्र-
मादाश्रमान्तरर्भुपनीय ब्रह्मभूतो भवतीति विज्ञायते ।

अथाप्युदाहरन्ति—आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।

मिसावलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुक इति ॥

स एष भिक्षुरानन्त्याय पुराऽऽदित्यस्यास्तमयाद्गार्हपत्य-
[६] मुपसमाधायान्वाहार्यपचनमाह्य(ऋ)स्य ज्वला(ऋ)न्तम-
हा(माह)वनीयमुद्दृत्य न्युप्योपसमादाय गार्हपत्य] आज्यं

* एतद्विद्वान्तर्गतं न विद्यते य. छ. पुस्तकयोः ।

विष्णोःपुष्पसुविचतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्ध(द्व)त्याह-
वनीये पूर्णोहुतिं जुहोत्यो स्वाहेत्येतद्ब्रह्मन्वाधानमिति
विज्ञायते । अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं
तृणानि संस्तीर्य तेषु द्वेद्वशो न्यञ्चि पात्राणि साध(द)-
यित्वा दक्षिणेनाऽऽहवनीये ब्रह्मायतने दर्मान्संस्तीर्य
कृष्णाजिनं चान्तर्धापितां रात्रिं जागर्ति य एवं विद्वान्ब्र-
ह्मरात्रिमुपोष्य ब्राह्मणोऽग्नीन्समारोष्य वा प्रमीयते स
समस्तं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्याम् । अथ
ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय काल्प(कल्प) एव प्रातरग्निहोत्रं
जुहोत्यथ पृथ्व्यां स्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिः सतिष्ठते । आह-
वनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिपति अमृन्मयान्धेऽम-
यानि गार्हपत्येऽरणी भवतं नः समनसादित्यथाऽऽ-
त्मन्यग्नीन्समारोपयति । या ते भग्ने यज्ञिया तनूरिति
त्रिस्त्रिरेकैकमवानिप्रत्यथान्तर्वेदि तिष्ठन्नो भूर्भुवः स्वः
संन्यस्तं मयेति त्रिर्निरूप्योपांशूक्वा त्रिरुचैः, त्रिपत्या
हि देवा इति विज्ञायते । अमयं सर्वभूतेभ्यो मत्त
इति चापां पूर्णञ्जालं निनपति ।

अथाप्युदाहरन्ति—

अमयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यच्चरते मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं वाऽपीह विद्यत इति ॥

स वाचंयमोऽभिप्रव्रजति । यद्ययः शिष्यं जलपवि-
त्रकं कमण्डलुं पात्रमित्येतत्समादाय यत्राऽऽपस्तत्र
गत्वा स्नात्वाऽप आचम्य सुरभिर्मत्याऽऽलिङ्गाभिर्हिरण्य-
वर्णाभिः पावमानोभिर्माज्यित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन
पोदश प्राणायामान्धारयित्वाऽन्तर्वेदि वासः पीडयित्वाऽ-
न्यत्प्रपतो वासः परिधायप आचम्य, ओं भूर्भुवः
स्वरिति पवित्रमादाय तर्पयाम्यो भूस्तर्पयाम्यो भुवस्तर्प-

(यतिप्रकरणम् ५)

याम्यो स्वस्तर्पयाम्यो मूर्धुवः स्वर्महर्नम इति [५ देवान् ।
पितृभ्योऽङ्गलिमादाय तर्पयामि । ॐ मूः स्वधा ।
ॐ भुवः स्वधा । ॐ स्वः स्वधा । ॐ मूर्धुवः
स्वर्महर्नम इति] । अधोदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्या-
मादित्यमुपतिष्ठते । ओमिति ब्रह्मोमिति ब्राह्मं वा । एष
ज्योतिर्य एष तपति, एष वेदो (देवो) य एष तपति वेद्य-
मेतद्य एष तपति, एषमेवैष आत्मा तर्पयत्यात्मने नमः
करोत्यात्मा ब्रह्मात्मा ज्योतिः । ॐ सावित्री तर्पयामि ।
ॐ मूर्धुवः स्वस्तर्पयामि । ॐ भुवस्तर्पयामि । ॐ स्वस्तर्पयामि ।
ॐ मूर्धुवः स्वस्तर्पयामि । सहस्रकृत्व आवर्षयेत् । शत-
त्वोऽपरिमितकृत्वो वा । ॐ मूर्धुवः स्वरिति पवित्र-
मादायोपगृह्णाति । न चात ऊर्ध्वमनुदृशामिरपरिखु-
ताभिरपरिपृताभिर्वाभिराचामेत्त चात ऊर्ध्वं शुक्रवा-
सोऽभिचारयेत् । एकदण्डो त्रिदण्डो वा । अथेमानि
व्रतानि मवन्त्याहिंसा सत्यमस्तेन्यं भेषुनस्य च वर्जनं
त्याग इत्येव पञ्चैवोपनतानि मवन्ति, अक्रोधो गुरुगु-
श्रूपा प्रसादः शौचमाहारशुद्धिश्च " इति ।

यागुपुराणे—“ एवं वनाश्रमे तिष्ठंस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।
चतुर्धमाश्रमं गच्छेत्संन्यस्य विधिना द्विजः ॥
दद्याद्दिजेभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यश्च यरुततः ।
दत्त्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मनः ॥
इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यमपापि वा ।
अर्गांश्चाऽऽत्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत्प्रममेततः ।
ततः प्रश्रुति पुत्राद्यैः स्नेहलोपादि वर्जयेत् ॥
दद्याच्च मूमावुदकं सर्वमूनामयंकरम् ।
दण्डं च वैणवं सौम्यं सावचं समपर्षकम् ।
वेष्टितं कृष्णगोवालरज्ज्वा च चतुरङ्गुलम् ॥
अग्निमिधु त्रिभिर्युक्तं नलपूनेन चोपरि ।
गृहीयाद्दक्षिणे हस्ते मन्त्रेणैव तु धर्मवित् ॥

• यनुधिद्वान्तर्गतं न विद्यते प. छ. पुराणयोः ।

१४ 'ति, एषमेवैष आत्मा' ।

सौमं वा कुशसूत्रं वा सूत्रं कार्पासिकं तु वा ।
 तैरेव प्रथितं श(शि)क्यं पद्माकारसमन्वितम् ॥
 पद्मिर्वा पर्वभिर्युक्तं मुष्टिभिः शिवयलक्षणम् ।
 गृहीयान्मन्त्रतो विद्वान्पात्रं चापि कमण्डलुम् ॥
 आसनं दारुजं प्रोक्तं समाश्रं वर्तुलं समम् ।
 शौचार्थमासनार्थं वा मुनिभित्तैरनुष्ठितम् ॥
 कौपीनाच्छादनं वासः कन्धां शीतनिर्धारिणीम् ।
 पादुके चापि गृहीयात्कुर्यान्नान्यस्य संग्रहम् ॥
 एतावि तस्य लिङ्गानि यत्तेः प्रोक्तानि धर्मतः ।
 संगृह्य कृतसंन्यासो गत्वा तीर्थमनुत्तमम् ॥
 स्नात्वाऽथाऽऽचम्य विधिवज्जलपूताशुकेन वै ।
 वारिणा तर्पयित्वा तु मन्त्रवद्भास्करं नमेत् ॥
 आसीनः प्राञ्जुलो मीनी प्राणायामत्रयं चरेत् ।
 गायत्रीं च यथाशक्ति जपत्वा ध्यायेत्परं पदम् ॥
 वनेषु तु विगृह्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।
 चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गं परित्यजेत् ॥
 आश्रमादाश्रमं शृङ्गेद्वृतहोमो जितेन्द्रियः ।
 भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धते ॥
 ऋणानि श्रेण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
 अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः ॥
 अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
 इष्ट्वा च शक्तितो यत्तैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
 अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मनान् ।
 अनिष्ट्वा च तथा यत्तैर्मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥

एतच्च प्रव्रज्याया गार्हस्थ्यपूर्वकत्वपक्षे द्रष्टव्यम् । यस्तु ब्रह्मचर्य एव विरक्तो
 न तस्य दारपरिग्रहः, स्त्रीरागप्रयुक्तत्वात्तस्य । अदारस्य च मजोत्पत्तीज्य-
 पोरनधिकारोऽनाधिकृतस्य चा[न]नुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायः । तत्रश्च
 ब्रह्मचारिणः प्रवेजतोऽधीतवेदत्वमेव प्रव्रज्याधिकारे हेतुः । न मज्रादिसं-
 पत्तिः । न च “ जायमानो ह वै ब्राह्मणः ” इत्यादिवचनबलाद्दुत्पत्तिमात्रवि-

(पवित्रकरणम् ५)

शिष्टस्यैवाध्ययनप्रजेऽपात्मकर्णापाकरणेऽधिकार इति वाच्यम् । असमर्थ-
त्वात् । न ह्युत्पन्न एव शक्तोऽत्येतत्कर्तुं, तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादि-
स्त्रिभिर्ऋणवाञ्छायत इति वाक्यार्थः । ततश्च ब्रह्मचर्यमात्रपूर्विकायां प्रव-
ज्यायां न कश्चिद्विरोधः । ननु सप्तत्या ऊर्ध्वं संन्यसेदिति विरुध्यते, मैवम् ।
रागात्कृतगार्हस्थ्यपरिग्रहस्य हि मन्दवैराग्यस्य स्मृत्यैव काल आर्हार्यं वैराग्यं
प्रति विधीयते । अन्यथा “ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेत् ” इति ध्रुतिविरोधो
दुष्परिहारः स्यात् । तथा च नृसिंहपुराणम्—

“ यस्यैतानि सुगुणानि जिह्वोपस्थोदरं शिरः ।
संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो भैक्षचर्यवान् ॥
अगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥
रागादिविषयासङ्गपुत्रदारशुभाशुभम् ।
लोकयात्रामयं चैव त्यक्तं संन्यास उच्यते ” ॥

तथा—“ वैश्वदारसुतसेधं संन्यस्तं येन दुःखदम् ।
वैराग्यज्ञानपूर्वं वै लोकेऽस्मिन्नास्ति तत्समः ” ॥

महाभारते—“ चतुर्विधा भिक्षवस्तु कुटीचरवहूदकी ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ” ॥ ५६ ॥

परिव्रज्य किं कुर्यादित्यत आह—

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥ ५७ ॥

उक्तप्रकारेण कृतप्रव्रज्योऽपकारकेष्वपि भूतेषु हितोऽनपकारकः । उपका-
रकेष्वप्युपरतस्नेहोऽननुग्राहक इति यावत् । तथा च गौतमः—

“ हिंसानुग्रहयोरनारम्भी ” इति ।

त्रिदण्डी वैणवदण्डत्रयवान् । यस्तु मनुनोक्तम्—

“ वादण्डश्च मनोदण्डः कर्मदण्डोऽप ते त्रयः ।
यस्यैने निपता दण्डाः स त्रिदण्डोति कथ्यते ॥
वादण्डो मौनमातिष्ठेत्कर्मदण्डस्त्वहिंसनम् ।
मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ”

इति, तत्र दण्डशब्दो वागादिसामानाधिकरण्याद्वौणः । न पुनरत्रापि
गौणः कारणाभावात् । सकमण्डलुः शौचाचमनादिप्रयोजनसिद्धये कण्ड-
लुधारी च स्यात् । एकाराम एकाकी । तथा च दक्षः—

“ एको भिक्षुर्यथोक्तः स्याद्वी चैव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुने तथा ।
एतन्नयं तु कुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥
रानादिवार्ता तेषां तु भिक्षावार्ता परस्परम् ।
स्नेहपैशुन्यमास्तप्यै संनिकर्षाल संशयः ॥
लामपूजानिमित्तं हि व्याख्यानं शिष्यसंग्रहः ।
एते चान्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥
ध्यानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता ।
भिक्षोः कर्माणि चत्वारि पञ्चमं नोपपद्यते ” ॥

भिक्षार्थमेव ग्राममाश्रयेत्प्रविशेत् । न निवासाचर्यम् । ततो ग्रामादन्यत्रैव
निवसेत् । अप्यं च हंसपरमहंसयोर्विधिः । कुटीचरबहूदकपोस्तु ग्रामेऽप्यव-
स्थानमस्ति, तथा च मजापतिः—

“ तत्र परिव्राजका नाम चतुर्विधा भवन्ति, तत्र (ते च) कुटी-
चरो बहूदको हंसः परमहंसश्चेति । कुटीचरो नाम—स्वगृहे
वर्तमानो विगतकल्प आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानो
व्यपगतकामक्रोधलोभमोहाहंकारो यदात्मानुग्रहं कुरुते
स कुटीचरो नाम । बहूदको नाम—ग्राम एकरात्रं
नगरे पञ्चरात्रं प्राप्तं भोज्यं भुञ्जानः स बहूदको नाम ।
तत्र हंसो नाम—पर्वतगुहाश्रमदेवकुलारामवासी भिक्षार्थं
ग्रामं प्रविशेत्स हंसो नाम । तत्र परमहंसो नाम—
नदीपुलिनारण्यप्रदेशेषु तृणहरितशाद्वलेषु शयानोऽ-
संकुसुकश्चोरकौपीनकपायवान्यस्तु प्राणान्परित्यजति
स परमहंसो नाम ” इति ।

असंकुसुकोऽसंचयवान् ।

दक्षः—“ सुषो द्वापरणं पारं मलमालेपनं तथा ।

मन्यते स्त्री च मूर्खस्तु तदेष बहु मन्यते ॥

सत्त्वोत्कटाः सुरास्तेऽपि विपयैस्तु षशीकृताः ।
 प्रमादिष्वल्पसत्त्वेषु मनुष्येषु तु का कथा ॥
 तस्मात्पक्ककषायेण कर्तव्यं दण्डवारणम् ।
 इतरस्तु न शक्नोति विपयैरवहीयते ॥
 त्रिदण्डव्यपदेशेन जीवन्ति बहवो जनाः ।
 यो हि ब्रह्म न जानाति न त्रिदण्डी भवेद्धि सः ॥
 वाम्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डश्च ते त्रयः ।
 यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते ॥
 नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।
 एतै र्ष्वैः मुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ।
 भेखलाग्निदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ॥
 गृहस्थो यष्टिवेदाभ्यां नखरोर्भैरवनाश्रितः ।
 त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥
 यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती स नाऽऽश्रमी ॥” ।

मनुः—“ एक एव चोन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ।
 सिद्धिमैकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥

सिद्धिं न जहाति, तथा स न हीयत इत्यर्थः ।

अनग्निरनिकेतः स्याद्भ्राममशार्थमाश्रयेत् ।
 उपेसकोऽसंचयको मुनिर्भावसमन्वितः ॥
 कपालं घृतमूलानि कुचैलमसहायता ।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृतको यथा ॥
 दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
 सत्यपूतां वदेद्द्वार्यां मनःपूतं समाचरेत् ॥

निर्वेशः कालावधिः ।

अतिवादास्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
 न चेम देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥

“ अपाप्युदाहरन्ति—

अरण्यनित्यस्य नितेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियप्रीतिनिवर्तकस्य ।

अध्यात्मचिन्तागतमानसस्य भुवा ह्यनावृत्तिरूपेक्षकस्य ” ॥

नित्यमरण्ये वसतो वशीकृतेन्द्रियस्य कामापन्नमपीन्द्रियप्रीतिकरं रागोदय-
शब्दकया वर्जयत आरमानमधिकृत्य मष्टतस्य शास्त्रस्यार्थचिन्तां प्रति प्रवणमा-
न[स]स्योपेक्षकस्य सर्ववस्तुषु हेयोपादेयवृद्धिरहितस्यानाट्टिर्भुक्तिर्भुवा नियता ।

“ अव्यक्तलिङ्गो व्यक्ताचारोऽनुन्मत्त उन्मत्तवेशेन युक्तः ” ।

अव्यक्तं गूढं योगसिद्धिलिङ्गं यस्य स तथोक्तः । व्यक्ताचारो यथोक्त-
शौचाद्याचारः । अनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवेशेन युक्तः पूजादिभयात्स्पात् ।

“अपाप्युदाहरन्ति—न शब्दशास्त्रामितरस्य मोक्षो न चापि लोके(क) ग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनगर्भितस्य न चातिरम्यावसथप्रियस्य ” ॥

शब्दशास्त्रज्ञानमेव परमं प्रयोजनमित्यभिनिवेशिनो लोकपङ्क्तौ रतस्य
च भोजनादिश्लाघिनो रम्यं निवासमिच्छतश्च न मोक्षलाभः ।

कस्य तर्हि स इत्यत आह—

“ न कुट्यां नोदके सङ्गो न चैले न त्रिपुङ्करे ।

नागारे नाऽऽसने नात्रे यस्य वै मोक्षवित्तु सः ” इति ॥

कुट्यादियु यतिद्रव्येषु यस्य न सङ्गो न तत्परता, स मोक्षविन्मोक्षलाभ-
भाग्भवेदित्यर्थः । भिक्षाटनासमर्थं मत्त्यनुग्रहमाह—

“ ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुञ्जीत सायं प्रातर्विष्णुमांसवर्जम् ” ।

प्याध्यादिना भिक्षायामसमर्थो ब्राह्मणशृङ्गे यल्लभेत तन्मधुमांसवर्जं सायं
प्रातर्वा भुञ्जीत । असमर्थ उभयत्र । असमर्थस्यैव सायमनुग्रहः । मधु मांसं च
भादेऽपि वर्जयेत् ।

अनुग्रहेऽप्यतिप्रसक्तिवारणार्थमाह—

“ न च तृप्येत् ” ।

माणपात्रिकमात्रं भुञ्जीतेत्यर्थः । अपरमनुग्रहमाह—

“ ग्रामे वा वसेत् ” ।

किंच—“ आनिष्ठोऽशठोऽसंक्रुमुकः ” ।

स्यादिति शेषः । निष्ठः दृष्टिः । शठो मामाधी । संक्रुमुकः संचयवान् ।
पर्वरूपो न स्यादिति शेषः ।

“ न चेन्द्रियसंसर्गो कुर्यात् केनचिद् ” ।

(यतिप्रकरणम् ५)

इन्द्रिय(यं)प्रजनने(नं) तत्संयोगं केनचित्सह न कुर्यात् । अपि च—
“ उपेक्षकः सर्वभूतानाम् ” ।

सर्वभूतेषु रागद्वेषादिरहितो भवेदित्यर्थः ।

“ पैशुनमत्सराभिमाना(न)नमस्या]हंकाराश्रद्धानार्जवात्म-
स्तंभपरगर्हादिभ्रमलोभवर्जनं सर्वाश्रमाणां धर्मिष्ठम् ” ।

पैशुनं दोषसूचकत्वम् । मत्सरः परसंपृक्ष्यसहनम् । अभिमानः स्तम्भः ।
नमस्या नाम प्रणाम इति यावत् । अहंकारोऽभिजनप्रज्ञादिगर्वः । अश्रद्धा
परलोकादिषु नास्तिकत्वम् । अनार्जवं मायाविता । आत्मस्त्वः स्वगुणकीर्त-
नम् । परगर्हा परापवादः । दम्भः सोपधं धर्मचरणम् । लोभो विध्यतिक्रमेण
द्रव्यस्याऽऽदानमप्रदानं च । एषां वर्जनं परिहरणं सर्वेषामाश्रमाणां धर्मान्त-
रेभ्य उत्कृष्टम् ।

“ यज्ञोपवीत्युदककमण्डलुहस्तः शुचित्रांक्षणो वृषलान्नवर्जो ” ।

यज्ञोपवीती परिव्राजकः स्यात् । न पुनः सर्वाश्रमाणां यज्ञोपवीतीति
संबन्धो युज्यते । न च सर्वाश्रमशब्दः प्रथमान्ततया विपरिणमद्य संबन्धनीयः ।
परिव्राजक इत्यविपरिणतस्यैव साक्षात्प्रकृतत्वात् । तथा च यज्ञोपवीतमाश्र-
मान्तराणापनेन [न] विधेयं, यज्ञोपवीतित्यादिभिः स्वयमेव विहितत्वात् । तथा
सर्वाश्रमाणां यज्ञोपवीताविधानेन परिव्राजकस्यापि यज्ञोपवीतित्वं लभ्यते ।
अथ मतम्—

“ नखान्निष्कृत्य यज्ञोपवीतं विमृजेत् ”

इति जावालक्षुतिविहितेन यज्ञोपवीतविसर्गेण विशेषविहितेन सामान्यविहितं
यज्ञोपवीतं बाध्यत इति । सत्यम् । यदि—

“ नखानि निष्कृत्य पुराणवस्त्रं यज्ञोपवीतं कमण्डलुं
च त्यक्त्वा नखानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत् ”

इति वचनान्तरं न स्यात् । किं च पृष्ठीवहुवचनान्तः सर्वाश्रमशब्दः प्रथ-
मान्तेन विपरिणतोऽपि बहुवचनान्त एव भवेदिति नैकवचनान्तेन परिव्राजक-
शब्देन समानाधिकरणो भवति, तस्मात्प्रकृतेन प्रथमैकवचनान्तेन परिव्राजक-
शब्देन यज्ञोपवीतीति संबध्यते । उदककमण्डलुरुदकपूर्णकमण्डलुस्तद्दस्तः ।
शुचिः प्रातिस्विकशौचवान् । वृषलान्नवर्जोति ब्राह्मणाद्यालाभे क्षत्रियवै-
श्यान्नानुग्रहार्थम् । ब्राह्मणग्रहणं द्विजप्रदर्शनार्थम् ।

१ घ. छ. "जनेन त" । २ क. "भिमान" । ३ छ. इति प° । ४ घ. छ. "वेद्यपज्ञो" ।

५ घ. छ. "रं स्या" ।

पारिव्राज्यफलमाह—“ न हीयते ब्रह्मलोकात् ” ।

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः ।

आपस्तम्बः—“ अथ परिव्राजोऽत एव ब्रह्मचर्यवान्परिव्रजति ” ।

एषणात्रयं परित्यज्य यो व्रजति स परिव्राट् । तस्य धर्मा वक्ष्यन्ते—अत एवाऽऽचार्यकुलवासाद्ब्रह्मचर्यवानविलुप्तब्रह्मचर्यः प्रव्रजति ।

“ तस्योपदिशन्ति । अनग्निरनिकेतनः स्यादशर्माऽश-
रणो मुनिः स्वाध्याय एषोत्सृजमानो वाचम् ” ।

अविद्यमानोऽग्निर्धेस्यासावनग्निः । अनेन च लौकिकवैदिकाग्निकार्यं पाकहो-
मादिकं निवार्यते । अनिकेतनो नियतस्थानरहितः । अशर्मा सुखार्थोन्नमरहितः ।
अशरणो निर्गृहः । मुनिर्वाचंयमः स्यादित्यर्थः । स्वाध्यायेऽकर्माईमन्नप्रयोगे
वाचमुत्सृजमानः । ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तु यतैर्नास्ति ।

“ अप उपस्पृश्य गृहानेति । ततो यत्किञ्चि-
द्दाति सा दक्षिणा ” । इत्यर्थः ।

“ ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिब्रम्पानीहोऽनमुत्रश्चेत् ” ।

प्राणस्थितिमात्रप्रयोजनं भैक्षं ग्रामे प्रतिब्रम्भ्य निःस्पृहः परलोकफलकर्म-
रहितो मर्हा विचरेत् ।

“ तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ” ।

मुक्तं बह्वस्वामिना परिधानापोऽपत्वात्पक्तम् । अत्रैकेषां मतमुपन्यस्यति—

“ सर्वतः परिमोक्षमेके ” ।

सर्वस्य परिमोक्षं त्यागमेके चादिनो मन्यन्ते ।

तमेवाऽऽह—“ सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च
परित्यज्याऽऽत्मानमेव बुध्येद्बुद्धे क्षेमप्रापणम् ” ।

सत्यं भ्रूयात्कचिच्च विषयेऽनृतमपि भ्रूयादित्यादिविधिविहितं सत्यमसत्यं,
सुखदुःखोपायौ वेदविहितोऽथ सकलैर्नर्णान्परित्यज्याऽऽत्मानमेव बुध्येत्(त) ।
यतस्तस्मिन्बुद्धेऽविद्यानिवृत्तिरूपस्य क्षेमस्य प्राप्तिः । तद्बुधियनुमाह—

“ तदेतच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ” ।

तदेतत्परमतं शास्त्रैः श्रुतिस्मृतिवाक्यैर्विप्रतिषिद्धं विरुद्धं बाधितमिति

(वृत्तिप्रकरणम् ४)

यावत् । तथा हि—विद्यापरपर्यायस्याऽऽत्मबोधस्याऽऽवश्यकवर्णाश्रमराहितस्य
क्षेमप्राप्तिर्न फलं किंतु प्रत्यवाय इत्याह माध्यंदिनी श्रुतिः—

“ अन्धं तमः प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते ” ।

ततो भूय इव ते तमो येऽविद्यायां रताः ” इति ॥

अस्यार्थः—ये मूढचेतसो विद्यामात्मज्ञानमुपेक्ष्याविद्यायां कर्मण्येव रता-
स्तेऽन्धं तमः प्रविशन्ति, ये नित्यनैमित्तिककर्मरहितायां विद्यायामात्मज्ञाने
रतास्तेऽपि ।

एवं केवलां विद्यां केवलं च कर्म निन्दित्वा तयोरन्योन्यसमुच्चितयो-
र्मोक्षोपायत्वं विधत्ते धृतिः—

“ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोमयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ” इति ॥

विद्यामात्मोपासनामविद्यां वर्णाश्रमधर्मजातमन्योन्यसमुच्चितमेतदुभयं यो
मोक्षोपायत्वेन वेद जानाति नासावन्धतमः प्रविशति । किं विद्याकर्मणोः
समुच्चय आधानोत्तरक्रतुवत् । किं वाऽऽग्नेयाग्नीषोमीयादिवत् । यद्वाऽङ्गप्रधान-
वदिति विमर्शे निर्णयार्थमुक्तम्—

“ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ” इति ।

विद्यया साक्षादमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति* । किंतु मृत्युं मृत्युतुल्यं मोक्ष-
विघ्नं तीर्त्वा विद्ययाऽऽत्मज्ञानेनामृतं प्राप्नोति, न पुनः सत्कर्मनिबन्धनं विघ्नो-
पशममन्तरेणैव विद्यया मोक्षं कश्चिदाप्नोति । ततश्चामृतप्राप्तिकारणभूताया
विद्याया विघ्नतरणरूपमुपकारं जनयद्भिः कर्मभिः सह विद्याया अङ्गाद्विलक्षणः
समुच्चय इति सिद्धम् । न च वाच्यं कर्मणां मृत्युतरण एव हेतुभावो न तु मोक्षे, तेन
तानि विद्याज्ञानीति । तथा हि सति अविद्यया मृत्युं तरति विद्ययाऽमृतमश्नुते इत्य-
र्थद्वयपरत्वे वाक्यद्वयभेदः स्यादेकं चेदं वाक्यं क्त्वाप्रत्ययसामर्थ्याद्भवति । एक-
कर्तृकर्ता हि मृत्युतरणामृतप्राप्त्योः स भ्रूते । न च निमित्तनैमित्तिकभावमन्त-
रेण सा तयोः संभवति । तस्माद्विद्याद्वयतया कर्मणां मोक्षं प्रति निमित्तभा-
वोऽत्र विधीयते । यानि तु—

“ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ”

* इत उत्तरं मोक्षं कश्चिदाप्नोतीत्यन्तं न विद्यते क. पुस्तके ।

इत्यादीनि कर्मणां मोक्षं प्रति निमित्तभावनिषेधकानि तानि केवलकर्मवि-
 पयाणीत्यविरोधः । यत एव मोक्षं प्रति कर्मणां निमित्तभावोऽस्त्यत एव—

“य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । नेहास्य कर्म क्षीयते ”

इति कर्मणोऽक्षयत्वं प्रतिपादयद्वाक्यमस्य मोक्षोपायत्वं गमयति । अस्य-
 फलत्वेन हि कर्मणोऽक्षयत्वं न स्वभावतः क्षयित्वात् । अत एव—

“ विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ”

इति मोक्षोपायभूतविद्याङ्गतां तृतीयाश्रुतिः प्रतिपादयति । न च वाच्यं
 सन्प्रत्ययवाच्येच्छाङ्गत्वेन तृतीया कर्मणां विनियोजनीति, यतः प्रत्ययार्थाभू-
 तेच्छां प्रतीप्सितकर्मत्वेन सन्नन्तेषु धात्वर्थः प्रतीयत इति स एव प्रधानम् ।
 अतः स एव पदार्थान्तरैः संबध्यते । यथा—अश्वेन जिगमिपतीत्यश्वस्य
 करणभावो गमने प्रतीयते, न तदिच्छायाम् । स्पष्टं च ज्ञानकर्मणोः समुच्चये(यं)
 मोक्षविषयमाह—“ तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ” इति ।

एतावच्छ्रुतिवाक्यानि केवलबुद्धिक्षेमप्रापकर्तृपक्षप्रतिक्षेपकाण्युदाहृतानि ।
 अथ स्मृतिवाक्यान्युदाह्रियन्ते, तत्र मनुः—

“ तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
 तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
 तपसश्चरणैश्चोम्रैः साधयन्तीह तत्परम् ” ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ स्वकर्मणामनुष्ठानात्सम्पगात्मनिदर्शनात् ।
 वेदान्तानां परिज्ञानाद्बृहस्योऽपि विमुच्यते ” ॥

अपिशब्दादन्येऽप्याश्रमिण एवं विमुच्यन्त इति गमयति ।

मार्कण्डेयपुराणे—“ विहिताकरणात्पुंभिरत्यन्तं क्रियते तु यः ।
 संयमो मुक्तये मोहात्प्रैत्युताधोगतिप्रदः ।
 प्रक्षालयामीति भवान्वत्साऽऽत्मानं तु मन्यते ॥
 विहिताकरणोऽनैः पापैस्त्वं न विदस्यसे ।
 अविद्याऽप्युपकाराय विपवज्जायते नृणाम् ॥
 अनुष्ठिर्ताऽप्युपायेन बन्धाय(या)न्यायतोऽपि वा ” ।

(यतिप्रकरणम् ५)

पुलस्त्यः—“ ज्ञानकर्मसमायोगात्परं प्राप्नोति पूरुषः ।

दृग्भवावाप्त सिध्यन्ति उभे तस्मात्समाश्रयेत् ॥

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।

तस्माद्गुणभ्यां तु भवेत्प्रसिद्धिर्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥ ”

व्यासः—“ योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवृत्तानि धनंनय ॥

ब्रह्मण्यादा(धा)य कर्माणि सङ्गे त्यक्त्वा करोति यः ।

न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते* ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाकिपः ।

यत्करोषि यद्भ्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥

यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ” ।

हविरर्प्यते प्रसिप्यते स्युगादिना येन तदर्पणम् । कारकेषु कियार्था च
ब्रह्मबुद्धिकरणमनेन विधीयते । ब्रह्मात्मकं कर्म यः समादधाति भुध्यते स
ब्रह्मकर्मसमाधिः ।

विष्णुधर्मेश्विनौ—“ द्वे कर्मणो नरश्रेष्ठ ब्रह्मणा समुदाहृते ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च स्वर्गमुक्तिकले हि ते ॥

प्रवृत्तमपि मोक्षाय कर्म पार्थिव जायते ।

कर्म स्वरूपतो भ्रष्टमनाकाङ्क्षिकं स्मृतम् ॥ ” ॥

विष्णुः—“ एवं ज्ञानवतां कर्म कुर्वतोऽपि प्रजादिकम् ।

भवेन्मुक्तिर्द्विनश्रेष्ठ रैम्यस्य वचनं यथा ॥

अनिर्वातो यथा वह्निर्धर्मयमानः प्रणश्यति ।

तथा कर्मविहीनस्य ज्ञानाग्निः संप्रणश्यति ॥

तस्मादाश्रमिभिः सर्वैर्नित्यं यज्ञोपवीतिभिः ।

नित्यनैमित्तिकं कर्म काले कार्यमतन्द्रितैः ॥ ” ॥

हारीतः—“यथाऽथा रथहीनास्तु रथो वाऽधैर्विना यथा ।
 एवं तपोऽप्यविद्यस्य विद्या वाऽप्यतपस्विनः ॥
 यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चाग्नेन संयुतम् ।
 एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् ॥”

एवं शास्त्रप्रतिषेध आत्मबोधमात्रस्य क्षेमप्रापकत्वपक्षेऽभिहित इदानीं
 प्रमाणान्तरविप्रतिषेधमाह—

“ बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव दुःखं नोपलभेत ” ।

आत्मनि बुद्ध एव चेन्मुक्तिस्तर्हीहैव शरीरे त्रियमाणे किमपि दुःखं नोप-
 लभेत । समुच्चयपक्षे तु यावज्जीवमनुष्ठितेषु कर्मसु मुक्तिरिति न जीवतस्त-
 त्संबन्धः । तथाऽऽह यौधायनः—

“ परिव्राजकः परित्यज्य यन्धूनपरिग्रहः परिव्रजेद्दरप्यं गत्वा
 शिसी मुण्डो वा कौपीनाच्छादनः कापायवासाः ” ।

कपायो वृक्षरसस्तेन रक्तं कापायम् ।

वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही पवित्रमूच्छौ-
 चार्थमुद्धृताभिरद्भिः कार्यं कुर्वाणः ” ।

कार्यं मलज्ञालनम् । आचमनं त्वनुद्धृताभिरेव ॥ ५७ ॥

भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेदित्युक्तं, तत्र यथा भिक्षार्जनं कार्यं तदाह—

अप्रमत्तश्चरद्भिक्षं सायाह्नेऽनभिलक्षितः ॥

राहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ ५८ ॥

अप्रमत्त आदरवान् । अनभिलक्षितो भिक्षादातृभिर्गुणित्वेनानभिज्ञातः ।
 अलोलुपः स्वाद्वचलोभरहितः । भिक्षुकैरन्येर्वहाचारिमभृतिभिर्गृहीतभिक्षैर्वि-
 मुक्ते ग्रामे प्राणधारणमयोजनं भैक्षवं(क्षं) सायाह्नेऽहोऽन्तिमे मुहूर्तत्रये चरेत् ।
 अत्र वसिष्ठः—

“ ससागाराण्यसंकल्पितानि घरेद्भैक्षमेकशटीप-
 रिहितोऽग्निनेन वा विघ्नमे सन्नमुत्तले ” ।

विघ्नमे सन्नमुत्तल इति सायंकालोपलक्षणम् । सन्नं मुत्तलमचलं यस्मि-
 न्काले स तपोक्तः ।

(यतिप्रकरणम् ५)

मनुः—“ एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसम्येत विस्तरे ।
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विपयेष्वपि मज्जति ॥
अलाभे न विषादी स्याल्लामश्वैनं न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्धिनिर्गतः ॥

उपकरणद्रव्यं मात्रा ।

* अभिपूजितलामाश्च जुगृप्सेतैव सर्वशः ।
अभिपूजितलामास्तु यतिर्भुङ्कोऽपि बध्यते ” ॥

• अभिपूजिताः सरकारपूर्वका लाभाः ।

तथा—“ न चोत्पातनिमित्तान्मया न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
नानुशासनवादाभ्या भिक्षा लिप्सेत कर्हिचित् ” ॥

उत्पातोऽद्भुतदर्शनम् । निमित्तं शकुनादि । अङ्गं व्याकरणादि । सामुद्रं
हस्तलक्षणादि वा ।

संबर्तः—“ अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ।
अद्भिः प्रक्षाल्य तत्सर्वं भुञ्जीत सुप्तमाहितः ॥
अरण्ये निर्भेने विप्रः पुनरासीत भुक्तवान् ।
एकाकी चिन्तयेन्नित्यं मनोवाक्यायसयुतः ” ॥

यमः—“ भैक्षमुग्रहचारी स्यान्नैकानाशी भवेःकचित् ” ।

एतच्च सति सामर्थ्ये । असामर्थ्ये तु ब्राह्मणकुले वा यल्लभेतेत्यादिकं यदु-
क्तं वसिष्ठेन तद्द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणकुलालाभे शूद्रान्नवर्जं वर्णान्तरान्नमपि भुञ्जीत ।
तहाह स एव “ वृषलान्नवर्जो ” इति ।

हारीतः—“ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्याचार्याः ” ।

सत्त्वमन्तःकरणम् ।

बौधायनः—“ अथ भैक्षचर्या, ब्राह्मणानां शालीनयायावराणामनिवृत्ते
वैश्वदेव भिक्षा लिप्सेत भवत्पूर्वं प्रचोदयेत् । गोदोहमात्र-
माकाङ्क्षेत भैक्षचर्षीदृषावृत्तः शुचौ देशे न्यस्य हस्त-
पादं प्रक्षाल्याऽऽचम्याऽऽदित्यस्याग्रे निवेदयति उदुत्सं
चित्रमिति । ब्रह्मणे निवेदयति ब्रह्म जज्ञानमिति
विज्ञायते । आधानप्रभृति यजमान एवाग्रयो भवन्ति
तस्य प्राणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्यपचनो व्यान

आहवनीय उदानसमानौ सम्यावसथ्यौ पञ्च वा एतेऽ-
ग्नय आत्मस्था आत्मन्येव जुहोति स एष आत्म-
यज्ञनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते ।
नक्षत्रोदयात्पूर्वं विमज्ज्य शेषमद्भिः संसृज्यो(ज्यौ)पघ-
वत्प्राश्नीयात् । प्राश्याप आचम्य ज्योतिष्मत्स्याऽऽदि-
त्यमुपतिष्ठते, उद्वयं तमसस्परीति । वाङ्म आस-
न्नसोः प्राण इति जपित्वा—

अयाचितमसंस्कृतमुपपन्नं यदृच्छया ।

आहारमात्रं भुञ्जीत केवलं प्राणयान्त्रिकम् ॥

देवलः—“नित्यं प्रत्यावृत्त आदित्ये निवृत्तमुप(स)लोढ्यै(द्य)मे प्रशा-
न्तधूमे . काले ग्रामं प्रविश्य भैसाधं सर्वतः पर्यटन्नमतो
युगमात्रा[म]बलोकेय पूर्वसंकल्पितानि निविधृतद्वाराणि
परगृहाण्यपचनेनाशक्तः प्रविशेत् । प्रविष्टः संजल्प-
प्रणयकुहकविस्मयविडम्बनपरिहासयाचनप्रोसितानि प-
रिहरेत् । गोदोहमात्रं स्थित्वा ब्रजेन्द्रिसालज्यौ न
कुप्येदन्त्यावसागिपरिपन्थिज्ञातीश्वरप्रेतमृतकभिर्क्षा नो-
पलब्धा(ब्धा) प्रहितां गृहीयादात्मनः संस्कृतां परनाधा-
करां वर्जयेत् । मधुमांसकुञ्जीवविरहितां गृहीत्वा तद्भैक्षमे-
कान्ते तेनैव पात्रेणान्येन वा तूर्णान् मूत्वा मात्रया भुञ्जीत” ॥ ५८ ॥

यतिपात्राणि मृद्देणुदार्वलावुमयानि च ॥

सैलिलं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणम् ॥ ५९ ॥

यतीनां भिक्षाभोजनायांनि पात्राणि मृदादिमयानि भवन्ति । तेषामुच्छि-
ष्टानां सलिलं गोवालघर्षणं च शुद्धिहेतुः ।

मनुः—“ अतैनसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्घ्नानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥”

दारीतः—“ मृदारुविदलाञ्जानुशीर्षणपात्रो वा पाणिपात्रो
वा भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेन्नोच्छिष्टं दद्यान्नोत्सृ-
जेन्न कुत्सयेत् । न पातिमाश्रमश्रीयात् ॥”

(यतिप्रकरणम् ४)

शङ्खलिखितौ—“ काष्ठालानुविदलपार्थिवानामेकं भैक्षमाजनम् । तस्य
गोवालरज्ज्वा सोदकं परिघर्षणं प्रत्यात्मकं शौचम् ।
नात्राऽऽचामेक्ष भूमौ निशिपेक्षाशुचि संस्पृशेद्भु-
क्त्वाऽऽचान्तः पुनराचम्य द्रव्याण्यभ्युक्षयेद्रज्जुं
यच्चान्यदविरुद्धं स्यात् ” ।

वृत्सिंहपुराणे—“ स्थित्यर्थमात्मनो नित्यं भिक्षाटनमयाऽऽचरेत् ।
सायाह्नकाले विप्राणां गृहाणि विचरेद्यतिः ॥
उद्धाटयेद्य कवचं दक्षिणेन करेण वै ।
पात्रं वामकरे स्थाप्य दक्षिणेनावशेषयेत् ॥
स्याद्भूतिर्यैवताऽनेन तावद्भैक्ष्यं(क्षं) समाचरेत् ।
ततो निर्वर्त्य(वृत्य) तत्पात्रं संस्थाप्याऽऽचम्य संयमी ॥
चतुरङ्गुलैः प्रक्षाल्य ग्रासमात्रं समाहितः ।
सर्वभ्यञ्जनसंयुक्तं पृथक्पात्रे निवेदयेत् ॥
सूर्यादिदेवभूतेभ्यो दत्त्वाऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ।
भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ॥
वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुम्भोतिन्दुकपर्णयोः ।
कोविदारकरजेषु न भुञ्जीत कदाचन ॥
समल्लाः सर्व उच्यन्ते यतयः कांस्यमोजिनः ।
कांस्यकस्य तु यत्पापं गृहस्थस्य तथैव च ॥
कांस्यमोजी यतिः सर्वं प्राप्नुयात्किञ्चिपं तयोः ।
भुक्त्वा पात्रं यतिनित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥
न दुष्येतास्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमत्ता इव ।
अथाऽऽचम्य निरुद्धामुरुपतिष्ठेत मास्करम् ॥
जपध्यानेतिहासेषु दिनशेषं नयेद्बुधः ।
कृतसंध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥
हृत्पुण्डरीकनिलये घ्वात्वाऽऽत्मानमक्वचमपम् ।
यतिर्धर्मरतः दान्तः सर्वभूतसमो वशी ॥
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्तते ” ॥ ५९ ॥

अत्राऽऽध्वे यत्प्रधानकर्षं यद्य तस्य फलं तदाह—

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ विहाय च ॥

भयं हित्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः ॥ ६० ॥

इन्द्रियवर्गं संनिरुध्य विषयाभवनं कृत्वा तथेन्द्रियाणां विषयोन्मुखत्व-
प्रवृत्तिरहितत्वेऽपि तद्विषयगोचररागद्वेषसद्भावेऽमृतीभावानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्यो-
क्तम्—रागद्वेषौ विहाय चेति । तथा च श्रुतिः—

“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ” इति ॥

तथा—“ स्वहेतुकं भूतानां भयमपहृत्यानुत्पाद्य द्विजोऽमृतो भवत्यपैवृज्यते ” ॥

अत्र च द्विजग्रहणं विवक्षितार्थम् । न ब्राह्मणोपलक्षणार्थम् । तथा
च स्मृत्यन्तरम्—

“ ऋणत्रयमपाकृत्य निर्भमो निरहंकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यो वा प्रवजेद्गृहात् ” इति ॥६०॥

किं च—

कर्तव्याऽऽशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ॥

ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥ ६१ ॥

आशयस्वान्तःकरणस्य शुद्धिरदोषता परमात्मज्ञानोत्पत्त्यर्थमात्मनश्च स्वत-
न्त्रभावाय रागद्वेषमोहाधीनत्वनिरासरूपा सर्वराश्रमिभिः कार्या । विशेष-
तस्तु भिक्षुकेण यतिना ।

शत्रिः—“ परः समाधिलामो हि नाशुद्धैरिह लभ्यते ।

विशुद्धयेऽतः कर्तव्यो भावो ब्रह्म बुभुत्सुभिः ॥

जपेन साधयेत्पूर्वं प्राणायामैश्च शक्तिवः ।

ततः शुद्धात्मनो ब्रह्म प्रकाशमुपगच्छति ॥

प्राणायामैस्तु संशुद्धो जपेद्ब्रह्म प्रयत्नतः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥

प्रणवव्याहृतिमतीं गायत्रीं जपतस्तथा ।

न तस्य कृत्यमस्तीह तस्मिन्सर्वं समाप्यते ॥

अभ्यस्याब्दत्रयं जप्यं शुद्धमाधो द्विजोत्तमः ।

संयम्य चेन्द्रियग्राममतः प्रणवमभ्यसेत् ॥

वयोवशाच्छरीरजर्जरता । रूपविपर्ययः सुरुपस्य कुरुपता । कुत्सितेषु
श्वसूकरादिजातिसहस्रेषु भवो जन्म । प्रियस्यालाभो लब्धस्य नाशोऽप्रियस्य
प्राप्तिरविनाशश्चेत्यादयोऽर्था अवेक्ष्यास्तत्त्वतः परिभावनीयाः ।

मनुः—“ अवेक्षेत गतीर्नृणां कामदोषसमुद्भवाः ।
निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षथे ॥
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संप्रयोगं तथाऽप्रियैः ।
जरया चाभिमवनं न्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
देहावुत्क्रमणं चास्मात्पुनर्गर्भे च संपवः ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
अधर्मप्रमवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्मार्थप्रमवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
देहेषु चैवोपपत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ।
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञानमकृतात्मभिः ” ॥

यमस्यपे यमगृहे ।

शङ्खः—“ अशुचित्वशुचित्वस्य प्रियाप्रियविपर्ययान् ।
गर्भवासे च वसतिं पश्येन्मुच्येत नान्यथा ” ॥

पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः—

“ जन्मसमये तु योनिसंकटनिर्गमान्महादुःखानुभवैर्न बाह्ये
मोहं गुरुवश्यतामध्ययनादानक्लेशं यौवने च विपया-
प्राप्तौ । अमार्गेण तदवाप्तौ विपयसंवेदान्नरकपतनम् ” ।

मार्कण्डेयपुराणे—

पुत्र उवाच—“ निपेकमार्गे(र्त)वे स्त्रीणां बीजप्राप्ते रजःस्थितिम् ।
विमुक्तमात्रो नरकात्स्वर्गाद्वाऽपि प्रपद्यते ॥
नाभिभूतं ततः स्थैर्यं याति बीजद्वयं पितः ।
कललत्वं बुद्बुदत्वं ततः पेपि(शी)त्वमेव च ॥
पेश्या यथा तु चीनस्य अङ्कुरादेः समुद्भवः ।
अद्धानां तद्बुद्बुत्पात्तिः पद्धानामविभागशः ॥
उपाङ्गान्यद्गुलीनेत्रनामास्यध्रुवणानि च ।
प्ररोहं याति पाङ्गेभ्यस्तद्बुद्बुत्तेभ्यो नखालकम् ॥

समं स वृद्धिमायाति तेनैवोद्धवकोशकः ।
 नालिकेरीफलं यद्वत्सकोशं वृद्धिमृच्छति ॥
 तद्वत्प्रयात्यसौ वृद्धिं स कोशोऽधोमुखस्थितः ।
 एवं वृद्धिं क्रमाद्याति जन्तुः स्त्रीगर्भसंस्थितः ॥
 तले तु जानुपार्श्वभ्यां करौ संन्यस्य वर्धते ।
 अङ्गुष्ठौ चोपरि न्यस्य जान्वोरग्रे तथाऽङ्गुलीः ॥
 जानुपृष्ठे तथा नेत्रे जानुमध्ये च नासिकाम् ।
 स्फिजौ(चौ) पार्श्वद्वयस्थौ च जानुमध्ये व्यवस्थितौ ॥
 एवं वृद्धिं क्रमाद्याति जन्तुः स्त्रीगर्भसंस्थितः ।
 अर्ध्यास्याम्बोदरं जन्तुर्यथाहूपं यथास्थितिं ॥
 काठिन्यमग्निना याति भुक्तपीतेन जीवति ।
 पुण्यापुण्याशयमयी स्थितिर्नन्तोस्तथोदरे ॥
 नाडिराप्यायनी नाम नाभ्यां तस्य निवध्यते ।
 स्त्रीणां तथाऽऽस्यसुशि(पि)रे सा निवद्धोपनायते ॥
 कामन्ति भुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे तथा ।
 तथाऽऽप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्वृद्धिमुपैति वै ॥
 स्मृतिं तत्र प्रयान्त्यस्य बह्व्यः संसारभूमयः ।
 ततो निर्वेदमायाति पीड्यमानस्ततस्ततः ॥
 पुनर्नैवं करिष्यामि मुक्तमात्र इहोदरात् ।
 तथा तथा करिष्यामि गर्भं नाऽऽप्याम्यहं यथा ॥
 इति चिन्तयते स्मत्वा जन्मदुःखशतानि वै ।
 यानि पूर्वानुभूतानि देवभूतार्मजानि वै ।
 ततः कालक्रमाज्जन्तुः परिवर्तत्ययोपुनः ।
 नवमे दशमे वाऽपि मासि संनायने पुनः ॥
 निष्क्रम्यमाणो वातेन प्राजापत्येन पीड्यते ।
 निष्क्रम्यते च विलपंस्तदा दुःखेन पोडितः ॥
 निष्क्रान्तश्चोदरान्मूर्त्तमस्रह्यां प्रतिपद्यते ।
 प्राप्नोति चेतनां चासौ वायुपर्शमुत्तान्वितः ॥

ततस्तं वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी ।

तया विमोहितात्माऽसौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुते ” ॥ ६२ ॥

वैराग्योपायमुखत्वाऽऽत्मज्ञानोपायमाह—

ध्यानयोगेन संदृश्यः सूक्ष्म आत्माऽऽत्मनि स्थितः ॥६३॥

ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगं, तेनाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेय आत्मनि परमात्मनि तादात्म्येन व्यवस्थितः संदृश्यः सम्पद्गृष्टव्यः । परमात्मैवाहमित्यपरोक्षीकार्यः । ध्यानं परमात्मैवाहमिति चिन्तासंततिः । योगो विषयान्तरेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।

दक्षः—“ वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।

एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥

सर्वभावविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।

एतद्ध्यानं च योगश्च शेषोऽयं ग्रन्थविस्तरः ” ॥

पुलस्त्यः—“ कुत्र तिष्ठति गोविन्दो बाह्यार्थहृतचेतसाम् ।

तस्मान्निःसङ्गचित्तेन शक्यश्चिन्तयितुं हरिः ” ॥

दक्षः—“ न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैश्च श्रुतैस्तथा ।

लोकयात्रामियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥

अभियोगात्तथाऽध्यासात्तस्मिन्नेव मुनिश्चयात् ।

पुनः पुनश्च निर्वेदायोगः सिध्यति नान्यथा ” ॥

शङ्खः—“ प्राग्प्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।

ध्यायेत्तु पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ” ॥

तथा—“ प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वैर्व्यतीतं चिन्तयेन्नित्यम-

तीन्द्रियभङ्गुं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धातीतं सर्वैस्त्वमन्त्रि-

स्त्वं सर्वगतमतिमूक्षमम् । सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतो-

क्षिशिरोमुखम् । सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिमेवं ध्यायेत् ।

संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति ।

विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते ।

मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥

कण्डुरुत्मापिष्णैकशकयावकसक्तवः ।

तथा मूलकल भैक्ष्यं(क्ष) पर्यायेणोपैभोजयेत् ॥

(यतिप्रकरणम् ४)

महतस्तपसो मध्ये स्थितं ज्वलनसंनिभम् ।
विषिक्तचारी लघ्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥
ज्ञानदग्धपरिहृशः प्रयोगरतिरात्मवान् ।
निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ॥

दत्तात्रेयः—“निर्वीते विजने स्थाने शुभे चैव मनोरमे ।
निर्जन्तुके निरावाधे शर्करावालुकादिभिः ॥
शब्दादिबर्जिते स्थाने शुभं कृत्वा तु संस्तरम् ।
बद्धा मुखाननं तत्र प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥
कृत्वा त्रिरुन्नतं देहं मुशमं योगवित्तमः ।
नमस्कृत्य महादेवं महायोगीश्वरं हरिम् ॥
शोधयित्वा पुरा नाडीः प्राणायामांश्वरेत्ततः ।
प्राणायामांश्वरेत्तावद्यावचित्तं प्रसीदति ॥ ६३ ॥

किं च—

नाऽऽश्रमः कारणं धर्मो क्रियमाणो भवेद्धि सः ॥

अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत् ॥ ६४ ॥

परिव्राजकाथमं प्रकृत्येन्द्रियजयरागद्वेषपरित्यागभूताभयदानसंसारवैरा-
ग्यध्यानादिना जीवपरयोस्तादात्म्यदर्शनरूपो धर्मोऽमृतीभावहेतुरुक्तः ।
तत्र धर्मो न चतुर्धाभय एव कारणं यस्मादाश्रमन्तरस्यैरपि क्रियमाणः स
धर्मो भवेदेव । ततो यः कश्चिदत्र धर्मो प्रवृत्त आत्मनो यदपथ्यं दुःखहेतुस्त-
त्परेषां भूतानां नाऽऽचरेत् । अनेन च भूतानि मत्स्यभयंकरत्वमुच्यते, तद्य
प्रदर्शनार्थम् । तेनामृतीभावहेतव इन्द्रियसंनिरोधादय एव तद्दर्ममवृत्तेन कार्पाः ।

मनुः—“ * भूमितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राऽऽश्रमे वसत् ।

समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥”

अग्निः—“ एवं विंशतितत्त्वज्ञे यत्र तत्राऽऽश्रमे वसेत् ।

समः सर्वेषु भूतेषु मुच्यते नात्र संशयः ॥”

तानि च तत्त्वानि स एवाऽऽह—

“ पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।

पञ्चैतानि विज्ञानीयान्महाभूतानि पण्डितः ॥

* द्वापदोऽपि चरेद्धर्ममिति पाठो मिताक्षरायां स एव समीचीनः ।

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
बुद्धीन्द्रियाणि गानोयात्पञ्चैवास्मिञ्शरीरके ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
इन्द्रियार्थान्विजानोयात्पञ्चैव सततं बुधः ॥
हस्तौ पादाबुगस्थश्च जिह्वा पायुस्तथैव च ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यमस्मिञ्शरीरके ॥
मनो बुद्धिस्तथैवाऽऽत्मा ह्यव्यक्तं च तथैव च ।
इन्द्रियेष्यः पराणीह चत्वारि कथितानि वै ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि एतानि कथितानि तु ।
तथाऽऽत्मानं त्वद्वितीयं पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥

मथा—“ दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
मौनिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वानुमानिकाः ॥
महात्मकाः सहस्राणि दश तिष्ठन्ति विज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य परिसंरुपा न विद्यते ” ॥ ६४ ॥

सर्वाश्रमेषु यो धर्मो मोक्षोपायतयोक्तस्तस्य कात्स्न्यमाह—

सत्यमस्तेयमक्रोधो हीः शौचं धीर्धृतिर्दमः ॥

संयतेन्द्रियता विद्या सर्वधर्म उदीरितः ॥ ६५ ॥

सत्यं यथार्थवाच्यम् । अस्तेयमचौर्यम् । अक्रोधः क्रोधहेतावपि तद्दर्शनम् ।
हीरन्यायप्रवृत्तौ लज्जा । शौचं भावशरीरार्थशुद्धिः । धीः कार्याकार्यविवेकः ।
धृतिरकार्यं प्रति प्रचलितस्य मनसः शुद्धिमुखतया धारणम् । दमः कृच्छ्रादि-
भिर्धनसो दमनम् । संयतेन्द्रियता वश्येन्द्रियता । विद्याऽऽत्मज्ञानम् । अयं
सत्यादिपदार्थवर्गो धर्मः सर्वः कृत्स्न उदीरित उक्तः । अयं च सर्वेषामाश्र-
मिणां ब्रह्मचार्यादीनां मोक्षमिच्छनां साधारणकार्यतयोच्यते, न मातिस्विक-
वर्णाश्रमधर्मत्राधकतया विरोधाभावात् ।

मनुः—“ धृतिः शमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्बुद्ध्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मकक्षणम् ॥

(यतिप्रहरणम् ५)

दशलक्षणकं धर्मं येऽधीयेरन्दिजातयः ।

अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ६५ ॥

जीवः परमात्मैक्येन व्यवस्थितो दृश्य इति तदनुपपन्नम् । तथा हि—यदि जीवपरपोरभेदः कथं स एव दृश्यो द्रष्टा, न द्वेकस्यैकस्यां क्रियायां कर्तृकर्म-भावो युज्यते, भेदश्चेत्कथमभेदेन शक्यो द्रष्टुमित्याह—

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ॥

सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६६ ॥

यथाऽपोगोलकात्तप्तादग्निवर्णात्सकाशात्स्फुलिङ्गका अग्निकणा निःसरन्ति ततश्च लोहपिण्डात्परस्परतश्च भिन्ना इति गृह्यन्ते, तद्वत्परमात्मनः सकाशादात्मनो जीवाः प्रभवन्ति । आत्मन इति “ मुवः प्रभवः ” इतिसूत्रविहिता पञ्चमी । यथा हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । तेनायमर्थः—परमात्मनो जीवात्मानः प्रभवन्ति प्रकाशन्त इति परमात्मनश्च तत्प्रकाशनिमित्त्वात् ।

“ तस्य भासा सर्वमिदं विधाति ”

इति धृतिसिद्धम् । दिशब्दः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धं खल्वेतच्छ्रुतितः, धृतिकथं—

“ यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवम-

स्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे

देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ” इति ।

अयमर्थः—यथाऽग्नित्वेन विस्फुलिङ्गवर्तिनो लोहपिण्डवर्तिनश्चाग्नेरभेदेऽपि लोहगोलकतदेकदेशरूपोपाधिवशाद्देदयुद्धिव्यवहारौ भवतः । एवमन्तःकरण-रूपोपाधिभेदात्परमात्मनः परस्परतश्च जीवानां भेदः । स्वभाव[त]स्त्वग्निवद-भेद एव । तेनापाधिकभेदाश्रयो ध्यानध्येयभावः । स्वाभाविकभेदापेक्षमैकपद-र्शनमित्यविरोधः ॥ ६६ ॥

ननु यदि जीवः परेणाभिन्नस्तर्हि कथमसौ काम्यानि निषिद्धानि च कर्माणि स्वतन्त्रहेतूनि कुरुत इत्यत्राऽऽह—

तत्राऽऽत्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः ॥

करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्माधर्मोभयौश्रयम् ॥ ६७ ॥

तत्र परमात्मन एवोपहितस्य जीवत्वे स्थिते स जीवत्वमापन्न आत्मा किञ्चिदौदासीन्यं प्रच्युतिरूपं स्वयं स्वाश्रितं करोति । किञ्चित्तु यागादिकं

स्वभावतः करोति । स्व आत्मीयः स्वकीयकर्पाजितो देहा(ह)भावः स्वभावः । तत्र होमादिकमिदं करिष्य इत्येवमात्मकं मनोरूपं स्वभावत आत्मा करोति । मनोगतो हि यागादिकर्मविशेष आत्मकर्तृकः । न चान्यस्य व्यापारे कथमन्यस्य कर्तृत्वमिति वाच्यम् । दृष्टं हि रथेन गच्छत्यश्वेन गच्छतीति प्रयोगात्मतिपत्तेश्च । रथाश्वसमवेतेऽपि गमने रथिनोऽश्ववारस्य च कर्तृत्वम् । तत्र रथाश्वयोः करणत्वमेव तृतीयानिर्देशात् । न कर्तृत्वम् । येन रथप्रभृतेः प्रयोजककर्तृत्वमेव, न स्वतन्त्रकर्तृत्वमुच्यते । तेन बुद्धिशरीरेन्द्रियस्थे कर्मण्यात्मनः स्वतन्त्रं कर्तृत्वं युज्यते । यदीत्यमात्मनां कर्तृत्वं कथं तेषां केचिद्धर्मकारिणः केचिद्वाऽधर्मकारिण इत्यस्योचरं—करोति किञ्चिद्भ्यासादिति । येन खलु पूर्वेषु जन्मसु क्रियाऽभ्यस्ता, स उत्तरेष्वपि भवेषु धर्मं करोति । एवमधर्ममपि कश्चित् । ततश्च संस्कारवशात्किञ्चिदेव कर्म करोति, यथा कश्चिद्दने रज्यते, कश्चिद्धयने कश्चित्तपसीति । तथा कश्चित्पैशुन्ये कश्चिद्दिसायां कश्चित्पारुष्य इति । ततश्चाऽऽत्मनः सर्वज्ञस्याप्पनाद्युपाधियोगनिबन्धनाविधावशात्काम्पेषु निषिद्धेषु कर्मसु कर्तृतोपपद्यत इति ॥ ६७ ॥

यदि जीवपरयोरभेदः स्वाभाविकस्तर्हि जगत्कारणत्वाव्ययत्वबोधवृत्तादयः परमात्मधर्मा जीवेऽपि सन्ति ततश्च कथमसौ जात इत्युच्यत इत्यत्राऽऽह—

निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी ॥

अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते ॥ ६८ ॥

यद्यप्यजो जन्मरहित एव स्वभावतस्तथाऽपि जन्मवतः शरीरस्य ग्रहणादुपाधित्वेनाऽऽत्मनो(नः) स्वीकारात्तदुपाहितेरूपेण जात इत्युच्यते । तस्याजत्वे प्रमेये निमित्तत्वादिकं प्रमाणतयोपन्यस्य नियतोऽसौ निमित्तं कारणमविशेषात्सर्वस्य कार्यजातस्य, तस्मादजः । न च कार्यस्य सतैस्तत्त्वादेरिवास्य जगन्निमित्ता वाच्या । यस्मादक्षरोऽसंभवदवयवविशरणो निरवयवत्वात् । ननु निरवयवस्यापि कारणस्य कर्मणो गुणस्य च विनोक्षित्वं दृष्टम् । अतः कथमक्षर इत्यश्रोक्तं कर्तति । कर्ता स्वतन्त्रः । तेन परतन्त्राभ्यां गुणकर्मभ्यामन्यः स्वतन्त्रस्यैव निरवयवत्वं नित्यत्वं गमयति । सांख्यपरिकल्पितमन्यक्तमेव जगत्कर्तृ न पुनरात्मेतिनिरासाश्रोक्तं बोद्धेति । विविधभाववृत्तो-

१ क. 'बोद्धवत्वात्' । २ क. 'दा वक्ता वशी गुणी । अ' । प. ट. 'दा कर्मवशी गुणी । अ' ।

३ प. ट. 'वक्ता' । ४ प. ट. 'नात्तत्वं' ।

(यतिप्रकरणम् ४)

गायतनभोगप्रसाधनादिरचनपोषेतं जगत्प्राक्संप्रधार्याव्यक्तं न शक्नुयात्कर्तुम-
चेतनत्वात् । परमात्मा तु सकलमेव कार्यजातं विमलकरतल्लुलितामलकफ-
लवदाकलयतीति युक्ता तस्य कर्तृता । न चाल्यन्तविततस्य जगतः कथमात्मा
कर्तेति वाच्यम् । यस्मादसौ ब्रह्म वृहन्ननन्त इत्यर्थः । नच वाच्यमेकाकिनः
परमात्मनः स्वरूपतः सहायतश्च विलक्षणस्य कथमिव विलक्षणकार्यजनकत्व-
मिति । यतः स गुणी, गुणोऽत्र शक्तिः । अविशेषाच्च सर्वप्रकारा गम्यते ।
ततश्च सर्वप्रकारशक्तिपश्चाद्युज्यते तस्य विचित्रकार्यरचनाचतुरत्वम् । ननु च
सर्वशक्तिरप्ययं कार्यं कुर्वाणः कुलालादिवत्कारणादिसहकारिकारणकलाप-
मपेक्ष्यैव कर्ता भवेन्न पुनरद्वितीयः । नच जगत्सृष्टेः प्रागयं सद्वितीयः । अतोऽ-
स्य कर्तृत्वमनुपपन्नमित्यस्योत्तरं वशीति । वशी स्वच्छन्दोऽन्यानधीन इति
यावत् । अयमभिप्रायः—न तस्य जगत्कर्तृत्वमनुमानगम्यम् । यत्तर्केण वाध्यते ।
किं तु शास्त्रैकवेद्यं, शास्त्रं च—

“ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ”

इत्यादिकमेकाकिन एव परमात्मनः सकलकार्यकारितामाचष्टे । तस्य च
तर्कविरोधः शारीरकधीमांसाभ्यासशालिनामपरिहार एव ॥ ६८ ॥

सह दृष्टान्तेन शरीरग्रहणप्रकारमप्याह—

सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ॥

सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदत्ते भवन्नपि ॥ ६९ ॥

यथा जगत्सृष्ट्यादौ परमात्माऽऽकाशादीनर्थानेकोत्तरगुणान्सृजति ।
तत्राऽऽकाशस्य शब्द एको गुणः, स च स्पर्शश्च वायोः, तौ च रूपं तेजसः,
ते च रसश्चाम्भसः, गन्धः पञ्चमः क्षितेः । एवमाकाशादीनामेकोत्तरगुणता ।
तान्यथोत्पादयति तथा भवञ्जायमानस्तानेवाऽऽकाशादीन्शरीरारम्भकतया
स्वी कुर्वते ॥ ६९ ॥

आकाशादिस्वीकारप्रकारमाह—

बाहुत्याऽऽप्यायते सूर्यस्तस्माद्दृष्टिरथौषधिः ॥

तदन्नं रसरूपेण शुकत्वमुपगच्छति ॥ ७० ॥

स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुकशोणिते ॥

पञ्च धातुस्वयं पृष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७१ ॥

आहुत्या च पुरोडाशादिकया यथाविध्यनुष्ठिताया सूर्यः सूर्यमण्डलमा-
 प्यापते रसेनोपचितं क्रियते । तस्मात्सूर्यमण्डलादृष्टिः । दृष्टितथैवधिर्त्रि-
 ष्णादिः । जात्यभिप्रायकमेकवचनम् । तस्या ओषधेः संबन्धोदनाद्यन्नं स्त्रीपुं-
 साभ्यां समभ्यवहृतं रसलोहितादिपरिणतिपरम्परया शुकत्वं वीजत्वं स्त्रीपुं-
 सयोः शरीरे प्रतिपद्यते । तत ऋतुकाले तयोः संयोगे मिथुनीभावे यद्विशुद्धं
 वातपित्तायनुपहतं शुक्रं शोणितं च परस्परसमाहृतमेकत्वमुपगतम् । तत्र ये
 नभःप्रभृतयः पञ्च धातवस्तान्युगपदेकदैव शरीरार्थं स्वयं पट्ट आदत्ते ।
 आत्माऽपि धातुशब्दवाच्य इति ज्ञापयितुं पट्टग्रहणम् । प्रभुर्जगत्स्वामी ।
 तत्स्वामित्वं चास्य परमात्मांशत्वात् । तदुक्तं श्रीभगवता गीतासु—

“ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

किं च—

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ॥

धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाऽहंकार एव च ॥ ७२ ॥

प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषो भवाभावौ ॥

तस्यैतदार्षेजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७३ ॥

तस्य जीवस्थानादेः शरीरादिमिच्छत इन्द्रियादिकमात्मजमात्मार्जितध-
 र्माधर्मजन्यत्वात् । इन्द्रियाणि बाह्यकरणानि वक्ष्यमाणानि । मनोऽन्तःकरणम् ।
 प्राणः पञ्चदशः शरीरो वायुः । ज्ञानमवघोषः । आयुः प्राणधारणम् । सुख-
 माहादः । धृतिः शरीरेन्द्रियस्थैर्यम् । धारणा स्मरणशक्तिः । प्रेरणमिन्द्रिया-
 णाम् । दुःखं पीडा । इच्छा रागः । अहंकारोऽभिमानः । प्रयत्न उद्यमः ।
 आकृतिर्जातिः, स्वरनरतिर्यक्त्वादिशरीरावयवसंस्थौनविशेषो वा । वर्णो
 ब्राह्मणत्वादिर्गौरत्वादिर्वा । स्वरो ध्वनिः, द्वेषोऽपीतिः, भवाभावौ विभवतद्वि-
 पर्ययौ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

अर्थातरस्यापि शुक्रशोणितस्य महाकार्यार्षेणैवैपयिकक्रममाह—

प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुर्विमूर्छितः ॥

मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गिन्द्रियैर्युतः ॥ ७४ ॥

(यतिप्रकरणम् ४)

पूर्वोक्तः पञ्चभूतात्मको धातुः प्रथमे गर्भमासि संक्लेदभूतः परित्यक्तात्यन्तद्रवत्वाभिमुखितो घनावस्थां प्राप्तुमुन्मुखो भवति पय इवाऽऽम्लद्रव्यसंपृक्तम् । द्वितीये तु मासि तच्छुक्रशोणितमर्बुदं भवति, विवृदं भवतीत्यर्थः । अर्बुदं विवृद्धमांसात्मको व्याधिविशेषः । तत्सदृशं भवतीत्यर्थः । तृतीये मास्यङ्गैः शिरःप्रभृतिभिरिन्द्रियैरिन्द्रियायतनैः कर्णनयननासिकादिभिर्जिह्वापाण्यादिभिश्च युक्तो भवति । अङ्गेन्द्रियाणामुत्पत्त्यनुकूलसूक्ष्मतरावयवसंस्थित्युपक्रमो भवतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

तृतीये(य) मासगतमेवाऽऽन्तरकार्यान्तरमाह—

आकाशालाघवं सौक्ष्म्यं शब्दश्रोत्रबलादिकम् ॥

वायोस्तु स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७५ ॥

पित्तात्तु दर्शनं पक्तिमौष्ण्यं रूपं प्रकाशताम् ॥

रसेभ्यो रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्रवम् ॥ ७६ ॥

भ्रूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च ॥

आत्मा गृह्णात्यजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः ॥ ७७ ॥

लाघवमनुकृत्वम् । सौक्ष्म्यं शरीरान्ताः स्थितस्य स्वेदादेर्वह्निर्निर्गमं प्रत्यविरोधकत्वम् । उच्चारणादौ सति शब्दसिद्धिसाधर्म्यम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । बलं सामर्थ्यम् । आदिशब्दादभ्या(ञ्जा)दिसुपिरपरिग्रहः । एतत्सर्वमाकाशात्तृतीये मास्यजोऽपि जायमाने शरीर आत्मा गृह्णाति । एवं वायोः स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं चेष्टां स्पन्दनं व्यूहनमवयवविभागं रौक्ष्यं खरस्पर्शताम् । पित्ताचेजसस्तु दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं पक्तिं भुक्तस्य परिणतिमौष्ण्यं गाम्राणां रूपं गौरत्वादि प्रकाशतां कान्तिमप्याम् । रसेभ्यो जलेभ्यस्तु रसनं रसोपलम्भकमिन्द्रियं शैत्यं गात्रेषु । स्नेहमहसत्त्वम् । क्लेदमार्द्रत्वम् । भ्रूमेस्तु गन्धं, घ्राणं गन्धग्राहकमिन्द्रियम् । गौरवं भारवस्त्वम् । मूर्तिः काठिन्यम् । एतत्सर्वं तृतीये मास्यात्मा गृहीत्वा चतुर्थे मासि स्पन्दते गात्रं कम्पयतीत्यर्थः । अत्र गर्भोपनिषत्—

“ आकाशाच्छब्दः श्रोत्रं व्यक्तता सर्वाच्छिद्रसमूहः । तथा शौर्यामर्ष-

तैक्ष्ण्यपक्त्वौष्ण्यभ्रान्निष्णुतासंतापवर्णरूपेन्द्रियाणि तैजसानि ”

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

चतुर्थे मासि गर्भरक्षार्थं यत्कार्यं तदाह—

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥

वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥७८॥

गर्भवत्याऽपेक्षितं वस्तु दोहदः, तस्याप्रदानेन गर्भस्य दोषो व्याध्यादि-
विरूपताऽङ्गविकलता मरणं वा स्यात् । एतस्माद्धेतोः स्त्रियाः प्रियं कार्यम् ।
दोहदो देय इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

किं च—

स्थैर्यं चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः ॥

पष्ठे बलस्य वर्णस्य नखरोम्णां च संभवः ॥ ७९ ॥

चतुर्थे गर्भमासे गर्भाङ्गानां(णां) शिरःप्रभृतीनां दार्ढ्यं भवति । पञ्चमे तु
शोणितोद्भवः । शोणितस्य रक्तस्योद्भवः । बलवर्णनखतनूहृणां पष्ठे मासि
संभवो वेदितव्यः ॥ ७९ ॥

किं च—

मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः ॥

सप्तमे वाऽष्टमे वाऽपि त्वङ्गमांसस्मृतिमानपि ॥ ८० ॥

मनसाऽन्तःकरणेन चैतन्येन विषयमकाशेन नाडीभिर्द(र्ध)मनीप्रभृतिभिः
स्नायुभिरस्थिवन्धनैः शिराभिः सकलशरीरनिबन्धनीभी रज्जुतुल्याभिर्युतः
सप्तमे मास्यसौ गर्भो भवति । अष्टमे त्वचा मांसेन स्मृत्या चोपेतो भवतीति
वेदितव्यम् ॥ ८० ॥

अपि च—

पुनर्गर्भं पुनर्धात्रीमोजस्तस्य प्रधावति ॥

अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८१ ॥

गर्भस्याष्टमे मास्योजो जीवनहेतुर्वलं धात्रीं नाभिमाप्यादिकां गर्भं च प्रति
धावति । अत एवाष्टमे मासि जातः प्राणी न चिरं जीवति ॥ ८१ ॥

नवमे दशमे मासि प्रबलेः सूतिमासुतैः ॥

निःसार्यते वाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सज्वरः ॥ ८२ ॥

(यतिप्रकरणम् ५)

नवमे दशमे मासि प्रबलैर्वलयत्तरैः प्रसवहेतुभिर्वातैर्वन्नच्छिद्रेण योनिद्वारेण निःसार्यते प्रेर्यते वाण इवास्वतन्नः । तस्यां दशायां जातो जन्तुर्ज्वरवान्भवति, निरतिशयदुःखातिशयवशात् ॥ ८२ ॥

अथ शरीरं निरूपयति—

तस्य षोढा शरीराणि पट् त्वंच धारयन्ति च ॥

पडङ्गानि तथोऽस्थीनि सह पष्ट्या शतत्रयम् ॥ ८३ ॥

जरायुजगण्डजं स्वेदजमुद्भिज्जपातिवाहिकं यावनार्णायमिति पट्पकाराणि तस्य जविस्य शरीराणि, तानि पडपि त्वचं धारयन्ति । पण्णां स्वगेव नियता, अन्यद्वक्ष्यमाणं पडद्वत्वादिकमनियतमिति ज्ञापयितुं पुनः पद्ग्रहणम् । अण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां पडद्वत्वाद्यभावात् । पडङ्गानीत्यादिना मनुष्यशरीरमेव निरूपयति । अत एव वक्ष्यति—

“ इत्येतदस्थिरं वर्णं यस्य मोक्षाय कृत्वसौ ” इति ।

शिरः पाणी पादौ मध्यकाय इति पडङ्गानि । अस्थीनि च पञ्चधिकशतत्रयसंख्याकानि मनुष्यशरीरं धारयतीति बहुवचनान्तमपि संबन्धवशादेकवचनान्ततया विपरिणमनीयम् ॥ ८३ ॥

उक्तामस्थिसंख्यामुपपादयितुमाह—

स्थालैः सह चतुःपष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः ॥

पाणिपादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम् ॥ ८४ ॥

दन्ता द्वात्रिंशत् । द्वात्रिंशदेव तेषां स्थालसंज्ञकायतनास्थीनि । एवं सस्थाला दन्ताश्चतुःपष्टिर्भवन्ति । स्थालैरिति विस्पष्टार्थः पाठः, स्थालास्थिभिः सहेत्यर्थः । नखाश्च विंशतिः । तासां च शलाकानां स्थानमस्थिचतुष्टयम् । एवमष्टोत्तरास्थिशतम् ॥ ८४ ॥

पष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पाण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् ॥

चत्वार्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु ॥ ८५ ॥

एकैकस्यामङ्गुल्यामस्थित्रयं ततश्च सर्वासामङ्गुलीनां पष्टिरस्थीनि । पादयोः पश्चिमौ भागौ पाण्यौ, तयोरस्थिद्वयम् । जङ्घापाण्योः संधिप्रदेशावन्तर्बहिर्वस्थितौ । एकत्र पादे गुल्फौ । ततश्च पादयोर्गुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि । अस्-

त्रिरेवारत्रिकः । यद्यप्यरत्रिशब्दो वाह्य एव वर्तते, तथाऽप्यत्रास्थिचतुष्टय-
संख्यासंपर्यर्थं प्रयुज्यमानः समग्रमेव हस्तमाह । एवमरत्रिकास्थीनि चत्वारि-
भवन्ति । जह्याशब्दोऽप्यत्र समस्तपादवचनः । तथा च जह्ययोरपि चत्वार्ये-
वास्थीनि । एषा चतुःसप्ततिः पूर्वेणाष्टशतेन सह द्वाशीतं (अशीति) शतम् ॥ ८५ ॥

किं च—

द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे ॥

अक्षतालूपके श्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८६ ॥

जानुनी जह्योरुसंधी । कपोलौ गळौ । ऊरु सक्थिनी, ते च फलका-
कारे । अंसौ बाहुमूले । तथा—अक्षतालूपके नेत्रप्रान्तास्थिनी, श्रोणीफलके
जह्यास्पष्टमध्यदेशौ । एतत्समुद्भवे मत्यभिधानं द्वे द्वे अस्थिनी । एवंविधया
संख्यया सह चतुर्नवत्यधिकं शतम् ॥ ८६ ॥

किं च—

भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥

ग्रीवा पञ्चदशास्थीनि जत्र्वेकं च तथा हनुः ॥ ८७ ॥

भगास्थि उपस्थास्थ्येकम् । पृष्ठे पञ्चचत्वारिंशत् । ग्रीवायां पञ्चदश । जत्रुणि
उरौसयोः संधावेकम् । हनुश्चिबुकं तदप्येकास्थि । सैषा त्रिपष्टिः पूर्वया संख्यया
सह शतद्वयं सप्तपञ्चाशदधिकम् ॥ ८७ ॥

किं च—

तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका ॥

पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ॥ ८८ ॥

तन्मूले हनुमूले द्वे अस्थिनी, तथा ललाटास्थ्येकं, तथाऽक्ष्णोर्द्वे, गण्डयोर्द्वे,
कपोलाक्षिमध्यमदेशौ गण्डौ । नासा घनसंज्ञकेनास्थ्या वेदितव्या । तेनैतद-
स्थ्येकं, पार्श्वका बहुकयस्ताः स्थालकैर्बुदसंज्ञकैश्चास्थिभिः सार्धं द्वासप्ततिः ।
पूर्वैरष्टाभिः सार्धमशीतिः । पूर्वसंख्यया सह सप्तत्रिंशदधिकं शतत्रयम् ॥ ८८ ॥

किं च—

द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा ॥

उरःसप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ८९ ॥

भूर्धर्ममध्यमदेशौ शङ्खकौ नामास्थिनी शिरःसंघन्धीनि कपालाकाराणि

(यतिप्रकरणम् ५)

चत्वारि । यत्तु “ नवकपालं वै शिरः ” इति श्रुतिवचनम् । तत्र शिरःशब्दः समुखे शिरसि वर्तते । अत्र तु सुत्तरहिते, तेनाविरोधः । उरो वक्षस्तस्य सप्त-दश, तथा त्रयोविंशतिः पूर्वसंख्योपेताः पञ्चदशिकं शतत्रयम् । एवं पुरुषस्य मनुष्यशरीरस्य शरीराणामस्थिसंख्यासंग्रहः ॥ ८९ ॥

शरीरं निरूप्येन्द्रियाणि निरूपणीयानि शरीरायत्तत्वात्तेषाम् । तानि चातीन्द्रियाणीति नासिकाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिगन्धाद्यनुभवबलेन कल्प्यानि । अतो विषयनिरूपणमुखेन नासिकादिशब्दलक्षणीयतया घ्राणादीनि ज्ञानेन्द्रियाण्याह—

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः ॥

नासिकालोचने जिह्वा त्वक्श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च ॥९०॥

गन्धादयो विषयास्तद्ग्राहकाणि नासिकाद्यधिष्ठानानि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च वेदितव्यानीति तात्पर्यार्थः । विषयशब्दप्रयोगाच्च गन्धादीनां नियतो ग्राह्यभाव इति गमयति । अन्य(नन्य)त्रभावे(वो) हि विषयशब्दः प्रयुज्यते, तेन गन्धेषु-व यत्साक्षात्कारयति नासिकाधिष्ठानं तदेकमिन्द्रियम् । तथा चान्वर्यो जिघ्र-त्यनेनेति व्युत्पत्त्या घ्राणशब्दः । एवं गुणानां मध्ये रूपस्यैव साक्षात्कारनि-मित्तं नयनायतनमपरमिन्द्रियम् । चष्टेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र चक्षुःशब्दः प्रयु-ज्यते । तथा रसं प्रत्येकं कारणं जिह्वायतनं रसनेन्द्रियमिन्द्रियान्तरेभ्योऽन्यत् । एवमेव स्पर्शमात्रोपलम्भहेतुस्त्वगायतनं स्पर्शनम् । तथैव शब्दैकग्राहकं श्रोत्रम् ॥ ९० ॥

जातस्य शरीरिणः प्राग्ज्ञानेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते, ततः कर्मेन्द्रियाणीति ज्ञानेन्द्रियेभ्यः पश्चात्कर्मेन्द्रियाण्याह—

हस्तौ पायुरुपस्थश्च जिह्वा पादौ च पञ्च च ॥

कर्मेन्द्रियाणि जानीति मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ९१ ॥

हस्ताद्यधिष्ठानानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियानि कल्पयमानानि कर्मेन्द्रि-याणि । तत्राऽऽदानलक्षणस्यैव कर्मणः कारणं हस्ताधिष्ठानं हस्तशब्दवाच्य-मेवैकमिन्द्रियम् । अपरं तु मूत्रपुरीषविसर्गकर्मकरणतयोच्चेयं पाद्वधिष्ठानं तच्छब्दलक्षणीयम् । तृतीयं तु शुक्रशोणितविसर्गोपलक्षितानन्दविशेषकरणमुप-

१ क. 'नुभावेन' । २ क. 'न्धावमेव यः साक्षात्करोति' । ३ घ. छ. तत्र 'यो' । ४ क. 'करणं' ।

५ क. 'परस्य य अि' । ६ क. 'नीयान्मन' । ७ घ. तत्र 'दा' । ८ घ. 'गैकारणतयोपात्तं पा' ।

९ क. 'पकार' ।

स्थशब्दवाच्यं मजननायतनमुपस्थशब्देनैवेति लक्ष्यते । अपरं तु गतिरूपकर्म-
कारणं पादद्वयाधिष्ठानं पादाविति लक्ष्यते । ऋषाहारंकरणं तु जिह्वायतनत्वा-
ज्जिह्वाशब्दलक्ष्यमिन्द्रियम् । उन्मेषनिमेषात्मकं कर्म नेन्द्रियविशेषकल्पकं वायु-
मात्रसाध्यत्वात् । दृष्टं हि वनस्पतिपर्णादीं तथाविधं कर्म वायुसाध्यम् । मन-
आन्तःकरणं तच्चोभयात्मकं ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकम् । हे मुनयो जानीत, अन्य-
विषये मनसि न घ्राणादिकं नापि हस्तादिकं स्वकार्यपर्याप्तं भवतीति ।

मनुः—“ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थौ हस्तपादौ वाक्चैव दशमी स्मृता ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पात्रादीनि प्रचक्षते ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।

यस्मिञ्जिते जितवितौ भवतः पञ्चमी गुणौ ” ॥ ९१ ॥

इन्द्रियाणामायतनान्युक्तानि प्राणस्य कोष्ठस्य पञ्चदत्तेर्वायोरायतनानि
तज्जगार्थमिदानीमाह—

नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शंङ्खकौ तथा ॥

मूर्धा सकण्ठहृदयः प्राणस्याऽऽयतनानि तु ॥ ९२ ॥

नाभ्यादीनि प्राणस्याऽऽयतनानि स्थानान्येष्वायतमानः प्राणः स्वकार्यं
करोति । तस्मात्तं वशीकर्तुमेषु स्थानेषु धारयेत् । औजो नाम हृदयकमल-
वति द्रवं किञ्चिद्रूपम् । मसिद्धमन्यत् ॥ ९२ ॥

मपञ्चन जठरावयवानाह—

वपा वसाऽवहननं नाभिः क्लोम यकृत्स्थिहा ॥

शुद्रान्त्रं वृक्ककौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९३ ॥

जामाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदं एव च ॥

उत्तरो च गुदौ कोष्ठौ(प्रचो) विस्तरौऽयमुदाहृतः॥९४॥

वपादिगणोऽर्धगणः प्राणायतनविस्तारत्वेनोदाहृतः । वपावसे मसिद्धे ।
अवहननं यहाँकिरैः पुष्पुस इति कीर्त्यते । क्लोम सट्टकं याज्ञिकमसिद्धम् ।
पठ्ठग्रीह्वस्तय आयुर्वेदे मसिद्धाः । शुद्राद्यं सूक्ष्माद्यम् । पुरीषाधानं पकानयः ।

(यतिप्रकरणम् ५)

अपक्वस्थानमाशाशयः । बाह्याद्गुदमण्डलादन्तर्व्यवस्थितं मण्डलद्वयमुत्तरो गुदी ।
एष कोष्ठयो जाठरो विस्तार उक्तः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

अधुना सकलं शरीरं प्रपञ्चेनाऽऽह—

कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपुत्रकौ ॥

कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तावेष्टावोष्ठौ कुकुन्दरे ॥ ९५ ॥

वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्को श्लेष्मसंघातकौ स्तनौ ॥

उपजिह्वास्फिजौ(चौ) बाहू जङ्घोरुपु च पिण्डिकाः ॥ ९६ ॥

तालूदरं वस्तिशीर्षं चिवुकं गलशृण्डिके ॥

ज्वटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके ॥ ९७ ॥

कनीनिके नेत्रतारे । अक्षिकूटे पक्ष्मणी । शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपुत्रकौ
कर्णशङ्खौ । दन्तावेष्टौ दन्तपालपौ । कुकुन्दरे नितम्बकूपकौ । वङ्क्षणौ जघ-
नोरुसंधी । वृक्कौ मांसपिण्डौ तौ च श्लेष्मसंघातकौ । उपजिह्वा प्रतिजिह्वा ।
स्फिजौ(चौ) कटी । जङ्घयोरुर्वोश्च व्यवस्थिताः पिण्डाकारा मांसपिण्डिकाः ।
उदरं कोष्ठमुपिरम् । चिवुकं हनुः । गलशृण्डिके कण्ठावयवविशेषौ । अत्रुदः
शरीरं छिद्रम् । प्रसिद्धमन्यत् । शरीरमेव शरीरकम् । तत्रैतानि स्थानानि
स्थितिनिमित्तानि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

+अक्षिवर्णचतुष्कं च पद्मस्तहृदयानि च ॥

नव च्छिद्राणि तान्येव प्राणस्याऽऽयतनानि तु ॥ ९८ ॥

अक्षणोर्वर्णचतुष्कं शुक्रे द्वे कृष्णे द्वे मण्डले चैवं चतुष्कम् । पादौ हस्तौ च
हृदयम् । यानि च नव च्छिद्राणि गुदं प्रजननमास्यं नासिके अक्षिणी कर्णा-
वित्येतानि च प्राणायतनानि ॥ ९८ ॥

तथो—

शिराः शतानि सप्तैव नव स्यायुशतानि च ॥

धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशिशतानि च ॥ ९९ ॥

+ अक्षिवर्णचतुष्कं चेति पाठो मिताक्षरायाम् ।

शिरा वातपित्तश्लेष्मवहा नाड्यः । तासां नाभिसमुद्भूतानां सर्वतः सकल-
शरीरव्यापिनीनां प्रधानभूतानां सप्त शतानि । यास्तु पलाशपर्णतन्तुवच्छि-
राभ्योऽन्याः शिराः षट्चास्ता अनन्तास्तथा स्नायूनामस्थिसंबन्धवन्धनहे-
त्नां नव शतानि, धमनीनां तु वायुमवाहिनीनां नाडीनां द्वे शते । पेशीनां
शुद्धरूपमांसपिण्डानां पञ्च शतानि भवन्ति ॥ ९९ ॥

स्थूलधमनीनामुक्ता संख्या, इदानीं शुद्धधमनीनामाह—

एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च ॥

षट्पञ्चाशच्च जानीत शिरा धमनिसंज्ञिताः ॥ १०० ॥

धमनिसंज्ञिताः शिराः षट्पञ्चाशदधिकनवशतसहितान्येकोनत्रिंशल्लक्षाणि
नव शतानि षट्पञ्चाशच्च धमन्यः ॥ १०० ॥

किं च—

त्रयो लक्षाश्च विज्ञेयाः केशश्मश्रु शरीरिणाम् ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च संधिशते तथा ॥ १०१ ॥

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च ॥

सप्तपष्टिस्तथा लक्षाः सार्धाः स्वेदायनैः सह ॥ १०२ ॥

वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः ॥

यद्यप्येकोऽनुवेदैषां भावानां चैव संस्थितिम् ॥ १०३ ॥

केशाश्च श्मश्रूणि च केशश्मश्रु तस्य त्रयो लक्षा ज्ञेयाः । तस्यैत्यध्याहार्यम् ।
तथा मर्मणां सप्तोत्तरं शतं वेदितव्यम् । यत्र हतो त्रियते स देहदेशो मर्म ।
अस्थिसंधीनां द्वे शते ज्ञेये । रोम्णां स्वेदायनानां च मिलितानां चतुष्पञ्चा-
शत्कोट्यो लक्षाणां च सप्तपष्टिर्लक्षार्थं च ज्ञेयम् । स्वेदायनं स्वेदद्वारम् ।
एतानि स्वेदायनानि वायवीयैः परमाणुभिस्त्रसरेणुषुष्ठांशैर्विभक्ताः शरीरप-
रमाणव इति मत्येकं परिमाणतो ज्ञेयानि । परमाणुपरिमितमेकैकं स्वेदायनमि-
त्यर्थः । ततश्चास्मदीपमत्प्रज्ञायोग्यत्वाच्चदस्माभिर्नोपलक्ष्यते न पुनरस-
त्त्वात् । एषां त्रि(द्वि)रादिभावानामुक्तसंख्यासंस्थितिं यद्येकोऽपि योगीश्वरो
योगप्रभावादनुवेद जानाति, न सर्वलोकः, तथाऽप्यसौ मर्त्या तत्संवेदनस्य

प्रमाणत्वात् । एवं च वदता मयैतद्योगबलेन विदितमिति सूत्रं प्रमाणमावेदितं भवति ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

किं च—

रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश ॥

सप्तैव तु पुरीपस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०४ ॥

पट्टं श्लेष्मा पञ्च पित्तं च चत्वारो मूत्रमेव च ॥

वसा त्रयो द्वौ तु भेदो मज्जैकोऽर्धं तु मस्तके ॥ १०५ ॥

श्लेष्मोजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव च ॥

भुक्तस्वान्नस्य साररूपः परिणामो रसस्तस्याञ्जलयो नव विज्ञेयाः । शरीरारम्भ[क]पार्थिवद्रव्यानुग्राहकस्य जलस्य दश । पुरीपस्य सप्त । अर्धं रक्तस्य । श्लेष्मणः पट्टं । पित्तस्य पञ्च । मूत्रस्य चत्वारः । वसायाः शरीरस्नेहस्य त्रयः । भेदसो मांसाभ्यन्तरवर्तिनो धातुविशेषस्य द्वौ । अस्थिमध्यस्थधातुविशेषस्य मज्जासंज्ञकस्यैकः । अर्धं अजलिर्मस्तके । श्लेष्मण ओजसस्तावदेवाञ्जल्पार्धमेव । हृदपवर्ती जीवनहेतुर्द्रव्यविशेष ओजः । रेतसोऽप्यञ्जल्पार्धमेव ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

कृतस्य शरीरनिरूपणस्य मयोजनमाह—

इत्येतदस्थिरं वर्त्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ १०६ ॥

एवमेतद्वर्त्म शरीरमस्थिरं यस्य पुरुषविशेषस्य मोक्षाय संपद्यते स कृती पण्डितः । अस्थिरेणापि शरीरेण मोक्षः साध्यत इति तात्पर्यार्थः ॥ १०६ ॥

एवं नित्यात्मनः शरीरस्य त्रिवैकैर्धमनित्यत्वमुक्तम् । अपुनोक्तार्था परमात्माभिन्नज्ञेयज्ञोपासनापामसमर्प्य प्रति प्रकारान्तरेणाऽऽप्तोपासनामाह—

द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादग्निनिःसृताः ॥

+हिता नाम हि ता नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ १०७ ॥

मण्डलं तस्य मध्यस्थ जात्मा दीप इवाचलः ॥

स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥ १०८ ॥

+ नित्यात्मात्मन्य- एतत् उपलब्धते त दया—“देवदेव न न माध्य” इति ।

१ घ मूर्ध । २ घ ट मूले न । ३ घ ट 'वर्ध' वि । ४ घ ट 'जा' वि ।

या हृदयकमलप्रदेशादग्निनिःसृता र्ध्वार्धास्तिर्यक्प्रवृत्तास्ता हितासंज्ञिता
 द्वाप्तप्रतिसहस्रसंरूपाका नाड्यः । हि मसिद्धौ । तासां नाडीनां मध्ये हृदयाकाशे
 नाशिमभं चन्द्रतुल्यमण्डलं तस्य मध्य आत्मा निश्चलो दीप इव स्थितो यः स ज्ञेयः
 साक्षात्कार्यः । दीप इवेति वदतोऽयमभिप्रायः—यथा दीपो दीपान्तरमन्तरेणैव
 स्वयं प्रकाशते प्रकाशयति च चक्षुर्विषयमेवमात्माऽपि सर्वस्य प्रकाशकः प्रका-
 शकान्तरमन्तरेण स्वयं प्रकाशते प्रकाशयति च सकलवस्तुजातमिति । एतमात्मानं
 विदित्वा साक्षात्कृत्येह संसारे पुनर्न जायते । आत्यन्तिकः शरीरच्छेदो भव-
 तीत्यर्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अपवर्गहेतुतप्तोक्तं परमात्मज्ञानं प्रत्युपायमाह—

ज्ञेयं चाऽऽरण्यकमहं यदादित्यादवासवान् ॥

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता ॥ १०९ ॥

यदादित्यादारण्यकमधीतवान्, यच्च मया योगशास्त्रं मणीतम्, तदुभयं
 योगं प्राप्तुकामेनार्थतो ज्ञेयम् । मदर्शनार्थं चैतत् । तेनान्यानप्युपनिषद्योगशा-
 स्त्राणि ज्ञेयान्येव । अरण्याध्येयं ब्रह्माऽऽरण्यकं, जीवपरमात्मनोरभेदविज्ञानं
 विषयान्तरासंभिन्नं योगः । तथा च विष्णुपुराणम्—

“ आत्मप्रयत्नेनापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।

तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ” ॥

देवलः—“ विषयेभ्यो निवर्त्याभिप्रेतेऽर्थे मनसोऽवस्थापनं योगः ” ।

दक्षः—“ वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेप्रज्ञः परमात्मनि ।

एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ” ॥

उक्तं योगशास्त्रं मत्प्रोक्तमित्यस्योपलक्षकत्वं, तत्र यान्युपलक्षणीयानि तानि
 कानिचित्कृते(हे)श्वतो निर्दिश्यन्ते । तत्र देवलः—

“ अथातो धर्मवर्जितत्वाद्य तिर्यग्योन्यां पुरुषार्थोपदेशः ।

देवमानुषयोर्द्विविधः पुरुषार्थः—अभ्युदयो निःश्रेयसमिति ।

तयोरभ्युदयः पूर्वोक्तः । द्विविधं निःश्रेयसम्—सारूप्य-

योगाविति । पद्यविशानितस्त्वज्ञानं सारूप्यम् । विषयेभ्यो

निवर्त्याभिप्रेतेऽर्थे मनसोऽवस्था[प]नं योगः । उभयप्रपञ्च-

१ क. 'नन्तं विनैव इत्थं प्रकाशते प्रकाशयति च सकल वस्तुजातं तथाऽयमात्मेति । ए' ।

२ क. छ. 'ज्ञाने' । ३ प. छ. 'मिषयो' । ४ प. छ. 'तमावे' ।

(यतिप्रकरणम् ५)

र्ग(गः)कलम् । जन्ममरणदुःखयोरत्यन्ताभावोऽपवर्गः । एतौ
सांख्ययोगौ चाधिकृत्य वैर्युक्तिः समयतश्च पूर्वप्रणी-
तानि विशालानि मन्मीराणि तन्त्राणीह संश्लिष्योद्देशतो
वक्ष्यन्ते । तत्र सांख्यानामेका मूलप्रकृतिः । सप्त प्रकृ-
तिविकृतयः । पञ्च तन्मात्राणि । षोडश विकाराः ।
पञ्च पञ्चेन्द्रियाणि । अर्षाच्च(श्च) पञ्चभूतविशेषाः ।
त्रयोदश करणानि । त्रीण्यन्तःकरणानि । चतस्रश्च-
तस्रो मातृजाः पितृजाश्च कोशाः । पञ्च वायुविशेषाः ।
त्रयो गुणाः । त्रिविधो बन्धः । त्रयो बन्धहेतवः । द्वौ
बन्धरागौ । त्रीणि प्रमाणानि । त्रिविधं दुःखम् । चतुर्विधः
प्रत्ययवर्गः । तथा द्विविधः सर्गः । तथा विपर्ययः पञ्च-
विधः । अशक्तिरष्टाविंशतिविधा । तुष्टिर्नवविधा ।
सिद्धिरष्टविधेति प्रत्ययभेदाः पञ्चाशत् ।

अस्तिश्वमेकत्वमथार्थवत्त्वं परार्थमन्यत्वमथो* निवृत्तिः ।

योगो वियोगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य + च शेषवृत्तिः ॥

इति दश मूलिकार्षाः । अथ मूलप्रकृतिरुच्यक्तमहान-
हंकारः पञ्च तन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः । शब्दत-
न्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रसतन्मात्रं रूपतन्मात्रं गन्धत-
न्मात्रमिति तन्मात्राणि । द्विविधानीन्द्रियाणि । भूत-
विशेषाश्च विकाराः । चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वात्वचो
मुदीनीन्द्रियाणि । रूपशब्दगन्धरसस्पर्शास्तेषामर्षाः ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाणि । माषणं क्रिया
गमनमुत्सर्गं आनन्द एषां कर्माणि । वाय्वन्यवाकाश-
पृथिव्यो भूतविशेषाः । दशेन्द्रियाणि बुद्ध्यहंकारमनांसि
च करणानि । तेषु मनोबुद्ध्यहंकाराश्चान्तःकरणानि ।
दश बहिष्करणानीन्द्रियाणि च गुणताभ्यलक्षणमन्वकं
प्रधानं प्रकृतिविधानमित्यनर्धान्तरम् । अध्यवसायलक्षणा

* तत्रसमासग्रन्थे परार्थमन्यत्वमकर्तृता चेत्पुनस्तस्यैव पाठ । + तत्रसमासग्रन्थे विशेषाति-
रिति पाठस्तथाह्वाप्रपि तत्रोपलभ्यते ।

महान्बुद्धिर्मतिरुपलब्धिविरित्यनर्थान्तरम् । अभिमान-
लक्षणोऽहंकारो वैकारिकोऽभिमान इत्यनर्थान्तरम् । नै
पूर्वपूर्विका प्रकृतिः । प्रकृतेर्महानुत्पद्यते, ततोऽहंकारः ।
अहंकारात्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च, तन्मात्रेभ्यो विशेषा
इत्युत्पत्तिक्रमः । यो यस्मादुत्पद्यते स तस्मिंही-
यत इति वाऽप्ययं(य)क्रमः ” ।

यमः—“ मनो बुद्धिरहंकारः रवानिलाग्निमलानि भूः ।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराः षोडशपरे ॥
श्रोत्राक्षिरसनघ्राणत्वचः संकल्प एव च ।
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धवाक्पाणिपायवः ॥
पादाद्युपस्थ इति ते विकाराः षोडश स्मृताः ।
चतुर्विंशकमित्येतज्ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ॥
पञ्चविंशकमव्यक्तं पद्विंशः पुरुषोत्तमः ।
एतज्ज्ञात्वा तु मुच्यन्ते यतयः शान्तबुद्धयः ॥
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र यत्राऽऽश्रमे रतः ।
प्रकृतिज्ञो विकारज्ञो याति विष्णोः परं पदम् ” इति ॥१०९॥

यध्येयमुक्तं तत्प्रयोगकयनायाऽऽह—

अनन्यविषय कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम् ॥

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥११०॥

अन्तःकरणसामग्र्यैकत्र स्पष्टीकृतः संकल्पादिदर्शनात्सर्वव्यापित्वे सत्यपि ।
यथा बद्धेः सकलकाष्ठव्यापित्वे सति यथैव मयनादिसामग्री भवति, तत्र स्पष्ट
उपलभ्यते । ध्येयोऽसावात्मा पूर्वोक्तफलसिद्धयर्थम् । कथम् । अनन्यविषयं
कृत्वा । किं, मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियं, विषयान्तरैत्वानिषेधेनाऽऽत्मविषयत्वप्रतिप-
द्वर्धमनन्यविषयग्रहणम् । अन्यथाऽऽत्मनो विषयत्वानिषेधेन तद्ध्यानानुपपत्तिः ।
नहि निर्विषयं मनः प्रवर्तते नापि बुद्धिस्मृती, स्मृतेरनुभूतविषयत्वात् । न
चेन्द्रियस्याविषयत्वे संवेदनम् । तस्मात्त्रैवाऽऽत्मनि विषयता निषिध्यते । तेन
यदपि पा(प)नञ्जालिनोक्तम्—“ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ” इति, तदप्यनेनैवाभि-
भाषेणैतरथाऽपि चित्तवृत्तेरभाव इत्यभिन्नपितासिद्धिः समुच्छिन्नाकारत्वात् ।

(यतिप्रकरणम् ५)

अत एव “ तदा द्रष्टुः स्वरूपेणावस्थानम् ” इति तेनैवोक्तम् । अमुनैवाभिप्रायेण गीतासूक्तम्—

“ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थ मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ” इति ॥

तेषां चेन्द्रियाणां बहिर्विषयावभाससंकोचनानन्यविषयत्वं यदैव कृतं तदैवाभ्यन्तरविषयप्रवणता भवति । यथा यदा प्रदीपस्य रश्मयो बहिर्मुखा भवन्ति तदा घटादेः प्रकाशं कुर्वन्ति । यदा पुनः शरावसंपुटनिरुद्धमसरास्तादाऽऽत्मन्येव उपवस्थानं कुर्वन्ति । एवमेवान्धकारे व्यवस्थितस्यैकाकिनो बहिर्मुख्यावभासनिरोधेन स्वचैतन्यमात्रेऽवस्थानम् । अत एवाऽऽरण्यके “ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिः ” इति प्रश्ने कृते “आत्मज्योतिः” इत्येतदुत्तरम् । एवमेतदात्मज्ञानं यद्विषयतिरस्कारेणाऽऽत्मचैतन्यव्यवस्थानादन्यस्य चिन्मात्ररूपत्वात् । अत एव “तद्विदमनरूपमहस्वमधीर्मरसमगन्धमरूपमस्पर्शम्” इत्याधारण्यकेऽभिहितम् । ननु सर्व एव स्वं चैतन्यं समनुभवत्यहं पश्यामीत्युपदेशानर्थक्यं, मत्वं, यद्येतावन्मार्गं ज्ञेयं यावता विषयान्तरशून्यस्वचैतन्यावस्था निष्प्रकम्पा यावदिच्छ(ष्ट)कर्तृकरणकारकशून्या कार्या । अत एव—

“ यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ”

इति । अतश्च प्राणायामध्यानप्रत्याहारधारणातर्कसमाधिभिः क्रियते । तत्रोक्तलक्षणैः प्राणायामैरिन्द्रियाणां दोषा निराक्रियन्ते । यथा—

“ दक्षन्ते ध्या(ध्मा)यमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दक्षन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ” इति ॥

ततो ध्यानमात्मानुस्मरणं, ततो मनसश्चलत्वाद्विषयं विषयं प्रति प्रवृत्त्याऽऽहरणं प्रत्याहारः । गीतास्वपि—

“ यतो यतो निःसरति मनश्चञ्चलमस्मिपरम् ।

ततस्ततो निगृह्यैतच्छनकैर्वशमानयेत् ” इति ॥

एतच्च मनसो दुर्ग्रहत्वादिन्द्रियमूलत्वाद्योच्यते—

“ चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमापि बलवद्दृढम् ।

तस्पाहं निग्रहं मन्ये वापोरपि मुहुष्कारम् ” इति ॥

पुनः पुनराहृत्याऽऽत्मनि धार्यत इति धारणा । एते च पृथक्फलाः ।

यथा—“ प्राणायामैर्देहेहोपान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ” इति ॥

अनीश्वरा गुणा रागद्वेषादयः । ततो मनोबुद्धिपरित्यागेनाऽऽत्मनि
 विमर्शस्तर्कः ।

“ यदाऽऽत्मव्यतिरिक्तेन द्वितीयं नैव पश्यति ।

ब्रह्मभूतस्तदा शान्तः सुखमत्यन्तमश्नुते ” इति ॥

सतः सकलविदितवैद्यस्याऽऽत्मनः सम्पगाधानमपकम्पतया समाधिरु-
 प्यते । अत एव—

“ प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।

तर्कश्चैव समाधिश्च पठन्नो योग उच्यते ”

इति स्मर्यते ॥ ११० ॥

यस्य पुनरस्मिन्सचितर्के समाधौ निरालम्बनतया बहिर्मुखावभासतिरस्का-
 रेण चित्तवृत्तिर्नाभिरमते तस्य शब्दब्रह्मोपासनेन ब्रह्मज्ञानाभ्यासात्परब्रह्मा-
 धिगमोपायमाह—

अथावधानेन पठन्साम गायत्यविस्वरम् ॥

सावधानस्तथाऽभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १११ ॥

अवधानेनैकाग्रचित्ततया साम पठन्नधीयानोऽविस्वरमविरुद्धस्वरं यथा
 गायति तथा सावधानो ब्रह्मज्ञानमभ्यस्यन्परं ब्रह्म परमात्मानमधिगच्छति
 वेत्ति ॥ १११ ॥

ब्रह्मज्ञानाभ्यासोपायविशेषमाह—

अपरान्तिकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथौ ॥

त्रैवेणुकं सुराविन्दमुत्तरं गीतकानि तु ॥ ११२ ॥

ऋग्गाथाः पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिकाः ॥

गायत्रेतत्तद्भ्यासकारणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११३ ॥

* एतदर्थस्यानेऽर्थं पाठो ह. पुस्तके—“अथाविधानेन पठन्सामगायमविरुद्धम् ” इति ॥

१ घ. छ. 'स्त्रियान् । प्र' । २ क. 'वेदस्याऽऽ' । ३ क. 'भ्यासे विद्येपोपायमा' । ४ घ.
 क. छ. 'रागक' । ५ ह. 'भा । ओषेणकं एतेषु' । ६ क. 'गणाऽऽपि' । ७ घ. 'तिष्ठा ।
 नेपथे' । ८ ह. 'सकर' ।

(यतिप्रकरणम् ५)

अपरान्तिकादयो भारतशास्त्रोक्ता गीतप्रकारविशेषा ब्रह्मज्ञानाभ्यासहे-
तोर्मेयाः । एतेषु गीयमानेषु नादस्य यत् उदयो यत्र च लयस्तदवगन्त-
व्यम् । तदेव ब्रह्म । ततश्च तज्ज्ञानाभ्यासाय ते गेयो इति युज्यते वक्तुम्
॥ ११२ ॥ ११३ ॥

अपि च—

वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ॥

तालज्ञश्चाप्रयत्नेन मोक्षमार्गं निगच्छति ॥ ११४ ॥

वीणा वाद्यविशेषः । तद्वादनतत्त्वज्ञो भारतशास्त्रोक्तेन मार्गेण तालं तत्त्वतो
यो वेत्ति, अतथा श्रुतिषु गीतशास्त्रोक्तस्वरूपासु आतिषु तच्छास्त्रोक्तास्वेव विशा-
रदः प्रवीणः । तथा गन्धर्ववेदोक्तमार्गेण तालं तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽनायासेन
मोक्षमार्गं मोक्षोपायभूतं मनस एकाग्र्यं ब्रह्मज्ञानहेतुं निगच्छति ॥ ११४ ॥

यस्तु वीणादिनादानां यत् उदयो यत्र च लयस्त[त्]न्वान्तरेभ्यो विवि-
क्ततया न सम्यग्बोधिं तं मत्वाह—

गीतज्ञो यदि गीतेन नाऽऽप्नोति परमं पदम् ॥

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥ ११५ ॥

यदि देवापादितमनोविक्षेपवशेन गीतज्ञो गीतं कुर्वाणोऽपि परं पदं नाऽऽ-
प्सादयति तदा रुद्रस्य परमेश्वरस्यानुचरोऽनुवर्ती भूत्वा तेनैव रुद्रेणैव सार्धं
मोदते हृष्यति ॥ ११५ ॥

मुनीनां प्रश्नमाह—

अनादिरात्मा कथितस्तस्याऽऽदिस्तु शरीरकम् ॥

आत्मनश्च जगत्सर्वं जगतश्चाऽऽत्मसंभवः ॥ ११६ ॥

कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् ॥

जगदुद्धृतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ ११७ ॥

हे भगवन्शाङ्खवल्क्य त्वयाऽऽत्माऽनादिः प्रागभावरहितः कथितः ।
तस्याऽऽदिव्यवहारः शरीरस्याऽऽदिबत्त्वेनेति चोक्तम्—

* इत आरभ्य वेत्तीत्यन्तं न विद्यते घ छ. पुस्तकयोः ।

“अनः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते”

इत्यत्र । तथाऽऽत्मनश्च सकलं जगदुत्पद्यत इति त्वयैवोक्तं “सर्गादौ यथाकाम(श)म्” इत्यत्र । तथा जगतः सकाशादात्मनः शरीरवतः संभवो जन्मेति ब्रवीषि, तदेतद्भगवतो वचनं परस्परं व्याहृतमिति विमुह्यामः । भवांस्तावदसतरोऽतो भवद्वचनं न व्याहृतं भवितुमर्हति, व्याघातं च पश्यामोऽतो विमुह्यामः । व्याघातमेव स्पष्टयति—सदेवामुस्मानवं जगदात्मन उद्भूतं चेदात्म शरीरग्रहणनिरपेक्ष एव स्वकार्यं करोति, ततश्च तस्मिन्कयमाकाशादौ कारणीभूते सत्यात्मनः संभवः शरीरग्रहणं शरीरनिरपेक्षस्यैवाऽऽत्मनो जगत्सृष्ट्यादिकार्यकारत्वाच्छरीरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथ तद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् शरीरवानेव कार्यकारी, कथं तर्हि सर्गादावशरीर एवाऽऽत्माऽऽकाशादिसृजति, इत्येतन्मोहनिवृत्तयेऽस्मान्मति ब्रूहि ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

अथोत्तरमाह—

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ॥

सहस्रकरंपत्रैः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११८ ॥

स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः ॥

मोहजालं नानामकारं मिथ्याज्ञानं सत्कर्माचरणवेदान्तार्थाविगाहनवशात्पास्य निरस्य यः पुरुषः सहस्रकरोऽपरिमितहस्त एवं सहस्रपात्, सहस्रनेत्रः, सहस्रसूर्यवर्चाः सूर्य इव ज्योतिःसहस्रकः सहस्रमूर्धा च दृश्यते विद्वद्भिः स एवाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञो जीव इति(यो) विज्ञानात्मेति यावत् । यज्ञो धर्मश्च स एव वेदान्तैकवेद्यः परमः पुरुषो विश्वरूपो भोक्तृभोग्यभोगायतनभोगसाधनभोगरूप इति यावत् । एकस्य चानेकरूपत्वं दृष्टं यथा दृक्षस्य स्तम्भशाखाविट्पादिरूपता, अतो नानुपपन्नं वैश्वरूप्यम् । स एव मनानां पुनरनादिरूपाणां पतिः स्वामी । अप्र चामूर्तस्य निरवयवस्य परमात्मनोऽमर्त्यकरादियोगः सर्वत्र सर्वदा च कारादिकार्यकारणशक्तिमत्त्वाद्युपचारेणोच्यते । ततश्च सर्वविषयाचिन्तनीयः शक्तः परमात्मनोऽशरीरस्यापि व्योमादिविश्वसृष्टिर्नानुपपद्येत्सुक्तं भवति । विश्वरूपत्वाभिधानेन च जगदुत्पादानकारणं च परमात्मैवेति बोधयति । यथा—

(यतिप्रकरणम् ५)

तदुपादानकारणम् । विश्वशब्देनैव यज्ञस्यापि ग्रहणे सिद्धे पृथग्मुपादानं प्राधान्यरूपापनार्थम् । एवं च परमात्मा शरीरानपेक्ष एवै स्वकार्यकारीत्युक्तम् । ततश्चार्थाच्छरीरसापेक्षता क्षेत्रज्ञस्वेत्यापद्यते । ततश्च सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोर-
विरोधः ॥ ११८ ॥

औपाधिकश्च तस्य परमात्मनो भेदोऽस्तीत्युक्तमेव परमात्मनो महासृष्टि-
हेतुत्वं सर्वशक्तित्वेनोपपाद्यावान्तरसृष्टौ तदेतुत्वमुपपादयन्निदानीमाह—

विराट् च सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति ॥ ११९ ॥

यो द्रव्यदेवतात्वेऽगात्संभूतो रस उत्तमः ॥

देवान्संतर्प्य *स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२० ॥

संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ॥

ऋग्यजुःसामविहितं सौरं धामोपनीयते ॥ १२१ ॥

तन्मण्डलमसौ सूर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् ॥

यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् ॥ १२२ ॥

तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः क्रतुः ॥

एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२३ ॥

विविधं विशेषेण वा राजत इति विराट्सूर्यः स एव पूर्वोक्तः परमात्मैव स आदित्योऽन्नरूपेण यज्ञो भवति । तदेव प्रपञ्चयितुमुक्तं यो द्रव्यदेवतेत्यादि । द्रव्यस्य च पुरोडाशादेर्हविषस्त्याज्यस्य देवताया उद्देशकारकस्याग्न्यादेर्यः संबन्धी त्यागो यज्ञस्त्वस्मात्संभूत उत्तमो रसः पुष्पधर्मादिपर्षायो देवानमृतेन प्रीणयित्वा यजमानं च स्वर्गादिना फलेन संयोज्य स धर्मो रसोऽमृतं भवति, सोऽमृतात्मा रसो वायुना सोममण्डलं नीयते । ततः सोममण्डलाद्रश्मिभिः सौरं धाम सूर्यस्थानमृग्यजुःसामात्मकतया विहितं वेदैः सैषा प्रत्येव विद्या तपतीत्यादिभिरवबोधितमुपनीर्यते । यद्यु प्रपीमयत्वेन विहितं तत्सूर्यस्य

* तपम इत्यपि पाठो घ. छ. पुस्तकयोः ।

मण्डलं वेदितव्यम् । सर्वभूतानामशनानशनानात्मनां चराचराणां स्थिराणां
जन्मबीजमसौ सूर्यो मण्डलान्तर्वर्ती पुरुषोऽन्नरूपं रसं विसृजति । तस्माद्-
द्याश्च पुरोडाशादिरूपोऽयमयमानात्पुनर्यज्ञोदयः । ततश्च यज्ञादुक्तेन क्रमेण
पुनरन्नसंभवः । ततश्च क्रतुर्भवति । एवमाद्यन्तरहितमेतदुक्तं वस्तुजातं पर-
स्परं हेतुहेतुस(म)द्भावेन व्यवस्थितं चक्रवत्परिवर्तते भ्राम्यति व्यवतिष्ठत
इत्यर्थः । तथाऽऽह भगवान्गीतासु—

“ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ” ॥

यज्ञोऽपूर्व, ब्रह्म वेदः । अक्षरं परमात्मा ।

मनुः—“ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” ॥ ११९ ॥

॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

यदि कार्यकारणभावव्यवस्थितं संसारचक्रं, न तर्हात्मनः कैवल्यरूपो
मोक्षः संभवतीत्यत्राऽऽह—

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः ॥

समवायी तु पुरुषो मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ १२४ ॥

सत्यं यद्यादिमानात्मा स्यात्तदा विनाशपि स्यात्ततश्च विनाशे मोक्षल-
क्षणोऽस्य धर्मो न स्यात् । किं त्वनादिरनुत्पत्तिरात्मा, न ह्यस्वान्तरात्मनः
संभूतिः कारणमस्ति । न च नित्यस्यापि पूर्वोक्तचक्रेण स्वाभाविकसमवाययो-
गित्वादनिमोक्षो वाच्यः । यतोऽयं पुरुषोऽन्तरात्मा यज्ञादिचक्रस्य समवायी
संवन्धी मोहेच्छाद्वेषसंभवात्कर्मतो जायते न स्वतः । ते च मोहादयश्चक्रसम-
वायोपाययो विद्यातपोभ्यासातिशयाद्वैराग्याच्च निवर्तन्ते, तन्नियन्धनानि च
कर्माणि ॥ १२४ ॥

(यतिप्रकरणम् ४)

महाष्टष्टिकर्तृत्वे परमात्मनः प्रकारविशेषमाह—

सहस्रात्मा मया यो व जादिदेव उदाहृतः ॥

मुखवाहूरुपञ्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥१२५॥

पृथिवी पादतस्तस्य शिरस्तो द्यौरजायत ॥

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पर्शाद्वायुर्मुखाच्छिखी ॥१२६॥

मनसश्चन्द्रमा जातश्चक्षुषश्च दिवाकरः ॥

जघनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम् ॥ १२७ ॥

“सहस्रकरपक्षेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रकः” इत्यत्र यो मया युष्माकमादिदेवो जगत्कारणभूतो देव उदाहृत उक्तः, तस्य मुखवाहूरुपादेभ्यो यथासंख्यं ब्राह्मणसंख्यैवैश्वर्या जाताः । तथाऽस्य पादतो भूः शिरस्तश्च द्यौरजायत । नस्तो नासिकातः प्राणा जाताः । श्रोत्रादिशः । त्वचो वायुः । मुखादिभिः । मनसश्चन्द्रः । चक्षुषो रविर्जातः । जघनान्नाभितोऽन्तरिक्षं जङ्गमं स्यावरं जगज्जातम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

मुनयोऽप्राऽऽक्षेपमाहुः—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते ॥

ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ॥ १२८ ॥

कर्णैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथं च न ॥

वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥१२९॥

यथात्मैवमुक्तप्रकारेण विश्वष्टष्टितेतुरतथ सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरः कथं तर्हि ब्रह्मन्पापवल्क्य परमात्मा पापयोनिषु श्वम्करादिषु जायते कुत्सित-
शरीरं परिगृह्णातीति यावत् । तथेश्वरः स्वतन्त्रोऽपि सन्कथमनिष्टैर्मैकान्धबधि-
रस्वादिभिर्भावैः संघटते । तथा कर्णैः पद्भिरिन्द्रियैर्ज्ञानकारणैर्युक्तस्यापि
पूर्वजन्मानुभूतार्थविषयचक्षुरादिभिः मत्प्रतिज्ञानं मनसा च स्मरणं कथं न
भवति, सर्वपुरुषगतां च वेदनां दुःखं सर्वगः सर्वक्षेत्रज्ञात्माऽपि सन्कस्मान्न
वेत्ति । वेदनाग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन सर्वपुरुषसमवेतान्मुखादीन्भावान्कथं
न वेत्तीति चोद्यते ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

अप्रोत्तरमाह—

अन्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ॥

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवंयोनिशतेषु च ॥ १३० ॥

नैवेश्वरो निरुपाधिः सन्प्रातिस्विकेनैव रूपेणान्यजादिकुत्सितदेहपरिग्रहं करोति, किं तु जीवः सन्नन्तःकरणोपहितः सन्मानसवाचिककायिकैर्निषिद्धैः कर्मभिर्ये जनिता दोषाः पापानि पूर्वाणि तैर्यथासंख्यमन्वजत्वं पक्षित्वं स्यावरत्वं च भवशतेषु कुत्सितयोनिशतेषु च याति । अत्र च पक्षिग्रहणं तिर्यङ्मात्रोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः—

“शरीरैः कर्मवोपैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यनातिताम् ॥”

न चोपहितस्य यो धर्मो योगः स तस्य निरुपाधेर्भवितुमर्हति, यथा घटोपहितस्याऽऽकाशस्य धूलिधूमादियोगे(गो) न महाकाशस्य जीवर्भावधानादिरनादित्वाद्गुपाधियोगस्य ॥ १३० ॥

किं च—

अनन्ता हि यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ॥

रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३१ ॥

यथा शरीरेषु वर्तमानानां शरीरिणां जीवानामनन्ता असंख्याता भावाश्चित्तवृत्तयः कुशलाकुशलमद्विहेतवो भवन्ति, तथा रूपाण्यपि काणकुञ्जान्धवधिरत्वादीन्यशुभानि सर्वयोनिषु वर्तमानानां देहभार्जा भवन्ति । अनेन चेश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संपयुज्यत इति चोद्यं परिहृतम् । अनेन च श्लोकद्वयेन सूक्ष्मशरीरोपहितस्य परमात्मनो जीवभूतस्य पापवशात्कुत्सितयोनि कुत्सितरूपमाप्तिर्न परमात्मन इति परिहार उक्तः । अनेनैव च हेतुना भवान्तरानुभूतानां माचानार्थनवगमोऽनुसंधेयः । अत एव योगिनां क्षीणदोषाणां जातिस्मरत्वादिकं शास्त्रकारैरुच्यते ॥ १३१ ॥

न केवलं रूपवैचित्र्ये भाववैचित्र्यं कारणम् । शुभाशुभकर्मणां वैदिकानुष्ठीयकफलत्वेऽपि तदेव हेतुरित्याह—

(यतिप्रकरणम् ५)

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते ॥

इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ॥ १३२ ॥

केषांचित्कर्मणां विपाकः फलं शुभमायुरादि विपरीतं च तरसयादि, केषांचिर्नर्माग्रहेण कृतानां मेल्य जन्मान्तरे भवति, केषांचित्पुनरत्यन्ताभिनिवेश-
वशात्पुनः पुनः कृतानामनैव जन्मनि विपाको भवति । अन्येषां तु कर्मणां
मचरतराग्रहसंपादितानामिह परत्र च जन्मनि फलं भवति । तत्र च
सर्वफलवैचित्र्ये भावश्चित्तद्विचिंविशेषोपेतः प्रयोजनं प्रयोजककारणमिति
यावत् ॥ १३२ ॥

यदुक्तम्—“ अन्यपक्षिस्पावरतां मनोवाक्कायकर्मनैः ।

क्षेपैः ”इति तदेव प्रपञ्चयन्नाह—

परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ॥

वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ १३३ ॥

परकीयानि (णि)धनान्यभिध्यायन्कथमेतानि परस्य न भवेद्युर्मम च भवेयु-
रित्यभिचिन्तयन्नित्यर्थः । तथा यः परस्यानिष्टानि प्रतिकूलानि चिन्तय-
न्भवति, यद्ययमपजा अपशुरधनः स्यात्तथा सति सम्यग्भवतीति । तथा यो
वितथाभिनिवेशी वितथे प्रमाणरहिते बौद्धचार्वाकादिसिद्धान्तादावभिनिवेश्य-
त्यन्ताग्रही, तादृशेषु मत्स्यवायवानन्त्यासु चण्डाळादियोनिषु जायते । तदेत-
न्निविधं पानसं पापम् । तदाह मनुः—

“ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ” ॥ १३३ ॥

वाचिकान्याह—

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पु(प)रुपस्तथा ॥

अनिबद्धमलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥ १३४ ॥

योऽनृतमपर्धादृष्टं वदतीत्येवंशीलो यश्च पिशुनः परद्रोपसूचको यो वा
परोद्वेगकरणशीलो योऽनिबद्धमलापी पुराणादिविषास्यानमसिद्धविरुद्धाभि-

१ क. 'नृदापरे ह' । २ क. 'च फलवे' । ३ प. उ. 'विद्येपरतरतम्यवितेरोवेतोः प्र' ।

४ प. उ. 'न्ताप्राही' । ५ प. उ. 'पु तयेति प्रतिपाद्यात् । भन्त्या' । ६ क. 'वापद' ।

धापी पुरुषः स मृगयोनिषु पक्षियोनिषु वा दोषाभ्यासंरतारतस्य (तारतम्य)-
वशेन जायते तत्तन्मुपादत्ते । एतच्चतुर्विधं वाचिकं पापम् । तदाह मनुः—

“ पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यमपि सर्वतः ।

अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ १३४ ॥

कायिकान्याह—

अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ॥

हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषूपजायते ॥ १३५ ॥

यः पुनरदत्तादाने चौर्ये निरतोऽत्यन्तसक्तः परभार्यागाभी वा यश्चा-
विहितं प्राणिवर्षं कुर्यात्स स्थावरेष्वोपाधिवनस्पतिशुच्छगुल्मादिषु जायते ।

मनुः—“ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ” ॥

एवं द्वाविधं मनोवाक्कायजं पापं समत्पथं साभ्यासं चाऽऽचरितमन्त्या-
दियोनिप्राप्तिनिमित्तमुक्तमिति वेदितव्यम् । यत्तुक्तादन्यद्वाङ्मनःकायसाध्य-
मप्यनुद्भिपूर्वकं कृतमनाग्रहसेवितं स्यात्तस्य फलान्तरं बोद्धव्यम् । तथा च
हारीतः—

“ सर्वात्मस्यमक्षणममोज्यमोजनमपेयपानमयाज्ययाजनमस-
प्रतिग्रहः परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा
चेति शारीराणि, पारुष्यमनृतं विवादः ध्रुतिविक्रय-
श्चेति वाच्यानि, परोपतापनपरद्रव्याभिद्रोहौ क्रोधलोभौ
मानोऽहंकारश्चेति मानसानि, तदेतान्यष्टादश समान-
रूपाणि कर्माणि । यस्मिन्मस्मिन्वयसि यः करोति
शुमाशुमानि तस्मिन्मस्मिन्वयसि शरीरवाचिकपानसा-
न्याप्नोति । एवं ह्यह—

यस्यां यस्यामवस्थायां यकरोति शुमाशुमम् ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवामुपात् ॥

शरीरेण तु शारीरं वाङ्मयेन तु वाङ्मयम् ।

मानसं मनसा चैव स्वकर्मफलमश्नुते ” ॥ १३५ ॥

उत्कृष्टयोनिप्राप्तिकारणमाह—

आत्मज्ञः शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥

धर्मकृद्देदविधाति सात्त्विको देवयोनिताम् ॥ १३६ ॥

आत्मज्ञ आत्मोपासको न तत्सांक्षात्कारी शौचेन शमपकारेण चोपेतो दान्तो दमयुक्तस्तपस्वी कृच्छ्रादिकारी विजितेन्द्रियो वशीकृतेन्द्रियो धर्मरतो नित्यनैमित्तिककारी वेदार्थज्ञो यः स सात्त्विकत्वाद्देवयोनितां प्राप्नोति । उद्विक्तसत्त्वो योगी सात्त्विकः । सत्त्वस्वरूपमाह मनुः—

“ तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।

प्रमातमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ” ॥

प्रीतिः सुखं तत्कारणं प्रीतिसंयुक्तं, शुद्धाभमनवद्यविज्ञानकारणं यत्तत्सत्त्वमित्यर्थः । तथा—

“ वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्मक्रियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ” ॥

गुणलक्षणं गुणलिङ्गं, सात्त्विकं सत्त्वसंयन्धिवेदाभ्यासादिकं सत्त्वकार्यत्वाद्भवति सत्त्वे लिङ्गम् ।

तथा—“ यत्सर्वेणच्छति ज्ञातुं लज्जते यद्य चाऽऽचरन् ।

येन तुष्यति चाऽऽत्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ” ॥

सत्त्वे उद्विक्ते पुरुषो ज्ञेयं वस्तु सर्वेण वस्तुना साधारणासाधारणधर्मयोगिना ज्ञानुमिच्छति, अतस्तादृशीच्छा भवति सत्त्वलक्षणम् ।

तथा—“ तपसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेतद्यपाक्रमम् ” ॥

सत्त्वविपाकश्च प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः । तत्र देवत्वप्राप्तिर्धर्मपस्तद्विपाकः । तदाह मनुरेव—

“ तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।

नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥

यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतीषि वसवराः ।

पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥

ब्रह्मा विश्वमृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीभेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ” ॥ १३६ ॥

जसत्कार्यरतोऽधीर आरम्भी विषयी च यः ॥

स राजसो मनुष्येषु पुनर्जन्माधिगच्छति ॥ १३७ ॥

सत्कार्यं धर्मस्ततोऽन्यदधर्म इति यावत् । तत्र विषयेऽनन्यव्यापारेण रतः सत्कस्तन्निरतोऽधीरः शीततापादिद्वंदासहिष्णुः । आरम्भी काम्पयुद्धकारी, विषयसक्तो य एवंविधः स राजसः, स पुनरपि मनुष्य एव भवति । रजो-विपाकत्रैविध्यं मनुराह—

“ कल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाश्च कुवृत्तयः ।

द्यूतपानप्रसक्ताश्च प्रथमा राजसो गतिः ॥

रामानः क्षत्रियश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।

दानयुद्धप्रधानाश्च द्वितीया राजसो गतिः ॥

गन्धर्वा गुह्यकाश्चैव विविधा भूचराश्च ये ।

तथैवाप्सरसः सर्वा रामसेपूतमा गतिः ” ॥ १३७ ॥

अथ तामसलक्षणमाह—

निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ॥

प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः ॥ १३८ ॥

निद्रालुर्निद्राशीलः । क्रूरकृत्परबुःस्वकारी । लुब्धनास्तिको मसिद्धौ । याचकः सति द्रव्ये भिक्षणशीलः । प्रमादकार्यं(दः कार्या) नादरः । भिन्नवृत्तो बुराचारः स तामसः स तिर्यक्षु जायते ।

मनुः—“ स्यादराः कृमिकीटाश्च मारुपाः सर्पाः सरीसृपाः ।

पशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसो गतिः ॥

हस्तिमश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा ष्ठेच्छा विगहिताः ।

सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमां तामसो गतिः ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्बिकाः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेपूतमा गतिः ” ॥

अत्र च कर्मतारतम्येन फलतारतम्यम् ॥ १३८ ॥

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह ॥

भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते ॥ १३९ ॥

(यतिप्रकरणम् ५)

एवमुक्तप्रकारेण रजसा तमसा च समाविष्ट उपहित इह
नेकयोनीः प्रतिपद्यमानोऽनिष्टैर्मुक्तादिभिर्भविः संबद्धः संसारं जन्मपरम्परां
प्रतिपद्यते । अनेन च —

“ ईश्वरः स कर्म भावैरनेकैः संप्रयुज्यते ”

इत्यादि चोद्यं परिहृतम् । न हीश्वरस्य निरुपाधर्महाकाशकल्पस्वीपाधि-
कानिष्टभावयोगो भवति किंतु रजःप्रमुखेनो(णो)पाधिनेपहितस्य जीवस्य न
स्वाभाविकं किं त्वौपाधिकम् । न ह्यौपाधिकानिष्टभावयोगो दूषणम् । यथाऽऽ-
दर्शोपाधिकं मुखस्य वक्रत्वं कुरूपत्वं वा ॥ १३९ ॥

“ करणैरन्वितस्यापि ” इति चोद्यस्य परिहारमाह—

मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ॥

तथाऽविपक्वकरणं जात्मज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४० ॥

यद्यप्यात्मा जन्मान्तरानुभूतमर्थजातं पुरुषान्तरसमवेतं वेदनादिकं च
स्वभावतो ज्ञातुं शक्तो मनःप्रभृतीनि च करणानि तदवबोधसमर्थानि, तथा
तान्पविपक्वानि कर्मभिः प्रतिबद्धशक्तीनि न भावान्तेरानुभूतमर्थजातमुपलभन्ते ।
अत्र दृष्टान्तः—आदर्शस्य यथा सदृशायां रूपावलोकनशक्तौ मलेन प्रतिब-
द्धायां न रूपालोकनक्षमोऽसौ भवति तथाऽऽत्माऽप्यपक्वकरणः । यद्यपि
सर्वान्तःकरणेषु जलपात्रकल्पेषु सूर्यबदेक एवाऽऽत्माऽवभासते, ततथोपा-
धपन्तरावच्छिन्नोऽस्मिन्सुखदुःखानुभवो जायमानोऽन्योपाध्युपहितेन तेनैव
प्रतिसंघातव्य इति न्यार्यं भवति, तथाऽपि सुखदुःखयोरुपाध्यन्तरसमवेत-
योरेन्द्रियकत्वं परिपक्वे चेन्द्रिये सुखादिग्रहणासंभवात्तदवच्छिन्नानुभवो न
शक्यः प्रतिसंघातुमिति ॥ १४० ॥

सन्नप्यर्थः परिपाकमन्तरेण न प्रकाशत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

कट्वर्वा रौ यथाऽपक्वे मधुरः सन्नसोऽपि न ॥

प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥ १४१ ॥

अपक्वे कट्वर्वा रौ चिद्भित्तविशेषे यथा सन्नपि मधुरो रसो न प्राप्यते

नोपलभ्यते, तथैवापक्करणेऽन्तरात्मनि ज्ञाता व्यवहितविमकृष्टार्थबोद्धता सत्यपि न प्राप्यते । कदुशब्दोऽयं न रसविशेषे वर्तते, किंतु जातिवि-
शेषे ॥ १४१ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयितुमाह—

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् ॥

+योगयुक्तश्च सर्वासां ज्ञाता नाऽऽप्नोति वेदनाम् ॥१४२॥

देही देहविषयाहंप्रत्ययवान्सर्वाश्रयां शिरःपाणिपादादिसकलदेहावय-
वायत्तोदयां वेदनां सुखदुःखात्मिकां निज एव देहे विन्दत्युपलभते । यस्तु
योगयुक्तः सन्निद्धयोगे निवृत्तदेहविषयाहंप्रत्ययः सर्वासां सर्वक्षेत्रवर्तिनीनां
वेदनानां ज्ञाता वेदिता भवति न चासां सर्वपुरुषवर्तिनीं वेदनां प्राप्नोति ।
स्वाभाव्यत्वेन प्रतिपद्यते परः सुखादिमात्र पुनरहमिति प्रतिपद्येत इत्यर्थः
॥ १४२ ॥

ननु सर्वान्तःकरणेषु यदैक एवाऽऽत्मा भवेत्ततो योगिनः सर्ववेदना-
बोद्धृतोपपद्यते, तदेवाऽऽत्मैवयमहमिति भेदप्रत्ययेऽनुपपन्नमित्यत्राऽऽह—

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ॥

तथाऽऽत्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥१४३॥

अनीपाधिकं हि नानात्वैकेन विरुध्यते न त्वौपाधिकम् । दृश्यते द्वेक-
स्यापि व्योम्नो घटाद्युपाधिवशान्नानात्वं घटाकाशः कुसूलाकाश इति । यथा
च भिन्नेषु जलाधारेष्वेकोऽप्यंशुमान्नेति प्रतीयते, एवमेकोऽप्यात्माऽन्तःक-
रणरूपोपाधिभेदादपमहमिति नानात्वेनावभासते । ततश्च स्वाभाविकमेकत्व-
मौपाधिकं च नानात्वमित्यविरोधः । न त्वे(चै)कत्वप्रत्यये सति नानात्वमौपा-
धिकं स्यात्स एव च कुत ईति वाच्यम् । आगमादहमिति प्रत्यक्षत्वाच्चैकत्व-
सिद्धेः । भवति हि सर्वेषां जन्तूनां ग्राह्यावभासे बिलस्रणो ग्राहकोऽहमित्यव-
भासः ॥ १४३ ॥

ननु ग्राहको व्योमादेर्भूतघातोरन्यो नास्तित्यत आह—

+ एतदर्थं पाठान्तरं द. पुस्तके—'योगी मुख्य सर्वासां नो न चाऽऽप्नोति वेदनाम्' इति ।

(यतिप्रकरणम् ४)

ब्रह्मस्वानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः ॥

इमे लोका एष चाऽऽत्मा तस्माच्च सचराचरम् ॥१४४॥

ब्रह्मादयः पद्भ्यातयो धारयितारो न पुनर्च्योमादयो लोकाः । लोचयन्त इति लोका ग्राह्या इति यावत् । न च ग्राह्या एव ग्राहकौ भवितुमर्हन्ति । अहमिदं गृह्णामीति ग्राह्याद्धिन्नतयैव ग्राहकस्यावभासात् । तस्मादेव ब्रह्मपातुरेचाऽऽत्मा सर्वस्य ग्राहकः । अत एव ब्रह्मं सर्वानुभूरित्युपनिषुक्तम् । पयोचं ग्राह्यात्सर्वस्मादचेतनाद्ग्राहकस्य चेतनस्य भेद एव ततश्च—

“ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ”

इत्यादिश्रुतिविरोध इत्येतत्परिहारापोक्तं—तस्माच्च सचराचरमिति । तस्माद्ब्रह्मणश्चेतनात्सचराचरं जगज्जायत इति शेषः । ततश्च “ ननिकर्तुः प्रकृतिः ” इत्येतल्लक्षणोक्तं प्रकृतिस्वरूपं समा(पमपा)दानत्वं तस्मादिति पञ्चम्याचष्टे । न च प्रकृतितो विकृतिभिर्भैव, तथा सति हि सुवर्णकुण्डलं मृद्वत् इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययो नोपपद्यते । स ह्यत्यन्तभिन्नेभ्यो दण्डदेवदद्यादिभ्यो व्यावृत्त इति । न हि भवति दण्डो देवदत्त इति, किंतु दण्डवान्देवदत्त इति । तथाऽत्यन्ताभिन्नेभ्योऽपि निवृत्तो न हि भवति देवदत्तो देवदत्त इति किंतु देवदत्त इत्येव, तेन ब्रह्मवेदं सर्वमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययो वाक्यजन्यो ब्रह्मणा सह जगत आत्यन्तिकाद्भेदादभेदाच्च विलक्षणं भेदाभेदतादात्म्यादिपदास्पदीभूतं प्रकारं व्यवस्थापयति । न च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति गौणस्मादात्म्यव्यपदेशो गौर्वाहीक इतिवद्(दि)ति वाच्यम् । प्रमाणान्तरे गोर्वाहीक्योरत्यन्तभेदमद्यगम्य व्यपदेश्यगौणत्वमवसीयते । न च जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेदग्राहकं किंचन प्रमाणमस्ति । यस्तु ग्राह्यग्राहकतया भेदप्रत्ययः स भेदं विपक्षे नाभेदं निषेधात् । ब्रह्ममपक्षपोरभेदविधायिका श्रुतिरिदं विरतिव । यस्माच्चपोस्त्वभेदोऽपि भेद एव तस्मात्सचराचरमित्यत्र जायत इत्यध्याहार्यम् । अन्यथा—

“ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ”

इति श्रुतिविरोधो दुष्परिहारः स्यात् ॥ १४४ ॥

यथाऽऽत्मा चराचरं सृजति तथाऽऽह—

मृद्वण्डचक्रसंयोगात्कुम्भकारो यथा वटम् ॥

करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४५ ॥

हेममात्रामुपादाय रूपं वा हेमकारकः ॥

निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४६ ॥

कारणान्येवमादाय तासु तास्विह योनिर्पुं ॥

सृजत्यात्मानमात्मैव संभूय करणानि च ॥ १४७ ॥

यथा कुम्भकारः कुम्भस्य प्रकृतिभूताया मृदो दण्डादीनां चाप्रकृतिभूता-
नामन्योन्यसमवधानात्कुम्भं करोति । यथा वा गृहकर्ता गृहोपादानकारणै-
स्तृणमृत्काष्ठैरन्योन्यसंयुक्तैर्गृहं निर्मायति । यथा हेमकारकः सुवर्णकदेशं गृहीत्वा
रूपानुग्राहकं भूषणं कटक्यादि करोति । यथा च कोशकारकः शस्त्रशरीरसंज्ञकः
कीटो निजलालयैव कोशं जनयति, एवमात्माऽनेकासु योनिष्व्वात्मानमात्मीयं
शरीरं तत्कारणानि च पृथ्व्यादीनि करणानीन्द्रियाणि चाऽऽदाय सहकारि-
त्वेन स्वीकृत्य स आत्मा भूयः पुनः पुनः सृजति । यद्यपि भूतादीनि
सहकारीणि नाऽऽत्मनो भिद्यन्ते तथाऽपि तेषां सहकारित्वमुपपद्यते ।
यथा कोशकारकं प्रति तल्लालाया इति वक्तुं कोशकारदृष्टान्तः ॥ १४५ ॥
॥ १४६ ॥ १४७ ॥

बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्ते ह्यात्मनि प्रामाणिके सति शास्त्रेण तस्य ब्रह्मी-
भावः “ तत्त्वमसि ” इत्यादिना प्रतिपाद्यते, अतथ ब्रह्मस्वानिलतेजांसीत्यु-
पपद्यत इति क्षेत्रज्ञस्य प्रामाणिकतां तावदाह—

महाभूतानि सत्यानि यथाऽऽत्माऽपि तथैव हि ॥

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ॥ १४८ ॥

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् ॥

जतीतार्था स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः ॥ १४९ ॥

यथा कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितानि विज्ञानवेद्यत्वादाकाशादीनि महाभू-
तानि सत्यानि, तथाऽऽत्माऽप्यहंप्रत्यये भासमानः सत्य एव । न चाहंप्रत्यय

(यतिप्रकरणम् ४)

इन्द्रियालम्बनः । तथा ह्येकेन नेत्रेण दृष्टार्यो नेत्रान्तरेण न मत्प्रतिज्ञायते, प्राहक-
नेत्रान्यस्वान् । न ह्यनेन गृहीतमन्यः मत्प्रतिजानीते । ज्ञानमात्रालम्बनेन
चाहंमत्प्रत्ययस्यापूर्ववर्णात्मिकां वाचं संश्रुत्य पुनस्त्वां ध्रुतां सैवेयं वागिति को
विजानाति, न कश्चिदित्यर्थः । न हि क्षणिकानि विज्ञानान्यन्योन्यं मत्प्रति-
जानन्ति, पूर्वोत्तरमत्प्रत्यययोर्द्वैकस्मिन्प्रत्ययेतरि मत्प्रत्यये च मत्प्रतिज्ञा भवति
न पुनरन्यथा । तस्मात्स्यार्थी बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त आत्माऽस्तीति निश्चीयते ।
तथा स्थापिन्यात्मन्यसत्यतीतार्थविषया स्मृतिर्न कस्यचित्स्यात् । अर्थस्य
चातीतता मद्दर्शनार्था, तेन ज्ञानेन्द्रियैर्यात्मवादिनोस्तदत्यये स्मृतिदर्शनानु-
पपत्तिः स्मर्तुरभावात् । तस्मादपि स्थाप्यात्मसिद्धिः । तथा स्थिरैर्यात्माभावे
स्वप्नज्ञानकर्ता को भवेत्, न कश्चिदित्यर्थः । तस्यां दशायां ज्ञानान्तराणि न
सन्ति । इन्द्रियाणि चोपरतव्यापाराणीति नैतानि तत्कारिकाणि । विज्ञानवादे
चोन्द्रियाण्यपि न सन्ति, तेन मर्नसोऽपि स्वप्नकर्तृत्वमनाशङ्कनीयम् । न च
देहश्चेतयते, तदारम्भकद्रव्याणामचेतनत्वात् । तेषामपि चेतनत्वे तदारब्धानां
धटादिद्रव्याणां चैतन्यप्राप्तिः । ततश्चासिततन्वारब्धः पटो यथा न सितः,
तद्वदचेतनद्रव्यारब्धो देहोऽप्यचेतनः ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

किं च—

जातिरूपवयौवित्तविद्यादिभिरहंकृतः ॥

शब्दादिविर्षये सक्तः कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५० ॥

यदि स्थापिनमेकमात्मानं लोको न प्रतिसंघत्ते तदा कस्य ब्राह्मण्यादि-
जात्या गौरवस्वादिना च रूपेण यौवनेन च ययसा वित्तविद्याभ्यां चाहंकृतो
गर्भितः को भवेत् । न हि ज्ञानानां क्षणिकानां जात्यादिनिमित्ताहंकारसंभवः ।
तथा शब्दादिविषयोपभोगे वाङ्मनःकर्मसक्तिः कस्य ॥ १५० ॥

उक्तान्यात्मानि कानिचित्प्रमाणानि बन्धविशेषप्रमुना तत्प्रमाणत्वेनाऽऽह—

स संदिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा ॥

संप्लुतः सिद्धमात्मानमसिद्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५१ ॥

१ क. 'ण प्र' । २ घ. छ. 'त्ययो हि एक' । ३ क. 'न्द्रियवा' । ४ घ. छ. 'रात्ममा' ।
५ क. 'रगवि' । ६ घ. छ. 'सोविस्व' । ७ ड. 'योवत्' । ८ ड. 'वयोयोग क' । ९ क. 'कारा-
छ' । १० छ. विप्लुतः ।

मम दाराः सुतामात्या अहमेपामिति स्थितिः ॥
 हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५२ ॥
 ज्ञेये च प्रकृतौ चैव विकारे चाविशेषवान् ॥
 अनाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमी ॥ १५३ ॥
 एवंवृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् ॥
 कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव बध्यते ॥ १५४ ॥

संसाररामबन्धः खलु बुद्धीन्द्रियशरीराणां न संभवति, न हि तेषामनेकेषु
 जन्मस्वनुवृत्तिरस्तीति भवति बुद्ध्यादिविलक्षणात्मसद्भावे प्रमाणं, तस्य चाप-
 गुणकमः—शास्त्रविहितस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकमस्ति वा नवेति संदिग्धमतिः
 संसारी भवति। अनेन च शास्त्रमामाण्ये संशय(पि)त्वमुच्यते। तत्र च संशयानः
 शास्त्रमतिक्रामतीति तात्पर्यार्थः। अत्र च श्लोकार्थान्तगतो वाशब्दोऽस्तीत्यनेन
 योजनीयः। तथा संसृतो विमुक्तोऽनात्मनि शरीर आत्मप्रत्ययवानिति यावत्।
 वस्तुतोऽसिद्धमनुत्पन्नमप्यात्मानं सिद्धमुत्पन्नं मन्यते। अथवाऽऽत्मनि पार-
 मार्थिके केनोपनिषद्द्वयेन रूपेणासिद्धमनवगतमपि कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टेन
 रूपेण सिद्धमात्मानं मन्यते। एतावदेवाऽऽत्मनो रूपमिति मन्यत इत्यर्थः।
 अनात्मन्यात्मबुद्धेश्च मम संबन्धिन एते दारादयोऽहमेतेषां संबन्धीति स्थितिः
 पर्यवसानं भवति। तथा हिताहितेष्वनुकूलप्रतिकूलेषु भावेषु विपर्यस्तमति-
 र्भवति। हितमहितत्वेनाहितं च हितत्वेन मन्यत इत्यर्थः। तथो ज्ञेय आत्म-
 चाथात्म्ये प्रकृतावव्याकृतविकारे च तत्कार्ये महदहंकारादावविशेषवान्,
 सन्तमप्येषां विशेषं न वेत्तीत्यर्थः। तथा दुःखरहितमप्यात्मानं दुःखितं मन्य-
 मानस्तद्दानायानशनाग्निप्रवेशादिना देहत्यागोद्यमी भवति। एवंवृत्त एवं-
 चेष्टितोऽविनीतस्तस्त्वावबोधविधुर आत्मा यस्य स तथोक्तः। वितथे मिथ्या-
 भूते वेदामाण्यनैरात्म्यादावर्थेऽभिनिवेशवांस्तथेति प्रतीतिमान्। कर्मणा
 काम्येन निषिद्धेन च द्वेषेणाप्रीत्या मोहेनाविद्यया, इच्छया रागेण च बध्यते
 संसर्ग(स्त्रिय)त इति ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

अधुना मोक्षं सौपायमात्मनि प्रमाणत्वेन श्लोकचतुष्टयेनाऽऽह—

आचार्योपासनं वेदशास्त्रस्य च विवेचनम् ॥

तत्कर्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः ॥ १५५ ॥

रूयालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् ॥

त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १५६ ॥

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् ॥

शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् ॥ १५७ ॥

निरजस्तमता सत्त्वशुद्धिर्निस्पृहता शमः ॥

एतैरुपायैः संशुद्धः स च योग्यमृती भवेत् ॥१५८॥

आचार्यः प्रसिद्धस्तस्योपासनं परिचर्या, वेदस्यान्वेषां पुराणादीनां च विविक्तार्थज्ञता, शास्त्रोक्तानां नित्यनैमित्तिकानां कर्मणामनुष्ठानम् । सद्भिर्योगिभिः सङ्गस्तच्चे(त्त्व) परामर्ष(र्ष)प्रयोजनं सहावस्थानम् । गिरः शुभा हितमितसत्यरूपाः । स्त्रीविपयालोकनस्पर्शनयोर्विगमो वर्जनम् । ऐकात्म्यज्ञानरूपं सर्वभूतेष्व्वात्मनस्तेषां वा स्वात्मनि दर्शनम् । परिग्रहाणां स्वीकाराणां त्यागः । जीर्णस्य पुराणस्य काषायस्य वृषनिर्घासादिरक्तस्य वाससो धारणम् । विषयाणामिन्द्रियाणां च संरोधः संनिकर्षनिरोधः । तन्द्रा निद्रातुल्यो जाड्यविशेषः । आलस्यमनुद्यमः । तयोस्त्यागः । शरीरस्य सर्वतोऽस्थिरत्वाशुचित्वादिना संख्यानं सम्यक्निरूपणं च कार्यम् । सर्वासु चानावश्यकेषु प्रवृत्तिषु पापदर्शनम् । आवश्यकमेव लौकिकं वैदिकं च कर्म कार्यं नान्यदित्यर्थः । रजस्तमसोरुद्रेकपरिहारो राजसतामसाहारादिपरिहारेण कार्यः । सत्त्वशुद्धिः प्राणायामशुद्धाहारत्वादिना विधेया । निस्पृहता निरीहता धनादिष्वनीप्सा । शमः परापरापक्षमा । एतैरुक्तैरुपायैः संशुद्धो विपाप्मा सत्त्वोद्रेकयोगी सन्नमृती भवेदित्यर्थः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

स चायं भवेद्ब्रह्मीभावो देहादिभ्यो व्यावृत्तस्तद्व्यातिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणं योग्यमुक्तेः कारणमिति तदुपायमाह—

*तत्त्वस्मृतेरवस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् ॥

कर्मणां संनिकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्तते ॥ १५९ ॥

तत्त्वस्य परमात्मनः शास्त्रावगतरूपस्य सातत्येन स्मृत्युदयाच्छुद्धसत्त्वयो-
गान्निपिद्धकाम्यकर्मणां यथासंभवं ब्रह्मज्ञानफलोपभोगाभ्यां परिस्रयात्सतां
साधूनां योगिनां च संनिकर्षात्सङ्गतो योगः प्रवर्तते ॥ १५९ ॥

इदानीमसिद्धयोगं योगिनं प्रत्याह—

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् ॥

अविप्लुतस्मृतिः सम्यक्त्वात् जातिस्मरतामियात् ॥ १६० ॥

शरीरसंक्षये मरणकाले यस्य योगमारुरुक्षतो मनः सत्त्वस्थं रजस्तमसी
विहाय सत्त्व एव वर्तमानमीश्वरं मरणदशाभाविना दुःखेतोप(ना)पीड्यमानं
+ यस्य सोऽविप्लुतश्चरस्मृतिर्जन्मान्तरे सकलपूर्वजन्मस्मृतिं दृढतरवैराग्यनिमित्त-
भूतां मामुयात् ॥ १६० ॥

इदानीं त्वयोगिनं प्रत्याह—

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् ॥

नानारूपाणि कुर्वाणस्तथाऽऽत्मा कर्मजास्तनूः ॥ १६१ ॥

यथा भरतो नद्यो नानाविधानि रामरावणादिरूपाणि कुर्वाणो वर्णैर्वर्णकैः
सितासितादिभिरात्मनस्तनुं वर्णयति तथाऽऽत्माऽऽप्यक्षीणकर्मा कर्मजास्तनूः
शरीराणि सुरनराद्यात्मकानि गृह्णाति । भरतदृष्टान्तेनाऽऽत्मनः शरीरयोग
औपाधिको न स्वाभाविक इति गमयति । कर्मजा इति वदन्कर्मणामुपाधित्वं
दर्शयति ॥ १६१ ॥

रूपनानात्वेऽपि हेत्वन्तरमस्तीत्याह—

कालकर्मात्मवीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च ॥

गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मैः ॥ १६२ ॥

गर्भस्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु श्रोत्रनेत्रादिषु च हीनत्वैतिरिक्तत्वादि
वैकृतं विकृतरूपत्वं कालकर्मवीजमातृणां दोषैर्भवतीति शास्त्रदृष्टम् । न चैतद्गर्भ-

(पतिप्रकरणम् ४)

काल एव किंतु जन्मन ऊर्ध्व(ध्व)कालेऽपि । कालस्य दोषो ग्रहदौःस्थित्यम् ।
कर्मदोषः श्रद्धादिवैधुर्यं कर्मान्तरस्य च प्रतिपिद्धत्वम् । कर्मात्र धर्मः । भूता-
त्मनश्च दोषो धातुवैपम्यम् । वीजदोषः पितृदोषः । मातृदोषो गर्भविरुद्धचे-
ष्टाकर्तृत्वम् । अङ्गविकारे काणादिदोषाणां निमित्तत्वमत्रोक्तम् । तनूत्पत्तिनि-
मित्तत्वं च कर्मणां पूर्वश्लोके, तेन पूर्वापराविरोधः ॥ १६२ ॥

प्रथमशरीराद्युत्पत्तिः कथमिति च न वाच्यमनादित्वाच्छरीरपरम्पर(रा)-
या इत्याह—

अहंकारेण मनसां गत्या कर्मफलेन च ॥

शरीरेण च नाऽऽत्माऽयं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥१६३॥

*दाता सत्यः क्षमा प्राज्ञः शुभकर्मा जितेन्द्रियः ॥

तपोरतो योगशीलो न रोगैरभिभूयते ॥ १६४ ॥

गतिर्धर्मात्मिका, कर्मफलं सुखदुःखभावानामनुभवः । प्रसिद्धमन्यत् ॥१६३॥
॥ १६४ ॥

यदि कर्मभिर्देहिनः फलोपभोगाय देह आरभ्यते तर्हि तत्फलोपभोगस-
माप्तेः प्राङ्मन देहेन देहिनो वियोगः संभवतीत्यकालमृत्युनिवारणाय कर्मवि-
द्यानर्थक्यमित्यत्राऽऽह—

वर्त्याधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः ॥

विक्रियाऽपि च दृष्टैवमकाले देह(प्राण)संक्षयः ॥१६५

यथा वर्त्यादीनां योगादीपस्य वर्तिकावर्तिन्या ज्वालायाः संस्थितिरव-
स्थानं वर्त्यादियोगे सत्यपि विक्रिया प्रबलपवनाभिघातादिना दीपमध्वंसोऽपि
दृष्टः, एवमकाले देहारम्भकंकर्मफलोपभोगासमाप्तावपि तत्परिपन्थिकर्मणा
प्रतिबन्धे प्राणसंक्षयोऽपि संभवतीति । ततश्च परिपन्थिकर्मनिवारणार्थपक्वा-
मृत्युशान्तिफलाः कर्मविषय उपपन्नाः ॥ १६५ ॥

उक्तयोगवशादमृतीभावस्तन्मार्गमिदानीमाह—

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ॥

सितासिता वधुनीलाः कपिला नीललोहिताः ॥१६६॥

* न विद्यतेऽयं श्लोको घ छ पुस्तकयोः ।

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

तस्य जीवस्य सूर्यस्य वाऽनन्ता असंख्याता रश्मयस्ते च सितासिताद्यनेक-
 वर्णास्तेषां मध्ये रश्मिरेका (क) ऊर्ध्वगामी सूर्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं चाति-
 क्रम्य स्थितः । तेन रश्मिना मार्गेण परां गतिं परं गन्तव्यं ब्रह्म याति ।
 हिताहितसंज्ञकनाडीचक्रमध्यगतस्य शशिसूर्यमण्डलस्थैते रश्मयो न तु जीवस्य ।
 उपचारेण हि तस्य तेऽभिधीयन्ते । ननु च—

“ नास्य प्राणा उत्क्रामन्ति ”

इत्यादिश्रुतिविरुद्धैषा स्मृतिः । मैवम् ।

“ तयोर्ध्वमायत्नमृतत्वमेति ”

इतिप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वादस्याः स्मृतेः । तेन श्रुत्योरेवात्र परस्परं विरोधो न
 श्रुतिस्मृत्योः । न च श्रुत्योरपि परमार्थतो विरोधोऽस्ति । नास्य प्राणा व्युत्क्रा-
 मन्तीत्यत्र पुनरुत्पत्तय इति वाक्यशेषः प्रकल्प्यते श्रुत्यन्तराविरोधाय । यद्वा
 प्राणानां तस्य प्रभुत्वादवशमिव तं परित्यज्य न यान्ति, किंतु स्वेच्छया देहं
 त्यजन्तीत्यर्थः । तथाऽत्रैव समवनीयन्त इत्यत्रात्रैव जन्मनि समवनीयन्ते न
 जन्मान्तर इति व्याख्या न पुनरत्रैव शरीर इति ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

किं च—

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ॥

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

परमगतिमार्गभूताद्रश्मेरन्यद्रश्मिशतमस्याऽऽत्मन ऊर्ध्वा दिशं प्रति व्यव-
 स्थितम् । तेनास्माच्छरीरादुत्क्रामन्नयं जीवो देवजातीयानि शरीराणि देवानां
 धाम्ना स्थानेन सह प्रपद्यते । देवल्लोके देवो भवतीत्यर्थः । शरीराणीति
 यद्भवचनमेकस्यामेव जातपारुषापाम् ॥ १६८ ॥

इदानीं संसरणमार्गमाह—

येनैकरूपाश्वाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मितप्रभाः ॥

इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

(यातिप्रकरणम् ५)

अस्याऽऽत्मनो हृदयदेशस्थितस्याधस्तान्मन्दप्रभा अनेकरश्मयस्तैरितः शरीराग्निर्गच्छन्नत्रैव लोके कर्मफलभोगाय संसरति, देहान्तरं कर्मवशा सं-
तिपद्यते ॥ १६९ ॥

प्रमाणतः साधितमप्पात्मानं दाढ्यार्थं पुनरपि प्रमाणान्तरैः साधयति—

वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च ॥

आर्या गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥ १७० ॥

श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मभिश्च शुभाशुभैः ॥

निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥

तारानक्षत्रसंचारैर्जागरैः स्वप्नजैः फलैः ॥

आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥

मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि ॥

वित्ताऽऽत्मानं वि(वे)द्यमानं सर्वस्य(कारणं) जगतस्तथा ॥

हे महर्षयो वेदादिभिः प्रमाणैर्वृद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरिक्तात्मानं वि(वे)द्यमानं
वित्तं जानीत । तत्रैव वेदैः कर्मकाण्डात्मकैरग्निहोत्रादिकर्तृगामिस्वर्गादिफलमा-
चक्ष्णौरात्मा प्रसाध्यते । देहादीनामात्मत्वे कर्तृगामि फलं न स्यात् । उप-
निषद्भागात्मकैस्तु वेदैः—

“ अविनाशी वाऽरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ”

इत्येवमादिभिः ध्रुत्वैश्च देहाद्यतिरिक्तात्मसद्भावोऽवबोध्यते । शास्त्रैश्च मीमां-
सादिभिरात्मा(त्प)साधकयुक्तिबोधकैर्विज्ञानसाहितैरात्माऽवबोध्यते । तत्र
शास्त्राण्यात्मसाधकयुक्तिप्रसाधनानि, विज्ञानानि शास्त्राण्यात्मसाक्षात्कारकार-
णप्राणायामादिप्रदर्शकानि । जन्मापि सुखदुःखहेतुभूतत्वेन विचित्रत्वोपपादकौ
धर्माधर्मौ कल्पयत्तदाश्रयमात्मानं गमयति । एवं मरणमपि तद्विद्विष्टे तत्कारणे
समानेऽपि कस्यचिदेव भवददृष्टस्य व्यवस्थापकत्वेनाऽऽक्षिपदात्मानमपि
तदाश्रयमाक्षिपति । मरणसंबन्धिष्योऽऽर्त्या प्राणिषु स्तोकास्तोकरूपेण वर्तमा-
नया स्वोपपादकाधर्मात्पानल्पत्वकल्पनैर्मुखेनाऽऽत्माऽपि कल्पयते । तथा

त्यज्यमानाद्देहात्सुखदुःखोपभोगाय स्वर्गं नरकं वा गच्छति । स्वर्गं नरकं
 वोपभुञ्ज्य वृष्ट्युदकेन सहेमं लोकमागच्छत्यात्मेति उपनिषदाद्यागमप्रसि-
 द्धया गत्या चागत्या च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा साध्यते । सत्यं यथार्थं
 वाक्यम् । अनृतमयथार्थं, ताभ्यामात्मा साध्यते । न खलु तमन्तरेण सत्य-
 त्वासत्यत्वे सिध्यते । यतोऽयमर्थं वाक्यादवगतवानस्मि, तमेव प्रमाणान्तरेण
 प्रत्येपीति मत्यभिजानन्वाक्यस्य सत्यत्वमध्यवस्यति । विपर्ययेण सत्यत्वमु-
 क्तनीत्या च वाक्यार्थं न बुद्ध्यादयः मत्यभिजानन्तीति तद्व्यतिरिक्तात्म-
 सिद्धिः । श्रेयः पुरुषेपीति । तेन च पुरुषः प्रमीयते । एवं सुस्रदुःखाभ्या-
 मप्यात्मा साध्यते । धर्माधर्मयुक्तात्मसाध्यत्वात्तयोस्तुल्यव्युत्पत्तिभिस्तुल्यकु-
 लोत्पन्नैः कर्तृभिः कैश्चिच्छुभानि धर्म्याणि कर्माणि क्रियन्ते, कैश्चित्द्विप-
 रीतानि । तत्र जन्मान्तरीयधर्माधर्मानुष्ठानाभ्यासवासनाभेदो व्यवस्थापकत-
 याऽऽत्मसमवायी कल्प्य इति शुभाशुभकर्मणामात्मनि प्रमाणम् । निमित्तमुप-
 भूत्यादि । शाकुनं शकुनीनां गतिस्वनादि, तदेव मत्यासन्नफलस्य शुभाशुभक-
 र्मणो ज्ञापकत्वाज्ज्ञानम् । ग्रहा आदित्यादयः । तेषां च परस्परं राशिभिर्वा
 संवन्धः संयोगस्तत्सूचितानि धर्माधर्मफलान्यात्मनि प्रमाणम् । निमित्तसूचितं
 ह्यदृष्टं जन्मान्तराजितमपि संभवति, तद्य देहाद्यतिरिक्तात्मानमन्तरेण न
 संभवतीति निमित्तादेवाऽऽत्मनि प्रमाणम् । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । उद्गुनि
 तारास्तेषु ग्रहाणां संचारस्तथा जाग्रदशाभावादिनि नक्तंचरदर्शनादीनि ।
 स्वप्नजानि च सराराहणादिदर्शनानि । तत्सूचितैश्च फलैः पूर्ववदात्मानु-
 मानम् । आकाशादिभिः शरीरेन्द्रियविषयादिरूपेण भोग्यतयाऽवस्थितैर्भो-
 क्ताऽनुमीयते । मन्वन्तराणां स्वार्पणवादीनां च युगानां कृतप्रेतादीनां च
 विलक्षणस्वभावत्वेनाऽऽत्मसाधकत्वम् । उक्तं च मनुना—

“ अरोगाः सर्वसिद्धयार्थाश्चतुर्विंशतायुवः ।

कृते प्रेतादिषु तेषां वयो ह्रमति पादशः ॥

चतुष्पात्तकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मैर्धर्मैति पादशः ” इत्यादि ।

• ततश्च कृतयुगे माणिनां धर्मोपचयः कलावधर्मोपचयस्तेषामेवंत्यनेकयुगस्था-
 पिन्यात्मनि मन्वन्तरादिस्थितिः प्रमाणम् । एवं स एव मन्वन्तरदेवोपधे कस्य-

(यतिप्रकरणम् ५)

चिदभीष्टफलदं कस्यचिन्नेति व्यवस्थां घटयितुं जन्मान्तरार्जितादृष्टाश्रय
आत्माऽनुमेय इति मन्त्रोपधफलमप्युक्तोऽर्थे प्रमाणम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥
॥ १७२ ॥ १७३ ॥

किंच—

अहंकारः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं घृतिः ॥

इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥

स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसोऽगतिः ॥

उन्मेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥१७५॥

यत एतानि लिङ्गानि दृश्यन्ते पुरमात्मनः ॥

तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वज्ञ ईश्वरः ॥१७६॥

यस्मादहंकारादीनि लिङ्गान्यात्मनोऽनुभाषकानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहा-
दन्यः परमं आन्तर आत्मा । सर्वज्ञः सर्वानुभाविता । ईश्वरः स्वामी । विशे-
षानुपादानात्सर्वस्याहंकारोऽहंप्रत्यय इदमप्रत्ययवेधे देहे नोपपद्यते । न
द्वभ्रान्तस्य प्रमेयविशेषे तदन्यवस्तुसंबन्धी प्रत्ययो घटते । तथा मम शरीरमिति
प्रत्ययः शरीरादन्यस्याहंभावे घटते नान्यथा । ममाऽऽत्मेति च व्यपदेशो
लाक्षणिकः । नाऽऽत्मन्यात्मशब्दः । अन्यथा ममाहमित्युक्तं स्यात् । एवमहं-
कृतिः शरीरादन्यस्याऽऽत्मनो लिङ्गम् । स्मृतिश्च जन्मान्तरानुभूते स्तनपानादौ
भवन्ती सुखसाधनत्वेन भवत्यात्मनि लिङ्गम् । न द्वायुना तेन देहेन प्राग्भवी-
यस्तनपानस्यापेक्षितोपायत्वमनुभूतं येन स एव स्मर्ता स्यात् । मेधा ग्रन्थधार-
णशक्तिर्जन्मान्तरीयतद्ग्रन्थविषयानुभावजनितं संस्कारातिशयं कल्पयति । देहा-
तिरेकिणि संस्कारवत्यात्मनि लिङ्गम् । द्वेषोऽपि संसारे कस्यचित्प्राक्तनार्थ-
परिचयाज्जायमान आत्मनि लिङ्गम् । स हि दोषस्मरणाद्भवति । तच्च जन्मा-
न्तरार्थिनमिति भवत्यात्मनि लिङ्गम् । बुद्धिः प्रज्ञा, साऽपि जन्मान्तरायत्ते-
त्यात्मनि लिङ्गम् । सुखमानन्दः । नासौ शरीरगुणः । वैशेषिकगुणत्वे सत्य-
कारणगुणपूर्वकत्वात् । कारणगुणपूर्वको हि यावद्दरीरभावी स्यात् । तस्मान्नायं
शरीराकारपरिणतानां भूताना गुणः किंतु ततोऽन्यस्येति भवत्यात्मनि लिङ्गम् ।
एवं द्वंद्वसहिष्णुत्वलक्षणा घृतिरपि । इन्द्रियान्तरसंचार इन्द्रियान्तैरं प्रति

१ क. 'रणा य' । २ क. 'ति । निवेय' । ३ द. 'वंग ई' । ४ घ. छ. 'म धानन्तर ।

५ क. 'मनो लि' । ६ क. 'न्तरप्र' ।

गतिः । सा देहस्य सर्वेन्द्रियव्यापिनो नोपपद्यते । आत्मनः पुनरणुपरिमाणान्तःकरणोपहितस्याणोरिन्द्रियसंचारो युज्यते । अत एव बृहदारण्यके—

“ अणीयाचीवारतण्डुलादणीयाश्श्यामाकतण्डुलात् ”

इत्युक्तम् । इच्छाऽपि जन्मान्तरानुभूतस्मृतार्थविषया परमात्मलिङ्गम् । धारणजीविते अपि । धारणं शरीरस्य न तच्छरीरेणैव शक्यं कर्तुम् । एकैकस्यां क्रियायां कर्मकर्तृत्वविरोधात् । शरीरमेव धार्यं तदेव धारकमिति नोपपद्यते । जीवितं प्राणधारणं तदपि न शरीरकार्यं प्रयत्नसाध्यत्वात् । प्रयत्नश्च न शरीरगुणः । अथावद्रव्यभावित्वात्पाकान्तरानिवर्त्यत्वाच्च । स्वर्ग(गो) लोकान्तरभोग्यं सातिशयं सुखम् । स देहव्यतिरिक्त आत्मा तू(त्मन्यु)पपद्यते । अन्यथा कृतनाशाकृताभ्युपगमपसङ्गः स्यात् । स्वप्नप्रत्यय आत्मलिङ्गम् । इह जन्मन्य[न]नुभूतस्य स्वप्ने दर्शनं जन्मान्तरीयानुभवाहितसंस्कारवशाद्भवतीत्यात्मलिङ्गता स्वप्नस्य । भावानां शरीरेन्द्रियाणां स्वकार्ये प्रेरणमात्मलिङ्गम् । न ह्यन्यस्तत्मेरकोऽपि । मनसोऽतिसूक्ष्मस्थानेकद्वारे शरीरेऽवस्थितस्यागतिरपत्नमात्माश्रितादृष्टनिमित्तमात्मलिङ्गम् । उन्मेषश्च प्रयत्नवदात्मकार्यत्वादात्मलिङ्गम् । चेतना ज्ञानमचेतनारव्याच्छरीरादन्यथे(न्यं चे)तनं गमयति । यत्नश्च शरीराश्रितो न भवतीति स्वाश्रयमात्मानमनुमापयति । देहत्वेन पञ्चानां भूतानां परिग्रहः स्वीकर्तृर्पात्मनि लिङ्गम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

आत्मन उक्तां सर्वज्ञतामुपपादयन्नाह—

बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च ॥

अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते ॥

ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसत्सदसञ्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धेर्गन्धादिसाक्षात्कारस्य कारणतया संबन्धीनि घ्राणादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । तानि चार्थगन्धादिभिर्धर्मैः सहितानि सार्थानि । मनोऽन्तःकरणम् । कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि । बुद्ध्यहंकाराः, पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि, अव्यक्तं प्रधानमित्येतस्य क्षेत्रस्याऽऽत्मा सर्वेश्वरः सर्वभूतहृदये भासमानोऽत एव सत्स एव धिभक्तयाऽनवभासमानतयाऽमन् । सदसज्जावाभावमकृति-त्वाग्नाता, तस्मात्क्षेत्रज्ञ इति तत्रैव च्यते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

(यतिप्रकरणम् ५)

बुद्ध्यादीनां कारणान्याह—

बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोऽहंकारसंभवः ॥

तन्मात्रादीन्यहंकारादेकोत्तरगुणानि तु ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्विषयनिश्चयहेतोरन्तःकरणस्याव्यक्तात्प्रधानादुत्पत्तिः । समानि सत्त्वर-
जस्तमांसि अव्यक्तं, ततो बुद्धेरहंकारस्य ज्ञानक्रियाकर्तृत्वाभिमानिनोऽन्तःक-
रणस्य संभवो जन्म । सूक्ष्माः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तन्मात्राणि तान्यादि-
र्येषां भूतानामिन्द्रियाणां च तावन्मात्रादीनि तान्यहंकाराज्जायन्ते । भूतानि तु
तन्मात्रव्यवधानेन । अहंकारश्च त्रिविधः, सात्त्विकः स एव तेजस इति पुरा-
णेषु गीषते । तस्माद्बुद्धीन्द्रियाणामुदयो राजसोऽपरः । तस्माद्वैकारिकसंज्ञा-
त्कर्मेन्द्रियाणां तामससृतीयो भूतादिसंज्ञकस्तस्माच्छब्दादितन्मात्राणि तेभ्यो
यथाक्रमं व्योमादिभूतानि तानि च वक्ष्यमाणैः शब्दादिभिर्गुणैरेकोत्तरगुणानि ।
तत्र व्योम्नि शब्द एको गुणो वायोः स च स्पर्शश्च । तेजसि तौ च रूपं च ।
अम्भासि ते च रसश्च, भूपौ गन्धश्च पञ्चमः ॥ १७९ ॥

गुणानाह—

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥

यो यस्मान्निःसृतश्रैषां स तस्मिन्नेव लीयते ॥ १८० ॥

ये व्योमादीनामेकोत्तरगुणा उक्तास्ते शब्दादयो गन्धपर्यन्ताः । यथैषां
बुद्ध्यादीनां मध्ये यस्मात्कारणादव्यक्तादेः सृष्टिकाले निःसृतोऽभिव्यक्तः
स तस्मिन्नेव कारणात्मनि प्रलयकाले लीयते तिरोहितो भवति । तत्र च
निःसृतो लीयत इति वदता सत्कार्यवादो दर्शितः ॥ १८० ॥

प्रकरणार्थोपसंहारमाह—

यथाऽऽत्मानं सृजत्यात्मा तथा वः कथितो मया ॥

विपाकान्निप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥१८१॥

ईश्वरः स्वतन्त्रोऽपि सन्नात्मा यथाऽऽत्मानं देहवन्तं मानसवाचिककायिक-
तथा सात्त्विकराजसतामसतया त्रिविधस्य कर्मणो विषािकपूर्वं तदुपादानवशा-
त्सृजति, तथा वो युष्मभ्यं हे मुनयो मया कथितः ॥ १८१ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्य प्रकीर्तिताः ॥

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवद्भ्राम्यते हि सः ॥१८२॥

सत्त्वादयो गुणास्तस्य क्षेत्रज्ञस्य तन्निवन्धनबन्धमुक्तिर्भावित्वात्, तदेव दर्शयति—रजस्तमोभ्यामित्यादिना । अर्थाच्च केवलसत्त्वोद्रेकेण विमुच्यत इत्यपि दर्शितम् । चक्रदृष्टान्तेन चानवस्थितत्वमुक्तं, ततश्च तमसाऽऽत्मस्वरूपापरिज्ञानात्मको मोहः । रजसा च फले रागात्कर्मसु भट्टतिस्तवः कर्मफलस्य जाल्यायुषोः सुखदुःखानुभवस्य चोदय इत्येतच्चक्रवच्चक्रम् । एतस्य परिवर्तनादात्माऽपि परिवर्तत इत्युपचर्यते ॥ १८२ ॥

अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः ॥

लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः ॥ १८३ ॥

स्वरूपतोऽनादिरादिमच्छरीरयोगित्वादादिमान् । परम औपनिषदः पुरुष एव क्षेत्रज्ञः सैमस्वरूपतो विकारतश्च यथासंख्यं लिङ्गेन्द्रियग्राह्यः । तत्रार्हकारादिभिरिन्द्रैः क्षेत्रज्ञात्मनो रूपं गृह्यते । तद्विकारस्तु शब्दादिभिरिन्द्रियैरेवंविध सक्त उत्तरश्लोकार्थतयाऽनुवादः ॥ १८३ ॥

पितृयानोऽजवीथ्याश्च तथाऽ(यद्)गस्त्यस्य चान्तरम् ॥

तेनाग्निहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

अजवीथीमाह गर्गः—

“ हस्तश्चित्रा विशाखिका अजवीथी ” इति ।

कश्यपस्तु श्रवणादिनक्षत्रत्रयमजवीथीमाह—“अजवीथी विष्णुमाद्या ” इति । तस्याश्चागस्त्यस्य यदन्तरं स पितृयानसंज्ञको मार्गः । तेन काम्यकर्मकारिणो दिवं स्वर्गं यान्ति । अग्निहोत्रग्रहणं वैतानिककर्मप्रदर्शनार्थम् । दुःखसंभ्रमचिरकालोपभोग्यसुखानुभवास्पदीभूतो देशविशेषो धौः ॥ १८४ ॥

किं च—

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः ॥

तेऽपि तेनैव (मार्गेण) सत्यव्रतपरायणाः ॥ १८५ ॥

ये च सम्यग्दानादिपूर्तधर्मनिरतास्तथा दया सर्वेषु भूतेषु, सान्तिरनमूया

(चतिप्रकरणम् ५)

शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणमस्पृहेत्यष्टाभिरात्ममुणैर्युक्ताः । ये च निपमेन सत्यवादिनस्तेऽपि पितृयानेनैव मार्गेण दिवं यान्ति ॥ १८५ ॥

तन्मार्गगामिनां(णां) पुनरावृत्तिमितिहासमुखेनाऽऽह—

*अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो गृहमेधिनः ॥

पुनरावृत्ति(वर्ति)नो वीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

अष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयस्तापसाः । इष्टार्थधर्मकारिण इति यावत् । गृहमेधिनो गृहस्थाः । अनेन चाकाम्यकर्मकारित्वं सूचयति । पुनरावर्तिनः पुनर्जन्मभाजः । जगत्सृष्टेर्धर्मभावायास्ते प्रागनुष्ठितधर्मत्वाद्धीजभूताः । मष्ट-
त्याख्यस्य धर्मस्य च प्रवर्तकाः ॥ १८६ ॥

सप्तर्षिनागवीथ्यन्ते देवलोकं समाश्रिताः ॥

तावन्त एव भुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया ॥

तत्र गत्वाऽवतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १८८ ॥

नागवीथीमाह गर्गः—

“कृतिका मरणो स्वातिर्नागवीथी प्रकीर्तिता” इति ।

देवलस्तु—“अश्विन्यादित्रिभाः सर्वा नागाद्या दहनान्तिकाः” ।

अयमर्थः—मत्येकमश्विन्यादित्रिनक्षत्रा नागाद्या नव वीथयः । नागा गजा ऐरावती ऋषभा गौर्जरद्वी मृगी अजा दहनेति । तस्या नागवीथ्याः सप्त-
र्षीणां च चदन्तरालं तेन मार्गेण गत्वाऽष्टाशीतिसहस्राण्येव मुनयः सकलनि-
पिद्धकाम्यकर्मारम्भनिवृत्तास्तपसाऽऽवश्यकेन चर्णधर्मेण तथा ब्रह्मचर्येण सङ्ग-
त्यागेन धर्मानुष्ठाननिमित्तख्यातिलाभपूनापरित्यागेन मेधया मेधाकार्येण वेद-
धारणेन युक्ता देवलोकं समाश्रित्य तत्र—यावदाभूतसंप्लवं महामलयं यावद्व-
तिष्ठन्ते । तेऽपि पूर्ववत्पुनरावर्तिनो वीजभूता निवृत्तधर्मप्रवर्तकाश्च ॥ १८७ ॥
॥ १८८ ॥

एवं श्लोकद्वयेनाऽऽत्मज्ञानरहितं काम्यं कर्माऽऽवश्यकं वा कुर्वतां पुनरावृ-
त्तिरुक्ता । “स ह्याभौर्विजिज्ञास्यः” इत्यादौ त्वात्मज्ञानसहितस्य कर्मणोऽजा-

* तत्राष्टाशीतिसहस्रमुनय इति इ. पुस्तके पाठः ।

दृष्टिफलत्वं वक्ष्यति । तत्रापुना तावज्ज्ञातव्यमात्मानं तज्ज्ञानोपायं च श्लोक-
 द्वयेनाऽऽह—

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ॥

श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्चान्यद्वाङ्मयं क्वचिद् १८९

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः ॥

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

द्विधा ह्यात्मा व्यवस्थितो बन्धवर्तितया तद्रहिततया च । तस्य यन्मुक्त-
 स्वभावं रूपं तत्सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिगुणयोगित्वेन वेदान्तरूपास्यतयोच्यते,
 न पुनर्यद्बद्धस्वभावम् । प्रकाशते हि स्वत एव तत्सर्वेषां हृदयेषु तत्प्रकाशा-
 धीनो विश्वप्रकाशः ॥

“ तमेव श्रान्तमनुभाति सर्वं तस्य मासा सर्वमिदं विभाति ” इति ।

तत्र शास्त्रेण यदुपास्यतपोक्तं तदुपलक्षयितुमिदमुच्यते—यतो वेदा इत्यादि ।
 यतो जगत्कारणाद्देदाः श्रुतयः, पुराणानि मसिद्धानि । अन्याश्च धर्मशा-
 स्त्राद्या उपनिषदो ब्रह्मावबोधका वेदभागाः । तासाममृतीभावहेतुविज्ञानविधा-
 यकत्वात्प्राधान्येन वेदत्वे सत्यपि पृथग्रहणम् । ये च(तथा)केचन श्लोकाः—

“ यदक्षरं पञ्चविधं समेति ” इत्येवमादयः । सूत्राणि विवक्षितार्थवाचकानि
 वाक्यानि । भाष्याणि सूत्रादीनां विवरणानि । अन्यदपि वाङ्मयं यत् उद्भूतं
 तस्य परमात्मनो वेदानुवचनादयो ज्ञानहेतवः । वेदानुवचनं वेदाध्ययनं, गुरु-
 वचनमनु पश्चाद्ब्रह्मचर्यमनुवचनम् । अनेन च सर्वस्य वेदाध्ययनस्य गुर्वध्ययनपूर्व-
 कत्वं ब्रह्मवेदस्यापौरुषेयत्वं गमयति । यत्तु परमात्मसकाशाद्देदानामुदय
 इत्युक्तं न तेन वेदानां पौरुषेयतापत्तिः । प्रमाणान्तरेण हि वाक्यार्थ
 निश्चित्य तत्प्रतिपादनायेदं प्रथमतया वाक्यस्योत्पादितत्वं पौरुषेयत्वम् ।
 अत एव बृहदारण्यके निःश्रसिततनुत्पत्त्वमुक्तम्—

“ स यथाऽऽद्वैताग्नेरग्निहातात्पृथग्भूता विनिश्चरन्त्पेवं
 वा अरेऽस्य महतो मृतस्य निःश्रसितमेतद्यद्यग्नेदो
 यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विधा
 उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुश्रव्याणानि व्याख्या-
 नान्यस्यैतानि निःश्रसितानि ” इति ।

(यतिप्रकरणम् ५)

ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिकर्म । श्रद्धा भक्तिरास्तिक्यं वा । उपवासो गुरुपास्तिः ।
स्वातन्त्र्यं वश्येन्द्रियता । प्रसिद्धमन्यत् ॥ १८९ ॥ १९० ॥

पूर्वश्लोके ये निर्दिष्टा वेदानुवचनादयोऽर्थास्त एव ब्रह्मज्ञानस्वरूपाभाषो-
त्पादकतया विनियुक्ता इति भ्रान्तिनिरासायाऽऽह—

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समग्रैरेवमेव तु ॥

द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः ॥ १९१ ॥

स खलु परमात्मा समस्तैश्चतुर्भिरप्याश्रमैर्विजिज्ञास्यो विशेषतो ज्ञातुमे-
ष्टव्यः । अत्र परमात्मविषयविज्ञानस्याऽऽश्रमान्प्रति साध्यता मत्पेतव्या,
इष्यमाणत्वात् । न पुनस्तद्विषयच्छाया इष्यमाणत्वं प्रति गुणत्वात् । मथानं
च पदार्थान्तरेण संबध्यते न गुणः । न च प्रत्ययार्थत्वेनेच्छायाः प्राधान्यं
वाच्यम् । स हि सन्प्रत्ययेन धात्वर्थमीप्सिततमं प्रति गुणत्वेनैवोच्यते, तेन
प्रत्ययार्थत्वेऽपि तस्या गुणभाव एव प्रयोजनवानेव च धात्वर्थ इष्यते, न
सुखावाप्तिवत्स्वरूपेण । तेन “ ब्रह्म वेद ब्रह्म भवति । [* न च (स) पुनराव-
र्तते ” इत्यादिवचनावगतौ(ता) पुनरावृत्तिप्रयोजनं विज्ञानमाश्रमाणां साध्यमि-
त्युक्तं भवति] । ब्रह्मज्ञानस्य सप्रयोजनत्वादेव तद्विषयेच्छासिद्धेनेच्छाया विधे-
यता । अमाप्तविषयत्वाद्विधेः । किं पुनस्तज्ज्ञानं वेदितव्यमित्यपेक्षित उक्तं—
द्रष्टव्य इति । द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । दर्शनोपायतयोक्तं—मन्तव्य
इति । श्रुतस्य युक्तिभिरनुसंधानं मननम् । तच्च श्रवणमन्तरेण न संभवतीति
मत्त्वोक्तं—श्रोतव्य इति । उपनिषद्वाक्येभ्योऽवधारणीयः । द्विजातिभिरिति
शूद्रव्युदासार्थम् ॥ १९१ ॥

विहितयोर्ज्ञानकर्मणोः फलमाह—

य एवमेनं विन्दन्ति ये चाऽऽरण्यकमाश्रिताः ॥

उपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

क्रमात्ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् ॥

अयनं देवलोकं च सवितारं सर्वैद्युतम् ॥ १९३ ॥

* एतद्विद्वान्तर्गतं न विद्यते घ. छ. पुस्तकयोः ।

ततस्तान्पुरुषोऽभ्येत्य मानवो ब्रह्मलौकिकान् ॥

करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

ये द्विजातय एनं परमात्मानमेवं श्रवणमननाभ्यां विन्दन्ति लभन्ते ब्रह्मा-
 ह्मस्पीति साक्षात्कुर्वन्ति, ये चाऽऽरूपकमारण्याध्येतव्यं ब्रह्मविद्यात्मकं
 वेदभागं ब्रह्मप्रमाणतया समाश्रिताः सन्तः परमया भक्त्योपेताः सत्यं यथार्थ-
 भूतं परमेश्वरमुपासते ध्यायन्ति । अथ ये चेत्युपासकत्वेन श्रवणमननं(न) कर्तृत्वेन
 समुच्चयार्थशकारो न पुरुषव्यक्तिसमुच्चयार्थः । तेन श्रवणमननध्यानार्चनवन्तो
 देहाद्दुत्क्रम्य वक्ष्यमाणार्चिरात्रभिमानिनीर्देवताः संभवन्ति प्राप्नुवन्ति । आर्चि-
 रशिः । अद्दः दिवसः । शुक्रः शुक्रपक्षः । उत्तरमयनं सूर्यस्योदगयनम् । देव-
 लोकसवितृवैद्युताः मसिद्धाः । ततो वैद्युताग्निं प्राप्तांस्तान्मानवः पुरुषोऽभ्येति ।
 ततोऽसौ ब्रह्मलौकिकान्ब्रह्मलोकनिवासिनस्तान्करोति । ब्रह्मलोकं प्राप्तानां
 न पुनरावृत्तिर्जन्म न विद्यते ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

काम्यकर्मकारिणः मत्याह—

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः ॥

धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥ १९५ ॥

पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ॥

क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥ १९६ ॥

फलार्थं विहितैर्यज्ञतपोदानादिभिर्ये स्वर्गं जितवन्तः स्वर्गमदं धर्मं कृत्व-
 न्तस्ते वक्ष्यमाणक्रमेण धूमादीन्संभवन्ति । धूमाद्यभिमानिनीर्देवताः प्राप्नुवन्ति ।
 तत्र चन्द्रं यावदारोहणं वाय्वाद्यवरोहणं महीं पृथ्वीं तत्रत्यानोपधिचनस्पती-
 न्संभवन्तीत्यर्थः । तत ओपधिचनस्पतीन्भुक्तवतोः स्त्रीपुरुषयोर्विशुद्धे शुक्रशो-
 णिते पञ्च घातूनित्यादि पूर्वोक्तमनुसंधेयम् । न पुनर्यज्ञाद्यनुष्ठाप देहपातादु-
 र्ध्वमुक्तक्रमेण दान्त्यायान्ति च । अत एवोक्तं भगवता—

“ गतागतं कामकामा लभन्ते ”

इति गीतासु ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

उक्तविपर्यये दोषमाह—

एतद्यो न विजानाति मार्गद्वितयमात्मनः ॥

दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥ १९७ ॥

उक्तमात्मनो मार्गद्वयं यो न विजानाति ज्ञात्वा च तन्मार्गगमनोपायं नानु-
तिष्ठति, स दन्दशूकः सर्पः पतङ्गः पक्षी कृमिः कीटो वा भवेत् ॥ १९७ ॥

उपासनेतिकर्तव्यतामाह—

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ॥

उत्तानं किञ्चिदुन्नम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८ ॥

निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥

तालुस्थाचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९ ॥

संनिरुद्धेन्द्रियग्रामो नातिनीचोच्छ्रितासनः ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ २०० ॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥

धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

अनतिनीचोच्छ्रित आसन उपविश्योत्तानौ चरणौ स्यापयित्वा पश्चासनं
बद्धेति यावत् । तदुपरि सव्ये करे दक्षिणं करमुत्तानं निधायाऽऽस्यं किञ्चिदु-
न्नम्य वक्षसा च कायं विष्टभ्याक्षिणी निमील्य रागद्वेषादिरजस्तपःकार्यवि-
रोधि सत्त्वकार्यं मनःप्रसादादिकमास्थाय दन्तपङ्क्तयोरन्योन्यसंस्पर्शं परिह-
रंस्तालुनि जिह्वाचलां कृत्वा निष्कम्पः सन्निवपयेभ्य इन्द्रियाणि मत्याहृत्य
द्वादशमात्रिकात्कनीपसः प्राणायामाद्द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामं कुर्यात् । ततो
हृद्योम्नि हितसंज्ञकनाडीसंभेदलक्षणे दीपवदवस्थित आत्मा सर्वेश्वरो ध्येयधि-
न्तनीयः । ध्यानानन्तरं धारणां कुर्वन्तत्राऽऽत्मन्यात्मानमात्मीयं मनो धार-
येन्नियच्छेत् । दत्ताभेयः—

“ निशाने विजने स्थाने शुभे चैव मनोरमे ।

निर्मेतुके निरावापे शर्करापालुकादिभिः ॥

शब्दादिवर्जिते स्थाने शुभं कृत्वा तु संस्तरम् ।

बद्ध्वा मुखासनं तत्र प्राह्मुसो वाऽप्युदह्मुसः ॥

कृत्वा सुसंनतं देहं सुसमं योगवित्तमः ।
नमस्कृत्य महादेवं महायोगीश्वरं हरिम् ॥
शोधयित्वा पुरा नाडीः प्राणायामाश्वरेत्ततः ।
प्राणायामाश्वरेत्तावद्यावचित्तं प्रसीदति ॥

महाभारते—“ यमनियम(मासन) प्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि योगस्य ॥

ब्रह्मपुराणे—“ ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यर्थां स्वमनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कूर्वात ब्रह्मणि तथा परस्मिन्भ्रैवणं मनः ॥
एते यमाश्च नियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां(णां) विमुक्तिदाः ॥
एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ।
यमारुषैर्नियमारुषैश्च युञ्जीत नियतो मुनिः ॥

वायुपुराणे—“पद्मपद्मासनं वाऽपि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा तु प्रणवं हृदि ॥

मार्कण्डेयपुराणे—“ प्राणायाननिरोधश्च प्राणायाम उदाहृतः ॥

विष्णुपुराणे—“ प्राणारुह्यमनिलं वक्ष्यमभ्यासात्क्रिय(त्कुरु)ते हि यः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥

सवीजः समध्वकः । अवीज इतरः ।

मार्कण्डेयपुराणे—“ लघुमर्ध्वोत्तरीयारण्यः प्राणायामस्त्रिषोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्कं शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तमः स उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरस्तया ॥

योगयाज्ञवल्क्यः—“ अह्नालिमोसत्रितयं ज्ञान्वोः परिमार्जनं वाऽपि ।
तालत्रयमपि तज्ज्ञा मात्रासंज्ञं प्रशंसन्ति ॥

(यतिप्रकरणम् ५)

देवलः—“ त्रिविधः प्राणायामः कुम्भो रेचनं पूरणमिति ।
निःश्वासनरोधः कुम्भः । अजस्रनिःश्वासो रेचनम् ।
निःश्वासाध्मानं पूरणमिति । स पुनरेकद्वित्रिभिरुद्धा-
तैर्दृष्टस(दुर्म)न्दस्तीक्ष्णो वा भवति । प्राणायानव्यानोदान-
समानानां सहदुद्गमनं(म्य) मूर्धानमाहत्य निवृत्तिरुद्धातः ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे—“ प्रथमेन जपेत्स्वेदं द्वितीयेन तु वेपथुम् ।
विषादं तु तृतीयेन जयेद्दोषमनुक्रमात् ॥
मूढुःखे सेवमानस्य सिंहशार्ङ्गलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं सन्तं यथेच्छातो नामं वहति हस्तिपः ।
तथैव योगी छन्देन प्राणं नैयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान्हन्ति न मानवान् ।
तद्वन्नपिद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः ॥
जितां जितां शनैर्भूमिमारु(रो)हेत्तु यथा गृहम् ।
दोषान्ब्यार्थि तथा मोहमाकान्ता मूरनिर्भिता ॥
विशर्षयति नाऽऽरोहेत्तस्माद्भूमिनिर्मिताम् ।
प्राह्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नैत्रभ्रमध्यमूर्धसु ।
किञ्चित्स्मात्परस्मिन्धारणा परमा स्पृता ॥
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसात्म्यताम् ।
नाऽऽध्यातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ॥
युञ्जीत योगे रामेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमादतः ।
नातिशति न वैवोष्ये द्वंद्वे नाग्बनिलात्मके ॥
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्याननःपरः ।
सशब्देऽग्निजलाम्बाशे जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ॥
शुष्कपर्णचये नद्यां दमशाने ससरीस्ये ।
समये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसंचये ॥

देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ।
 सत्त्वस्यानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ॥
 न सतो दर्शनं यागं तस्मात्तरपरिवर्जयेत् ।
 दोषानेताननादृत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै ॥
 विघ्नस्य तस्य ये दोषा जायन्ते ताश्चिबोध मे ।
 चाधिर्यं जडता लोपः स्मृतेर्मूकत्वमन्वता ॥
 ज्वरश्च जायते सद्यल्लङ्घदज्ञानयोगिनः ।
 प्रमादाद्योगिनो दोषा यद्येते स्युश्चिकित्सितम् ॥
 तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनस्ताश्चिबोध मे ।
 स्निग्धां यवागुपत्युष्णां भुक्त्वा तत्रैव धारयेत् ॥
 वातगुरुमप्रशान्त्यर्थं गुरुमावर्ते तथा दधि ।
 यवागुं वाऽपि पवनं वायुग्रन्थीन्प्रति क्षिपेत् ॥
 तद्वत्कम्पो(न्पे) महाशैलं स्थितं मनसि धारयेत् ।
 विघाते वचसो वाचि वाधिर्ये श्रवणेन्द्रिये ॥
 तथैवाऽऽम्बुफलं ध्यायेत्तृपार्ते रसनेन्द्रिये ।
 यस्मिन्यस्मिन्रुना देशे तस्मिंस्तदुपकारिणीम् ॥
 धारयेद्धारणामुष्णे शीतां शीते विदाहिनीम् ।
 कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् ॥
 लुप्तस्मृतेः स्मृतिः स्रष्टो योगिनस्तेन जायते ।
 यावत्पृथिव्यां वाय्वग्नी व्यापिनावपि धारयेत् ॥
 अमानुपात्सत्त्वनाताद्वाधा स्याच्चेच्चिकित्सयेत् ।
 अमानुषं सत्त्वमन्तर्योगिनं(नः) प्रविशेद्यदि ॥
 वाय्वग्निधारणादेनं देहसंस्थं विनिर्दहेत् ।
 एवं सर्वात्मना कार्या रसा योगविदा नृप ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।
 प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साऽभिधीयते ॥
 द्वे धारणे स्मृते योगे योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतारमनः ॥

(यतिप्रकरणम् ५)

• सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वैस्वश्चैवोपजायते ।
ईक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान्प्रथक् ॥
व्योमादिपरमाणुंश्च तथाऽऽत्मानमकल्मषम् ॥

तथा—“ शब्दादिभ्यो निवृत्तानि यदक्षाणि यतात्मभिः ।
प्रत्याहिषन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥

हारीतः—“ अणुवाह्याघवाद्यापलाद्यायोग्योभ्रष्टस्य मनसः समानी-
यार्थे योजनं प्रत्याहारः ॥

विष्णुपुराणे—“ शब्दादिष्वनुरक्तानि सम्पगक्षाणि योगवित् ।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारः स उच्यते ॥
वश्यता परमा तेषां जायतेऽतिबलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवैश्वैस्तैर्न योगी योगसाधनः ॥

देवलः—“ शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यात्मनां धारणाद्धारणा ॥

अत्राऽऽत्माऽहंकारः ।

शङ्खः—“ मनःसंयमनात्तज्जैर्धारणेति निगद्यते ॥

• मार्कण्डेयपुराणे—“ योगयुक्तः सदा योगी लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या मूर्ध्नि धारयेत् ॥

धरिर्जां धारयन्योगी गन्धसौक्ष्म्यं प्रपद्यते ।

आत्मानं मन्यते पृथ्वीं तद्वन्धं च जहाति सः ॥

तथैवाप्सु रसं सूक्ष्मं तद्वद्द्रुपं च तेजसि ।

स्पर्शं वायौ तथा तद्वद्धिभ्रतस्तस्य धारणाम् ॥

व्योम्नः सूक्ष्मप्रवृत्तस्य शब्दं तद्वज्जहाति सः ।

मनसा सर्वभूतानां मन आविशते यैदा ॥

मानसां धारणां विभ्रन्मनःसौक्ष्म्यं जहाति च ।

तद्वद्बुद्धिमशेषाणां सत्त्वानामेत्य योगवित् ॥

परित्यजति संप्राप्य बुद्धिसौक्ष्म्यमनुत्तमम् ।

एतासां धारणानां तु सप्तानां सौक्ष्म्यमाप्तवान् ॥

१ क. घ. स्वस्तिर्दे० २ क. ० चित्तानु० ३ छ. ० वैश्वैस्ते ४ क. ० ना । अ० ५ क. यदि ।
६ क. ० मनन्तरम् । ए० ।

(यतिप्रकरणम् ४)

सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ।
ईक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान्पृथक् ॥
व्योमादिपरमाणुंश्च तथाऽऽत्मानमकल्मषम् ॥

तथा—“ शब्दादिभ्यो निवृत्तानि यदक्षाणि यदात्मभिः ।
प्रत्याह्वियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥

हारीतः—“ अणुत्वाह्लाषवाच्चापलाद्वाघोर्योगभ्रष्टस्य मनसःसमानी-
यार्थे योजनं प्रत्याहारः ॥

विष्णुपुराणे—“ शब्दादिष्वनुरक्तानि सम्यग्क्षाणि योगवित् ।
कुर्याच्चिन्तानुकारीणि प्रत्याहारः स उच्यते ॥
वश्यता परमा तेषां जायतेऽतिबलामनाम् ।
इन्द्रियाणामवैश्वैस्तैर्न योगी योगसाधनः ॥

देवलः—“ शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यात्मनां धारणोद्धारणा ॥

अत्राऽऽत्माऽहंकारः ।

शङ्खः—“ मनःसंयमनात्तद्भ्रैर्धारणेति निगद्यते ॥

मार्कण्डेयपुराणे—“ योगयुक्तः सदा योगी लब्धाहारो नितेन्द्रियः ।

सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या मूर्ध्नि धारयेत् ॥

धरित्रीं धारयन्योगी गन्धसौधं मन्यवा ॥

आत्मानं मन्यते पृथ्वीं कर्मयोगं शरीरं ॥

तथैवाप्सु रसं सूक्ष्मं तेजः स्नेहोऽहेऽपो गां ॥

स्पर्शं वायौ दिशः श्रोत्रे कान्ते विष्णुं बले हर ॥

व्योम्नः शिं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥

मन्त्रशासितारमेतेषामणीयासमणोरपि ।

स्वमामं स्वप्रधीगन्धं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तेभिः ।

जन्मवृद्धिसंथे नित्यं संसारयति चकवत् ॥

क्रियः । अथवा ब्रह्मणि निक्षिप्तावश्यकक्रियः । परां सिद्धिं मुक्तिमवाप्नु-
यात् ॥ २०४ ॥

इदानीं गृहस्थं मत्याह—

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥२०५॥

न्यायेनानिषिद्धेन कर्मणाऽर्जितं स्वीकृतं धनं येन स न्यायार्जितधनः ।
तथा तत्त्वज्ञाने निष्ठा तात्पर्यं यस्य स तत्त्वज्ञाननिष्ठः । अतिथयः प्रिया यस्य
सोऽतिथिप्रियः । तत्प्रियत्वेन च तत्पूजकत्वं लक्ष्यते । श्राद्धमावश्यकं पार्व-
णादिकं करोतीति श्राद्धकृत् । भूतहितार्थं वापयं सत्यं तद्दृढतीत्येवंशीलः
सत्यवादी । एवंविधो गृहस्थोऽपि विमुच्यतेऽपष्टुच्यते । अपिशब्देनान्येऽप्याश्र-
मिणो गृह्यन्ते । अत्र च न्यायार्जितधनत्वादिभिर्वर्णाश्रमधर्मा नित्यनैमित्ति-
काश्रोपलक्षिता ज्ञानसहिता मुक्तये विधीयन्ते, तदेतद्व्याख्यानं केचिन्नानुम-
न्यन्ते, यत एतदर्थायाः स्मृतेरस्याः ध्रुतिविरोधः स्यात् । तथा हि—

“ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ”

इत्यनेन गृहस्थधर्माणां यागादिकर्मप्रजोत्पादनादीनाममृतत्वप्राप्तिहेतुभावं
प्रतिषिध्य यतीनामेव तत्प्राप्तिर्विधीयते । तेनात्र त्यागशब्देन ब्रह्मचर्याद्याश्रम-
त्रयकर्मणां त्यागादमृतीभाव इति प्रतिपाद्यते । तथा यतिव्यतिरिक्ताश्रमिणां
गुण्यलोकप्राप्तिर्यतेरेवामृतभाप्तिरिति च्छान्दोग्योपनिषद्—

“ सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ” इति ॥

ब्रह्मसंस्थो भिक्षुः । तथाऽग्निहोत्रादीन्यावश्यकानि कर्माणि दुरितक्षयाय
विहितानि । तानि मुक्तये विदधाना स्मृतिः श्रुत्या विरुध्यते एव ।
ते ध्रुत्सैव—

“ विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा न वै (ऽनाश)केन ”

यादिकया वर्णाश्रमकर्माणि मुक्ता विनियुक्तानीति, तन्न ब्रह्मज्ञानेच्छा-
होषा ध्रुतिः कर्मणां विनियोवत्री, न मुक्ता नापि तत्साधने हाने ।
ऽपि च विधेयप्रतियोगिनी भवति । यथा भेषजविशेषस्य बुभुक्षा । ननु च

प्रधानेऽन्यत्प्रधीयते न गुणे, विविदिपन्तीत्यत्र च वेदनमिच्छां प्रति प्रधानम् । तेन विधायामेवमाद्येच्छां प्रति कर्माभूतायां कर्मणां विनियोगो नेच्छायाम् । यथाऽश्वेन जिगमिपतीत्यश्वस्य गती, न पुनस्तादिच्छायामित्युच्यते । सत्त्वं प्रधानेऽन्यद्विनियुज्यते । प्रधानं तु द्विविधम्—शाब्दमार्थं च । तत्र शाब्दमन्वय उपयुज्यते नाऽऽर्थम् । अत एव राजपुरुषमानयेति पुरुष आनयनेन संवध्यते, न राजाऽर्थतः प्रधानभूतोऽपि । स हि शब्देन विशेष(प्य)तया प्रधानभूतं पुरुषं प्रति विशेषणतां नीयते । सन्नन्तेषु च शब्देषु इच्छैव मत्यपार्थत्वात्प्रधानम् । तेन तत्रैव यज्ञादिविनियोगः । अश्वस्य तु गत्यन्वयः प्रमाणान्तरवशान्न शब्दतः प्रसिद्धहेतुकायामपि विविदिपायां, वैदिको यज्ञादिरूपायः पशुमाप्ताविव चित्रादिः “चित्रया यजेत पशुकामः” इत्यत्र । किं च कर्माणि कुर्वताऽहं कर्ता कर्मणां फलभोक्ता चेतिप्रत्ययदाढ्यमवलम्बनीयम् । तत्त्वज्ञाननिष्ठेन पुनरस्यैव मत्यस्य मिथ्यात्वमापाद्यम् । ततश्च ज्ञानकर्मणोर्विरोधादसमुच्चयः षोडशिन इव ग्रहणाग्रहणयोः । किं च परमकार्याभेदेऽवान्तरव्यापारभेदे तु कारकं कारकान्तरेण समुचीयते । यथा “अरुणयैकहायन्या विह्लाक्ष्या सोमं क्रीणाति” इत्यत्राऽऽरुण्यमेकहायन्या न पुनरवान्तरव्यापारैक्ये, न हि व्रीहयो यवैः समुचीयन्ते । तुल्यं च ज्ञानकर्मणोर्द्विरितक्षपणमवान्तरकार्यम् । न च ज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिरेव कार्यं न तु कर्मक्षय इति वाच्यम् । न हि कर्मजन्याया आविद्यायाः कर्माण्यक्षयता ज्ञानेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम् । तस्मान्न्यायविरुद्धमपि समुच्चयस्तरणं स्मृत्यन्तरविरुद्धं च । तत्र महाभारते—

शुक उवाच— “यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया याति कां च गच्छति कर्मणा ॥
एते चान्योन्यवैरूप्ये वर्तन्ते प्रतिकूलता(तः) ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरमुतः सुतम् ॥
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ ।
यां दिशं विद्यया याति यां च गच्छति कर्मणा ॥
शृणुष्वैकमनाः पुत्र गह्वरं ह्येतदन्तरम् ।
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च प्रमुच्यते ॥

(यतिप्रकरणम् ५)

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ।
 कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्पोडशान्मकः ॥
 विद्यया जायते नित्यमव्ययो ह्यव्ययात्मकः ।
 कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितरा नराः ॥
 तेन ते देहजातानि रमयन्त उपासते ।
 ये तु बुद्धिपथं प्राप्ता धर्मनैपुणैर्दार्शिनः ॥
 न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव ।
 कर्मणा फलमाप्नोति मुक्तदुःखे भवामवौ ॥
 विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ।
 यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ॥
 न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते ” इति ।

मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे—

“ एवं संसारचक्रेऽस्मिन्भ्रमता तात संकटे ।
 ज्ञानमेतन्मया भोक्तं मोक्षसंप्राप्तिकारणम् ॥
 विज्ञाते यत्र सर्वोऽयमृग्यजुःसामसंज्ञितः ।
 क्रियाकलापो विगुणो न सम्यक्प्रतिभाति मे ॥
 तस्मादुत्पन्नबोधस्य वेदैर्मे किं प्रयोजनम् ” ।

बृहस्पतिः—“सत्यं ज्ञानं तपो दानमेतद्धर्मस्य साधनम् ॥
 धर्मात्मुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ” इति ।

तस्माद्भुक्तविरोधपरिहाराय स्मृतिरिषमेवं च्याख्यातव्या । बृहस्पतोऽपि विधि-
 विहितकर्मकारी भुक्त्यनर्होऽपि तत्संज्ञाननिष्ठत्वाद्भिमुच्यते किं पुनर्भिक्षुः कर्म-
 त्यागी तच्चज्ञानैकनिष्ठ इति । तदेतदन्ये नानुमन्यन्ते । न हि समुच्चयविधाय-
 कस्मृतेः श्रुतिविरोधाद्प्राभाष्यमस्ति । यतः समुच्चयविधायकं प्रत्यक्षमेव
 श्रुतिवाक्यमस्या मूलमस्ति । तद्यथा—

“ विशां चाविशां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्या मृत्युं
 तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ” इति ।

विद्या ब्रह्मज्ञानम् । अविद्या कर्म । तदुभयं सह समुच्चयं यो वेदानुष्ठान-
 पर्यन्ततया जानाति स कर्मणा मृत्युं मृत्युफलदं दुरितं तीर्त्वाऽतिक्रम्य

विद्ययाऽमृतमश्नुत इति प्रसिद्धार्थम् । अत्र च विद्याशब्दं देवताज्ञानपरत्वेन केचन व्याचक्षते, तदयुक्तम् । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । “ईशा वास्य-
म्” इत्यादिना परमेश्वरस्यैव प्रकृतत्वात् । एवमत्र मन्त्रे विद्याकर्मणोरमृती-
भावे समुच्चयः । तदुपपादकतया चावान्तररूपापारभेदो विद्यया मृत्युं तीर्त्वेति
कथितः । यत्त्वाप्रत्ययेन च विद्यां प्रति कर्मणोऽङ्गभावः । एतदेव स्पष्टयति—
“विविदिपन्ति यज्ञेन” इत्यादिश्रुतिः । यद्यप्यत्र विविदिषा प्रत्ययार्थत्वा-
च्छब्दतः प्रधानं तथाऽपि न तत्र यज्ञान्वयो वाक्यप्रमेयोऽर्थसिद्धत्वात् ।
तथा हि—न हि विविदिषासंबन्धमन्तरेण विद्यार्थता यज्ञादीनामस्ति । न ह्यनि-
प्यमाणं प्रधानं भवति, तेन यज्ञादीन्प्रति विद्यायाः प्राधान्याद्विविदिषान्व-
यस्तेषां गम्यमानो न विधेयः, किंतु विद्यान्वय एवाप्राप्तत्वात् । यथा “एतयाऽ-
न्नाद्यकामं यानयेत्” इत्यत्र याजनान्वयमनूद्य यागान्वय एव प्राप्तोऽन्नाद्यका-
मस्य विधीयते । अत एव चाश्वेन जिगमिपतीत्यश्वेन गत्यन्वयः शब्द एव ।
अस्तु वा विविदिषैव यज्ञादीन्प्रति प्रधानं किं तु विविदिषाप्रयोजनीभूतया
च विद्यया विशिष्टेच्छा विविदिषोच्यते । यद्य प्रयोजनवतोऽङ्गं तत्प्रयोजन-
स्यापि । यथा “अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत्” इति । अत्र सौत्रामण्यग्निं प्रत्यङ्गं
भवन्ती तत्प्रयोजनं पार्श्वं प्रति चाङ्गतां याति । विद्याऽपि चापवर्गेण फलेन
फलवती सतीच्छायाः प्रयोजनं भवति, न केवला । ततश्च विद्योद्भवां भज-
न्तोऽप्यविद्यादयोऽपवर्गेऽङ्गतां यान्ति । विद्यायाश्चापवर्गः फलं “ब्रह्मविदा-
प्रोति परम् । ब्रह्म वेद ब्रह्म भवति” इत्यादिवाक्यप्रसिद्धेः । न च वाच्यं
यथाऽऽधानमाहवनीयादिस्वरूपोत्पत्त्यङ्गं न तु तत्कार्योत्तरकत्वर्थं तथा
यज्ञादयोऽपि विद्यास्वरूपमुत्पादयन्ति न तु तत्कार्यमपवर्गं कुर्वन्तीति ।
युक्तं ह्याधानस्याऽऽहवनीयादिस्वरूपोत्पत्तिमात्रशेषत्वम् । न ह्याधानवि-
नियोगदशायां “यदाहवनीये जुहति” इत्यादिभिराहवनीयादीनां प्रयोजन-
वतामवगमोऽस्ति । प्रसिद्धे एवाहवनीयादौ तत्प्रयोजनावगमो भवति ।
तत्प्रसिद्धिश्चाऽऽधानविनियोगायत्ता । तेन पूर्वमाधानमग्निषु विनियोज्यं
पश्चात्क्रतुष्वप्रयः । तेनागत्या विनियोक्ष्यमाणातीन्द्रियाहवनीयादिस्वरू-
पशेषताऽऽधानस्याऽऽश्रीयते, न तु गतिसंभवे । संभवति चान गतिः । यज्ञा-
दिविनियोगात्प्रागेव विद्याया अपवर्गताज्ञानात् । विद्यास्वरूपस्य चैन्द्रिय-

वसिष्ठः—“ यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चाग्नेन संयुतम् ।
एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं मेपन्नं महत् ॥ ”

योगयाज्ञवल्क्यः—“ परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशमयाधैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः ॥
ज्ञानकर्मसमायोगात्परमाप्नोति पुरुषः ।
पृथग्भावो न सिध्येत उभे तस्मात्समाश्रयेत् ॥ ”

इत्यादि । तच्च न्यायार्जितधन इत्यादिस्मृतिर्मुख्यतयैव व्याख्यातव्येति ।
तदनयोर्मतयोर्यद्व्याप्यं तद्ब्राह्मम् ॥ २०५ ॥

इति श्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेन्द्रजीमूतवाहनाख्यप्रसूतश्रीमदपरादि-
त्यदेवविरचिते याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रनिबन्धेऽपराके
मोक्ष(यति)प्रकरणम् ॥ ५ ॥

अथ सटीकयाज्ञवल्क्यस्मृती

प्रायश्चित्तप्रकरणम् (५) ।

पापक्षयाय प्रायश्चित्तानि विधास्यन्ते, दुःखफलत्वेन च पापस्य तत्क्षया-
र्थता प्रायश्चित्तानुष्ठानस्य प्रयुज्यत इति तत्फलत्वं पापस्य तावदाह—

महापातकजान्घोरान्नरकान्प्राप्य गृहीतान् ॥

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह ॥ २०६ ॥

ब्रह्महत्यादिमहापातकप्रभृतिपापनिमित्तान्नरकांस्तामिस्रादीन्घोरान्सुदुःस-
हान्गृहीतान्त्वन्तर्हेयान्प्राप्यानुभूय नरकदेशोपभोग्यदुःखविशेषफलस्य कर्मणः
क्षयान्महापातकशेषवन्त इह लोके कुत्सितयोनिषु वक्ष्यमाणान् जायन्ते ।
नरकभोगतीव्रतरदुःखप्रदानरूपेण कर्मणैः क्षयः स्वल्पदुःखप्रदानाकारिणाव-
स्थानमिति कर्मणः क्षयो महापातकित्त्वं चेति द्वयमविरुद्धम् ॥ २०६ ॥

सामान्यत उक्तमर्थं विशेषत आह—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

मृग(गा)श्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥

स्वरंपुक्कसवेनानां सुरापोऽपि न संशयः ॥ २०७ ॥

मृगादिजातीयं शरीरं ब्रह्महा, खरादिजातीयं सुरापः प्राप्नोति । पुक्कस-
वेनौ मत्तिलोमजविशेषौ ॥ २०७ ॥

किं च—

*क्रिमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ॥

तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥ २०८ ॥

क्रिमिकीटादिर्विग्रहेपहारी, गुरुतल्पगस्तु तृणगुल्मादिः क्रमशः
स्यात् ॥ २०८ ॥

कुयोनिमापकत्वं पापस्याभिधाय कुशरीरमापकत्वमिदानीमाह—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः ॥

स्वर्णहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥

यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते ॥ २०९ ॥

क्षयरोगी राजपक्ष्मी कुष्ठी वा, श्यावदन्तकः स्वभावात्कृष्णदन्तः । कुनखी
कृष्णनखः । दुश्चर्मा कुत्सितचर्मा वैण्डो वा, ब्रह्महादिसंसर्गी पापरो-
गादिलिङ्गः ॥ २०९ ॥

किं च—

अन्नहर्ताऽऽमयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥२१०॥

धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ॥

तिलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्त्रश्च सूचकः ॥ २११ ॥

अन्नहर्तृप्रभृतिरामयान्याधि(दि)र्भवति । आमयाव्यत्र मन्दाग्निः । मूको
वाग्धीनः । वागपहारोऽननुज्ञाताध्ययनं पुस्तकचौर्यं परकृतग्रन्थस्याऽऽत्मीय-
तया रूपापनं वा । धान्यमिश्रो व्रीह्यादेः कोदशादिना मिश्रकारी । अतिरि-
क्ताङ्गः षट्शुलिकः स्थूलैकचरण इत्यादि । पिशुनः पररन्ध्रप्रकाशकः । पूति-

*क्रिमिकीटपतङ्गत्वमिति पाठो ड. पुस्तके ।

नासिको दुर्गन्धि(न्ध)घ्राणः । तैलपापी प्राणिविशेषः । सूचकः परदोषवादी ।
पिशुनस्तु नेत्रवक्त्रादिवेष्ट्या परदोषरूपापक इत्यपौनरुक्त्यम् ॥२१०॥२११॥

अपि च—

परस्य योषितं गत्वा ब्रह्मस्वममहृत्य च ॥

अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

निगदन्पाख्यातमिदम् ॥ २१२ ॥

हीनजातौ प्रजायन्ते रत्नानामपहारकाः ॥

पत्रशाकं शिसी हत्वा गन्धाञ्छुच्छुन्दरिः शुभान् ॥२१३॥

सूषको धान्यहारी स्याद्यानमुद्गः फलं कपिः ॥

जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥२१४॥

मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधाऽभिं वकस्तथा ॥

श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

हीनजातिः शूद्रादियोनिः । तत्र रत्नानामपहारका जायन्ते । रत्नानि पञ्चरा-
गादीनि । पत्रशाकहारिभृतिः शिरुपादिः स्यात् । छुच्छुन्दरिर्गन्धसूषकः ।
यानमन्वादिः । पुत्रः पक्षिविशेषः । गृहकारी प्राणिविशेषः । उपस्कारो गृहो-
पकरणम् । पलं मांसं, गोधा बिलेशयः शिशुमारसदृशः प्राणिविशेषः ।
श्वित्री श्वेतचर्मा, रसः क्षीरादिः । चीरी प्राणिविशेषः । प्रसिद्धमन्यत्
॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

सक्तस्य तात्पर्यं स्वपमेवाऽऽह—

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ॥

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

यदुक्तमेतदपहारक एवंविधो भवतीति तत्र नियमार्थं किं तु प्रदर्शना-
र्थम् । यतो यथाऽपहार्यद्रव्याप्यनन्तानि तथा तदपहारकस्य मासव्यजातिवि-
शेषा अप्यनन्ताः । अतो नैते कात्स्न्येन शक्या वक्तुम् ॥ २१६ ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पापस्य नरककुपोनिकुशरीरप्राप्तिः फलमुक्तं, तस्य समुचितस्य फलमिदानीमाह—

यथाकर्म फलं प्राप्य तिर्यक्त्वं कालपर्ययात् ॥

जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २१७ ॥

यथाकर्म कर्मानतिक्रमेण फलं नरकं प्राप्य तदनु तिर्यक्त्वं मृगत्वादि कालपर्ययात्कालक्रमेणानुभूय भ्रष्टशुभलक्षणा दारिद्र्यादिदोषोपेता अधमाः पुरुषा जायन्ते ॥ २१७ ॥

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः ॥

जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

तत उक्तफलोपभोगात्क्षीणपापा धर्मशेषेण गुणवति कुले विद्यया पुराण-
न्यायमीमांसादिकया धर्म(र्मा)विरुद्धैश्च विषयोपभोगैस्तत्साधनैश्च धनधान्या-
दिभिरुपेता जायन्ते ॥ २१८ ॥

पापस्य कार्यमुक्तमिदानीं कारणमाह—

विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ॥

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ २१९ ॥

विहितस्थाऽऽवश्यकस्थाननुष्ठानात्तदन्यानुष्ठानात् । निन्दितस्य निषिद्धस्य
सेवनादनुष्ठानात् । अनिषिद्धेष्वपि विषयोपभोगेष्विन्द्रियप्रसङ्गनिवारणात् ।
नर उपनीतोऽनुपनीतो वा पतनं पापमृच्छति प्राप्नोति । अस्मादेव वाक्याभित्य-
कर्मणामकरणे मृत्यवायोदय इति गम्यते । तत्प्रत्यवायप्रागभावाय चाऽऽवश्य-
केषु कर्मसु पुंसां महत्तिः । अनुत्पाद्योऽपि मृत्यवायप्रागभावः शकितमिदृच्छिर्भ-
वति । मयोजनं(?) यथाशकितमिदृच्छिर्वाधिप्रागभावो भेषजक्रियायाः । अपयो-
प्राचदुरितक्षय एवाऽऽवश्यकानां कर्मणामस्तु भौध्यश्च मयोजनं च । अत्र च
पक्षे “ विहितस्थाननुष्ठानान्तरः पतनमृच्छति ” इतिवाक्येऽनुपाचदुरितस्याविनाश
एव पातकोदयत्वेन कथंचिच्छस्यते । एवं च सति नैमित्तिकानां कर्मणामकर-
णानिमिच्छमृत्यवायपरिहार उपाचदुरितक्षयो वा मयोजनमिति सिद्धम् ।
तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

फलं विनाऽप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् ।
 काम्यानां स्वफलायं तु दोषघातार्थमेव तत् ॥
 नैमित्तिकानां करणं त्रिविधं कर्मणां फलम् ।
 क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥
 अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ।
 नित्यक्रियां तथा चान्ये अनुपद्मफलश्रुतिम् ॥

अस्यार्थः—नित्यनैमित्तिककाम्यानि त्रिविधानि कर्माणि । तत्र कदाचित्कर्मणां रागविषयीकृतं फलमुद्दिश्य काम्यानामनुष्ठानं न तु नित्यानाम् । नैमित्तिकानां तु ब्रह्मवधादीं निमित्ते विहितानां दोषोपघातः फलम् । नित्यानां तर्हि किं फलमित्यु(त्य)पेक्षिते तदुक्तमुपात्तदुरितक्षयः प्रत्यवायानुदयो वा तत्फलमिति । यद्यु नित्यकर्मणामानुपद्मिकः स्वर्गः फलमिति तदानुपद्मिकत्वादेव प्रयोजनमिति ॥ २१९ ॥

तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥ २२० ॥

यस्माद्दुःखफलं पापं तस्मात्तस्य विशुद्ध्यै । विगतामयेन विहिताकरणादिमता पुंसां बक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं कार्यम् । कृते हि तस्मिन्पापकारिणोऽन्तरात्मा लोकश्च प्रसीदति न बीभत्सते दुःखोपभोगभयं लोकासंव्यवहारश्च निवर्तत इत्यर्थः । उक्तप्रायश्चित्तस्य विशुद्ध्यर्था(र्था) । विशुद्धिः पापक्षयो व्यवहारयोग्यता च ॥ २२० ॥

व्यवस्थामाह—

+ [चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥]

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ॥

कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥ २२१ ॥

अज्ञानता यत्कृतं पापं यथा मुक्तेन पर्यङ्गात्पतता कश्चिद्धतः । यथा वा

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

जलबुद्ध्या सुरा पीता, तत्प्रायश्चित्तैरपीति नश्यति । यस्तु कामतो रोगान्मर्त्या-
पकारी स्यान्न तस्य प्रायश्चित्तैः पापक्षयः किंतु वचनात्प्रायश्चित्तवचनात्सं-
व्यवहार्यतया जनयोग्यता भवति । एतच्च महापातकेष्वेव । उपपातकादिकं
तु पापं कामकृतमपि प्रायश्चित्तैः क्षीयते ।

यदाह च्छागलेयः—प्रायश्चित्तमकामानां कामावासौ न विद्यते ।

उपपातक एव स्यात्तथा चाऽऽस्तोपधातिने ॥

अपमर्थः—कामावाप्तौ कामपूर्वके पापे प्रायश्चित्तं पापक्षयपर्यन्ततया न
विद्यते । उपपातकात्महत्ययोस्तु कामपूर्वके विद्यत इति । यानि पुनर्मरणान्तिक-
प्रायश्चित्तानि तैः पापक्षयो भवत्येव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ गुरुं हत्वा
श्रोत्रियं वा कर्म समाप्तमेतेनैव विधिनोच्छ्वासांश्चरेत् । नास्यास्मिद्धोके प्रत्यापचिर्विद्यते
कल्मषं तु निहन्यते ” इति ।

यमोऽपि—“ महापातककर्तारश्चत्वारोऽप्यविशेषतः ।

अग्निं प्रविश्य शुध्यन्ति स्नात्वा महति वा क्तौ ” इति ॥

युक्तं चैतद् । अन्यथा प्राणान्तिकव्रतविधिरनर्थकः स्यात् । गौतमः—
“ अथ खल्वसौ पुरुषोऽयाज्येन कर्मणा लिप्स्यते । यथैतद्याज्ययामनमम-
क्षयमक्षणमवद्यवदनं शिष्टस्याक्रिया प्रतिषिद्धसेवनमिति । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न
कुर्यादिति भीमांस्यते । न कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म क्षीयत इति । कुर्यादित्यपरे । पुनः
स्तोमेनेष्ट्वा पुनः सैमवायन्तीति विज्ञायते । ब्राह्म्यस्तोमैश्चेद्वा तरति सर्वं पाप्मानं तरति
तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ” । * अग्निष्टुभा(भिष्ट्वाऽ)भिशस्यमानं याजये-
दिति च । न हि कर्म क्षीयते । फलमदत्त्वेति शेषः । कुर्यादित्यपरं मतम् ।
सिद्धान्त इत्यर्थः । तत्र प्रायश्चित्तस्य संव्यवहारपापक्षयोऽ(यौ) फलमित्यत्र श्रुतेः
(तिं) प्रमाणतयोदाहरति—पुनस्तोमेनेत्यादि । यः पुनः स्तोमः प्रायश्चित्तक्रतुस्तं
कृत्वा पुनः सर्वं पुनर्यज्ञक्रियामायान्तीति । अनेनायाव्ययत्वलक्षणं(?) संव्यवहा-
र्यतां प्राप्नुवन्तीति दर्शयति । ब्राह्म्यस्तोमैः स्वकालानुपनीतं प्रति विहितैः प्राय-
श्चित्तक्रतुभिः सर्वं पाप्मानं ब्राह्म्यतालक्षणं तरतीति वदतोपपातकप्रायश्चित्तानां
पापक्षयफलता निदर्शिता । न केवलं ब्राह्म्यादिकमुपपातकमेव प्रायश्चित्तैः
क्षीयते । अपि तु महापातकमपीति वक्तुमुदाहरणान्तरमाह—“ तरति ब्रह्महत्यां

* इत आरभ्य योऽश्वमेधेन यजत इत्यन्तं न विद्यते क. पुस्तके ।

योऽश्वमेधेन यजते' इति । अत्र च रात्रिसन्न्यायेनाऽऽर्थादिक्रयोः संव्यवहारपापक्षययोः स्वीकारः । अत्र च प्रायश्चित्तैरपैत्येन इत्युपक्रान्तं वाक्यं, ज्ञानतो व्यवहार्यस्त्विदं त्वुपसंहर्तव्यम् । तदुपक्रमवशाज्ज्ञानत इति मत्वा कामत इत्युक्तवान् । ततश्चापमर्थो भवति—ज्ञानतः कामतश्चैतस्वी प्रायश्चित्तैर्व्यवहार्यः क्रियते । यस्तु ज्ञानतो न कामतः पापकारी स्यात्स मा-श्चित्तैरपापो भवत्येव । यथा म्लेच्छैर्दृष्टात्सुरां पायितः । कामाद्यद्भवति तद्भ्रान्तिपूर्वकात्ममाणपूर्वकाच्च भवति । तत्र कामतो व्यवहार्य इत्यनेन प्रमाणपूर्वकात्कामत इत्येवंपरं वेदितव्यम् । भ्रान्तिपूर्वककामकृतं पापं प्रायश्चित्तापनेपमेव । यथा ब्रह्मस्ये ब्राह्मणे स्थाणुभ्रान्त्या हते । यत एव भ्रान्तिपूर्वकरागकृतं पापं प्रायश्चित्तहेयम्, अत एवाऽऽह मनुः—

“ अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।

कामतस्तु कृतं पापं प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ” इति ॥

अज्ञानं संशयो विपर्ययश्च मोहः ॥ २२१ ॥

महापातकजान्घोरानित्यत्र नरकः(क)दुःखोपभोगः पापफलतयोक्तः । तम-
नूय तामिस्रादिसंज्ञकानिकविंशतिनरकानाह—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ॥

अपश्चात्तापिनो यान्ति नरकानतिदारुणान् ॥२२२॥

तामिस्रं लोहशङ्कुं च महोरौरवशाल्मलिम् ॥

रौरवं कुड्मलं घृतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२३ ॥

संघातं लोहतोदं चैर्षवीसं संप्रतापनम् ॥

महानरककाकोलं संजीवननदीपथम् ॥ २२४ ॥

अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ॥

असिपन्नवनं चैव तापनं चैकविंशतिम् ॥ २२५ ॥

नियदव्याख्याताः श्लोकाः ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥

न केवलं महापातकिनो नरकपायिनः । अपि तूपपातकिनोऽपित्याह—

महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ॥

अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥२२६॥

यथा महापातकैरन्विता अकृतप्रायश्चित्ताः कापुरुषा नरकान्यान्ति एवं वक्ष्यमाणोपपातकापूर्वान्विता अपि नराधमा नरकान्यान्तिः ॥ २२६ ॥

अधुना महापातकिसंज्ञामाह—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ॥

एते महापातकिनो यश्च तैः संपिबेत्समाम् ॥ २२७ ॥

ब्रह्महा, सुरापो, ब्राह्मणमुवर्णस्तेयी, पितृदारगामी, एते मध्येकं महापातकिसंज्ञा ज्ञेयाः । यथैषामन्यतमेन सह समां संवत्सरं यावत्संपिबेत्संब्यवहरेत्सोऽपि महापातकी । यो ब्राह्मणभाणविधोगफलव्यापारकर्ता स ब्रह्महा । कर्ता च स्वतन्त्रस्तत्प्रयोजकश्च । तत्र स्वतन्त्रो नाम द्वारभूतं कर्मन्तरमनपेक्ष्य क्रियाप्रवर्तकः । यस्तु स्वतन्त्रस्य कर्तुरनुकूलमाचरंस्तत्साध्यां क्रियां साधयति स प्रयोजकः । तत्र स्वातन्त्र्येण ब्रह्मवधकर्तारं ब्रह्महेति शब्दोऽन्तरङ्गत्वादेवाऽऽच्छे न तु प्रयोजकं बहिरङ्गत्वादिति न वाच्यम् । यदाहाऽऽप्यस्तम्भैः—“प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु फलमागिनः । यो मय आरभते तस्मिन्कलविशेषः” इति । न चानुमन्तुः कथं कर्तृत्वमकर्तुश्च कथं स्वर्गनरकफलयोग इति वाच्यम् । प्रयोजकतया तस्यापि कर्तृत्वात् । प्रबले हि दण्डप्रणेतारि राजादौ तेनानुमतः सत्यपि ब्रह्मवधरागे न तं शक्नुयात्कश्चित्कर्तुम् । गोवलीवर्द्धन्यायेन प्रयोजककर्तुरनुमतस्तु शक्नुवादिति । वधादौ भवत्यनुमन्तुः प्रयोजककर्तृता । गोवलीवर्द्धन्यायेन प्रयोजककर्तुः पृथगनुमन्तोपात्तः । प्रदर्शनार्थं चैतत् । ततश्च येन विना हन्ता स्वक्रियामपि न शक्नुयात्कर्तुं स सर्वोऽपि हननसिद्धये व्याप्तिप्रमाणोऽपि भवति घातकः । अत एवाऽऽह पैठीनसिः—

“ हन्ताऽनुमन्ताऽप्युपदेशकर्ता प्रोत्साहकः संप्रतिपादकश्च ।

आरम्भकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

अत उत्तरं द. पुस्तके—“प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहारंस्तु बचनादिह जायते” इति स्मृतिरधिकोपलभ्यते । तस्मात् एवाऽप्यादर्शपुस्तकयोर्न विद्यते ।

१ क. अयः । २ क. तै. सह सवसेत् । ३ छ. भव.—योप्रयो । ४ छ. योजिता । ५ क. द्वायम् । प्र. ६ छ. भू. अनु । ७ क. पातु. प्र ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रदर्शकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अनिपेक्षा क्षमो यश्च सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपं वै दण्डमेपां प्रकरषयेत् ॥

भक्तदायकादयः परमरणभिसंधाय यदि भक्तादि प्रयच्छन्ति तदा वध-
हेतवो न भक्तादिदानमात्रेण । यदि तन्मात्रेणापि हेतुता स्यात्तदा पित्रो-
रपि पुत्रं जनयतोस्तरकर्तृकासु कुशलाकुशलक्रियासु हेतुता स्यात् । धर्मार्थ-
निर्मितकृपादौ च प्रमादपातिब्राह्मणमृत्युहेतुता कूपकर्तुरापद्येत । नचैवमस्ति
कारणकारणत्वेनाकारणत्वात् । वधमनुद्दिश्यपि परेण कृतो व्यापारो यदि
वधमाचरता कर्तृविशेषविशिष्टत्वेनापेक्ष्यते तदा भवत्येव तस्य हेतुर्यथाऽहम-
नेनाऽऽकृष्टस्ताडितो निर्धनो वा कृत इत्यात्मानं हन्मीत्यभिसंधायाऽऽत्मनि
व्यापादिते भवत्याक्रोशादिकर्तुस्तव्यापत्तौ हेतुता न पुनः कृपादावेवं, न हि
तत्र भवति यस्माद्देवदत्तेनायं कूपो निर्मितस्तस्माद्दहमत्र पतामीत्यभिसंधिः ।
नापि यस्मादाभ्यां पितृभ्यामहमुत्पादितस्तस्मादिमां क्रियां करोमीति पुत्रस्य ।
आक्रोशादिकर्तुर्ब्रह्मवधनिमित्ततामाह विष्णुः—

“ आकृष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोनितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मवातकम् ॥*

यत्र त्वाक्रोशताडनादिसंबन्धमन्तरेण भ्रान्त्यादिवशेन परमुद्दिश्य ब्राह्मण
आत्मानं हन्ति तत्र हन्तुरेव दोषो नोद्देश(श्च)स्येत्याह सुमन्तुः—

असंबन्धेन यः कश्चिद्विजः प्राणान्मृतमृजेत् ।

तस्यैव तद्भवेत्पापं न तु यं परिकीर्तयेत् ॥

आततायिनं तु ब्राह्मणमपि हतव्रतो न ब्रह्महत्वमिति व्यास आह—

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

निषांसन्तं निषांसितं न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

भ्रूणहेत्यपि पाठः । तत्र भ्रूणहा ब्रह्महेत्यर्थः ।

* इतः परं क. पुस्तके—“अन्यायेन एहीतस्तु प्रायन्यायदर्शनाम् । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणां-
स्तमाहुर्ब्रह्मवातकम्” इति ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

मनुः—गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

वसिष्ठः—स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।

न तेन ब्रह्महा भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

बृहस्पतिः—आकुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराधुयात् ॥

विष्णुः—परदाररताश्रौरा दोषप्राप्ताश्च ये द्विजाः ।

अन्योन्यं वा हता युद्धे न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

मनुः—शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुष्यते ।

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ॥

बौधायनः—“ पट्स्वनमिचरन्पतति ” । पट्स्वाततायिषु ।

तानाह वसिष्ठः—अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥

गरदो विपदः ।

मत्स्यपुराणम्—गृहक्षेत्रादिर्हर्तारं तथा परन्थमिगामिनम् ।

अग्निदं गरदं चैव तथा चाप्युद्यतायुधम् ॥

अभिचारं च कुर्वाणं राजगामि च वैशुनम् ।

एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥

व्यासः—“ उद्यतासिविवाग्निं च शपोद्यतकरं तथा ।

आधर्षणेन हन्तारं विशुनं चैव राजानि ॥

मार्यापहारिणं चैव पडाहुर्ह्याततायिनः ” ।

अत्र च वर्तमानाग्निदानादिव्यापार एवाऽऽततायिन उच्यन्ते । तद्यापार-
निवारणं च यत्र बधमन्तरेण न संभवति तत्रैव तद्रधानुष्ठा । यत्र तु दण्ड-
शा(श)स्त्रादिप्रहारमात्रेणैव शक्यो निवारयितुं तत्र तु तद्रथो दोषनिमित्तमेव ।
अत एवोक्तं बृहस्पतिना—

“ आकुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ”

इत्यादि । एतदेव मत्वा सुमन्तुनाऽप्युक्तम्—“ नाऽऽततायिषधे दोषोऽन्यत्र
गोब्राह्मणात् ” इति । एवं च सति यत्र गोब्राह्मणवधादृते तत्प्रहारमात्रादिना

शक्य आत्मा ज्ञानं तत्र तद्वधकारी ब्रह्महत्यादिपातकवान्भवत्येव । ततश्च या
आततापिवधे दोषस्मृतयः प्रायश्चित्तस्मृतयश्च ताः सर्वाः पूर्वोक्तविषया ज्ञेयाः ।
तस्मादेवंविधो ब्रह्महा । मद्यशब्दोऽत्र सुरावचनो ब्राह्मः ।

तथा च मनुः—“ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गं चैव तैः सह ” ॥

सुरा च पैष्ट्येव ।

यदाह मनुः—“ गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथा चैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ” ॥

एकां पैष्टीं हृष्टान्तीकृत्य सर्वस्या ब्राह्मणं प्रति पाननिषेधं कुर्वन्नेका मुख्या
गौणीतरेति दर्शयति । एवं च ब्राह्मणस्य तिस्रोऽप्यपेयाः, क्षत्रियवैश्ययोस्तु
पैष्ट्येव ।

यदाह स एव—“ सुरा वै मलमलानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणरानन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ” ॥

अन्नमलत्वं च व्रीह्यादिपिष्टमय्याः । एवं च न संभवति गौडीमाध्वयोः ।
न हि गुह्यमधुनी अन्नम् । अन्नं तु व्रीह्याद्येव । ततश्च पैष्टीपानं द्विजानां प्रति-
षिद्धम् । पैष्ट्या इतरयोश्च ब्राह्मणस्येति मन्तव्यम् । अत एवाऽऽह
विश्वामित्रः—

“ ब्राह्मणो न च हन्तव्यः सुरा पेया न च द्विजैः ।
ब्राह्मणस्वर्णहरणं कर्तव्यं न कदाचन ॥
गुरुपत्नीं न गच्छेच्च संसर्गं तैश्च नाऽऽचरेत् ।
महापातकिसंज्ञा तु निर्दिष्टेषा मनीषिभिः ” ॥

स्तेनशब्दोऽत्र ब्राह्मणसुवर्णस्तेयवचनो द्रष्टव्यः । पञ्च महापातकान्याचक्षते—
“गुरुस्वर्णं, सुरापानं, ब्रह्महत्यां, ब्राह्मणसुवर्णहरणं, पतितसंयोगं च” इति । स्वयमपि
चेति(च) वक्ष्यति—ब्राह्मणस्वर्णहारी त्विति । गुरुः पिता तस्य तस्यो भार्या,
तद्भाषी गुरुस्वर्णः । एतैरि(त इ)तिनिर्देशाच्चतुर्णामेवान्यतमेन संसर्गा महापा-
तकी, न तु तेनापि यः संसर्गा । महत्त्वेन च विशेषणं पतितान्तरेभ्य एषां
दोषमहत्त्वरूपापनार्थम् । तेन पतितस्योदकं कार्यमित्यादिकमेपामेव पतितान्त-
राणामिति गम्यते । अत एवाऽऽह देवलः—“पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

साद्भिर्नाभिमाण्यो नानुग्राहोऽभिशस्तः सर्वकर्मपरिवर्जितः पतितसमो भवति ” इति ।
 ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि च पतिताः सन्ति । यदाह गौतमः—
 “ ब्रह्महमुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिंसंवद्भागिस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यास्यपतितत्या-
 गिपतित (ता)त्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन् ” । अस्यार्थः—
 मातृसंबन्धा (द्वा) मातृभगिनी तद्बुद्धिनादिस्तद्भागी । पितृसंबन्धा पितृभगिनी
 तद्बुद्धिनादिस्तद्भागी । योनिंसंबन्धा भगिनी तद्बुद्धिनादिस्तद्भागी । स्तेनो
 ब्राह्मणसुवर्णस्य । नास्तिको बौद्धादिसिद्धान्तावष्टम्भेन श्रौतस्मार्तविध्यति-
 कापी । निन्दितकर्माभ्यासी चिरकालं निषिद्धकर्मकारी । अपतितत्यागी पुत्रा-
 दीनामपतितानां त्यागी, तेषामेव पुत्रादीनां पतितानामत्यागी । एते पतिताः ।
 ये च पातकेषु तत्कर्तृन्प्रयोजयन्ति तेऽपि पतिताः । ब्रह्महादिशब्दैरेवोपादानुं
 शयानां पातकसंयोजकानां पृथगुपादानं प्रायश्चित्तान्यत्वप्रतिपादनार्थम् ।
 न चेदप्रशाऽऽशङ्कनीयं पातकसंयोजकवद्धर्मसंयोजकानामृत्विजां यागफलावा-
 प्तिरपि स्यादिति । यतो यो विधिप्रतियोगी सन्निधिविषये प्रयुङ्क्ते स च धर्म-
 फलभागी । न चार्त्विजो यागविधिप्रतियोगिनः । अतो न ते तत्फलभागिनः ।
 प्रत्यवापरूपं तु फलं रागतः क्रियार्या कर्तृतायां सत्यां शार्त्विणावबोध्यत इति
 युक्तं पातकसंयोजकाश्च पतिता इति वचनम् । किं पुनः पतितत्वमित्यपेक्षित
 आह—“द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम् । परत्र चासिद्धिः” इति । द्विजातीनां
 स्वकर्मस्वध्ययनादिष्वनधिकारः पतनम् । अत्र च द्विजातिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।
 तेन पश्य यत्कर्म विहितं तस्य तत्रानधिकारः पतनमिति सूत्रार्थः । अन्यथा
 स्त्रीणां न पतितत्वमुच्येताद्विजत्वात् । न चोपनयनस्थानीयो विवाहस्तासां
 द्विजत्वसंपादक इति वाच्यम् । तथा हि सति वेदाध्ययनमपि ताः कुर्युः ।
 न चैवं तस्माद्विजानामपि शूद्रादीनामस्ति पतनम् । माकूच पातित्यात्कृतानां
 शुभकर्मणां परत्र लोकान्तरे फले भोगासिद्धिः पातित्यम् । किं च—“तमेके
 नरकं व्रुवते” । एक आचार्याः परत्रासिद्धिरूपं दुःखोपभोगविशेषं नरकमाहुः ।
 गौतमस्तु नैवं मन्यते । पतितस्य हि नरकभोगो न पुनः स एव पतनमिति
 हि तदाभिप्रायः । मात्रादिसंबन्धागः पतित उक्तः । तत्र पाक्षिकमपवादमाह—
 “न स्त्रीष्वगुरुतल्पं पततीत्येके” । सकृदबुद्धिविषयं चैतत्परमतम् । अगुरुतल्पमिति
 पितृभार्तापर्युदासः । चण्डालादिस्त्रीणामप्यत्र पर्युदासो द्रष्टव्यः ।

अत एवाऽऽह मनुः—

“ चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा मुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतस्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ” ॥

ततश्च पितृपत्न्यादिवर्जितासु गच्छन्न पतति श्रौतस्मार्तकर्मस्वनधिकारी न भवति । “अयाननानध्यापनाद्विगाचार्यौ पतनीयसेषार्यां हेयावन्यत्र हानात्पतति” । [*ऋत्विगयाजनात् । आचार्योऽनध्यापनात् । तथोभावपि पतनीयकर्मकारिणौ हेयौ । अन्यथा हानात्पतति] । “ तस्य च परित्यजत इत्येके ” । तस्य विना शास्त्रीयं कारणगृत्विगाचार्यौ परित्यजत इत्यर्थः । पतिता-त्यागी पततीत्युक्तं, तदपवादमाह—“ न कर्हिचिन्मातापित्रोरवृत्तिः ” । न कर्हिचित्कदाचित्पतितं त्वदशायामप्यवृत्तिः, अशुभूपणमपोषणं वा । वसिष्ठस्तु पतितस्य पितुस्त्यागमाह—“पतितः पिता परित्याज्यो माता तु पुत्रं प्रति न पतति ” इति । तत्र पितुर्भहापातकिनस्त्यागो न तु प्रकारान्तरेण पतितस्येत्यविरोधः । अप्राप्यपवादान्तरमाह—“ दोषं तु न मजेरन् ” इति । दायं पित्रोर्धनम् ।

पलाण्डुं विह्वराहं च छत्राकं श्रौमकुक्कुटम् ।

लशुनं गृह्णानं चैव मत्या जग्न्वा पतोद्विजः ॥

वसिष्ठः—“ पतितेनोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहु रन्यत्र स्त्रियाः ” । सा हि परगामिनी ।

तथा—सद्यः पतति मासेन लाक्षया लवणेन च ।

अपहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षरिविक्रयात् ॥

यौघायनः—“ समुद्रयानब्राह्मणन्यासापहरणमिति पतनीये ” ॥

आपस्तम्बः—“ न दोषं बुद्ध्वाऽपि पूर्वं परेम्यः समाख्यापयेत् ।

समाख्याता हि पतितः स्यात् ” ॥

देवदत्तः—“ गोपतृविश्वसिताज्ञदप्रव्रजितबन्धुमित्रघातका

मातृपितृपुत्रदारत्यागिनो यज्ञोपहर्ता वृषलीपतिः

सोमविक्रयी मात्यो निष्क्रियश्चेति पतिताः ” ।

* एतच्चिदान्तर्गतं क. पुस्तक एव वर्तते ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

यान्यत्रोपपातकमध्यपतितानि निर्दिश्यन्ते तेषामनुबन्धमत्ययाभ्यासवशेन पातित्यहेतुत्वमविरुद्धम् ॥ २२७ ॥

गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ॥

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८ ॥

गुरूणां मुख्यामुख्यानामुपर्युपर्याक्षेपोऽनृतेन पापाभिर्शंसनम् । वेदानां निन्दनममामाण्याभिधानम् । सुहृदो मित्रस्य ब्राह्मणव्यतिरिक्त[स्य] वधः । अधीतस्य वेदस्य बौद्धादिसिद्धान्तावष्टम्भेन नाशं(शनं) त्यागोऽनभ्यासः । एतत्प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमं वेदितव्यम् ।

मनुना—“ ब्रह्मोक्तं(उक्तं)वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितानाययोर्जग्धिः सुरापानसमानि पद् ” ॥

इति सुरापानसमत्वेन वेदस्य त्यागनिन्दे सुहृद्वधश्च निर्दिष्टः । प्रायश्चित्त-विकल्पार्थं समत्वाभिधानाद्व्युनतेत्यनुसंधेयमृषिसमो ब्राह्मण इति यावत् । गर्हितं प्रसिद्धम् । अनाद्यं दुर्गन्धत्वादिना भक्षणानर्हम् ।

मनुः—अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥

समुत्कर्षे गुणवत्तायां स्वर्षा गुणवत्तापरीक्षा वा । तत्रोभयत्र परीक्षकरुपा-नृतवचनं ब्रह्महत्यासमम् । अलीकनिर्वन्धोऽनृताभिर्शंसनम् । तथा च गौतमः—“ कौटसाक्ष्यं राजगामि पैशुनं गुरोरनृताभिर्शंसनं पातकसमानि ” इति ।

प्रचेताः—“ गोगर्भिणीबालवधो ब्रह्महत्यासमानि च ” ॥ २२८ ॥

निषिद्धमक्षणं जैह्वयमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ॥

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

निषिद्धस्य लज्जनादेर्भक्षणं, जैह्वयं वाह्यमन्नभक्षायकर्मणामनाजैवम् । उत्कर्षेऽनृतवचनं च्यारूपातम् । रजस्वलामुखचुम्बनमित्येतानि प्रत्येकं सुरापान-मुल्यानि । अभक्ष्यभक्षणमिति पाठे, अभक्ष्यशब्देनात्रात्यन्तगर्हितं पला-ण्डवादि गृह्यते ॥ २२९ ॥

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ॥

निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ २३० ॥

१०४८ अपराकाराभिसाध्यापरादित्यविरचितटीकासमेता— [३ तृतीयः—
(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

ः ब्राह्मणसंबन्धिनामश्वदीनां प्रत्येकमपहारः सुवर्णस्तेयसंमितः । मनुष्यः पुरुषः । स्त्री पुरुषी, मनुष्यसाहचर्यात् । गोवलीवर्दन्त्यायेन च पौनरुक्त्यपरिहारः । धेनुर्नवमसूता गौः । निक्षेपः स्वर्णव्यातिरिक्तः । विष्णुः—
“ ब्राह्मणस्य मूमिहरणं निक्षेपहरणं च सुवर्णस्तेयसमम् ” ॥

मनुः—निक्षेपस्यापहारणं नराश्वरजतस्य च ।

मूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयंसमं स्मृतम् ॥ २३० ॥

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ॥

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखिभार्यादिषु रेतःसेचनं गुरुतल्पसममृषिभिः स्मृतम् । सगोत्रत्वेनैव सुतस्त्रीनिषेधे सिद्धे तस्याः पृथगुपादानं तद्भाभिर्नो दोषगौरवख्यापनार्थम् ।

• तथा च हारीतः—“ मातृदूहितृस्तुपागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हृताशनम् ॥

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कदाचन ” ॥

स्वयोनिर्भगिनी, अन्त्यजा मतिलोमोत्पन्ना ।

मनुः—“ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ” ॥

रेतःसेकग्रहणात्प्राक्ततो निवृत्तौ न ततो गुरुतल्पसमत्वम् । गौतमः—

“ सखिसयोनिसगोत्रशिष्यभार्यास्त्रिपायां च गवि च तल्पसमोऽवका(क)र इत्येके ” ।

तल्पो गुरुतल्पः । अवकरो रेतःसेकः ॥ २३१ ॥

गुरुतल्पनिर्देशमाह—

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ॥

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥२३२॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंश्च गुरुतल्पगः ॥

लिङ्गं छित्त्वा वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ॥२३३

पितृभगिन्यादीनामन्यतमां गच्छन्गुरुतल्पगो भवति । गुरुतल्पगमायश्चिच-
भागभवतीत्यर्थः । तस्य च ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य लिङ्गं मजननं छित्त्वा राज्ञा
वधः कार्यः । उक्तानां योपितां मध्ये या योपिदुःकटकामा सती पुरुषं प्रव-

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

संपत्ति, तस्या अपि लिङ्गच्छेदः पूर्वोक्तो वध एव दण्डः । एवं दण्डितस्य पापक्षयो भवति ।

यदाह वसिष्ठः—“ राजभिर्घृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः मुकृतिनो यथा ” ॥

नारदः—“ माता मातृप्वसा श्वश्रुर्मातुलानी पितृप्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनो तत्सखी स्तुषा ॥

दुहिताऽऽचार्यमार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता घात्री साध्वी वर्णोत्तमाऽपि च ॥

आत्तामन्यतमां गच्छन्गुरुतरुपम उच्यते ।

शिश्वस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते” ॥

अत्र मातुरुपादानं मातृवदिवरासां गमने दोषगौरवख्यापनार्थम् । न तु दोषसाम्यप्रतिपादनाय ।

अत एव संवर्तः—

मातरं योऽपिगच्छेत्तु स्वसारं पुरुषाधमः ।

न तस्य निष्कृतिं विद्यात्स्वां चैव तनयां तथा ॥

तथा—“ मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं तनयां तथा ।

गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते ” ॥

गुरुपत्नी पितृभार्या, आचार्यभार्या वा ।

मरीचिः—“ यद्येते नोपनेतारः पितृव्यभ्रातृमातुलाः । गुरुतरुपन्नतं चरेत् ” ।

पितृव्यादीनामनुपनेतृणां यो भार्यागामी न तस्य गुरुतरुपगत्वमिति मरीचि-
चाययाहम्यते ।

अत एवोक्तं वसिष्ठेन—“ बोद्धव्यं गुरुतरुपस्य मर्ता ह्याप्तमु देवरः ” इति ।

“ मातृप्वसा मातृसखी दुहिता च पितृप्वसा ।

मातुलानी स्वसा श्वश्रुर्गत्वा सद्यः पतेद्विजः ” ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

उपपातकान्याह—

गोवधो ब्राह्म्यता स्तेयमृणानां चानप(पा)क्रिया ॥

अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ॥

पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥ २३५ ॥

स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ॥

नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६ ॥

धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ॥

पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥ २३७ ॥

कन्यासंदूषणं चैव पारिविन्दकयाजनम् ॥

कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८ ॥

जात्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥

स्वाध्यायाग्निमुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥ २३९ ॥

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसोपैधिजीवनम् ॥

हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥ २४० ॥

शूद्रमेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ॥

तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥

असच्छास्त्राधिगमनमाकरेण्वधिकारिता ॥

भार्याया विक्रयश्चैवामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

एषां गोवधादीनामेकैकमुपपातकसंज्ञं वेदितव्यम् । ब्राह्म्यता सावित्रीपति-
त्तत्वं, स्तेयं चौर्यम् । तच्च सुवर्णचौर्यतत्तमव्यतिरिक्तम् । ऋणानामनप(पा)-
क्रिया यज्ञप्रजोत्पादनस्वाध्यायाध्ययनानामकरणम् । अथवीत्तमवर्णादृहीतानां
धनानामप्रतिपादनम् । सत्यधिकारेऽनाहिताग्निता । अपण्यानां प्रतिषिद्धवि-
क्रयाणां द्रव्याणां विक्रयः । दाराग्निपरिग्रहयोग्यं ज्येष्ठमतिक्रम्य कनिष्ठस्य
परिग्रहः परिवेदनम् । भृतात्स्वाध्यायस्य ग्रहणम् । तस्य चाध्यापनम् । पार-
दार्यं गुरुदारतत्समाभ्यामन्यत् । परिवित्तेर्भावः पारिवित्त्यम् ।

परिवित्तिमाह मनुः—“ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुर्वते योऽग्ने स्मिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ” इति ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

वार्युष्यं निषिद्धवृद्धुपजीवनम् । लवणक्रिया लवणोत्पादनम् । एतच्च वानप्रस्थव्यतिरिक्तविषयम् । तस्य च केवलं स्वयंकृतमिति लवणक्रिया विहिता मनुना । आत्रेयीव्यतिरिक्तायाः स्त्रियाः सवनस्यक्षत्रियवैश्ययोः शूद्रस्य च वधः । अनिषिद्धविक्रयस्यापि पण्यस्य प्रतिषिद्धार्थोपजीवनम् । नास्ति दैवमिति मतिमाह्लास्तिकः । तस्य भावो नास्तिव्यम् । व्रतं ब्रह्मचर्यम् । ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तं वा, तस्य प्रक्रान्तस्य लोपस्त्पागः । सुतानामपत्त्वानां विक्रयः । धान्यं व्रीहिः । कुप्यं त्रपुसीसादि, पशुर्गवादिः । द्राव्यता स्तेपमित्यनेनैव स्तेयस्योपपातकत्वसिद्धौ धान्यादिस्तेयग्रहणमन्यस्तेयस्य पाक्षिकोपपातकत्वज्ञापनार्थम् । अथवा धान्यादिस्तेयस्य गौरवख्यापनार्थम् । तस्य प्रायश्चित्तगौरवसिद्धिः । त्यागकारणं विना पित्रादित्यागः । त्यागकारणं गौतमेनोक्तम्—“ त्यजेत्पितरं राजघातकं शूद्रयानकं शूद्रार्थयानकं वेदविष्टावकं भ्रूणहनम् । पञ्चान्यावसाविभिः सह संवसेत् ” इति । तदागादिविक्रयस्तडागादिधर्मविक्रयः । कन्याया दूषणमङ्गुल्यादिना क्षतयोनिकरणम् । तरोपरुष्यापनं वा । परिविन्दकपाजनं परिवेषृत्वनिमित्तं विवाहे ब्रह्मत्वं तस्य परिवेदनमष्टस्य कन्यादानम् । कौटिल्यमनार्जवम् । व्रतस्य संकल्पस्य स्नातकंव्रतादिरूपस्य लोपनं मिथ्याकरणम् । क्रियारम्भः पाकक्रियारम्भः ।

“ अथं स केवलं मुद्गे यः पचत्यात्मकारणात् ”

इत्यादी तन्निन्दाश्रवणात् । स्वकीयाया अपि मद्यपस्त्रियाः सेवनं निषेचणं, स्वाध्यायस्य कार्यान्तरव्यग्रतया त्यागः । न तु तदमामाण्याध्यवसायितया । स हि ब्रह्महत्यासाम्येनोक्तः । अग्नेः श्रौतस्य स्मार्तस्य वा त्यागः । सुतस्पास्तणमत्र त्यागः । स्वाध्यायामित्यागसाहचर्यात् । पितृमातृसुतत्याग इत्यत्र तु जातकर्मादिसंस्काराकरणं सुतस्य त्यागः । बान्धवानां पितृव्यमातुलादीनां शास्त्रीयत्यागकारणाभावे संभोजनसंभाषणादिव्यवहारत्यागः । पाक्यादिमयोजनाप्रिसमिन्धनार्थमशुष्कवृक्षभञ्जनं द्रुमच्छेदः । स्त्रीजीवनं भार्याया वैश्यात्वकरणेन जीवनम् । हिंसाजीवनं प्राणिवधेन जीवनम् । हिंस्रपशुं तिल्लेक्षुमधृतिपीडनपशुं, व्यसनानि मृगयादीन्पष्टादश, आत्मविक्रयो द्रव्यं घृहीत्वाऽऽत्मनो दासत्वकरणम् । शूद्रमेव्यमिति भावमथानो निर्देशः । तेन शूद्रं मत्यात्मनः प्रेष्यत्वकरणमित्यर्थः । हीनसङ्घं जातितो गुणतश्च हीनमैत्रम् । हीनयोनिः

शूद्रा, तन्निषेवणं तदेकभार्यत्वम् । अनाश्रमे वासो ब्रह्मचर्याद्याश्रमराहित्यम् । परान्नपरिपुष्टता बाहुल्येन परान्नोपजीवनम् । असच्छास्त्राणां वेदविरोधिनामधिगमनं श्रवणचिन्तनादिकम् । असच्छास्त्राणां चानुत्तमयुग्धर्महासाविष्करणचिकीर्षयैश्वरेणोक्तानामुत्पत्तिः शास्त्रेष्वेवमेव प्रसिद्धेः । तथा च वराहपुराणे पूर्वं इतिहासेऽगस्त्यं प्रति रुद्रः—

“ कृते नारायणः शुद्धः सूक्ष्ममूर्तिरुपास्यते ।
त्रेतायां यज्ञरूपेण पञ्चरात्रैस्तु द्वापरे ॥
कलौ सत्कृतमार्गेण बहुरूपेण तामसैः ।
इज्यते द्वेषबुद्ध्याऽसौ परमात्मा जनार्दनः ॥
न तस्मात्परमो देवो भविता न भविष्यति ” ॥

भृष्य तत्रैव—

“ एवमुक्तरततो देवो मामुवाच जनार्दनः ।
युगानि त्रीणि बहवो मामुपैष्यन्ति जन्तवः ॥
अन्त्ये युगे प्रविरला मन्त्रिष्यन्ति मदाश्रयाः ।
एष मोहं मृज्जाम्याशु यो जनं मोहयति ॥
त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।
अख्यायासान्दर्शयित्वा फलं दीर्घं प्रदर्शय ॥
कुहकानि(नी)न्द्रजालानि विरुद्धाचरणानि च ।
दर्शयित्वा जनं सर्वं मोहयाऽऽशु महेश्वर ॥
एवमुक्तस्तदा तेन देवेन परमेष्ठिना ।
आत्माऽनुचोदितः सद्यः प्रकाशोऽहंकृतस्ततः ॥
तस्मादारभ्य कालात्तु मत्प्रणीतेषु सत्तम ।
शास्त्रेष्वभिरतो लोको बाहुल्येन न वेद सा(मा)म् ” इति ॥

एवं तापि(?)प्रभृतिप्रणीतान्नायादीनामनुसंधेयम् । सर्वेष्वकारेषु हेमरत्नाष्टु-
त्पचिस्थानेष्वधिकारिता राजनियोगादाभिपत्तम् । भार्पाया विक्रयः । चश-
ब्दादनुक्तानां हिंसोपधीनां रुपाजीवोऽभिकारो मूलकर्म चेति मन्वादिशा-
स्त्रेषु वशीकरणमभृतीनां समुच्चयार्थः ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥
॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

तद्देशक्रमानुरोधेन ब्रह्महत्यामायश्चित्तानि तावदाह—

शिरःकपाली ध्वजवान्भिक्षाशी कर्म वेदयन् ॥

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितमुकृशुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४३ ॥

ब्रह्महा ब्रह्मवधकारी द्वादश वर्षाणि शिरःकपाली शिरोऽप्येकदेशधारी, ध्वजवान्ब्रह्महात्री, भिक्षाशी भिक्षाभोजननियमवान् । कर्म स्वकृतं ब्रह्मवधारूपं वेदयन्कथपल्लोकानां शुध्यति ब्रह्मवधपापान्मुच्यते । शिरःकपालं च स्वयंहृतस्य ब्राह्मणस्य ग्राह्यम् । यदाह शातातपः—“ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा वा तस्य शिरःकपालमादाय तीर्थान्व्यनुसंचरेत् ” इति । कपालं च पाणिना धार्य, यदाह गौतमः—“स्रष्ट्वाह्मकपालपाणिः ” इति । स्रष्ट्वा चात्र धवनिर्हरणार्था, तदङ्गमेव ध्वजशब्देन विवक्षितम् । ध्वजाप्रारोपितकपालेन भवितव्यं, तथाऽऽह मनुः—

“ ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैसाद्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ” इति ॥

भैसाशने विशेषमाह संवर्तः—“ ब्रह्महा तु वनं गत्वा बालवासा जटी ध्वजी ।

वन्यान्येव फलान्पश्रन्सर्वकामविवर्जितः ॥

भिक्षाशी विचरेदेव कन्यैर्यदि न जीवति ।

चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैसं स्रष्ट्वाही नियतः पुमान् ॥

भिक्षास्त्वेवं समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ” ।

बाला गोपुच्छवर्तिनः केशाः । अथैव विशेषमाह वसिष्ठः—

“ सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैसम् ” इति । अलम्बोपवास इत्यापस्तम्बीयोऽत्रापरो विशेषः । जटाधारणं च वपनादूर्ध्वं कार्यम् ।

“ कृतवासो वसेद्गोष्ठे ग्रामान्ते गोत्रमेऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः ” ॥

इति मनुवचनात् । अत्र चाऽऽरण्यकृत्यसंभवे निवासान्तरविधिर्द्रष्टव्यः । ग्रामान्तो ग्रामारण्ययोः संधिः । आश्रमो महर्षीणां निवासः । अत्र च सर्वशास्त्रामत्यपमेकं कर्मेतिन्यायेन स्मृत्यन्तरोक्ता अविच्छेदा धर्माः समुद्येन कर्तव्याः । विरुद्धास्तु विकल्पेन ।

अत्र शङ्खः—“ नित्यं त्रिपशणस्नायो कृत्वा पर्णकुटीं वने ।

अपःशापी मयाधारी पर्णमूलकटाशनः ॥

ग्रामं विशेष भिक्षार्थी स्वकर्म परिकीर्तयन् ।
 एककालं समश्रानो वर्षे तु द्वादशे गते ॥
 स्वमस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुत्ल्पगः ।
 व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे ॥

गौतमः—“ खट्वाङ्गकपालपाणिद्वादश संवत्सरान्ब्रह्मचारी भिक्षाय ग्रामं प्रविशे-
 र्कर्मोऽऽचक्ष्णः पथोऽपक्रामेत्संदर्शनादार्यस्यै स्थानासनाभ्यां विहरन्सवनेषूदको-
 पस्पर्शां विशुध्येत ” । ब्रह्मचारिपदं चात्र वर्जयेन्मघ्रुमांसगन्धमाल्यदिवास्व-
 माञ्जनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहहर्षनृत्तगीतपरिवादभयानीत्यविरु-
 द्धानां ब्रह्मचारिधर्माणां प्राप्स्यर्थम् । पथोऽपक्रामेत्संदर्शनादार्यस्येति ।
 आर्यस्य त्रैवर्णिकस्य सम्यग्दर्शनपथो मार्गादपक्रामेदित्यर्थः ।

वसिष्ठः—“ द्वादश वर्षाण्यात्मनोद्दिश्य न ग्रामे नाऽऽरण्ये वसेत्कपालपाणिः
 खट्वाङ्गी सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षं भ्रूणहनं भिक्षां देहोति स्वकर्माऽऽवेद-
 यमानो विज्ञाय(ये)तेति निरुक्तमेनः कनीयो भवति ” इति । आत्मनोद्दिश्याऽऽत्मना
 श्चास्त्रार्थं निवा(र्धा)र्षं प्रायश्चित्तमुद्दिश्य संकल्प्य न ग्रामे न वाऽऽरण्ये वसेत्किन्तु
 तयोः संधौ । असंकल्पितानि अत्र प्रवेष्टव्यमत्र नेति भिक्षालोभेनासंभयारि-
 तानि । निरुक्तमेनः कनीयो भवति । आख्यातं पापं क्षीणं भवतीत्यर्थः ।

यमः—“ अप वा ब्रह्महत्यायां वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
 मृग्मयेन कपालेन स्वकर्माऽऽरूपापयंश्चरेत् ॥
 गोष्ठे वसेत्तपोयुक्तो ग्रामान्ते स्थण्डिलेऽपि वा ।
 वृक्षमूले श्मशाने वा श्मश्रुलोमनस्त्री जटी ॥
 कुटीं कृत्वा वसेत्तत्र गोब्राह्मणहिते रतः ।
 अम्मसः पतनादग्नेश्चौरव्याध्यादितो मयात् ॥
 गोब्राह्मणं भोचयित्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
 ब्राह्मणावसृपान्सर्वानग्न्यागारांश्च वर्जयेत् ॥
 शोचन्निर्दंस्तथाऽऽरमानं संस्मरन्ब्राह्मणं च तम् ।
 एवं दृढमतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
 सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ।
 संस्मरेत्तानि शनकीर्विघ्नूमे भुक्तवज्जने ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

भूणन्ने देहि मे भिक्षामेनो विज्ञाप्य संचरेत् ।

एककालं चरेद्भैक्षमलब्ध्वावुदकं पिबेत् ॥

एवं संचरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन्सदा ।

पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

ब्राह्मणावसथान्वर्जयेन्न भविशेद्धरे स्थित्वा भिक्षां याचेत देवांश्च तद्गा-
रेभ्यो घृते स्थित्वा नमस्कुर्वात् ।

ब्रह्मचारी मृदुर्दान्तो घर्मारामः शुचिः क्षमी ।

स्नानव्रतपरो नित्यं धीरवच्रोऽजिनी जटी ॥

कुतपक्षीमशाणीयवक्त्रवासा मलाक्षितः ।

कृशाङ्गो छोमशः शान्तः सुखदुःखविवर्जितः ॥

मघतेलेश्वरस्वादुसह्वर्जा नितेन्द्रियः ॥

देवागारगुहाकुञ्जचैत्यवृक्षादिकं ततः ।

चरेद्ब्रह्महणः सर्वं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।

समाप्ते तु शतं दद्याद्भवामस्मिन्नते शुभे ॥

शतार्धं वा तदर्धं वा दश वा भैक्षसंभृताः ।

विप्राणां पोषणं वस्त्रं यथाशक्ति निषेधयेत् ॥

मृदुरकठोरः । दान्तः शीतादिसहिष्णुः । घर्मारामः स्वमायश्चित्तरतः ।
चीरं वस्त्रखण्डम् । कुतपः कम्बलः । क्षी(क्षु)माऽतसी, शाणः प्रसिद्धः । तयो-
र्बल्को बल्कलं त्वगिति यावत् । तन्मपवस्त्रचीरादीनि वस्त्राणि विकल्पन्ते ।
कुञ्जो गहरं, चैत्यवृक्षः श्मशानवृक्षः । भैक्षसंभृता गा भैक्षलब्धाः । एवमाया
विरुद्धधर्माः स्मृत्यन्तरेभ्यो बोद्धव्याः । विरुद्धास्तु विपपच्यवस्यपाऽनुष्ठेयाः ।
तत्र द्वादशाब्दिकं व्रतमकामतो ब्राह्मणवधे द्रष्टव्यम् । एतद्विषयमेव मानवं
वासिष्ठं च । अत एवोक्तं भविष्यत्पुराणे गुहं मतीशरेण—

“ पापानां महतां वीर प्राथम्यं मुनिभिर्गुह ।

तेषां च ब्रह्महत्यायाः प्रथमं ग्रहणं कृतम् ॥

तत्रापि ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानि मुञ्चन ।

मनुना कीर्तितानीह त्रयोदश यथाक्रमम् ॥

व्यवस्थाप्यानि सर्वाणि तानि वै विषयेण तु ।

अन्यथा तु लघूना हि उपदेशान्महार्थे ॥

गुरुणामुपदेशस्य न योग्यत्वं भवेदिह ।

स्मृत्यन्तराण्यथाऽऽलोक्य पुराणानि च कृत्स्नशः ॥

एवं निरूप्यो विषयो गुरुहत्याद्यपेक्षया ।

तत्र—“ सामान्यतो यैदा हत्वा ब्राह्मणं मुरसत्तम ॥

प्रायश्चित्तं तु वै कृत्वा विधिवद्द्वादशाब्दिकम् ।

प्राप्नोति शुद्धिं जीवान्ते स्वर्गत्वं स्वजनैः सह ” इति ॥

यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्—“ अरण्ये कुटीं(टीं) कृत्वा वाग्यतः शवशिरोध्व-
जोऽर्घशाणीपक्षमधो नाम्पुपरि जान्वाच्छाद्य
तस्य पन्याश्चान्तरा यर्मणी(नी) दृष्ट्वा चान्य-
मुष्कामेत् । खण्डेन लोहितेन शरावेण ग्रामं
प्रतिष्ठेत् । कोऽभिज्ञेताय पित्तां ददातीति सप्ता-
गाराणि चरेत्ता वृत्तिरलब्धोर्षोत्सेन विधिना
आ उत्तमादुच्छ्वासोर्ध्वेन्नास्यास्मिंल्लोके प्रत्या-
पत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निहन्यते ” ॥

इति सन्मातापितृगुरुप्रभृतीनां वधे द्रष्टव्यम् । अत एव भविष्यत्पुराणे—

“ मातरं पितरं हत्वा सोदर्यं भ्रातरं तथा ।

गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा आहिताग्निमथापि वा ॥

अनेन विधिना पापी क्लीर्तयन्पापमात्मनः ।

पृथिवीमट्ठे सर्वां दृणुष्व गदतो पिथिम् ” ॥

इत्युक्त्वा “ अरण्ये तु कुटीं कृत्वा ” इत्यादिकमापस्तम्बीयमेवोक्तम् ।

अङ्गिराः—“ एककालं तु भुञ्जानश्चरेद्भैक्षं स्वकर्मणा ।

कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सद्बोधितः ॥

अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन् ।

गते तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महा पूयते नरः ” ॥

युगपत्कामतो वाऽकामतो वाऽनेकब्राह्मणवधे विशेष उक्तो भविष्यत्पुराणे—

“ एककालं यदा हन्याद्युगपत्सुरनन्दन ।

निमित्तमेकमाश्रित्य हन्त्यनेकेन वा त्रिभो ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

ब्राह्मणं ब्राह्मणो वीर ब्राह्मणान्मुवहूनपि ।
 निहत्य युगपद्द्वार एकं प्राणान्तिकं चरेत् ॥
 किंत्वन्न सुरशार्दूल विशेषं मदतः शृणु ।
 बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वं विशेषं शृणु पुत्रक ॥
 अकामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्मानत्रो गुह ।
 चरेद्वने तदा घोरे यावत्प्राणपरिक्षयः ॥
 कामतश्च यदा हन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तम ।
 तदाऽऽत्मानं दहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ॥
 सूत्वा निष्कालको वीर वेष्टयित्वा च वाससा ।
 घृताक्तेन महाबाहो दत्त्वा सर्वस्वमेव हि ॥
 हित्वा पादौ करीषाग्नौ दहेदात्मानमादरात् ।
 आ उत्तमाङ्गावि(द्धि)धिवदन्नस्यन्सुरसत्तम ॥
 सर्वमत्र महाबाहो निर्देशः परिकीर्तितः ॥ इति ॥

सतश्चापमर्थः सिद्धः—यद्यकामतो युगपदनेकब्राह्मणवधस्तत्र यद्वादशा-
 न्दिकं तप उक्तं, तदेव यावज्जीवं कार्यम् । यदि तु कामतस्तदोक्तप्रकारेणा-
 भिषवेश इति ॥ २४३ ॥

किंच—

ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा ॥

तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥२४४॥

सर्पव्याघ्रादिना हन्यमानस्य ब्राह्मणस्य परिरक्षणाद्ब्रह्महत्याशुद्धिमाप्नोति ।
 प्रक्रान्तं वतं कार्याभावात्तदेवोत्सृष्टव्यम् । अप वा गवां द्वादशसंखुपानां
 वधपरित्राणाच्च शुध्यति । यद्वाऽश्वमेधावभृथस्नानात् । अश्वमेधावभृथे च
 विशेषमाह मनुः—

“शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

स्वमेनोऽवभृथे स्नात्वा हयमेधे विमुच्यते” ॥

भूमिदेवा ब्राह्मणाः । अभिषिक्तः हात्रियो नरदेवः । तेषामन्योन्यसमागमे
 स्वमेनो ब्रह्महत्यां शिष्टा विख्याप्यावभृथस्नातः शुध्यतीत्यर्थः । एतच्च प्रक्रा-
 न्तद्वादशान्दिकस्यैव । यदाह शङ्करः—“अन्तरा वा ब्राह्मणं मरणान्मोक्षयित्वा
 गवां द्वादशानां परित्राणात्सद्य एवावभृथस्नानेन पुनो भवति” । अन्तरा द्वादशान्दि-

कत्रतमध्य इत्यर्थः । अत्र च गोब्राह्मणपरित्राणमश्वमेधावभृथस्तानं च पाप-
क्षयहेतुत्वेन विधीयते, न पुनर्ब्रतकर्तुर्मरणमप्यश्रवणात् । प्रक्रान्तब्रतमध्ये मरणं
यदि स्यात्तदा तावतैव पापक्षयः ।

यदाह यमः—“ प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते ।

शुद्धस्तदहरेवासाविह लोके परश्र च ” इति ॥

अङ्गिराश्च—“ यो यदर्थं चरेद्धर्ममप्राप्य म्रियते तु तत् ।

स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राभुयांमनुरब्रवीत् ” ॥

सर्वधर्मविषयं चैतत् ।

यत्तु मनुनोक्तम्—“ ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सम्यक्प्राणान्परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ”

इति, तदुपक्रान्ते द्वादशाब्दिके द्रष्टव्यम् । गोब्राह्मणस्यापरित्राणेऽपि प्राणार्थं
प्राणपरित्यागाच्छुद्ध्यति । यत्तु (स्तु) प्राणपरित्यागपर्यन्तः (न्त) प्रयत्ना समो-
ब्राह्मणगोप्ता स जीवन्नपीति तस्यार्थः ॥ २४४ ॥

ब्राह्मणस्य परित्राणादिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चपञ्चाह—

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥

दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥२४५॥

दीर्घकालेन तीव्रवेदनेनाऽऽमयेन व्याधिना ग्रस्तमत्यन्तपीडितं ब्राह्मणं
गां वा पथि मार्गे दृष्ट्वा निरातङ्कमरोगं कृत्वा ब्रह्महा शुचिरपापः स्यात् ।
पथि दृष्ट्वेत्येतदनाथतासूचनार्थम् । गवां द्वादशकस्येत्युक्तत्वाद्गामित्येकत्वम-
विवक्षितम् । आमयग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम् ।

अत एवाऽऽह यमः—अम्मसः पतनादग्नेश्चौरव्याघ्रादितो भयात् ।

गोब्राह्मणं गोचयित्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥२४५॥

अमरमपि प्रक्रान्तस्य पापक्षयोपायमाह—

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ॥

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४६ ॥

यो विप्रस्वं चौरापहृतं तत्स्वामिने दातुं सर्वमानयति, यो वा तन्निमित्तं
चौरैर्हन्यते व्यापाद्यते, यश्च तद्दशाघोरैर्वा शस्त्रैः क्षतो मृतकल्पः परित्यज्यते,
स सर्वो ब्रह्महत्याया मुच्यते । एतच्च निर्गुणं ब्राह्मणमतिपूर्वकमकामतश्च
हतवतः क्षत्रियस्य गुणवतो द्रष्टव्यम् ॥ २४६ ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उक्तमकामतो ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तम् । कामत इदानीमाह—

लोमभ्यः स्वाहेति हि वा लोमप्रभृति वै तनुम् ॥

मज्जान्तं जुहुयाद्वाऽपि मन्त्रैरेभिर्विधाक्रमम् ॥ २४७ ॥

लोमभ्यः स्वाहा, त्वचे स्वाहा, लोहिताय स्वाहा, मांसाय स्वाहा, स्नायु-
भ्यः स्वाहा, मेदसे स्वाहा, अस्थिभ्यः स्वाहा, मज्जाभ्यः स्वाहा, एभिर्भ-
र्त्सैर्यथाक्रमं वाजसनेयपाठक्रमानतिक्रमेण लोमप्रभृति मज्जान्तं यथा भवति
तथा तच्छरीरं जुहुयात् । अत्र लोमादीनां मन्त्रसामर्थ्यादेवतात्वं, तेषामेव
लोमप्रभृति वै तनुं जुहुयादिति वचनसामर्थ्याद्भविष्यमपि । मयमोऽत्र वाशब्दो
वासिष्ठशास्त्रोक्तेनैषां मन्त्राणां विकल्पार्थः । द्वितीयस्तु द्वादशवार्षिकेण तत्र
होमस्य ।

अथैव मानवो विशेषः—“प्रास्येदात्मानमग्नौ वा सभिद्धे त्रिवाकूशिराः” इति ।
कृतोपवासेनैतत्कार्यम् । यदाह गौतमः—“ प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्मलप्र-
क्षिरवच्छातस्य ” इति । अवच्छातो बुभुक्षितः । तथा च काठकश्रुतिः—“ अन-
शनेन कर्षि(र्शि)नोऽग्निमारोहेत् ” इति । इदं च कामकारविषयं, मरणान्तिकत्वात् ।
तथा चाह्निराः—“प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।

तत्कामकारविषयमेतन्नास्त्यत्र संशयः” ॥

तथा—“ यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथंचन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृशमक्षिपतनादते ” इति ॥

मरणान्तिकं च प्रायश्चित्तं क्षत्रियस्य ।

तथा च भविष्यत्पुराणम्—

“ हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाढ्यमपि कामतः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्दीरो विधिवत्त्वारमशुद्धये ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा सभिद्धे त्रिवाकूशिराः ॥

यजेत वाऽश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।

प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ” इति ॥

विषस्य तु कामतो ब्रह्मणवधे द्विगुणं व्रतम्—

“ विहितं यदकामानां कामास्तु द्विगुणं भवेत् ” इति देवलस्मरणात् ॥ २४७ ॥

अपरमपि मरणान्तिकं प्रायश्चित्तमाह—

सङ्ग्रामे वा हतो लक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मृतकल्पः प्रहारातो जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

अथ वा राज्ञामन्योन्यसङ्ग्रामे सेनाद्वयमेरित्वाणसंपातदेशे लक्ष्यभूतो हतः परलोकगतो मृतकल्पो वा महारपीडितो जीवन्नपि विशुध्यति ।

मनुः—“ लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्वाद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ” ।

विदुषां प्रायश्चित्तोपदेशकर्तृणामिच्छया तदभावे स्वेच्छया शुध्यमानानां लक्ष्यं भवेदित्यर्थः । अस्य च विषयः पूर्वमेव व्यवस्थापितः ॥ २४८ ॥

अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिवेदे वेदस्य संहिताम् ॥

शुध्येत्यथ मिताशी वा प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ २४९ ॥

अरण्ये वने नियतो नियताहारः ।

अत एवाऽऽह मनुः—

“ जपेद्वा नियताहारस्त्रिवेदे वेदस्य संहिताम् ” इति ।

आहारस्य नियतत्वं हविष्यत्वमल्पत्वं वा । वेदस्य संहितां त्रिर्जपित्वा शुध्यति । अथवा पूर्ववन्मिताशी भूत्वा सरस्वतीं प्रतिस्रोतोऽन्तादारभ्योद्गमं यावदपि गत्वा शुध्यति ।

मनुः—“ हविष्यमुग्धाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।

सुमन्तुनोक्तमथ वा प्रायश्चित्तं निबोध मे ॥

अत्र भविष्यत्पुराणम्—

“ हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्बुध ।

तदेतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे ” ॥

ब्रह्महा संवत्सरे कृच्छ्रं चरेदधःशापी त्रिषवणो भैक्ष्णाहारो दिव्यनदीपु-
 ल्लिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतमस्रवणतपोवनविहारी स्यात् । स्थानवीरासनी संव-
 त्सरे पूर्णं हिरण्यमणिगोष्ठपान्नतिलभूसर्षोषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्पूतो भवति ।
 अश्वमेधावभृयस्नानेन वा ॥ २४९ ॥

अपि च—

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिवैश्वानरी स्मृता ॥ २५० ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

अथवा विद्यातपोव्रतवते कुलीनाय० यावज्जीवं निर्वाहक्षमं धनं दत्त्वा शुद्धिमामोति । यच्चैतद्धनं प्रतिशुद्धति तेनाऽऽत्मशुद्धये वैश्वानरीष्टिः कार्या ।

मनुः—“सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥”

जीवनपर्याप्तधनदानासमर्थो गृहं सपरिच्छदं, तदसमर्थः सर्वं दद्यात् । परिच्छदो गृहोपकरणजातम् ।

अत्राङ्गिराः—“साशीतिपणसाहस्रादूर्ध्वं सर्वस्वमुच्यते ।

निर्धनो ब्रह्महा मुच्येतमुखाविकयानरेश्वर” ॥

भविष्यत्पुराणे ब्राह्मणस्याप्येतद्भवतीत्युक्तम्—

“जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणो ब्राह्मणं गृह ।

वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

यद्वा पराशरोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥”

तद्यथा—“चातुर्विधोपपत्ते तु विधने ब्रह्मघातके ।

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥

सेतुबन्धं तु संपश्येत्सङ्कामार्गं महोदधेः ।

दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमापतम् ॥

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् ।

वर्जयित्वा विकर्मस्थां दत्तत्रोपानाद्विवर्जितः ॥

अहं दुष्कृतकर्मा च महापातककारकः ।

वेश्मद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥

गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।

तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ॥

एतेषु ख्यापयत्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ।

ब्रह्महा विप्रमुच्येत स्नात्वा तत्र महोदधौ ॥

ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।

जप्त्वा च सुप्रविभ्राणि पूतात्मा प्रविशेद्गृहम् ॥

गवां वाऽपि शतं दद्याच्छातुर्विधाय दक्षिणाम् ।

एवं शुद्धिमवाप्नोति चातुर्विद्यानुमोदितः ॥

विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निन्नासः परिकीर्तितः ।

पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥

राममद्रतमादेशाब्रह्मसंचयसंचितम् ।

सेतुं दृष्ट्वा महापुण्यं ब्रह्महा परिमुच्यते ” इति ॥

भविष्यत्पुराणे—“जातिमात्रे हते विप्रे हन्तुर्वै निर्धनस्य च ।

प्रायश्चित्त त्वाङ्गिरसं भैवार्पिकमुदाहृतम्” ॥

तद्यथा—“ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कृच्छ्रं शत्रादिपूजितम् ।

यद्यधीतं श्रुतं वाऽपि पापान्मोचयते नैरम् ॥

युक्तस्त्रिषवणस्नाथी स्नायान्मौनव्रते स्थितः ।

प्रातः स्नात्वा समारम्भं कुर्याज्जप्यस्य यत्नतः ॥

सावित्रीं व्याहृतींस्तिस्त्रो जपेदष्टसहस्रकृत् ।

ओंकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः ॥

शक्यविद्ध इवाऽऽसीनः पिबेद्व्यं पयः शकृत् ।

गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेवं परं दधि ॥

तदभावे पिबेत्तक्र तकाभावे तु यावकम् ।

एषामन्धतमं यद्यद्रूपयेत तद्भवेत् ॥

गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं वाऽपि योजयेत् ।

कृच्छ्रमैकान्तिकं चेदं दृष्टमाङ्गिरसा स्वयम् ॥

सर्वपापहरं दिव्यं नाम्ना वज्र इति स्मृतम् ।

कालस्य तु यथोक्तस्य ब्राह्मणा एव कारणम् ” इति ॥ २५० ॥

ब्रह्महत्याव्रतादेशमाह—

यागस्थक्षत्रविड्ढन्ता चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ॥

गर्भहा च यथावर्णं तथाऽऽत्रेयीनिषूदकः ॥ २५१ ॥

यागस्पर्शयोगेऽधिकारपूर्वककर्तृत्वेन स्थितयोः क्षत्रियवैशंपयोर्हन्ता यद्ब्रह्म-
हणि नानामकारं व्रतं विहितं तच्चरेत् । यागोऽत्र सोमयागो विवक्षितः ।

“तत्क्षत्रं निघाय स्वान्यायुधानि ब्रौह्मण एवाऽऽयु-

धैर्नाक्षणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यत्नमुपार्थते ”

इति श्रुतिवाक्येन क्षत्रियस्य यजमानस्य सोमयागं प्रति ब्राह्मणरव-
मित्यभिधानात् । एवं च दीक्षणीयाया ऊर्ध्वं प्रागवभृथान्तादूर्तमानयोः क्षत्रि-

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

यधिशोर्हन्तुर्ब्रतमेतदतिदिश्यत इति मन्तव्यम् । यदपि च वसिष्ठेनोक्तम्—

“ब्राह्मणीं चाऽऽत्रेयीं स्त्रियं हत्वा भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तं, सवनगतौ राजन्यवैश्यौ”

इति, तथापि कृतदीक्षणीयावेव सवनगताविति विवक्षितम् । यथ यस्प वर्षस्य गर्भमात्रेयी ब्रह्मति, स तद्गर्णवधप्रायश्चित्तं कुर्यात् । मनुस्तु निमित्तान्तरेणपि ब्रह्महत्याव्रतातिदेशमाह—

“ हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्यवैश्यावीजानावात्रेयीभेव च स्त्रियम् ॥

उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरभ्य गुरुं तथा ।

अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्दधम् ” इति ॥

गर्भमविज्ञातं स्त्रीपुरुषभावेनेत्यर्थः । गर्भश्चायं ब्राह्मणस्यैव । तथा चाऽऽपस्तम्बः—“ गर्भं च तस्याविज्ञातम् ” इति । तस्य ब्राह्मणस्येत्यर्थः । विज्ञाते तु गर्भे यथालिङ्गं प्रायश्चित्तम् । स्त्रीलिङ्गे गर्भे हत उपपातकप्रायश्चित्तम् । इतरत्र तु ब्रह्महणो व्रतम् । एतदेव व्रतमित्यनन्तरोक्तं नानाप्रकारं ब्रह्महव्रतं परामृशति, न तु द्वादशाब्दिकमेव विशेषहेत्वभावात् । यत्रापस्तम्बेन ब्राह्मणस्य गर्भमात्रेयी च व्रतो द्वादशाब्दिकमुक्तं, तत्पदर्शनार्थं, न नियमार्थम् । तथा हि सति सकृद्भ्यासेन प्रत्ययामत्ययानुबन्धतारतम्यादिकृते हनने द्वादशवार्षिकमेव व्रतं कार्यमिति विषमसमीकरणमन्याय्यमापद्येत । व्रतग्रहणाच्च प्रायश्चित्तातिदेशः । तेनातिदिष्टप्रायश्चित्तोऽपैतितत्त्वाद्भिजातिकर्षभिर(स्व)धिक्रियत एव । प्रतिरभ्यः प्रातिकूल्यम् । कृत्वा तु स्त्रीसुहृद्दधमित्यत्र न स्त्रीमात्रं विवक्षितम् । आत्रेयीग्रहणस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात् । अत एव तद्विशेषमाहाकिराः—

“ आहिताग्नेर्द्विनाश्रयस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीप्रस्तथैव च ” ॥

परान्तरस्त्वन्धं विशेषमाह—

“ सवनस्था स्त्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ” इति ।

विष्णुः—“ एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादश संवत्सरान्कुर्यादत्रिगोत्रै वा नारी वा मित्र वा ” । अनेन चात्रिगोत्रैवाऽऽत्रेयीत्युक्तं भवति । वसिष्ठः पुनरन्यदाह(थैव)—“ रजस्वलाभृतस्नातामात्रेयीर्माह ” इति चदन्त्रजोदर्शनप्रभृति षोडशाहोरात्राणि यावदात्रेयी भवतीति गमयति । अत्र ह्येप(त)दपत्यं भव-

तीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनं वन्द्याव्युदासार्थम् । अन्यथाऽनर्थकं स्यादिति केचित् । व्युत्पत्तिमात्रपरमेतदित्यपरे । अनात्रेयीवधे व्रतान्तरातिदेशमाह स एव—“अनात्रेयीं ब्राह्मणीं हत्वा राजन्यर्हिंसायां राजन्यां वैश्यर्हिंसायां वैश्यां शूद्र-र्हिंसायां शूद्रां हत्वा संवत्सरम् ” इति । अयमर्थः—अनात्रेयीं ब्राह्मणीं हत्वा संवत्सरं राजन्यर्हिंसायां यद्भवतमुक्तं तत्कुर्यादिति । एवमुत्तरत्रापि ।

*शूद्रां हत्वा संवत्सरं प्रायश्चित्तं कार्यम् । यत्तु स्त्रीगर्भस्योपपातकत्वव-चनं तदभिव्यक्तस्त्रीत्वस्य गर्भस्य वधे द्रष्टव्यम् ।

विष्णुः—“समुत्कर्षानृते गुरोश्चालीकनिर्वन्धे तदाक्षौरणे मासं पयसा वर्तते ” । अल्पापराधविषयमेतत् । महापराधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमेव । अत एव भगवा-न्याज्ञवल्क्यो ब्रह्महत्यादिसमत्वेनाभिहितानां गुर्वधिक्षेपादीनां पृथक्प्रायश्चित्तं नोक्तवान् ॥ २५१ ॥

किं च—

चरेद्ब्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत्समागतः ॥

यदि ब्रह्मवधे मृत्तो विघ्नवशात् हन्ति, न तु शास्त्रबलात्तदाऽपि ब्रह्मह-त्याप्रायश्चित्तं चरेत् । न च वधं कृतवतोऽकृतवतश्चैकमेव व्रतं युक्तम् । तेना-घ्नतः पादोनं कल्प्यम् । एवं क्षत्रिणादिवधेऽपि । यत्तु गौतमेनोक्तम्—“सृष्टश्चे-द्ब्राह्मणवधे हत्वाऽपि ” इति, तत्र ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

आपस्तम्बः—“घर्षार्थसंनिपातेऽर्धेऽग्निं एतदेव प्रायश्चित्तम् ” ।

ब्रह्महृतमेवेत्यर्थः ।

किं च—

द्विगुणं सवनस्थे च ब्राह्मणे व्रतमांचरेत् ॥ २५२ ॥

सोमयागाय कृतदीक्षस्य ब्राह्मणस्य वधे ब्रह्महत्याव्रतं द्विगुणमाचरेत् । एवं तद्वधे मृत्तस्याघ्नतोऽपि द्विगुणमेव पादोनम् । एवं तावद्भगवता याज्ञवल्क्येन कानिचिद्ब्रह्मवधव्रतान्युक्तानि । अन्यान्यपि कानिचिन्महर्षेण आहुः ।

तत्र जमदग्निः—“यद्वा वाराणसीं गच्छेत्सेतुं श्रोष्वतादि वा ।

अन्यान्यपि च तीर्थानि गायत्री च जपेत्तथा ” ॥

* शूद्रां हत्वा संवत्सरं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं धर्यामिति क. पुरतश्चे वर्तते तत्पूर्वोक्तप्रायश्चित्तमापेक्षयाऽपि क्वमिति भाति ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

अग्निः—“ब्रह्महाऽन्द्रयं विप्रो गायत्रीमन्वसेत्तदा ।

प्राणायामशतं कुर्यात्प्रत्यहं नियतः शुचिः ॥

एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत् ।

गत्वैतदेव कूर्ध्वीत गुरुतरुपमकामतः ॥

ब्रह्महत्यादिसमेप्वेतत्प्रयोजककर्तृषु वाऽल्पत्वात् ।

पद्भिर्विषैः कृच्छ्रचारी ब्रह्महा पूयते नरः ॥

मासे मासे पराकेण त्रिभिर्विषैर्व्यपोहति ।

संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः ॥

गवां सहस्रं विधिवत्पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ॥

मासे व्यतीतेऽश्रातीति मासाशी ।

देवलः—“ तीर्थेषु पुण्यतमेषु यथावद्देहसंन्यासाद्ब्राह्मणो महापात-

कात्प्रमुच्यते । धर्मयुद्धे गोग्रहणग्रामघातादिषु प्राण-

त्यागात्पूयते क्षत्रियः ” ।

विष्णुः—“ अश्वमेधेन शुष्येयुर्महापातकिनस्त्वह ।

पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथाऽनुसरणेन वा ॥ ॥

महापातकानुवृत्तौ कश्यपः—

“वत्सरमितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विगुह्ये ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वै दद्याद्वा विप्रतुष्टिदम् ” ॥

भविष्यत्पुराणम्—“मतिपूर्वं यदा हन्याद्ब्राह्मणं जातिमात्रकम् ।

गोसहस्रं तदा दद्यात्क्षुद्रपथा स्वनिता यजेत् ” ॥

अङ्गिराः—“ परिषद्या ब्राह्मणानां सा]राज्ञां द्विगुणा मवेत् ।

वैश्यानां त्रिगुणा चैव पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम् ” ॥

अत्र भविष्यत्पुराणम्—“ क्षत्रियो ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तद्वयं चरेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन वैश्ये तद्विगुणं स्मृतम् ” ॥

प्रायश्चित्तद्वयं द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । पतितस्य वैतानाश्रित्यागो नास्ती-
त्यश्वमेधादिकतुविधानाद्द्रव्यते ।

* एतन्न विद्यते छ. पुस्तके ।

१ क. 'यु यावदे' । २ छ. 'यास्तदा' । ३ क. 'गुणं' । ४ छ. 'तु । वर्याणां त्रि' । ५ क. 'गुणं च' । ६ क. 'चरेत्' ।

अत एवाऽऽह कात्यायनः—“ महापातकसंयुक्तो देवात्स्यादग्निमान्यदि ।
 पुत्रादिः पालयेदग्निं युक्त आ दोषसंक्षयात् ॥
 प्रायश्चित्तं न कुर्याच्चैःकुर्वन्वा त्रियते यदि ।
 मृदं निर्वपयेत्सर्वदुदस्येत्सपारिच्छदम् ॥
 शामयेदुभयं वाऽद्भिरदभ्योऽग्निरभवद्यतः ।
 पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेदप्सवथा क्षिपेत् ” ॥

आ दोषसंक्षयादा प्रायश्चित्तापवर्गादित्यर्थः ।

एवं च सति—“ वैतानं प्रक्षिपेदप्सु यज्ञपात्राणि निर्देहेत् ”

इत्यादिकं वचनं प्रायश्चित्तमकुर्याणे द्रष्टव्यम् ।

भविष्यत्पुराणम्—प्रायश्चित्तप्रथमं वैश्यो हत्वा विप्रं सुराधिप ।
 शतवारि द्वादशाब्दानि भिक्षाशी वनगोषरः ॥
 जपन्नन्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ।
 ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्निपतेन्द्रियः ॥
 कृतवापनो वा निवसेत्पान्ते गोमनेऽपि वा ।
 आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रेतः ॥
 शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम् ।
 कुर्यादात्मविशुद्ध्यर्थं यथावच्छृणु सुमत ॥
 दत्त्वा विभ्रे वेदविदि सर्वस्वं प्रथमं गुह ।
 हविष्यमुक्चरेत्पश्चात्प्रतिस्नोतः सरस्वतीम् ॥
 सेतुबन्धं ततो गच्छेद्विशाशी कृतवापनः ।
 गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा सम्यक्प्रणान्परित्यजेत् ” ॥

शाङ्खः—“ अकामकृते ब्रह्महा परिपदोऽनुमते खट्वाङ्को गर्दभा-
 जिनी मृगमपौघपतितशिष्टान्नभोजी कपालविह-
 र्धनी स्वकर्म रूपापयंश्ररेद्भैक्षमेककालाहारः शून्या-
 गारपर्वतगुहानदीवृक्षमूलनिकेतनः । स एवं गोसहस्रं
 दत्त्वा द्वादशवर्षे शुद्धिमाप्नोति । अन्तरा वा ब्राह्मणं
 मरणान्मोचयित्वा गवां द्वादशानां परिज्राणात्सद्य
 एवाश्रमेघावभृथे स्नात्वा पूतो भवति ” ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

अथ भविष्यत्पुराणे विषय उक्तः ।

तद्यथा—“ शङ्खेनोक्तं तु यद्वीर प्रायश्चित्तं महात्मना ।

तद्यज्ञगतविप्रस्य विनाशे परिकीर्तितम् ” इति ॥

वसिष्ठः—“ अपापरं भ्रूणहत्याया द्वादशरात्रमन्मक्षो द्वादशरात्रमेवोपवसेत् ” ।

अस्यापि विषयो भविष्यत्पुराण एवोक्तः—

“ यदाऽऽत्यर्थं गुणैर्हीनो गायत्र्याऽपि विवर्जितः ।

निहतः कामतश्चैव तदा स्यात्तत्रिचोष मे ॥

हन्ता दानात्तमर्थश्च तदैवं परिकल्पयेत् ।

वसिष्ठेन समाख्यातं ब्रह्महत्याव्यपेहनम् ॥

द्वादशरात्रमन्मक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत् ” इति ॥

शङ्खलिखितौ—“ पतितशिष्टान्नमोनी द्वादश वर्षाणि गवां

सहस्रं दत्त्वा द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति ” ।

पतितशिष्टः पतितव्यतिरिक्तः । एतदपि सचनस्य ब्राह्मणवधविषयम् ।

वृहस्पतिः—“ गङ्गायमुनयोर्वाऽपि संगमे लोकविश्रुते ।

शुष्येद्विषवणलायी त्रिरात्रोपोषितो द्विनः ” ॥

एवमादीनि गुरूणि लघूनि च प्रायश्चित्तानि सन्ति तेषां देशकालसामर्थ्य-
वयोजातिगुणाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया । अन्यथा गुरूकल्पोपदे-
शोऽनर्थकः स्यात् ।

भविष्यत्पुराणे—

“ गुह उवाच—यमुद्दिश्य द्विमं हन्याद्ब्राह्मणः स्वयमेव हि ।

आत्मानं सहसा श्रोघात्तस्य किं नु भवेद्विमो ॥

ईश्वर उवाच—केशदमश्चुनसादीनां कृत्वा वै वपने गुह ।

ब्रह्मचर्यं चोद्वीर वर्षेणैकेन तद्गतः ॥

ससंबन्धं यदा विप्रो हर्षोऽऽत्मानं नृपो गुह ।

निर्गुणः सहसा श्रोघाद्गृहसेप्रादितो विभो ॥

त्रैवार्पिकं व्रतं कुर्याद्ब्रह्महत्यां चान्वने ।

एवं शुद्धिमवाप्नोति हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि ॥

तिरस्कृतो यदा विप्रो निर्गुणो त्रियतेऽनघ ।
 सनिमित्तं तथा पुत्र तदेष सुविशुद्धये ॥
 त्रैषार्षिकं ब्रह्मचर्यं कृत्वा शुध्येत विप्रहा ।
 प्रतिशोभं च गच्छेद्वा नियताशी सरस्वतीम् ॥
 अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं गुणिनोपरि(?) ।
 संबन्धेन विना पुत्र त्रियते परिमर्त्सितः ॥
 प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात्तदा पापविशुद्धये ।
 वत्सरश्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धये ॥
 आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्द्वै विप्रतुष्टिदम् ।
 वाचोक्त्या ध्यापिते शस्त्रे हत्वा विप्रः क्षयं गतः ॥
 य एवं त्रियमाणं तु ब्राह्मणं समुपेक्षते ।
 तस्य ते निष्कृतिं वच्मि निर्गुणस्य विशेषतः ॥
 सशिखं वपनं कृत्वा छातोऽभ्यक्तस्तथा गुह ।
 आत्मानं निर्देहेदमावापादतल्लग्नकम् ॥

• छातोऽनशनः ।

यद्येकं बहवो विप्रा घ्नन्ति विप्रमनागसम् ।
 तदैषां निष्कृतिं वच्मि शृणुष्वैकमना गुह ॥
 तेषां यस्य प्रहारेण स विप्रो निधनं गतः ।
 सरस्वतीं प्रतिश्रोतः स चरेत्पापशुद्धये ॥
 अन्ये कुर्युरिदं पुत्र प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
 कुर्युः कृच्छ्रं द्विषण्मासांश्चातुर्विद्यैपते गुह ॥
 सिंहादयस्तथा सर्पा राना विप्रकदम्बकम् ।
 नीते दोषेण लिप्यन्ते घ्नन्तोऽपि सकलं जगत् ॥
 गुरुलघुतां प्रति यदाऽऽत्मतुष्टिर्न जायते ।
 प्रतिपूरणं वै तत्र जपादिभिरुदाहृतम् ॥
 जपादीनां च सर्वेषां धर्मशास्त्रेषु सर्वशः ।
 प्रायश्चित्तविशेषेण सर्वेषामिदमुच्यते ॥
 शोधनं देवशार्दूल अपहोमादिकं महत् ।
 जपस्तपस्तथा होम उपवासोऽघमर्षणम् ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

ज्ञानाज्ञानकृतानां च पापानां शोधनं परम् ॥

अन्यशास्त्रोदितानां च निष्कृतानां सुराधिर्ष ।

उत्प्रेक्ष्यो विषयो ह्येवं सततं गुरुलाघवे " ॥ २५२ ॥

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

उरेशकममाप्तानि सुरापानप्रायश्चित्तान्याह—

सुराम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ॥

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिं माप्नुयात् ॥ २५३ ॥

सुरादीनामन्यतममेकं संतापनादग्निसंनिभमुष्णत्वेनाग्नितुल्यं, यस्मिन्पीते पानुर्मृत्युर्भवति, तथाधिर्षं सुरापः पीत्वा मरणाच्छुद्धो भवति । मति-पूर्वकसुरापानविषयमेतत् ।

तथा च मनुः—“ मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ” इति ।

मतिपूर्वमिति कामपूर्वम् । अनिर्देश्यमिति ब्रुवन्प्राणान्तिकप्रायश्चित्तं पर्ष-दाऽनुक्तं स्वयमेव शास्त्रतो विदित्वा कुर्यादिति गमयति ।

अत्र भविष्यत्पुराणम्—“ गौडी पैठी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यपैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥

सुरा हि पैठी मुखोक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ” ।

नेतरयोर्मुख्यः सुराशब्द इत्यर्थः । अत्र च द्विजोत्तमग्रहणं विवक्षितं, तेन क्षत्रियवैश्ययोः पैष्ट्येव प्रतिषिद्धा नेतरे, मद्यान्तराण्यपि ब्राह्मणस्यैव प्रति-षिद्धानि नेतरयोः ।

यदाह मनुः—“ यक्षरक्षभपिशाचैर्जं मद्यं मांसं सुराऽऽसवम् ।

तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामभतां हविः ” इति ॥

ततश्चोपनयनात्प्रागपि द्विजातिभिः सुरा वज्र्या, ब्राह्मणेन तु गौडीमाध्व्या-दिमद्यमपि । राजन्यवैश्याभ्यां तु ब्रह्मचारिभ्यामेव । यत्तु गौतमेनोक्तम्—

“प्रागुपनयनात्कौमचारवादभक्षः” इति, तदुपविष्टेनाऽऽचम्य भक्षणीयमित्या-दिनियमनिवृत्त्यर्थं, न पुनरभक्ष्यभक्षणानुग्रहार्थम् ।

अत एव जातृकर्ण्यः—

“ अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।

तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता ” इति ॥

सुरापाने तु पद् कृच्छ्राः कल्प्या इति । मद्यपानात्सुरापानप्रायश्चित्तस्य द्वैगुण्यदर्शनात् । एतच्च पञ्चमादूर्ध्वं, पूर्वं तु दोषाभावः ।

यदाह कुमारः—“ मद्यमूत्रपुरीषाणां मक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषस्त्वा पञ्चमादूर्ध्वं पित्रोः सुहृदुरोः ” इति ॥

एवं च पञ्चमवर्षप्रभृत्येव द्विजानां सुरापानप्रतिषेधो वेदितव्यः । बालस्य च कामतोऽपि न मरणान्तिकम् । यतो मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं न पर्षदादेश्यम् । किंतु स्वयमेव विदित्वा कार्यम् । तत्र बालोऽपि व्युत्पन्नश्चेत्तर्हि मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । तद्विषयाणि चानुग्रहवचनानि ।

यदाह विष्णुः—“ अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनपोढशः ।

प्रायश्चित्तार्थमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ” इति ॥

पुलस्त्यः—“ स्त्रीणामर्घं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा ।

पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वपं विधिः ” ॥

तथा—“ असंस्कृतो निरुत्साहो रोगी नवतिजीवकः ।

यथाशक्ति प्रयुञ्जीत व्रतं ह्येषु न लुप्यते ” ॥

अङ्गिराः—“ ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च ।

चरेद्गुरुः सुहृद्वाऽपि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ” ॥

न च मरणान्तिकस्यार्थपादकल्पना युज्यते । मद्यं पुनर्गौडीमाध्वीभ्यामप्यन्यदास्ति, तन्नेदानाह बृहद्विष्णुः—

“ माध्वीकमैक्षवं भैरं तालं तार्जूरपानसम् ।

मघ्नं चैव माध्वीकं भैरेवं नारिकेलजम् ॥

अभेद्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ” ।

अगस्त्यः पुनरेकादशविधं तदाह—

“ पानसं द्राक्षमाध्वकं तार्जूरं तालमैक्षवम् ।

मघ्नं गैरमारिष्टं भैरेवं नारिकेलजम् ॥

सप्तानानि विजानोषान्मद्यान्येकादशैव तु ।

द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामघमं स्मृतम् ॥

[अथत एव व्यतिरिक्तमनेकविधं मद्यं, सुरात्मकं तु तदन्त्यं तद्विच्छेदम्] अत एवाऽऽह षड्विधः—

• न विद्यत एतद्विधान्वयं हं उ. पुस्तके ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञाने कृच्छ्र-
तिऋच्छ्री घृतप्राशः पुनःसंस्कारश्च ” ॥

इदमत्यन्तांशक्तस्य बालतरस्याविद्यमानपित्रादिकस्य प्रतिपिद्मेतत्पानमि-
त्यविदुषो इडात्कारितपानस्य द्रष्टव्यम् ।

भविष्यत्पुराणे—“ पैष्टीपाने तु नैतासा प्रायश्चित्तं निबोध मे ।

मनुक्तं महाबाहो समाख्यासयोगतः ” ॥

एतासामिति सुराणामित्यर्थः ।

यमः—“ सुरा पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

तयाऽस्य काये निर्दग्धे मुच्यते किंस्त्रिषात्ततः ॥.

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं सुवर्णं वा गोशकृद्रसमेव वा ॥

असकृज्ज्ञानतः पीत्वा वारुणीं पतति द्विनः ।

मरणं पूर्वनिर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधेयते ॥

आयसे भान्ने तप्ता ब्राह्मणो वारुणीं पिबेत् ।

अग्निवर्णां पापहरा ततः पापाद्दिमुच्यते ॥

जीव(वि)तस्यान्तकाले तु श्पशाने विहितो विधिः ” ।

गौडीमाध्वीविषयमेतत् ।

उशना—“ गोवालचीरवासाः सुरापः सुरामग्निवर्णां पीत्वा पूतो भवति ” ।

बृहस्पतिः—“ सुरापाने कामकृते ज्वलन्मीमिव तां मुखे ।

सिप्त्वा तथा स निर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कुर्याद्वाऽनशनं तावद्यावत्प्राणैर्वियुज्यते ” ।

देवलः—“ सुरापाने ब्राह्मणो रूप्यताम्रत्रपुसीसानामन्यत-

ममशिकरूपं पीत्वा शरीरपरित्यागात्पूयते ” ।

हारीतः—“ सुरापोऽग्निवर्णां सुरा पीत्वा घृतमपः पयो

वा हिरण्यं वा विलाप्य मृत्युना पूतो भवति ” ।

सुरापानं सकृत्कृत्वेत्यनुवृत्तावह्निराः—

“ भृगुप्रपाते पतनं ज्वलनं वा समाविशेत् ।

महाप्रस्थानमातिष्ठेन्मुच्यते सर्वनिस्त्रिषैः ” ॥ २५३ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

वालवासा जटी वाऽपि चरेद्ब्रह्महणि व्रतम् ॥

पिण्याकं वा कणान्वाऽपि भक्षयेत्तु समां निशि ॥ २५४ ॥

वालाधिष्ठाः केशास्तन्मयं वसनं जटाश्च विभ्राणो ब्रह्महणि यदुक्तं द्वादशाब्दिकं व्रतं तद्वा चरेत् । अत्र च वालवासा इत्यादिग्रहणं द्वादशाब्दिकग्रहणव्रतमाप्तिनियमार्थम् । अन्यथा व्रतान्तरमपि तदीयं स्यात् । यदि तु वालवसनजटित्वरूपधर्मद्वयं नियमार्थमिदं स्यान्न तर्हि मनुरत्र ध्वजित्वग्रहणं कुर्यात् । कृतं च तत्तेन—

“ कणान्वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्स्यर्षं वालवासा जटी ध्वजी ” इति ॥

पिण्याकमुद्धृतस्नेहं तिलकलकं, कणांस्तण्डुलान्वा सकृद्रात्रौ वत्सरं यावदश्रीयात् । केचिदत्र समाशब्दं बहुवचनान्तं वर्षत्रयपरत्वेन व्याचक्षते, तेषां कणान्वा भक्षयेदब्दमिति मनुवाक्यविरोधः । अस्मादेव च सुरापानापनुत्स्यर्षमिति वचनात्कृतसुरापानस्यैतद्व्रतमिति गम्यते, न पुनस्तालुमात्रसंयुक्तसुरस्येति । तादृशसंयोगफलव्यापारे पानशब्दाप्रयोगात् । ब्रह्महव्रतमतिदिष्टमपि द्वादशाब्दिकमेव सुरापः कुर्यात् ।

यदाह वृद्धहारीतः—“ द्वादशभिर्षेर्महापातकिनः पूयन्ते ” इति ।

पिण्याकादिभक्षणं च तपस्त्वाद्भोजनान्तरनिवर्तकम् । ब्रह्महत्याव्रतादेश्चाकामतः सकृत्पीतायां सपनन्तरमेव प्रच्छन्दि(दि)तायां वेदितव्यः । अत एव ब्रह्महत्यानुवृत्तौ व्यासः—

“ एतदेव व्रतं कुर्यान्मघं च्छर्द्धने कृते ।

पञ्चगव्यं तु तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम् ” इति ॥

पिण्याकादिभक्षणेन च संव्यवहार्यतैव भवति न पुनः पापक्षयः ।

अत एव हारीतः—“ ब्राह्मणानुपताद्वा संवत्सरं गोमूत्रपुरीषभक्षो

गा अनु गच्छन्पुनः संस्कृतः संव्यवहार्यो भवति ” ।

यद्वा द्वादशवार्षिकासमर्थं भैति पिण्याकादिभक्षणं पापक्षयकरमपि भवतीति सुरापानापनुत्स्यर्षमित्यविशेषवचनाच्छक्यं कल्पयितुम् ।

सुरापानं सकृत्कृत्वेत्यनुवृत्तावङ्गिराः—

१ द. 'पि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । पि' । २ द. 'वेदित्रममा नि' । ३ छ. 'द्वयनि' । ४ छ. 'न्याहान्वा स' । ५ क. 'काभिर्ष' । ६ क. 'ताय का' । ७ छ. 'पच्छन्दे' । ८ क. 'विहस' । ९ छ. 'ति पिण्याकाद्यर्थं प्रति पि' ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ बृहस्पतिसवेनेष्टा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
समात्वं ब्रह्मणो गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥
भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः ।
पुनर्न च पिबेज्जातु संस्कृतः स विशुध्यति ” ॥

संस्कृत उपनीतः ।

विष्णुः—“ सुरापाने हि विज्ञानात्प्रमादात्सङ्गतोऽपि वा ।
शक्त्या कृच्छ्रद्वयं कार्यं पत्सरं संमितं तथा ॥
प्रथमे तप्तकृच्छ्रं तु पुनःसंस्कारकर्म च ।
द्वितीयं जन्म तस्य स्यात्संमितं तदनन्तरम् ॥
प्राजापत्यं ततः कार्यं पराकस्तु समापने ।
चान्द्रायणं त्रिरभ्यस्य ततो मुच्येत किस्विपात् ॥
शक्त्या हिरण्यं रजतं गाश्च भूमिं च दापयेत् ” ।

सुमन्तुः—“ ब्राह्मणस्य सुरापस्य पम्पासानुद्धृतसमुद्रोदकस्नानम् ।
सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात्प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासास्तप्त-
कृच्छ्रेण च पूतो भवत्यश्वमेधावमृषरानेन वा ” ।

शुद्धस्पतिः—“ गौर्धीं पैर्धीं तथा माधीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
तप्तकृच्छ्रं पराकं च चान्द्रायणमनुकृमात् ” ॥

सकृदमत्याऽकारमतः पीतासु मच्छर्दितासु व्रतान्तरासमर्थस्यैतत् । एवमादीनि
गुरुलघूनि व्रतानि निमित्ताभ्यासानभ्यासानुसारेण कर्तुरनुबन्धतारतम्यवशेन
देशकालगुणजातिसामर्थ्यवशेन च परिपदा व्यवस्थापनीयानि ॥ २५४ ॥

किं च—

अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा रेतो विण्मूत्रमेव वा ॥

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

अज्ञानादकारमतः सुरां सकृत्पीत्वा रेतो विण्मूत्रं वा प्राश्य पुनः संस्कार-
मुपनयनं द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः कर्तुमर्हन्ति । अनेन च सुरापान-
निमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः संस्काराद्वा शुद्धिः । न तु संस्कारशुद्धिमात्रा-
त्प्रायश्चित्तनिमित्ता शुद्धिरिष्यते ।

अनेनैवाभिमायेण मनुनाऽप्युक्तम्—

१ क. '१६ ब्राह्मणवैश्वे' । २ छ. 'त् । उपरु' । ३ क. 'मितस्यान' । ४ ड. 'नातु
सुरा पी' ।

“ अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा पुनः संस्कारमर्हति ।

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ” ॥

मतिपूर्वसुरापानमनिर्देश्यप्रायश्चित्तं पर्यदाऽनिर्दिष्टमपि निमित्तवता तत्स्व-
यमेव कार्यम् । अन्यथा तदुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।

तथा—“ अज्ञानात्प्राद्य विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव वा ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ” ॥

सुरासंस्पृष्टं तिरोहितसुरारसमिति विज्ञेयम् । यथा शुष्कसुराभाण्डस्थितमुद-
कमितरस्य तु प्राशः सुरापानमेव । तत्रापि च प्रायश्चित्तपूर्वकमेव पुनः
संस्कारः । तत्राप्यश्चित्तमाह शातातपः—

“ सुरामाण्डोदकपाने छर्दनं घृतस्य प्राशनमहोरात्रोपवासश्च ” इति ।

सुरामाण्डपर्युषितजलपाने वीधापन आह—

“ सुरापानस्य यो माण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पीविषकं तु क्षीरं स तु पिबेत्प्रहम् ” ॥

क्षीरं च स्तोकेमेव पातव्यं तपस्त्वात् । मतिपूर्वके मद्यमाण्डोदकपाना-
भ्यासे चामतिपूर्वके मनुराह—

“ अपः सुरामाजनस्या मद्यमाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ” ॥

पयोऽत्र क्षीरम् । अत्रुद्धिपूर्वके तु सुरामाण्डोदकपाने विष्णुः—

“ अपः सुरामाजनस्याः पीत्वा सत्परात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत् ” ।

अस्मिन्नेव विषये साभ्यासे बृहद्यम आह—

“ सुरामाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः ।

स द्वादशाहं क्षीरेण पिबेद्द्वार्षीं सुवर्चलाम् ” ॥

ब्राह्मी सुवर्चला, लवणिका ब्राह्मी । यत्तु(स्तु) सुरापा[न]ानुष्टौ गौतमेन—

“ अमत्या पाने पयो घृतमुदकं वायुः प्रैतिव्यहं तप्तानि

सकृच्छ्रोस्तनोऽस्य संस्कारो मूत्रपुरीषरेतमां प्राशने च ”

इति तप्तकृच्छ्रपूर्वकत्वेन संस्कारो विहितस्तत्रापि तप्तकृच्छ्रोऽस्यापराय-
विषय एव, विषयान्तरे तु प्रायश्चित्तान्तरे द्रष्टव्यम् ।

अत एव वीधापनः—“अमत्या सुरापाने कृच्छ्राब्दपादम्” । कृच्छ्रेणाब्दपादं
श्रीन्मासानित्यर्थः ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

वसिष्ठः—“ मद्यमाण्डस्थिताश्वापो यदि काश्चिद्द्विजः पिबेत् ।

पन्नोड(दु)म्बरपो विल्वपर्लाशकुशानामुदकं पीत्वा विरात्रेणैव
शुष्यति, ततः पुनरुपनयनं, वपनादीनां च निवृत्तिः ” ।

मानवं चात्र श्लोकमुदाहरति—

“ वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ” इति ॥

मद्यं च सुराया अन्यत् । तदाह पुलस्त्यः—

“ पानसं द्राक्षश्रांभूकं तार्जूरं कौलमैक्षवम् ।

मधुपभैरमारिष्टमैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विनानीयान्मद्यान्पेकादशैव तु ।

द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामद्यमं स्मृतम् ॥

द्राक्षेष्टुक्कखर्जूरपनसादेस्तु यो रसः ।

सद्योजीतस्तु तं पीत्वा व्यहाच्छुष्येद्विजोत्तमः ” ॥

भविष्यत्पुराणम्—“प्रायेण धर्मशास्त्रेषु सर्वेष्वेव सुराधिप ।

मतिपूर्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम् ॥

पैष्टीपाने तु मुनिभिर्नेतरस्यां कदाचन ।

वसिष्ठेन तथोक्तं वै प्रायश्चित्तं सुराधिप ॥

कामतो मद्यपाने तु न सुरायाः कदाचन ।

मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाहाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतमाशः पुनः
संस्कारश्च । अभ्यासे तु सुराया अग्निवर्णां सुरां पिबेत् । कामतो गौडीया-
ध्वीपान एतत् ।

कामतो मद्यपानं तु सकृत्कृत्वा सुराधिप ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वै पुनः संस्कारतः शुचिः ॥

मद्यं सुराद्यतिरिक्तम् ।

अकामतः सुरां पीत्वा पैष्टीं सत्कुलनन्दन ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वै पुनः संस्कारतः शुचिः ॥

अत्यन्ताशक्तबालतरविषयमेतत् ।

वनुर्धकालं भुञ्जानः सुरापो ब्राह्मणो गुह ।

वर्षत्रयं हि विधिपतिषेदात्मविशुद्धये ॥

पैष्टीपानेऽकामतः सकृत्कामतो वाऽभ्यासे गौडीमाध्वीपान एतत् ।

प्रमादान्मथममुरं सकृत्पीत्वा द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयागकाहारो दशरात्रेण शुष्यति ॥

अज्ञानान्मद्यपानं तु सकृत्कृत्वा द्विजोत्तमः ।

तसकृच्छ्रं समातिष्ठेद्धृतं प्राश्य ततः शुचिः ॥

अत्रापि सुराप्यतिरिक्तमेव मद्यं विवक्षितम् ।

प्रतिषेधः सुरापाने मद्यस्य च सुरापिष ॥

द्विजोत्तमानामेवोक्तः सततं गौतमादिभिः ।

तसकृच्छ्राभिधानं हि यदुक्तं गौतमादिभिः ॥

अनुद्विपूर्वं पाने तु गौडीमाध्वोस्तदुच्यते ।

गौडीमाध्वोस्तथा पाने मतिपूर्वं कृते गुह ॥

वासिष्ठं तत्र विज्ञेयं सर्वपापहरं शुभम् ।

वासिष्ठं मद्यपाने तु असुरामा इत्यादिकम् ।

असुरामद्यपाने तु कृते विप्रस्तु कामतः ॥

चान्द्रायणं समभ्यस्येच्छुद्धिकामः सुशुद्धये ।

यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ॥

क्रणान्वा भ्रष्टपेदन्दमित्यादिकम् ।

गौडीमाध्वोस्तथाऽभ्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।

माध्वी पीत्वा प्रमादेन सकृद्विप्रः सुरापिष ॥

गोमूत्रयागकाहारो दशरात्रेण शुष्यति ।

सकृत्पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात्सुरसत्तम ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्री विहितौ घृतपानकमेव च ।

गौडीमज्ञानतः चोक्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रिय ॥

तसकृच्छ्रं तु वै कृत्वा पुनःसंस्कारतः शुचिः ।

मतिपूर्वं यदा गौडीं विनेद्विप्रः सुरापिष ॥

यदा चान्द्रायणं कुर्याद्वा च दद्याद्विजोत्तमे ॥

भरणान्तिकप्रायश्चित्तानुवृत्तौ पुनर्भविष्यत्पुराणम् ।

“ एतानि पैथाः पाने तु कामतः संप्रवर्तते ।

प्रायश्चित्तानि चोक्तानि गौडीपाने निबोध मे ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

बृहस्पतिसवेनेष्ट्रा मद्यपो ब्राह्मणः पुनः ।

समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ २५५ ॥

किं च—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ॥

इहैष सा शुनी गृधी सूकरी चोपजायते ॥ २५६ ॥

सत्कर्माजितमपि पतिलोकं स्वर्गादिकं सुरापी ब्राह्मणी न याति । दंपत्योः सहाधिकाराद्यो यागाधिकारिणः पत्युर्लोकः स एव पत्न्या अपीत्यभिमाये-
णोक्तम्—पतिलोकं न सा यातीति । न केवलं स्वर्गादिलोकं सा न याति किं
तु कुत्सितां श्वादियोर्निं प्राप्नोति । तस्माद्ब्राह्मण्याऽपि सुरा न पेया, पीता
चेत्प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः ।

“ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ”

इतिवाक्यगतं लिङ्गं विवक्षितं मन्यमानः स्त्रीणां सुरापानप्रतिषेधं
पृथगाह । स्मृतिकाराश्वानुपादेयस्यापि विशेषणं विवक्षितं मन्यन्ते । अत एव
ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येष प्रतिषेधो ब्राह्मणीवधविषयो न भवति । अत एवाऽऽ-
श्रेय्यादिवधकारिणो ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशः । एवं सति ब्राह्मणसुवर्ण-
हरणं महापातकमित्युक्ते ब्राह्मणीसुवर्णहरणं न महापातकमिति सिध्यति ।
अत्र ब्राह्मणीग्रहणं क्षत्रियादिस्त्रीणां च्पाट्टत्पर्यम् ।

अत एव वसिष्ठः—“ या ब्राह्मणी सुरापी न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।

इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्याऽऽप्सु लुगभवति ।

शुक्तिका वेति ब्राह्मणी वा ” इत्युक्तवान् ।

श्राद्धोऽपि—“ सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनकर्मासान्यमक्षयाप्याह रस-
मयं हि शरीरं तन्मपत्वाद्ब्राह्मणः संकीर्यते, मातु-
रशितपीताद्भिर्गर्भः संभवति ” इति ॥ २५६ ॥

इति सुरापानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

उपेक्षकमानुसारेण सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तान्यधुनाऽऽह—

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे भुंसलमर्षयेत् ॥

स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥ २५७ ॥

ब्राह्मणस्वभूतं सुवर्णं हत्वा येन केनापि प्रकारेणाऽऽच्छिद्याभिविक्त्वाय
क्षत्रियाय स्वकीयं ब्राह्मणसुवर्णस्तेयाख्यं कर्म ख्यापयन्मुसलमर्षयेत् । तेन राज्ञा
तेन मुसलेन हतः शुचिर्भवति, *यदि राजा न हन्ति किं तु मुञ्चति, तदाऽसौ
तेन(ना) हतः शुचिर्भवति । यद्यपि सुवर्णशब्दोऽत्र हेमजातिवचन एव, तथाऽप्यत्र
परिमाणविशेषविशिष्टस्पैव हेतुोऽपहारे प्रायश्चित्तमिदं द्रष्टव्यम् । मरणा-
न्तिकत्वात् ।

अत एवोक्तं पद्मत्रिंशन्मते—

“ सुवर्णस्यापहारे मापकेणापि पातकम् ।
निष्कमात्रापहारेण न विद्वाः किं भविष्यति ॥
वालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।
लिखामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥
राजसर्पपमात्रे तु प्राणायामचतुष्टयम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्पापविशुद्धये ॥
गौरसर्पपमात्रे तु गायत्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥
सुवर्णकृष्णलं क्षोकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।
कुर्यात्सातपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥
अपहृत्य सुवर्णस्य मापमात्रं द्विजाधमः ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मितैर्विशुध्यति ॥
सुवर्णस्यापहारेण वत्सरं यावकीं भवेत् ।
ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महृत्तम् ” इति ॥

मनुः—“ राज्ञा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
स्कन्धेनाऽऽदाय मुसु(स)ञ्जं लगुडं वाऽपि खादिरम् ॥
अत्रिं वोमयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा ।
शासनाद्वाऽपि मोक्षार्थं स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥
अशासित्वा तु तं राजा चौरस्याऽऽप्नोति किंस्त्रियम् ” ।

ब्राह्मणोऽपि च वधमर्हतीत्याह स एव—

“ वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ” इति ॥

* इत आरभ्य मवतीत्यन्तं न विद्यते क. पुस्तके ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

व्यवस्थापनमेतद्वाक्यमिति व्यवस्था[न] युज्यते । वाशब्दानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
यत्तु मन्त्रनैवोक्तम्—“ न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ”

इति, तदण्डविषयम् । इदं तु प्रायश्चित्तविषयम् ।

अत एव प्रायश्चित्तप्रकरणे स एवाऽऽह—

“ सुवर्णस्तेयकृद्धिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

गृहीत्वा मुमु(स)लं ब्रूयान्मां भवाननुशास्तिविति ॥

गृहीत्वा मुमु(स)लं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

अत्र च विप्रग्रहणं न वर्णान्तरव्युदासार्थम् । किं तु ब्राह्मणो न हन्तव्य इति निषेधनिरासार्थम् । ब्राह्मणो न हन्तव्य इति निषेधो रागमात्रब्राह्मणवधविषयः । सुवर्णापहर्तुस्तु ब्राह्मणस्य स्वधाताय राजानं प्रत्यागतस्य वधः ।

“ गृहीत्वा मुमु(स)लं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ”

इति विहितत्वाद्वाज्ञो धर्म एव । तदकरणे च प्रत्यवायः । अत एवाऽऽह गौतमः—“ अन्नन्नेनस्वी राजा ” इति । यदा तु हतोऽपि जीवति तदा ताव-
तैव शुध्यति ।

यदाह संवर्तः—“ ततो मुमु(स)लमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।

यदि जीवति स स्तेनस्तदा स्त्रेयाद्विमुच्यते ” ॥

वसिष्ठोऽन्यथाऽऽह—

“ ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्णकेशो राजानमभिधावेत् । स्तेनोऽस्मि
भोः शास्तु मां भवानिति । तस्मै राजौड(दु)म्बरं शस्त्रं
दद्यात्तेनाऽऽत्मानं प्रयापयेन्मरणात्पूतो भवति ” इति ।

दृढमहारासमर्षे राजन्येतत् । औड(दु)म्बरं ताम्रमयम् ।

“ निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्या-
त्मानं दाहयेत् । मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते ” ।

निर्गतं कालं कृष्णवर्णं केशादिकं यस्मात्स निष्कालकः । एवमादीनि
मरणान्तिकप्रायश्चित्तानि कामकारकृते स्तेये वेदितव्यानि ।

तदाहाद्विराः—“ मरणान्तं हि तत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।

तत्तु कामकृते पापे विज्ञेयं नात्र सशयः ” इति ॥ २५७ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिवेद्य नृपे शुध्येत्सुरापत्रतमाचरन् ॥

जात्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वै विप्रतुष्टिदम् ॥ २५८ ॥

राज्ञे स्वकीयं स्तेयमनिवेद्यापि सुरापत्रतमाचरञ्शुध्येत् । स बहुधनश्चे-
दपहर्ता तदा स्वशरीरगौरवतुल्यगुरुत्वं सुवर्णं विप्राय दद्यात् । अल्पधनश्चे-
द्यावज्जीवं कुटुम्बनिर्वाहक्षमतया तुष्टिकरं सुवर्णं विप्राय दद्यात् ।

मनुः—“ तपसाऽपनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।

चौरयासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ” ॥

अत्र च कपालधारणादि निवर्तते । अनेनैवाभिप्रायेण भगवता याज्ञवल्क्ये-
नोक्तम्—“ सुरापत्रतमाचरन् ” इति । एतच्च निर्गुणब्राह्मणसंबन्धिनः सुवर्ण-
स्यापहरण आपत्काले कुटुम्बार्थं गुणवद्ब्राह्मणकर्तृके द्रष्टव्यम् । निर्गुणस्य तु
गुणवत्संबन्धि बहुतरं सूताद्यर्थमपहरतः प्राणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् ।

स्तेन इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः—

“ अग्निं वा प्रविशेत्सीक्ष्णं वा तप आयच्छेद्ब्रह्मापचये-
नाऽऽत्मानं वा समापयेत्कृच्छ्रं संवत्सरं वा चरेत् ” ॥

भक्तापचयोऽनशनम् ।

सुमन्तुः—“ सुवर्णस्तेयी मासं गायत्र्यष्टशतमाग्याहुतीर्जुह-
यात्प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासः । तप्तकृच्छ्रेण च
पूतो भवति । अश्वमेधावमृथस्नानेन वा ” ।

लघुविष्णुः—“ स्तेये ब्रह्मस्वमृते तु सुवर्णहरणे कृते ।
तस्मात्तेनैव दातव्यं तस्मा एकादशाधिकम् ॥
ऋणसंशुद्धिभावाय ततश्चान्द्रायणत्रयम् ।
संवत्सरेण कर्तव्यं निपुणा शुद्धिमिच्छता ॥
अमावे काश्चनस्य स्याद्भ्रतमेतच्चतुर्गुणम् ।
चरेद्यतात्मा निःसङ्गः पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
समाप्ते काश्चनं गाश्र(वो) रजतं चापि शक्तितः ।
देयमन्नं द्विजाभ्येभ्यः शूभं पापापनुत्तये ” ॥

एकादशाधिकमेकादशगुणम् । तद्दानस्य चर्णसंशुद्धये विहितत्वादपूर्वप्राय-
श्चित्तकल्पशेषभूतचान्द्रायणत्रयं यवमध्यपिपीलिकामध्यपतिचान्द्रायणात्मकं

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

तत्संवत्सरं तावदभ्यसेत् । निर्धनतया त्वेकादशगुणदानासमर्थस्तदेव वर्षचतु-
ष्टयमभ्यसेत् । ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानुवृत्तौ व्यासः—

“ एतदेव व्रतं स्तेनः पादभ्यूनं समाचरेत् ” ।

अत्रिः—“ पडब्दं वा चरेत्कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः ।

तीर्थानि च भ्रमन्निद्वांस्तस्तेयाद्विमुच्यते ” ॥

क्रतुर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणे द्रष्टव्यः । एकवचनं जात्यभिप्रायम् ।

सुमन्तुः—“ सुवर्णस्तेयी द्वादशरात्रं वायुमशो भवति ” इति ।

एवं गुरुणि लघूनि च प्रायश्चित्तानि शास्त्रेषु विहितानि पर्यालोच्य यथा-
परार्थं परिपदा व्यवस्थापनीयानि तत्सामान्यार्थप्रायश्चित्तानि । स्त्रीबालवृ-
द्धौतुराणां विहितमेपां चार्थप्रायश्चित्तम् ।

चतुर्विंशतिमत्तम्—“ हत्वा दशगुणं दत्त्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

रूप्यं हत्वा द्विजो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

व(ग)दान(ण)दशकादूर्ध्वमा शताद्विगुणं चरेत् ।

आ सहस्रात्तु त्रिगुणमूर्ध्वं हेमविधिः स्मृतः ॥

सर्वेषां घातुलोहानां पराकं तु समाचरेत् ” ।

पद्त्रिंशन्मतात्—“ बलाद्ये कामकारेण हरन्ति तु नराधमाः ।

तेषां तु बलहर्तृणां प्राणान्तिकमिहोच्यते ॥

भविष्यपुराणम्—“ महापातकनिर्देशे तृतीयं स्तेयमुच्यते ।

न चाप्यनुद्विपूर्वं तत्क्रियते केनचित्कचित् ॥

पातकत्वं चाविशिष्टं वदन्ति मुनयो गुह ।

सन्नियादिर्यदा हर्ता घृताद्येन प्रयोजनम् ॥

सानुबन्धोपहारश्च तदैवं शुद्धये चरेत् ।

निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाग्निना पञ्चां प्रभृ-

त्यात्मानं निर्देहेन्मरणात्पूतो ममतीति विज्ञापते ।

हत्वा सुवर्णं राजन्यो ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ॥

रोमहीनो घृताक्तस्तु आत्मानं पावके दहेत् ।

विशिष्टब्राह्मणद्रव्यहरणे घृतापते ॥

दोषो बहुतरः स्याद्वै सन्नियादियु हर्तृषु ।

तथाऽस्मिन्नेव विषये चौर्यं याति द्विजोत्तमः ॥

अल्पानुबन्धे हि कृते क्षत्रियेणेतरेण वा ।

मूर्धाभिपिक्तो राजा स्याद्गुणवान्क्षत्रियस्तथा ॥

इतविप्रसुवर्णश्च प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

“ ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशाब्राजानमभिगच्छेत् । स्तेनोऽस्मि
भोः शास्तु मां भवानिति । तस्मै राजौड(दु)म्बरं शस्त्रं दद्यात्ते-
नाऽऽत्मानं प्रमापयेत् । मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते ” ।

तथाऽस्मिन्नेव विषय इत्यादेरयमर्थः—अग्निहोत्रिब्राह्मणसुवर्णापहारे ब्राह्म-
णोऽत्यन्तसानुबन्धघृतादिसिद्धये हर्ता क्षत्रियादिर्वाऽल्पानुबन्धः । तत्र यद्य-
भिपेकादिगुणवान्क्षत्रियो नृपतिरस्ति, तदा वसिष्ठोक्तं ब्राह्मणसुवर्णहरणे
प्रकीर्य केशाब्राजानमभिगच्छेदित्याद्युक्तं कुर्यादिति ।

“ अपहृत्य सुवर्णं च ब्राह्मणस्य नराधिप ।

पश्चात्त्रिष्कप्रमाणं तु राजानं क्षत्रियो ब्रमेत् ॥

तस्मादौड(दु)म्बरं शस्त्रं प्राप्याऽऽत्मानं हरेद्बुह ।

प्रयास्ये न संदेहो यदि जीवति सुव्रत ॥

यदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसैव वा ।

तत्रैव कारणाद्विद्वान्ब्राह्मणस्य सुराधिप ॥ ”

तपसैवेत्यनैवकारणेन(रेण) विदुषो ब्राह्मणस्य प्राणान्तिकं निषिध्यते । अवि-
दुषस्त्वत्र विषये प्राणान्तिकमेव । अन्यथा “ सुवर्णस्तेपकृद्विप्रः ” इत्यादिभन्तु-
वाक्यविरोधः स्यात् ॥ २५८ ॥

इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ गुरुतल्पमापश्चित्तान्याह—

तप्तेऽयःशयने सु(स्व)प्यादायस्या योपिता सह ॥

गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम् ॥२५९॥

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समां वा गुरुतल्पगः ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उक्तलक्षणो गुरुतल्पगस्तप्तेऽग्निवर्णे लोहपये शयने मृत्यवे सु(स्व)प्पात्सं-
विशेत् । न केवलमेकाकी, आयस्या योपिता सहेति यावत् । यद्वा वृषणौ
स्वकीयौ स्वयमेवोत्कृत्य च्छिच्चाऽञ्जलिना गृहीत्वा नैर्ऋत्यां दिशि गत्वा
तत्र तनुं शरीरमुत्सृजेत् । आ शरीरनिपाताद्दृच्छेदित्यर्थः । एवमादीनि प्राय-
श्चित्तान्यकामतो मातरमुत्तमवर्णा च तत्सपत्नीं तदन्यां तु कामतो गच्छतो
द्रष्टव्यानि ।

उक्तं च पदार्थिशन्मते—“ पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णा योऽधिगच्छति ।

जननीं वाऽप्यविज्ञाय नाशृतः शुद्धिमान्नुपात् ” इति ॥

अमतिपूर्वासमानवर्णपुंश्चलीगुरुस्त्रीगमने माग्नेतोविसर्गाभिवृत्तौ च समां
संवत्सरमेकं वा भ्राजापत्यं कृच्छ्रं चरेद्भ्यसेत् । यद्वा बक्ष्यमाणलक्षणं
चान्द्रायणं स्वाध्यायसंहितामभ्यसन्मासत्रयं तावदाचरेत् । मरणान्तिकं च
प्रायश्चित्तं तत्र स्वकृतं गुरुतल्पगमनमभिभाष्य कार्यम् ।

यदाह मनुः—“ गुरुतल्पोऽभिमाप्यैनस्तप्ते सु(स्व)प्पादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीं वा श्लिष्येन्मृत्युना स विशुध्यति ॥

स्वयं वा शिश्ववृषणावुत्कृत्याऽऽदाय चाञ्जलौ ।

नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादनिक्षणः ” ॥

गुरुस्त्रीगमनं नियमेनाभिभाष्य कथयित्वेत्यर्थः । सूर्मीं लोहादिमयी
स्त्रीमतिकृतिः ।

हारीतः—“ गुरुतल्पगो मृन्मयीभायसीं वा स्त्रियाः प्रतिकृति-
मद्विवर्णां कृत्वा तामालिङ्ग्य पृथो भवति ” ।

वासिष्ठः—“ निष्कालको घृताभ्यक्तलतां सूर्मीं परिष्वज्य
मरणात्पृथो भवतीति विज्ञायते ” ॥

निष्कालकोऽकृतलोमश्मश्रुकेरुचपनः ।

भ्राजापत्यकृच्छ्रभ्याम्ने च विशेषप्राह—

खट्वाक्षी चौरवासा वा श्मश्रुञ्जे विजने बने ।

प्रायश्चित्तं चरेत्कृच्छ्रमन्दमेकं समाहितः ॥

चान्द्रायणं च श्रीन्मासानभ्यसेन्नियतवतः ।

हविष्येण यवावा वा गुरुतल्पापनुत्तये ” ॥

यमः—“ अथ वा शिश्रुवृषणावुत्कृत्य प्रतिगृह्य च ।
गुरोरभिमुखस्तिष्ठन्पूतो भवति किल्बिषात् ॥
कालेऽष्टमे वा मुञ्जानो ब्रह्मचारी सदा व्रती ।
स्यानांसनाभ्यां विहरंस्त्रिरहोऽभ्युपयत्नपः ॥
अधःशायी त्रिभिवर्षैस्तदपोहत पातकम् ।

अङ्गिराः—“ गुरुतरुपी शिलां तप्तामायसीमाशु संविशेत् ।
उत्कृत्य वृषणौ वाऽपि धारयेदक्षलौ स्वयम् ॥
मरणायाथ वा पद्भ्यां प्रव्रजेद्दिशमुत्तराम् ।
शरीरस्य विमोक्षेण कर्मणो मुच्यतेऽशुमात् ॥
महाव्रतं चरेद्वाऽपि दद्यात्सर्पस्वमेव वा ।
गुर्वर्षे वा हतो गुद्रे मुच्यते गुरुतरुपगः ” ॥

महाव्रतं द्वादशाब्दिकं ब्रह्महव्रतम् ।

शङ्केनाप्युक्तम्—“ अधःशायी नटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।
एककालं समश्नन्वै वर्षे तु द्वादशे गते ॥
रुक्मस्तोयो सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतरुपगः ।
व्रतेनानेन शुच्यन्ति महापातकिनस्त्रिवने ”

इति, तद्यामतिपूर्वसवर्णगुरुदारगमनविषयम् ।

यत्तु—“मातुः सपत्नी भगिनीम् ” इत्यादिना गुरुतरुपव्रतमतिदिष्टत्वात्पादो-
नमुक्तं तदसवर्णगुरुतरुपगमनविषयम् । तत्रापि ब्राह्मणीपुत्रस्य सत्रियां
पितृभार्या गच्छतो नववर्षिकं, वैश्यां पदवर्षिकं, शूद्रां त्रैवर्षिकं, गुरुतरुप-
व्रतं भवतीत्येके मन्यन्ते । अन्ये त्वातिदेशिकं सर्वं संपूर्णमेव कार्यमित्याहुः ।
अखण्डप्राप्तत्वादतिदेशस्य पादोनत्वादिकल्पनायां च प्रमाणाभावात् । ततश्च
यासवल्कीयाङ्गिरसवाक्ययोः समविषयतैव । तत्सप्रमायश्चित्तानां त्वन्यूनत्वे
समशब्दमयोग एव प्रमाणम् । राजसपो मन्त्रीत्यादावन्यूनविषयस्य समश-
ब्दमयोगस्य दर्शनात् ।

ब्रह्महत्यानुवृत्तौ व्यासः—“गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतरुपमकामतः ।

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं पूर्वेषु तु यदुच्यते ” ॥

पूर्वेषु ब्रह्महत्यादिषु द्वादशवर्षिकं व्रतमुच्यते, तदपि कामतः कृते पापे
द्विगुणं भवतीत्यर्थः ।

(प्रायश्चित्ताकरणात् ५)

सुमन्तुः—“ गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिशाखां परिष्वज्या-
घःशायी त्रिषवणी स्वकर्माऽऽचक्षाणो भिक्षा-
हारः पूतो भवत्यश्वमेधावभृषस्नानेन वा ” ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य वैश्यात्मकेष्वगुरुदारेष्वेतत् ।

आपस्तम्बः—“ गुरुदारव्यतिक्रामी खरानिनं बहिर्लोम परिघाय
गुरुदारव्यतिक्रामिणे मे भिक्षां देहीति सप्ता-
गाराणि चरेत्सः वृत्तिः पण्मासान् ” ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रात्मकेषु गुरुदारेष्वेतत् ।

विष्णुः—“ मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेद्युर्हृताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते तु कदाचन ” ॥

संवर्तः—“ मातरं यदि गच्छेत्तु स्रुषां वा पुरुषाधमः ।
न तस्य निष्कृतिं विद्यात्स्वकां दुहितरं तथा ” ॥

जीवतो निष्कृतिर्नास्तीत्यर्थः ।

उशना—“ गुरुतल्पाभिगामी संवत्सरं ब्रह्महृत्तं षण्मासान्वा तत्कृच्छ्रं चरेत् ” ।
एतच्च सत्रिपापुत्रस्य शूद्रात्मिकां गुरुस्त्रिषं गच्छतः ।

दृढमनुः—“ गमने गुरुमार्याया गुरुमार्यागमे तथा ।
अब्दत्रयमकामात्तु कृच्छ्रं नित्यं समाचरेत् ” ॥

संवर्तः—“ शूद्रस्तु विप्रागमने गुरुतल्पगतं चरेत् ।
अज्ञानान्ज्ञानतो गत्वा प्राणान्तिकमिति स्थितिः ” ॥

वसिष्ठः—“ शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्धीरुद्भिर्वैद्ययित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्ये-
द्ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां
कृष्णात्तरमारोप्य महापथगमनं व्रजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते ” ।

अनेकशिरसावपनप्राप्तये शिरसीत्युक्तम् ।

“ वैश्वेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्धीरुद्भिर्वैद्ययित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् ।
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां गौरत्-
रमारोप्य महापथं व्रजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्रा-
ह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वैद्ययित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्याः

शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिपाऽभ्यस्य नग्नां श्वेतस्वरमारोप्य
महापथगमनं ब्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायते ॥

महापथो राजपथः । पूता भवति प्रायश्चित्तपोम्पा भवतीत्यर्थः ।

यमः—“ रेतःसेके कुमारीषु चाण्डालीष्वन्त्यनासु च ।

सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥”

कुपार्यादिषु कामतोऽभ्यासेऽपत्यदारेष्वकामतः सकृद्रूपेण एतत् ।

गुरुतल्पप्रायश्चित्तानुवृत्तौ हारीतः—

“ एवमेव गुरुपितृव्यस्त्रीगैमनकन्यासगोत्रास्वस्त्रीयागमने

चान्द्रापणं यौ साम्यासे मतिपूर्वके च पितृव्यादिस्त्रीगमने

गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम् । अन्यथा तु चान्द्रापणम् ॥”

गुरुतल्पगप्रायश्चित्तमभिधायाऽऽह वसिष्ठः—

“ आचार्यपुत्रशिष्यमार्यासु चैवम् ॥”

ऋतुः—“ रेतःसेकः स्वयोन्यासु गोषु शिष्याङ्गनासु च ।

सखिमार्यासुतस्त्रीषु गमनाद्गुरुतल्पगः ॥ २५९ ॥ २६० ॥

इति गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम् ।

अयोदेशक्रममाप्तनक्षत्रादिपतितचतुष्टयसंसर्गिणः प्रायश्चित्तविधिमाह—

एभिस्तु संवसेद्यौ वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ॥

एषां तु ब्रह्महादीनां मध्ये यः संवत्सरं यावत्संवसेत्संव्यवहरेत्सोऽपि

प्रायश्चित्ततत्समो यः प्रायश्चित्तविशेषस्तस्य स एव तत्संसर्गिणोऽपि भवति ।

पातित्येन तत्समत्वं प्रागेवोक्तम् । जानतश्च संवत्सरं यावदत्यन्तसंसर्गे तत्प्रा-

यश्चित्तमाप्तिः । यथाऽऽह देवलः—

“ पतितेन सहोपित्वा जानन्संवत्सरं नरः ।

मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयं च पतितो भवेत् ॥”

संसर्गहेतूनाह बृहस्पतिः—

+“ एकशय्यासनं पङ्क्तिर्माण्डपकान्नामिश्रणम् ।

याजनाध्यापने यानं तथा च सह भोजनम् ॥

+ मिताक्षरायां तु—एकशय्यासनं पङ्क्तिर्माण्डपकान्नामिश्रणम् । याजनाध्यापने योदिरत्न-
मा च सहभोजनमिति पाठः ।

१ छ. '६ रि' । २ छ. 'गमः क' । ३ छ. 'याऽभ्या' । ४ छ. 'शेकात्स्वयो' । ५ छ. 'पि पा' ।
६ छ. 'तित्यं तु क' ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह ।

देवळः—“ संलापस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनात् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥

याननं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ।” ।

अत्र याजनाद्यैकैकं पातित्यहेतुरसमासनिर्देशात् । संलापादि तु समुदितम् । अत एव संलापसंस्पर्शनिःश्वाससहयानासनाशनादिति द्वंद्वनिर्देशः । याजनमत्र सोमयागविषयम् । पविताप कन्यादानं तस्माच्च कन्याया आदानं योनिसंबन्धः । स्वाध्यायग्रहणेन पतितस्याध्ययनमध्यायैकत्वं चान्न विवक्षितम् । तथा सहभोजनम् [एकस्मिन्नपत्रे युगपद्भोजनम्] । एतत्प्रत्येकं सद्य एव संसर्गिणः पातित्ये हेतुः ।

मनुः—“ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनात् तु यानासनाशनात् ” ॥

अस्वार्थः—पतितेन ज्ञातेन संवत्सरं यावत्किपां सह कुर्वन्पतति । तत्समो भवतीत्यर्थः । तत्र का क्रिया क्रियान्तरनिरपेक्षा पातित्यहेतुः का वा सापेक्षेत्यपेक्षायामुक्तम्—“ याजनाध्यापनाद्यौनात् ” इति । याजनादयः प्रत्येकमन्योन्यनिरपेक्षाः पातित्यहेतवः । न तु यानासनाशनात् । यानादयः परस्परनिरपेक्षाः पातित्यहेतवो न भवन्ति किं तु सापेक्षा एवेति । योनस्य च संवत्सरं यावत्किपा तत्संबन्धनिमित्तभोजनादिरूपाः । अनेनैवाभिप्रायेण बृहस्पतिराह—

“ पाष्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना ।

एक्यासनाशयामिः प्रायश्चित्तार्थमाचरेत् ” ॥

अप्रतिपूर्वक एव स्वल्पतरे पतितसंयोगे च वसिष्ठ आह—

“ पतितसंयोगेन ब्राह्मेण वा स्त्रीवेण वीनेन वा यास्तेभ्यः

सकाशान्मात्रा उपलब्धास्तासां च परित्यागः ।

तैश्च न संवसेद्भूदीर्णां गत्वाऽनश्नन्संहिताध्ययनमधी-

यानः पूतो भवतीति विज्ञायते ” ।

* एतच्चिदान्तर्गतं क पुस्तक एव ।

ब्राह्मोऽध्ययनाध्यापनात्मा, सौवो याजनं, मात्रा धनम् । अमतिपूर्वक एव
 संसर्गे पराशर आह—

“ संसर्गमाचरन्विमः पतितादिष्वकामतः ।
 पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥
 अब्दार्धमठदमेकं वा भवेद्दूर्ध्वं तु तत्समः ।
 त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्ष एव तु ।
 चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे मतः ॥
 षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे चैन्दवद्वयम् ।
 अष्टमे तु तथा पक्षे षण्मासान्कृच्छ्रमाचरेत् ” ॥

मतिपूर्वकसंसर्गविषये तु स्मृत्यन्तरम्—

“ पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तत्कृच्छ्रकम् ।
 पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥
 मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
 षण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥
 संसर्गे त्वाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नरः ” ।

संवर्तः—“ एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित्पापपूरुषः ।
 षण्मासान्दमेकं वा पूर्वोक्तानां व्रतं चरेत् ” ॥

एभिर्ब्राह्मणहन्तृमभृतिभिर्गुरुतल्पमान्तैर्मतिपूर्वकं षण्मासान्संसर्गं य आयाति
 यश्चामतिपूर्वमब्दमापाति स तेपामेव व्रतं चरेदित्यर्थः । यत्तु व्यासेनोक्तम्—

“ यो येन संपिबेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ।
 पादन्यूनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ”

इति, तन्महापातकिञ्च्यतिरिक्तेन यः संस्पृष्टस्तद्विषयम् ।

बृहस्पतिः—“ तथा वत्सरसंसर्गे योनियुक्ते विशेषतः ।

पूर्वोक्तेन विधानेन प्रतिघ्नतमाचरेत् ” ॥

योनिः मजननम् । तद्युक्ते पातित्ये पतितया वा मैथुनयुक्त इत्यर्थः ।

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—“साहचर्यं वा संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् ”

इति, तन्महापातकिसमेन संस्पृष्टस्य वेदितव्यम् । साहचर्यं संसर्गः ।

विष्णुः—“ श्लोकसंसर्गेष्वन्नपानादिबर्जितेषु विशेषेण तत्-
 कृच्छ्रं चरित्वा शिशुचान्द्रायणं चरेत् ” ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

शातातपः—“पतितेन सहोषित्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ” ।

एतदमतिपूर्वकाल्पतरसंसर्गविषयम् । प्रचुरसंसर्गविषये शङ्क आह—

“पतितसंसृष्टो ह्यारमानमुद्धरन्संवत्सरं तप्तकृच्छ्रं
चरेत् । तथा पतितसंध्यवहारी मित्रधुकशरणा-
गतवाती प्रतिरूपकवृत्तिर्जलशयनपञ्चतपोया-
वकाशाना(शन) आतिष्ठेद्धेमन्तग्रीष्मवर्षासु” ।अत्र मार्गशीर्षमासादिमासचतुष्टयं हेमन्तः । चैत्रादिमासचतुष्टयं ग्रीष्मः ।
श्रावणादिमासचतुष्टयं वर्षाः । प्रतिरूपकवृत्तिरनाश्रमी सन्नाश्रमलिङ्गधारी ।
तथा मासं गोमूत्रयावकं पिबेत् । एवं शुध्यति ।

किं च—

कन्यां समुद्रहेदेपां सोपयासामर्किचनाम् ॥ २६१ ॥

एषां ब्रह्महादीनां पतितानां संबन्धिनां कन्यां तद्दीयधनरहितां कृतोप-
वासामुद्गरेत्, विवहेत् । पतितोत्पन्नाऽपि सा न पतिता यदाह वसिष्ठः—

“पतितेनोत्पन्नः पतित इत्याहुरन्यत्र स्त्रियाः ” ।

सा हि परगामिनी तामतिरिक्तामुपादेयादिति वदंस्तेनादत्तां स्वयमुपनतां
परिणयेदिति गमयति । तथा च हारीतः—“पतितस्य तु कुमारो विवल्नामहोरात्रमुपोषितो प्रातः
शुक्लेनाहतेन वाससाऽऽच्छादितो नाहमेतेषां मम नैत
इति शिरुच्चैरभिधानां तोर्यसंकटहेतोरुद्गरेत् ” इति ।

कन्यायाश्च पतितेनोत्पन्नायाः प्रायश्चित्तमाह बौधायनः—

“अशुचिशुक्रोत्पन्नानामिच्छतां प्रायश्चित्तानि पतनी-
यानां तृतीयांशः स्त्रीणामंशात्तृतीयम् ” इति ।अथमर्थः—जनकस्य पतितस्य यानि पतनीयानि कर्माणि तत्प्रायश्चित्तानां
तृतीयांशः पतितोत्पन्नानां पुंसां प्रायश्चित्तम् । तस्यापि तृतीयो भागः पति-
तोत्पन्नानां स्त्रीणामिति ॥ २६१ ॥

किं च—

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ॥

सर्वानेव वर्णेभ्योऽवकृष्टान्वर्णवाहानन्त्यजान्पुरुषान्निहत्य प्रत्येकं चान्द्रा-
यणं चरेत् । यस्त्वह्निरसोक्तम्—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

इति, तदन्तरां ब्राह्मणमकुर्वतां प्रायश्चित्तात्मकव्रतातिदेशनिषेधपरम् । अत एव शब्दोऽन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतादेशः कार्य इत्याह—

“ आगतो मार्गतः क्षिप्रं शश्विपादेः कृतैनसः ।
अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् ॥
आगतो ब्राह्मणानां गो वृत्तिं यश्च प्रयच्छति ।
ब्राह्मणानां च यो भक्तः स तार्यः सर्वयत्नतः ” इति ॥

इति महापातकप्रायश्चित्तानि ।

अथ सर्वमहापातकप्रायश्चित्तान्पुच्यन्ते, तत्र विष्णुः—

“ अश्वमेधेन शुध्वेयुर्महापातकिनस्त्विभे ।
पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथाऽनुसरणेन वा ” ॥

अश्वमेधादिकतुरूपं प्रायश्चित्तमाहिताग्निमिष्टमथमयज्ञं प्रति विधीयते । आधानादीर्द्धिजातिकर्मत्वेन पतिताननुष्ठेयत्वात् । एवमथीतवेदस्यैव संहिताजपादि विधीयते । अश्वमेधश्च राजक्रतुः । तेन यदि राजाऽकामतो गुणवन्तं ब्राह्मणं हन्ति, तथैव पैष्टीं सुरां वा पिबति, गुणवतो ब्राह्मणस्य सुवर्णं वाऽपहरति, कामत एव वा गुरुदारान्गच्छति तदाऽसौ प्रतिमहापातकं यजेत् । आप-
स्वम्बः—

“ स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा ब्रह्महत्याम-
कृत्वा चतुर्थकालमितमोजिनोऽपोऽभ्युपेयुः । सवनानुकल्पं
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैः पापं मुदन्ति ” ।

पशानां महापातकानां मध्ये ब्रह्महत्याया नैतत्प्रायश्चित्तमिति बहुमुक्तं ब्रह्महत्यामकुरुवेति । चतुर्थे भोजनकाले भोजनं येषां ते चतुर्थकालाः । मित-
भोजिनोऽस्तिस्रन्नस्य व्रतं येषां ते, तथाऽपोऽभ्युपेयुर्भूमिगतास्वप्नु स्नान-
माचरेयुः । सवनानुकल्पं प्रातर्मध्यंदिने सायमिति । स्थानासनाभ्यां दिवा
स्थाने रात्रावासने युक्ता भवेयुः । विहरन्तो विहरेयुः । यथाशक्त्यहरहरन्यमन्यं
देशं गच्छेयुः । एतद्गुणवतः कर्तुर्निर्गुणविप्रस्वर्णापहारे गौडीमाध्योश्चाम-
तिपूर्वके सकृत्पाने गुर्वङ्गनागमे मत्यपरहिते सकृद्गपने च वेदितव्यम् । यथा-
ङ्गिरसा वजाख्यं व्रतमुक्तम्—

“ युक्तलिपवणञ्जायी संपतो मौनमास्थितः ।
प्रातः स्नात्वा सभारम्मं कुर्याज्जापस्य निश्चलः ॥

सावित्रीं व्याहृतीञ्चैव जपेदष्टसहस्रकृत् ।
 ओंकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः ॥
 भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं सुसंयतः ।
 तथाऽऽसीनः कांस्यपात्रे पिबेद्द्रव्यं पयः सकृत् ॥
 गन्धस्य पयसोऽलाभे गन्धमेव पिबेद्दधि ।
 दध्यभावे पिबेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ॥
 * [एषामन्यतमं यद्यद्रुपपद्येत तस्मिन्नेव ।
 गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं बोपयोनयेत् ॥
 एकाहेनैव कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम् ।
 सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना वज्र इति स्मृतः ॥
 एतत्पातकयुक्तानामुपपातकिनां तथा ।
 महद्भिश्चाभियुक्तानां प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥
 महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुष्यन्ति वै त्रिभिः ” ।

इदमपि महापातकेषु । आपस्तम्ब्यीयेन समानविषयं तुल्यप्रायश्चित्तत्वात् ।
 पातकयुक्ते यासिकः प्रयोगः । उपपातयुक्ते तु त्रैमासिकः ।

जावालः—“ अपहारे सुवर्णस्य कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ।
 गुर्वङ्गनागमे चैव मुरापाने तथैव च ” ॥

यहुधननिर्गुणहीनवर्णसुवर्णमल्पतरमापदि गुणवतोऽपहरतो गुरोश्च हीनव-
 र्णामकामतः सकृदङ्गनां गच्छतः सुरां चामुखपां सकृदमत्या पीत्वा छर्दित-
 धतथैतत् ॥ २६२ ॥

इति साधारणानि प्रायश्चित्तानि ।

+ (किं च—

मिथ्याभिशांसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ॥

मिथ्याभिशास्तदोषं च समादत्ते मृषा वदन् ॥२६३॥

मिथ्याभिशांसिनो निर्दोषं सदोपतया प्रतिपादयतो द्विर्दोषो भवति,
 मिथ्यावाक्यप्रयोगाद्याभिशापाञ्च । यस्तु भूतं सन्तमेव दोषं वदति, तस्य
 समः कीर्त्यमानदोषतुल्यो दोषो भवति । किं च मिथ्याभिशास्तस्य यः कश्चि-
 दोपस्तं मिथ्याभिशांसी समादत्ते । अभिशास्तपुरुषसमवेतदोषेण तुल्यं दोषं

* एतच्चिदान्तर्गतप्रत्ययः कः, पुस्तके न विद्यते । + एतच्चिदान्तर्गतप्रत्यय उपरिष्टाद्भवमाणाय
 “ क्रियमाणोपकारे तु मृते विभे न पातकम् ” इत्येतस्मात्परं वेदितव्यः ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

मामोतीत्यस्य तात्पर्यम् । न पुनः पुरुषान्तरदोषस्य पुरुषान्तरसंक्रमणे प्रमाणमस्ति । अपेक्षितव्यं च प्रमाणान्तरं पुरुषवचसा । न चैवंविधेऽर्थे श्रुतिः प्रमाणं किंतु कार्ये ।

मनुः—“ पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषितां व्रजेत् ” ॥

आपस्तम्बः—‘ दोषं बुद्ध्वा न पूर्वं परस्य समाख्याता स्यात्पारिहरेष्वैनं धर्मेषु ” ।

स्वयं विदितमपि दोषं परेणाविज्ञातं न प्रकाशयेदित्यर्थः ॥ २६३ ॥)

संप्रत्यवसरप्राप्तान्पुपपातकमायश्चित्तानि वक्ष्यंस्तदुद्देशक्रमवशेन गोवधमायश्चित्तानि तावदाह—

पञ्चगव्यं पिबन्गोघ्नो मासमासीत संयतः ॥

गोष्ठेशयो गोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६४ ॥

प्राजापत्यं वाऽतिकृच्छ्रं चरेद्वाऽपि समाहितः ॥

दद्यान्निरात्रं वोषोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६५ ॥

गोघ्नो गोवधकारी गोः क्षीरं दधि सर्पिथ शकृन्मूत्रमिति पञ्चगव्यं पिबन्नाहारान्तरं वर्जयन्नात्रौ गोष्ठे गोस्थानके शयानः स्वपन्दिवा गोनुगामी नियमेन गच्छन्तीशानुगच्छन्संयतो मासं यावदासीत, कार्यान्तरं प्रत्युदासीनो भवेत् । व्रतान्ते गां दत्त्वा शुध्यति । अथ वा कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरेत् । कियन्तं कालं किंतु कुर्वन्नित्यपेक्षायां पूर्वश्लोकोक्तानि पदान्यत्रानुपज्यन्ते । पञ्चगव्यं पिबन्नित्येकं कृच्छ्रविधानविरोधाभिवर्तते, ततश्च गोष्ठेशयो गोनुगामी मासं यावत्प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरेत् । व्रतान्ते गोप्रदानेन शुध्यतीति वाक्यार्थः सिद्धो भवति । अथ वा मासं यावदतिकृच्छ्रं पूर्ववचरेत् । अथ वा त्रिरात्रमुषोष्य वृषभैकादशो यासां ता वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् । अत्र जावालः—

“ प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः ।

गोहितो गोनुगामी च गोप्रदानेन शुध्यति ” ॥

एतत्साहचर्यात् “ पञ्चगव्यं पिबन्मासम्(गोघ्नः) ” इत्यादीन्वपि याज्ञवल्क्योक्तान्पकामवधविषयाणि । एषां च गौरवलाघवं देशकालवयःसामर्थ्या-

१०९४ अपराकाराभिरापरदित्यचिरचितटीकासमेता— [१ तृतीयः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पेक्षया व्यवस्थापनीयम् । सर्वत्र गोस्वामिनो द्रव्येण परितुष्टिः कार्या ।
यदाह मनुः—

“ हिंस्याद्द्रव्याणि यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ” इति ॥

एषां प्रथमेन प्रायश्चित्तकल्पेन तुल्यविषयं प्रायश्चित्तकल्पान्तरं ज्ञाता-
तप आह—

“ पञ्चगव्येन गोघाती मासैर्नैकेन शुष्यति ।

गोमती च जपेद्विद्या गवा गोष्ठे च संविशेत् ” ॥

किं(के)चिदन्यथा पठन्ति—“ गोघ्नस्त्रीन्कृच्छ्रान्प्राजापत्यान्कुर्यात् ।

गोमतीं च जपेद्विद्याम् ” इति ॥

अस्मिन्नेव विषये हन्ता चेद्गुणवांस्तदा संवर्तोक्तम्—

“ गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसंनिधौ ।

तत्रैव शयनं चास्य मासार्धं क्षितिशापिनः ॥

सक्तुयावकभक्ष्याणि पयो दधि शरः शकृत् ।

शरः क्षीरादेरुपरितनो भागः ।]

एतानि ऋमशोऽश्लीयात्तरस्तत्पापमोक्ष(च)कः ॥

शुष्येत सोऽर्धमासेन नखरोमविवर्जितः ।

स्नानं त्रिपवणं तस्य स भवेन्नियतेन्द्रियः ॥

एतत्समाहितः कुर्यान्नरो विगतमत्सरः ।

गायत्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

पूर्णे चैवार्धमासे तु स विप्रान्मोजपेद्विजः ॥

मुक्तवत्सु च विप्रेषु गाश्च दद्याद्विचक्षणः ॥

गवामलभे दातव्यं गोमूल्यं न तु संशयः ।

अनेन च विधानेन गोघ्नो मुच्येत किञ्चिन्पात् ” इति ॥

अस्मिन्नेव विषये शब्दोऽप्याह—

“ गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसे-

त्सशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मप्रावृत्तो गा

अनुगच्छेद्गोष्ठे वसेद्गोप्रदानं च ” इति ।

पंथीनासिः—“ यवागूपस्यार्तिं तद्बुलमिश्रिता मासं भुञ्जानो

गोभ्यः म्रियं कुर्वाणो गोघ्नः शुष्यति ” ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पञ्चगव्यं पिवेन्मासमित्यनेन समानविषयमिदम् ।

व्याधिवशादासन्नमरणमद्युद्धिपूर्वं व्यापादितवन्तं प्रति सुमन्तुराह—

“ गोप्तस्य गोप्रदानं द्वाशरात्रं पञ्चगव्यप्राशनमु-
दकतर्पणोपस्पर्शने गवामनुगमनं च ” इति ।

अथवा त्रासादिवलादुत्पन्नव्याधिवलाद्गोमरणनिर्वासनादिकर्तुः सौम-
न्तवं द्रष्टव्यम् ।

पराशरः—“ गवां बन्धनयोक्त्रैस्तु भवेन्मृत्युरकामतः ।

अकामतः कृतं पापं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

वेदवेदाङ्गविद्विभो धर्मशास्त्रबहुश्रुतः ।

अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

धुर्येषु ब्राह्मणानेषु दण्डेनापिहितेषु च ।

काष्ठेन लो(ले)ष्टुना वाऽपि पापाणेन च ताडितः ॥

मूर्च्छितः पतितश्चैवं मृतो वा सद्य एव च ।

एवं गतानां धुर्याणां प्रवक्ष्यामि यथा विधिम् ॥

उत्थितस्तु पदं गच्छेत्पञ्च सप्त दशापि वा ।

प्रासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिवति स्वयम् ॥

सर्वव्याधिविनिष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ।

अन्यत्र प्रायश्चित्तं भवत्येव ।

रोधने तु भवेत्पादं बन्धने चार्धमेव तु ।

योजने पादहीनं स्यात्प्राजापत्यं च घातने ॥

शीतानलहता चैव उद्धन्धनमृताऽपि वा ।

शून्यागाराद्युपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥

तथा—“ अपालनात्प्रणश्येत्तु गौश्वरन्ती कथंचन ।

ललपल्लवमघ्ना वा मेघविद्युद्धताऽपि वा ॥

श्वश्रे वा पतित्वाऽकस्माच्छ्रापदैर्भक्षिताऽपि वा ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छू गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ॥

सन्निखं वपनं कार्यं त्रिसंध्यमवगाहनम् ।

शृङ्गैर्वाऽपि स्रुरैर्युक्तं लाङ्गूलश्रवणादिभिः ॥

आर्द्रमेव हि तच्चर्म परिधाय समं व्रजेत् ।

तासां मध्ये वसेद्ब्राह्मी दिवा तामिः समं व्रजेत् ॥

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

अनङ्कसहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ” इति ॥

अस्यास्मादेव विषयोऽवगतः । अनेनाभिन्नविषयमाहाङ्किराः—

“ अङ्गुष्ठमात्रः स्थूल्येन बाहुमैत्रः प्रमाणतः ।

आर्द्रश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥

अस्माद्धूर्ध्वं प्रमाणेन यदि गां विनिपातयेत् ।

द्विगुणं तु चरेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥

रोधने बन्धने वाऽपि योजने वा गवां रुनाम् ।

उत्पाद्य मरणं वाऽपि निमित्ती तत्र लिप्यते ॥

पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वं निपातने ॥

शृङ्गमङ्केऽस्त्रिमङ्के च चर्मनिर्गोचनेऽपि वा ।

दशरात्रं पिमेद्वर्जं स्वस्था सा यदि गौर्भवेत् ॥

अन्यत्राङ्कनलक्ष्मण्णां बहिर्निर्गोचनेऽपि वा ।

सायं संशोपनार्थं वा न दुष्येद्रोधबन्धयोः ” इति ॥

यदाऽनुबन्धनादिनिमित्तीऽकामतो विनाशस्तदा पाराशर्यपुक्तं चेदित्यप्यम् ।

अस्मिन्नेव विषये दानशक्तौ काश्वपोक्तम् । तद्यथा—

“ गोचलीवर्द्धवधे कामतः प्रायश्चित्तम् । कामकारकृतेऽ-

प्येके । दोग्धीदमनबन्धनबहुनदामपाशसंघटनघण्टाप-

रशयोजनभोजनतैलपानौषधिर्विक्रिये(क्रय)विनियोगेषु

विपत्तौ प्रायश्चित्तम् । ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य सशिलं

वपनं कृत्वा प्राणापत्यं कृच्छ्रमाचरेत् । बर्णान्ते

दक्षिणां गां विप्राय दद्यात् । तिलधेनुं च ” इति ।

एतघानादेरणौषधदानादिकर्मनिमित्तायां विपत्तौ सत्यां द्रष्टव्यम् । यत
आह सर्वतः—

“ रथश्रेणे गोचिकिरसार्थे मृद्गर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते ” इति ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

गूढगर्भोऽन्तर्भृतगर्भः । यद्वा गूढगर्भः । यत्तु तेनैवोक्तम्—

“ व्यापजानां बहूनां तु रोषने चन्धनेऽपि वा ।

भिषग्भिष्योपचारे तु द्विगुणं गोघ्नतं चरेत् ”

इति, तत्प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिनिवारणाय । अत्र च मृत्यमत्यादिवशेन यत्प्राप्तं तस्य द्वैगुण्यं विधीयते । यच्च तेनैवोक्तम्—

“ एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्यापादिता क्वचित् ।

पादं पादं तु हत्यायाश्चरेमुक्ते पृथक्पृथक् ”

इति, तदपि व्यापादकं न्यायतो व्रतसाकल्यप्राप्तौ व्रतपादविधानार्थम् । अमतिपूर्वकव्यापादन एतत् । देवादिति वचनात् । मतिपूर्वके तु मत्येकं संपूर्ण-व्रतपोगः मत्येकं इन्तृत्वात् । वचनस्य चापवादकस्याभावात् । अत एव च—

“ एकां घृतां बहूनां तु यथोक्ताद्विगुणो दमः ”

इति दण्डद्वैगुण्यमुपपन्नं भवति ।

आपस्तम्बः—“ न नालिकेरेण न बालरज्ज्वा न चापि मौञ्जेन न गाधर्वन्धैः ।

एतैस्तु गावो न हि बन्धनीया बद्धा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥

कुशकाशैस्तु बध्नीयात्स्थानेऽपायविवर्जिते ।

* गृहलशान्निदाहेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

खदायां पत्ने कृच्छ्रं पापणे तु द्वयं चरेत् ।

अर्धकृच्छ्रं तु वाप्यां स्यात्पादहीनं तु वृषके ” ॥

काश्यपः—“ चरेत्सातपनं काष्ठैः प्राजापत्यं तु लोष्टकैः ।

तप्तकृच्छ्रं तु पापागैरतिकृच्छ्रं तथाऽऽयसैः ” ॥

काष्ठादिभिः प्रहृत्य सातपनं कार्यमित्यर्थः । प्रहारमात्र एतत् । न तु मारणे ।

“ शालायामवहृद्धानामग्निदाहविपत्तिषु ।

वर्षमारुतसंपाते मरणाद्गोबधो भवेत् ॥

कान्तारोष्वथवा दुर्गे गेहदाहे खलेषु च ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते ” ॥

पादश्चतुर्थो भागः । स चात्र प्रायश्चित्तस्य, न प्राजापत्यस्य तत्पाम-कृतत्वात् ।

* एतदर्थं न विद्यते छ. पुस्तके ।

१ क. 'दिव' । २ क. 'बन्धनैः । ए' ।

दातव्यो यवसस्तावचावद्रोहेत तद्ब्रणम् ।

तद्वर्णा दक्षिणां दत्त्वा ततः पापात्ममुच्यते ” ॥

एवं याज्ञवल्कीयेन समानविषयाणि समासङ्गिकानि स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्यशेषतः भदर्शितानि । यत्र पुनर्हन्ता निर्गुणो गुणवर्ती गां गुणवतो ब्राह्मणस्य स्वभूतां कामतो मतिपूर्वकं च खड्गादिना व्यापादयति तत्र गौतम आह—

“ गां च वैश्यवत् ” इति । वैश्यवद्द्वैश्यहत्याप्रायश्चित्तवद्गां हत्वा प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः । वैश्यहत्यायां व्रतत्रयं तेनैवोपदिष्टम्—“ वैश्य हत्वा त्रैवार्पिकं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तात्कं ब्रह्मचर्यं चरेत् ” इत्येकं व्रतमुपदिश्यते । “ वृषभैकादशा गा दद्यात् ” इत्यपरम् । त्रैवार्पिकं गोशतदानसहितं तृतीयम् । अत्रैव गाथे(गां चे)ति चकारेणापरं प्रायश्चित्तत्रयमतिदिश्यते । यदि हि वैश्यव्रतातिदेश, एवाभिमतः स्यात्तदा वैश्यं गां वा हत्वैत्येकमेव सूत्रं स्यात् । सूत्रान्तरमारभमाणो ज्ञापयति व्रतान्तरमप्यत्रातिदिश्यत इति । तदतिदेशश्चेत्यं व्याकरणीयः । गां वैश्य-वक्षेति क्रमान्पत्वेन चकारो योजनीयः । ततश्च शूद्रवदिति चकाराल्लभ्यते । अनन्तरं हि शूद्रहत्यायां प्रकृतं ब्रह्मचर्यं सांवत्सरिकमृषभैकादशानां गवां च दानम् । तस्य च पूर्ववच्चैविध्यम् । तदेवं पद्भ्यतान्यनेनातिदिश्यन्ते । तत्र ब्राह्मणस्य कुटुम्बिन आहिताग्नेर्गौरीमिहोत्रादिकेऽङ्गभूता दुर्भिक्षे कुटुम्बिनि-र्वाहिका बहुक्षीरा बालापत्या कपिला सुशीला हता, हन्ता तु धनवान्निर्गुणः कृतानेकनिषेधातिक्रमस्तस्य दानसहितं तपः । निर्धनस्य तु तप एव । धन-वत्स्तपस्यसमर्थस्य दानमेव । अस्मिन्नेव विषये यदि हन्ताऽध्ययनादिगुण-वानयमेव च प्रथमो व्यतिक्रमः । तदा तस्य शूद्रहत्याव्रतं दानसहितं, तपस्य-समर्थस्य दानमेव ।

यदा तुक्तलक्षणातुक्तलक्षणस्य स्वामिनो गामज्ञानादकामतो हन्ति तत्र वसिष्ठ आह—

“ गां चेदग्यात्तस्याश्चर्भणाऽऽर्द्रेण परिवेष्टितः पण्मासान्कृच्छ्रं
तप्तकृच्छ्रं चाऽऽतिष्ठेत् । वृषभवेहतौ दद्याताम् ” इति ॥

द्विवचननिर्देशाद्गौरीर्ध्वोः प्रायश्चित्तोपदेशोऽयमिति गम्यते । तत्र धलीव-
र्द्धहन्तुः प्राजापत्यकृच्छ्रानुष्ठानं पाण्मासिकं वृषभदानसहितं विधीयते । स्त्रीग-
धीहन्तुस्तु तद्वत्तप्तकृच्छ्रानुष्ठानं वेददानं च, वृषभः सेक्ता गौरीरेव गर्भयातिनी
वेद्वत् । यदा तुक्तगुणरहितस्य स्वामिन उक्तगुणरहितां गां कामतो हन्ति
तत्र मनुराह—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ उपपत्तकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।
 कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥
 चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मितम् ।
 गोमूत्रेणाऽऽचरेत्स्नानं द्वौ मासौ निर्यतेन्द्रियः ॥
 दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ धीरासनं वसेत् ॥
 तिष्ठन्तीप्सुतिष्ठेत्तु घ्नन्तीप्सुच्यनुव्रजेन् ।
 आसीनासु तथाऽऽसीत नियतो वीतमत्सरः ॥
 आतुरामभिपक्तां वा चौरव्याघादिभिर्भयैः ।
 पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् ॥
 तथा वर्षति शीते वा मारुते वापि वा भृशम् ।
 न कुर्वीताऽऽत्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे स्वलेऽथ वा ।
 मत्स्यन्तीं न कथयेत्पिबन्तं नैव वत्सकम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति ।
 स गोहत्याकृते पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥
 वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितत्रतः ।
 अविद्यमाने सर्वस्य वेदविज्ञ्यो निवेदयेत् ” इति ॥

यवान्यवागूकृतान्पिबेत् । चतुर्थकालमश्रीयादित्युपोषितो रात्रौ पारणं
 कुर्यादित्यर्थः । मितमवृत्तिपर्यन्तम् । एतच्च प्रथममासे मत्स्यं यावकं पीत्वा
 मासद्वयं कार्यम् । धर्मान्तराणि तु सर्वाणि त्रैमासिकानि । स्वम्भभिर्च्याघव-
 ष्टम्भरहितमुपवेशनं धीरासनम् । स्नानयानासनानां मध्ये यद्गृहीभिः क्रियते
 तदनुकुर्यात् । परसमृद्ध्यसहनं मत्सरः । आतुरा व्यापिता । अभिपक्ता
 संबद्धा, चौरादिभिर्भयैः । एवंविधां गां सर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् । स्वमाणाननपेक्ष-
 माण इत्यर्थः । अत्रैव यमेन पष्ठान्नकाले भोजनं मत्स्यं दशाधिकसहस्रसं-
 ख्याको गायत्रीजपो वेदैजपः प्रणवजपो गोमतीजपश्चेति विशेष उक्तः ।
 [* गावः सुरभयो नित्यमित्यादिश्च गोमती तेनैवोक्ता । तथाहि]—

* न विद्यत एतच्छ. पुस्तके ।

“ गावः सुरमयो नित्यं गावो गुग्मुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥
अन्नमेव परं गावो देवानां परमं हविः ।
पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि ।
ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रवर्तिकाः ॥
सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।
नमो गोम्यः श्रीमतीम्यः सौरमेयोम्य एव च ॥
*नमो ब्रह्मसुताम्यश्च पवित्राम्यो नमो नमः ” इति ।

एष च विशेषो मानवेऽपि व्रते कार्यः सर्वशास्त्रामत्ययन्यायेन । एवं
स्मृत्यन्तरोक्ता अप्पविरुद्धा विशेषा प्राणाः । विरुद्धास्तु पापानुबन्धभूपस्त्वे
गुरवः कल्पाः कार्याः । तल्लाघवे तु लघवः । अद्विरसा च स्नानाद्याचमन-
क्रिया जलेनैव कार्येत्युक्तम् । [+पादशौचग्रहणं तत्रत्यसकलजलसाध्यक्रियो-
पलक्षणार्थम् ।] तथा च ब्रह्मचारिवद्वण्डधारणं विशेष उक्तः । यत्तु शङ्के-
नोक्तम्—

“ पादोर्न शूद्रहत्यायामुद्वयग्रहणे तथा ।
गोवधे तु तथा कुर्यात्परस्त्रीगमने तथा ”

इति, सत्प्रयोजनपितुरनुमन्तुश्च द्रष्टव्यम् ।

बौधायनः—“ शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातः ।
अन्यत्राऽऽश्रेय्याः । धेन्वनहुहोश्च । धेन्वन-
हुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ” ।

अन्ते प्रायश्चित्तान्ते । धेनुर्नवमसूता गौः ।

विश्वामित्रः—“ कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्याद्गोवधे बुद्धिपूर्वके ।
अमाया तु द्वयं कार्यं तदर्धं पृथ्वालयोः ॥
स्त्रीशूद्रपेरिवधेन तद्वधे च न संशयः ।
चान्द्रायणं वा सर्वेषु निमित्तेषु विधीयते ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

कुच्छ्राश्च प्राजापत्याद्या वक्ष्यमाणलक्षणाः । न पुनः प्राजापत्य एवा-
भ्यसनीयः । संख्ययाऽभिन्नविषयत्वात् । एतच्च मानवव्रतासमर्थत्रिषयम् ।

च्यवनः—“ प्राजापत्यद्वयं गोहत्याप्रायश्चित्तं रोषनबन्धनयोक्त्र-
वधे पादवृद्धिः । नखानि रोमाणि शिखावर्जं वपनं
सशिखं त्रिषवणं शवामनुगमनं सह शयनं सुमह-
त्तृणानि च रथ्यासु चारयेद्भ्रतान्ते ब्राह्मणभोजनं
दश गा वृषभैकादशा दद्यात् । रोषने विकर्तनं,
बन्धने रोमवपनं, वधे सशिखं वपनम् ” ।

यमः—“ यथा ऊर्ध्वं प्रहारेण यदि गा विनिपातयेत् ।
द्विगुणं तु चरेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ” ॥

पराशरः—“ अदक्षिणं व्रतं नास्ति हिंसायां च विशेषतः ।
न स्त्रीणां केशवपनं न दूराच्छयनं तथा ॥
न च गोष्ठे वसेद्गात्रौ न दिवा समनुव्रजेत् ।
नदीषु संगमे चैव पर्वतेषु विशेषतः ॥
न स्त्रीणां विजने वासो व्रतमेवं समादिशेत् ।
सर्वान्केशान्समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम् ॥
एवमेव तु नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् । ”

संवर्तः—“ पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुकर्तनम् ।
त्रिपादे तु शिखा धार्या सशिखं तु निपातने ॥
पादे वस्त्रद्वयं दद्याद्द्विपादे कांस्यमाननम् ।
पादहीने तु गामेकां मिथुनं तु निपातने ॥
मुक्तवत्सु च विप्रेषु गां प्रदद्याद्द्विचक्षणः ।
गोरभावे तु दातव्यं गोमूत्र्यं नात्र संशयः ॥
नृषो गोवृषमं दत्त्वा केशार्थं प्रार्थयेद्विजान् ।
रोषे गोमिथुनं दद्याद्बन्धे गोवृषमं तथा ॥
ब्रह्माणि योजने दद्याद्दृषभैकादशा वधे ।
गावः सांतपने पञ्च प्राजापत्ये तु गोत्रयम् ॥
तप्तकृच्छ्रे तथैवाष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश ” ।

शब्दः—“ औषधं स्नेहमाहारं दद्याद्द्वौवाह्येणु च ।

प्राणिनां प्राणवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ” ॥

[+ सुमन्तुः—“ स्नेहाहारा(र)मिषक्क्रियात्वयेषु सर्वप्राणिनां सद्योपः ” ।

व्यासः—“ औषधं लवणं स्नेहं पिण्याकं भोजनं तथा ।

अतिरिक्तं न दातव्यं केशे तुह्यं तु दापयेत् ॥

अतिरिक्तविपन्नानां कृच्छ्रपादो विधीयते] ।

स्नेहमष्टपलं दद्यात्क्षीरं दद्यात्तु षोडश ॥

द्वात्रिंशच्चैव पानीयं सैषा मात्रा विधीयते ।

मात्रोपेतं तु दातव्यं नातिरिक्तं कदाचन ॥

अतिरिक्तप्रदानेन प्रायश्चित्तं विधीयते ” ।

यमः—“ निशि बन्धनिरुद्धेषु व्याघ्रसर्पहतेषु च ।

अग्निविद्युद्विपत्तेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

एतच्च यथाशास्त्रबन्धनादौ द्रष्टव्यम् ।

अथ तत्र भवेच्छङ्का सायं संगोपिते मृगे ।

गोमूत्रेण तु संमिश्रं त्रिरात्रं यावत्कं विवेत् ॥

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा कटिमङ्गं तथैव च ।

यदि जीवति पण्मासान्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

[*अस्थिभङ्गादिनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवत्येव । न गोवधप्रायश्चित्तमित्यर्थः]

यत्रणे गोचिकित्सार्थे गृहगर्भविमोचने ॥

यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते ।

दाहच्छेदशिराभेदप्रगत्यैरुपसृज्यताम् ॥

द्विजानां गौहितार्थाय प्रायश्चित्तं न विद्यते ।

+पूषसाते भ्रमज्ञेय गृहदाहे विपद्यते ॥

आमरसाते तथा चौरैः प्रायश्चित्तं न विद्यते ।

औषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया यदि तरिष्येत् ॥

अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं विधीयते ” ।

असम्प्राप्तौ इत्यर्थः ।

+ एतद्विद्वान्तर्गतं न विद्यते इ. पुस्तके । * एतद्विद्वान्तर्गतं न विद्यते इ. पुस्तके । + अर्थ
 क. पुस्तके एव ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पराशरः—“ तैलमेव न पानेन भोजनेन द्विजन्मनाम् ।

विशल्पेन च गर्भणा विपन्ने नास्ति पातकम् ” ॥

शृङ्गस्पतिः—“ शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं व्रतमाचरेत् ।

रोधादिना चाऽऽङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव वा ॥

पाद चरेद्रोधवधे कृच्छ्रार्थं बन्धघातने ।

अतिवाह्येषु पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताडने ” ॥ २६४ ॥ २६५ ॥

इति गोवधप्रायश्चित्तानि ॥

अन्येषु पातकेषु प्रायश्चित्तान्युपदेशातिदेशाभ्यामाह—

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ॥

पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाथ वा पुनः ॥२६६॥

उपपातकानां ब्राह्मणादीनामेवं गोवधशुद्धिप्रकारेण शुद्धिः स्यात् । यद्वा चान्द्रायणेन मासपरिमितेन पवोव्रतेन वा । अथ वा पराकेण । चान्द्रायणपराकयोः स्वरूपं बह्व्यते । पञ्चगव्यपानादेः प्रायश्चित्तचतुष्टयस्य गोवधशुद्धावेव बोधदेशो नोपपातकान्तरशुद्धौ किंतु तत्रातिदेशः । यदि हि सर्वत्रोपदेशः स्यात्तदा गोवधसंवरणगोष्ठशयनगत्रानुगमनादयो धर्मा न बाधेरन् । न ह्युपदिष्टं बाध्यते । अतिदिष्टत्वे गोवधशुद्धिस्वरूपयुक्तानामन्यत्र बाधः । यथा पार्वणहोमपोर्दर्शपूर्णमासस्वरूपयुक्तपोस्तादृशकृतिषु च बाधः । अथ चाक्रामकृत उपपातके प्रायश्चित्तातिदेशो द्रष्टव्यः । कामकृते तु मानवैः—

“ एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विनाः ।

अवकीर्णवर्गं शुद्ध्यथं चान्द्रायणमप्यापि वा ” इति ॥

तत्रैवासिकं ब्राह्मणातिदे(दि)श्यते । येष्वपि चोपपातकेषु प्रायश्चित्तविशेष उपदिश्यते तेष्वपि “उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा” इत्यादिना सामान्यमवृत्तेनापि बाधयेन गोवधप्रायश्चित्तादिब्रतगणः प्राप्यते । तत्र सामान्यविशेषन्यायेन बाध्यबाधकभावो ग्राह्यः । तथा सति तेषामुपपातकगणे पादोऽनर्थः स्यात् । तस्मात्सामान्यविहितानि विशेषविहितानि च कल्पन्ते । एते पञ्चगव्यपानादयः प्रायश्चित्तकल्पाः कर्तृसामान्यानुसारेण व्यवस्थापनीयाः ॥ २६६ ॥

उक्तं साधारणमुपपातकप्रायश्चित्तम् । इदानीमुपपातकविशेषेषु क्षत्रियवै-

ततो यावकं शुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥

एतदुभयमपि समानविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

“ पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वा मासौ
यावकेन वर्तयेत् । मासं पयसा-। अर्धमासमा-
मिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन, पञ्चरात्रमयाचितेन,
त्रिरात्रममक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा
गच्छेद्ब्राह्मणस्तोभेन वा यजेत् ॥”

इति, तदनापदि बुद्धिपूर्वकं चिरकालं ब्राह्मणतयाऽवस्थितस्य द्रष्टव्यम् । अना-
पयनुपनीतस्य षोडशवर्षार्ध्वं चिरकालावस्थानरहितस्य मानवं त्रैमासिकमुप-
पातकसामान्यव्रतम् । तदसमर्थस्य याम्यं यावकाशनम् । प्राजापत्यादिकृच्छ्र-
त्रयं मानवम् । तत्राप्यसमर्थस्य चान्द्रायणं सर्वोपपातकसाधारणम् । अनुष्ठा-
सकपित्रादिकविरहे स्वमतिपूर्वके सावित्र्यतिक्रमे पराकां मासिकं पयोव्रतं वा ।

आपस्तम्बः—“ अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतुं त्रैविधिकं ब्रह्म-
चर्यं चरेदधोपनयनं ततः संवत्सरेणुदकोपस्पर्शन-
मथाध्याप्यः । अथ यस्य [पितृ]पितामहावनुपनीतौ
स्पातां ते ब्रह्महंसस्तुतास्तेषामभिगमनं पोननं विवा-
हमतिवर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् । यथा प्रथ-
मेऽतिक्रम ऋतुरेव संवत्सरेणोपनयनम् । तत्रोद-
कोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सराभ्यावतोऽनु-
पनीताः स्युः सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दूरक
इत्येताभिर्यजुष्पविश्रेण सामपविश्रेणाऽऽक्षिरसेनेत्यपि
व्याहृतिभिरैवापाध्याप्यः । यस्य प्रपितामहादेर्ना-
नुस्मर्यते उपनयनं ते इमं शानसंभूतास्तेषामभ्याग-
मनं भोजनं विवाहमतिवर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं
द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेत् । अधोपनयनम् ।
तत्रोदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिरथ शृहमेधो-
पदेशनं तन्माघो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमे
सावित्रीकालातिक्रमे तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥”

१ छ. 'रूद्रस्य' । २ छ. 'महोदय' । ३ क. 'रे योप' । ४ छ. 'त्रेण' । ५ क. 'संस्तुता' ।
६ क. 'मभिग' । ७ छ. 'हमिति' । ८ छ. 'एहे मद्योपदेशेन नाप्यापनं ततो यो नि' । ९ छ.
'मेऽतिक' ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

अस्यार्थः—अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल उपनयनकाले विमादीनां षोड-
शद्वाविंशतिवर्षात्मक ऋतुं मासद्वयं यावन्नैविद्यकं वेदत्रयसंबन्धि ब्रह्मचर्यं
भिक्षाशनगुरुगुहूपादिकं चरेत् । वेदत्रयार्थमृतुत्रयं ब्रह्मचर्यं चरेदिति । अथ
ऋतुत्रयब्रह्मचर्यानन्तरमुपनयनम् । ततः संवत्सरं यावदुदकोपस्पर्शनम् । प्रत्यहं
स्नानं तदनन्तरमध्याप्यः । पत्य तु ब्राह्मणस्य [पितृ]पितामही स्यातां ब्राह्म्यौ ते
त्रयोऽपि ब्रह्महृशब्दवाच्याः । तेषां गमनं तान्प्रति ज्ञातिकार्यसिद्ध्यर्थं गमनं
भोजनविवाहौ च वर्जयेत् । तेषां शुद्धिमिच्छतां वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तम् ।
ऋतोः स्थाने संवत्सरः । तेन प्रतिपुरुषं वत्सरत्रयं ब्रह्मचर्यं कार्यम् । अपोप-
नयनं ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं, तत्र मन्त्राः—“ यदन्ति यच्च दूरके ” इति
सप्त, “ येन देवाः पवित्रेण ” इति यजुष्पवित्रम् । “ कया नश्चित्र आमुवत् ”
इति सामपवित्रम् । “ हंसः शुचिपत् ” इत्याङ्गिरसम्, एतैः प्रत्यहं संवत्सरं यावदु-
दकोपस्पर्शनं व्याहृतिभिर्वा । एते च मन्त्राः प्रायश्चित्तार्थमध्येतव्याः । कृतमा-
यश्चित्तोऽध्याप्यः । यस्य तु प्रपितामहादेरुपनयनं न स्मर्यते, तत्रार्थादितेपा-
मपि पुरुषाणामनुपनीतत्वं ते सर्वे इमंशानवदशुचपः । तेष्वागतेष्वभ्युत्थानं
भोजनं च वर्जयेदापद्यपि न कुर्यादित्यर्थः । तेषां स्वयमेव शुद्धिमिच्छतां
प्रायश्चित्तमुपदेश्यं द्वादशवर्षाधिकं त्रैविध्यं (घं) ब्रह्मचर्यमिति । प्रायश्चित्तानन्तरमु-
पनयनं तदनन्तरं संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं पूर्वोक्तैर्मन्त्रैस्ततो नाध्यापनं किं तु
गार्हस्थ्योपदेशनं, तत उपदिष्टगार्हस्थ्यात्पुरुषाद्यो निर्वर्तते जायते तस्य
संस्कारो यथा मयमे सावित्रीकालातिक्रमे । तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवदनतिक्रान्त-
सावित्रीकालवत्संष्वपवहार्यता ।

अङ्गिराः—“ ब्राह्मणस्तोमैर्याजयित्वा द्विजातोन्सर्व एव हि ।

निकृत्यर्थमिदं कृत्वा यथाविध्युपनाययेत् ” ॥

अथ स्तोत्रोपपातके विशेषप्रायश्चित्तानि, तत्र मनुः—

“ धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ” ॥

द्विजोत्तमो विप्रस्तस्य विप्र एव स्वजातीयः । ततश्च विप्रस्य विप्रसंबन्धि-
धान्याद्यपहर्तुः कृच्छ्राब्दः । तत्र च धनशब्देन सुवर्णादन्यत्सारद्रव्यमुच्यते,
धान्यं च दशकुम्भपरिमितं ज्ञेयम् । प्रायश्चित्तनहृत्वात् । कुम्भः पञ्चसहस्रप-
लपरिमाणः । क्षत्रियादेरपि स्वजातिसंबन्धिधान्याद्यपहारे नवपदत्रिमासपरि-

मिता कृच्छ्रचर्या विधेया । अशक्तस्यानुबन्धाद्यपेक्षया तूपपातकसाधारणत्रैमा-
सिकाद्यपि कल्प्यम् ।

तथा—“ मनुष्याणां च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।

कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ” ॥

मनुष्याणामिति ग्रहणे सत्यपि स्त्रीणामिति पृथगुपादानं पुरुषहरणेन
स्त्रीहरणस्य तुल्यदोषत्वरूपापनार्थम् । +अन्यथा हि हिंसावद्हरणेऽपि वैपम्यं
स्यात् । कूपवापीभ्यां जलविशेषणं घटादिजलव्यावृत्त्यर्थम् । तेन सकलवापी-
कूपापहारे प्रायश्चित्तमिदम् । क्षत्रियादिसंबन्धिमनुष्याद्यपहार एतद्द्रष्टव्यम् ।
ब्राह्मणसंबन्धिनश्च मनुष्यादेरपहारो रुक्मस्तेयसप्तत्वेनोक्तः—

“ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसप्तं स्मृतम् ” इत्यत्र ॥

तथा—“ द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः ।

चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्याऽऽत्मशुद्धये ” ॥

निर्यातनं मतिदानम् ।

तथा—“ पञ्च भोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।

पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ” ॥

[*पञ्चगव्यमाहारान्तरमकुर्वतो विशोधनम् ।]

पैठीनासिः—“ मक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमौत्रहरणे

त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारता ” ।

हरणीयद्रव्याल्पत्वभूयस्त्वाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रविषयः पञ्चगव्याहारविधि-
र्द्रष्टव्यः । रात्रिशब्दश्चाहोरात्रोपलक्षणार्थः । धान्यान्नघनचौर्याणीत्यत्रान्नशब्दो
बहुतरान्नविषयः प्रायश्चित्तबहुत्वात् ।

मनुः—“ तणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

तैलचर्माभिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ” ॥

पुरुषाहारत्रयैपरिमितमूललभ्यवृणाद्यपहार एतत् ।

तथा—“ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

जयस्कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणाजता ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

मण्यादीनां ब्राह्मणसंबन्धिनामल्पमूल्यानामपहारे द्वादशाहं तण्डुलान्-
त्वविधिः ।

तथा—“ कार्पासकीटवर्णानां द्विशकैकशफस्य च ।

पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः ” ॥

विष्णुः—“ पक्षिगन्धौषधिरज्जुविदलानामपहारे दिनमुपवसेत् ” ।

जाबालः—“ अश्वगोमूमिकन्याश्च हत्वा चान्द्रायणं *चरेत् ।

पक्वान्नमौषधं तैलं शय्यां वास उपानही ॥

कांस्यायस्त्राम्रसीसं वा अन्नं कृच्छ्रार्धमाचरेत् ।

उदके फलमूले च पुष्पपर्णमुगन्धिषु ॥

मृद्भाण्डमधुमासेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ” ।

अन्नं शङ्खशुक्लादि ।

शङ्खः—“ यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्तिच्छेदं समाचरेत् ।

तस्य तस्य वधे प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

अपहृत्य तु वर्णानां भूमिं विप्रः प्रमादतः ।

प्रायश्चित्तं वैधः प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ॥

गजाश्वस्यापहरणे मणीनां रजतस्य च ।

घनापहरणे चैव कुर्यात्संवत्सरव्रतम् ॥

तिलघान्यान्नवस्त्राणां शय्यानामामिपस्य च ।

संवत्सरार्धं कुर्वीत व्रतभेदतस्तस्माहितः* ॥

+क्षुद्रान्पशुंश्चापहृत्य प्राजापत्यं समाचरेत् ।

गुडकार्पासघान्यानि सर्पिलवणमेव च ” ॥

सर्वत्र शङ्खवाक्येन व्रतशब्दो गोमूत्रयावकाहारवचनः ।

हारीतः—“ रजतस्तैन्ये चान्द्रायणमतिकृच्छ्रं, ताम्रे कार्पाससे प्राजापत्यम् ” ।

सर्वमेव स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतं द्रव्यं तत्स्वामिने मदायैव कार्यमित्याह विष्णुः—

* क्षुद्रान्पशुंश्चापहृत्यपरिष्ठाद्द्वयमाणं शङ्खोक्तं वचनमत्र स्थले वर्तते क. पुस्तके । + इतः परं श्लोकद्वयमधिकं वर्तते क. पुस्तके—तृणेषुकाष्ठतक्राणांमरुनामपहारकः । मासमेकं व्रतं कुर्याद्व्रतानां यत्पिपां तथा । लवणानां गुडानां च मूलाणां गुडकुमस्य च । मासार्धं तु व्रतं कुर्यादितदेव समाहित इति । * न वियत एतद्वचन क. पुस्तके ।

“ दत्तैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।
 प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात्कर्ममलस्यापनुत्तये ॥
 सीसकं द्विगुणं वाऽपि शक्त्या वाऽपि चतुर्गुणम् ।
 दत्त्वा स्तेयी चरेत्कृच्छ्रं प्राजापत्यं विशुद्धये ” ॥

प्राजापत्यग्रहणमुक्तप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थम् ।

“ यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्याथ किञ्चिद्यो ।
 ऋणाद्विगुणमुत्सृज्य कृच्छ्रार्थाच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
 अजाविनाहःकार्पासताम्रधान्यतिलादिकम् ।
 चतुर्गुणं धनं दत्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 गोहर्तुस्तसकृच्छ्रं स्यादर्धं हस्त्यश्वहारके ।
 सुवर्णरमते दानं शक्तस्यैकादशोत्तरम् ॥
 चान्द्रायणं च शुद्धर्थं दानं देयं च शक्तितः ।
 कांस्यरीत्याऽऽयसे ताम्रे द्विगुणं स्तेयमोक्षणम् ॥
 प्राजापत्यार्थमागश्च प्रायश्चित्तं विशोधनम् ” ।

इति स्तेयप्रायश्चित्तानि ।

अथ ऋणानप(पा)क्रियाप्रायश्चित्तानि । तत्र ऋणमस्तुतथज्ञमजाध्ययनानाम-
 करणे तथा “पुत्रपौत्रैर्कृणं देयम्” इत्यादिधर्मशास्त्रविहितमृणाप(पा)करणं, तस्य
 चानपाकरणे शक्यनुसारेण गोवधप्रायश्चित्तचान्द्रायणादीनां साधारणोपपा-
 तकप्रायश्चित्तानामेकं कार्यम् । तत्र व्यतिक्रमकालाल्पत्वभूयस्त्वाद्यपेक्षया
 तद्विशेषोऽध्यवसेयः । एवमाधानाधिकारे सति तदकरणे साधारणमुपपातक-
 प्रायश्चित्तं कार्यम् । तत्राधिकारित्वे सत्यग्न्याधेयमकुर्वतः संवत्सरादूर्ध्वमुपपा-
 तकव्रतम् । अपूर्णे वत्सरे कार्णार्जिनिर्विशेषमाह—

“ काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः ।
 तदकुर्वन्खिरात्रेण मासि मासि विशुध्यति ॥
 अनाहिताग्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो यदि ।
 स हि व्रात्येन विधिना यजेत्तन्निष्कयाय तु(ष्कियार्थकः) ” ॥

आवसथ्यानाधानेऽपि स एवाऽऽह—

“ कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नाऽऽदद्याद्भुताशनम् ।
 चान्द्रायणं चरेद्द्वर्षं प्रतिमासमहो+ऽपि वा ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

वर्षातिक्रमे चान्द्रायणम् । मासातिक्रमेऽहरपवासः ।

अथापण्यविक्रयप्रायश्चित्तानि । तत्र हारीतः—

“ गृहतिलमूलफलपक्वान्नविक्रये सोमायनम् । लाक्षालवण-
मधुमांसतैलक्षीरदधिघृततक्रगन्धचन्दनकुवाससामेकतम-
विक्रये चान्द्रायणम् । तयोर्णिकेशिकेसरिभूषेण्वनदुद्धे-
श्मशस्त्रविक्रये च । मद्यमांसस्नाव्यस्त्रिशृङ्गनखशु-
क्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रः । हिकुगुग्गुलसञ्जरसहरिताल-
मनःशिलाज्जनमैरिकशारलवणमणिमौक्तिकप्रवालदन्त-
शङ्खवेप्रवैणवसृन्मयविक्रयेषु च । आरामतडो गोदपा-
नपुष्करिणीपूर्तैस्वकृतविक्रयेषु च श्रियवणस्नाप्यव-
शायी चतुर्थकालभुक्संवत्सरेण प्तो भवति । हीनमा-
नोन्मानमापने संकीर्णविक्रये च ” इति ।

सोमायनस्वरूपं वक्ष्यते । ऊर्णिनो मेपाद्याः । केशिनश्चमराद्याः । केसरी-
णोऽश्वाद्याः । पानं प्रस्थादि । उन्मानं तुलादि । तैर्धान्यादिसंकीर्णं पिश्रितम् ।
प्राजापत्यं चरेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

“ शस्त्रबन्धनमूय्येकशफविक्रये चैतदेव । गृहपतिश्रयोद्याना-
रामसभाप्रपातडाकपूज्यसेतुविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रमाचरेत् ॥”

बन्धनं निगडादि । उद्यानागमेति पाठ आगमो वेदादिः ।

तथा—“ न विक्रीणोयादविक्रियाणि । तिलतैलदधिसौद्रलवणद्रा-
क्षार्धमांसकृताञ्जलीपुरुषहस्त्यश्वगोवृषमगन्धरसक्षौम-
कृष्णाग्निनसोमोदकनीलीविक्रयास्तद्यः पतति ब्राह्मणः ।
तत्र प्रायश्चित्तमकामावाप्सौ । कामकृतेऽप्येके,
पतितो ह्यात्मानमुद्धरेत्संवत्सरं तप्तकृच्छ्रमाचरेत् ।
कृतवपनः शुचिरपोऽभ्युपेयात्रिः । एकाद्रिवासाः काष्ठ-
मौनी वीरासनमासीत रात्रौ । दिवा तिष्ठेद्युक्तोऽग्नि-
कार्षपरः सावित्रीं सवनानुगां जपेत् । स्वयं प्रथम-
भ्युपगम्य कुशचौरवासा मौञ्जी भेत्तली दण्डी पवित्र-
पाणिर्हविष्यं वा श्रययेद्धरं भैक्षमदुष्टं वा यात्रिकम-
शीयात् । द्वादशरात्रं चोपवासः । ब्राह्मणनर्पणं गवा-

“ ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान्निर्विशमानः परिवेत्ता, परिवेत्तो ज्येष्ठः, परिवेदनी कन्या, परिदायी दाता, परिकर्ता याजकः, सर्वे ते पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पारयेयुः । समाप्तेऽब्दे तां कन्यां ज्येष्ठायोपपादयेयुः । तामनुपनयन्कनीयानन्यया निर्विशेत, एवं धर्मो न लुप्यते ” इति ।

निर्गुणे ज्येष्ठे बुद्धिपूर्वके परिवेदने शङ्क आह—

“ परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

+तदाता याजकश्चैव कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ” इति ॥

यमा—“ द्वे कृच्छ्रे परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रमेव तत् ।

अतिकृच्छ्रं चरेदाता होता चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

यस्य शङ्केनोक्तम्—“ परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मण-
गृहेषु भैक्षं चरेयाताम् ” ।

इति, तदारपरिवेदनेऽपिपरिवेदने च सति द्रष्टव्यम् । भैक्षान्नं च वृत्तिपर्यन्तं न कार्यम् । तपस्वात् । यस्य सुमन्तुनोक्तम्—

“ परिवित्तिपरिवेत्तुकन्यादातृयाजकानां द्वादशरात्रं सफुपानं ब्राह्मणतर्पणं च तां पुनर्भुवमित्थाचसते, मूयश्चैनामभिगच्छेत् ”

इति, तत्सञ्चिपार्थत्यन्तबालकविषयम् । प्रचेताः—

“ परिवित्तिः परिवेत्तुपर्याहितपर्याषात्रमेदिधिपूपतीनां प्राकृतं संवत्सरं ब्रह्मचर्यं ब्रह्महजतम् ” ।

वसिष्ठः—“ दिधिपूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेतोद्बहेत् ” ।

कथमित्यपेक्षित आह—“ता चैवोपपच्छेत ” इति । तां कनिष्ठाममेदिधिपूर्वसं-
ज्ञितां तत्पतिना दत्तामुपपच्छेत परिणयेदिति । अप्रेदिधिपूपतिः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेतान्यां परिणयेदित्यर्थः । अत्यन्ता-
समर्थस्याज्ञानादिनिमित्तेऽपराध एतत् ।

अथ भृतादध्ययनादेः प्रायश्चित्तम् । तत्र ब्रह्मसुबर्चलां पिबेदित्यनुवृत्तौ
विष्णुः—

+ इत आरभ्य कृच्छ्रमेव तद्विद्यन्त न विद्यते छ पुस्तके ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ भृतकाध्यापनं कृत्वा मृतकाध्यापितस्तथा ।

अनुयोगप्रदानेन श्रीन्पश्चान्नियतः पिबेत् ” ॥

अनुयोगो यथोर्थं धनार्थं वा सम्पगधीयानस्य न सम्पगधीय इत्याक्षेपः ।
तथा च स्मृत्यन्तरम्—

“ कृत्वाऽनुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरब्रवीत् ” इति ।

शास्तासपः—“ ब्रह्मविक्रयानुयोगनियोगेषु चतुर्विंशतिं ब्रह्मरूपाणि दद्यात् ” ।

ब्रह्मरूपं वेदपारायणम् । अस्यापि सामान्यमायश्चित्तैः शक्त्याद्यपेक्षो
विकल्पः । प्रसङ्गादन्यदपि कथ्यते । तत्र वसिष्ठः—

“ पतितचण्डालशवश्रवणे विरात्रं वाग्यता अन-

श्रन्त आसीरन् । सहस्रपरमं वा तदभ्यस्यन्तः

पूता भवन्तीति विज्ञायते ” ।

शवश्रवणं शवसंनिधावध्ययनम् । यावद्ब्रह्म पतितादिसंनिधावधीतं ताव-
त्सहस्रपरमं सहस्रसंख्या परमा यथा भवति तथाऽभ्यस्यन्तः पूयन्त इत्यर्थः ।

अथ महापातकतदसिद्धेः शकतत्समव्यतिरिक्तपरदारगमनप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते-
तत्र ब्रह्मः—“ वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं त्रिषवणमनुतिष्ठेत्,

सत्रियायां द्वे वर्षे, त्रीणि ब्राह्मण्यां, वैश्यावच्छूद्रायाम् ” ।

अत्र ब्रह्मचर्यं ब्रह्महत्याव्रतात्मकम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—

“ सवर्णायामन्यपूर्वाया सकृन्निपाते पादः पततीत्यप-

दिशनयेवमभ्यासे पादश्चतुर्थे सर्वम् ” इति ।

अत्र च ब्रह्महृतं प्रकृतम् । अतिदेशादेव त्रिषवणमाप्तौ पुनस्त्रिषवणवि-
धानमरण्यवासादिधर्मान्तरनिवृत्त्यर्थम् । त्रैवर्षिकं च भोत्रियब्राह्मणसंबन्धि-
पत्न्यभिगमने द्रष्टव्यम् । यदाह गौतमः—

“ द्वे परदारे, त्रीणि श्रोत्रियस्य, द्रव्यछाभे

चोत्सर्गो यथास्थान गमयेत् ” इति ।

तथा—“ दूषं द्रव्यमुत्सृष्टव्यम् । यदीयं तत्र गमयितव्यम् ।

एवंविधमेव सत्रिया सत्रियस्य गच्छतस्त्रीणि,

ब्राह्मणस्य द्वे, वैश्या वैश्यस्य त्रीणि, सत्रियस्य

द्वे, ब्राह्मणस्य त्वेकं कल्प्यम् ” ।

संवर्तः—“ मातृष्वसेर्या भगिनीं स्वस्त्रीयां पितुरेव च ।

मातुलस्य सुतां गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ” ॥

मतिपूर्वकाभ्यास एतत् । अमतिपूर्वके तु सकृद्द्रमने मनुः—

“ पैतृष्वसेर्या भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरासां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ” इति ॥

भगिनीशब्दः पैतृष्वसेर्यादिसमानाधिकरणः । यतोऽनन्तरमाह—

“ एतास्त्रिस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमात्र् ।

ज्ञातिव्येनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नघः ” इति ॥

ज्ञातित्वं सापिण्ड्यं तच्च पैतृष्वसेपीमभृतीनां यथा भवति तथोक्तं विवाहमकरणे ।

संवर्तः—“ मातुलानीं सनाभिं च स्नुषां मातुः सनाभिकीम् ।

एता गत्वा स्त्रियो मोहात्पराकेण विशुध्यति ” ॥

एतदमतिपूर्वकमत्यन्तगुणवतस्तद्रमने वीर्योत्सर्गात्माह्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । सनाभिर्भगिनी । विषयान्तरे तु गुरुतल्पव्रतं मनुराह—

“ गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्व्रतः सिक्रवा स्वयोनियु ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजामु च ” इति ॥

यमोऽपि—“ पितृष्वसा स्नुषा माता सखी मातृष्वसा सुता ।

मातुलानीसुता श्वश्रूर्गत्वा सद्यः पतेद्विजः ॥

एताश्चान्याश्च सततं नियतः परिवर्जयेत् ।

एतैरगम्यागमनैः सद्यः पतति वै द्विजः ॥

तथा स्कन्दति यो मोहाद्गुरुतल्पेन युज्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तनं कृत्वा प्राणत्यागेन शुध्यति ” ॥

[*गुरुतल्पानुवृत्तौ च शस्त्रलिखितौ—

“ मातुलानीमातृष्वस्यपितृष्वस्यस्नुषादुहितुग-

मेन । आचार्यभार्यादुहितरि च ” ।

गुरुतल्पानुवृत्तौ—] वसिष्ठः—“ आचार्यपुत्रशिष्यभार्याषु चैवं स्वयोनियु च ” ।

तथा—“ गुर्वी सखीं गुरुसखीं नवपात्रां पतितां

च गत्वा कृच्छ्राव्रतपादं चरेत् ” ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

कृच्छ्राब्दपादविधिरमतिपूर्वके हीनवर्णपुंश्रलीत्वादिदुष्टस्त्रीगमने द्रष्टव्यः ।
गुर्वी गुरुभार्या । नवपात्रा कुमारी ।

बौधायनः— “ मातृष्वसा पितृष्वसा भगिनी मागिनेयी स्नुषा मातुलानी
सखीत्यगम्याः । अगम्यागमने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रा-
यणमिति सर्वप्रायश्चित्तिः । अगम्यागमने महाव्रतवि-
धानेनाब्दं चारवासा वने प्राजापत्यं वा चरेत् । सर्व-
प्रायश्चित्तिरमतिपूर्वके सकृद्गमने, मतिपूर्वके तु सकृ-
द्गमने कृच्छ्राब्दं तस्मिन्नेव साम्याप्ते मरणान्तिकं
वचनान्तरविहितं महाव्रतं ब्रह्महत्याव्रतम् ” ।

संवर्तः— “ गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।
मातुलस्य सुतां चैव चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

गुरुरग्रौपचारिक उपाध्यायादिः । पितृष्वसा हीनवर्णा ।

तथा— “ पितृष्वभार्यागमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।
गुरुतरूपव्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते ” ॥

एतत्पितृष्वभ्रात्रोरुपनेतृत्वे सति द्रष्टव्यम् । “ यद्येते चोपनेतारः ” इति
स्मृत्यन्तरात् ।

वसिष्ठः— “ ब्राह्मणश्चेद्ब्राह्मणदारानभिप्रेक्षापूर्वकमभिगच्छेद्विवृत्तधर्म-
कर्मणः कृच्छ्रः । अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः ” ।

निवृत्तं धर्मकर्माग्निहोत्रं यस्मात्स निवृत्तधर्मकर्मा तस्य दारानित्यर्थः ।

संवर्तः— “ सखिभार्या समारुह्य श्वश्रूं वा श्यालिकां तथा ।
अहोरात्रोपितो मूत्वा तसकृच्छ्रं समाचरेत् ” ॥

अबुद्धिपूर्वकसकृद्गमन एतत् । श्यालिकां भार्याभगिनीम् ।

“ पितृभार्यां समारुह्य मातृवजं द्विनाश्रमः ।
भगिनीं मातुराज्ञां च स्वसारं चान्यमातृजाम् ॥
एतास्त्रिसः स्त्रियो गत्वा तसकृच्छ्रं समाचरेत् ।
कुमारीगमने चैव व्रतमेतद्विनिर्दिशेत् ” ॥

अबुद्धिपूर्वकं सकृद्गमन एतत् । पितृभार्यां मातृहीनवर्णां विदुना च ।
आज्ञा मत्यासना । स्वसारं चान्यमातृजां हीनवर्णां चेति द्रष्टव्यम् । आरु-
ह्येति वचनात् । वीर्योत्सर्गात्प्राह्निवृत्तावेतत् ।

। मुमन्तुः—“ समानार्पयोगमने कृष्माण्डैर्होमः । त्रिरात्रमुपवासश्च ” ।

बौधायनः—“ सवनस्यां समारुह्य भ्रातृजायां स्नुषामपि ।

अत्र सांतपनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ” इति ॥

[इदं] पूर्ववत्सवनस्यव्यतिरिक्तासु कामकारे द्रष्टव्यम् ।

तथा—“ पितृव्यभ्रातृमार्याश्च भगिनीं मातुरेव च ।

श्वश्रूमारुह्य धार्त्रीं च तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ” ॥

निरनुबन्धस्यैतत् ।

तथा—“ भ्रातुरेव कनिष्ठस्य भार्यां गत्वा तु कामतः ।

कुर्यात्सांतपनं कृच्छ्रं चान्द्रायणमपि वा ” ॥

दृषलीविषयमेतत् ।

तथा—“ गत्वा तु मातुः स्वस्रेर्यां पितृव्यतनयां तथा ।

तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तप्तमुतासु च ॥

गुरोर्द्विहितरं गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।

धार्गिनेर्यां द्विनो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ” ॥

। गुरुत्राऽऽचार्यः ।

हारीतः—“ चण्डालीं पुकतीं वयार्थीं स्नुषां तद्भगिनीं सखीम् ।

मातुः पितुः स्वसारं च निक्षिप्तं शरणागताम् ॥

मातुलानीं स्वसारं च सगोत्रामप्यनिच्छतीम् ।

शिष्यमार्थां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

सकृदमतिपूर्वके निरनुबन्धके क्रियायामनिर्वृत्त्यायामेतत् ।

ज्ञातातपः—“ कन्यादूषी प्राणापत्यं चरेत् ” ।

कन्यादूष्यङ्गुल्पादिना कन्यायोनिक्षतकारी ।

संवर्तः—“ शूद्रां तु घ्राक्षणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिदशैतत्प्रापमोक्ष(च)कः ” ॥

मतिपूर्वे तु गमने गोमूत्रयावकाहारो मासं तिष्ठेत् । अमतिपूर्वके तु मासार्धम् ।

“ शत्रियामप्यैश्वर्यां वा गच्छेद्यः काममोहितः ।

तस्य सांतपनं कृच्छ्रं श्वेतत्प्रापमोक्षनम् ॥

दिप्रामस्वजनां गत्वा प्राणापत्यं समाचरेत् ” ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

अस्वजनां मातृपितृपक्षासंबन्धाम् । एतच्चाश्रोत्रियभार्पापामगर्भपर्यन्ते सकृ-
दमने द्रष्टव्यम् ।

“ गौगमे तु नरः कुर्यात्कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ” ।

विष्णुः—“ ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमने सानुबन्धेऽनिच्छन्त्यां गोत्र-
प्रायश्चित्तम् । वैश्यागमने चान्द्रायणं शूद्रागमने
सातपनं गोत्रप्रायश्चित्तं तु प्रैमासिकम् ” ॥

यमः—“ ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा द्विजे दद्यान्मृगाजिनम् ।

क्षत्रियायां धनुर्दद्याद्वैश्यायामायसीं शिलाम् ॥

शूद्रां गतेन विप्रेण उदकुम्भः प्रदीयते ।

त्रिराश्रोपोषितः स्नात्वा दद्यात्संमार्जनीं तथा ” ॥

इदमत्यन्तानियतानां ब्राह्मण्यादीनां गमने ।

शङ्खः—“ तिर्यग्योनिषु गोवर्भं सचैलं स्नात्वीपविमारं दद्याद्गोम्यः ” ।

प्रायश्चित्तान्तरासमर्थविषयमेतत् ।

शङ्खः—“ गोप्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् ” ।

गोष्विति बहुवचनारसाभ्यासे गमन एतत् ।

हारीतः—“ अभिष्णुतानुपेत्य परदारानघोवर्णान्वेदमापः प्रवहतेत्य-
न्तर्जलेऽष्टशतं जप्त्वा तिलाढकं ब्राह्मणाय दद्यात् ” ।

अभिष्णुता विष्णुताः ।

आपस्तम्बः—“ दारव्यतिक्रमे स्त्रानिनं महिलेभ्यो परिधाय दारव्यति-
क्रमणे भिक्षाशिने भिक्षां देहीति सप्तागाराणि
चरेत्सा वृत्तिः पणमासान् ” ।

स्त्रिपास्तु भर्तृव्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावन्तं कालं सानुबन्धे
सति पूर्वैऽभ्यासे प्रायश्चित्तद्वयमिदम् । चतुर्विंशतितमतात्—

“ वृषल्यामभिजातस्त्रीणि वर्षाणि चतुर्थसमये नक्तं चरेत् ” ।

वृषल्यामभिजातो वृषल्यां जनितापत्यः । वृषली चात्र परिणीता शूद्रा ।

मनुः—“ चण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ” ॥

साम्ये च सति प्राणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । आह चोशना—

“ अन्त्यजेन तु संपर्के भोजने मैयुने कृते ।
 प्रविशोत्संप्रदीप्तेऽग्नौ मृत्युना स विशुध्यति ” इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्—

“ यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विनः ।
 तन्नैसभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ” ॥

तज्ज्ञानादेकरात्रिपरिमितेऽभ्यासे ततश्च ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीत्यनेकरा-
 त्रिपरिच्छिन्नाभ्यासविषयम् । वृषलयत्र चण्डाली । अस्मिन्नेव विषये गौत-
 मोऽप्याह—

“ अन्त्यावसायिनीगमने कृच्छ्राब्दः ” ।

यत्तु “ अमत्या द्वादशरात्रः ” इति तेनैवोक्तं तदनिवृत्ते क्रियाफले द्रष्ट-
 व्यम् । अज्ञानतः सकृन्निवृत्तौ तु वसिष्ठः—

“ द्वादशरात्रमन्मसो द्वादशरात्रमुपवसे-
 दशमेघावभृथं वा गच्छेत् । एतेनैव
 चण्डालीविवाहो व्याख्यातः ” ।

विष्णुः—“ चण्डालीगमने तत्साम्यमाप्नुयात् ।
 अज्ञानतश्चान्द्रायणं कुर्यात् ” ॥

पूर्वेण समानविषयम् । अत्रैव विषये संवर्त आह—

“ चण्डाली तु द्विजो गच्छेत्कथंचित्काममोहितः ।
 त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्येत्तु प्राणापत्यानुपूर्वकैः ॥
 पुण्यसौगमने श्रेष्ठः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव प्रकुर्यात्पापमोचनम् ” ॥

अकामतः कृच्छ्रः । कामतश्चान्द्रायणम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणानुवृत्तौ
 पापापनः—

“ एतेन चण्डालोऽप्यवापो व्याख्यातः ” ।

अबुद्धिपूर्वकाभ्यासविषयमेतत् ।

संवर्तः—“ नदीं शैलपिनीं चैव रजनीं वेणुनींविनीम् ।
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मापनींविनीम् ” ॥

अकामतोऽभ्यासविषयमेतत् ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ रजकद्र्याघशैलूपवेणुचर्मोपनीविनीम् ।
कामतस्तु यदा गच्छेत्कुर्याच्चाद्रायणद्वयम् ” ॥

अग्निः—“ नटनर्तकगान्धर्वगायनर्गान्धिकासूतमचूचुपमद्रवेनकुशी-
लधौन्ध्रमिडशककाम्भोर्भैतुकृत्वारवाङ्गीकलशैशोत्रगोत्रा-
दीनामभोग्यानामप्रतिग्राह्याणां भुक्त्वा प्रतिगृह्य च
स्त्रीगमने रहस्ये रहस्यं प्रकाशे प्रकाशं चरेत् ।
रहस्ये तप्तकृच्छ्रं तु चरोद्विप्रः समाहितः ।
प्रकाशे चैन्दवं कुर्यात्सकृद्भवा द्विजोत्तमः ॥
रहःपापे त्वविज्ञाते चरेत्सातपनं नरः ।
विज्ञाते तप्तकृच्छ्रं वा एष एव विधिः सदा ॥
गर्भं कृत्वाऽन्त्यजातानां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
षण्डाह्यां गर्भमारोप्य गुरुतरुव्रतं चरेत् ” ॥

अज्ञातविषयपेतत् ।

“ रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिग्वा(ह्ला)याः ससैते अन्त्यजाः स्मृताः ॥
एषां भुक्त्वा स्त्रियो गत्वा पीत्वाऽपः प्रतिगृह्य च ।
ज्ञानात्कृच्छ्रैर्धर्ममुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् ” ॥

संवत्सरात्मागत्यन्ताभ्यास एतत् ।

आपस्तम्बः—“ भ्लेच्छी नटी चर्मकर्त्री रजकी बुरुडी तपा ।
एतासां गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ” ॥

कामतोऽभ्यास एतत् ।

हारीतः—“ कैवर्ती ध्वजिनी चैव याश्चान्या अन्त्यसंभवाः ।
कामतस्तु वसन्विप्र एतानेव समाचोत् ॥
द्वौ मासौ भैक्षमद्येण द्वौ मासौ पवयावकैः ।
द्वौ मासौ पञ्चगव्येन षण्मासांश्चरितव्रतः ॥
एवं शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्तानुरोधतः ” ।

संवत्सरात्मागत्यन्ताभ्यास एतत् । ऊर्ध्वं तु मरणान्तिकम् ।

१ क. 'नगन्धिकामूतमयूपपस्र' । २ क. 'वान्द्रमिद्वश' । ३ क. 'अमुकृत्वारवा' । ४ क. 'शोद्गो' । ५ क. 'तिगृह्या' । ६ क. 'र्भ गत्वा' । ७ छ. 'च्छ्रान्दमु' ।

आपरस्तम्बः—“ चण्डालमेदश्वपचकपालव्रतचारिणाम् ।

अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकम्रतमाचरेत् ॥

कामतस्तु प्रसूतौ वा तत्समो नात्र संशयः ” ।

अकामतः प्रसवात्कामतो गमनात्साभ्यासात्तत्समः ।

“ कामतो योऽभिगच्छेत्तु ब्राह्मणीं शूद्रसंमताम् ॥

प्रायश्चित्तं कथं तस्य कृच्छ्रं वैवाधिकं स्मृतम् ” ।

भूयोभ्यासे गमने चैतत् ।

“ हीनवर्णगतां विप्रां ब्राह्मणो योऽभिगच्छति ।

स कुर्पातु विशुद्धपं कृच्छ्रं सप्तत्सरं द्विनः ” ॥

इदं कामतोऽभ्यासे ।

उच्यते—“ गमने तु व्रतं कुर्याद्गर्भे तद्विगुणं चरेत् ” ।

अथ स्त्रीणां व्यभिचारप्रायश्चित्तानि । तत्र मनुः—

“ विप्रवृष्टां स्त्रियं मर्ता निरुन्ध्यादेकवेशमनि ।

यत्पुंसः परदारेषु तथैनां चारयेद्व्रतम् ” ॥

अत्र च—“प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ” ।

[इति] परिभाषा नाऽऽदर्शनीया तस्याः स्त्रीपुरुषसाधारणव्रतोपदेशविषय-
त्वात् । अयं पुनरसाधारणातिदेशः । अत एवाऽऽह बृहस्पतिः—

“ यत्पुंसः परदारेषु समानेषु व्रतं चरेत् ।

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री तदशेषं समाचरेत् ” इति ॥

समानेषु सवर्णेषु । इच्छापूर्वकव्यभिचार एतत् । अनिच्छापूर्वके तु
स एवाऽऽह—

“ अनिच्छन्ती तु यो मर्ता गुप्तां तां धारयेद्बृहे ।

मलिनाङ्गीमघःशर्था पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥

कारयेन्निकृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समागताम् ” ।

सामर्थ्यापेक्षो विकल्पः । समेन सवर्णेनाऽऽगतां समागतामित्यर्थः ।

“ हीनवर्णोपमुक्ता या त्याज्या वाऽप्य(वध्या)पं वा भवेत् ” ।

बुद्धिपूर्वके तु गर्भपर्यन्ते सत्रियवैश्यगमने त्याज्या । एवं शूद्रगमने वध्या,
वधोऽत्र नासादिकर्तव्यम् ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

विष्णुः—“ सकृद्दृष्टा स्त्री यत्पुरुषस्य परदारं व्रतं तत्कुर्यात् ” ॥

मनुः—“ सा चेत्युनः प्रदुष्येत्तु सदशेनोपमञ्चितम् ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ” ॥

पष्पासानुवृत्ताबापस्तम्बः—

“ स्त्रियास्तु मर्त्यैर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावन्तं कालम् ” ।

कामतोऽलन्ताभ्यासविषयमेतत् ।

उशना—“ व्यभिचारिणीं भार्यां कुचैश्चवृत्तां निवृत्ता-

धिकारां चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा चारयेत् ” ।

मनुकृच्छ्रसहितचान्द्रायणासामर्थ्ये चान्द्रायणमात्रम् । बलात्कार [३]

उपभुक्ताविषयः प्राजापत्यः । तथा च संवर्तः—

“ बलात्प्रमथ्य मुक्ता चेद्दह्यमानेन चेतसा ।

प्राजापत्येन शुद्धिः स्यान्न तस्याः पावनं परम् ” ॥

अशासामर्थ्यं ऋष्यशृङ्ग आह—

“ बलेन कामिता नारी सवर्णेन कथंचन ।

प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्धिं समादिशेत् ” ॥

प्राकृतं ब्रह्मचर्यं वर्षं चरेदित्यधिकारे गौतमः—

“ स्त्री चापिचारिणी गुप्ता पिण्डं तु लभेत् ” ।

सा चेत्युनः मद्युष्येदित्यनेन मानवेन समानविषयमेतत् ।

संवर्तः—“ यदि वै ब्राह्मणी गच्छेत्क्षत्रियं वैश्यमेव वा ।

गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्घाच्च विशुध्यति ” ॥

वैश्यगमने मासात्क्षत्रियगमने मासार्धात् ।

“ ब्राह्मण्याः शूद्रसंपर्के कथंचित्समुपागते ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यात्तदस्याः पावनं परम् ” ॥

बलात्कारविषयमेतत् । बृहत्सचेताः—

“ विप्रा शूद्रेण संगम्य वसेत्तस्मान्प्रसूयते ।

प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ॥

चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रे च विप्राया वैश्यसंगमे ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव विप्रायाः क्षत्रसंगमे ॥

शूद्रं गत्वा क्षत्रिया तु कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।

चान्द्रायणं सकृच्छ्रं च चरेद्द्वैशयेन संगमे ॥

शूद्रं गाया चरेद्वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

आनुलोम्येन विहितं कृच्छ्रं पादावरोपितम् ॥

पादावरोपणं पादहासः । ततश्च क्षत्रियाया विप्रगमने कृच्छ्रः । वैश्यायाः
पादद्वयम् । शूद्रायाः पादः । वैश्यायाः क्षत्रियगमने कृच्छ्रः । एवं शूद्रायाः
क्षत्रियगमने वैश्यगमने च कल्प्यम् ।

“ चान्द्रायणं समातीये पौनःपुन्ये सकृच्छ्रकम् ।

अद्भुष्ठगमने कल्प्यं तथैवाज्ञानसंगमे ” ॥

पौनःपुन्यमभ्यासः । तत्र बुद्धिपूर्वके सकृच्छ्रम् । अद्भुष्टेनाभिचारिणीं
मत्यबुद्धिपूर्वके गमने कल्प्यं परिपदा प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

ऋष्यशृङ्गः—“ कामिता स्यादधान्यैर्यो सा कृच्छ्राञ्जं समाचरेत् ।

अन्तर्वत्नी च युवतिः कामिता बान्धवयोनिना ॥

प्रायश्चित्तं नैव कुर्यादावद्गर्भो न निःसृतः ।

न प्रचारं गृहे कुर्यात् चान्द्रादिप्रसाधनम् ॥

न शयीत समं मर्त्रा न वा मुञ्जीत बान्धवैः ।

प्रायश्चित्तं सृते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् ॥

हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ” ॥

वंसिष्ठः—“ शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दे(ह्नी)रणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् ।

ब्राह्मण्याश्च शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य

नग्नां खरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् । पूता भवतीति

विज्ञायते । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्देहोहितदूर्ध्वैष्ट-

यित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं

कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महा-

पथमनुसंवाजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्य-

श्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ

प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पि-

षाऽभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंवाजये-

त्पूता भवतीति विज्ञायते ” ।

एवं वैश्यो राजन्यां शूद्रश्च वैश्यराजन्ययोः । पूता भवति, प्रायश्चित्तयोग्या
भवतीत्यर्थः ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ मनसा भर्तुरभिचारे त्रिरात्रं यावत्कं क्षीरीदनं वा
मुञ्जानाऽपः शयीत । ऊर्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्नायाः
साविश्रयष्टशतेन शिरोभिर्जुहुयात्पूता भवतीति विज्ञा-
यते । वाक्संबन्धे चैतदेव मासं चरित्स्वोर्ध्वं मासा-
दप्सु निमग्नायाः साविश्रयष्टसहस्रेण शिरोभिर्जुहुयात् ।
पूता भवतीति विज्ञायते । व्यवाये तु संवत्सरं घृतपट्टं
धारयेत् । गोमयगर्भे कृशाप्रस्तरे वा मुञ्जानाऽपः
शयीत । ऊर्ध्वं संवत्सरादप्सु निमग्नायाः साविश्रय-
सहस्रेण शिरोभिर्जुहुयात्पूता भवतीति विज्ञायते ।
व्यवाये तीर्थगमने धर्मभ्यश्च निवर्तते । ”

धर्मभ्यो धर्माधिकारेभ्यः स्त्री निवर्तते, चकारात्प्रायश्चित्तादपि ।

संवर्तः—“ चण्डालं पुक्कसं म्लेच्छं श्रपाकं पतितं तथा ।

एतान्गत्वा स्त्रियः श्रेष्ठाः कुर्युश्चान्द्रायणत्रयम् ” ॥

श्रेष्ठा धर्मास्त्रियः ।

चतुर्विंशतिपताद्—“ कृच्छ्रायं ब्राह्मणो कुर्याद्विप्रस्य गमने सति ।

क्षत्रियस्य चरेत्कृच्छ्रं विशः सोतपनं स्मृतम् ॥

शूद्रस्य गमने चैव पराकं च समाचरेत् ।

अयं त्वेषु समासेषु पापेषूक्तं मनीषिभिः ” ॥

वीर्यक्षेपात्प्रायश्चित्तौ सत्यां शूद्रादिसंगतानां ब्राह्मण्यादीनां कृच्छ्रादी-
प्रायश्चित्तचतुष्टयादर्धं प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

तथा—“ विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्षत्रियस्य तथैन्दवम् ।

विशालदेव कर्तव्य पराकेण समन्वितम् ॥

शूद्रगर्भे भवेत्त्यागस्तत्र चण्डालदर्शनात् ” ।

वार्धुष्यलक्षणक्रिययोस्तु साधारणोपपातकप्रायश्चित्तान्येव, विशेषविहि-
तानामभावाद् ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

इदानीं स्त्रीधधे वैशेषिकं प्रायश्चित्तमाह—

दुर्वृत्ता ब्रह्मनृपविद्शूद्रयोपाः प्रमाप्य तु ॥

द्विं धनुर्वस्तमविं क्रमाद्दद्याद्विशुद्धये ॥ २६९ ॥

दुर्वृत्ताः स्वैरिणीर्ब्राह्मणादियोपितो हत्वा यथावर्णक्रमं हत्यादिकं ब्राह्म-
णाय दद्यात् । हतिश्रमादिमयं जलभाण्डम् । धनुः मसिद्धम् । वस्तशङ्गाः ।
हत्यादिदात्रा दक्षिणात्वेन सुवर्णमपि देयम् । तत्परिमाणं चानुबन्धाद्यपे-
क्षया कल्प्यम् । मनुरप्याह—

“ नीर्णकार्मुकवस्तावीः पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।

चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हेत्वाऽनवस्थिताः ” ॥

अनवस्थिता भर्तृर्यनवस्थिताः । भर्तृव्यभिचारिणीरिति यावत् ।

अङ्गिराः—“ कोशं कूपेऽथ विप्रे वा ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् ।

वधे धनुः सन्नियाया मत्तो वैश्यावधे स्मृतः ॥

शूद्राया आविकं वैव वेद्यां हत्वा जलं स्पृशेत् ” ।

अस्यार्थः—ब्राह्मण्या वधे कोशं चर्ममयं जलपात्रं कूपे परोपकारार्थं ब्राह्म-
णाय वा दद्यात् । वेद्यार्थां तु ब्राह्मणा(ण्या)दिकायां हतायां न किञ्चि-
दद्यात् । किंतु जलं स्पृशेत् ॥ २६९ ॥

अमदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्यान्नतं चरेत् ॥

मर्कषेण दुष्टा मदुष्टा[सा] न भवतीत्यमदुष्टा । ईपदुष्टेति यावत् । तां ब्राह्मणा-
दिस्त्रियं हत्वा शूद्रहत्यान्नतं पाण्मासिकं व्रतं कुर्यात् । दश भेदूर्वा दद्यात् ।
अदुष्टावधे च शातात्प आह—

“ पण्मासान्त्रीवाते प्राजापत्यं चरेत् । अमतिपूर्वके तु चान्द्रायणम् ” ।

व्यासः—“ अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यपचरेत् ।

कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टायां न किञ्चन ॥

पुण्याल्लोकानवाप्नोति शूद्रगां यस्तु पातयेत् ।

पतिघ्नीमथ गर्भघ्नीं ता हि संकरकारिकाः ” ॥

यत्तु माचेतसम्—

“ अनर्तुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं पण्मासान्वा,

सन्नियां हत्वा पण्मासान्मासत्रयं वा, वैश्यां हत्वा

मासत्रयं सार्वमासं वा, शूद्रां हत्वा सार्वमासं

द्वाविंशतिदिनानि वा ” ।

इति, तन्निर्गुणहन्तृविषयम् । अत्र च सर्वेषु विकल्पेषु पूर्ववत्कल्पः काम-
कारविषये । उत्तरस्तद्विपरीतविषयः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“अनात्रेयीं राजन्यार्हिंसायां, राजन्यां वैश्यर्हिंसायां -
वैश्यां शूद्रर्हिंसायां, शूद्रां संवत्सरम् ” ।

इति, तत्सहधर्मचारिणीविषयम् । अत्र च शूद्रां हत्वा संवत्सरमित्यस्य
भ्रूणहत्यामायश्चित्तमिति विशेषः । अत्रैव विषये हारीतोऽप्याह—

“पशुवर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं, त्रीणि वैश्ये,
सार्धं शूद्रे, सत्रियवद्ब्राह्मणेषु । वैश्यवत्सत्रि-
यायां, शूद्रवच्च वैश्यायां, शूद्रं हत्वा नव मासान्” इति ।

अङ्गिरास्तु विषयविशेषे प्रतातिरेकमाह—

“आहिताग्नेद्विजाड्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीन्नस्तथैव च ” ॥

उपपातकप्रायश्चित्तविषय[पिद]म् । स्त्रीवधविशेषे स एवाऽऽह—

“अनाहिताग्निपत्नीनां तथा विदूशूद्रयोपिताम् ।
शोषातकव्रतं कुर्याच्छूद्रायां चैव नित्यशः ” ॥

पैठीनसिः—“त्रिवर्षं स्थानासनाभ्यां नक्तमश्रीयाद्गो-

घातकः शुष्यति संवत्सरं प्राजापत्येन वा ” ॥

मासत्रिकं हिंसान्तरेऽपि प्रायश्चित्तमाह—

अस्थिमतां सहस्रं वा तथाऽनस्थिमतामनः ॥२७०॥

हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेदित्यनुवर्तते । अस्थिमतां सहस्रमनस्थिमतामनः
शकटं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् । अनथात्र परिणामत्वेन विवक्षितम् । तेन
शकटपरिपूर्तिपरिमितानां वध एतत् । उक्तपरिमाणान्तिरिक्तवधे प्रायश्चित्ता-
तिरेकः कल्प्यः । अल्पवधे तु बक्ष्यति । यत्तु मनुनोक्तम्—

“किमिकोटवयोहत्या मयानुगतभोजनम् ।

कलैधःकुसुमस्तेषमधैर्यं च मलावहम् ॥

मलिनीकरैर्गोषेषु ततः स्थाधावकरूपहम् ” ॥

तदुक्तपरिमाणोपेक्षया न्यूनपरिमाणेषु किमिषभृतिष्वनस्थिकेषु द्रष्टव्यम् ।
अस्थिमन्तश्च विशेषविहितप्रायश्चित्तरहिता अत्र ग्राह्याः । शूद्रहत्याव्रतं च
पाण्मासिकं ब्रह्महव्रतम् । दशधेनुदानं वा । अनस्थिकानां च केषांचित्स-
हस्रसंख्याकानां वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमाह यमः—

११३०. अपराकाराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [३ तृतीयः—
(प्रावृत्तप्रकरणम् ५)

“अत ऊर्ध्वं क्रिमिकोटपतङ्गपिपीलिकभ्रमरदंशमशकमक्षि-
काणां सहस्रं हत्वा शूद्रवधः । कोकिलशुककपोतकपिज-
लकुक्कुटिष्टिमखनूरखञ्जरीटादीनां पुरुषमारवधे शूद्रवधः” ।

वैश्वदित्यनुष्टौ गौतमः—

“अस्थिमतां सहस्रं हत्वाऽनस्थिमतामननुद्दारे च” ।

सप्रत्ययसानुबन्धविषयमेतत् ।

वसिष्ठः—“अनस्थिमतां च सत्त्वानां गोत्रं राशिं, हत्वा
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् । किञ्चिदद्यात्” ।

[*अस्थिमतां चैकैकम् ॥ २७० ॥]

अस्थिमतामेकैकस्य वधे किञ्चिदेयमिति वक्ष्यति, तस्यापवादमाह—

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतत्रिणः ॥

हत्वा ऽयहं पिवेत्क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥२७१॥

मार्जारादीनामन्यतमवधे त्रिरात्रं क्षीरं पिवेत् । वक्ष्यमाणं पादकृच्छ्रं वा
चरेत् । पतत्रिणोऽत्र काकोलकादय एव वक्ष्यमाणमनुवाक्यवशात् । अमति-
पूर्वके सकृद्धनन एतत् । यत्तु विष्णुक्तम्—

“श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् । हत्वा मार्जार-
नकुलमण्डूकडुण्डुभाजगराणामन्यतममुपोपितः कृत्स्नं
भोजयित्वा लोहदण्डं च दक्षिणां दद्यात् ।
गोधो लूककाकचापवधे त्रिरात्रमुपवसेत्”

इति, तत्त्रयत्पापराधनिर्धनपुरुषविषयम् ।

यत्तु मानवम्—

“मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकाश्च शूद्रहत्यात्रतं चरेत्”

इति, तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् ।

यमः—“अनकुलसर्पमार्जारमण्डूकविम्बककिकीदिवि-
कगोधागृध्रोलूकवायसमयूरग्रामचरकेकरसृ-
गालमूषकान्हस्वैकैकस्य वधे शूद्रवधः” ।

* एताच्चिह्नान्तर्गतं न विद्यते छ पुस्तके ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पैठीनसिः—“ काकोलूककृकलासकङ्कवृकखरशृगालशशवर्हिण-
मृषकचक्रवाकहंसप्रवेणीनकुलमण्डूकविडालध्वष
एतेषामेकैकस्मिन्शूद्रवद्विहितः कल्पः ” ।

उभयमप्येतन्मानवेन समानविषयम् । यत्तु वासिष्ठम्—

“ श्रमार्जारमण्डूकनकुलसर्पदहरमूपकान्हेत्वा कृच्छ्रं
द्वादशरात्रं चरेत् । किञ्चिच्च दद्यात् ”

इति, तदमतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । दहरः क्षुद्रः । यत्तु मार्जारवध एव
मनुनोक्तम्—

“ पयः पिबेत्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो ब्रजेत् ।
उपस्पृशेत्स्नवन्त्यां वा सूक्तं वाऽध्वैवतं जपेत् ”

इति, तद्याज्ञवल्कीयेन समानविषयम् । त्रिरात्रमिति [सर्वत्र] संबध्यते ।

लघुविष्णुः—“ मार्जारसर्पनकुलशृगालमृगेषु च ।

प्रमादाद्धनने कार्यः कृच्छ्रपादो विशुद्धये ” ॥

कश्यपः—“ श्वविडालनात्यन्तस्त्वावरे गर्दभेष्ट्राश्वस्त्रीवधे प्रायश्चित्तं ब्राह्म-
णेभ्यो निवेद्य षड्रात्रोपोषितश्चीर्णान्ते तिलान्दद्यात् ” ।

हारीतः—“ मर्कटश्रमासमार्जारनालपादवर्हिणामेकतम-
वधे गा ब्राह्मणाय दद्यात् ” ।

आङ्गिराः—“ काके मासे च शृभ्रे च टिष्टिभे खञ्जरीटके ।

यथा गवि तथा हत्यां मगवान्मनुरब्रवीत् ” ॥

मतिपूर्वकाभ्यास एतत् ।

लघुविष्णुः—“ हयच्छागाविकोट्टेषु गर्दभेषु च मारणात् ।

प्राजापत्यार्धमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते ” ॥

सकृदमतिपूर्वके हनन एतत् ॥ २७१ ॥

गजे नीलवृषाः पञ्च शुक्रे वत्सो द्विहायनः ॥

स्वराजमेपेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २७२ ॥

गजं हत्वा नीलवर्णा वृषाः शौण्डाः पञ्च ब्राह्मणेभ्यो देयाः, शुक्रे
पक्षिविशेषे हते द्विवर्षो वत्सो देयः । गर्दभच्छागमेपाणामन्यतमवधे
वृषोऽनृद्धान्देयः । क्रौञ्चवधे तु त्रिवर्षो वृषः । अनृद्धान्शकटस्य बोदा
मीः ॥ २७२ ॥

हंसश्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिनः ॥

भासं च हत्वा दद्याद्भ्रामक्रव्यादे तु वत्सिकाम् ॥२७३॥

हंसादीन्हत्वा गां विधाय दद्यात् । क्रव्यमपकं मांसं तद्योऽति स
क्रव्याद्याघ्नशृगालादिः । जलस्थलशब्दाभ्यां तच्चारिणः पक्षिणो लक्ष्यन्ते ।
शिखण्डी मयूरः ।

मनुः—“ हत्वा हंसं बलाकां च बकं बर्हिणमेव च ।
वानरं श्येनमासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥
क्रव्योदस्तु मृगान्हत्वा घेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
अक्रव्यादो वत्सतरीमुष्टं हत्वा तु कुष्णलाम् ” ॥

चतुर्विंशतिमतात्—

“ सिंहव्याघ्रशृकादींश्च दुष्टान्हत्वा च वंष्ट्रिणः ।
हत्वा सरीसृपादींश्च दिनमेकमभोजनम् ॥
मत्स्यं च कृकि(क)श्रासं च हत्वा मण्डूकमेव च ।
उपोष्य सप्तरात्रं च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
हंसं बकं बलाकां च शारिकां शुकतित्तिरम् ।
सारसं चापर्भासादि हत्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
कपोतषककाकानां शृभ्राणां हनने द्विजः ।
सर्वेषां पक्षिणां चैव दिनमेकमभोजनम् ” ॥ २७३ ॥

उरगेष्वायसो दण्डः पण्डके त्रपुसीसकम् ॥

कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुज्जा हयंऽशुकम् ॥२७४॥

उरगेषु सरीसृपेषु हतेष्वायसो लोहमयः खननसमर्थो दण्डो देयः ।
पण्डके नपुंसके त्रपु सीसकं च मापपरिमाणं देयम् । कोले वराहे घृतपूर्णो
घटो देयः । उष्ट्रके तु गुज्जापरिमाणं सुवर्णं देयम् । हये बन्धूकवत्सम् ।

मनुः—“ अर्धो कार्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पलाळमारकं शण्डे मापकं चैव सीसकम् ” ॥

पलाळमधृतधान्यं तृणम् ॥ २७४ ॥

तित्तिरौ च तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ॥

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २७५ ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

तिचिरौ पक्षिविशेषे हते तिलद्रोणं दद्यात् ।

“अष्टमुष्टि मवेत्किंचित्किंचित्त्वारि पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥

चतुराढको मवेद्द्रोणः सारी द्रोणास्तु षोडश ” ।

कथितं द्रोणस्य लक्षणमिति । यस्तु निर्धनत्वेन गजादिवधशुद्ध्यर्थं दानं न शक्नुवात्कर्तुं स गजादिवधपापक्षयार्थं प्रतिनिमित्तं कृच्छ्रं कुर्यात् । कृच्छ्रसंज्ञ-
क(शब्द)श्च प्राजापत्यसंज्ञके तपोविशेषे ऋढः । तत्र गजादीनामधिकदानसाध्यो
वधपापक्षय इति प्राजापत्याभ्यासः कल्प्यः । न त्वेक एव प्राजापत्यः ।
विपमसमीकरणापत्तेः । अथ वा कृच्छ्रशब्दस्तपोमात्रे वर्तते, तच्च निमित्तस्य
गुरुलघुभावानुसारेण गुरु लघु वा कल्पनीयम् । अत एव चतुर्विंशतिपते—

“ हस्तिनं तुरगं खड्गं महिषोष्ट्रं मृगम् ।

रोह्यं च स(श)म्बरं हत्वा चरेत्सातपनं द्विजः ” ॥

संवर्तः—“ हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोष्ट्रं कर्षिं तथा ।

एषु सर्वेषु कुर्वीत सतरात्रमभोजनम् ॥

व्याघ्रं श्वानं खरं सिंहं रोह्यं सूकरमेव च ।

एतान्हत्वा द्विजः कुर्याद्ब्राह्मणानां च भोजनम् ॥

सर्वासामेव जातीनां मृगाणां वनचारिणाम् ।

अहोरात्रोपि तस्मिन्नेष्टव्यं नै जातवेदसम् ॥

हत्वा हंसं बलाकां च श्वाविकारण्डवर्हिणः ।

घानरं श्येनभासौ च हत्वा तिष्ठेज्यहं द्विजः ॥

टिट्ठिमं जालपादं च महुं कुक्कुटमेव च ।

एतान्हत्वा द्विजः कुर्यात्सतरात्रमभोजनम् ” ॥

जाबालः—“ हस्तिनं तुरगं हत्वा हिरण्यं गां तथैव च ।

महासातपनं कुर्याद्भोक्तव्यं नृते तथा ” ॥

हिरण्यं गां चेति दद्यादिति श्लेषः ।

पराशरः—“ क्रीड्यसारसहंसानां वक्रकुक्कुटयोस्तथा ।

मयूरभेषयोर्घाते एकमक्तेन शुध्यति ॥

महूनां टिट्ठिमानां च शुकपारावतस्य च ।

आटीव(व)कस्य घाते तु शुध्येद्वै नक्तभोजनात् ॥

चापकाककपोतानां शारीतिचिरिघातकः ।

अन्तर्जल उभे संध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥

गृध्रश्येनविहंगानामुलूकानां च घातने ।

अपक्वाशी दिर्न तिष्ठेद्विकाले मारुताशनः ” ॥

द्विकालः सायंकालभोजनकालः ।

हारीतः—“ वानिरासभवधे कृच्छ्र चान्द्रायणं चरेत् । वृषा पशु-
वधे प्राजापत्यं त्रिरात्रोपोषितः । मर्कटमार्जारजालपा-
दवर्हिणानामेकतमवधे ब्राह्मणाय गा दद्यात् ” ।

विष्णुः—“ अनुक्तमृगवधे त्रिरात्रमुपवसेत् ” ।

शङ्खः—“ पशून्हत्वा तथा ग्राम्यान्मासं कुर्याद्विचक्षणः ।
अदत्तानां तथा दाने तदर्धं तु विधीयते ॥
हत्वा द्विजस्तथा सर्पं जलेशयविलेशयम् ” ।

मासं कुर्याद्ब्राह्मणो व्रतमित्यन्वयः ॥ २७५ ॥

अपि च—

किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके ॥

वृक्षगुल्मलतानां च छेदने जप्यमृक्शतम्+ ॥२७६॥

अनुक्तनिष्कृतिकस्य सास्थिकस्य वधे किञ्चित्कार्यापणादि देयम् । निर-
स्थिकवधे तु प्राणायामः कार्यः । अत्र सुमन्तुः—

“ यूकामप(श)कमक्षिकामत्कुणपूतिकीटमातृवाहकजलौकगण्डू-
पदादीनामन्येषा वाऽनस्थिमतां वधे प्राणायामः ।

अस्थिमतां वधे षणो देयः । वृक्षादीनां छेदनं षट्त्वं शतं जप्यम्” ।

गुल्माः कुब्जादयः । लता अतिमुक्तकादयः । अत्र मनुः—

“ फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ।

गुल्मवल्लीलताना च पुष्पिताना च वारुधाम् ” ॥

पुष्पितानामिति गुल्मादिभिः संबध्यते । अपरिगृहीतेषु वृक्षादिष्वेतत् ।

“ तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अष्टपृष्ठा परिगृहीता(हंस्तु) हस्तच्छेदनमर्हति ”

* इत. परं मिताक्षराया “ फलपुष्पाप्रसक्तत्वघाते पृताशनम् ” इत्यर्थं दृश्यते । + इत
लतां “ स्यादोषधिश्याच्छेदे क्षीराशी योतुगो दिनम् ” इति पाठो टि. पुस्तके । एतदर्थं तव्याख्या
च क. छ पुस्तकयोर्न विद्यते ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

इति दण्डाधिक्यदर्शनात् । परिग्रहीते प्रायश्चित्तातिरेकः कल्प्यते । कर्षणाद्बृक्षच्छेदने न दोषः । यथाऽऽह वसिष्ठः—

“ पुष्पफलोपगान्पादपान्न हिंस्यात् । कर्षणकारणार्थं चोपहन्यात् ” इति ।

यमः—“ वृक्षलतागुरुमृतृणच्छेदने वृद्धकृच्छूकः फलवतां प्राणापत्यम् ” ।

“ नीलीवस्त्रं परिधाय भुक्त्वा स्नानार्ह एव च ।

त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छिञ्चत्वा वृक्षं फलप्रदम् ” ॥

गुल्मलतास्तथा(ः) ।

शङ्खः—“ क्षत्रियस्तु रणे नष्टः प्रौढः प्राणपरायणः ।

संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छिञ्चत्वा वृक्षं फलप्रदम् ” ॥

नष्टः पलायितः । व्रतमत्र गोमूत्रयावकं, शङ्खोक्तत्वात् । छिञ्चत्वा वृक्षमिति सातिशयोपभोगवृक्षच्छेदनविषयम् ॥ २७६ ॥

पुंश्वलीवानरखरैर्दष्टश्रोत्रादिवायसैः ॥

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥२७७॥

पुंश्वल्यादिभिर्दष्टः स्नात्वा जल एव स्थित्वा प्राणायामं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति । घृतमाशस्त्वादारान्तरनिवर्तकः । तपस्त्वात् । आदिग्रहणात्सृगालादयो गृह्यन्ते । यथाऽऽह मनुः—

“ श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राभ्यैः कन्याद्भिरेव च ।

नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ” ॥

अत्र सुमन्तुः—“ श्वसृगालमृगमहिषानाविकखरकरमनकुलमार्जारमूपकप्ल-

वकपुरुपदटानामापोहिष्ठीयाभिः स्नानं प्राणायामत्रयं च ” ।

एतच्चोपवासासमर्थविषयम् ।

अङ्गिराः—“ नद्यानारी शुना दष्टरूपहं +सार्धं पिबेत्पयः ।

गृहस्थश्चेद्विरात्रं च एकाहं ह्यग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तद्देव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतन्निगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् ” ॥

वसिष्ठः—“ ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ॥

+ सायमिति पाठो भिताक्षरायाम् ।

शिरसि दष्टस्यैतत् ।

पराशरः—“ ब्राह्मणो तु शुना दष्टं जम्बुकेन वृकेण वा ।
उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ” ॥

जम्बुकः सृगालः । तस्यां सन्नतायां स एवाऽऽह—

“ त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुना दष्टा तु सन्नता ।
सघृतं यावकं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ” ॥

पुलस्त्यः—“ रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

प्राणायामासमर्थं मत्याह मरीचिः—

“ तरक्षेण यदा दष्टः खरोष्ट्रनखानैः ।
*अग्नीन्दृष्ट्वा हूयमानान्सद्य एव शुचिर्भवेत् ” ॥

सरसो व्याघ्रविशेषः । एवं च दिवादष्टस्याऽऽ सायंकालादभोजनम् ।
प्रातर्होमकालं यावद्रात्रिदष्टस्येति गम्यते ।

शङ्खः—“ त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्पुंश्चलीवशनस्ततः ” ॥

पुलस्त्यः—“ व्रतस्थं तु शुना दष्टं त्रिरात्रमुपवासयेत् ।
सघृतं यावकं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥
अव्रतः सन्नतो वाऽपि शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।
गवां शृङ्गोदकलातो महानद्याश्च संगमे ॥
समुद्रस्पर्शान्नाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ।
ब्राह्मणै रहिते ग्रामे शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ॥
वृषं प्रदक्षिणीकृत्य प्राणायामेन शुध्यति ।
श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैर्गोवायसैस्तथा ॥
प्रवाहेभ्यो महानद्याः प्राणायामशतं भवेत् ।
घृतं प्राश्य विशुध्येत्तु त्रिरात्रोपोषणेन वा ॥
सुवर्णरजताभ्या वा गवां शृङ्गोदकेन वा ।
नवैर्वा कलशैः ख्वात्वा चतुर्भिस्तु विशुध्यति ॥
ब्राह्मणो तु शुना दष्टा सोमे दष्टिं निपातयेत् ।
वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ॥
शतपर्यायमौवर्त्यं गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात् ।
हिरण्योदकमिश्रं वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

शाङ्गः—“ नीलीकाष्ठक्षतो विप्रः शुना दष्टस्तथैव च ।
त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्पुंश्चलीदशनक्षतः ” ॥

ययः—“ सगालशूकरखरैर्दष्टः श्वनरकुञ्जरैः ।
एतैस्तु ब्राह्मणो दष्टखिरहः समुष्टशेत् ॥
हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान्पद्य सप्त वा ” ।

ब्रह्मचार्यधिकारे हारीतः—

“ शुना दष्टहृषहमेकाहारः समुद्रगां नदीं गत्वा
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य ततः शुचिः ।
एवमेव गोमायुमार्जारसर्पनकुलमूषकैर्दृष्टानाम् ” ।

देवलः—“ ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो गायत्र्यष्टसहस्रामिमञ्चितं
कृत्वा तीर्थोदकेन नवमिश्चतुर्भिर्वा कलशैः स्नातः
शुध्यति । नदीसंगमे वा बालकस्याज्ञस्थाशक्तस्य
वा तत्र पिताऽस्यानुध्यायन्मनसा सर्वका-
र्याणि कुर्वीत, पितुरभावे सत्याचार्यः ” ।

अभिमञ्चितं कृत्वा, दंशस्थानमिति शेषः । अनुध्यायन्दोषनिर्घातं
चिन्तयन् ।

पैठीनसिः—“ शुना दष्टस्य त्रिरात्रोपवासः । विप्रगृहे वासश्च ” ॥

भानुः—“ विप्रस्य चैद्धणद्वारे पूयशोणितसंभवे ।
किमिरुत्पद्यते सोम्य निष्कृतिं वच्मि तस्य तु ॥
गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् ।
दधिसीरघृतं पीत्वा किमिदष्टो विदुष्यति ॥
अथो नाम्यां तु दष्टस्य आ पादाद्विनतात्मन ।
एतद्विनिर्दिशेत्प्रायः प्रायश्चित्तं खगाधिय ॥
नामिकृष्टान्तरे वीर यदा चोत्पद्यते किमिः ।
षड्वात्रं तु तदा प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ॥
यदा दशन्ति शिरसि किमथो विनतात्मन ।
कृच्छ्रं तदाऽऽचरेत्प्राज्ञः शुद्धये विनतात्मन ” ॥

पराशरः—“ गोमूत्रं गोपयं शीरं दधि सर्पिः कृशोकदम् ।
ज्यहं स्नात्वा च पीत्वा च किमिदष्टो विदुष्यति ” ॥

स्नात्वा पीत्वा शुत्वा चेति केचित्पठन्ति ।

“ किमिभिर्घणमूतऽङ्गे मक्षिकाभिस्तु घातिते ।
कृच्छ्राघं संप्रकुर्वीत शक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ” ।

अङ्गिराः—“ किमिघ्रणदर्शने सांतपनम् । वृषभो दक्षिणा ।
शूद्राणां चोपवासेन शुद्धिर्दानेन चैव हि ।
मां प्रदद्याद्दृष्यं कैकं तथा विघ्नेषु दक्षिणाम् ॥ २७७ ॥

फलपुष्पान्नरसजसत्त्वघाते घृताशनः ॥

स्यादोषधिवृथाछेदे क्षीराशी गोनुगं(गो) दिनम् ॥ २७८

यानि फलेषूद्गुम्बरमष्टतिषु, पुष्पेषु मधुकादिषु, अन्ने चोदनादौ जायन्ते सत्वानि तेषां घाते बधे दिनमेकं घृताशनः स्यात् । घृताशनं चैतद्भोजनकार्यं तपस्त्वात् । तद्यौषधीनां ग्राम्यारण्यानां वृथा शास्त्रीयप्रयोजनपन्तरेण छेदने दिनमेकं गवामनुगतः पयोव्रतः स्यात् ।

मनुः—“ अन्नाद्यनानां सत्वानां रसजानां च सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानां च घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ॥

घात इत्यनुवर्तते ।

तथा—“ कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथारम्भेऽनुगच्छेद्दां दिनमेकं पयोव्रतः ” ॥

वृथारम्भो निष्प्रयोजनं छेदनम् ॥ २७८ ॥

किं च—

यन्मेऽद्य रेत एताभ्यां स्कन्नं रेतोऽनुमन्त्रयेत् ॥

स्तनान्तरं भ्रुवोर्वाऽपि तथाऽ(तेना)नामिकया स्पृशेत् २७९

स्त्रीसंभोगमन्तरेण स्कन्नं रेतो यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां मन्त्राभ्यामनुमन्त्रयेत् । ततोऽनामिकयोपकनिष्ठिकया तेन रेतसा स्तनयोर्भ्रुवोर्वाऽन्तरं स्पृशेत् । ततः शौचार्थं स्नानादि कुर्यात् । विहितस्त्राद्वा नाशुचित्वमस्तीति कल्प्यम् । एतद्बृहस्थविषयम् । अन्याश्रमिणां प्रायश्चित्तान्तरविधानात् । कामतस्तु रेतस्कन्दने यम आह—

“ गृहस्थः कामतः कुर्याद्व्रतसः स्कन्दनं भुवि ।

सहस्रं तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ” इति ॥ २७९ ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

किं च—

मयि तेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुनि वै जपेत् ॥

सावित्रीमशुचौ दृष्टे चांपले वाऽनृतेऽपि च ॥ २८० ॥

आत्मीयां छायां प्रतिबिम्बमम्बुनि जले दृष्ट्वा “ मयि तेजः ” इत्यादिकं मन्त्रं वाजसनेये प्रसिद्धं जपेत् । अशुचौ तु मूत्रपरीपादौ दृष्टे पाणिपादादि-
चापलेऽनृतभापणे वा कृते, सावित्रीं सवितृदै(दे)वत्यां प्रसिद्धामृचं जपेत् ।
मनुरसत्यवचने सत्याचमनमाह—

“ सुप्त्वा पुक्त्वा च क्षुत्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्वेप्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन् ” इति ॥

एतद्वायत्रीजपेन समुच्चीयते कार्यभेदात् । आचमनस्य हि शुचित्वं कार्यं
गायत्रीजपस्य च पापक्षयः । यत्तु सर्वतोक्तम्—

“ क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानां च संभापे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ” ॥

इति, तदसामर्थ्याज्जलाभावाद्वाऽऽचमनासंभवे सति द्रष्टव्यम् । एवं
तावत्स्त्रीशूद्रविद्वंसत्रलक्षणेपूपपातकविशेषेषु प्रायश्चित्ता[नि] उक्ताः(क्तानि) । तत्र
प्रसङ्गाद्विध्वन्तरेष्वपि तदन्तरम् । वृक्षादिच्छेदनेऽपि तत्प्रसङ्गात्प्रायश्चित्ता-
न्तराण्युक्तानि निन्दितौद्योपजीवनलक्षण उपपातके सामान्योपदिष्टमेव
प्रायश्चित्तमनास्तिके तु यद्यपि प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तथाऽपि शास्त्रान्तरोक्तः
संप्रदर्श्यते । तत्र वासिष्ठः—

“ नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिकयात् ।

तथा नास्तिक्यवृत्तेस्त्वतिकृच्छ्रः ” ।

नास्तिक्वेन वृत्तिर्जीवनं यस्य स नास्तिक्ववृत्तिः ।

“ कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याशंसिलेते पञ्च सव-

त्सर द्वाक्षणगृहे भैक्षं चरेयुः ” इति ।

पञ्च नास्तिकादयः संवत्सरं यावद्विप्रगृहे भैक्षं चरेयुरित्यर्थः । नास्तिको
नास्तिक्यवृत्तिरित्यनुवृत्तौ हारीतः—

“ पञ्चतपोभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः ।

ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु ” इति ।

अनुव्रथात्मकं संवत्सराभिप्रायेणैतत्संवत्सरिकमेव व्रतम् ॥ २८० ॥

संपतिं व्रतलोपाख्यावकीर्णितानिरूपणपूर्वकं सत्प्रायश्चित्तमाह—

अवकीर्णा भवेद्भ्रत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ॥

गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति ॥ २८१ ॥

ब्रह्मचारी नैष्ठिक इतरो वा योषितं स्त्रियं गत्वाऽवकीर्णसंज्ञो भवति । सप्त च गत्वेति क्त्वाप्रत्ययात्क्रियानिवृत्तावेव सत्यामवकीर्णीति गमयति । सोऽवकीर्णा नैर्ऋतदेवताकं गर्दभं पशुमालभ्य शुध्यति पापान्मुच्यते । गर्दभेन मृत्युमिष्टा शुध्यतीत्यर्थः । पशुशब्दप्रयोगो घृहोक्तपशुकल्पमाप्त्यर्थः । अत्र च मनुः—

“ अवकीर्णा तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन नैर्ऋतं यजते निशि ॥
हृत्वाऽग्नौ विधिबद्धोमानन्ततश्च समित्यूचा ।
पातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सार्पिणाऽऽहुतीः ॥
कामतो रेतसः सेकं व्रतस्यस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याऽऽहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ” ॥

अत्र गर्दभस्य काणत्वं विशेष उक्तः । तथा पाकयज्ञविधानारूपा(रूप)-
घृहोक्तेतिकर्तव्यताप्रयोगः प्रथानाहुतयश्च । पूर्वं वाताय स्वाहेत्यादिभिश्चतुर्भिर्म-
न्त्रैराज्यहोमः । रात्रिश्च कालः स चामावास्यायाम् । उक्तं हि तैत्तिरीयके—

“ यो ब्रह्मचार्यवकिरेदमावास्यायां राजावग्निं प्रणोयोपसमाधाय ” इत्यादि ।

कामतो रेतसः सेकं योषितीति व्याख्येयम् । याज्ञवल्क्यवचनात् । सर्वं
चैतत्कर्मारण्यचतुष्पथे लौकिके चाग्नौ कार्यम् । यदाह वसिष्ठः—

“ ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेधादरण्ये चतुष्पथे लौकिकाग्नौ
रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालमेत, नैर्ऋतं वा चरुं निर्व-
पेत्तस्य जुहुयात् । कामाय स्वाहा, कामकामाय
स्वाहा, निर्ऋत्यै स्वाहा, रसोदेवताभ्यः स्वाहा ” इति ।

पशोरभावे चरुः कार्यः । तस्य चरोरेकदेशं कामाय स्वाहेत्यादिभिश्चतुर्भि-
र्मन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयात् । तदेवातिदिशति—

“ एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने व्रतान्तरेषु वाऽऽ समाप्तनात् ” इति ।

एतदेवेत्येवकारो होमेन समुचीयमानस्य सांवत्सरिकस्य निवारणार्थः ।
ततश्च योषिति रेतोऽवकिरतो ब्रह्मचारिणः सांवत्सरिकं तपोऽपि प्रायश्चित्तं
भवति । तदाह मनुः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दमाग्निम् ।
सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयेन्नैककालिकम् ।
उपसृशंस्त्रिवणमन्वेदेन स विगुध्यति ” ॥

स्वप्ने तु रेतःसेकृन्मनुरेवाऽऽह—

“ स्वप्ने सिकत्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्पृचं जपेत् ” ॥

यमः—“ प्रकीर्य रेतः स्वप्ने तु ब्रह्मचार्यप्यकामतः ।
स्नात्वाऽर्कमीक्ष्य प्रयतो गायत्र्यष्टशतं जपेत् ” ॥

तथा—“ ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्त्रियं कामप्रपीडितः ।
प्राज्ञापत्यं चरेत्कृच्छ्रमन्वेदेकं सुयञ्जितः ” ॥

भूयोभ्यासविषयपेतत् ।

व्यासः—“ ब्रह्मचारी तु यः स्कन्देत्कामतः शुक्रमाम्मनः ।
अवकीर्णिवतं कुर्यात्स्नात्वा शुच्येदकामतः ” ॥

गौतमः—“ रेत स्कन्दने मये रोगे स्वप्नेऽग्नीर्धनमैक्ष-
चरणानि सप्तरात्रमकृत्वाऽऽज्यहोमः
समिधो वा रेतस्यैर्त्वी(स्पाम्याम् ”)

भवदमीक(पुनर्मायैतु पुनर्मन) इति द्वे ऋचौ रेतस्ये ॥ २८१ ॥

मसङ्गाद्ब्रह्मचारिणं प्रति प्रायश्चित्तान्तरमाह—

भैक्षामिकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ॥

कामावकीर्ण इत्याभ्यां हुत्वा चाऽऽज्याहुतिद्वयम् ॥ २८२ ॥

उपस्थानद्वयं कुर्यात्समासिञ्चत्वनेन तु ॥

अनातुरो व्याधिरहितो ब्रह्मचारी सप्ताहोरात्राणि यावद्यदि भैक्षादन्यद-
भ्राति, अमिकार्यं वा न करोति, तदा कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामाय
स्वाहा, कामावपन्नोऽस्म्यवपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहेत्येताभ्यां मन्त्राभ्या-
माहुतिद्वयं हुत्वा सं मा सिञ्चन्तु मरुत इत्यनेनाग्निमुपतिष्ठेत् । एतच्च गुरुगुह्यादि-
कार्यान्तरव्यग्रत्वे सति द्रष्टव्यम् । तदभावे तु मनुराह—

१ क. 'न्यने भि' । २ क. 'त्यत्वं भि' । ३ क. 'ति प्रतान्त' । ४ क. 'भ्यां जुहुयादाहु' ।
५ क. 'स्थान ततः कु' ।

“ अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णितं चरेत् ” इति ॥

अत्रैव बृहस्पतिः—“ संध्योपासनमुद्दिष्टं प्रथमं ब्रह्मचारिणः ।

अग्नीन्धनं भैक्षचर्या चेति कुर्वीत प्रत्यहम् ॥

अस्य त्रयस्याकरणाद्भूती रोगविवर्जितः ।

अवकीर्णितं कुर्यात्सप्तरात्रं न संशयः ” ॥

द्वारीतः—“ ब्रह्मचारी संध्यामुपास्थोत्थितः सावित्र्याः सहस्रे-

णाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत, उत्कम्पाग्निकार्यं व्रातपत्या-

हृत्याऽतीतं संपाद्योपस्थितं कुर्यात् । अहन्यतीति

पुनर्मनोव्रातपतीभ्यां भेखलादण्डाग्निनयज्ञोपधीत-

कमण्डलुनाशे च त्रय्याऽऽहुत्या यथार्थं प्रतीयात् ।

मणवो व्याहृतयः सावित्रीति त्रयी ।

असंज्ञैशभोजनाभ्युदितनिर्मुक्तवान्तदिवास्वप्नस्कन्दि-

तनग्रस्त्रीदर्शनेषु श्मशानमाक्रम्य ह्यार्दीश्वाऽऽ-

रुत्तय पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयात् । अभ्य-

समिन्धने स्थावरसरीसृपादीनां षधे यद्देवा देवहे-

डनमिति कूष्माण्डीभिराज्यं जुहुयात् । मणिवासो-

गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं नपेत्” इति ।

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगादित्यादिरेको मन्त्रः । अग्रे व्रतपते व्रतं चरि-
 ष्यामीति व्रातपती ।

पैठीनसिः—“ नष्टे दण्डकाष्ठे भैक्षं दत्त्वा ब्राह्मणाय तद-

हैरुपवसेत् । कमण्डलावप्येवमेव तट्टायां भेख-

लायां द्वे ऋचावृद्धरेदियं दुरुक्तेति ” ।

संवर्तः—“ भिक्षाटनमकृत्वा यः स्वस्थो होकोऽन्नमश्नुते ।

अनात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं नपेत् ॥

उपासति न चेत्संध्यामग्निकार्यं न चेत्कृतम् ।

स्नात्वा सूर्यं समम्यर्च्यं प्राणायामेन शुष्यति ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

दिया स्वपिति चेत्स्वस्थो ब्रह्मचारी कथंचन ।
स्नात्वा सूर्यं समम्यर्च्यं गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
ब्रह्मसूत्रं विना येन संध्योपाधिर्यदा कृता ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥
ब्रह्मसूत्रं विना यस्तु भोजनं कुरुते द्विजः ।
गायत्र्यष्टशतेनैव प्राणायामेन शुध्यति ” ॥

यमा—“ सूर्योदये तु यः शैते स सूर्योदित उच्यते ।
अस्नंगते तु यः शैते सूर्यनिर्मुक्त एव सः ॥
ब्रह्मस्तेनानुषी सत्यगहोरात्रोपित्री शुचौ ।
गायत्र्या दशसाहस्रं कुर्यातामाह्निकं तृषु ” ॥

सूर्योदितोऽहरुपोपितः । सूर्यनिर्मुक्तो रात्रिमुपोपितः । एवमुभावहोरात्रो-
पोपितौ गायत्र्या दशाधिकं सा(स)हस्रजपमहनि कुर्याताम् ।

पसिष्ठः—“ सूर्याभ्युदितः सन्नहस्तिष्ठेत्सावित्रीं जपेत् ।
एवं सूर्याभिनिर्मुक्तो रात्रावासीत ” ॥

विष्णुः—“ सूर्याभ्युदितो निर्मुक्तः सनेटस्नानः सावित्र्यष्टशतमावर्तयेत् ” ।
संध्याधिकारे वीधायनः—

“ तत्र सायमतिरुमे सत्र्युपवासः, प्रातरतिरुमेऽहरुपवासः ” ।

आपस्तम्बः—“ स्वपत्ताभिनिर्मुक्तोऽनश्रन्वाग्यतो रात्रिमासीत, श्वोभूत
उदकमुपशृण्व धानं विमृजेत् । स्वयमभ्युदितोऽन-
श्रन्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेदातमिनः प्राणानागच्छेदित्येके ” ।

अनश्रन्मभुञ्जानः । आतमिन आह्वान्तः । अस्तगयनाभिनायं वा ॥२८२॥
किं च—

मधुमांसाशने कार्यः कृच्छ्रः शेषो व्रतानि च ॥२८३॥

ब्रह्मचारिणा मधुंभक्षणे शिष्टभोजनीयमांसभक्षणे च प्राजापत्यः कृच्छ्रः
कार्यः । उपक्रान्तस्य ब्रह्मचर्यस्य वेदव्रतानां वाऽन्यतपस्य शेषः कार्यः । पुनर्व-
ह्नचर्पोरम्भशृङ्गानिष्टृचर्पोऽपं व्रतशेषकर्तव्यताविधिः । तदाशुद्धा च पुन-
रुपनयनविधानात् । तथा च संवर्तः—

“ ब्रह्मचारी तु योऽश्रोयान्मधुममि कथंचन ।

स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं मौजोहोमेन शुध्यति ” इति ॥

मांसस्य च शिष्टभोजनीयस्य भक्षण एतत् । यदाह वसिष्ठः—

११४४ अपराकाराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१ तृतीयः—
(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ ब्रह्मचारी चेन्मांसमश्नीयाच्छिष्टमोजनीयं कृच्छ्रं
द्वादशरात्रं चरित्वा व्रतशेषं समापयेत् ” इति ।

एतच्चाव्याधितस्य । व्याधितस्य तु मधुमांसभक्षणेऽपि न दोष इत्याह
स एव—

“ स चेद्याधीयीत (धितः) कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राशीयात् ” इति ।
मधुमांसाद्यविप्रतिषिद्धम् । अकामोपनते च मधुभक्षणेऽपि न दोष इत्याह
स एव—

“ अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति विज्ञापते ” ।

वाजसनेयं यजुःशाखान्तरम् । ब्रह्मचार्यधिकारे पैठीनसिः—

“ मधुमांसप्राशने त्रिरात्रं पुनरुपनयनं च ” ।

प्राजापत्यासमर्धविषयमेतत् ।

मनुः—“ मासिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावृत्तको द्विजः ।

स शीष्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके षसेत् ” ॥

मासिकमत्र प्रतिमासं मृताहनिमिचं यद्विहितं तद्भाणं, न पुनरानावास्पष्टम् ।

“ सूतिकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च ।

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्निरात्रेण स शुष्यति ”

इति संवर्तवाक्येन नवश्राद्धसाहचर्यात् ।

बौधायनः—“ स चेद्याधीयीत (धितः) कामं गुरोरुच्छिष्टं भेष-
जार्थं सर्वमश्नीयात् । येनेच्छेत्तेन विचिकित्सेत् ।

स यदाऽगदो भवति तद्वेत्थायाऽऽदित्यमुप-

तिष्ठेत, हंसः शुचिपदित्येतयर्चा ” ।

अगदो रोगरहितः ।

बृहस्पत्याहवल्क्यः—“ ब्रह्मचारी व्रती चैव ब्राह्मणो विषवा च पा ।

अशित्वा मधुमांसानि त्रिरात्रेणैव शुष्यति ” इति ॥

यमः—“ मधु मांसं च योऽश्नीयाच्छ्रद्धं सूतकमेव च ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ” ॥

छर्दनाभाव एतत् ।

शाखातपः—“ सूतके तु पदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः ।

पिवेत्पानीयमज्ञानात्समश्नीयात्सृशेत् वा ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पानीयपाने कुर्वति पञ्चगव्यस्य मक्षणम् ।

त्रिरात्रं भोजने प्रोक्तं सृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥

विष्णुः—“ ब्रह्मचार्यामश्राद्धाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ॥

हारीतः—“ ब्रह्मचारी तु यो भुङ्क्ते शूद्रालं ज्ञानदुर्वलः ।

पराकेण विशुद्धिः स्यात्प्रकृतिर्नान्यथा भवेत् ॥

उच्छिष्टं क्षत्रियविशोः शूद्रोच्छिष्टमथापि वा ।

ब्रह्मचारी यदाऽश्रीयात्तस्य शुद्धिः कथं भवेत् ॥

स्नानं तथैव कृत्वा तु गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।

उपोष्य द्वादशदिनमेवं शुद्धिः पृथक्पृथक् ॥

एवमेव गृहस्थस्यै पादोनमिति निश्चयः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथाक्रमं क्षत्रियवैश्यशूद्रोच्छिष्टप्राशन एतत् । एतच्च ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रोच्छिष्टं क्षत्रियस्य च शूद्रोच्छिष्टमश्रतः किञ्चिदधिकं कल्प्यम् ।

देवलः—“ सूतान्नं मधु मांसं च यद्यश्नाति व्रती कश्चित् ।

त्रिरात्रोपोषितः सभ्यप्राग्निमेकां जले वसेत् ॥”

अनेन राशौ जलवासो विहितः । मनुना त्वहनि, ततो विकल्पः । दोषभू-
यस्त्वे तु समुच्चयः ॥ २८३ ॥

ब्रह्मचारिमसद्ग्राह्याविषयं किञ्चिदाह—

कृच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यात्प्रहितो म्रियते यदि ॥

ब्रह्मचारी गुरुणा प्रहितः म्रियते शक्यमानार्थविषये यदि म्रियते तदा गुरुः प्राजापत्यममुखांस्त्रीन्कच्छानाचरेत् । अत्र पूर्ववाक्याद्ब्रह्मचारीति शूद्रोऽनुवर्तते । अत एव ब्रह्मचारिप्रायश्चित्ते प्रकृते प्रसहाहुरोः प्रायश्चित्तमुपदिश्यते ॥

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति ॥ २८४ ॥

गुरोः प्रतिकूलं दुःखकरं कृत्वा तं प्रसाद्य व्यपगतदुःखमकोपं च कृत्वा विशुध्यत्यपापो भवति । अत्र वसिष्ठः—

“ गुरोश्चाजीवनिर्वन्धे सचैलघ्नतो गुरुं

प्रसादयेत्पूतो भवतीति विज्ञायते ॥”

११४६ अपराकाराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [३ तृतीयः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

एतदमतिपूर्वकं सकृदल्पापराधविषयम् । अत्यन्तसानुबन्धमतिपूर्वकमहा-
पराधे तु गुरुपातिकूल्ये द्वादशवार्षिकब्रह्महन्त्रतप्राप्त्यर्थमुक्तं मनुना—“ परिरम्य
गुरुं तथा ” इति । यद्वा पितृविषयं मानयं वासिष्ठं वा, याज्ञवल्कीयं चौपवा-
रिकगुरुविषयम् ।

विष्णुः—“ समुत्कर्षानृते गुरोश्चालोकनिर्बन्धे तदा-
क्षारणे च मासं पयसा वर्तेत ” ।

स्वल्पाभ्यासविषयमिदम् ॥ २८४ ॥

सामान्यतः प्राप्ते प्रायश्चित्तनिमित्तत्वे क्वचिद्विशेषे तदपवादमाह—

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्+ ॥

उपकारमुद्दिश्य चिकित्सादौ वा क्रियमाणे यद्युपकर्तव्यो विप्रादिः प्राणी
म्रियते, तदौपधादिकर्तुर्दिसानिमित्तं न पातकं भवतीति चिकित्सादि च
सम्पग्नात्वा यत्नेन च कुर्वतां पातकाभावः । अज्ञानादनादराद्वा तत्क्रिया-
निमित्ते प्राणिमरणे भवत्येव तत्कर्तुः पापयोगः । अत एव यत्नग्रहणं
संवर्तः करोति—

“ यत्नेनै च चिकित्सार्थे गूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते ” इति ॥

विप्रग्रहणं प्राणिमात्रप्रदर्शनार्थम् ॥

मिथ्याभिशापकर्तुः प्रायश्चित्तमाह—

महापापोपपापाभ्यां योऽभिशांसेन्मृषा परम् ॥२८५॥

ज्वभक्षो मासमासीत् स जापी नियतेन्द्रियः ॥

महापापेन ब्रह्महत्यादिनोपपापेन गोवधादिना वा यो मृषा मिथ्या परम-
भिशांसेदनेनेदं पापं कृतमिति संव्यवहर्तुंमति मृषात्, असौ मासमुदक-
भक्षः संयतेन्द्रियो जपन्नासीत् । महापातकशंसने सकृत्कृते, उपपातकशंसने
चासकृत्कृते प्रायश्चित्तमिदं द्रष्टव्यम् । महापापोपपापाभ्यामिति विशेषणे
तृतीया । यज्ञपनीयं तद्वाह वासिष्ठः—

+ इत उत्तरं क. पुस्तके—“ मिथ्याभिशांसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः । मिथ्याभिशा-
स्तदोषं च समादत्ते मृषा चदत् ” इत्यभिका स्मृतिहपश्यते । अयं श्लोकस्तटीका चात्र पूर्वमेव
गता १०१२ पृष्ठे ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ ब्रह्महत्यामनृतेनाभिषस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा
मासमन्वपक्षः शुद्धः शुद्धवतीरावर्तयेदश्वमेधावभृथं वा
गच्छेदेतेनैवाभिषस्तो व्याख्यातः ” ।

मिथ्याभिषस्तोऽप्येवमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

शुद्धलिखितौ—“ नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो
मिथ्याभिषंती चेत्येते पद्भुवर्षाणि ब्राह्मणगृहेषु
भैक्षं चरेयुः । संवत्सरं वा धौतभैक्षमश्नीयुः ।
पप्मासान्वा गा अनुगच्छेयुः ” इति ।

एतदत्यन्ताभ्यासे सानुबन्धे तदभिषंसननिमित्ते च ब्राह्मणस्याङ्गननिर्वा-
सनादिदण्डप्राप्तौ सत्यां वेदितव्यम् । ब्राह्मणमभिषंसतो यान्युक्तानि प्राय-
श्चित्तानि तत्राऽऽनुलोम्भे तु वर्णानामभिषासे प्रायश्चित्तहासः, मातिलोम्भे तु
तदृद्धिः कल्प्या । अत एव—

“ प्रातिलोम्ब्यापवादे तु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।

वर्णानामानुलोम्भेन तस्मादर्धाधिहानितः ”

इति प्रातिलोम्ब्यानुलोम्बवर्णाभिषासे वृद्धिहासौ दण्डस्योक्तौ ।

यमः—“ क्रोधाहुक्त्वौ त्वगम्यात्वं मार्याया हि नरः कश्चित् ।

प्रायश्चित्तं चरेत्कृच्छ्रं तस्य पापस्य शुद्धये ॥

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः सधियो दिवसात्रव ।

पहरात्रं तु चरेद्वैश्यश्चिरात्रं शूद्र आचरेत् ॥ ”

सुवर्चलाधिकारे द्दारीतः—

“ अनृताभिषंसनाक्रोशे गुरुणा पैशुनेषु च ।

एकर्विशतिरात्रं तु विवेत्तामेव यत्नतः ” ॥

तामेव सुवर्चलाभित्यर्थः ।

शातातपः—“ देवगुरुब्राह्मणातिक्रमे त्रिसाहस्रो जपो गायत्र्याः ” ।

आपस्तम्बः—“ अनाक्रोश्यमाक्रोशयानृतं चोक्त्वा त्रिरात्रमक्षारलघणं

भोजनं शूद्रस्य सक्षरात्रमभोजनं स्त्रीणां चैतत् ॥ ” ।

विष्णुः—“ विप्रस्य षष्ठसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं मृषा ।

ब्राह्मणो यावकानेन तीव्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥

क्षत्रियस्य पराक स्यात्प्राजापत्य तथा विशः ।

वृषलस्य त्रिरात्रं तु ग्रनं ब्राह्मणवचरेत् ॥ ”

शङ्खः—“ आक्रोशानृतवादेषु एकरात्रमुपयासः ” ॥ २८५ ॥

अभिषंसकप्रायश्चित्तप्रसङ्गेनाभिषस्तप्रायश्चित्तमाह—

अभिषस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदग्नेयमेव च ॥ २८६ ॥

निर्वपेत पुरोडाशं वायव्यं चरुमेव वा ॥

मिथ्याभिषस्तः प्रायश्चित्तं चरेत् । आग्नेयमग्निदै(दे)वत्यं चरुं पुरोडाशं वा
 यद्वा वायव्यं चरुं पुरोडाशं निर्वपेत । एते च पक्षा येन पापेनाभिषस्तास्त-
 द्वौरवलाघववशेन शक्यन्नुवन्धादिवशेन वा व्यवस्थाप्याः । यत्तु वसिष्ठेन
 मिथ्याभिषापेन मासं यावदबभक्षतायां शुद्धवतीजपं च विधायोक्तम्—‘एतेनैवा-
 भिषस्तो व्याख्यातः’ । इति, तन्महापापेनाभिषस्तस्य द्रष्टव्यम् । अभिषस्तस्य
 चानपराधिनोऽपि परिविचारेव वचनात्प्रायश्चित्तम् । यच्च पैठीनसिनोक्तम्—

“ अनृतेनाभिषस्थमानः कृच्छ्रं चरेन्मासं पातकेषु द्विमासम् ” ।

इति, तद्वहुभिः पातकैरभिषस्तस्य वेदितव्यम् । पातकेषु महापातके-
 ष्विति यावत् ।

बौधायनः—“ पातकाभिषंसने कृच्छ्रः । तदर्धमभिषस्ते ”

अल्पतरदोषाभिशापविषयमेतत् ॥ २८६ ॥

किं च—

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ २८७ ॥

शास्त्रीयविनियोगमन्तरेण ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रा-
 यणं वक्ष्यमाणमाचरेत् । एतच्च सकृदमतिपूर्वके गमने मतिपूर्वके वा माधिक्रया-
 सिद्धेर्निवृत्तौ विद्युत्भ्रातृजायाविषयं वा । अभ्यासे त्वमतिपूर्वके शङ्क आह—

“ परिविक्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भिक्षं चरेयाताम् ।

ज्येष्ठमार्यायामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनिष्ठमार्यां वा” इति ।

मतिपूर्वके साभ्यासे तु गुरुतल्पेगत्रतातिदेशः ॥ २८७ ॥

किं च—

त्रिरात्रान्ते हृतं प्राश्य गत्वोदक्यां विशुध्यति* ॥

* पुरस्तात्—११५१ पृष्ठे विद्यमानश्रीकृच्छ्रानिति श्लोको क. पुस्तक इतः परं दृश्यते ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उदकपां रजस्वलां स्वभार्यां गत्वा त्रिरात्रमुपोष्य तदन्ते घृतं माश्य विशु-
धयति, पापादस्माद्विमुच्यते । एतच्च स्वभार्यायां मतिपूर्वके सकृद्गमने । अमति-
पूर्वके तु सकृद्गमने शातातप आह—

“ अनुदकमूत्रपुरीषकरणात्सचैलस्नानं महान्याहृतिभिर्हो-
मश्च, रजस्वलाभिगमने चैतदेव । अमानुषीषु गोवर्जम् ” इति ।

परदारेषु मतिपूर्वके सकृद्गमने वसिष्ठ आह—

“ रजस्वलान्यवाये कृष्णं वृषमं दद्याच्छुक्ललिङ्गम् ” इति ।

व्यवायो मैथुनं, लिङ्गं लाञ्छनम् । यस्तु मनुनोक्तम्—

“ अमानुषीषु पुरुष उदकयायामपोनिषु ।

रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ”

इति, तन्मतिपूर्वके साभ्यासे च परस्त्रीगमने । अस्मिन्नेव विषयेऽनिच्छन्तीं
गच्छन्तं प्रति संवर्तः—

“ रजस्वलां तु यो गच्छेद्भर्मिणीं पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रं विशेषनम् ” ॥

शङ्कलिखितौ—“ रजस्वलावधूताभिगमने त्रिरात्रमुपवासो घृतप्राशनं च ” ।

अवधूता घन्धकी । तद्गमनं च पृथङ्निमित्तम् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे
श्रोत्रियभार्यायां गर्भपर्यन्ते गमने द्वादशवार्षिकं प्रकृत्य शङ्क आह—

“ पादं तु शूद्रहत्यायामुदकयागमने तथा ” ।

शूद्रहत्यायामुदकयागमने च निमित्ते द्वादशवार्षिकस्य पादं त्रैवार्षिकं घृतं
कुर्यादित्यर्थः । अस्मिन्नेव गर्भाभावे श्रोत्रियपत्नीत्वाभावे वा गृहस्तराह—

“ अकामात्पुष्कसो गत्वा कामाद्गत्वा रजस्वलाम् ।

शिव्यमार्यां नरो गत्वा पराकेण विशुष्यति ” ॥

शातातपः—“ रजस्वलागमने सप्तरात्रम् ” ।

मानवेन समानविषय[भिद]म् । इह सर्वत्र परभार्यां रजस्वलागमने पारदार्य-
प्रायश्चित्तं पृथक्कार्यमन्योन्यनिरपेक्षनिमित्तमेवात् । यत्र तु निमित्तान्तराविनाभूतं
सत्रैकमेव निमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । यथा गुरुतल्पगमने । पारदार्याविनाभावि
हि गुरुतल्पगमनम् । तत्र हि रजस्वलागमनं पृथङ्निमित्तम् । अविनाभाव-
विरहात् । एवं दिवागमनं पर्वगमनं च । ब्रह्महत्यां च कुर्वतः शस्त्रोद्यमना-
दिनिमित्तं पृथक्कार्यमेव, तेन विनाऽपि हिंसा भवत्येव । यथा वस्त्रादिना
मुखनासिकापिधानादिपदानाद्गुपातनादिवि ॥

असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ॥ २८८ ॥

गायत्रीजप्यनिरतो मुच्यतेऽसत्परिग्रहात् ॥

गोष्ठे गौनिवासस्थान एव वसन्ब्रह्मचारी स्त्रियमनुगच्छन्पय एव व्रतपन्पि-
घन्सावित्रीजपोद्यतः । एवं मासमेकं सातत्येन वर्तमानोऽसत्परिग्रहान्मुच्यते ।
असतो निन्दितात्प्रतिग्रहोऽसत्प्रतिग्रहः । न पुनरसतः प्रतिपिद्धप्रतिग्रहस्य
प्रतिग्रहोऽसत्प्रतिग्रहः । न हि तदुपपातकेषु पठितम् । निन्दितेभ्यो धनादानं तु
मनुनोपपातकमुक्तम् । गोष्ठे वासाद्यप्येतत्प्रायश्चित्तत्वेन स एवाऽऽह—

“ जपित्वा श्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ” इति ॥

प्रतिग्रहीतं धनं त्यक्त्वैव प्रायश्चित्तं कार्यम् । यदाह मनुः—

“ यद्गृहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तदुत्सर्गेण शुध्यन्ति जपेन तपसैव च ” इति ॥

कश्यपः—“ असत्प्रतिग्रहे मासं वसन्गोष्ठे पयः पिबेत् ।

चान्द्रायणं वा गोघ्नस्य यथोक्तं व्रतमाचरेत् ” ॥

चान्द्रायणमाचरेत् । गोघ्नस्य वा त्रैमासिकं वा व्रतमाचरोदित्यर्थः ।

चतुर्विंशतिमत्वात्—

“ भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदरियेत् ।

प्रतिग्रहेषु सर्वेषु पष्ठांशं परिकल्पयेत् ॥

जपहोमादिकं कुर्याज्ज्ञात्वा यज्ञप्रतिग्रहौ ।

+पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ॥

ऐन्द्रवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविन्दया ।

देव्या लक्षजपेनैव मुच्यन्ते दुष्प्रतिग्रहात् ” ॥

परिकल्पयेद्विभेभ्यो दद्यादित्यर्थः । देवी गायत्री ।

उमाना—“ पतिताद्वन्वमादत्ते मुह्ये वा ब्राह्मणो यदि ।

कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं चरोद्भिजः ” ॥

+अत्रलपाठस्तु मिताक्षरास्य एव परिग्रहीतः । क. पुस्तके तु “ पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति
मुच्यन्तेऽसत्प्रतिग्रहात् । ऐन्द्रवेन मृगा गोष्ठा कदाचिन्मित्रविक्रयात् ” इति । छ. पुस्तके शीकोऽयं
मुद्रितः ।

११५२ अपराकाराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [१ तृतीयः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

माणान्कृच्छ्रानाचरेत् । एतदेवाभिचारमपि कुर्वन्नाचरेत् । अभिचारश्च वौधा-
पनेन “पदस्वभिचरन्पतति” इत्यभिदप्रभृतिष्याततायिषु पदसु विहितः । तदन्य
एव प्रायश्चित्तनिमित्तम् ।

मनुः—“ व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।

अभिचारमहीनं च त्रिमिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ” ॥

अन्यकर्मान्त्योष्टिः । मूल्याय कुर्वत एतन्न धर्माय । सत्रियादीनामन्यकर्म
कुर्वतो ब्राह्मणस्पर्षवैतत् । द्विरात्रादिर्द्वादशरात्रान्तोऽहर्गणोऽहीनः ।

शास्तातपः—“ पतितसावित्रीकालोपनयेन्नाध्यापयेद्य एतानुपनये-
दध्यापयेद्वा स उद्दालकव्रतं चरेत् ” ।

कामतोऽभ्यासविषयमेतत् । उद्दालकव्रतमुक्तम् । शूद्रपुरोहितपाजकाध्या-
पकानुवृत्तौ यमः—

“तेषामपि च सर्वेषां प्रत्यापत्तिं च याचताम् ।

भिक्षालम्पयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

फलं नागहृदे तोये प्लावयेद्विचारितम् ।

अर्धोत्सर्गेण यस्नान्ते तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

अक्षारलवणां रूक्षां पीत्वा ब्रह्ममुवर्चलाम् ।

तस्योपनयनं कृत्वा व्यवहार्यस्ततो भवेत् ” ॥

फलं शूद्रादवाप्तोऽर्थः । यत्नः प्रायश्चित्तम् ।

“ त्रिरात्रं वाग्यता अनश्नन्त आसीरन्तहस्तपरमं

वा तदभ्यस्यन्तः पूता भवन्तीति विज्ञापते ”

इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

“ एतेनैव गृहिताध्यापका व्याख्याताः । दक्षिणा-

त्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञापते ” ।

तथा—वेदप्लावी वेदविष्टावकः । प्रतिपिद्धे देशे काले वा स्वयमशुचिर्ध
योऽधीते यच्च(श्च) प्रतिपिद्धमध्यापयति प्रतिपिद्धादधीते चेत्येवमादिर्षेदविष्टा-
वकः । तथा च शरणागतमयं मे प्राणांस्त्रौंस्यत इति परिभाष्याऽऽगतं परित्राण-
समर्थोऽपि यः परित्यजति तावुभौ संवत्सरं तावद्यावाशिनौ स्याताम् । तथा
च मनुः—

“ शरणागतं परित्यज्य वेदं विज्ञाप्य वा द्विजः ।

संवत्सरं यथाहारस्तत्पापमपकर्षति ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पितृमातृत्यागिनोऽपाङ्कृत्य(क्त)मध्यवर्तितया प्रायश्चित्तविशेषो मनुनोक्तः—

“ पष्ठाक्षकालता मासं संहितानय एव वा ।

होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्कृत्या(क्ता)नां विशेषनम् ॥”

अपाङ्कृत्या(क्ता)श्च आङ्कल्पे तेनैव दर्शिताः—

“ ये स्तेनपतितह्रीन्वा ये च नास्तिकवृत्तयः ”

इत्यादिना । सुवर्त्यागादिषु साधारणान्येषोपपातकप्रायश्चित्तानि यथा-
शक्ति यथानुर्वन्धमभ्यासप्रत्ययामत्ययपूर्वकं चापेक्ष्य कल्प्यानि । अत्र
हारीतः—

“ कन्यादूषी सोमविक्रयो वृषलीपतिः कौमारदार-
त्यागी सुरामद्ययः शूद्रयानको गुरोः प्रतिकर्ता
नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मण-
वृत्तिघ्नो मिथ्याभिर्शसी पतितसंव्यवहारी मित्र-
धुस्शरणगतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपो-
भ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः । ग्रीष्मवर्षाहे-
मन्तेषु मासं गोमूत्रयावकमश्रीयुः ” इति ।

अत्र च कन्यादूषीतिशब्देन कन्यादूषकस्वमात्रं न विवक्षितं किंतु मातिलो-
म्येन यः कन्यादूषकः स एव, प्रायश्चित्तभूयस्त्वात् । अत्रैव विहितं दण्ड-
भूषस्त्वं स्मरति—

“ सकामास्त्रानुलोम्येन न दोषस्त्वन्यथा वधः ” इति ।

वदंतस्तत्र सवर्णकन्यादूषणे त्रैमासिकं चान्द्रायणं वा दोषानुसारेण
कल्प्यम् । मातिलोम्यदूषणे तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रचर्षा मासं पञ्चमव्याशनमित्यादि
कल्प्यम् । यत्तु शङ्केनोक्तम्—

“ कन्यादूषी सोमविक्रयो कृच्छ्रमवदं चरेताम् ”

इति, तदपि मातिलोमकन्यादूषणविषयम् । मातिलोम्येऽपि शूद्रस्य वध एव,
दूषणे तु कृच्छ्रेदः, “उत्तमाया वधस्तथा” इति दण्डदर्शनात् । स्वाध्यायत्यागे
प्रायश्चित्तविशेषमाह वसिष्ठः—

“ ब्रह्मोज्झ. कृच्छ्र द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुज्जीत वेदमाचार्यात् ” ।

अत्र च यावन्तो द्वादशरात्रसाध्याः कृच्छ्रास्ते सर्वे विधीयन्ते विशेषवच-
नात् । तत्रात्यन्तापदि स्वल्पकाले च वेदत्यागे प्राजापत्यः । अधिककाले

* वदत इत्यवदमिव भाति ।

त्वतिकृच्छ्रम् । ततोऽपि कालभूयस्त्वे पराक इत्यनया दिशा कल्प्यम् । यदा तु धनार्जनव्यग्रतया चिरकालं वेदाध्ययनं त्यजति, तदा साधारणानामुपपा-
तकप्रायश्चित्तानामेकं प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । तत्र मन्दतरायामापदि ब्रह्मोज्झस्य
त्रैमासिकं गोघ्नमायश्चित्तं कल्प्यम् । मन्दार्या चान्द्रायणमित्येष कल्पनाम-
कारः । यदि नास्तिक्याद्ब्रह्मोज्झो भवति, तस्य ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयम् ।
“अधीतस्य च नाशनम्” इति तत्समत्वविधेः । अग्नित्यागेऽपि वसिष्ठेनोक्तम्—

“ योऽग्नीनपविध्येत्त कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधानं कारयेत् ” इति ।

अत्रापि पूर्वद्वादशरात्रसाध्यानेककृच्छ्रप्राप्तावग्नित्यागकारणं तस्यागकाला-
ल्पत्वं भूयस्त्वं चापेक्ष्य लघुगुरुकृच्छ्रद्वादशरात्रत्वं कल्प्यम् ।

मनुः—“ अग्निहोत्रपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहृत्यासमं हि तत् ” ॥

मासमग्नीनपविध्येत्यन्वयः । वीरो यजमानः । अधिककाले तु तरपागे
त्रैमासिकं गोघ्नमायश्चित्तम् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

“ संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादद्यात् ।

द्विवर्षोत्सन्ने सोमायनचान्द्रायणे कुर्यात् । त्रिवर्षो-

त्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादद्यात् ”

इति, तदकामतोऽग्न्युत्सादे । सोमायनं चाग्रे वक्ष्यते ।

शङ्खः—“ अग्न्युत्सादी संवत्सरं चान्द्रायणं चरेद्वा च दद्यात् ” ।

संवत्सरत्रयोत्सन्नविषयमेतत् । संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवृत्तौ
गौतमः—

“ अग्न्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु ” ।

कृच्छ्राद्देनोर्ध्वं तुल्यमेतत्(?) ।

पैठीनसिः—“ अग्न्युत्सादी तसकृच्छ्रेण ” ।

प्राह्मासादाधानस्येतत् । शङ्खलिखितौ—

“ अग्न्युत्सादी मिथ्याधीती च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेताम् ” ।

प्राकृतब्रह्मचर्यात्पीयेन तुल्यमेतत् । मिथ्याधीती वेदविष्ठावकः । अत्रैव
विष्णुनोक्तो विशेषः—

“ वेदाग्न्युत्सादी त्रिपवणन्नायी अधःशायी

संवत्सरं भैक्षेण वर्तयेत् ” इति ।

परद्वाजेन तु यदुक्तम्—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ प्राणायामश्चतुर्विंशतिरात्रादुपवासश्च त्रिंशद्वात्रात्तिस्रो
रात्रीः षष्टिरात्रादत ऊर्ध्वमा संवत्सरात्प्राणापत्यमत
ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वे दोषगुरुत्वम् ”

इति, तद्गृह्याग्न्युत्सादिविषयम् ।

“ द्वादशातिक्रमे अथमुपवासो मासातिक्रमे द्वादशाहं
संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं वा ” .

इति, तदपि कामतो गृह्याग्न्युत्सादिविषयमेव । सुतत्यागो यदि विक्रपा-
त्मकस्तत्प्रायश्चित्तमाह भवेताः—

“ अनृतवाक्तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्ग-
रदोऽग्निदोऽश्वगजरथारोहवृत्ती रक्षोपजीवी श्वाग-
णिकः शूद्रोपाभ्यायो भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी
श्ववृत्तिर्व्रक्षजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः
कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशु-
विक्रेता चेति । तानुद्धरेयुः समेत्य न्यायतो
ब्राह्मणा व्यवस्थया सर्वत्यागकाले चतुर्थकाल-
हाराः संवत्सरं त्रिपवणमुपसृशेयुः । तस्यान्ते देव-
पितृतर्पणं भवद्विकं चेत्येवं व्यवहार्याः ” इति ।

एतच्च कामतोऽस्पन्ताभ्यासविषयम् । अत्र च आद्यप्रकरणोद्दिष्टा अपाङ्का
वक्तास्तेषामिदं वा मन्त्रं वा ‘ षष्ठाजकालता मासम् ’ इत्यादिनोक्तं प्रायश्चित्तं
भवति । ये चात्रोपपातकिनः केचिद्विशेषतो न संवेदितास्तेषां सामा-
न्यविहितानामुपपातकप्रायश्चित्तानामन्यतमं प्राप्नोति । तस्मिन्नेव विषये धौधा-
यनोऽप्याह—

“ अथाशुचिकराणि द्यूतमभिचारमनाहिताग्नेरञ्जवृत्तिः
सप्तवृत्तस्य सैश्वर्या तस्य गुरुकुले सप्त ऊर्ध्वं
चतुर्भ्यो मासेभ्यो पञ्च(श्च) तमव्यापयति नक्षत्रनिर्दे-
शकश्चेति । द्वादशमासान्द्वादशार्थमासान्द्वादश द्वाद-
शाहान्द्वादश षडहान्द्वादश त्र्यहान्द्वादशाहं षडहं
अथहेकाहमित्यशुचिकरनिर्देशः ” इति ।

त्वतिकृच्छ्रः । ततोऽपि कालभूयस्त्वे पराक इत्यनया दिशा कल्प्यम् । यदा तु धनार्जनव्यग्रतया चिरकालं वेदाध्ययनं त्यजति, तदा साधारणानामुपपा-
त्तक्रमायश्चित्तानामेकं प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । तेन मन्दतरायामापदि ब्रह्मोज्ज्वलस्य
त्रैमासिकं गोघ्नप्रायश्चित्तं कल्प्यम् । मन्दायां चान्द्रायणमित्येष कल्पनाप-
कारः । यदि नास्तिक्याद्ब्रह्मोज्ज्वो भवति, तस्य ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयम् ।
“अधीतस्य च नाशनम्” इति तत्समत्वविधेः । अश्रित्यागेऽपि षसिष्ठेनोक्तम्—

“ योऽग्नीनपविध्येत्स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधानं कारयेत् ” इति ।

अत्रापि पूर्वद्वादशरात्रसाध्यानेककृच्छ्रमाप्तावश्रित्यागकारणं तत्प्रागकाल-
ल्पत्वं भूयस्त्वं चापेक्ष्य लघुगुरुकृच्छ्रद्वादशरात्रत्वं कल्प्यम् ।

मनुः—“ अग्निहोत्रपविध्याग्निव्याहणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ” ॥

मासमग्नीनपविध्येत्यन्वयः । वीरो यजमानः । अधिककाले तु तत्प्रागे
त्रैमासिकं गोघ्नप्रायश्चित्तम् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

“ संवत्सरोत्सन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादद्यात् ।

द्विवर्षोत्सन्ने सोमायनचान्द्रायणे कुर्यात् । त्रिवर्षो-

त्सन्ने संवत्सरं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादद्यात् ”

इति, तदकामतोऽग्न्युत्सादे । सोमायनं चाग्रे वक्ष्यते ।

शङ्खः—“ अग्न्युत्सादी संवत्सरं चान्द्रायणं चरेद्वां च दद्यात् ” ।

संवत्सरत्रयोत्सन्नविषयमेतत् । संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवृत्तौ

गौतमः—

“ अग्न्युत्सादिनिराकृत्युपपातकेषु ” ।

कृच्छ्राब्देनोर्ध्वं तुल्यमेतत्(?) ।

पैठीनसिः—“ अग्न्युत्सादी तत्कृच्छ्रेण ” ।

प्राह्मासादाधानस्यैतत् । शङ्खलिखितौ—

“ अग्न्युत्सादी मिथ्याधीती च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भिक्षं चरेताम् ” ।

प्राकृतब्रह्मचर्यात्मीयेन तुल्यमेतत् । मिथ्याधीती वेदविप्लावकः । अत्रैव
विष्णुनोक्तो विशेषः—

“ वेदाग्न्युत्सादी त्रिगवणस्त्रायो अप.शाधी

संवत्सरं भिक्षेण वर्तयेत् ” इति ।

भरद्वाजेन तु यदुक्तम्—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ गुरुतरुव्रतं केचिकेचिचान्द्रायणं व्रतम् ।

गोघ्नस्येच्छन्ति केचिच्च केचिदप्यवकीर्णिनः ”

इति, तन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयतया योज्यम् । अनाश्रमवासे हारीत आह—

“ अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात् । द्वितीये

कृच्छ्र तृतीये कृच्छ्रतिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम् ” इति ।

आपद्विषयभेदत् । अनापदि प्रैमासिकं साधारणमुपपातकमायश्चित्तम् । निन्दितालादनं मनुनोपपातकमुक्तम् । अन्नस्य च निन्दितत्वं स्वभावकाल-संपर्कक्रियाभावपरिव्रहैः षोढा भवति । तत्र स्वभावाल्लगुनादेः । कालतः शुक्तादेः । संपर्कच्छ्रस्पृष्टादेः । क्रियातो हस्तदत्तव्यञ्जनादेः । भावादिक्षुरसादेः । भवति हि कस्यचिदिक्षुरसे सुरेयमिति भावः । परिव्रहात्तु पतितान्नादेः ।

अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्ते व्यवस्थामाह विष्णुः—

“ विभ्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्धं पादमेकं वा शूद्रजातिषु शस्यते ” इति ॥

अत्र मनुः—

“ छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्विजः ॥

अमल्यैतानि पद्मगध्वा कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेपूपवसेदहः ” ॥

मतिपूर्वके छत्राकादिभक्षणे पातित्यं द्विजातिकर्महानिलक्षणम् । प्रायश्चित्तं तत्र सुरापत्रतात्मकमेव ।

“ ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि पट् ”

इति सुरापानसमत्वं मनुनैवोक्तम् ।

अमत्या साभ्यासभक्षणे यतिचान्द्रायणम् । शेषेऽप्यभक्ष्येषु भक्षितेऽवहरु-पवासः । चतुर्विंशतिमत्तात्—

“ लशुनं गृञ्जनं चैव तृणराजफलं तथा ।

नीलीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेचान्द्रायणं व्रतम् ॥

अकामतोऽभ्यासे कामतो वा सकृद्भक्षण एतत् । तृणराजस्तालः ।

श्रागणिको यः श्वगणेन जीवति । भाण्डिकोऽसंभार्हवाक्षयः । निर्वेशः
प्रायश्चित्तम् ।

तथा—“ समुद्रयानं ब्राह्मणन्यासापहरणं सर्वपण्यैर्व्यवह-
रणं भूम्यनृतं शूद्रसेवा यश्च शूद्रायामपि
जायते तदपत्यश्च मवति तेषां तु निर्वेशः ।
चतुर्थकालाभितमोनिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सव-
नानुैकरूपम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते
श्रिभिवर्षेः स्वकीयं पापं घ्नन्ति ” इति ।

एतच्च भूयोभ्यासविषयम् । हीनयोनिनिषेवणे शातातपः प्रायश्चित्तवि-
शेषमाह—

“ ब्राह्मणो राजन्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
निर्विशेत तां चोपपच्छेत । वैश्यापूर्वीं तप्तकृच्छ्रं शूद्रा-
पूर्वीं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं राजन्यश्चेद्वैश्यापूर्वीं कृच्छ्रं द्वाद-
शरात्रं चरित्वा निर्विशेत तां चोपपच्छेत ” इति ।

राजन्यैव पूर्वो प्रथमभार्या यस्य स राजन्यापूर्वीं स सवर्णासुद्रहेतु । तां च
राजकन्यासुपपच्छेत, स्वी कुर्यात् । एवमन्यत्रापि । एतदसमर्थविषयम् ।
समर्थस्य तु साधारणं त्रैमासिकं चान्द्रायणादि भवति । हीनयोनिनिषेवणेन
हीनवर्णस्त्रीगमनं विवक्षितम् । तच्च यथावर्णक्रमेण परिणीताया गमने नोपपा-
तकं, नापि परदारत्वे सति शक्यं वक्तुम् । तस्य पारदार्यशब्देनैव गृहीतत्वात् ।
तस्माद्ब्युत्क्रमपरिणीतागमनविषयो वैश्यागमनविषयो वा हीनयोनिनिषेवण-
शब्दो व्याख्येयः । यद्वाऽन्त्यजातिस्त्रीगमनविषयः । तत्र सर्वेतेनोक्तो वैश्या-
गमने प्रायश्चित्तविशेषः “ पशुवैश्यागमने प्राजापत्यो विधेयः ” इति । सकृद्म-
तिपूर्वकगमनविषयं चेत्तत् । यत्तु यमेनोक्तम्—

“ वैश्यागमनं पापं व्यपोहन्ति द्विज्यतयः ।

पीत्वा सकृत्सकृत्तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकम् ”

इति, तदकामतो द्विस्त्रिरभ्यासे कामतो वा सकृद्गमने द्रष्टव्यम् । यत्तु यमे-
नैव वैश्यागमने गुरुतरपत्रतादिकमुक्तं, यथा—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरं यस्त्वज्ञानात्पिबेद्दिनः ।

त्रिरात्रमुपवासश्च पञ्चगव्येन शुष्यति ॥

पीयूषं नवमसूताया गोः क्षीरम् । असमर्प्यस्य तदानीमेव प्रच्छद्दि-
तवत् पतत् ।

यमः—“ तण्डुलीयककुम्भीकमक्षनप्रमवास्तया ।

नालिका नालिकेरी च श्लेष्मातकफलानि च ॥

मूत्रतृणं शिमूकं चैव +रुखुडं शबकं तथा ।

एतेषां मक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्भ्रतम् ॥”

नालिकेरी शाकविशेषः । शबकं राजसर्पपः ।

आपस्तम्बः—“ भक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् ।

चान्द्रापणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽ(म्बोऽ)वधीन्मुनिः ॥”

संवर्तः—“ अवर्तैकशफाखीणां क्षीरं प्राइय द्विजोत्तमः ।

अनिर्दशाया गोश्चैव त्रिरात्रं यावकं पिबेत् ॥”

यावकस्य च पानमात्रं कार्यं, न तु तेन तृप्येत् ।

तथा—“ खीक्षीरमाविकं चैव संधिन्याश्चैव गोः पयः ।

प्राइय शुष्येत्रिरात्रेण विज्ञानां मक्षणे तथा ॥”

एतदमतिपूर्वके सकृद्भक्षणम् ।

विष्णुः—“ उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरमक्षणे तप्तकृच्छ्रम् ॥”

एतदमतिपूर्वके सकृद्भक्षणं च ।

शङ्खः—“ माहिल्यं गव्यमाजं च मक्ष्यं क्षीरेषु निर्दिशेत् ।

मुक्त्वा परस्य तु क्षीरं मासं कुर्याद्भ्रतं बुधः ॥

अनिर्दशाहं गोक्षीरं माहिल्यं चाऽऽमनेव च ।

गोश्च क्षीरं विवत्सायाः संधिन्याश्च तथा पयः ॥

संधिन्यमेष्वपक्षया मुक्त्वा पक्षयतं चरेत् ।

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तत्रिकाराशने बुधः ॥

सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद्यदेतत्परिकीर्तितम् ॥”

व्रतं गोपूत्रयावकम् । अन्यत्रापि शङ्खवाक्ये व्रतशब्देनेदमेवाभिधीयते ।
चतुर्विंशतिमतात्—

* मिताश्रयां यद्व्यहय ऋक तपेति पाठः ।

१ क शुक । २ क 'जे । श' । ३ क 'रेध्वनिदिदम् । मु' ।

अलाबु क्षुद्रवृन्ताकं कुसुम्भकमकष्टकम् ।
 नालिकाशणपुष्पं च जग्ध्या दिनममोजनम् ॥
 कन्दमूलकलादीनि संभ्रान्तानि न भक्षयेत् ।
 उपवासो भवेत्तत्र शातातपवचो यथा ” ॥

संभ्रान्तानि भक्ष्याभक्ष्यत्वेन संदिग्धानि ।

“ शणपुष्पं शास्त्रमलं च करनिर्मथितं दधि ।
 बहिर्वेदि पुरोडाशं जग्ध्या नाद्यादहर्निशम् ॥
 लशुनादिषु ये तुल्या गन्धवर्णरसादिभिः ।
 अभक्ष्यास्ते द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

शङ्खः—“ लशुनपलाण्डुगृञ्जनच्छशाकनाडिङ्गविड्वराहग्रामकु-
 फ्टनसरोममांसमक्षणे चान्द्रायणं कुर्यात् ” ।

गृञ्जनं लशुनानुकारि ।

“ विषदिग्धेन शस्त्रेण यो मृगः परिहन्यते ।
 अभक्ष्यं तस्य तन्मांसं तद्धि गृञ्जनमिष्यते ”

इति केचित्पठन्ति ।

शातातपः—“ लशुनपलाण्डुगृञ्जनकमक्षणे तसकृच्छ्रः ।
 मतिपूर्वकाम्यासगोमांसमक्षणे च ” ।

चान्द्रायणानुवृत्तौ विष्णुः—

“ लशुनपलाण्डुगृञ्जनपिच्छमन्त्रिर्विड्वराहग्रामकुफ्ट-
 नरगोमांसमक्षणे च सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्राय-
 श्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यात् ” ।

सुमन्तुः—“ लशुनपलाण्डुगृञ्जनकुम्भीकश्राद्धसूक्तिकामोज्याल-
 मधुमांसमूत्ररेतोमंध्याभक्ष्यमक्षणे सावित्रवष्टस-
 हसं मूर्ध्नि संपातानवनयेत् । उपवासश्च ।
 एतान्येव व्याधितस्य भिषक्क्रियायामप्रतिविद्धानि
 भवन्ति । यानि चैवंप्रकाराणि तेष्वप्यदोषः ” ।

संपातावनयोपवासावनुपनीतवालविपर्यौ ।

प्रचेताः—“ पीयूषं श्वेतलशुनं वृन्ताकफलगृञ्जनम् ।
 पलाण्डुं वृक्षनिर्यासं देवस्त्वं कशुकानि च ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरं यस्त्वज्ञानात्पिबेद्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासश्च पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

पीयूषं नवपसूताया गोः क्षीरम् । असपर्यस्य तदानीमेव प्रच्छर्दि-
त्वत् पतत् ।

ययः—“ तण्डुलीयककुम्भीकजश्चनप्रमवास्तथा ।

नालिका नालिकेरी च श्लेष्मातकफलानि च ॥

मूस्तृणं शिथुकं चैव +कुतुडं सवकं तथा ।

एतेषां मक्षणं कृत्वा प्राणापत्यं चरेद्भवत् ॥”

नालिकेरी शाकविशेषः । सवकं राजसर्षपः ।

आपस्तम्बः—“मक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्वाङ्मणः क्वचित् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽ(म्बोऽ)प्रधीन्मुनिः ॥”

संवर्तः—“ अवरसैकशकास्त्रीणां क्षीरं प्राश्य द्विजोत्तमः ।

अनिर्दशाया गोश्चैव त्रिरात्रं यावकं पिबेत् ॥”

यावकस्य च पानमात्रं कार्यं, न तु तेन तृप्येत् ।

तथा—“ स्त्रीक्षीरमाविकं चैव संधिन्याश्चैव गोः पयः ।

प्राश्य शुष्येन्निरात्रेण विज्ञानां मक्षणे तथा ॥”

एतदमतिपूर्वके सकृद्भक्षणे ।

विष्णुः—“उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरमक्षणे तप्तकृच्छ्रम् ॥”

एतदमतिपूर्वके सकृद्भक्षणे च ।

शङ्खः—“ माहिष्यं गव्यमाजं च मक्ष्यं क्षीरेषु निर्दिशेत् ।

मुक्त्वा परस्य तु क्षीरं मासं कुर्याद्भ्रतं धुषः ॥

अनिर्दशाहं गोक्षीरं माहिष्यं चाऽऽनमेव च ।

गोश्च क्षीरं विवस्सायाः संधिन्याश्च तथा पयः ॥

संधिन्यमेध्यमसाया मुक्त्वा पक्षव्रतं चरेत् ।

क्षीराणि यान्यमक्ष्याणि तद्विकाराशने धुषः ॥

सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद्यदेतत्परिकीर्तितम् ॥”

व्रतं गोमूत्रपावकम् । अन्यत्रापि शङ्खवाक्ये व्रतशब्देनेदमेवाभिधीयते ।
चतुर्विंशतिमतात्—

* मितक्षरायां खट्वाहयं कवकं तथेति पाठः ।

१ क. खलकं । २ क. 'वे । श' । ३ क. 'रेवनिन्दितम् । मु' ।

“ स्त्रियाः क्षीरं द्विजः पीत्वा कथंचित्काममोहितः ।

पुनः संस्कृत्य चाऽऽत्मानं प्राजापत्यं चरेत्ततः ॥

अन्युष्ट्रीसंधिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।

अनिर्देशाया गोक्षेप पीत्वा दिनममोजनम् ” ॥

अमत्या सकृत्समनन्तरमच्छर्दने स्त्रीवालासमर्पविषयमेतत् ।

स्मृत्यन्तरम्—“ त्वद्मांसमूर्णया सार्धमाधिकं प्रितयं शुचि ।

पुरीषमूत्रे सक्षीरे अपविष्टं त्रयं पुनः ॥

प्रमादादशने तस्य दिनमेकं व्रतं चरेत् ” ।

तस्यापवित्रत्रयस्य व्रतममोजनम् । पूर्वोक्तविषयमेतत् ।

श्यातातपः—“ उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमश्वं मृतकसूतके ।

चौरस्याश्वं नवश्राद्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

कामतोऽभ्यासविषयमेतत् ।

पैठीनसिः—“ अविलय्युष्ट्रीमानुषीदुग्धप्राशने पुनरुपनयने प्राजापत्यं च ” ।

जावालः—“ अनिर्देशाया गोः क्षीरं मानुषं चौष्ट्रमेव च ।

मदिरां च नवश्राद्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

अज्ञानतः सकृद्भोजन एतत् । मदिरा मद्यं सुराव्यतिरिक्तं द्रव्यान्तरति-
रोहितरसरूपम् ।

अङ्गिराः—“ माहिष्यं(पं) गव्यमाजं च मक्ष्यं क्षीरेषु निर्दिशेत् ।

भुक्त्वा परमतः क्षीरं कृच्छ्रपादं समाचरेत् ” ॥

*(हारीतः—“ अमुरामद्यपानेऽल्पके चौर्ये श्लेष्मातकप्राशने

मास(५)मसूरकवने मरिचमक्षणेऽमेध्यावपन्ना-

नामथा पाने च सातपनमेव चरेत् ” ।)

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ घृतप्राशः पुनः संस्कारथेत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

“ मूत्रशकृच्छ्रान्पवहारेषु चैवम् ” ।

बृहस्पतिः—“ पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद्विजः ।

संस्कारं तु पुनः कुर्याच्छकत्या विप्राश्च भोजयेत् ” ॥

मद्यं खाह्नुरपानसादि न तु सुरा । द्विजो विप्रः ।

मनुः—“ अपः सुरापाननस्था मद्यमाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृत पयः ” ॥

* यत्तुधिहान्तर्गतमधिकम् ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पयः क्षीरम् । अपरिशुष्कसुराभाजन आर्द्रं च मद्यभाण्डे चानुपलभ्यमान-
मद्यरसोदके पानान्तरमच्छर्दने च सति स्त्रीवालादेरेतत् ।

शङ्खलिखितौ—“ सुराभाण्डोदकपाने पहरात्रमभोजनं चान्द्रायणं कामतः ” ।

आर्द्रसुराभाण्डोदके पीते जीर्णे चैतत् ।

शङ्खः—“ अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा पक्षं व्रती भवेत् ।

मद्यभाण्डस्थिताः पीत्वा सप्तरात्रं व्रती भवेत् ” ॥

त्रिरात्रोपवासघृतप्राशनानुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

“ मध्वासवदुष्टभाण्डोदकपाने स्त्रिया सह भोजने चैतदेव ” ।

विष्णुः—“ सुरासंस्पृष्टभाण्डे तु रेतोमूत्रादिदूषिते ।

जलक्षीरादिके पीते तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ” ॥

सकृत्पाने छर्दने च सति द्विरात्रसाध्यस्तप्तकृच्छ्रः । छर्दनाभावे सप्तरात्र-
साध्यः ।

कश्यपः—“ प्रमादान्मद्यमसुरं सकृत्पीत्वा द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुष्यति ” ॥

बुद्धिविरहः प्रमादः । ‘ प्रमादोऽनवधानता ’ इत्यमरः । असुरं सुराव्यतिरिक्तम् ।

वसिष्ठः—“ मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः । पञ्चोद(दु)म्बर-

विल्वपलाशकुशानामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेणैव शुष्यति ”

सुराव्यतिरिक्तमद्यभाण्डस्थितोदकपानविषयमेतत् ।

जाबालः—“ सुराभाण्डोदकं पीत्वा सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ” ।

सुरा पैष्टी । निर्लेपस्य तद्भाण्डस्य सकृदमतिपूर्वके च पान एतत् ।

ज्ञातातपः—“ मद्यभाण्डोदकपाने छर्दने घृतप्राशनमहोरात्रं च ” ।

घृतप्राशनादाहोरात्रान्तरनिवृत्तिः । अहोरात्रोपवासश्चापरः । समर्थविषयमेतत् ।

यमः—“ शूनोच्छिष्टाः स्थिताः आपो यदि कश्चिद्विजः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पीविषकेन च्यवं क्षीरेण शुष्यति ॥

मद्यभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चिद्विजः पिबेत् ।

द्वादशाहं तु पयसा पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥

गापञ्चमसहस्रं वा जप्यं कुर्वीत मानसम् ” ।

ब्रह्मसुवर्चलां मत्यहं पिबेत् । तज्जप्यं वा मत्यहं कुर्वीतित्यर्थः ।

* अत्र यास्ता इत्यध्याहारः ।

हारीतः—“ स्त्रियोच्छ्रष्टाः स्थिता आपो यदि कश्चित्पित्रेद्विनः ।
 शङ्खपुष्पीविपकेन इयहं क्षीरणं शुध्यति ॥
 शूद्रोच्छ्रष्टाः स्थिता आपो यदि कश्चित्पित्रेद्विनः ।
 कुशमूलविपकेन इयहं क्षीरेण वर्तयेत् ” ॥

पराशरः—“ भाण्डे स्थितमभोज्यान्नमपः पीत्वा पयो दधि ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसज्जति ॥
 ब्रह्मकूर्चोपवासश्च योज्यं कर्मास्य निष्कृतिः ।
 शूद्रस्य नोपवासश्च दानेनैकेन शुध्यति ” ॥

उपसज्जति प्रायश्चित्तार्थमागच्छति । ब्रह्मकूर्चस्वरूपं वक्ष्यते ।

दृढशातातपः—“ पित्रतः पतितं तोयं मान्ने मुखनिःसृतम् ।
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

शङ्खः—“ पीत्वाऽवशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् ।
 त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्ब्राम्हस्तेन वा पुनः ” ॥

पराशरः—“ कूपे तु पतितं दृष्ट्वा श्वशृगाद्यं च मर्कटम् ।
 अस्त्रिचर्मादिपतनात्पीत्वाऽमेध्या ह्यपो द्विनः ॥
 नारं तु कुणपं काकं विडुराहं खरोद्गयोः ।
 गावयं सौप्रतीकं च बामुदं त्वास्तुभं तथा ॥
 वैपात्रं मार्गं सैहं वा कूपे यद्यस्त्रि मज्जति ।
 तडौकस्यैव दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥
 प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य क्रमेणैतेन सर्वशः ।
 विप्रः शुध्येन्निरात्रेण क्षत्रियश्च दिनद्वयात् ॥
 एकाहेन च वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ” ॥

सुमतीकोऽत्र गजः । तस्येदं सौमतीकम् । तडाकोदकोप[योग]विषयमे-
 तत् । कूपोदकोपयोगे त्वधिकं कल्प्यम् ।

विष्णुः—“ मृतपद्मनस्तात्कूपादत्यन्तोपहताद्वोदकं पीत्वा ब्राह्मणास्त्रि-
 रात्रमुपवसेत् । इयहं रान्नयः । एकाहं वैश्यः । शूद्रो
 नक्तं, सर्वे च मृतस्यान्तो पद्मगव्यं विषेयुः ” ।

आपस्तम्बः—“ अन्तः स्थितेषु क्रिन्नेषु सर्वपद्मनस्तेषु च ।
 पित्रेदपो यस्त्वज्ञानात्पद्मरात्रेण विशुध्यति ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

अह्नितेषु त्रिरात्रं स्वाच्छूद्राणां दिनमेव तु ” ।

अह्निराः—“ चण्डालपरिगृहीतं तु योऽज्ञानाद्दुकं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात्प्रानापत्येन नित्यशः ॥
कूपैकपानदुष्टानां कुर्यात्संपर्कद्रूपणम् ।
सर्वे एवोपवासेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
यस्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत्किंचिदकामतः ।
स तु सातपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थात्मनः ” ॥

रुघुविष्णुः—“ अपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दीपिताः प्राशयेद्यदि ।
तदा सातपनं प्रोक्तं व्रतं कायविशुद्ध्ये ” ॥

रुघुहारीतः—“ यस्तु कूपारिपबेतोयं ब्राह्मणः शक्नुवितात् ।
उपवासत्रयं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
ह्निते भित्ते शवे चैव तत्रस्थे यदि तत्पिबेत् ।
शुद्ध्ये चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमपि वा ” ॥

शक्तिकृतो विकल्पो ज्ञानाज्ञानकृतो वा ।

“ यदि कश्चित्ततः ह्ययात्प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जप्त्वा त्रिपवणध्यापी अहोरात्रेण शुध्यति ” ॥

वानरहितं स्नानं कृतवत् पतत् ।

देवलः—“ ह्नितो भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते ।
पयः पिबेत्त्रिरात्रं च मानुषे द्विगुणं भवेत् ” ॥

द्विगुणं पहराशमित्यर्थः ।

उन्नना—“ विष्णुधोत्सर्गकूपस्था अपः प्राश्य द्विजोत्तमः ।
त्रिरात्रेण विशुद्ध्येत्तु कुम्भात्सातपनं स्मृतम् ” ॥

आपस्तम्बः—“ चण्डालखातवापीषु अज्ञानाद्यः पिबेज्जलम् ।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
चण्डालभाण्डतोयं तु द्विनः पीत्वा विमोहितः ।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वणस्ततः पापात्प्रमुच्यते ॥
चण्डालेन तु संस्पृष्टा अपो यः पिबति द्विनः ।
कृच्छ्रपादेन शुद्ध्येत्तु पुनः संस्कारमर्हति ” ॥

अत्र यः पुनः संस्कारः स पूर्वप्रापि द्रष्टव्यः ।

अग्निः—“ श्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।

जानुदक्षं शुचि ज्ञेयमथस्तादशुचि स्मृतम् ॥

तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अकामाजक्तमोनी स्यादहोरात्रं तु कामतः ” ॥

शातातपः—“ चण्डालोदकमाण्डेषु यः पिबेत्तृपितो जलम् ।

तरक्षणाक्षिपते तच्चेत्प्राजापत्येन शुष्यति ॥

यदि न क्षिपते तोयं विरेणैवास्य जीर्यते ।

प्राजापत्यं तु कर्तव्यं कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ” ॥

मनुः—“ सृष्ट्वा दत्त्वा तु मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ।

गूढोच्छिष्टोस्तु पीत्वाऽनः कुशवारि पिबेन्न्यहम् ॥

अज्ञानाऽप्राश्य विष्णुमंत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

ब्राह्मणस्तु सुरास्य गन्धमाघ्राय सोमसः ।

प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्रादप्य विशुष्यति ” ॥

सुमन्तुः—“ सुरास्येऽऽघ्राय गन्धं सोमस उदकमन्न-

स्त्रिरथमर्षणं जप्त्वा घृतप्राशनमाचरेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ सुरापलाण्डुलशुनस्पर्शं कामकृते द्विजः ।

त्र्यहं पिबेत्कुशजलं गायत्रीं च जपेत्तथा ॥

पलाण्डुलशुनस्पर्शं स्नात्वा नक्तं समाचरेत् ।

कृतोच्चारस्त्वहोरात्रमुच्छिष्टो द्यहमेव च ” ॥

अकामत एतत् ।

मनुः—“ विह्वराहखरोप्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।

प्रादप्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

अद्विराः—“ प्राजापत्यं चरेद्वैश्योऽतिकृच्छ्रं क्षत्रियश्चरेत् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रो विष्णुमन्त्रमक्षणे ॥

शूद्रस्य तु कथं क्षुर्याद्विष्णुमन्त्रस्य तु मक्षणे ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा तर्पयेत्पितृदेवताः ” ॥

बृहस्पतिः—“अलेह्यानामपेयानामभोज्यानां च मक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

कामकार एतत् ।

देवलः—“ शङ्खपूर्वा घृतं क्षीरं पत्रनालं सकेसरम् ।

पीत्वा पुष्करपर्णं च मुच्यते वारिसकरात् ॥”

शङ्खलिखितौ—“ केशमक्षिकरुधिरप्राशन आममासभूमिभक्षणे
रुधिरच्छर्दने रजस्वलावधूताभिगमने त्रिरा-
श्रोपवासं घृतप्राशनं च कुर्यात् ॥”

सुमन्तुः—“ नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनं च ॥”

गौतमः—“ अभोज्यभोजने निष्पुरीषीभावस्त्रिरात्रावसरं भोजनं सप्त-
रात्रं वा स्वयशीर्णान्युपयुञ्जान, फलान्यनतिक्रामन् ॥”

स्वयंशीर्णानि स्वयं पातितानि । अनतिक्रामन्नप्र(न्त्र)थमलब्धानि फलानि
निर्गुणान्यपि अपरित्यजन्नित्यर्थः ।

संवर्तः—“ अभोज्यभोजनं कृत्वा ब्रह्मसन्नविशां गणं ।

गोमूत्रयावकाहार, सप्तरात्रेण शुध्यति ॥”

घृहस्पतिः—“ पीत्वा शुक्तकपायाणि मुक्त्वा चालं विगर्हितम् ।
भवेदप्रयतो विप्र, कर्मण्य, स्यादधोगते ॥”

अधोगते तस्मिन्नने निष्पुरीपतायां सत्यामित्यर्थः ।

अथ मांसभक्षणप्रायश्चित्तानि । तत्र संवर्तः—

“ गोमांसं मानुषं चैव स्निहस्तात्समाहृतम् ।

अमक्ष्यं तद्भवेत्सर्वं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥”

शङ्खलिखितौ—“ बकबलाकाहसहस्रजनककारण्डकचक्रवाकक-
टमारगृहकपोतचटकपारावतशुकशारिकासार-
सट्टिमोलूकवाकोलरक्तपादनालपादवाग्गुद-
चापमांसवायसकोकिलशाद्वलिकुक्कुटहारीतम-
क्षणे दशरात्रमनाहार, पिवेद्वा गोमूत्रयावकम् ॥”

काकोलः श्येनः । एषामन्यतमस्यात्यन्तभक्षणाभ्यासे प्रत्येकं भक्षणसमु-
दाये वैतत् ।

शङ्खः—“ मद्गृहसं बकं काकं कोकिलं सज्जरीटकम् ।

मत्स्यादाश्च तथा मत्स्यान्बलाकाः शुकशारिके ॥”

चक्रवाकं प्लवं चैव मण्डूकं भुजगं तथा ।

मांसमेकं व्रतं कुर्याद्भुवश्चैव न भक्षयेत् ॥

मण्डूर्जलवायसः ।

“ जलेचरीश्च जलनान्प्रतुदाशखविष्किरान् ।

रक्तपादाञ्जालपादान्ससराश्रं व्रतं चरेत् ॥

प्रतुद्य माणिनं भक्षयन्तीति प्रतुदाः । नखैर्विकीर्य भक्षयन्तीति नखविष्किराः । जालाकाराः पादा येषां ते जालपादाः । स एव रक्तवर्णाः पादा येषां ते रक्तपादाः ।

भुक्त्वा चोपयतोदन्तांरूपा चैकत्रकानपि ।

दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा पण्मासान्प्रतमाचरेत् ॥

सूनामांसं शुष्कमांसमात्मनोऽर्थे तथा कृतम् ।

भुक्त्वा मांसं व्रतं कुर्यात्प्रयतः सुप्तमाहितः ॥

यत्र फलके मांसं खण्ड्यते सा सूना ।

“ ऋषीकपकं मांसं च सर्वं यत्नेन वर्जयेत् ।

संवत्सरं व्रतं कुर्यात्संप्राइयाज्ञानतस्तु तत् ॥

भ्रभ्रिकं नाम मांसपाकस्थानविशेषः । तत्र पकं सर्वं शिष्टं भोजनीयमापि मांसं न भक्षणीयम् । तप्तच्छट्टं चान्द्रायणं चरेदित्यनुवृत्तौ मनुः—

“ शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भीमानि कवकानि च ।

अज्ञातं चैव सूनास्यं मांसमेतद्भ्रतं चरेत् ॥

कवकानि च्छन्नाकाणि तेषां भूमिरूढानां भक्षण एतन्मायथिचं न वृक्षादिरूढानाम् ।

“ कव्याद्विदसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।

नरकाकखराणां च तप्तच्छट्टो विशेषनम् ॥

सकृदपत्या भक्षण एतत् । क्रव्यमपकं मांसं तददन्तीति क्रव्यादा व्याघ्रादयः । शहलित्विती—

“ श्वसगालकाककुक्कुटदंष्ट्रिकव्यादनसरोष्ट्रगजवाजिगोमांसभक्षणे चान्द्रायणम् ॥

कामकार एतत् ।

वसिष्ठः— “ श्वकुक्कुटप्राम्यसूकरकङ्कृष्टभ्रमासवायसपारावतमा-

नुषकाकोलूकानां मांसादने ससराश्रमुपवासो

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

निष्पुरीपीभावो घृतप्राशः पुनःसंस्कारश्च ॥ ।

विष्णुः—“ कलविद्धोऽसत्क्रवाकरज्जुदालकसारसदाःपूहशुकशारिका-
 बैलकाकोकिलस्रजरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । एकश-
 फोमयतोदन्ताशने च तित्तिरिकपिञ्जलावकवर्तिकामयूर-
 वर्जं सर्वपक्षिमांसाशने स्वहोरात्रम् । कीटाशने दिनमेकं
 माहर्षी सुवर्चलां पिबेत् । शृष्टमांसाशने सूनामांसाशने च ॥ ”

कलविद्धो गृहचटकः । सर्वमेतदमतिपूर्वके सकृद्भक्षणे वा द्रष्टव्यम् ।

छागलेयः—“ वृथामांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं श्राद्धकर्मणि ।
 अन्यथा भक्षयन्विप्रः प्राणापत्यं समाचरेत् ॥ ”

शिष्टभोजनीयमांसविषयमेतत् ।

शङ्खः—“ मक्ष्याः पञ्चनखाश्चैव गोषाकच्छपशस्यकाः ।
 लङ्गश्च शशकश्चैव तान्मुक्त्वा नाऽऽचरेद्भ्रतम् ॥ ”

तथा—“ तित्तिरं च मयूरं च लावकं च कपिजलम् ।
 वाघ्रीणसं वर्तकं च मक्ष्यानाह सदा यमः ॥ ”

तथा—“ माहिषं स्वानमीरभ्रं रौरवं मार्गमेव च ।
 मक्ष्यं मांसं समुद्दिष्टं यश्चैव पार्षितं भवेत् ॥ ”

रुर्वहुशास्त्रशृङ्गो मृगविशेषः ।

विष्णुः—“ शशकशस्यकगोषास्त्रगूर्मवर्जं पञ्चनखमां-
 साशने सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ ”

पराशरः—“ अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसमक्षणे ।
 शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यान्नर्क्षीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
 चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणमोननम् ।
 अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विभेषु दक्षिणाम् ॥ ”

यतुः—“ अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टेष्वेव च ।
 जग्त्वा मांसममक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥
 विडालकाकास्त्रच्छिष्टं जग्त्वा भनकुलस्य च ।
 केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्ममुवर्चलाम् ॥ ”

आखुर्मपकः ।

शङ्कः—“ अमेध्यपतितचण्डालपुष्कसरजस्वलाकुणिकुष्ठि-
कुनस्त्रिसंस्पृष्टं च मुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत् ” ।

कुणिः कुणपम् ।

यमः—“ मसूरमापमांसानि मुक्त्वा यो वमति द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
प्राणायामैस्त्रिभिः ज्ञात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ।

विष्णुः—“ शूद्रजुष्टं शुना वाऽपि संस्पृष्टं वाऽपि भोजनम् ।
तत्कृच्छ्रेण शुध्येत्तु प्राणापत्येन वा पुनः ॥
शक्त्या पराको दातव्य इति धर्मस्य निश्चयः ।
क्षत्रवैश्यादिभिर्जुष्टं गर्दभैः सूकरैस्तथा ॥
पादैर्हान्या भवेत्कृच्छ्रं शक्त्या सर्वं चरेद्विजः ” ॥

जुष्टं भुक्तम् ।

शङ्कः—“ वाग्दुष्टं मावद्दुष्टं च भोजने मावद्वपिते ।
मुक्त्वाऽन्नं ब्राह्मणः पश्चात्रिरात्रं तु मती भवेत् ” ॥

पराशरः—“ भिन्नभाण्डे तु मुञ्जानो ह्यज्ञानेन द्विजोत्तमः ।
सुवर्णोदकसंस्पृष्टं घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ॥

घृतमाशनादाहारान्तरनिवृत्तिः ।

आपस्तम्बः—“ विच्छर्दने द्विजातीनां भिन्नभाण्डे च भोजने ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यादिति शातातपोऽनधीत् ” ॥

संवर्तः—“ शूद्राणां भोजने भुक्त्वा मुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।
अहोरात्रोपितो मृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

भिन्नभाण्डदोषः कांस्पस्वैव, यदाह धौवायनः—

“ भिन्नकांस्पे तु यो मुङ्क्ते नद्यां गत्वा जपन्बुधः ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु एकमकस्ततः शुचिः ” इति ॥

संवर्तः—“ अनाचान्तः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वाऽपि किंचन ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपं कृत्वा विशुध्यति ॥
अ(आ)पोशा(श)नमकृत्वा तु यो मुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
मुञ्जानस्तु यदा ब्रूयाद्गायत्र्यष्टशतं जपेत् ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

लघुहारीतः—“ विना पक्षीपक्षीतेन मुञ्जे तु ब्राह्मणो यदि ।
स्नानं कृत्वा जपं चैव उपवासेन शुध्यति ” ॥

बृद्धशातातपः—“ यदा भोजनकाले च अशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं मासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥
मत्तयित्वा तु तं मासमहोरात्रेण शुध्यति ।
अशित्वा सर्वमेवात्रं त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥
मूत्रोच्चारे शकृत्सर्गे मोहाङ्गुष्ठेऽथ वा पिबेत् ।
त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत इति शातातपोऽश्वधीत् ॥

मूत्रोच्चारे भुञ्जानस्य पुरीषोत्सर्गे च पिबत् एतत् ।
मूत्रयित्वा वनन्मार्गे स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ॥
अहोरात्रोपितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।
निगिरन्पदि मेहेत मुञ्जे वा मेहने कृते ॥
अहोरात्रोपितः स्नात्वा जुह्वयारसार्षिषाऽऽहुतीः ” ।

• पाहृतिभिरिति शेषः ।

धृत्पचेताः—“ आरनाकृते शौचे प्रमादाद्भोजने कृते ।
पद्भारं यावकं पीत्वा शुष्येद्विप्रः सप्ताहितः ॥
त्रिरात्रेण विशुष्येत्तु द्विजश्चाऽऽचमने कृते ।
विषाय शुद्धिं नीरे च यथाऽऽचामति काञ्जिकम् ॥
उपोष्य रजनीभेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

आरनालं काञ्जिकम् ।

समुत्पन्ने द्विजः घ्राणे भुञ्जीताप पिबेत् वा ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः ” ॥

पतितादिस्पर्शनिमित्तात्स्नानान्तर एतत् । तन्निमित्ते तु पैठीनसिरार—

“ महापातकिसंस्पर्शे स्नानमेव विधीयते ।
संस्पृष्टस्तु यदा मुञ्जे तसकृच्छ्रं तदाऽऽचरेत् ” ॥

बृद्धयाज्ञवल्क्यः—“ अस्नात्वा यदि वाऽश्रीपाच्छण्डालस्पर्शने द्विजः ।
व्यहं चोपवसेत्स्नात्वा पीत्वा चोपवसेदहः ” ॥

अकामकारविषयमेतत् ।

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य विद्या चेन्मल्लके पठेत् ।
अन्नं त्यक्त्वा नदीस्नातः प्राणायामं त्रिरभ्यसेत् ॥

पदत्रिंशन्मतात्—“समुच्छिष्टस्तु यो मुक्के भुङ्के वा मुक्तमोजनः ।
एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सातपनं चरेत् ॥”

ज्ञानतोऽभ्यासविषयमेतत् ।

व्यासः—“सूतिकाद्यैस्तु यद्भाण्डं स्पृष्टं तैस्स्पृष्टिना तथा ।
तत्स्पं मुक्त्वा द्विजो मोहाभिराश्रेण विशुध्यति ॥
कृतमूत्रपुरीषस्य यदा नैवोदकं भवेत् ।
ज्ञानं शौचं च दशभिः प्राणायामैर्विशुध्यति ॥

ज्ञानं शौचं चेत्यत्र कृत्वेति शेषः ।

तैलाम्यक्तस्तथा वान्तः श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।
मूत्रोचारं यदा कुर्यादभिराश्रेणैव शुध्यति ॥”

परान्नरः—“दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतं च यत् ।
अप्यह्नाच्चैव यच्छिष्टं जग्ध्वा नक्तेन शुध्यति ॥”

अथ परिग्रहबुष्टान्नभोजने तत्रभवता याज्ञवल्क्येनाभिहीनस्य नाशपत्नी-
यादनापदीत्यादिना ग्रन्थेन स्वामिदोषवशाद्दृष्टमन्नं प्रतिपादितम् । तत्र मनुः—

“नाश्रोत्रियतते यज्ञे आमयानिहुते तथा ।
स्त्रिया ह्रीनेन च हुते मुञ्जीत माक्षणः कश्चित् ॥
अश्लीलमेतत्साधूनां यत्र जुहुत्यमी हविः ।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

अश्लीलं लज्जाकरं, मतीपं प्रतिकूलम् ।

मत्तक्रुद्धानुराणां च न मुञ्जीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥
भ्रूणैर्घ्राडवेक्षितं चैव संस्पृष्ट चाप्युदकपया ।
पतत्रिणाऽवलीढं च शुना संस्पृष्टमेव च ॥
गवा चालमुपघातं घुष्टान्नं च विशेषतः ।
गणान्नं गणिकान्नं च विद्रुपा च जुगुप्सितम् ॥
स्तेनगापनयोक्षैव तद्गो वार्धुषिकस्य च ।
अभिशास्तस्य शण्डस्य पुंश्वल्या दाम्भिकस्य च ॥
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ।
चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टमोजिनः ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उग्रालं सूतिकाञ्च च पर्यायात्मनिर्देशम् ।
 अनर्चितं वृधामांसमकीरायाश्च योपितः ॥
 द्विपदञ्च नगर्यञ्च पतितात्मवस्तुतम् ।
 पिशुनानृतिनोश्चालं क्रतुविक्रयिणस्तथा ॥
 शैलपतन्तुवापालं कृतघ्नस्यात्ममेव च ।
 कर्मारस्य निपादस्य रङ्गावतरकस्य च ॥
 सुवर्णकर्तुर्वेनस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
 श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्गेनकस्य च ॥
 रनकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 मृष्यन्ति ये चोपपतिं खीनितानां च सर्वशः ॥
 अनिर्वृशं च भेतालमतुष्टिकरमेव च ।

अभङ्गमकरणे पदार्था व्याख्याताः ।

मुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यात्ममत्या क्षपणं इयहम् ।
 मत्या मुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतो विष्णुजमेव च ॥
 अमोच्यात्तं च मुक्त्वाऽन्नं खीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
 जात्या मांसमपश्यं च सप्तरात्रं यवाग्निवेत् ॥

पैठीनसिः—“ कुनखी इयावदन्तः पित्रा विवदमानः खीजिनः कुष्टी
 पिशुनः सोमविक्रयो धागिनको ग्रामयानकोऽपिशस्तो
 धृष्यामपिनातः परिवृत्तिः *परिविदिदानो दिवि-
 पूपतिः पुनर्भूप्रश्चौरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्यमोज्यात्ता
 अपाहृत्या(क्ता) अश्राद्धार्हा एषां मुक्त्वा
 दत्त्वा चाविज्ञानाच्चिरात्प्रम् ॥”

शङ्खः—“ अभिशस्तरनकपतितचाक्रिकतैलिकामयाभकैशू-
 द्रंसावत्सरिककुलिकमुवर्णकारकर्मकारकर्मारचिप्र-
 वृत्तिपोपकतन्तुवायरङ्गावतारिककृष्टमानकृच्छ्री-
 ष्टिकवचनीविनृशंसात्माविजयिवाधुपिकतारिकमग-
 वृत्तिप्रात्यतस्करगणात्मभोभनेत्त्वतिकृच्छ्रं कुर्यात् ॥”

* निवाहणयो परिविन्दान इति पाठः ।

आसनारूढपादो यो वस्त्रस्यार्घपटीकृतम् ।

मुखेन धमितं कृत्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥

अर्घपटीकृतं परिधानैकदंष्ट्रीकृतमित्यर्थः । धमितं कृत्वेत्यन्नादि भुङ्क्ते
यदीति शेषः ।

“ केशकीटनखं प्राश्य मत्स्यकण्ठकमेव च ।

हेमतप्तं घृतं प्राश्य तत्क्षणादेव शुध्यति ॥

अस्त्रिकण्ठकशालूकशङ्खशुक्तिकपर्दिकाः ।

पात्वा नवोदकं चैव पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

शालूकः कीटभेदः । कपर्दिका वराटिका । ग्रामेऽल्पकुल्यादिगतौघवारि
अविहितशुद्धिकाभिन्नवकूपादिवारि वा नवोदकम् ।

“ शूद्रहस्तेन योऽशोषात्पानीयं वा पिबेत्कचित् ।

अहोरात्रोपितो मूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

मार्यया सोदरैर्वाऽपि मुक्त्वा तूपवसेद्दिनम् ।

ज्ञातिभिः स्यादहोरात्रं त्रिरात्रमितरैः सह ॥

तथा—“ पिवतो मसतो मूत्रं निर्गच्छेच्छर्दिकर्मणि ।

बहिरन्तर्मुखे लेपात्प्रक्षाल्य दानमाचरेत् ॥

मूत्रनिर्गमे छर्दौ च समनन्तरमेव भोजनत्याग एतत् ।

“ अश्रतोऽनातुरस्याप विप्रस्य स्याद्दृढस्त्वः ।

उच्छिष्टमशुचित्वं च प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

आदौ तु कृत्वा शौचं वै पश्चात्तप्त उपस्पृशेत् ।

अहोरात्रोपितो मूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ऋक्तुभूमिं तु यः प्रातो द्विनो मुङ्क्ते प्रमादतः ।

भोमूत्रसावकाहारः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

मूत्रोद्यारं नरः कृत्वा हाकृत्वा शौचमात्मनि ।

मोहात्पीत्वा त्रिरात्रं स्याद्यवान्पीत्वा विशुध्यति ॥

आनार्हस्तु च यः कश्चित्पिबेत्त्वादेत वा द्विनः ।

यापस्यात्त्रिसहस्रेण शुध्यते नात्र संशयः ॥

प्रायश्चित्तपूर्वमेवैतत् । कामकारविषयमेतत् ।

• न विपतेऽर्थे श्लोकः क. पुस्तके ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

हारीतः—“ लोम्नां स्वादने हस्तर्दत्तभोजनेऽप्रसालितपाणिपार्श्वस्य भोजने त्वधिकभोजने पङ्क्तिगतदूषणे पङ्क्त्यगतो भोजने त्यक्तमूत्रपुरीषकरणे मृतकसूतकशूद्रात्रभोजने शूद्रैः स्वप्ने त्रिरात्रमभोजनम् । लोष्टमृत्तिकादानेऽहोरात्राभोजनाच्छुद्धिः ” ।

संवर्तः—“ भनाचान्तः पिबेद्यस्तु अपि वा मक्षयेद्विजः ।
गायत्र्यष्टशतं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ” ॥

शूद्रादिस्पर्शनिमित्तस्नानविषयमेतत् । चण्डालादिस्पर्शनिमित्तस्नानातिक्रमे प्रायश्चित्तातिरेकः ।

“ विना यज्ञोपवीतेन मुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि ।
स्नानं कृत्वा जपं कुर्वन्नुपवासेन शुष्यति ” ॥

हारीतः—“ चण्डालादीन्दिग्भोजोऽश्वस्तु दृष्ट्वा त्राप्तं परित्यजेत् ।
अन्तर्बाह्यान्मुखौलेपान्प्रक्षाल्य स्नानमाचरेत् ॥
मुक्त्वा त्रिरात्रं नाश्रीयात्पीत्वा तोयमहर्निशम् ।
श्वानं दृष्ट्वा तथाऽऽचामेद्भुक्त्वा पीत्वा तदर्धिकम् ॥

श्वानं दृष्ट्वा तथाऽऽचामेदेवै, न तु स्नायात् । यदि भुक्त्वा त्वहोरात्रमुपोष्य नक्तमश्रीयात् । पिबेद्येनक्तमेव भुञ्जीत(?) ।

चतुर्विंशतिपताह—“ उपिते छर्दिते चैव भिन्नमाजनभोजने ।
अहोरात्रोपितः स्नात्वा पद्मगव्येन शुष्यति ” ॥

उपिते छर्दिते पूर्वेषुर्भुक्तस्य वमन इत्यर्थः ।

“ घृतहीनं तु यो मुङ्क्ते नरस्त्वाहुतिपद्मकम् ।
पश्चाद्घृतेन यो मुङ्क्ते मुक्त्वा चान्द्रायणं धरेत् ॥
भुञ्जानस्तु यदा पश्येच्छुभ्रानमन्त्यजगर्दमम् ।
आचम्य प्रयतो भूत्वा प्राणायामं त्रिराचमेत् ॥
दृष्ट्वा चैव तु यो मुङ्क्ते लोलुपत्वाद्दिग्भोजितः ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पद्मगव्येन शुष्यति ॥
एकपङ्क्त्यां तु भुञ्जानो ब्राह्मणं तु यदा दृशेत् ।
तदन्नशिष्टं मुक्त्वा वै गायत्र्यष्टशतं जपेत् ” ॥

११७६ अपराकांपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [३ तृतीयः—
(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

कुलिको देवलकः । घोषको मूलेन पाठकः । तारिको नद्यादिसंतारण-
जीवी । अभ्यासविषयमेतत् ।

विष्णुः—“ गणगणिलेनगायनकालानि मुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्तेत ” ।

सुमन्तुः—“ अभिशस्तपतितपौनर्भवभूणहपुंश्रुत्यशुचिशस्त्रकारतैलि-
कचाक्रिकध्वजिकमुवर्णकारालेख्यकपण्डकवन्धकीगण-
गणिकालानि चामोज्यानि । सौकरिण्याधनिषादवर-
ट(ह)चर्मकारा अमोज्याना अप्रतिग्राह्यास्तदशनप्रतिग्रा-
हयोश्चान्द्रायणं चरेत् ” ।

मूकरेण दीष्यति जीवति वेति वक्तव्यादिणी(ण्(?)) । वरुटो(हो) वेणु-
जीवी । बुद्धिपूर्वकभूयोभ्यासविषयमेतत् ।

हारीतः—“ चाक्रिकलोहकारामक्ष्यानमोजने त्रिरात्रमुपवसेत् ।
गोमूत्रं गोमयं च प्राक्षीयात् । ध्वनिवणिकिराटिवा-
र्धुषिकान्नमोजने पञ्चरात्रं कृच्छ्रं चरेत् ।

अभ्यासविषयमेतत् ।

पुंश्रुलीवेश्यानमोजने सप्तरात्रम् । दीक्षितप्रप्रमित-
गणौद्भावरुद्धान्नमोजने चान्द्रायणम् । मृतके सूतके
दशरात्रम् । ब्राह्मणोच्छिष्टान्नमृतकमृतकैकोद्दिष्टमोजने
त्रिरात्रमेकरात्रं वा । क्षत्रियोच्छिष्टान्नमृतकमृतकैकोद्दि-
ष्टमोजने कृच्छ्रम् । वैश्योच्छिष्टान्नमृतकमृतकैकोद्दिष्ट-
मोजने कृच्छ्रातिकृच्छ्रं, शूद्रोच्छिष्टान्नमृतकमृतकैकोद्दि-
ष्टमोजने चान्द्रायणं, श्लेच्छान्नमोजने च ताम्रकांस्यसी-
सकारव्याधिततस्करान्नमोजने च तप्तकृच्छ्रम् ।
ब्राह्मणमृत्तिलवधनचोपवातवृत्त्यन्नमोजने पौनर्भवेसील-
संकीर्णान्नमोजने च ” ।

एकोविष्टं नवश्राद्धान्मत् । किराटी वणिग्विदोपः ।

अङ्गिराः—“ अमोज्यानां च सर्वेषां मुक्त्वा ब्राह्मणमुपस्कृतम् ।
अन्यावसायिनो मुक्त्वा कृच्छ्रादेन शुध्यति ” ॥

सकृदपतिपूर्वके सामर्थ्याभावे च सत्येतत् ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

शातातपः—“ यत्र नाश्रन्ति देवाश्च पितरश्च तथाऽतिथिः ।
 वृथापाकः स विज्ञेयस्तत्र नाघात्कपंचन ॥
 यो गृहीत्वा विहायार्क्षिं गृहस्य इति मन्यते ।
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥
 वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्विजः ।
 प्राणायामं त्रिरम्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ॥

तथा—“ परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
 अपचस्य च मुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

अनिन्दितपाकादपि निवृत्तः । अपचो भिक्षुः ।

पराशरः—“ आपःकाष्ठे तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
 मनस्तापेन शुभ्येत्तु द्रुपदानां शतं जपेत् ” ॥

ब्रह्मपुराणे—“ यश्चोपनयने(नं) चक्रे बहूनां बहुयानकः ।
 यज्ञार्थं क्रीतसोमस्य दीक्षितस्य महाध्वरे ॥
 यत्र चाश्रोत्रियस्त्वन्यस्त्वथ वा ग्रामयानकः ।
 होता क्लीबोऽथ नारी वा नाश्रीयाद्यत्र कुञ्चित् ॥
 तपोयज्ञफलानां च यः क्रेता यश्च विक्रयी ।
 पुरः पुरोहितं कालमुद्दिश्य नृपतेर्हितम् ॥
 करोति यः स कथितस्त्वमोज्यान्नः पुरोहितः ।
 नृगव्याघ्रो ज्याल्भीवो मद्यपः शौण्डिको ध्वनी ॥
 तिलनिष्पीडकश्चक्रो रजको वस्त्रशौचकृत् ।
 चेलनिर्णेजको नीलरक्तपीतोपरागकृत् ॥
 नृशसस्तु मवेद्बद्धी नृणां शंसां करोति यः ।
 निग्रहाधिकृतो यस्तु विज्ञेयः स हि दाण्डिकः ॥
 बद्धानां रक्षिता यस्तु स च बन्धनको भवेत् ।
 अविज्ञातकुलाचारो विज्ञेयोऽप्य विदेशगः ॥
 कितवो द्यूतकारश्च हेमचौरः सुवर्णकृत् ।
 दाराः पण्य च यस्येह स च दारोपजीवकः ॥
 भवेद्दधोपपतिको नायानारपरस्तु यः ।
 भाण्डकर्ता कुलालस्तु चित्रकृच्चित्रकर्मकृत् ॥
 वृद्धिं पण्येषु यो मुञ्जे स तु वार्धुषिकोऽधमः ।
 चर्मकृच्चर्मणा छेत्ता सौनिकः पशुमारकः ॥

रोगभृत्युपजीवी च शलाकी च भिषङ्गरः ।
 सूची स्यात्तुन्नवायरतु वल्लुकुत्तनुवायकः ॥
 वृत्त्यर्षे सविकारस्तु रङ्गावतरको नटः ।
 वृत्त्यन्वेषी नटानां तु स तु शैल्पकः स्मृतः ॥
 शण्डो मुखेमगश्चाथ दुर्लोमा दुष्टलोमवान् ।
 वैनो धनुर्दण्डकर्ता कर्मारः शरघाटकः ॥
 निपादो मत्स्यजीवी च तथाऽन्यौ कुण्डगोलकी ।
 आवाल्याद्यस्त्वदशनस्त्वजदंशः स उच्यते ॥
 शय्यायां व्याधिना क्षीणस्त्ववसन्नश्च तादृशः ।
 स्वनातिविहिताद्धर्मात्प्रच्युतः पतितो भवेत् ॥
 यस्योपनयनात्कालो गतः स ब्राह्म एव हि ।
 बहूनां दीप्तिमानेकः स तु राना महायशाः ॥
 उग्रं दण्डं पातयते स तु तीक्ष्णोऽत्र उच्यते ।
 जहाति मित्रं यश्चान्यं संकृतघ्नस्तु कीर्त्यते ॥
 हत्वा परान्यस्तु जीवेद्वधनीवी स कीर्तितः ।
 प्रकाशधर्मो गुसाधः स तु दाम्भिक एव हि ॥
 धर्मं त्वधर्मरूपेण यः करोति स चाक्रिकः ।
 परेषां मरणार्थाय शस्त्रकृच्छ्रविक्रयी ॥
 एतेषां च न मोक्तव्यं दीनस्य रुदतस्तथा ।
 करुणाक्रन्दितस्याथ च्छन्नना गरदस्य च ॥
 यतीनां लिङ्गिनां चैव तथा पापाण्डिनामपि ।
 स्त्रीजितस्य च नाश्रीयादन्नगस्त्रामिकस्य च ॥
 दुहितुश्चाप्रसूतायास्तथाऽकल्पस्य वा क्वचित् ।
 असंमानं तु गुणिनां संमानं पापकर्मिणाम् ॥
 समं वा कुरुते यस्तु तदन्नं नैव भक्षयेत् ।
 शूद्रानुमन्त्रितं यच्च ब्राह्मणान्नं च वा क्वचित् ॥
 न भक्षयेत् शूद्रान्नं ब्राह्मणेनानुमन्त्रितम् ।
 भक्तोन्मत्तानुराणां च मुपूर्वेषां कदाचन ॥
 निगडैरथ पद्मस्य चौरस्य घृजिनस्य च ।
 अभिशस्तस्य तदणश्च कदर्यस्य च जालिनः ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

विकित्सकस्य बद्धस्य क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 पुत्रमर्तृविरोधिन्याः स्त्रियाः पण्यस्त्रियास्तथा ॥
 नगराधिपतेः शत्रोः पिशुनानृतिनोस्तथा ।
 सावज्ञस्याप मूर्खस्यासत्कारस्याथ दुर्मतेः ॥
 असंस्कृतमविज्ञातं सरोपं विस्मयान्वितम् ।
 भक्ष्यं त्वभक्ष्यवाक्येन(ण) यो दद्याद्रोपमानसः ॥
 गुरोरपि न भोक्तव्यं वाग्दुष्टं तन्महाघटम् ।
 भक्ष्यच्छूद्राच्च पक्षाक्षं नाद्यादश्रद्धयाऽन्वितम् ॥
 यस्याधिकार्यं न गृहे नाग्नभुग्नाहणस्तथा ।
 तद्गृहे नारुमश्रीयात्प्रवासिन्यग्निहोत्रिणि ॥
 कः क्षुधार्तश्च को भुङ्क्ते मामकं त्वन्नमेव हि ।
 यैशोर्षे यस्तु कथयेत्तद्वाग्दुष्टं न पश्येत् ॥
 एतेषां तु गृहे भुक्त्वा घने चान्द्रायणं चरेत् ॥

कामतो भूयोभ्यासविषयमेतत् ।

तथा—“ योगो मघात्रयोदरयोः कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।
 भवेन्मवायां संस्पन्दौ हंसे चैव करे स्थिते ॥
 मृतके सूतके चाथ अस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।
 छायायां कुञ्जरस्याथ भुक्त्वा तु नरकं व्रजेत् ॥
 भुक्त्वा प्रमादाद्विप्रस्तु सम्यक्चान्द्रायणं चरेत् ॥

घोषायनः—“ ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
 जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

भरद्वाजः—“ पसे वा यदि वा मासे न यस्याश्राति वै द्विनः ।
 भुक्त्वा दूरात्मानस्तस्य द्विजश्रान्द्रायणं चरेत् ॥

हृदयाज्ञवल्क्यः—“ यतिश्च ब्रह्मचारो च पक्कालत्वामिनावुभौ ।
 तयोश्च न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चोत् ॥

चतुर्विंशतिमतात्—“ निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
 अन्नं भुक्त्वा नरः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥
 आचार्याग्निगुरुद्वेषुर्धर्मशास्त्रद्विषस्तथा ।
 गोब्राह्मणद्विषश्चैव तदेव व्रतमाचरेत् ॥

उपपातकयुक्तस्य चाब्दमेकं निरन्तरम् ।

अन्नं भुक्त्वा नैरः कुर्यात्पराकं तु विशोधनम् ” ॥

यः समग्रं वर्षमुपपातकयुक्तस्तस्यान्नमभ्यासतो मत्या चासकृद्भुक्तवत् एतत् ।

हारीतः—“ पतितान्नं यदा मुक्ते विप्रश्चण्डालवेदमनि ।

मासार्धं तु पिबेद्वारि मासं कामकृते तथा ” ॥

चण्डालवेशमनीति चण्डालान्नोपलक्षणम् ।

छागलेयः—“ अज्ञानाद्भुजते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्राणायामशतं कृत्वा शुध्यन्ते शूद्रसूतके ॥

वैश्ये षष्टिर्भवेद्वास्ति विंशतिर्ब्राह्मिणे दश ।

एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रममोजनम् ॥

ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ” ।

ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहादयः प्राणायामैः समुदिता श्रेयाः । आपदि सकृ-
न्नोजन एतत् ।

मार्कण्डेयः—“ भुक्त्वा तु सत्रियाशीचे तप्तकृच्छ्रे विधीयते ।

वैश्याशीचे तथा भुक्त्वा महासर्तपनं चरेत् ॥

शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ” ।

सकृत्कामकारविषयमेतत् ।

शुद्धः—“ शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा पण्मासान्त्रतमाचरेत् ।

वैश्याशीचे तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्त्रतमाचरेत् ॥

ब्राह्मणस्य तथाऽशीचे मासमेकं व्रती भवेत् ” ।

कामतो भूयोभ्यासविषयमेतत् । व्रतं गोपूत्रधावकाशनम् ।

पराशरः—“ अज्ञानाद्भुजते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं विनिर्दिशेत् ॥

गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्याच्छूद्रसूतके ।

विशः पञ्चशतेनैव क्षत्रियस्य शतेन तु ॥

ब्राह्मणस्य यदा मुक्ते प्राणायामेन शुध्यति ।

नअथवा वामदेव्येन साक्षा चीकेन शुध्यति ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उपवासाद्यसमर्थस्याऽऽपदि सकृदहानाद्भुज्जत एतत् ।

शातातपः—“ ब्रह्मसत्रविशां मुक्त्वा न दोषश्चाग्निहोत्रिणाम् ।

सूतके शावशीचे तु अस्थिसंचयनात्परम् ” ॥

आपदि ब्राह्मणादीनामग्निहोत्रिणां सूतके शावशीचेऽन्नस्य भोक्तुरदोषः ।
तथैव तेषां मृतकसूतकेऽस्थिसंचयनादूर्ध्वम् ।

“ अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।

मुक्त्वा पकान्मतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ” ॥

अशौचान्नभोक्तृभिरशौचव्यपगमे वा प्रायश्चित्तं कार्ष्णमित्याह विष्णुः—

“ ब्राह्मणादीनां यः सकृदेवाजमश्नाति तस्य तावदे-
वाऽऽशौचं यावत्तेषामशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं

कुर्यात् । सवर्णस्याऽऽशौचे द्विजो मुक्त्वा स्रव-

न्तीमासाद्य तस्मिन्नस्त्रिरघमर्षणं जप्तवोत्तीर्थं गाय-

त्र्यष्टसहस्रं जपेत् । क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्रिराश्रो-

त्रोपितः कृत्वा शुष्यति । वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरा-

श्रोत्रोपितश्च, ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे

वैश्यः स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् ।

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।

शूद्राशौचे द्विजो मुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत् । शूद्राशौचे

शूद्रः स्नात्वा पञ्चगव्यं पिबेत् ” ।

अष्टसहस्रमष्टाभिरधिकं सहस्रम् ।

संवर्तः—“ विप्रात्रं सूतके विप्रो मुक्त्वा नाद्याद्दिनप्रथम् ।

पीत्वा पानीयमज्ञानात्पञ्चगव्येन शुष्यति ” ॥

वसिष्ठः—“ अनिर्देशाहे मरणे नियोगाद्भुक्तवान्द्विजः ।

क्तिमिर्भूत्वा स देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

द्वादश मासान्द्वादशार्धमासान्वाऽनश्नन्संहिताध्य-

यनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते ” ।

कामतो द्वादश मासा अकामतस्तदर्धम् । उभयं चैतदत्यन्ताभ्यासे । अन-
श्रन्माग्भोजनादित्यर्थः ।

शब्दः—“ चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ॥
 पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पण्मासे कृच्छ्र एव तु ।
 आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥
 अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छ्रद्धस्य वचनं यथा ” ।

कामत एतत् ।

चतुर्विंशतिमतात्—“ प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।
 पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं पण्मासेऽथ तथाऽऽब्दिके ॥
 त्रिरात्रं चान्द्रमासेषु प्रत्यठदं चेदहः स्मृतम् ” ।

अमतिपूर्वके सकृद्भोजन एतत् । मतिपूर्वकेऽप्यापदि वा ।

तथा—“ शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
 चान्द्रायणद्वयं मासे त्रिपक्षे त्वेन्दवं स्मृतम् ॥
 आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा ।

सकृत्कामत एतत् ।

पदत्रिंशन्मतात्—“ प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादहीनं तु मिश्रके ।
 त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके ” ॥

असमर्थस्याऽऽपदि सकृदामश्राद्धं गृहीतवत् एतत् । मिश्रकं मथमसंबुः
 त्सरान्तर्गतश्राद्धम् ।

विष्णुः—“ आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्तेत ” ।

प्रतिपिद्धश्राद्धविषयमेतत् । शूद्रश्राद्धविषयं वा ।

भरद्वाजः—“ अपाङ्केयान्समुद्दिश्य श्राद्धभेकादशोऽहनि ।
 ब्राह्मणस्त्वत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ” ॥

अपाङ्केयाः श्राद्धप्रकरण उक्ताः । तदेवैते तर्षकादशाहिके श्राद्धे भुक्त्वा
 चान्द्रायणं चरेदित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः—“ आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
 संकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं सपणं भवेत् ” ॥

शूद्रान्नविषयमेतत् ।

अङ्गिराः—“ दशकृत्वा(त्वः)पिबेदा(द्या)पो गायत्र्या चाभिमन्त्रिताः ।
 सिंघ्यात्रयमुपासीत जपेण जुहुवात्ततः ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

दशकृत्व इति जलपानाभ्यासो व्याख्येयः । समभिव्याहृतक्रियाभ्याहृ-
त्तिगणने कृत्वमुच्चप्रत्ययविधानात् । गायत्र्यापि सकृदेव वाच्या । एकद्रव्यसा-
भ्यासपानप्रयोगाद्भवात् ।

ल्लिखितः—“ यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चान्नं न दीयते ।

न तद्गोत्र्यं द्विजातीनां भुक्त्वा चोपवसेदहः ” ॥

भरद्वाजः—“ शिष्टा नाश्नन्ति यत्किञ्चिदन्नं मूलफलादिकम् ।

तदुक्त्वा ब्राह्मणः कुर्यात्प्रायश्चित्तमभोजनम् ” ॥

इत्युपपातकप्रायश्चित्तानि ।

अथ जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्ते, तत्र मनुः—

“ ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यं घातिरधेयमद्ययोः ।

जैह्वन्धं पुष्टि च मैषुन्धं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

रुजः कृत्यं रोगोत्पादनम् । अग्रेयं पूतिगन्धि लशुनप्रभृति ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यत्तमभिच्छया ।

चरेत्सातपने कृच्छ्रं प्राजापत्यमभिच्छया ॥

खरोष्ट्रमृगबाणानामनाविक्रवधस्ताया ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिपस्य च ” ॥

तथा—“ निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसभ्यस्य च माषणम् ॥

असभ्यं सभानर्हं मैथेनवत्कौरकादिवचनम् ।

संकरापानकृत्यासु माषः शोधनमैन्द्रवः ” ॥

तथा—“ कृमिक्रीटवयोहत्या मघानुगतभोजनम् ।

फलैधकुमुमसोयमधैयं च मलावहम् ॥

मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावत्कृपहम् ।

शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिमोहात्सातपनेन वा ॥

मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

संकरीकरणं कृत्वा मासमश्रीत यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमप वा प्राजापत्यमपि वा ॥

अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुच्यति ” ॥

अभ्यासानुबन्धतारतम्यापेक्षया मतिपूर्वकेषु संकरीकरणापात्रीकरणमलि-

शङ्कः—“ चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ॥
 पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रः स्यात्पण्मासे कृच्छ्र एव तु ।
 आब्दिके पादकृच्छ्रः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥
 जत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छ्रद्धस्य वचनं यथा ” ॥

कामत एतत् ।

चतुर्विंशतिमतात्—“ प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।
 पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं पण्मासेऽथ तथाऽऽब्दिके ॥
 त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम् ” ॥

अमतिपूर्वके सकृन्नोजन एतत् । मतिपूर्वकेऽप्यापदि वा ।

तथा—“ शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
 चान्द्रायणद्वयं मासे त्रिपक्षे त्वेन्दवं स्मृतम् ॥
 आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा ।

सकृत्कामत एतत् ।

पद्त्रिंशन्मतात्—“ प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादहीनं तु मिश्रके ।
 त्रैपक्षिके तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके ” ॥

असमर्थस्याऽऽपदि सकृदामश्राद्धं गृहीतवत् एतत् । मिश्रकं मथमसंवत्सरान्तर्गतश्राद्धम् ।

विष्णुः—“ आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्तेत ” ।

मतिपिद्मश्राद्धविषयमेतत् । शूद्रश्राद्धविषयं वा ।

भरद्वाजः—“ अपाङ्केयान्समुद्दिश्य श्राद्धभेकादशोऽहनि ।
 ब्राह्मणस्त्वत्र मुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ” ॥

अपाङ्केयाः श्राद्धप्रकरण उक्ताः । तदेवैते तथैकादशाहिके श्राद्धे मुक्त्वा चान्द्रायणं चरोदित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः—“ आमश्राद्धे तथा मुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
 संकल्पिते तथा मुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ” ॥

शूद्राभविषयमेतत् ।

अङ्गिराः—“ दशकृत्वा(त्वः)पिबेदा(वा)पे गायत्र्या चाभिमन्त्रिताः ।
 संध्यात्रयमुपासीत जपेथ जुहुयात्ततः ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उपस्थानमग्निसमीपे स्थानम् ।

मनुः—“ विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यन्तः शारीरं संनिवेश्य तु ।
सचैलं बहिराहुत्य गामालभ्य विशुष्यति ” ॥

शारीरं मूत्राद्युत्सर्गः ।

यमः—“ अटव्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
प्रनष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्विधीयते ॥
अपो दृष्ट्वैव विप्रस्तु कुर्याच्छौचं सचैलकम् ।
गायत्र्यष्टशतं जप्यं स्नानमेतत्परं भवेत् ॥
देशं कालं समासाद्य अवस्थामात्मनस्तथा ।
धर्मशौचेऽवतिष्ठेत् न कुर्याद्विगधारणम् ” ॥

वेगो मलवेगः ।

वसिष्ठः—“ दण्डघोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रं पुरमेहितः ।
कृच्छ्रमदण्डघदण्डने पुरोहितः । त्रिरात्रं राजा ” ।

हारीतः—“ ग्राम्योपयोगे वानप्रस्थानां चान्द्रायणम् ।
स्वधर्माचारनियमातिक्रमे फलचान्द्रायणम् ” ।

वसिष्ठः—“ वानप्रस्थो दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादश-
रात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्धयेत् ” ।

दीक्षाभेदो ब्रह्मचर्यव्यतिरिक्तनिजधर्मव्यतिक्रमः । ब्रह्मचर्यातिक्रमे तु
भिक्षोः पाप्मासिकं कृच्छ्राचरणं वक्ष्यते । वानप्रस्थस्यापि तदेव, भिक्षुतुल्य-
त्वात् । महाकक्षं महावनम् । तस्य वृद्धिर्जललेकादिना । स एवाऽऽह—

“ भिक्षुर्नानप्रस्थवत्सोमवृद्धिं वर्जयेत् ” ।

भिक्षुर्व्रतिः । स्वधर्मातिक्रमे वानप्रस्थवद्भवं कुर्यात् । सोमवृद्धिं कस-
वृद्धिं वर्जयेत् ।

शङ्खः—“ पादप्रतापनं कृत्वा कृत्वा वह्निं तयाऽप्यवः ।
कुशैः प्रमाज्यं पादौ तु दिनमेकं भवेद्भ्रती ” ॥

स्नातकमवाधिकारे क्रतुः—

“ एतेषामाचाराणामेकैकस्य व्यभिचारे गायत्र्य-
ष्टशतं जप्यं कृत्वा पूतो भवति ” ।

अन्यान्यपि प्रकीर्णप्रायश्चित्तानि(त्त)विधायकानि स्मृत्यन्तराणि कानिचि-
त्प्रदर्शयन्ते । तत्र भविष्यत्पुराणम्—

“ नीलीमध्ये यदा गच्छेत्प्रमादाद्वाक्षणः क्वचित् ।
अहोरात्रोपितो भुत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
कुर्यादज्ञानतो यस्तु नीलीजं दन्तघावनम् ।
एकरात्रं निराहारः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रोमकूपे यदा गच्छेद्रजो नील्यास्तु कस्यचित् ।
त्रिषु वर्णेषु सामान्यं तसकृच्छ्रं विशोधनम् ॥
पालनं तु व्ययश्चैव तद्वृद्धेरुपनीवनम् ।
पातित्यं तु भवेद्विधे त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशोधनम् ॥
नीलीदारु यदा भिन्धाद्वाक्षणस्य शरीरतः ।
शोणितं दृश्यते तत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

शरीरत इति द्वितीयार्थे तसिः ।

शब्दः—“ अथवास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
पलाशस्य द्विजश्रेष्ठस्त्रिरात्रं तु वती भवेत् ॥
सिन्ध्वाऽग्नावशुचिद्रव्यं तदेवाम्मसि मानवः ।
मासमेकं घृतं कुर्यादुपाकुण्डय तथा गुरुम् ॥

उपाक्रोदयेतिपाठे, आधिक्येनाऽऽक्रम्य ।

द्वौ पिश्रौ ब्राह्मणाग्नी च दंपती तौ द्विजोत्तमौ ।
अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ॥
होमकाले तथा दोहे स्नाष्याये दारसंप्रहे ।
अन्तरेण यदा गच्छेद्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
दौराजघनलाभानां बुद्ध्या विघ्नं समाचरेत् ।
+[प्रत्येकं प्राकृतं कुर्याद्ब्रह्मचर्यं तु वार्षिकम् ” ॥

भूमिकन्यावृत्तेषु गोमूत्रयावकं समश्नीयात् । दुःस्वमारिष्टदर्शने च घृतं
शिरण्यं च दद्यात् ।

अत्रिः—“ आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्तु पर्वणि ।
अग्नौ न गच्छेद्यो भार्या सोऽपि कृच्छ्रार्थमाचरेत् ”] ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

त्रयाणामपि चैतेषां प्रत्यापत्तिं तु मार्गताम् ।

भैक्षेण च व्रतं मासं शुद्धये चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

घृहस्पतिः—“ अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो मुञ्जे प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः सति धने स तु कृच्छ्रार्धमाचरेत् ॥

शङ्खः—“ प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः ।

वर्णानां यज्ञये प्रोक्तं तदर्थं प्रयतश्चरेत् ॥

अतिमानदतिक्रोधाद्भयादज्ञानतोऽपि वा ।

तद्दभीयात्क्री पुमान्वा गतिर्येषां न विद्यते ॥

पूयशोणितसंपूर्णे तमस्यन्धे सुदारुणे ।

पष्टिं वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ॥

गोभिर्हतं तपोद्धृदं ब्राह्मणेन च घातितम् ।

संसृशन्ति तु ये विप्रा अग्निदा गरदाश्च ये ॥

अनुयातारोऽपि चान्ये ये चान्ये पाशच्छेदकाः ।

सर्वे ते पापसंयुक्तास्तेषां वक्ष्यामि निष्कृतिन् ॥

तप्तकृच्छ्रेण शुभ्येत्तु कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।

अननुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥

संवर्तः—“ गोभिर्हिते तथा विप्रे तथा चैवाऽऽत्मघातिनि ।

नैवाश्रुपावनं कार्यं सद्भिः श्रेयोभिकाङ्क्षिभिः ॥

एषामन्यतमं प्रेतं यो बहेत दहेत वा ।

कटोदकक्रियां कृत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

तच्छुभं केवलं स्पृष्टमसु वा पतितं यदि ।

पूर्वोक्तानामकर्ता चेदेकरात्रभोजनम् ॥

य आत्मत्यागिनः कुर्यात्स्नेहात्प्रेतक्रियां नरः ।

स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

शुद्धिपूर्वकमेतत् ।

यमः—“ नाऽऽशौचं नोदकं नाद्यु नापवादानुकम्पने ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कार्यं कटपारणम् ॥

स्नेहकार्यमयादिभ्यो यस्त्वेतानि समाचरेत् ।

गोमूत्रयावकाहारः स तु कृच्छ्रेण शुच्यति ॥

एतत्समुदितानां च कर्मणां मतिपूर्वके ॥

मनुः—“ वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

ज्ञातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ” ॥

अभोजनमुपवासः । अनुक्तमायश्चित्तविशेषातिक्रम एतत् ।

हारीतः—*“शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्या-
शुद्धप्रासकृच्छ्रदेवपूजानिरस्तेत्येवमादीनामभिवादाने द्विरा-
त्रमुपवासः । निमन्त्रिते तदन्यत्र भोजने त्रिरात्रम् ” ।

क्रतुः—“ शुष्यत्याह्निकविच्छेदे त्रिरात्रमुपवासतः ।

बहुदैवसिकभ्रंशे तदेव द्विगुणं भवेत् ” ॥

षड्दिवसिको भ्रंशो बहुदैवसिकः ।

हारीतः—“ उच्छिष्टस्थ गमन एकाहमुपवासः । न

गृही नियमातिक्रमेऽभीयात् ” ।

अत्रिराः—“ भनापदि चरेद्यस्तु सिद्धमिहा गृहे वसन् ।

दशरात्रं विवेद्वज्रमापत्काले व्यहं द्विनः ॥

प्रतिमासमिदं प्रोक्तममक्षयं प्रतिशङ्कया ।

प्रतिसंवत्सरं चैव श्रोत्रियस्य विधीयते ॥

वहन्कमण्डलं रिक्तमध्यातोऽभंश भोजनम् ।

अहोरात्रेण शुद्धिः स्याद्दिनजप्येन वा शुचिः ” ॥

ऋषि(प्य)शुद्धः—“ इन्द्रचापं च शालाभिं यद्यन्यस्य प्रदर्शयेत् ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं घनुर्दण्डश्च दक्षिणा ” ॥

यमः—“ केतनं कारयित्वा तु घोऽतिपातयते द्विनः ।

महाहत्यामवाप्नोति शूद्रयोनी च जायते ॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते घ्राणो नियतघतः ।

यतिचान्द्रायणं धीर्त्वा तस्मात्पापात्ममुच्यते ” ॥

केतनं निमग्नंम् । अतिपातनमतिक्रमः । निमग्नताय भोजनामदान-
पिति यावत् ।

तथा—“ नदीसंगमहर्तुश्च कन्याविघ्नकरस्य च ।

समे विपमकर्तुश्च निष्कृतिर्नोपिपद्यते ॥

* मिताराश्यां तु निमः पाठः—सप्याह्ने पादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्या-
भादह्नेपरेवपूजानिरस्ताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः” इति ।

संवर्तः—“ षोडशामशिदातृणां संविधानविधायिनाम् ।
तप्तकृच्छ्रद्वयाच्छुद्धिरेकमेवानुयायिनाम् ” ॥

एतदपि समुदितकरणे ।

उशना—“ प्रायानाशकशस्त्राग्निविषोद्धन्धभृगूदकैः ।
काष्ठाद्यैश्चाऽऽत्मनो हन्तुर्नृपत्रक्षसरीसृषैः ॥
शृङ्गिदंष्ट्रिनास्त्रिव्यालविद्युताभिहतस्य च ।
तथा संकरजातस्य नाशौघोदकवह्नयः ॥
तत्स्पर्शं यदि चाऽऽक्रोशे दिनमेकमभोजनम् ।
अज्ञानाद्बहनादौ तु कृच्छ्रं सातपनं स्मृतम् ॥
बुद्धिपूर्वं पुनस्तस्मिन्कृच्छ्रं गोमूत्रयावकः ।
तप्तकृच्छ्रोऽप्यशक्तौ तु मासं भिक्षाशनोऽपि वा ॥
कृत्वा च बहनादीनि प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
तप्तकृच्छ्रद्वयाच्छुद्धिरेकमेवानुयायिनाम् ॥
यस्तु शेषाः क्रियाः कुर्यात्स्नेहान्मूत्रेण वा पुनः ।
भवेत्तस्य पुनस्तप्तकृच्छ्रचान्द्रायणोत्तरः ” ॥

बृहस्पतिः—“ विषोद्धन्धनशस्त्रेण यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।
मृतो मेध्येन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥
पाशच्छेता तु यस्तस्य दोषा वह्निप्रदस्तथा ।
सोऽपि कृच्छ्रेण शुध्येत्तु घातकोऽपि नराधमः ” ॥

दक्षः—“ आरूढपतितं विप्रं चण्डालंश्चविनिःसृतम् ।
उद्धन्धनमृतं चैव स्पृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ” ॥

सुमन्तुः—“ उद्वन्धनपाशच्छेदनवहनेषु मासं
भैक्षमक्षणं त्रिपवणं स्यात् ” ।

पृथ्वीः—“ आत्मघातकस्य स्पर्शनवहनदहने तप्तकृच्छ्रं
चरेत् । विंशतिगावो दक्षिणा ब्राह्मणेपु ” ।

आदिपुराणम्—“ शृङ्गिदंष्ट्रिनास्त्रिव्यालविषवह्निमहाजलैः ।
मुद्रास्परिहर्तव्यः कुर्वन्क्रीडां मृतस्तु यः ॥
नागानां विप्रियं कुर्वन्दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।
निगृहीतास्तु ये राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

चण्डालादिविषयमिदम् ।

हारीतः—“ महापातकिसंस्पर्शे ज्ञानमेव विधीयते ।

संसृष्टस्तु यदा सृष्टो ब्रह्मकूर्चेन शुध्यति ॥

त्रिरात्रमेकरात्रं वा योऽन(प्य)भ्रम्यञ्चगव्यकम् ।

जपं च(श्च) प्रणवं सम्यगेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कृते मूत्रे पुरीषे वा भुक्तोच्छिष्टोऽप वा द्विजः ।

श्वादिः सृष्टो जपेद्देव्याः सहस्रं स्नानपूर्वकम् ” ॥

आपस्तम्बः—“ विप्रो विप्रेण संसृष्ट उच्छिष्टेन कपंचन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादित्याहिरसमापितम् ॥

उदकयासृष्ट उच्छिष्टो विह्वराहश्च कुक्कुटैः ।

काकमार्जारकव्याद्भिरुपवासेन शुध्यति ॥

येन केनचिदुच्छिष्टो ह्यमेध्यं यदि संसृशेत् ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

जागलेपः—“ उच्छिष्टः संसृशेद्विप्रो मृगशूद्रशुनोऽशुचीन् ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुष्पति ॥

उच्छिष्टः सृष्ट आचामेदुच्छिष्टेन स्वजातिना ।

नक्तेन चोपवासेन क्षत्रविदस्पर्शने क्रमात् ” ॥

स्नातातपः—“ यस्तु च्छायां श्वराकस्य ब्राह्मणोऽप्यधिगच्छति ।

तत्र स्नानं तु तस्योक्तं घृतप्राशो विशोधनम् ” ॥

तथा—“ अन्त्यजैर्हस्तकाष्ठेन वाससा सृष्ट एव वा ।

प्रसास्याङ्गं समाचामेदुच्छिष्टस्तु निशां सिषेत् ” ॥

औपकायनः—“ असृश्येन सहैकान्ती तरलौसंक्रमादिभिः ।

निदध्यादप्सु पाण्यादि न दुष्येत्तेन चासृशन् ” ॥

स्नातातपः—“ कापालिकानां संस्पर्शे स्नानं कृत्वा यथाविधि ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ॥

वृद्धस्नातातपः—“ चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्त्यजम् ।

मृत्तिकां सूधिकानारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

श्वकुक्कुटवराहाश्च ग्राम्यान्संसृष्टय मानवः ।

सचैलः सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥

न्यायः—“ चण्डालोदकसंस्पृष्टः स्नानेन स विशुध्यति ।
उच्छिष्टस्नेन संस्पृष्टाक्षिरात्रेण विशुध्यति ” ॥

सुमन्तुः—“ चण्डालान्पतितार्थैव तथा नारी रजस्वलाम् ।
उच्छिष्टस्तु द्विजः स्पृष्ट्वा प्रजापत्येन शुध्यति ” ॥

कश्यपः—“ श्रसूकरान्त्यचण्डालमद्यमाण्डरजस्वलाः ।
यद्युच्छिष्टः स्पृष्टे तत्र कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ” ॥

आपस्तम्बः—“ भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्रजापत्यं समाचरेत् ।
अर्षोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आचमने तथा ॥

अर्षोच्छिष्टो वर्तमानभोजनः ।

“ एकवृक्षे समारूढी चण्डालब्राह्मणी यदि ।
फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
ब्राह्मणान्समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ॥
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।
एकशालां समारूढः फलान्यक्षाल्यसौ यदा ॥
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात्पञ्चगव्येन शुध्यति ।
चण्डालेन गृहीतं यस्त्वज्ञानाद्दुदकं पिबेत् ॥
तत्र शुद्धिं विजानीयात्प्राजापत्येन निश्चयः ।
भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तो ह्यमेध्यं यदि संस्पृशेत् ॥
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ” ।

वृहस्पतिः—“ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ।
कृत्वोपवासं नक्तं च पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

कामकारविषयमिदम् । अकामतस्तु च्छागलेषोदितम्—

“ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः स्नानं येषु विधीयते ।
तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्रजापत्यं समाचरेत् ॥
कर्मारजनकं घर्जनं धीवरं नष्टमे(ए)व च ।
एभिः स्पृष्टस्तथोच्छिष्ट एकरात्रं षयः पिबेत् ॥
तैरुच्छिष्टैर्द्विरात्रं स्याद्घृतं प्राश्य विशुध्यति ।
मुजानेन तु विप्रेण स्पृष्टा यदि रजस्वला ॥
शिशुकृच्छ्रेण शुध्येत्तु प्राणायामशक्तेन च ” ।

आपस्तम्बः—“ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो विशौचस्तु द्विजोत्तमः ।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

चण्डालादिविषयमिदम् ।

हारीतः—“ महापातकिसंस्पर्शं स्नानमेव विधीयते ।

संस्पृष्टस्तु यदा स्पृष्टो ब्रह्मकूर्चेन शुध्यति ॥

त्रिरात्रमेकरात्रं वा योऽन(प्य)श्रम्यञ्चगव्यकम् ।

जपंच(श्च) प्रणवं सम्यगेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कृते मूत्रे पुरीषे वा भुक्तोच्छिष्टोऽप वा द्विजः ।

श्वादिस्पृष्टो जपेद्देव्याः सहस्रं स्नानपूर्वकम् ” ॥

आपस्तम्बः—“ विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कपंचन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादित्याहिरसपापितम् ॥

उदकपास्पृष्ट उच्छिष्टो विड्वराहश्च कुक्कुटैः ।

काकमार्जारकन्याद्भिरुपवासेन शुध्यति ॥

येन केनचिदुच्छिष्टो क्षमेर्ध्वं यदि संस्पृशेत् ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

छागलेपः—“ उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मयशूद्रशुनोऽशुचीन् ।

अहोरात्रोपितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

उच्छिष्टः स्पृष्ट आचामेदुच्छिष्टेन स्वनातिना ।

नक्तेन चोपवासेन क्षत्रविदस्पर्शने कमात् ” ॥

शातातपः—“ पस्तु च्छार्या श्वपाकस्य ब्राह्मणोऽप्यधिगच्छति ।

तत्र स्नानं तु तस्योक्तं घृतप्राशो विशोधनम् ” ॥

तथा—“ अन्त्यजैर्हस्तकाष्ठेन वाससा स्पृष्ट एव वा ।

प्रसास्याः समाचामेदुच्छिष्टस्तु निशा सिपेत् ” ॥

औपकायनः—“ अस्पृश्येन सहैकान्ती तरक्रीसंक्रमादिभिः ।

निर्ध्यादध्मु पाण्यादि न दुष्येत्तेन चास्पृशन् ” ॥

शातातपः—“ कापातिकानां संस्पर्शं स्नानं कृत्वा यथाविधि ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ” ॥

वृद्धशातातपः—“ चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शयनन्त्यजम् ।

सूतिकां सूयिकानारीं रजसा च पारिप्लुताम् ॥

श्वकुक्कुटवराहाश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः ।

सचैलः सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥

प्रसवं कारयति या सा सूषिका ।

अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धो यदि संस्पृशेत् ॥

विशुध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेणोत्तरेण च ॥

उत्तरेण भुक्तोच्छिष्टेनेत्यर्थः ।

गार्ग्यः—“ कल्प्यादश्वत्थरोष्ट्रैश्च स्पर्शं व्यवहिते द्विजः ।

अचैलं वा सचैलं वा स्नानं कृत्वा विशुध्यति ” ॥

सचैलं मतिपूर्वके । अचैलमन्यत्र ।

“ शूद्रं स्पृष्ट्वा निपादं च शुध्येदाचमनाद्विजः ।

तद्धीनस्पर्शनात्स्नानप्राणायामैस्तपोवलात् ” ॥

ज्ञानासमर्थस्य शूद्रस्पर्शिन आचमनं, समर्थस्य तु स्नानमेव । अत एव
 स्मृत्यन्तरम्—

“ एडकं कुक्कुटं काकं श्वशूद्रान्त्यावसायिनः ।

दृष्टैतानाचरेत्कर्म स्पृष्टैतान्स्नानमाचरेत् ” ॥

यद्वा सच्छूद्रस्पर्श आचमनमसच्छूद्रस्पर्शं स्नानम् ।

छूद्रपापवत्कथः—“ चण्डालपुष्कसम्ब्लेच्छमिल्लुकापालिदारकान् ।

उपपातकिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ” ॥

संवर्तः—“ कैवर्तमृगयुग्यावसौमिशाकुनिकानपि ।

रजकं च तथा स्पृष्ट्वा स्नात्वैवाशनमाचरेत् ” ॥

स्नात्वैव भुञ्जीतेत्यर्थः । एवं च यद्रजकादिस्पर्शोऽशनं तद्व्याधितादि-
 विषयं द्रष्टव्यम् ।

पर्द्विश्रमतात्—“ चण्डालशवस्पर्शने कृच्छ्रं कुर्यात् । यानशय्यात्नेषु त्रिरात्रम् ” ।

चण्डाल[श्व]स्पर्शन इति । चण्डालस्य शवत्वमापन्नस्य स्पर्शन इत्यर्थः ।
 जीविता चण्डालेन सह यानादिषु त्रिरात्रमिति । तथा—

“ व्रणवन्धनाभ्यञ्जनविध्वावणरुधिरोत्पादनेषु कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ” ।

व्रणवन्धादीनां चण्डालं प्रति करणे चण्डालेन वाऽऽत्मनि करण एतत् ।
 आपस्तम्बः—

“ येन केनचिदभ्यक्तश्चण्डालं यदि संस्पृशेत् ।

उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

तैलाम्यक्तस्तथाऽऽद्यान्तः दमश्चुर्कर्मणि मैथुने ।

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुध्यति ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

प्रचेताः—“ स्वकाये चण्डालादिकायाभिस्पर्शने द्विरात्राभोजनाच्छुद्धिः ” ।

इदं परिष्वङ्गविषयम् ।

“ चण्डालो यदि कायस्य रक्तमुत्पादयेत्काचित् ।

त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादेकरात्रेण चोत्तरे ” ॥

उत्तरे क्षत्रियादौ । त्रिरात्रादेकैकस्याहोरात्रस्य हासः ।

ऋतुः—“ चण्डालस्योच्छिष्टदाने चण्डालनृतदर्शने गीतवादित्रश्रवणे

भैषज्यक्रियायां द्विरात्राभोजनेन शुद्धिः । अशुचिं दृष्ट्वाऽऽ-

दित्यमीसेत, प्राणायामं कृत्वा पञ्चदशमात्रिकम् ” ।

अशुचिश्चण्डालादिः ।

पराशरः—“ श्वपाकहोम्वचण्डालान्मिथः संभाषते यदि ।

द्विजसंभाषणं कुर्यात्सावित्रीं वा सकृज्जपेत् ॥

चण्डालेन समं सुप्त्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ।

चण्डालैकमर्थां गत्वा सावित्रींस्मरणाच्छुद्धिः ” ॥

मिथो ब्राह्मणैः सह संभाषेतेत्यर्थः ।

प्रचेताः—“ चण्डालगृहप्रवेशने चण्डालेनैव गृहे घृत्सच्छा-

यायां वा सहावस्थाने चण्डाल एव स्यात् ।

ब्राह्मणानुद्दिष्टं पाण्मासिकं प्रायश्चित्तं कृच्छ्रं

वा ब्राह्मणस्य चतुस्त्रियेकमासाः शेषाणाम् ” ।

शेषाः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः कैवर्तीदिश्च । एषां यथासंख्यं चतुस्त्रियेक-
मासाः कृच्छ्राः ।

उशना—“ अनिष्टगन्धोपघ्राणश्रवणदर्शनोदाहरणेष्व्वादित्यदर्शनाच्छौचम् ” ।

अनिष्टानां गन्धशब्दरूपषवावयाना(णा)मुपघ्राणश्रवणदर्शनोदाहरणेषु आदि-
त्यदर्शनाच्छुद्धिरित्यर्थः ।

“ चण्डालधर्मसंकोचे प्राज्ञाफलं समाचरेत् ।

चरेत्रिरात्रं चण्डालकूपतीर्थनिषेवणात् ” ॥

धर्मस्य संपोग उपदेशः ।

आपस्तम्बः—“ दृष्ट्वा चण्डालपतिती संघ्याकाल उपस्थिते ।

ईसेताऽऽदित्यमुद्यन्तं तपोदक्यां मलानि च ” ॥

मनुः—“ आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ” ॥

पराशरः—“ अविज्ञातस्तु घण्डाढो निवसेद्यस्य वेश्मनि ।
विज्ञाते(तु) रू(रु)र्षम(स)न्नस्य द्विजाः कुर्युरनुग्रहम् ॥
अपिबक्त्रच्युतान्धर्मान्गायन्तो धर्मपाठकाः ।
पतन्तमुद्धरेयुस्तं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥
दध्ना घृतेन क्षीरेण कृच्छ्रं गोमूत्रयावकम् ।
मुञ्जीत सहितो भृत्यैस्त्रिसंध्यमवगाहनम् ॥
अपहं तु दध्ना मुञ्जीत सर्पिषा तु अपहं ततः ।
क्षीरेण तु अपहं भोज्यमेकैकेन पुनरुपहम् ॥
भावदुष्टं न मुञ्जीत भोक्तव्यं गोरसस्रुतम् ।
तिष्ठेद्दिनानि यावन्ति तावन्त्येव सगाधरेत् ॥
त्रिपलं तु दधि क्षीरं पलमेकं तु सर्पिषः ।
आकरे तु मवेच्छुद्धिरारकूटे सकांस्थके ” ॥

आकर उत्पत्तिस्थानम् । आरकूटो रीतिकम् ।

“ जलशौचेन वस्त्राणि परित्यागेन भृन्मयम् ।
कुसुमगुडकर्पासलवणं मधुसर्पिषी ॥
द्वारि कुर्वीत घान्यानि दद्याद्वेदमनि पावकम् ।
हुताशज्वालासंस्पृष्टं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ॥
सपुत्रः सहभृत्यैश्च कुर्याद्भ्रातृणभोजनम् ।
गोविंशतिं वृषं चैकं वद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥
पुनर्लेपेन खातेन होमजप्येन चैव हि ।
अवधारणेन विप्रार्णा तत्र दोषो न विद्यते ” ॥

स्वल्पकालसंपर्क एतत् ।

संवर्तः—“ अन्त्यजः पतितो वाऽपि निगूढो यत्र तिष्ठति ।
सम्पृग्नात्वा तु कालेन ततः कुर्याद्विशोधनम् ॥
चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् ।
प्राणापत्यं तु शूद्राणां शेषाणामिदमुच्यते ॥
येस्तत्र भुक्तं पक्वन्नं तेषामुक्तो विधिक्रमः ” ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

प्राजापत्य इत्यर्थः ।

“ तेषामपि तु यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 कूपैकपानदृष्टा ये तथा संसर्गदूषिताः ॥
 सर्वानिवोपवासेन पञ्चगव्येन शोधयेत् ।
 बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी वृद्ध एव वा ॥
 तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम् ।
 अप वा क्रियमाणेषु येषामार्तिः प्रदृश्यते ॥
 शेषं संपादयेत्तेषां विपत्तिर्न भवेद्यथा ” ।

अन्त्यजोऽप्र चण्डालः ।

वसिष्ठः—“ चण्डालो निवसेद्यत्र गृहे स्वज्ञात एव वा ।
 तस्य स्वन्नं द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 अकामतः सकृद्भुक्त्वा कुर्यादेतद्विनोत्तमः ।
 कामाच्छुद्धिः पराकेण महासर्तपनेन वा ॥
 चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् ।
 प्राजापत्यं तु शूद्राणां शेषाणामिदमुच्यते ॥
 योऽन्योऽपि भुङ्क्ते पकानं कृच्छ्रं स्यात्तस्य शोधनम्
 शुष्कालभोजने पादमित्याह भगवान्मनुः ” ॥

तथा—“ तैः सृष्टो यदि भुङ्क्तेऽन्नमस्नात्वा विधिवज्जले ।
 विहितो भोजने कृच्छ्रः पाने तत्पाद एव तु ॥
 चण्डालेन तु संसृष्टं कास्यमाण्डे समृन्मयम् ।
 अज्ञानात्कास्यभोजी च मृन्मये जलपानकृत् ॥
 कास्ये भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं जलपाने तु कृच्छ्रकम् ” ।

कृच्छ्रकः कृच्छ्रपादः ।

च्यवनः—“ चण्डालसंकरे स्वभवनदहनम् । सर्वमृद्गाण्डमेदमम् ।
 दारवाणां तु तक्षणम् । शङ्खशुक्तिमुवर्णरजतवैदला-
 नामद्भिः क्षालनम् । कास्यताम्राणामाकरे शुद्धिः ।
 सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागः । शेषरसवध-
 सद्रूपरक्षणं गोमूत्रपावकाहारो मासं क्षिपेत् ।
 बालवृद्धस्त्रीणामर्धप्रायश्चित्तम् ” ।

आ षोडशाद्बालः । सप्तसूध्वं वृद्धः । चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं
गोशतं दद्यात् । तदभावे सर्वस्वम् ।

वौधायनः—“ चण्डालदर्शने ज्योतिषां दर्शनम् । संभाषणे ब्राह्मण-
संभाषणम् । स्पर्शने स्नानम् । उच्छिष्टदर्शने एक-
रात्रमुपवसेत् । संभाषणे द्विरात्रम् । स्पर्शने त्रिरात्रम् ।
चण्डालेन सहाध्वगमने सचैलं स्नानम् ” ।

आपस्तम्बः—“ बलादासीकृता ये तु श्लेच्छचण्डालदस्युभिः ।
अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिर्हितनम् ॥
उच्छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैव भोजनम् ।
खरोद्गुविह्वराहाणामामिपस्य च भक्षणम् ॥
तत्स्त्रीणां च तथा सङ्गस्तामिश्च सह भोजनम् ।
मासोपिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥
चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथ वा भवेत् ।
चान्द्रायणं पराकं च चरेत्संवत्सरोपितः ।
संवत्सरोपितः शूद्रो मासार्धं यावकं पिबेत् ॥
गासमात्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुष्यति ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्करुष्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
त्रिभिः संवत्सरैश्चापि तद्भावं स निगच्छति ” ॥

सर्वाण्येतानि प्रायश्चित्तानि यथाशक्ति यथानुबन्धं प्रत्ययाभ्यासापेक्षया
व्यवस्थापनीयानि ।

“ हीनवर्णस्तु यः कश्चिदन्यजैः सह संवसेत् ।
सशिखं वपनं कृत्वा मासमेकं यवान्पिबेत् ॥
रजकी चर्मकारी च लुब्धकी पुकसी तथा ।
घातुर्वर्णस्य गेहे तु अज्ञानाद्यदि तिष्ठति ॥
ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात्पूर्वोक्तस्यार्धमेव च ।
गृहदानं न कुर्वीत शेषं सर्वं तु कारयेत् ॥
गृहस्थान्मन्तरं गच्छेच्चण्डालो यदि कस्यचित् ।
तस्माद्देहाद्विनिःसार्यं मृद्गाण्डं तु विवर्णयेत् ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

रसपूर्णं तु मृद्गाण्डं न त्यजेत्तु कदाचन ।
 गोमयोदकसंमिश्रैः प्रोक्षयेत्तु गृहं तथा ॥
 चण्डालश्वपचानां च संकरे समुपस्थिते ।
 अहोरात्रं द्विरात्रं स्यान्निरात्रं पदहः स्मृतम् ॥
 अविज्ञातस्तु चण्डालः सप्ताहं निवसेद्यदि ।
 तस्माज्ज्ञात्वोपसन्नस्य विप्राः कुर्युरनुग्रहम् ॥
 दक्षिणीरघृतैर्युक्तं कृच्छ्रं गोमूत्रयावकम् ।
 प्राशयेत्सह भृत्यैस्तु मासमेकं निरन्तरम् ” ॥
 अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तानि ।

ष्टद्दशातातपः—“ उदकया सूतिका वाऽपि शवान्त्यी संसृष्टोद्यदि ।

द्विरात्रेणैव शुच्येत्तु इति शातातपोऽब्रवीत् ” ॥

शातातपः—“ चण्डालैः श्वपचैर्वाऽपि आश्रेयी सृश्यते यदि ।

त्रिरात्रोपोषिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

आश्रेयी रजस्वला ।

कश्यपः—“ चण्डालेन तु संसृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यात्पञ्चगव्येन शोचनम् ।

तां निशां तु व्यतिक्रम्य अमाप्रातां तु कारयेत् ” ॥

बृहस्पतिः—“ पतितेन श्वपाकेन संसृष्टा चेद्रजस्वला ।

अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ” ॥

ष्टद्दशातातपः—“ रजस्वला यदि सृष्टा चण्डालान्त्यश्वपापसैः ।

तावत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुध्यति ” ॥

असापथ्ये सत्येत्तत् ।

पराशरः—“ एकवृत्तसमाख्यौ चण्डालोऽथ रजस्वला ।

अहोरात्रोपिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

रजस्वला तु भुञ्जाना चण्डालादीन्सृष्टोद्यदि ।

गोमूत्रयावकाहारा पद्मरात्रेणैव शुध्यति ॥

अशक्ता काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम् ” ।

भार्कण्डेयः—“ उदकया तु सवर्णा या सृष्टा चेत्स्याद्दुदकयया ।

तस्मिन्नेवाहनि स्नात्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ” ॥

एतत्सगोत्राविषयम् । तथा च वृद्धवसिष्ठः—

“ सृष्टे *रजस्वलेऽन्योन्यं सगोत्रे त्वेकसूतके ।
 कामतोऽकामतो वाऽपि सद्यः स्नानेन शुध्यतः ” ॥

कश्यपः—“ रजस्वला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
 एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा क्षत्रजात्या द्विजोत्तमा ।
 त्रिरात्रेण विशुध्येत्तु व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी यदि ।
 पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
 पञ्चरात्रेण विशुध्येत्तु ब्राह्मणी कामकारतः ॥
 अकामतश्चरेदेव ब्राह्मणी सर्वजातिषु ” ।

विष्णुः—“ रजस्वला हीनवर्णा रजस्वला सृष्ट्वाऽर्जं न तावदश्रीयाद्यावत्
 शुद्धा । सवर्णामधिकवर्णा च सृष्ट्वा स्नात्वाऽश्रीयात् ” ।

अग्निः—“ रजस्वले तु ये नार्याव्योन्यं सृष्टतो यदि ।
 सवर्णे पञ्चगव्यं स्यान्निरात्रमसंवर्णके ” ॥

असवर्णे हीनवर्णे ।

“ सृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं शूद्रा च ब्राह्मणी तथा ।
 कृच्छ्रेण शुध्यते विप्रा शूद्रा दानेन शुध्यति ” ॥

दानेन निष्कचतुर्थाशदानेनेत्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे—“ उच्छिष्टेन तु संसृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।
 यावन्न शुद्धिमाप्नोति नाश्रीयात्तावदेव तु ” ॥

रजोनिमित्ताशौचनिवृत्तिः शुद्धिः ।

“ उच्छिष्टांश्च द्विजार्तास्तु रजःस्त्री यदि संसृशेत् ।
 स्त्रावोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे व्यहं सिपेत् ” ॥

स्त्रावो मूत्राण्युत्सर्गः । तत्कृतमाशौचं तदुच्छिष्टम् ।

व्याघ्रः—“ रजस्वला तु संसृष्टा श्वजम्बुकत्वैरेः क्वचित् ।
 निराहारा भवेत्तावद्यावत्स्नानेन शुध्यति ” ॥

इदं समर्थविषयम् । अत्राप्यसामर्थ्ये बौधायन आह—

* अथ संधिराफिः ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ रजस्वला तु संस्पृष्टां ग्राम्यकुण्डसूकरैः ।

श्वभिः स्नात्वा शिपेत्तावघावचन्द्रस्य दर्शनम् ” इति ॥

प्रचेताः—“ रजस्वला स्पृष्टेच्छानं प्रमादाद्यदि कर्हिचित् ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

बौधायनः—“ रजस्वला तु संस्पृष्टा शुना चण्डालरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ” ॥

बृहस्पतिः—“ शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना वा व्यहमाचरेत् ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्घ्रिं परतो वक्तमाचरेत् ” ॥ २१२ ॥

विषुद्धमायश्चित्तसंनिपातप्रसङ्गे तद्विरोधपरिहारार्थं यत्कल्प्यं यच्चानुक्तनिष्कृतिकेषु पापेषु कल्पनीयं, तदुभयमाह—

देशं कालं वयः शक्तिं पापं चापेक्ष्य यत्नतः ॥

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र नोक्ता च निष्कृतिः ॥ २१३ ॥

एकस्मिन्निमित्ते गुरुलघुरूपाण्येकैकस्मिन्प्रायश्चित्तपात्रौ देशादिकप्रपेक्ष्य परिपदा सम्यक्स्थाः कल्प्याः । यं प्रायश्चित्तविशेषो यत्र देशे काले वा यद्युपमानः कर्तारं नाशयतीति शक्यते स तत्र नोपदेश्यः । यथा—जलोपवासो हिमदेशे महाशिशिरे च काले । तथा वैपोऽप्यपेक्ष्यम् । अन्यथा यत्ना शक्यं तत्राल्लब्धयोः कल्पमानं तौ निपातयेत् । तथा कर्तुः शक्तिरपि व्यवस्थापिका, यतो युवाऽपि कश्चिपित्तोद्रेकादिना मतिबद्धतपःशक्तिः पराकायनुतिष्ठन्व्यापयते । अत एवाऽऽह हारीतः—

“ यथावधो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणैः ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा ॥

न तेन शुद्धिमाप्नोति येन प्राणैर्वियुज्यते ।

आर्तिं वा महतीं याति न वै तद्गतमौदिसोत् ॥

तस्मात्कृच्छ्रमथाप्यर्घं पादं चाऽपि विधानतः ।

ज्ञात्वा बलानलं कालं प्रायश्चित्तं विधीयते ” ॥

बिल्गुः—“ अशीतिवर्षस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यनयोदशः ।

प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ” ॥

अत्रिराः—“ उनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च ।

चरेद्गुरुः सुहृद्वाऽपि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ” इति ॥

प्रायश्चित्तपापं लघु गुरु वेत्यवेक्ष्य तदनुसारेण प्रायश्चित्तमपि लघु गुरु वा कल्प्यम् । तथोक्तं गौतमेन—

“ एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघुनि ” इति ।

पापस्य च गुरुत्वं कामतः समत्यपं साभ्यासमनुष्ठितस्य ह्यापते, तदा दण्ड-
 गौरवात्सातिशयाच्च निन्दार्थवादाह्लोकगर्हातिशयाच्च । एतच्च यत्नेन आचा-
 रात्तद्विषयसकलस्मृतिशास्त्राभधारणरूपात्कल्प्यम् । तथा यत्र विषये निष्कृतिः
 प्रायश्चित्तं शास्त्रकारैर्नोक्तं तदपि देशकालाद्यपेक्षया कल्प्यम् । तत्र निष्कृ-
 तसंबन्धित्वेन कल्पयितव्यस्य निष्कृतिशेषस्य स्वरूपं सामान्यतः मद्दर्शते ।
 तत्र गौतमः—

“ तस्य निष्कृषणानि जपस्तपो होम उपवासो दानम् ” इति ।

जप्यं च तेनैवोक्तम्—

“ उपनिषदो वेदादयो वेदान्ताः सर्वेच्छन्दःसु संहिता मधु-
 न्यघमर्षणमपर्वशिरोरुद्राः पुरुषसूक्तं रामैरौहिणे सामनी
 बृहद्रथंतरं पुरुषगतिर्महानान्वो महावैराजी(जं) महादि-
 ना(वा)कीर्त्यं ज्येष्ठसामान्यतमं बर्हिष्पवमानं कूर्माण्डानि
 यावमान्यः सावित्री चेति पावनेानि ” ।

तथा—“ पयोव्रतता शाकपक्षता फलपक्षता प्रसूतियावको हिर-
 ष्यप्राशनं सोमपानमिति मेघ्यानि षषिन्नाणि ” ।

तथा—“ सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्रवन्त्यः पुण्यहृदास्तीर्षानि
 ऋषिनिवासा गोष्ठपरिस्कन्धा इति देशः ” ।

गोष्ठं गोस्थानं, तद्गमनमार्गः परिस्कन्धः ।

तथा—“ रात्ययचनं ब्रह्मचर्यं सवनेपूदकोपस्पर्शनमार्द्रव-
 स्रताऽनाशक इति तपांसि, हिरण्यं गौर्वासो
 भूमिरश्वस्तिष्ठा घृतमन्नमिति देवानि ” ।

तथा—“ संपर्सेरः पण्मासाश्चत्वारख्यो द्वापेकश्चतुर्दशत्यहो द्वादशाहः
 षडहस्यहोऽहोरात्र इति कालः । एतान्येवानादेशो विक-

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

स्वेन क्रियेरभेनसि गुरुणि गुरुणि लघुनि लघुनि कृच्छ्राति-
कृच्छ्रवान्द्रायैणमिति प्रायश्चित्तम् ” इति ॥ २९ ॥

उक्तानि पतितानां प्रायश्चित्तानि, संप्रति तत्संबन्धिभिस्तान्प्रति पत्कार्यं
तदाह—

दासी कुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेयुः स्वबान्धवाः॥

पतितस्य वैहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९४ ॥

दासी बान्धवाश्च पतितस्य कुम्भं जलपूर्णं ग्रामाद्बहिर्निनयेयुः । ततः
प्रभृति तं पतितं सर्वकार्येषु स्त्रीकुरुवैदिकेषु बहिः कुर्युः । तेन सह न संव्य-
वहस्येयुः । बान्धवग्रहणं संबन्धिमात्रपरिग्रहार्थम् । तेन विद्यायोनिर्बन्धाश्च
सर्वे निनयेयुः । तथा च गौतमः—

“ तस्य विद्या[गुरु]योनिर्बन्धाश्च संनिपत्य सर्वाण्युदका-
[वी]नि प्रेतकार्याणि कुर्युः । पात्रं चास्य विपर्यस्येयुः । दासः
कर्मकरो वाऽवकरात्पात्रमानीय दासीघटात्पूरयित्वा
दक्षिणामुखः पदा विन्य(पर्य)स्येदमुदकं करोमीति नाम-
ग्राहं ते सर्वेऽन्बालभेत्प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा
विद्यागुरवो योनिर्बन्धाश्च वीक्षेरन् । अप उपष्टय
ग्रामं *प्रविशन्ति । अत ऊर्ध्वं तेन संमाप्य तिष्ठेदेक-
रात्रं नपेरसाविर्भ्रां ज्ञानपूर्वं चेन्निरात्रम् ” इति ।

अस्यार्थः—यो राजघातकत्वादिना हेतुना त्याज्य उक्तस्तस्य विद्यागु-
रुनाचार्यादीन्योनिर्बन्धान्मातामहमातुलार्दींश्च पुत्रादयः संनिपत्य मेल-
यित्वा तेभ्यस्त्यागकारणमावेद्य तैरनुमताः पुत्रादयः सपिण्डाः सर्वाणि
पिण्डोदकभाद्दादीनि जीवन्तमेव तमुद्दिश्य कृत्वा पात्रं चास्य त्याज्यस्य कृते
विपर्यस्येयुः परास्येयुः । कथमित्यपेक्षित आह—दासः कर्मकरो वेत्यादि ।
दास उक्तलक्षणः । कर्मकरो भृत्यः । तपोर्यः संभवति सोऽवकरात्पुरीषस्या-
नादशुचिपात्रमानीय दासीघटात्तत्पात्रमुदकेन पूरयति । तदितरः पादेन
दक्षिणामुखोऽमुं देवदत्तमुदकं करोमीति पर्यस्येत् । तं पर्यस्यन्तं त्याज्यस्य

* प्रविद्येयुःपिदि मितास्यतयाम् ।

सपिण्डाः पुत्रादयः प्राचीनावीतिनो मुक्तशिल्पा अन्वाळमेरन् । विद्यागुरवो
योनिबंधन्याथ्यान्वीक्षेरन् । ततः स्नात्वा ग्रामं प्रविशति । अत ऊर्ध्वमज्ञाना-
त्तेन सह संभाष्य सावित्रीं जपमहोत्सवं तिष्ठेत् । ज्ञानाप्तुं त्रिराश्रमिति ।

वसिष्ठः— “ वैदविष्ठावकशूद्रयानकोत्तमवर्णवर्गपतितास्तेषां पात्रनि-
नयनमपात्रसंकरादकृत्स्नं पात्रमादाय दासोऽसवर्णापुत्रो
वा बन्धुरसदृशो वा गुणहीनः सव्येन पादेनापवृत्ताग्रा-
न्दर्षाँहोहितानुपस्तीर्यासंपूर्णपदाऽस्मै पात्रं निनयेत् ।
निनेतारं चास्य प्रकीर्य केशाज्ज्ञातयोऽन्वाळमेरजप-
सव्यं कृत्वा गृहेषु स्वैरमापयेरन् ” ।

अस्यार्थः—अथधाविधि यो वेदमधीतेऽध्यापयति वा स वेदविष्ठावकः ।
शूद्रयाजकः प्रसिद्धः । उत्तमवर्णा ब्राह्मणास्तेषां वर्गः समूहस्ततः पतिता
ब्रह्मशादयस्तेषां तानुद्दिश्य पात्रस्य निनयनं न्युज्जीकरणं कार्यम् । अपात्रसंकरा-
त्कृत्स्नतपात्रसमूहादकृत्स्नं खण्डं पात्रमादाय दासोऽसवर्णायाः शूद्रायाः पुत्रो
वाऽन्यो वा बन्धुरसदृशोऽसवर्णो गुणहीनोऽपवृत्ताग्राँद्विष्ठाग्राँहोहितान्धा-
त्वादिरक्तान्दर्शानास्तीर्य सव्येन पादेन जलपूर्णं पात्रमस्मै पतिताय निन-
येत् । निनेतारं च पतितज्ञातयः कृतापसव्या निनयनकाले स्पृशेद्युः । ततः
स्वपृहस्थिताः स्वैरं यथेच्छं धर्मादिकार्यं प्रतिपद्येरन्ति । गृहेषु स्वैरमापये-
रन्तिवचनसामर्थ्यात्पात्रनिनयात्पुरा पति[त]ज्ञातीनां धर्मादिषु स्वैरपत्ति-
नास्तीति गम्यते ।

मनुः— “ पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बन्धवैर्नहिः ।

निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातृत्विगुरुसंनिधौ ” ॥

शङ्खिलिखितौ— “ पतिताभिश्चास्तदुष्टात्मकुलक्षयकरस्य वा तस्य गुरो-
र्बन्धवानां राज्ञश्च समसं दोषमनुह्याप्य तमभियाप्य
पुनः पुनरवस्थां लभस्वेति । स यद्येवमप्यनवस्थित-
मतिः स्यात्ततो भिन्नपात्रमादाय पूर्णमपां पासूनाम-
पसव्यं कृत्वा वामपात्रेन दक्षिणां विशमभिमुखं
न्युज्जयेत्पात्रमपसव्यं कृत्वा पवित्रोदकं शौच-
माप्सीरन् । अपपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि व्याव-
र्तन्ते । संभाषणसहासनव्यवहाराल तेन सह कुर्यात् ।
कृत्वा वसतानुर्गा गायत्रीं जपेत् ॥ २९४ ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

किं च—

चरितव्रत आयाते निनयेन्नव्वं घटम् ॥

जुगुप्सेन्न वाऽप्येनं संपिबेयुश्च सर्वशः ॥ २९५ ॥

तस्मिन्चरितव्रते कृतप्रायश्चित्ते समागते सर्वे सपिण्डा नवं घटमग्निः पूर्णं जुमे जलाशये निनयेरन्मक्षिपेयुः । अत ऊर्ध्वं न जुगुप्सेयुर्न गर्हेरन् । मृत्युत सर्वशः सर्वेषु कार्येषु संपिबेयुः संव्यवहरेयुः ।

वसिष्ठः—“ पतितानां तु चरितव्रतानां मृत्युद्धारोऽप्याप्युदाहरान्ति—

अग्रेऽभ्युद्धरतां गच्छेन्नृषिभिर्य हसन्निव ।

पश्चात्पातयिता गच्छेच्छोषान्निव रुदन्निव ॥

आचार्यमातृहन्तारस्तत्प्रसादात्प्रयान्या एतेषां

प्रत्यापत्तिः पूर्णाद्भद्रात्प्रवृत्ताद्वा काश्चनं पात्रं

म(मा)हेयं वाऽग्निः पूरयित्वाऽऽपोहिष्ठीपाभिर्भ्र-

ग्निरभिपिबेयुः । सर्व एवानिपिक्तस्याभ्युद्धारः

पुत्रजन्मना व्याख्यातः ॥ १ ।

अयमर्थः—पतितानां तु शब्दादपतितानां च कृतप्रायश्चित्तानां मृत्युद्धारः परिग्रहः । तत्र चोद्धरतामग्रेसरो हर्षवांशोद्धरतां स्यात् । पातयिता तु जपन्वो भवेद्विषादवांश । आचार्यादीनां हन्तारः पीडोक्तार्तास्तेषां प्रसादादेवापगतयाव्या भवन्ति । पात्रं पापम् । ततश्च तेषां पतितव्रतमृत्युद्धारो न कार्यः । असति पुनराचार्यादिप्रसादे चीर्णव्रतानां परिभावमृत्युद्धारः कार्य एव । एतेषां पतितादीनां मत्यापत्तिः मत्यानयनं जलपूर्णाध्द्रदात्मवृत्तस्रोतसो वा काश्चनप्राप्तमपि वा नान्ति(ति)कमग्निः पूरयित्वा “जापो हि षा” इत्येवमादिभिर्भ्रग्भिरेनमुद्गणीयमभिपिबेयुः । तथाऽभिपिक्तस्य मृत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः । जातकर्मादयः संस्कारा यथा पुत्रस्य क्रियन्ते तथाऽस्य बन्धुभिः कार्यास्ते वैकदेशकांठे दृश्यत्वात्तन्त्रेण स्मरिति ।

गौतमः—“ यस्तु प्रायश्चित्तेन शुष्येत्तस्मिन्शुद्धे शातकौम्ममयं पात्रं

पुण्यतमाध्द्रदात्मस्रवन्तीभ्यो वा पूरयित्वा ततः परमेतं

क्षपेयुः । अथास्मि तत्पात्रं दधुस्तत्प्रतिगृह्य जपेच्छान्ता

घोः शान्ता वृषिषी शान्तमन्तरिक्षं शिवमन्तरिक्षं यो वै

रेतस्तमिह गृहीयामित्येतैर्धनुर्मिस्तरत्समन्दीभिः पावमा-
नीभिः कूष्माण्डैश्चाऽऽज्यं जुहुयात् । हिरण्यं
ब्राह्मणाय दद्यात् । गां चाऽऽचार्याय । यस्य तु
प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुष्येत् । सर्वाण्येव
तस्मिन्नुदकादिप्रेतकर्माणि कुर्युः । एतदेव शान्त्युदकं
सर्वेषूपपातकेषु” इति ॥ २९५ ॥

पुंसामुक्तं विधिं स्त्रीष्वतिदिशन्नाह—

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ॥

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥ २९६ ॥

स्त्रीणामपि पतितानामेष एव पूर्वोक्त एव परित्यागंमत्युद्धारविधिः ।
विधीयत इति विधिः क्रियाकलापः कार्यः । इयांस्तु विशेषः—परित्यक्तानामपि स्त्रीणां गृहसंनिधौ निवास आलयो देयः । तथा ताभ्यो जीवनायाभं
परिधानं च रक्षणसहितम् । अत्रापवादमाह वसिष्ठः—

“ चतस्रस्तु परित्याग्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुद्धितोपगता च या ” ॥

भर्तृशिष्यगा गुरुगा पितृगा श्वशुरगा । जुद्धितः प्रतिक्रमजः ॥ २९६ ॥

उक्ता ब्रह्महत्यादयः पुंसां स्त्रीणां च ये पातित्यहेतवः । संप्रति स्त्रीणामेव
ये पातित्यहेतवस्तानाह—

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ॥

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥२९७॥

नीचो हीनवर्णः शूद्रः । तस्याऽऽभिमुख्येन कामतो ब्राह्मण्यादीनां गमनं
नीचाभिगमनं, स्वस्य च गर्भस्य ब्राह्मणस्यापि रागात्पातनं स्वभर्तुश्च ब्राह्म-
णस्यापि हिंसनम् । इत्येतानि स्त्रीणां विशेषतः पतनीयानि । स्त्रीणामेतानि
पातित्यकारणानीत्यर्थः । न चैतान्येव किंतु ब्रह्महत्यादीन्पि [इति] वक्तुम-
पीत्युक्तम् । ध्रुवं ग्रामाणिक्रमेतदित्यर्थः । यद्यु वसिष्ठेनोक्तम्—

“ त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।

भर्तृवधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् ”

इति, तत्र भ्रूणहत्याशब्दः सकलपातित्यकारणोपलक्षणार्थः ॥ २९७ ॥

(प्रायश्चित्तपकरणम् ५)

“ जुगप्सेयुर्न चाप्येन सपिबयुश्च सर्वशः ” ।

इत्यस्यापवादमाह—

शरणागतवाल्लङ्घीहिंसकान्संपिवेत्र तु ॥

चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥ २९८ ॥

शरणागतादीनां हन्तृघातकान्कृतघ्नाश्च कृतप्रायश्चित्तानपि न सपिवेत्र संव्यवहरेत् । न चासंव्यवहारे प्रायश्चित्तानर्धक्षयम् । पापक्षयकरत्वेन तस्यार्थवत्त्वात् । यत्तु वागतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायत इत्युक्तं तदेत-
द्व्यतिरिक्तविषयम् ।

मनुः—“ बालघ्नाश्च कृतघ्नाश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृश्च खोहन्तृश्च न सप्तमेत् ॥ ”

‘ विशुद्धानपि धर्मतः ’ इति वचनात्पापक्षयपर्याजनतां स्त्रीवधादिप्रायश्चित्तस्य दर्शयति ॥ २९८ ॥

एवं मासद्विक्रमभिधाय प्रकृतस्य ‘ जुगप्सेरन्न चाप्येनम् ’ इत्यादेर्वचन-
स्यार्थशेषमाह—

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् ॥

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्यै सह क्रिया ॥ २९९ ॥

‘ चरितव्रत आयाते ’ इत्यत्र घटापवर्जनमुक्तम् । तस्मिन्नपवर्जने कृते चरित-
व्रतो ज्ञातिमध्यस्थो गवां यवसं ग्रासं प्रदद्यात् । तद्यवसं चरितव्रतदत्तं यदि
गावोऽश्वन्ति ततोऽसौ गोभिः सत्कृतः क्षीणपापतया प्रतिपादितो भवति ।
तस्यैवं गोभिः सत्कृतस्य वन्युभिः सह क्रियासंव्यवहारो युज्यते । अन्यथा
तु प्रायश्चित्तक्रियैष पुनः कार्या । अत्र एव हारीतः—

“ स्वशिरसा यवसमादाय गोम्बो दद्याद्यदि

ता प्रतिगृह्णीयुरभैर्न प्रवर्तयेयुः ” इति ।

इतरेषां नेत्यर्थाद्गम्यते ॥ २९९ ॥

यान्युक्तानि ब्रह्महत्यादिषु प्रायश्चित्तानि तानि परिपदनुमतानि सन्ति
कार्याणि नान्यथेत्पाह—

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ॥

विख्यातोऽनेकसिद्धो दोषो यस्य स विख्यातदोषः । स उक्तलक्षणायाः
 परिपदो यदनुमतं संमतं व्रतं मायश्चित्तं तत्कुर्वीत, न पुनः शास्त्रार्थनिर्णयनि-
 पुणतया स्वातन्त्र्येण । अत्र च येनाभिदितोऽपि यो दोषः सिध्यति, स तेन
 विज्ञातो व्याख्यात इत्युच्यते । ततश्च विदुषाऽपि विख्यातदोषेण परिपदु-
 पस्थानं कार्यं, यस्य तु प्रायश्चित्तस्य निर्देशः परिपदा मतिपिद्धो यथा
 “ व्रीणि प्रथमान्यनिर्देश्यानि ” इति । तथा धनुरपि—

“ मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ”

इति, तत्र विख्यातदोषेणापि विदुषा स्वातन्त्र्येण व्रतमत्प्युत्पुञ्ज कार्यम् ।
 यदाह ‘ पतितो ह्यात्मानमुद्धरिष्यन् ’ इति प्रक्रम्य शङ्खः—

“ स्वयं व्रतमभ्युपगम्य चौरवल्कलवासा अधःशायी ” इत्यादि ।

यत्र व्रतादेशो न मतिपिद्धः, तत्र विदुषाऽपि परिपदुपस्थानं कार्यमेव ।
 अत्राहिराः—

“ वृत्ते निःसंशये पापे न मुञ्जीतानुपस्थितः ।
 मुञ्जानो वर्धयेत्पापं यावन्नाऽऽरूपाति पर्पदि ॥
 सचैलं वाग्यतः ज्ञात्वा क्रिन्नवासाः समाहितः ।
 पर्पदाऽनुमतस्तत्त्वं सर्वं विख्यापयेत्तरः ॥
 उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान्धरणीं व्रजेत् ।
 गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥
 ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
 विप्राः पृच्छन्ति किं कार्यमुपविश्यैततः स्थितम् ॥
 किं ते कार्यं किमर्थं वा भृशं मृगयसे द्विज ।
 तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्यं हि गतिरात्मनि ॥
 यदि वक्ष्यसि सत्यं त्वं नियतं प्राप्स्यसे शृणुम् ।
 यद्यागतोऽस्यसत्येन न ते शुद्धिस्तु कर्हिचित् ॥
 तस्मान्न वाच्यमनृतं सद्भिर्धर्मविचक्षणैः ।
 तस्मिन्निवेदिते कार्ये उत्सार्यो हि स कार्यवान् ॥
 तस्मिन्नुत्सारिते विप्रे येऽपि स्युर्धर्मपाठकाः ।
 ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमर्शन्तः परस्परम् ॥
 यथा शास्त्रेषु यच्चोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् ।
 विमृश्य परिषत्सर्वं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

यथाकालं यथादेशं यथाकार्यान्तरं भवेत् ।
 पर्षदोऽनुमतं चैव कारिणश्च नलाबलम् ॥
 प्रकृतं पापमासाद्य देवात्पूर्वकृतेन वा ।
 भ्रैविद्यमुपसर्पते चातुर्विद्यमथापि वा ॥
 न दीयते व्रतं यावत्कर्मणा मनसा गिरा ।
 गोब्राह्मणैर्हिते युक्तो व्रतं तद्दत्तयेत्सदा ॥
 कृत्वा पापं न भुञ्जोत त्रिरात्रमहरेव वा ।
 कुर्याद्ब्राह्मणशुश्रूषामाप्रदानाद्भ्रतस्य तु ॥
 उत्थाय स्पर्शमेकः श्रावयेत्तद्यथाविधि ।
 सर्वेषां निश्चितं यच्च यच्च प्राणान्न पातयेत् ११ ॥

कार्यान्तरं वृद्धमातापितृशुश्रूषादि ।

देवलः—“ पापकृतस्वकृतं पापं कृत्स्नमारूपाय संसदि ।
 ततः स्नात्वैव याचेत निष्कृतिं तस्य कर्मणः ” ॥

तच्च पर्षदोऽनुमतं व्रतं यथा ग्राह्यं तथोपरिष्ठाद्भ्यस्येत् ।

यमः—“ गवाह्निकं देवपूजा वेदान्वाप्तः सरिष्ठवः ॥
 नाशयन्त्याशु पापानि महापातकनाम्पि ।
 शूद्राणां पापिनां चैव संवाद नैव कारयेत् ॥
 संवादस्तु न कर्तव्यः स्त्रीभिर्वा तैः कदाचन ।
 ब्राह्मणेनैव कर्तव्य उत्पन्ने संवाये सति ” ॥

संवादः संभाषणम् ।

मरीचिः—“ ऋभस्मगोनपगोष्ठेषु शपनें शिकतासु च ।
 पतितध्रात्यधण्डालस्त्रीशूद्रानभिभाषणम् ॥
 त्रिः स्नानं कारयेन्नित्यं ध्यानं जप्यं मुरार्चनम् ।
 या यस्याभिमता लोके देवता तां समर्षयेत् ” ॥

रहस्यव्रतमाह—

और्विख्यापितदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत् ॥ ३०० ॥

अविख्यापितोऽप्रकाशिताः स्वदोषो येन सोऽविख्यापितदोषः । स स्वप-

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. पुस्तके ।

१२१२ अपराकांपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [३ तृतीयः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

मेव विद्वत्तया रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारविहितं व्रतं किञ्चित्संप्रधार्याऽऽचरेत् ।
परिपटुपस्थानमिह नास्ति, विख्यातदोषविषयत्वेन तस्य विहितत्वात् ।
दोषोत्पादकसामग्रीवर्द्धिर्भूतेनापरिज्ञातत्वमविख्यातत्वं यत्र रहस्यप्रायश्चित्त-
विधिः । तत्र च विदुष एवाधिकारः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

“ आहिताग्नेधिनीतस्य वृद्धस्य विदुषोऽपि वा ।

प्रायश्चित्तं रहस्योक्तं पूर्वोक्तमितरस्य तु ” इति ॥ ३०० ॥

इदानीं रहस्यप्रायश्चित्तविशेषानाह—

त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्पणम् ॥

जन्तर्जले विशुध्येत्तु दत्त्वा गां च पयस्विनीम् ॥ ३०१ ॥

त्रिरात्रं यावत्कृतोपवासश्चतुर्थेऽङ्कि अघमर्पणेन दृष्टं सूक्तमृतं चेत्ये-
तदानुष्ठुभमृचां त्रितयं भाववृत्तदेवताकं जले निमग्नसकलशरीरस्त्रिर्जपेत् । अन-
न्तरं गां पयस्विनीं बहुक्षीरां विप्राय मदाय ब्रह्महा शुध्यति ॥ ३०१ ॥

अपरमप्याह—

लोमभ्यः स्वाहेति हि वा दिवसं मारुताशनः ॥

जले स्थित्वाऽमिजुहुयाच्चत्वारिंशद्घृताहुतीः ॥ ३०२ ॥

अथ वा दिवसं सप्तमं मारुताशनो निरशनो भूत्वा रात्रिं समग्रां जले
स्थित्वादित आदित्ये जलावुत्तीर्थं लोमभ्यः स्वाहेत्यष्टानां मन्त्राणामेकैकेन
मन्त्रेण पञ्च पञ्चाऽऽहुतीर्ब्रह्महत्याशुद्धिकापो जुहुयात् । एतत्प्रायश्चित्तनिमित्ते
ब्रह्मवधे ॥ ३०२ ॥

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूर्पमाण्डीभिर्वृतं शुचिः ॥

सुरापः स्वर्णहारां च रुद्रजांषी जले स्थितः ॥ ३०३ ॥

सहस्रशीर्षांषी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०४ ॥

रहसिं सुरां पैर्षी यः पिवति स त्रिरात्रोपोषितः स्नानानन्तरं कुर्पमाण्डी-
भिर्ऋग्भिः “ यद्देवा देवहेडनम् ” इत्येवमादिभिराज्यं लौकिकेऽग्नौ हुत्वा

१ छ. 'व' । तत्र र° । २ क. 'ध्येत गां दत्त्वा च' । ३ क. 'न पुरुषम्' । ४ क. छ. 'ले
सुपवाऽग्नि' । ५ क. छ. भूत्वा । ६ ड. कूर्माण्डी । ७ क. 'जप्ये जे' । छ. जाये जे ।
८ छ. 'जाये तु' ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

शुचिरपापो भवति । ब्राह्मणस्वर्णहारी पुनस्त्रिरात्रोपोपितोऽन्तर्जले स्थित्वा रुद्रान् 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्येवमादिकानेकादशानुवाकाञ्जपित्वा शुचिः स्यात् । तथा गुरुतल्पगस्त्रिरात्रोपवासान्ते स्नातः सहस्रशीर्षेति सूक्तस्य जपशीलः स गुरुतल्पगमनपापान्मुच्यते । जापीति तान्छीलपप्रत्ययाद्गुद्राणां पुरुषसूक्तस्य च जपो मनःपरितोषं यावदभ्यसनीयः । अस्य च कूप्याण्डहोमादेः कर्मणोऽन्ते सुरापादिना पयस्विनी गौर्देया ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥

इदानीं महापातकैभ्यो यान्यल्पपातकविषयाणि रहस्यमायश्चित्तव्रतानि तान्याह—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ॥

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०५ ॥

उक्तलक्षणानां प्राणायामानां शतं सर्वेषां पापानामुपपातकजातानामुपपातकसंज्ञकानामनादिष्टस्य च स्वशास्त्रे प्रायश्चित्तविधिग्न्यस्य च पापस्यापनुत्तये क्षयाय कार्यम् । प्रतिपाद्यं च प्राणायामशतस्याऽऽवृत्तिः कार्या ॥ ३०५ ॥

किं च—

ओंकाराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिवेत् ॥

कृत्वा तु रेतोविण्मूत्रप्राशनं च द्विजोत्तमः ॥ ३०६ ॥

रेतोविण्मूत्राणामन्यत्तमं भक्षयित्वा शतकृत्वः प्रणवेनाभिष्टुतमभिपश्चितं सोमसलिलं सोमरसं पावनं शुद्धिकरं पिवेत् । सकृदमतिभक्षण एतत् । कामतोऽम्पासे वा स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । तदुपरिष्ठाद्द्रव्यते ॥ ३०६ ॥

अपरमप्याह—

निशायां वा दिवा वाऽपि यदज्ञानकृतं भवेत् ॥

त्रिकालसंध्याकरणात्तत्सर्वं संप्रणश्यति ॥ ३०७ ॥

यदमीतपूर्वकमल्पकं पापं राजावहनि वा कृतं स्यात्तत्सर्वं मध्यंदिनादिकालत्रयविहितसंध्यानुष्ठानात्प्रणश्यति । अत्र च संध्याशब्देन प्रकरणान्तरविहितं संध्याकर्म प्रतिनिदिश्य तस्य पापक्षयकरत्वं विधीयते, न पुनः संध्याकर्मकस्य कर्मान्तरस्य । तथा सति संध्याशब्दस्य स्वार्थहानिः स्यात् । न चैवं सति संध्याकर्मणो नित्यत्वहानिः शङ्कनीया । सर्वस्य सर्वदा

१२१४ अपराकांपराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [३ तृतीयः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

पापक्षयकामनायाः संभवात् । यद्वा संयोगपृथक्त्वेन नित्यकाम्यत्वयोः
संभवात् ॥ ३०७ ॥

एवं प्रतिपापं प्रायश्चित्तविशेषाः उक्ताः । संमति साधारणान्यपा(न्या)पस-
योपायानाह—

शुक्रियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः ॥

सर्वपापहंसा एते रुद्रैकादशिनी तथा ॥ ३०८ ॥

‘ विश्वानि देव सवितः ’ इत्याद्या ऋचः शुक्रिया वाजसनेयकप्रसिद्धाः । अर-
ण्याध्येयं ब्रह्माऽऽरण्यकं तयोर्जपो गायत्रीजपश्च विशेषतः पापविशेषमपेक्ष्य
संख्याल्पत्वभूयस्त्वयुक्ता एते जपाः मल्येकं सर्वपापक्षयकराः । तथा रुद्रैकाद-
शिनी रुद्रसंज्ञकानामेकादशानामनुवाकानां समाहारो जप्यमानः सर्वपापक्षय-
करो वेदितव्यः । शुक्रियादिजपश्च प्रतिपापं मेदेन कार्यो न तु
सकृत् ॥ ३०८ ॥

अपि च—

यत्र यत्र तु संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ॥

तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्यावर्तनं तथा ॥ ३०९ ॥

यत्र यत्र विषये संकीर्णपतितादिसंकरवन्तमात्मानं द्विजो मन्यते,
तत्र तत्र तिलैर्होमः कार्यः । गायत्र्याश्चाऽऽवर्तनमभ्यासः । तिलहोमे
व्याहृतयो मन्नाः ।

“ न गायत्र्या समं जैष्यं न व्याहृतिसमं हुंतम् ” ।

इति शास्त्रान्तरदर्शनात् । तथा च संवर्तः—

“ महाव्याहृतिभिर्होमस्त्रिलैः कार्यो द्विजमना ।

उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ” ॥

अतश्चोपपातकसंकरविषयताऽस्य गम्यते ॥ ३०९ ॥

किं च—

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ॥

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३१० ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

वेदस्य ग्रहणाध्ययनार्थविचारगुणनजपरुष्यापनरूपेऽभ्यासे रतं सर्वदा वर्तमानं क्षान्तं कृतापराधं प्रत्यप्यनपकारिणं, पञ्चमहायज्ञानुष्ठानं परं प्रयोजनं यस्य स महायज्ञक्रियापर एतं, महापातकजान्यपि पापानि न स्पृशन्ति न तत्र वर्तन्ते, किं पुनरन्यानि । तस्मान्महापातकव्यतिरिक्तं पापक्षयं संकल्प्य वेदाभ्यासरतेन भवितव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ३१० ॥

किं च—

वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वाऽप्सु सूर्यदृक् ॥

जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धिर्ब्रह्मवधादते ॥ ३११ ॥

वायुभक्षो वायोरन्यत्किमप्यभक्षयन्दिवा तिष्ठेन्नोपविशेत् । रात्रिमप्सु नीत्वा सूर्यदृक्सूर्योदये सति गायत्रीसहस्रजपं योऽनुतिष्ठति तस्य ब्रह्मवधव्यतिरिक्तस्य पापस्य शुद्धिर्भवेत् । अथ स्मृत्यन्तरोक्तानि रहस्यमायधितान्यनुक्रमिष्यन्ते । तत्र यमः—

“ रहस्यकृते रहस्यमेव कर्तव्यम् ” ।

विश्वामित्रः—“ प्रकाश उक्तं यत्किंचिद्विशो मागो रहस्यके ।
त्रिंशद्भागः षष्टिभागः करुष्यो जात्याद्यपेक्षया ॥
अविरूपापितृदोषाणां पापानां महतां तथा ।
सर्वेषां चोपपापानां शुद्धिं वक्ष्याम्यशेषतः ॥
प्राणायामैः पवित्रैश्च दानैर्होमैर्नपैस्तथा ।
विनियुक्तैः प्रमुच्यन्ते पातकेभ्यो न संशयः ॥

पवित्राणि सूक्तानि ।

प्राणायामाः पवित्राणि व्याहृतोः प्रणवं तथा ।
पवित्रपाणिरासीनो क्षम्यसेद्ब्रह्म नैत्यकम् ॥
आवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामान्पुनः पुनः ।
आलोमामात्रताम्रांश्च तपस्तप्यत उत्तमम् ” ॥

शौचायनः—“ विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान्तमाचरेत् ।
यदुपस्पृशतं पापं पम्घां वा यत्कृतं भवेत् ॥
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्घ्राणचक्षुषा ” ।

तत्सर्वं नाशयेदिति शेषः ।

तथा—“ श्रोत्रत्वग्घ्राणमनोऽप्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति ।
शूद्रान्स्त्रीर्गमनभोगनेषु केवलेषु पृथक्पृथक्सप्ताहं सप्त सप्त
प्राणायामान्धारयेत् । तथाऽभक्ष्याभोज्यापेयानाद्यप्राशनेषु ।
तथैवापप्यविक्रयेषु मनुमांसघृतद्वादशतैललासालवणर-
सान्नवर्जेषु । यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यादर्धमासं द्वादश
द्वादश प्राणायामान्धारयेत् । अथ पार्तकेषु पतनीयवर्जेषु
यच्चान्यदप्येवं स्यात् । द्वादशार्धमासान्द्वादश द्वादश
प्राणायामान्धारयेत् ” ।

मनुः—“ सव्याहृतिकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ” ॥

सर्वपहापातकापनोदनमेतत् । अत्र च तत्कार्यापत्त्या तद्धर्मलोभ इति
न्यायात्मकाशमायश्चित्तधर्मा ब्रह्मचर्यं सत्यवचनापःशयनहविष्पादयः
माप्नुवन्ति ।

“ कौत्सं जप्त्वाऽप इत्येतद्वासिष्ठं च तृचं प्रति ।

साहित्यं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुध्यति ” ॥

कौत्सं कुत्सेन दृष्टम्—“ अप नः शोशुचदधम् ” इत्येतददर्धमाश्रेयं गायत्रं
“ प्रतिस्तोभेरुपसम् ” इत्यादिकं वसिष्ठदृष्टं तृचमौपस्यं त्रैष्टुभं जपित्वा,
तथा “ महित्रीणाम् ” इति तृचं सत्यधृतिवारुणितृष्टमादित्यं गायत्रम् “ एतो
न्विन्द्रम् ” इति शुद्धवत्यस्तित्र ऐन्द्र्योऽनुष्टुभ आङ्गिरसतिरश्विष्टाः । एतानि
जपित्वा सुरापो विशुध्यति । षोडशसंख्याकश्चात्र जपः कार्यः ।

“ सकृज्जप्त्वाऽस्यवामीयं शिवसंकल्पमेव च ।

अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ” ॥

“ अस्य वामस्य पलितस्य होतुः ” इति सूक्तमौपस्यं दीर्घतपोदृष्टं द्विपञ्चाशद्वर्षं
त्रैष्टुभम् । ‘ पञ्चपादं पितरम् ’ ‘ साकंनानां सप्तधम् ’ ‘ यद्वायत्रे अधि ’ ‘ सप्ता-
र्धमर्धाः ’ ‘ गौरीर्मिमाय ’ इति जगत्यः । ‘ तस्याः समुद्राः ’ इति विष्टरपङ्क्ति-
वैश्वदेवम् ’ ‘ यज्जाग्रतः ’ इत्यादिकं षडृचं मनोदै(दे)वत्यं त्रैष्टुभम् ।

तथा—“ हविष्पान्तीयमभ्यस्य नतमंह इतीति च ।

जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुवरुणः ” ॥

“ हविष्पान्तमजरं स्वर्वादि ” इत्येकोनविंशतिस्त्रिष्टुभो वामदेवमूर्धन्वद्दृष्टाः

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

सूर्यवैश्वानरद्वै(दे)वत्याः । “न तमंहो न दुरितम्” इत्यष्टर्चं सूक्तं वामदेवमं(पुत्रां)हो-
मुचा दष्टं वैश्वदेवं तस्याऽऽद्याः सप्तोपरिष्टाद्बृहत्स्योऽन्त्या त्रिष्टुप् । ‘इति वा इति
मे मनः’ त्रयोदशर्चमैन्द्रं लवेन दष्टं तद्वै(दे)वत्यं गायत्रं सूक्तं ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’
इति पुरुषसूक्तं षोडशर्चं साध्यनाढायनदष्टं पुरुषद्वै(दे)वत्यं तस्यान्त्या त्रिष्टुप् ।
अनुष्टुभोऽन्त्याः । हविष्पाङ्कीयादीनां जपः षोडशकृत्वः कार्यः ।

तथा—“ एनसां स्पृष्टसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति च ” ॥

“ अव ते हेडो वरुण नमोभिः ” इति वारुणी । आजीगतिशुनःशेषदष्टा
त्रिष्टुप् । ‘यत्किंचेदं वरुण’ इति वसिष्ठदष्टा वारुणी त्रिष्टुप् “ इति वा इति
मे मनः ” इति पूर्वोक्तमृष्यादि ।

तथा—“ प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं मुक्त्वा चार्जं विगार्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं मानवो मुच्यते व्यहात् ” ॥

अमतिग्राह्यं मतिपिद्धमतिग्रहं सुरादिपतिसादिसंबन्धि भवाद्यपि । विगार्हि-
तमन्नं लशुनादि । “ तरत्समन्दो धावति ” इति चतुर्दशर्चं सूक्तमवत्सारदष्टं
पवमानसोमद्वै(दे)वत्यं गायत्रम् ।

तथा—“ सोमारौद्रे तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुध्यति ।

स्रक्त्वामाचरन्मानमर्थम्यमपि वोऽप्यृचम् ” ॥

“ सोमारुद्रा धारयेथाम् ” इति चतुर्दशमाङ्गिरसं भारद्वाजदष्टं सोमारौद्रद्वै(दे)-
वत्यं त्रैष्टुभम् । “अर्थम्यं वरुणं मित्र्यं वा” इति त्रिष्टुप्पा(प्प)र्जन्याऽत्रिदष्टा वारुणी ।

तथा—“ अब्दार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ।

अमशस्तं तु कृत्वाऽप्सु मासमासीत भैक्षमुक्त् ” ॥

“ इन्द्रं मित्रं वरुणमाग्निमूतये ” इति सप्तर्चं सूक्तं कुत्सदष्टं वैश्वदेवं जागतं
त्रिष्टुवन्तम् । अमशस्तं मूत्रपुरीषरेतसागुत्सर्गमप्सु कृत्वा मासं भैक्षमुगासीत ।
कार्पांतराणि परित्यज्य, वर्तेतेत्यर्थः ।

“ मन्त्रैः शाकलहोमीवैरब्दं कृत्वा घृतं द्विनः ।

सुगुर्वप्यपहन्येनो जप्त्वा वा नम इत्यृचम् ” ॥

“ देवकृतस्यैनसः ” इत्याद्याः शाकलहोमीयाः पण्मन्त्राः । “ नम इदुमं नम
आविवांस ” इति वैश्वदेवी त्रिष्टुवाङ्गिरसभारद्वाजदष्टा । यत्र परणान्तिकं
प्रायश्चित्तं तत्सुगुरु ।

“ महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्द्राः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानीभैसाहारो विशुध्यति ” ॥

पावमान्यः “स्वादिष्टया” इत्यादयो “ यत्ते राजञ्छृतं हविः ” इत्येतदन्ताः ।

अत्यन्तगुरुतरमहापातकविषयं चैतत् ।

तथा—“ अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रसजो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ” ॥

इदमपि पूर्वेण समानविषयम् ।

“ इयं तूषवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयज्ञपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैर्नप्त्वा त्रिरघमर्पणम् ” ॥

अत्र पक्षे प्रतिस्नानं त्रिरघमर्पणजपः ।

“ ऋक्संहिता त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।

साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

यथा महाहृदं प्राप्य क्षिप्रं लोटो विनश्यति ।

तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥

ऋचो यज्ञं पि चाग्याणि सामानि विविधानि च ।

एष ज्ञेयस्त्रिवृद्धेदो यो वेदेन स वेदवित् ” ॥

आद्यं यज्ञपक्षरं ब्रह्मेति प्रणवाभिप्रायम् ।

ब्राह्मलिखिता—“ ब्रह्महा त्रिरात्रोपोपितोऽन्तर्जलेऽघमर्पणं त्रिरावर्तयेत् ।

गुरुतरपगः पवित्रमृषमं सुवर्णस्तेयी रुद्राध्यायी सुरापो

गध्याह्ने कूप्माण्डैर्वृतहोमं कुर्यात् । हिरण्यस्तेनश्चतस्रमि-

हिरण्यवर्णाभिरात्मानमभ्युक्ष्य हिरण्यमप्सु निदध्यात् ” ॥

यमः—“ अथ सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य सुतप्तोमस्य प्रसृतिमादायो-

कारेणाभिमन्थ्य पिबेत् । ततोऽप्सु निमज्ज्य मानस्तोत्रयां पठेत् ।

तस्मात्पूतो भवति ” ।

“ मा नस्तोके तनये मा न आयौ ” इति मानस्तोत्रया कुरसदृष्टा रीद्री जगती ।

ब्राह्मणसुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्य ग्रीवामात्र-

मुदकमवतीर्याप्सु निमज्ज्य चतसृभिर्हिरण्यवर्णाभिरात्मानम-

भ्युक्ष्य मानस्तोत्रयया त्रीन्प्राणाभ्यामान्कृत्वा तदेतस्मात्पापा-

त्पूतो भवति । अथ गुरुतरपगमनं कृत्वाऽघमर्पणमन्तर्जले

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पापात्पूतो भवति । अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं बोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्घनेनाग्निं प्रज्वाल्य घर्मर्षणेनाष्टसहस्रमाहुतीर्जुहुयात् । तदेतस्मात्पापात्पूतो भवति ।

आज्यमत्र हविः ।

पातकोपपातकमहापातकाभि(ति)पातकानामन्य-
तमसंनिपातेऽघर्मर्षणेव जपेत् ” ।

बौधायनः—“ अघातः पवित्रातिपवित्रस्याघर्मर्षणस्य करुणं व्याख्य-
स्यामः—आमात्प्राचीं बोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
स्नातः शुचिः शुचिवासा उदकान्ते स्फण्डिलमुपल्लिप्य
सकृत्कृत्वा वाससा सकृत्पूतेन पाणिनाऽघर्मर्षणं
स्वाध्यायमधीयीत । प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपरिमितं
श्रोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकं प्राश्नीर्योद्दत्तानकृ-
तेभ्यो ज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमु-
च्यते । द्वादशरात्राद्भ्रूणहननम् । गुरुतरुणं सुवर्ण-
स्त्रेयं सुरापानमिति वर्जयित्वैकविंशतिरात्रात्तान्यपि
तरति सर्वं जयति, सर्वक्रतुकृत्प्रोति, सर्वेषु वेदेषु
चीर्णव्रतो भवति, सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति,
सर्ववेदेषु ज्ञातो भवति आ चक्षुषः पाङ्क्तिं पुनाति,
कर्मारम्भा अस्य सिध्यन्ति ” इति ।

बौधायनः—“ उपपातकेभ्यो यानि महान्ति महापातकेभ्यश्च
यानि न्यूनानि तानि सर्वाण्यपि द्वादशरात्रा-
दपोहति । एकविंशतिरात्रान्महापातकानि ” ।

अङ्गिराः—“ एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावर्त्य घर्मवित् ।
महापापैरुपशृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥
सुरापो यदि वा चोरो भ्रूणहा गुरुतरुणः ।
मुच्यते सर्वपापैस्तु रुद्रास्तु सततं जपन् ” ॥

शातातपः—“ मघं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्त्रेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां विधाय ।
मस्मच्छन्नो मस्मशय्यां शयानो रुद्राच्यायी मुच्यते सर्वपापैः ” ॥

यमः—“ मण्डलं पावमानं च जपन्वक्षमुपोषितः ।

नाशयेद्ब्रह्महत्यां च वसिष्ठवचनं यथा ॥

इन्द्रं मित्रमिदं सूक्तं समित्रं म(मा)धुच्छन्दसम् ।

सुरापानात्प्रमुच्येत पावमानजपेन वा ॥

“ अग्निमीळे पुरोहितम् ” इत्याद्यम् “ इन्द्रं विश्वा अभीवृधन् ” इत्येतद्द-
र्गसहितं सप्तर्चं माधुच्छन्दसम् ।

शौना(नः)शेषं नासदस्यं कीर्त्सं स्त्रेयविनाशनम् ।

जपेद्वाऽप्यस्यवामीयं पावमानमथापि वा ॥

कुन्तापं वालखिल्यांश्च निवित्प्रैषान्चृपाकशीन् ।

होतृन्नुदांस्तथा जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥

दशप्रणवगायत्र्याः प्राणायामशतैस्त्रिभिः ।

मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः ॥

घृतं तिलान्वा समिधो हुत्वा देवकृतादिभिः ।

अप्सु वा नियतो जप्त्वा तदहैव विशुध्यति ॥

यार्त्तिकचेति वारुणीमन्तर्गळे जपन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ।

वसिष्ठः—“ सर्वेषामेव पापानां संकरे समुपास्थिते ।

अभ्यासो दशसाहस्रो गायत्र्याः शोधनं परम् ” ॥

गायत्र्यनुवृत्तौ शङ्खः—“ सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतरुपगः ।

सुरापश्च विञ्जुध्यन्ति लक्षजापाल संशयः ॥

हुता देवी विशेषेण सर्वकल्मषनाशिनी ।

सर्वकामप्रदा देवी वरदा मक्तवत्सला ॥

घृतयुक्तैरितैर्वैर्हृत्वा तु सुसमाहितः ॥

पापात्मा लक्षहोमेन पातकेभ्यः प्रमुच्यते ।

अभीष्टं लोकमाप्नोति तथा पापविवर्जितः ” ॥

मनुः—“ सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतन्निकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ” ॥

बहिर्गामात् । त्रिकं सव्याहृतिसावित्र्यात्मकम् ।

हारीतः—“ प्रणवो व्याहृतयः सावित्री चेति सावित्रं पवित्रं

येन सर्वपापेभ्यो विमुच्यते । शतं जप्त्वा

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

मासात्पूतो भवति । दश सहस्राणि जप्त्वा
सर्वपूतात्मा भवतीत्याहुः ॥

तथा—“ हंसः शुचिपदिति विमलं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यः प्रमु-
च्यते । अप्सु जपेद्घृतं तिलान्तामिधो वा जुहुयात् ।
आदिस्यं वोपतिष्ठेत पूतो भवति ॥”

तथा—“ आ कृष्णेनेत्यादित्यमुपतिष्ठन्सर्वपूतात्मा भवति ॥”

यमः—“ ओंकारायुतमम्बस्य तदहैव विशुध्यति ॥”

तथा—“ अथ चण्डालकुले नटकुले मौष्टिककुले दामिकाभिशास्तप-
तितकुलेऽन्यस्मिन्वाऽमोज्यपापकर्मकुले प्रतिगृह्य शुधितो
भुक्त्वा वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिनिष्क्रम्य
पृथिव्यां शुचौ देशेऽप्सु परिह्वमानस्तरसमन्दीर्घेत् ।
ओंकारपूर्विका व्याहृतीर्वा तस्मात्पापात्पूतो भवति ।
मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वप्नारं स्नुषां सखीं वाऽन्यद्वाऽ-
गम्य(स्या)गमनं कृत्वाऽघमर्षणमन्तर्जले त्रिरावर्त्य तदेतस्मा-
त्पापात्पूतो भवति । गोहत्यां स्त्रीहत्यां राजन्यवैशपहत्यां
न्यासापहारं कन्यादूषणं कृत्वा ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा
दिशमभिनिष्क्रम्य प्रमूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाह्य गव्येन
घृतेन व्याहृतिभिराहुतिसहस्रं जुहुयात् । गायत्र्यष्टसहस्र-
मावर्त्याऽऽदित्यं प्रेक्षमाणश्चतस्रिर्हिरण्यवर्णाभिरात्मानं
प्रोक्ष्य वामदेवं त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्पापात्पूतो भवति ।
चण्डालीं पुष्कसीं मित्रकलत्रं वा गत्वोपसृष्ट्य वामदेवे(व्ये)न
वा त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा तदेतस्मात्पापात्पूतो भवति ।
रेतौमूत्रपुरीषप्राशनं कृत्वा लग्नपलाण्डुगृजनककुम्भी-
कादीनामपक्ष्याणां भक्षणं कृत्वा हंसग्रामकुकुटश्चक्रसृगा-
लमांसभक्षणं कृत्वा ततः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्ष्य शुद्धव-
तीभिः प्राणायामं कृत्वा व्याहृतिभिरोगमुदकं पीत्वा
तदेतस्मा[त्पापा]त्पूतो भवति ॥”

अग्निः—“ रजनीपादं ध्यानमेव समाचरेत् । तत्पूर्वं तदपरं ब्रह्मै सवितुः ।
अभक्ष्यभक्षणादपेयपानादकार्यकरणादशोपतो मुच्यते ।
वामदेवं(व्ये) त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ।

अयं त इन्द्रसोमेति जपित्वा कन्यादूषी च शुध्यति ।
सोमं राजानं वरुणमिति जपित्वा विषद्वगरदाग्निदाश्च
मुच्यन्ते । उदु त्वं जातवेदसमिति सप्तकृत्व आदित्योप-
स्थानादिह कृतैः पूर्वकृतैश्च पापैर्मुच्यते १ ।

यमः—“ अपेयं पीत्वाऽमक्ष्यं मक्षयित्वा स्नात्वोपसृश्यर्षभेण श्रीन्प्रा-
णायामान्कृत्वा गायत्र्यष्टशतमावर्त्य तदेतस्मात्पूतो भवति ” ।

ऋषभः सामविशेषः ।

चतुर्विंशत्तिमतात्—“ महाग्याहृतिभिर्होमस्तिष्ठैः कार्यो द्विजन्मना ।

उपपातकशुद्ध्यर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥

न तथा वेदजापेन सर्वपापान्यपोहति ।

ऐहिकामुष्मिकं पापं सर्वं निरवशेषतः ॥

पद्मरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति ” ।

वसिष्ठः—“ सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।

येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥

अघमर्षणदेवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कूष्माण्ड्यः पावमान्योऽपि विरागं मृत्युलाङ्गलम् ॥

मद्रा व्याहृतयो दुर्गा महादोषविनाशिनी ।

प्रायश्चित्तानि वैक्ष्णव्यानि विख्यातानि विशेषतः ॥

समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ” ।

ऋतं च सत्यं चा(चे)त्यघमर्षणं त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मा-

त्पापात्प्रमुच्यते । आऽयं गौः शृशिरकमीदित्येतामृचं

त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते । हंसः शुचि-

यदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मा[त्पापा]त्प्रमु-

च्यते । अपि वा गायत्रीं पच्छोऽर्धर्चशः समस्तामिति

त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ” ।

विष्णुः—“ अपातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । येषां जपैश्च होमैश्च

द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । अघमर्षणं देवकृतः । शुद्धव-

त्यस्तरत्समन्दी घावति । कूष्माण्ड्यः पावमान्यो दुर्गासा-

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

वित्री अमिषङ्गाः पदस्तोमा व्याहृतयो मारुण्डानि ऐन्द्र-
साम पुरुषव्रतं मा(मा)समन्विङ्गा बार्हस्पत्यं वाक्सूक्तं गोसू-
क्तमश्वसूक्तं मध्वृचः सामनी चन्द्रशुद्धेः शतरुद्रियमथर्व-
शिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तं त्रीण्वाज्य-
दोहानि रथंतरं चाग्निव्रतं वामदेव्यं बृहच्चैतानि गीतानि
पुनन्ति जन्तुं जातिस्मरत्वं छनते य इच्छेत्” ।

शारीतः—“ हत्वा लोकानपीमांस्त्रिः पठेदथमर्षणम् ।
यथाऽश्वमेधावभृथस्तथा तन्मैत्रिरव्रवीत् ॥
रुद्रैकादशिर्ना जप्त्वा तदहैव विशुध्यति ।
घृतं तिलान्समिधो वा जुहुयाद्देवकृतस्य वै ॥
अप्सु वा नियतो जप्त्वा तदहैव विशुष्यति ।
विराजं विमलं शुद्धं त्रिमधुं ज्येष्ठसाम च ॥
अप्रतिरथमश्वस्तोमीयं कन्याशुभीयं मनोभासूक्तमेव च ।
त्रिसुपर्णं सुपर्णं च प्रत्यङ्गं भृत्युलाङ्गलम् ॥
अथर्वशिरोऽथ भौमं वा वामदेव्यमथापि वा ।
आदित्यसूक्तं वाक्सूक्तं श्रौसूक्तं सर्वसंमितम् ॥
वाक्सूक्तं विविधं चैव सर्वपापप्रणाशनमिति ।
अथ शारीरं पवित्रम् । यदह्ना राज्या पञ्चां पापमकार्षं
विष्णुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । यदह्ना राज्या
षोपस्थेन पापमकार्षं प्रजापतिर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्च-
त्वंहसः । यदह्ना राज्या वा प्रायुना पापमकार्षं मित्रो मा
तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । यदह्ना राज्या वा पाणि-
भ्यां पापमकार्षमिन्द्रो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ।
यदह्ना राज्या वा याचा पापमकार्षमग्निर्मा तस्मादेनसो
विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । यदह्ना राज्या वा जिह्वया पापम-
कार्षमापो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चन्वंहसः ।
यदह्ना राज्या वा प्राणेन पापमकार्षं पृथिवी मा तस्मादे-
नसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । यदह्ना राज्या चक्षुषा पापमकार्षं

१ छ. 'मि चन्द्र' । २ क. चन्द्र शुद्धे स' । ३ छ. विराजं । ४ छ. कन्याशु' ।
५ क. मुदला' ।

सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । यदह्ना राज्या
 वा श्रोत्रान्यां पापमकार्षं पर्जन्यो मा तस्मादेनसो विश्वा-
 न्मुञ्चत्वंहसः । यदह्ना राज्या वा त्वचा पापमकार्षं वायुर्मा
 तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । यदह्ना राज्या वा मनसा
 पापमकार्षं चन्द्रो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ।
 यदह्ना राज्या वा बुद्ध्या पापमकार्षं ब्रह्मा मा तस्मादेनसो
 विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । यदह्ना राज्या वाऽहंकारेण पापम-
 कार्षं रुद्रो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ।
 यन्मे केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।
 ललाटे कर्णयोरक्षणोरभिस्तन्मे व्यपोहतु ॥

य उदगान्महतोऽर्णवाद्भिभ्रान्मानः सल्लिखस्य मध्यात् ।

स मासृपमो रोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु ।

अवधूतो वा लङ्घितोऽप्सु जपेत्पूवो भवति । शुचिमर्घमादा-
 योदितमात्राय नमस्तेऽस्त्वशतिरश्मये तमोनुदे जहि मे
 दौर्भाग्यं सौभाग्यायोदयस्य म इति । उदु त्वं विश्वं देवाना-
 मित्येताभ्यां हस्ताभ्यामवनीयाध्याज्जलिं हंसः शुचिप-
 दित्यादित्यनुपतिष्ठेत्तद्भ्रतं सार्वकामिकम् । अकृताह्निको गवे
 यवसं दद्यात् । मद्राम्यो नमो बहुलाम्यो नमो धेनुभ्यो
 नमः सर्वलोकदेवमातृभ्यो नमः । यदि गां न विन्देत्
 परिवदेत्ताऽऽक्रोशेत्तद्भ्रतं सार्वकामिकम् । उपहृतम-
 शनं सहसाऽऽगताय ब्राह्मणाय दद्यात् । नमो ब्रह्मभ्यो
 ब्रह्मविभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नम इति । यदि ब्राह्मणं न विन्देत्
 परिवदेत्ताऽऽक्रोशेत्तद्भ्रतं सार्वकामिकम् ” इति ।

अग्निः—“ न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् ।

अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दह्यते कर्म नेतरत् ” ॥

हरिः—“ सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।

एतन्मयच्छमानो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

पुराणात्—“ अतिपापमहापापोपपापादीन्यशेषतः ।

मोहाद्विधाय वितरेत्स्वर्णं तदनुसारतः ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

ब्राह्मणं प्रार्थयित्वाऽऽदौ श्रोत्रियं वेदपारगम् ।
 संपूज्य पुष्पवस्त्रार्चैर्मन्त्रेणानेन दापयेत् ॥
 अमितं सर्वदै(दे)वत्यं सुवर्णं च हुताशनः ।
 शरण्यं पितृदै(दे)वत्यमाज्यं तेजो दिवोकसाम् ॥
 तिलांश्च दद्याद्विधिवन्मन्त्रेणानेन सुव्रत ।
 महर्षेर्गात्रतः सृष्टाः कदपपस्य तिलाः स्मृताः ॥
 तस्मादेषां प्रसादेन पापसंघातपञ्जरम् ।
 विलयं यातु मे सर्वमानपात्रमिवात्मसि ॥
 तथा दद्याद्विधानेन द्विजाय मधुसर्पिषी ।
 तारयत्यतिलान्पूर्वानात्मानं च नराधिप ॥
 गोमिश्रतस्तुभिर्युक्तं तथा भूमिसमन्वितम् ।
 प्रतिग्रहसमर्थाय विदुषे त्वाहिताग्नये ॥
 दत्त्वाऽजिनं तु कार्तिक्यां वैशाख्यां वा विशेषतः ।
 विपुनत्ययने चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 कृच्छ्रात्तु तमसो घोराःमुच्यते सर्वतो भयात् ।
 अतीतान्सप्त पुरुषांस्तथा चान्याननागतात् ॥
 उद्धृत्य स नरो याति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

वसिष्ठवृहस्पती—“ यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो लोममोहितः ।
 सर्वं तद्भूमिदानेन क्षिप्रमेव प्रणाशयेत् ॥

आदिपुराणे—“ यस्तु गोचर्ममात्रां वै प्रयच्छति वसुधराम् ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ” ॥

वृहद्वसिष्ठः—“ गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयश्चितः ।
 एतद्गोचर्ममात्रं तु प्राहुर्धर्मविदो जनाः ” ॥

वृहस्पतिः—“ दशहस्तेन वंशेन दशवंशाः समन्ततः ।
 पञ्च चाभ्याधिकास्तद्ददेत्तद्गोचर्मलक्षणम् ” ॥

मात्स्ये—“ दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम् ।
 त्रिभागहीनं गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ” ॥

वसिष्ठः—“ अप्य कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमात्मानं मन्येताऽऽत्मांश्च
 प्रमृतियावकं अपयेन्न ततोऽग्नौ जुहुयात् । न चात्र

बलिर्कर्म । अशृतं श्रप्यमाणं शृतं वाऽमिमश्रयेत् ।
 यथोऽसि- घान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः ॥
 निर्णोदः- सर्षपापानां पवित्रमृषिभिः द्यु(सृष्ट)तम् ।
 घृतं यथा मधु यथा आपो वा अमृतं यथाः ॥
 सर्वं पुनीत मे पापं यन्मे किञ्चन दुष्कृतम् ।
 वाचा कृतं कर्मकृतं दुःस्वप्नं दुर्विधित्तम् ॥
 अलक्ष्मीं नाशयत यथाः सर्वं पुनीत मे यथाः ।
 गणालं गणिकाञ्च च शूद्राञ्च शूद्रयाननम् ॥
 पौरस्याञ्च नवभ्रातृन् सर्वं पुनीत मे यथाः ।
 पालवृत्तमप्यथ यद्भ्राजद्वारकृतं च यत् ॥
 सुवर्णस्त्रोयमात्रा(त्र)त्यमयाज्यस्य च याननम् ।
 ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनीत मे यथाः ॥

इति श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् । व्रथा देवानां
 पदवीः कवीनामिति शृतं च लक्ष्मीयात् ।
 प्रयतः पात्रे निषिध्य ये देवा मनोनाता मनो-
 युजः सुदक्षा दक्षपितरस्ते नः पान्तु ते
 नोऽवन्तु तेभ्यो नमः स्याहेत्पारमनि जुहु-
 यात् । अप नाभिमालभेत शान्ताः पीता भवत
 श्यमापोऽस्माकमन्तरुदरे सुदेवाः । ता अस्म-
 म्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागतः । स्वदन्तु देवी-
 रमृता ऋतायुष इति त्रिरात्रं मेधार्थं पद्मात्रं
 पापकृतसतरात्रं पीत्वा ब्रह्महत्यामुरापानमुद-
 र्गस्त्रोपगुरुत्वरूपाः पुनाति । एकादशरात्रं पीत्वा
 पूर्वपूरुषकृतमपि पापं निर्णोदति । द्वादशरात्रं
 पीत्वा ताडनोद्धाटनाञ्जनवशीकरणानि करोति ।
 गोनिर्हारमुक्त्वा यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा
 विद्याः पश्यति । विद्याधिपतीन्पश्यति । गणान्प-
 श्यति । गणाधिपतीन्पश्यति, इत्याह भगवान्ब्रह्मसिद्धः ॥

अथैव दृष्टव्यसिद्धोक्ता विधेयाः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ यवानां प्रमृतिमञ्जलिं वा श्रव्यमाणं शृतं वाऽभिमन्त्र-
येत् । यथोऽसि घान्यरानोऽसि वारुणो मघुसंपुतः ।
निर्गोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्तुत इत्यनेन ।
तथा घृतं यथा मघु यथाः पवित्रममृतं यथाः । सर्वं
पुनन्तु मे पापं वाप्स्यन्-कायसंभवमित्यनेन वा ।

अग्निकार्यं न कुर्वीत तेन मृतमर्ति तथा ।

नामं न भिक्षां नाऽऽतिथ्यं न चोच्छिष्टं वरित्यजेत् ॥

ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदसा दक्ष कतवः ।

तेनोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेत्या-
स्मनि जुहुयात् । त्रिराश्रं मेवावृद्धये । पापकृत्य-
श्राश्रं, ब्रह्महत्यादिषु द्वादशराश्रं पतितोरपन्न इति ।

अश्रीयाद्यावकं पकं गोमूत्रे भे शकृद्भस्ते ।

सक्षीरदधिसर्पिष्कं मुच्यते किल्बिषात्सणात् ” इति ॥

श्रीगान्धिः—“ कृष्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत यदर्वाचीनभेनो भ्रूण-
हत्यापास्तस्मान्मुच्येतापोनौ वा रेतः सिक्त्वाऽन्यत्र
स्वमादरेषा वा पवित्रकामः पौर्णमास्याममावास्यायां
वा शुद्धपक्षस्य रोहिण्यां वा ज्ञातः द्रुधिः शुचिवासा
वा कृष्णाभिनवासा वा ब्रह्मचारिकरूपेण व्रतमुपैति,
संवत्सरं मासं द्वादशराश्रं पशुश्रं वा । न मांसमश्रीयात् ।
न स्त्रियमुपेयाजो पर्वासीव जुगुप्सेतानृतास्पयोमक्ष
इति प्रपानकरूपो यावकं वोपमुजानः कृच्छ्रं द्वादश-
राश्रं वा भैक्षं वा तद्विधेषु पथो ब्राह्मणस्य मने, यथागू-
रामन्वस्याऽऽभिक्षा वैश्वस्य, पूर्वाह्नेऽग्निमुपसमावाप
पकं अपयित्वा यद्देवा देवहेदनं यदन्न्यिन्नृण-
महमापुष्टे विधनो दधदित्येनैः सूक्तैः प्रापृषमाज्यं
मुहुष्यात् । यद्देवा देवहेदनमिति तिसृभिः । मद्रं
कर्णेभिरिति चतसृभिः । पुनन्तु वा पितर इति
नवभिः । पुनर्मांसिन्द्रियमिति तिसृभिः । रपे
असेषु इति चतसृभिः । हिरण्यवर्णा इति तिसृभिः ।

अग्नये वायवे सूर्याय ब्रह्मणे प्रजापतये कूर्मार्पिभ्य
इति व्रतहोमः । अग्ने त्वं पारयेति स्विष्टकृतं वैश्वान-
रीयेण सूक्तेन प्राङ्मुखः प्राञ्जलिरुपतिष्ठेत् । जपेत्प-
राधि सूक्तानि वैश्वानर्यं च जपेत् ॥

वसिष्ठः—“ स्नात्वा शतेन गायत्र्याः शतमन्त्रर्जले जपेत् ।

अपः शतेन वै पीत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥” इति ॥

रहस्यप्रायश्चित्तान्यपि गुरुणि गुरुषु लघूनि लघुषु पापेषु व्यवस्थापनी-
यानि गुरुकल्पविधानस्य वैयर्थ्यपरिहाराय ।

इति रहस्यप्रायश्चित्तानि ॥ ३११ ॥

उक्तानां प्रकाशव्रतानां वक्ष्यमाणानां कृच्छ्रादितपसामप्रायश्चित्तात्मकाना-
मपि साधारणान्यङ्गानि यमनिर्यमाख्यानि श्लोकद्वयेनाऽऽह—

ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिदानं सत्यमकल्कता ॥

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यदमाश्चेति यमाः स्मृताः ॥३१२॥

स्नानमौनोपवासेष्व्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ॥

नियमां गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिताः ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मचर्यादयो यमसंज्ञकाः प्रायश्चित्तानां कृच्छ्रादीनां चाङ्गतया कार्याः ।
पुरुषार्थतया विहितानामप्येषां व्रताद्यङ्गत्वेन विधानं प्रयुज्यते । अत्र च
ब्रह्मचर्यशब्देन ब्रह्मचारिधर्मा मधुमांसवर्जनादयो गृह्यन्ते । शुक्रोत्सर्गवैमुख्यं
तूपस्थनिग्रहशब्देनोच्यते । अकल्कता दम्भरहितता, मसिद्धमन्यत् ।

प्रसङ्गादन्येऽपि साधारणव्रतधर्मविधयो लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः—

“ सर्ववर्णेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।

ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तचिकीर्षयो ॥

दिनान्ते नक्षत्रोमादीन्प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।

भस्मगोमयमृद्धारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥

मलापकर्षणं कार्यं ब्राह्मशौचोपसिद्धये ।

दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

व्रतं निशामुत्ते ब्राह्मं बहिस्तारकदर्शने ।
 आचम्यातः परं मौनी ध्यायन्दुष्कृतमात्मनः ॥
 मनःसंतापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमात्मनः ।
 निष्कामो नित्यसंकरुपः शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
 नित्यस्नायी निराहारो गुरुदेवद्विनाचर्ककः ।
 पूजयेदतिधीक्षित्य व्रतस्थान्धर्मपिक्षुकान् ॥
 शास्त्रज्ञत्वे च विदुषो धर्मनिश्चयपारगान् ।
 कैवल्यज्ञानिनो ये च ये च संन्यासकारिणः ॥
 तेभ्यो दानानि देयानि पूजितानि शुभानि च ॥

संन्यासिनोऽत्र ब्रह्मार्पणन्यायेन कर्मकारिणो गृहस्था उच्यन्ते, न तु भिक्षुकाः । तेभ्यो दानस्य प्रतिपिद्धत्वात् ।

शाङ्कः—“ न्युप्य केशनखान्पूर्वं नद्या स्नान्वा बहिर्निशि ।
 प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
 प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिरुपसृशेत् ।
 एकवासा आर्द्रवासा उन्नाशी स्पण्डिलेशयः ॥
 स्थानं वीरासनं मौनं मौञ्जी दण्डकमण्डलू ।
 भैक्षचर्याऽशिकायं च वृष्माण्डैर्जुहुयाद्भृतम् ॥

उपस्पर्शनं स्नानं, स्पण्डिलं भूः । मौञ्जीत्यादिषु धारयितव्येत्यध्याहारः कार्यः ।

अमुक्त्वा प्रातराहारं ज्ञात्वा चास्य समाहितः ।
 सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

व्रतनिवेदनं समघ्नं व्रतालम्ब(म्भ)विमोचने ।

“ अग्ने व्रतपते व्रतमालभे तत्ते प्रवधीषि तच्छक्रेयमेवं
 वायो व्रतपते सूर्य व्रतपते इति व्रतमालपेत, अग्ने व्रत-
 पते मनमचारिणं तदशकं तत्ते प्रवृषस्तत्रो गोपाम् । एवं
 वायो व्रतपत इत्यादिना व्रतं विमुञ्चेत् ” इत्यादिश्रवणात् ।

मनुः—“ न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन्स्त्रीशूद्रलम्पनम् ॥
 मुण्डस्त्रिषवणस्नायी अधःशापी जितेन्द्रियः ।
 स्त्रीशूद्रपतिताना च वर्जयेदपिभाषणम् ॥

पवित्राणि जपेच्छकत्या जुहुयाच्चैव शक्तितः ।

अयं विधिश्च विज्ञेयः सर्वकृच्छ्रेषु सर्वदा ॥

गायत्र्यादिजप्पानि पवित्राणि ।

वसिष्ठः—“ कृच्छ्राणां श्मश्रुकेशान्वापयेदसिरोमशिखावर्जम् ।

महाव्याहृतिमिर्होमः सावित्र्या वाऽन्वहं स्वयम् ॥

कर्तव्यः पवनः सम्पन्नसर्पिस्तिलयवास्तपा ॥” ।

सर्पिरादीनि होमद्रव्याणि परस्परं विकल्पन्ते सावित्र्या च व्याहृतपः ।

हारीतः—“ मांसमसूरमधुपरालमैथुनानि प्रत्यहं वर्जयेत् ।

व्रतोपेतो नाकाले वाचं विद्वेजेत् । स्त्रीशूद्रो-

च्छिष्टाभिमापण आचामेत् ॥” ।

सुमन्तुः—“ सारसौदरसलवणमधुमांसवर्जमन्नं कृच्छ्रादिषु ॥” ।

बौधायनः—“ त्रिषवणमुदकोपस्पर्शनमधःशयनमेकव्रता केशश्मश्रुतखलो-

मवापनं चान्द्रायणादिषु । एतदेव स्त्रिया केशवपनवर्जम् ।

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणव्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे व्रत आचीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥” ।

जाषाळिः—“ आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।

आज्येनैव हि शौलाग्री जुहुयाद्याहृतीः पृथक् ॥

श्राद्धं कुर्याद्ब्रतान्ते तु गोहिरण्यं च दक्षिणा ।

गृही गृहे नमस्कुर्वन्मखलोको महीयते ॥

स्त्रीणां होमो न दातव्यः पञ्चगव्यं तथैव च ॥” ।

मनुः—“ महाव्याहृतिमिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।

अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥

त्रिरक्षि त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितश्चैव नाभिमापेत कर्हिचित् ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।

महाचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विनार्चकः ॥

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

सावित्री च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ।
सर्वेष्वेव मतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ” इति ॥

वचनादप्रायश्चित्तार्थेषु कृच्छ्रादिषु स्थानासनाभ्यामित्युक्तेर्यथाशक्ति
कुर्वादिति गम्यते(?) ।

“ स्थापनेनानुतापेन तपसाऽभ्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चाऽऽपदि ॥
यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुमायते ।
तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥
यथा यथा पुनस्तस्य दृष्टकृतं कर्म निन्दति ।
तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥
कृत्वा पापं हि संन्यस्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
नैतत्कुर्यात् पुनरिति प्रवृत्त्या पूयते हि सः ” ॥

पुण्ये पापनिवारणे जाते प्रायश्चित्तेऽधिभियत इत्यर्थः ।

चतुर्विंशतिपत्रात्—“ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विमर्हितम् ।

तस्माद्विमृक्तिमन्विच्छेद्वितीयं न समाचरेत् ” ॥

कृतपापविषयं वैराग्यमम कृतिपर्यन्तमायश्चित्ताधिकारे हेतुरिति समुदायार्थः ।

शङ्कः—“ तस्करश्चापदाकीर्णं बहुव्याहृमृगे वने ।

न मत्तं प्राणयः कुर्यात्प्राणवापापयास्तदा ॥

सर्वतो जीवितं रसेज्जीवन्वापं व्यपोहति ।

मनैः कृच्छ्रैस्तापा दानैरेत्याह मगवान्यमः ।

शरीरं धर्मसंयुक्तं रक्षणायं प्रयत्नतः ॥

शरीरात्स्ववने धर्मः पर्यन्तस्सलिलं यथा ” ।

यमः—“ पश्चात्तापो निवृत्तिश्च ज्ञानं चाहृतयोदितम् ।

नैमित्तिकानां स्वातन्त्र्ये तद्विधिः स्यादनर्धकः ” ॥

पश्चात्तापादिकं नैमित्तिकानां प्रायश्चित्तानामङ्गत्वेनोक्तम् । स्वातन्त्र्येऽङ्गमा-
परहितत्वे तद्विधिः प्रायश्चित्तविधिनिष्फलोऽनुष्ठानलक्षणफलानुत्पत्त्या स्यात् ।
महालेशसाध्यं हि प्रायश्चित्तम् । अल्पलेशा हि पश्चात्तापादयः । तैः प्राय-
श्चित्तफले कृते प्रायश्चित्तविधिरफल इति स्पष्टम् ।

विष्णुपुराणम्—“ कृते पापेऽनुतापो वै यम्य पुंसः मनायते ।

प्रायश्चित्तं तु तस्योक्तं हरिसंस्मरणं परम् ॥

प्रातर्निशि तथा संध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ।

नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः ॥

यमः—“ अवधोधः परित्यागस्तपो दानानुकीर्तने ।

विद्याभ्यासो ह्यपी स्पर्शः सप्ताहं पापनाशनम् ॥”

अवधोधः पापस्य दुःखहेतुत्वविषयः । परित्यागो न पुनः पापक्रिया ।
 तपोदाने प्रसिद्धे । अनुकीर्तने पापस्य । विद्या वेदः । अपी स्पर्शः स्नानम् ।

पराशरः—“ प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु कुर्याद्ब्राह्मणभोगनम् ।

शक्या वित्तानुसारेण प्रायश्चित्तानुरूपतः ॥

आ सहस्रादा शताद्वा दशान्तमापि वा जपेत् ।

ओंकारार्घं तथा जप्त्वा गायत्रीमप वाऽप्युतम् ॥”

ब्रह्मा—“ गात्राम्पङ्कं शिरोम्पङ्कं ताम्बूलमनुलपेनम् ।

व्रतस्पो वर्जयेत्सर्वं यद्वाऽन्यद्ब्रह्मरागकृत् ॥”

पुराणात्—“ उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि ।

एतद्वीरासनं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥

आपो हि ष्ठेति सूक्तं तु शुद्धवत्योऽधमर्षणम् ।

शंवत्यः स्वस्तिमत्यश्च पावमान्यस्तथैव च ॥

सर्वत्रैव प्रयोक्तव्याः कृच्छ्रादिव्रतमाचरेत् ॥”

भरीचिः—“ भस्मगोमयगोष्ठेषु शयनं सिकतासु च ।

पतितत्रात्यचण्डालस्त्रीशूद्रानभिभाषणम् ॥

त्रिः छानं वाससा सार्धं छानं जप्यं सुरार्चनम् ।

या यस्याभिमता लोके देवता तां समर्चयेत् ॥”

धौधायनः—“ अहतं वासो धसीत सावित्रीं व्याहृतीश्चैत्र जपेदष्टसहस्रकृत्वः ।

ओंकारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः ।

भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जप्यं समाहितः ॥

आसीनः शल्पविद्धो वा पिबेद्द्रव्यं पयः सकृत् ।

गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ॥

दधौऽभावे भवेत्तक्रं तक्रामावे तु यावकम् ।

एषामन्यतमं यद्यद्रूपपथेन तत्पिबेत् ॥”

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

शल्यविदो वेति वाशब्द उपमार्थः ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

सातपनादिकृच्छ्राणां प्रायश्चित्ततया विनियुक्तानां स्वरूपाग्याह—

+कुशोदकं तु गोक्षीरं दधिमूत्रशकृद्घृतम् ॥

प्राश्यापरेऽहन्युपवसेत्कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ॥ ३१४ ॥

कुशोदकादि द्रव्यपदक्रमेकीकृत्य प्राश्यापरेष्टुरूपवसेत् । एष द्विरात्र-
साध्यः सातपनः । कुशोदकादिप्राशनमाहारान्तरनिवृत्त्यर्थम् । अत्र परा-
शरोको विशेषः—

“ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ।

पयः काश्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥

घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा ।

अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥

गोमूत्रमापकास्त्वष्टौ गोमयस्य च षोडश ।

क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधन्स्तु दश कीर्तिताः ॥

गोमूत्रवद्घृतस्पोक्तास्तदर्धं तु कुशोदकम् ” ।

पञ्चगव्यानुवृत्तौ शङ्खः—“ एतदेव ष्यहाम्यस्तं यतिसातपनं स्मृतम् ” ॥ ३१४ ॥

महासातपनमाह—

पृथक्सातपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ॥

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासातपनः स्मृतः ॥ ३१५ ॥

कुशोदकादीनां पण्णां सातपनद्रव्याणामेकैकमेकस्विन्नहनि प्राश्य सप्त-
मेऽहन्युपवसेत् ।

जाबालः—“ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकैकं क्रमशोऽश्रियादहोरात्रमपोननम् ॥

कृच्छ्रः सातपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः ” ॥

एतान्यपि प्राशनान्याहारान्तरनिवर्तकानि । यमस्त्वन्यथा सातपनमाह—

“ अयं पिबेत्तु गोमूत्रं अयं वै गोमयं पिबेत् ।

अयं दधि अयं क्षीरं अयं सर्पिस्ततः शुचिः ॥

+ इ. पुरतके मितक्षराया च पाठान्तरम्—“ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
अग्निं परेऽहन्युपवसेत्कृच्छ्रं सातपनं चरेत् ” इति ।

महासांतपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ” इति ।

जाबालः पुनरेकविंशतिरात्रसाध्यं महासांतपनमाह—

“ पण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।

इयं चोपवसेदन्त्यं महासांतपनं विदुः ” इति ॥

यदा कुशोदकादीनां सांतपनद्रव्याणामेकैकं ग्रहमुपयुज्यते, तदा[ऽति]-
सांतपनाख्यं भवति । यदाह यमः—

“ एतान्येव तु पेयानि एकैकं तु ग्रहं इयम् ।

अतिसांतपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ” इति ॥

एवं पञ्च सांतपनप्रकारा भवन्ति । तत्र द्विरात्रसाध्यः मथमः । सप्त-
रात्रसाध्यो द्वितीयः । द्वादशरात्रिकस्तृतीयः । पञ्चदशरात्रसाध्यश्चतुर्थः । एक-
विंशतिरात्रसाध्यः पञ्चमः ॥ ३१५ ॥

पर्णकृच्छ्रमाह—

पर्णोदुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ॥

प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१६ ॥

पर्णादिपत्राणां कुशानां चैकैकस्य काथोदकमेकैकस्मिन्नहनि पीयत इत्येष
पञ्चरात्रसाध्यः पर्णकृच्छ्रः । अत्रापि प्राशनमाहारान्तरनिवर्तकम् । पर्णः
पलाशः । राजीवं पद्मम् । प्रसिद्धमन्यत् । विष्णुस्तु पर्णकृच्छ्रमाह—

“ कुशपलाशोदुम्बरपद्मशङ्खपुष्पीवटव्रह्मसुपर्चलापत्रैः कथि-

तस्याम्मसः प्रत्यहं पाने पर्णकृच्छ्रः ” इति ।

जाबालिस्त्वन्यथाऽऽह—

“ पलाशाविल्वपत्राणां पत्राण्यौदुम्बराणि च ।

अश्वत्थस्य च पत्राणि अशेदेकैकशस्तथा ॥

अहोरात्रोपवासश्च पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ।

अन्यन्मकृतं पापं कृतो नाशयते तु सः ” इति ॥

शङ्खलिखितौ—“ पञ्चविल्वपलाशोदुम्बरकुशोदकान्येकैकमन्य-
स्तानि पर्णकृच्छ्रः+समस्तान्येतानि त्रिरात्रे-
णोपयुक्तानि च पर्णकृच्छ्रः ” ।

+ समस्तानीत्यारभ्य पर्णकृच्छ्र इत्यन्तं न विद्यते क. पुस्तके ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

यमः—“ पलाशविल्वपर्णानि कुशपद्मानि वाग्यतः । १

एकैकं ऽग्रहमश्रोगात्पर्णकृच्छ्रो विधीयते ” ॥ ३१६ ॥

तप्तकृच्छ्रमाह—

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ॥

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ॥ ३१७ ॥

उष्णानां क्षीरादीनामेकैकस्य भत्यहं पानं चतुर्थेऽहन्युपवास इति तप्तकृच्छ्रः । लघुपापविषये विहितस्तप्तकृच्छ्रोऽप्यम् । गुरुपापविषये विहित[स्य] स्वरूपमाह मनुः—

“ तप्तकृच्छ्रं चरन्निप्रो जलक्षीरघृतानिष्ठान् ।

प्रतिऽग्रहं पिबेदुष्णान्तकृत्स्नाधी समाहितः ” ॥

उष्णोदकान्निर्गच्छतो धौष्णोदकस्य पानमुष्णानिलं पानम् ।

“ पट्टपलं तु पिबेद्दम्बस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ” ॥

चिप्पणः—“ ऽग्रहमुष्णाः पिबेदपः । ऽग्रहमुष्णं घृतम् ।

ऽग्रहमुष्णं पयः । ऽग्रहं नाश्रीयादेप तप्तकृच्छ्रः ” ॥ ३१७ ॥

पादकृच्छ्रमाह—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ३१८ ॥

अहोरात्रमध्ये दिवैकैकं भोजनमेकभक्तम् । एवं रात्रावैकैकं भोजनं नक्तम् । अपाचितं दिवा रात्रौ वैकरात्रौ चैकं भोजनम् । अपाचितं दिवारात्रम् । न रात्रौ न दिवा भोजनमुपवासः । एवं चतुरहःसाध्यः पादकृच्छ्रः । एकभक्ते-
नेत्यादि विशेषणे तृतीया । एकभक्तादौ ग्राससंख्यानिधयमाह पराशरः—

“ सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।

+चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ” इति ॥

वृद्धपराशरस्त्वन्वयथाऽऽह—

“ सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः पञ्चविंशतिः स्मृताः ।

*चतुर्विंशतिरायाच्या इति पाठो भित्ताक्षरायाम् ।

१२३६ अपराकाराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता— [३ तृतीयः—
(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ॥

कुक्कुटाण्डप्रमाणाः स्युर्यथा चाऽऽस्ये विशेषमुखम् ” इति ।

अनयोश्च ग्राससंख्याप्रमाणविकल्पयोः शक्यपेक्षा व्यवस्था । आपस्त-
म्बेन तु पादकृच्छ्रोऽन्यथा विकल्पितः । यदाह—

“ इयं निरशनं पादः पादश्चायाचितकृपहम् ।

सायं इयं तथा पादः पादः प्रातस्तथा इयम् ” इति ॥

एतेषां चत्वारः पादाः प्रतिवर्षं व्यवस्थापितास्तेनैव—

“ प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।

अयाचितं तु रानये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ” इति ॥

प्रातः पाद एकभक्तत्रयं सायं पादो नक्तत्रयम् । अयाचितमयाचितत्र-
यम् । त्रिरात्रमुपवासत्रयमित्यर्थः । अयाचितपादोपवासपादौ कृच्छ्रार्धम् ।
अर्धकृच्छ्रमित्यर्थः । नक्तपादरहितं पादत्रयं पादोनं कृच्छ्रमिति । प्रकारान्त-
रेण नक्तकृच्छ्रं स एवाऽऽह—

“ सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।

*दिनद्वयं च नाश्रीयात्कृच्छ्रं तद्विधीयते ” ॥

सायं प्रातस्तथैकैकभोजनमिति कृच्छ्रार्धयोश्च शक्यपेक्षो विकल्पः । चतुर-
हात्मकस्तु पादकृच्छ्रः स्त्रीबालवृद्धातुरविषयो द्रष्टव्यः । यदाह वसिष्ठः—

“ अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।

अहः परं च नाश्रीयादर्थं चतुरहः परम् ॥

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।

बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुषाच ह ” ॥ ११८ ॥

प्राजापत्यमाह—

यथाकथंचिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

अयमेव पूर्वोक्तश्चतुरहात्मकः पादकृच्छ्रो येन केनचित्प्रकारेण त्रिराट्टः
प्राजापत्य इत्युच्यते ।

मनुः—“ इयं प्रातस्त्वहं सायं इयम् अयाचितम् ।

इयं परं च नाश्रीयात्प्राजापत्यं चरन्दिनः ” ॥

अत्र गौतमोक्तो विशेषः—

* दिनद्वयं च नाश्रीयात्कृच्छ्रार्थं तद्विधीयते इत्येवं पादो विनाश्रयात् ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“अपातः कृच्छ्रान्वयास्यामः—हविष्यान्प्रातराशान्मुक्त्वा
तिस्त्रो रात्रीर्नाश्रीयात् । अथापरं व्यहं नक्तं मुञ्जीत,
परं व्यहमयाचितमथापरं व्यहमुपवसोत्तिष्ठेदहनि रात्रावा-
सीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनायैर्न संभाषेत* जये नित्यं
प्रयुञ्जीत, अनुसवनमुदकोपस्पर्शनमापो हि ष्ठेति तिस्रभिः
पवित्रवतीभिर्निर्जयेत् । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति
चतस्रभिः । अथोदकतर्पणम् । नमोऽहमाय(?) नमो हंसायो-
र्ध्वरेतसे तापसाय पुनर्वसवे नमो मौञ्ज्यायोन्माय वसु-
विन्दाय नमः पराय सुपाराय महापाराय पारयिष्णवे
नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय व्यम्बकायैकचराया-
धिपतये हराय शर्वापेशानाथोमाय वज्रिणे घृणिने कप-
दिने नमः सूर्यायाऽऽदित्याय नमो नीलमोवाय शितिकण्ठाय
नमः कृष्णाय पिङ्गलाय नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धाये-
न्द्राय हरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः सत्याय पावकाय पावक-
वर्णाय कामाय कामरूपिणे नमो दीप्त्याय दीप्तरूपिणे नम-
स्तक्षिणाय तीक्ष्णरूपिणे नमः सौम्याय पुरुषाय महा-
पुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमश्च-
न्द्रललाटाय कृत्तिवासे नम इति । एतदेवाऽऽदित्योप-
स्थानमेता एवाऽऽज्याहुतयो द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रप-
यित्वा जुहुयात् । अग्नये स्वाहा, अग्नीषोमान्यामिन्द्राय
विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति ।
अथ ब्राह्मणभोजनम् । एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः ” इति ।

एवं समग्रका अपि कृच्छ्राः शूद्रस्यामग्रका भवन्ति । अहिराः—

“तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ” इति ॥

अत एवाऽऽह—

“चान्द्रायणं चरेद्विप्रस्तसकृच्छ्रं तु क्षत्रियः ।

चरेत्सांतपनं वैश्यः प्राजापत्यं तु शूद्रकः ” इति ॥

* इतः परं मितक्षरायां रौरवयोधा जपेभित्त्वमिति पाठो दृश्यते ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

वाक्ये कृच्छ्रस्वरूपं विधीयते । तत्रैव पापक्षयार्थत्वेन विनियोज्यत इति मन्त-
व्यम् । पिण्याकं पिण्डी । आचाम ओदनास्तावः । प्रसिद्धमन्यत् । जावा-
लस्त्वन्यथाऽऽह—

“ पिण्याकं सक्तवस्तकं चतुर्थेऽहन्यमोजनम् ।

वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते ” इति ॥ ३२१ ॥

तुलापुरुषमाह—

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ॥

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ॥ ३२२ ॥

एषां पिण्याकादीनामेकैकस्य त्रिरात्रोपयोगाभ्यासे पञ्चदशाहि-
कस्तुलापुरुषारूपः कृच्छ्रो भवति । यमः पुनरेकविंशतिरात्रसाध्यं तुला-
पुरुषमाह—

“ आचाममप पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तवः ।

व्यहं व्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षः परं व्यहम् ॥

एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते ” इति ॥

आचामादीनां पञ्चानामेकैकस्य त्रिरात्राभ्यासे पञ्चदशाहानि भवन्ति,
त्रिरात्रिकस्य वायुभक्षस्य द्विरभ्यासेऽहानीत्येवमेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुषः
पहरात्रेणापि दृश्यते ।

“ प्रथमेऽहनि नाश्रीयात्सम्पृच्छ्रेषु सर्वदा ।

अवः पटानि चत्वारि पिण्याकस्य तु भक्षयेत् ॥

नीवारतण्डुलाचामं तृतीयेऽहनि तत्समम् ।

पिवेत्तक्रं चतुर्थे तु पथमे तु जञं क्रमात् ॥

गोमूत्रयावकोद्भूतात्प्राश्य सक्तंस्तु तत्समान् ” ।

इति स्मृत्यन्तरानुसारात् । अत्र हारीतोक्तो विशेषः—

“ अपातृस्त्रिनयोक्तस्य तुलापुरुषस्य कलत्रं व्यास्यास्यामः । अथ च—

प्रतिबन्धादिभिर्धर्मैः प्रसूतानां वियोनियु ।

अयाभ्यपाननं कृत्वा प्राश्य मूत्रपूरीषयोः ॥

अप्रतिग्रहमादाय यामयित्वा तु निन्दितान् ।

विनायकोपसृष्टस्य महाभ्याधिहतस्य च ॥

तुलापुरुषकं कृच्छ्रं महापातकनाशनम् ।
 स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ॥
 आचाममथ पिण्याकं तत्रं चोदकसवतुकान् ।
 इयहं इयहं प्रयुज्जानो वायुमक्षः परं इयहम् ॥
 धाक्पादतैलरजोभिर्हतानि निवृत्तानि च ।
 आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धं च सूतकम् ॥
 तैलस्य धारणं किञ्चित्केशकीटहतं च यत् ।
 प्राश्य मूत्रपुरीषं च ब्रह्महृष्टमेव च ॥
 पिण्याकं तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा च यत्स्थितम् ।
 ओंकरेषु च ये दोषाः छेद्दोषाश्च ये क्वचित् ॥
 खरोद्गमुखसंसृष्टं मद्यसंसृष्टमेव च ।
 तस्मिन् तानि निर्हन्ति यथाद्याच्छ्वालोक्तिम् ॥
 कनकं च तिला गावो भूमिराच्छादनं क्षिपः ।
 सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसवतुभिः ॥

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुवर्णस्तेयं सुरापानं गुरुदाराभिगमनं
 कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनं वा वायुमक्षः पुनाति तत् ।

गत्वोशीरसमौ कार्यौ पुरुषौ पर्णसंमितौ ।
 नदीमृत्तिकया वाऽपि पुरुषौ द्वौ तु कारयेत् ॥

महापशुर्येन शरेण विद्धो यथा(च्चा)पि शस्त्रमुपयोर्लब्धलक्ष्यम् ।
 तेनाऽऽयैसीं मुद्बुदं कारयित्वा प्रादेशनात्रमुपयोः कृत्तशीर्षाम् ॥

सौवर्णौ रामर्तौ वाऽपि तुलादेवौ तु कारयेत् ।
 अपि चन्द्रनक्षत्रस्य बदरस्यापि कारयेत् ॥
 तस्यालाभे तुला कार्या यथा वा ह्युपपद्यते ।

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हलमुसलशूलवज्रपाणिस्तमहं पुरुषं ।
 पिङ्गलं बभ्रुहलमुसलवज्रशूलपाणिमावाहयिष्यामि स्वतः
 एव सृजत एव हि स्वधाम एहि कृष्णानिन एहि स्वागत-
 मनुस्वागतं भवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमर्घ्यमिदं पाद्यमि-
 दमाचमनीयं च प्रसीद गन्धमाल्यधूपदीपजप्यं

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

प्रतिगृहाण, यदेनोभ्यो मम क्रुद्धः सुमना भव । अथ तुला-
मभिमन्त्रयेत् । अपि सत्यं देवसत्यं ब्रह्मसत्यं यत्सत्यं तेन
सत्येन सत्यवादिनि देशानां संपदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि ।

राज्ञां च संपदं ब्रूहि कं नृपं वर्धयिष्यसि ।

अस्माकं संपदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति ॥

यदा च गुरुमात्मानमसकृत्तुष्टया घृतम् ।

परं लघुं च मन्येत तदा कर्म समारभेत् ॥

अग्नये पृथिव्याधिपतये स्वाहा । वायवेऽन्तरिक्षाधिपतये
स्वाहा । सूर्याय दिवोऽधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधि-
पतये स्वाहा । वासुकाय नागाधिपतये स्वाहा । तक्षकाय
सर्पाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा ।
इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । स्कन्दाय सेनाधिपतये स्वाहा ।
ब्रह्मणे वैश्वेदेवाधिपतये स्वाहा । देव्यै भगाधिपतये
स्वाहा । सैलकटकटाय कूर्माण्डरानपुत्राय स्वाहा ।
महाविनायकाय वक्रतुण्डाय गणाधिपतये स्वाहा । धर्माय
स्वाहा । तुलापुरुषाय स्वाहा । प्रजादिदेवोऽयं मरुद्भिः
सदैव पुनरागमनाय स्वाहा । सकृच्चरित्वा शुचिः कर्मण्यो
भवति । द्विः कृत्वा गाणपत्यमवाप्नोति । त्रिः कृत्वा महादे-
वस्वाऽऽवसथ्यं प्राप्नोति । आपाद्भ्यां कार्तिक्यां फाल्गुन्यां
पुण्ये वा नक्षत्र एव विहितो धर्मः ॥ इति ।

अन्वेऽपि कृच्छ्रा लिरुपन्ते । तत्र जायालिः—

“ अनक्षत्रलमध्यस्यस्त्वहोरात्रं सिपेद्बुधः ।

संवत्सरकृतं पापं जलकृच्छ्रो व्यपेहति ॥ ”

विष्णुः—“ उदकसक्तूनां मासाम्यवहारेणोदककृच्छ्रः ।

विसाम्यवहारेण शीतकृच्छ्रः ॥ ”

शुद्धः—“ शृङ्गायज्ञेनि विसान्युदकसिद्धानि मासमश्रीत संयतः ।

सर्कृद्भासोदकं मासं कृच्छ्रो वारुण उच्यते ॥ ”

१ क. 'रा वातुरमा' । २ छ. 'हा । वा' । ३ क. 'रा । त' । ४ छ. 'हा । र' । ५ छ. 'रा । र' । ६ क. 'रं भोग' । ७ क. 'सालकटका' । ८ छ. 'हा । र' । ९ क. 'रूः । रूः । १० क. 'हस्ता घोदकामाव' ।

विल्वैरामलकैर्वाऽपि पद्माक्षैरथ वा शुभैः ।

मासेन लोके श्रीकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥ ३२२ ॥

उक्ताः कृच्छ्राः । चान्द्रायणादीनीदानीमाह—

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डाञ्छुक्ते शिख्यण्डसंमितान् ॥

एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणारूपं तपः कुर्वाणो मधुराण्डपरिमिता[न्पिण्डा]ञ्छुक्त्वपक्षे तिथिवृद्धौ चरेद्भक्षयेत् । तिथिषु प्रतिपद्वितीयादिषु चन्द्रकलानां संख्यावृद्धिस्तिथिवृद्धि-
शब्देन विवक्षिता । तस्याश्च तुल्यां ग्राससंख्यामापादयन्त्याः पिण्डचरणे
कारणत्वं पौरुषेयवाक्यैर्ना(णां) मानान्तरतोऽवसितार्थानां पदेषु सापेक्षसमा-
सासमर्थसमासत्वादिकं चोद्यमाचोद्यम् । तथा पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रसित्वा
कृष्णपक्षप्रतिपत्तभृत्येकैकं ग्रासं ह्रासयेत् । कृष्णचतुर्दश्यामेकं ग्रासं ग्रसित्वाऽ-
वावास्यायामुपवसेत् । एतद्यवमध्यं चान्द्रायणम् ।

वसिष्ठः—“ ग्रासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश ।

ग्रासापचयभोजी च पक्षमेकं समापयेत् ॥

तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुङ्क्वीत चापरम् ।

ग्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ॥”

गौतमः पुनर्यवमध्यं चान्द्रायणमन्यथाऽऽह—

“ अथातश्चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे वपनं व्रतं
चरेत् । श्वोभूतां पू(पौ)र्णमासीमुपवसेत् । आप्यायस्व
सं ते पयांसि नवो नव इत्येताभिस्त्पर्षणमाज्यहोमो
हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्रपसो यद्देवा देवहेदन-
मिति चतमृभिराज्यं जुहुयाद्देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः ।
ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ
तपः ॐ सत्यम् । ॐ यशः ॐ श्रीः ॐ ऊर्हू ॐ
इडा ॐ ओजः ॐ तेजः ॐ पुरुषः ॐ धर्मः ॐ
शिख इत्येतैर्मासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः
स्वाहेति वा सर्वात् । ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण ।
अरुमैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

हर्षाप्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासा-
न्मुक्त्वेकापचयेनापरपक्षमश्रीवात् । अमावास्यायामु-
पोप्यैकोपचयेन पूर्वपक्षविपरीतमेकेपामेफ चान्द्रायणो
मासः । एतदाप्त्वा विषाम्मा सर्वमेनो हन्ति । द्वितीय-
माप्त्वा दश पूर्वान्दशापरानात्मानं चैकविंशं पङ्क्तिं च
पुनाति । तृतीयमाप्त्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नोति ॥

अस्यार्थः—अस्य चान्द्रायणस्योक्तौ विधिरितिकर्तव्यता कृच्छ्रेण वपनं
व्रतं चरेत् । प्रायश्चित्तं चरेत् । श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् । शुक्लचतुर्दश्यामुप-
वसेदित्युक्तं भवतीति चतुर्दश्यामुपवासः । पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासप्रसनं
प्रायिकमन्यथा चान्द्रायणशब्दो न स्यात् । ग्रासश्चन्द्रोदये प्रसनीयाः ।
यदाह हारीतः—

“ तृतीयसवने चान्द्रमसं चरुं श्रपयित्वा नवो
नव इति हुत्वा ज्योत्स्नायां चरुशेषान्पि-
ण्डान्सावित्र्यमिमन्त्रितान्प्राश्रीयात् ॥” इति ।

ग्रासप्रसनसमये या तिथिस्तदनुरूपा ग्राससंख्योपादेया । ज्योत्स्नाशब्देन
चन्द्रोदयो लक्षितः । तेन रात्रौ दिवा वा चन्द्रोदय एव ग्रासा प्रसनीयाः ।
अमावास्यायां चन्द्रोदयाभावादभोजनम् । यमः—

“ वर्षमाने यथा सोमे ग्रासा वर्षन्ति वै समाः ।
होयमाने तु होयन्ते तत्क्षणे तु न मुच्यते ॥” इति ॥

शङ्खलिखितौ—“ एकवासाश्वरेहीसां स्रात्वा वासो न पीडयेत् ।
गायत्र्या दशसाहस्रमाह्निकं सर्वदा चरेत् ॥”

यवमध्यमुक्तं पिपीलिकामध्यमपि भवति यदि कृष्णमतिपचारम्भाः, तदाह
मनुः—

“ एकैकं हासयेन्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च वैर्षयेत् ।
सप्तसृशंस्त्रिपवणैमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥”

व्या—“ अष्टावष्टौ समश्रीयात्त्रिपण्डान्मध्यदिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्यस्य धतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरश्रीयात्त्रिपण्डान्विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥”

बृहद्विष्णुः—

“ श्रास्त्रोन्विषण्डान्समश्रीयान्नियतास्मा दृढव्रतः ।

+हविष्यान्नस्यार्धमासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ” ॥

शङ्का—“ आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्थिताः ।

तथैवाऽऽहुतयस्तत्रे ग्रासार्थे चैव मृत्तिकाः ” ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणान्तरमाह—

यथाकथंचित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ॥

मासेनैवोपैयुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२४ ॥

यथाकथंचिद्विसं मत्यनियततया ग्राससंख्या मासेनैव त्रिंशत्तैव तिथिभि-
 र्ग्रासानां शतद्वयं चत्वारिंशदधिकमुपयुञ्जीताद्यात् । एतदपरं पूर्वोक्ताच्चान्द्राय-
 णात् । अत्र च चान्द्रायणे पूर्वप्रकान्तमेकादशमुपवासादिव्रतं न लुप्यते,
 संख्याविशेषो हि माससंपाद्यतयाऽत्र विधीयते, न चान्द्रायणान्तरवत्प्रत्येक-
 दिवससंपाद्यतया । शक्योति चैकादशीमुपवसन्नपि माससंपाद्यां चत्वारिंशच्छत-
 द्वयात्मिकां संख्यां संपादयितुं चान्द्रायणान्तरेषु यथेकादशीमुपवसेत्तन्निमित्तां
 ग्रासाश्रितामेकादशसंख्यां नैव संपादयेदेव किंतु चिनिपातयेदेव । यद्यपि ग्रासग्र-
 सनमविधेयं रागतः प्राप्तत्वात्तथाऽपि तदाश्रितां संख्यां चान्द्रायणविधिविषयी
 करोत्येव । यथा—दर्शपूर्णमासविधिव्यापारतः प्रौप्त्याऽनुष्ठानं गोदोहनं पशुकाम-
 विधिः । तत्र यदि दर्शपूर्णमासप्रयुक्तमपां प्रणयनं नास्ति, तदा—“गोदोहनेन पशु-
 कामस्य प्रणयेत्” इत्येव शास्त्रार्थो न सिध्यति । तथैकादश्यादौ ग्रासाग्रसने तदा-
 श्रितसंख्याविशेषविषयश्चान्द्रायणविधि*न सिध्यत्येव । अत्रापि हि रागप्राप्त-
 भोजनाश्रितग्राससंख्याविशेषलक्षणो गुणः पापक्षयादिफलार्थत्वेन विधीयते ।
 तेन चान्द्रायणमथापरमित्येतस्मादन्येषु चान्द्रायणेषु यदेकादशमुपवासाद्याद्रि-
 यते न तदा चान्द्रायणविधिसिद्धिरिति । यदा पञ्च ग्रासा ग्रस्यन्ते तदा
 प्राणाय स्वाहा, अपानाय स्वाहेत्यादि पञ्च मन्त्रा नित्यवद्विन्नविषयत्वेन
 क्रियन्ते । यदा पञ्चसंख्यातो न्यूनसंख्यका ग्रासास्तदा कथमित्यपेक्षिते
 औपायन आह—

“ प्राश्नीयात्प्राणायेति प्रथमम् । अपानायेति द्वितीयम् ।

व्यानायेति तृतीयम् । उदानायेति चतुर्थम् । समाना-

+ हविष्यान्नस्य वै मासमिति पाठो भित्ताक्षरायाम् । * न सिध्यत्येवेत्यारभ्य चान्द्रायणवि-
 धिरित्यन्तं न विद्यते छ. पुस्तके ।

१ छ. 'धर्ममासः' । २ क. 'त्र शौचार्थे' । ३ क. 'पशुजी' । ४ छ. 'सहस्र्या मा' । ५ क.
 'प्राणायनम्' । ६ क. 'ने प' ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

येति पञ्चमम् । यदा चत्वारस्तदा द्वाभ्यां पूर्वं यदा
त्रयस्तदा द्वाभ्यां पूर्वं यदा द्वौ तदा द्वाभ्यामेवो-
त्तरमेकं सर्वैः ” इति ।

अस्यार्थः—यदा चतुर्ग्रासपक्षस्तदाऽऽद्यद्वितीयाभ्यां मन्त्राभ्यां प्रथमं ग्रासं
ग्रसेत् । ग्रासत्रयपक्षे आद्याभ्यां प्रथमं तृतीयचतुर्थाभ्यां द्वितीयं पञ्चमेन
तृतीयं, ग्रासद्वये तु त्रिभिः प्रथममन्त्रिमाभ्यां द्वाभ्यां द्वितीयमेकस्मिन्ग्रासे
सर्वैरेकमिति ॥ ३२४ ॥

कृच्छ्रचाद्रार्येणसाधारणामितिकर्तव्यतामाह—

कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ॥

पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥३२५

त्रिषवणस्नायी प्रातर्भ्यंदिनापराह्नेषु स्नानान्याचरन्कृच्छ्राणि सांतप-
नादीनि चान्द्रायणं च कुर्यात् । पवित्राणि गायत्र्यादीनि ऋग्यजुःसामसु
व्यवस्थितानि यथास्वशास्त्रं जपेत् । गायत्र्या च पिण्डान्ग्रासानभिमन्त्रयेत् ।
गौतमोक्तैश्च ग्रासाभिमन्त्रणमन्त्रैर्गायत्री विकल्प्यते । यद्वा “ आप्यायस्व समे तु
ते ” इत्यादिकं मन्त्रत्रयं गायत्री तु(च) ग्रासानुमन्त्रणविषया, तेन(ना)भिमन्त्रि-
ष्यत्वाप्तुक्तः समुच्चयः । ग्रासानुमन्त्रणे च विशेष उक्तो यमेन—

“ अद्भुत्यग्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

प्राश्याऽऽचम्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम् ” इति ॥

“ सङ्घास्नायी जितेन्द्रियः ” इतिमनुवचनेन सप्तकृच्छ्रत्रिषवणस्नायित्वं
बाध्यते । यत्तु कृच्छ्रान्तरेषु—

“ विरह्णस्त्रिषवणं तु सवासा जलमाविशेत् ”

इति, तत्र त्रिषवणस्नानेन विकल्प्यते । तत्र शक्तं फलातिरेककामं वा
प्रति स्नानपट्कविधिः । अन्यं प्रति तु त्रिषवणविधिः । त्रिषवणेऽप्यसमर्पणस्य
स्नानद्वयमाह वैशंपायनः—

“ स्नान द्विकालमेव स्यान्निकालं वा द्विनन्मनः ” इति ।

स्नाने तु हारीतोक्तो विशेषः—

“ ज्यवरं शुद्धवतीभिः स्नात्वाऽऽघमर्षणं जले जपित्वा घौतमहृतं

वासः परिधाय साम्ना सौम्येनाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत् ” इति ।

यत्तु गौतमेनोक्तम्—“ रौरवयोषा अपेक्षितं प्रयुञ्जीत ”

इति, तत्सामगविषयम् । न हि प्रायश्चित्तार्थवदध्ययनमस्ति । न च सामवेदिन एव चान्द्रायणेऽधिकार इति वक्तव्यम् । ऋग्वेदयजुर्वेदवेदतिपवित्रजप्यस्यापि चान्द्रायणाङ्गत्वेन दर्शनात् । येऽपि गौतमेन होमे नमोऽहमापेत्येवमादयो मन्त्रा विहितास्तेऽपि न नित्याः किं तु पाक्षिकाः । यतो मनुः—

“ महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ”

इति मन्त्रान्तराण्याह । महाव्याहृतयश्च भूराद्यास्तिस्रस्तदाह मनुरेव—

“ अकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ” इति ।

महाव्याहृतीनां च त्रित्वं जप एव, होमे तु व्यस्ताः प्रयोज्याः । समस्ता अपि प्रयोज्याः शास्त्रान्तरदर्शनात् । चान्द्रायणे च कृच्छ्रोक्तेतिकर्तव्यता सर्वैव ग्राह्या । तदाह गौतमः—

“ अप चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः ” ।

कृच्छ्रेऽतिजपे च संख्यां वैशंपायन आह—

“ ऋषमं च विराजं च तथा चैवाद्यमर्षणम् ।

गायत्रीं वा जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥

शतमष्टशतं वाऽपि सहस्रमपि वा परम् ” इति ॥

चान्द्रायणान्ते च तदङ्गत्वेन च धेनुर्देया विमाथ भोज्याः, यदाह ध्रुमः—

“ एवं चान्द्रायणे चीर्णे धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।

ब्राह्मणान्मोनयेच्छक्त्वा तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ” ॥३२५॥

चान्द्रायणविनियोगमाह—

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ॥

अनादिष्टेष्वनुपादिष्टप्रायश्चित्तेषु पापेषु चान्द्रायणेन शुद्धिः । न केवलं चान्द्रायणद्रूपेणैव कृच्छ्रातिकृच्छ्राभ्यामपि, यदाह वसिष्ठः—

“ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तिः ” इति ।

पापगौरवे कृच्छ्रातिकृच्छ्रसहितं चान्द्रायणमन्यत्र केवलम् । सर्वप्रायश्चित्तत्वेऽपि प्रतिपापं भेदेन कृच्छ्रादीनां प्रयोगः । निमित्तभेदस्य नैमित्तिकप्रयोगभेदहेतुत्वात् । नैमित्तिकतया तु कृच्छ्रादिष्वनुष्ठेयेषु प्रक्रान्तेषु कर्तुरसामर्थ्योपनिपातेऽनुग्रहान्स्मृतिकारा आहुः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ भयातोऽनुग्रहान्वक्ष्ये दुर्बलस्याऽऽत्मशीलिनः ।
यत्कृत्वा मुच्यते पापादुरगः कञ्चुकाधया ॥
द्वादशैव सहस्राणि जपेद्देवीमुपोषिनः ।
जलान्ते विधिवन्मौनी प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥
समिद्धृतं हविर्धान्यं तिलान्वा मारुताशनः ।
हुत्वा द्वादशसाहस्रं गायत्र्याः कृच्छ्रमागुयात् ॥

द्वादशभिरधिकं साहस्रं द्वादशसाहस्रम् । सहस्रमेव साहस्रम् ।
अन्नदानहिरण्येन द्वादश ब्राह्मणाञ्जुचीन् ।
तर्पणेन्मारुताशी च श्रोत्रियान्कृच्छ्र उच्यते ॥
उपोष्य श्रद्धया युक्तस्तिलपात्राणि धर्मतः ।
द्वादशब्रह्मवादिभ्यः प्राजापत्येन तत्समम् ॥
स्वयमाहृत्य यो मूर्ध्ना तृणमारानुपोषितः ।
दद्याद्गोमण्डले कृच्छ्रे द्वादशैव न संशयः ॥
प्राणायामशतं कृत्वा द्वादशशेतरमार्तिबु ।
अहोरात्रोपितास्तिष्ठेत्प्राङ्मुखः कृच्छ्र उच्यते ॥
नमस्कारसहस्राणि द्वादशैव दृढमतः ॥
गोविप्रपितृदेषु कुर्यात्कृच्छ्रप्रथमं भवेत् १ ।

वसिष्ठः—“ अथ चेत्त्राते कर्तुं दिवसं मारुताशनः ।
रात्रौ स्थित्वा जपे व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम् ॥
गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ।
कृच्छ्रमैकाहिकं प्रोक्तं दृष्टमङ्गिरसा स्वयम् ॥
निश्वासीनो दिवा तिष्ठेद्विरात्रं मारुताशनः ।
प्राजापत्यं विजानीयात्कृष्माण्डैर्जुहुयाद्द्यूतम् ॥
प्रत्यहं य ईमान्कुर्याद्द्विसन्तेऽनुग्रहान्परान् ।
स याति ब्रह्मसदनं तेजोर्षितः पृथुर्ननः ॥
षान्द्रायणे त्रयः कृच्छ्रास्त्रिंशत्साहस्रिको जपः २ ।

पराशरः—“ कृच्छ्रोऽप्युतं तु गायत्र्या उपवासस्तैषव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥

संहिताध्ययनं दिष्टं प्राणायामसहस्रकम् ।

गोमूत्रयावकाहारः समनेतश्चतुष्टयम् ॥ १

एतच्चतुष्टयं समं प्राजापत्येनेत्यर्थः ।

प्रचेताः—“संहिताध्ययनं यावन्तं कालं गायत्रीं जपेत् ॥ १

चतुर्विंशतिमतात्—

विप्रा द्वादश वै भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।

अन्या वा पावनी काचित्सममाहुर्मनीषिणः ॥

तथा—“चान्द्रायणं मृगारी(रे)ष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।

मित्रविन्दा पशुश्चैव कृच्छ्रं मासद्वयं तथा ॥

नित्यनैमित्तिकानां च काश्यानां चैव कर्मणाम् ।

इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरैवः स्मृताः ॥

चान्द्रायणं त्रिभिः कृच्छ्रैः पराकस्तु द्वयेन च ।

एतत्कृच्छ्रप्रमाणं च विद्वद्भिः परिकीर्तितम् ॥

चान्द्रायणमकुर्वाणाः कुर्युः कृच्छ्रचतुष्टयम् ।

तथा—“चान्द्रायणपराकाम्पां निष्कृतिं योऽनुशक्नुयात् ।

स कुर्यादात्मशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं तु पञ्चमम् ॥

मार्कण्डेयः—“प्राजापत्याक्रियाशक्तो धेनुं दद्याद्विजोत्तमः ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥

तथा—“प्राजापत्यसमा धेनुस्तद्वयं तप्तकृच्छ्रके ।

पराके तु सुवर्णं स्याद्धेमशृङ्गी तथैन्दवे ॥

तप्तकृच्छ्रो महातप्तकृच्छ्रः । पराके सुवर्णं धेनुद्वयस्य मूल्यं, समम् । हेम-
शृङ्गीग्रहणेन सकलकांस्यदोहाद्युपेस्करवर्ती धेनुं लक्षयति ।

“अद्वौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ संदा ॥ १

धेनुव इति शेषः । कृच्छ्राष्टकसंपाद्यचान्द्रायणविषयमेतत् ।

चतुर्विंशतिमतात्—

“प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्सांतपने द्वयम् ।

पराके तप्तकृच्छ्रे च तिस्रस्त्रिंशस्तु मास्तथा ॥ १

पर्द्विंशन्मतात्—“पराकतसातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।

सांतपनस्य चाध्यर्धमशक्ती प्रतमाचरेत् ॥

* न विद्यतेऽयं श्लोकः क. पुस्तके ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

उपवासश्च गायत्र्याः सहस्रं विप्रमोजनम् ।
 प्राणायामा दश द्वौ च सममेतच्चतुष्टयम् ॥
 कृच्छ्रे देवयुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
 विप्रा द्वादश वा भोज्या मुष्का(मृगा)रेष्टित्यैव च ॥
 अन्या वा पावनी काचित्समान्याहुर्मनीषिणः ।
 तिलहोमायुतं चैव पराकद्वयमेव च ॥
 गायत्र्या लक्षमेकं च समान्याह बृहस्पतिः ।
 अतिकृच्छ्रे पराके च तप्तकृच्छ्रे तथैव च ॥
 प्राजापत्यत्रयं कुर्यात्कृच्छ्रे गोमियुनं मनेत् ॥

चान्द्रायणस्य फलान्तरमाह—

धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२६ ॥

धर्मार्थमभ्युदयार्थमेतच्चान्द्रायणं यश्चरेदनुतिष्ठेत्स चन्द्रस्य सलोकतां समा-
 नलोकतामेति ॥ ३२६ ॥

कृच्छ्रकृद्धर्मकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥

यथागुरु क्रतुफलं प्राप्नोति च समाहितः ॥ ३२७ ॥

धर्मो मे भूयादित्येवं कामयमानो यः कृच्छ्रसातपनादिकृच्छ्रकारी
 स्यात्स महतीं सकललोकस्पृहणीयां श्रियं संपदं प्राप्नुयात् । यस्तु गुरुकृच्छ्र-
 कृत्स्याद्यो गुरुः सुदुष्करकृच्छ्रस्तं तमादराद्यथाशास्त्रं समाहितस्तात्पर्यवान्कुर्यात्,
 स क्रतूनां ज्योतिष्टोमादीनां फलं स्वर्गादिकमाप्नोति लभते ।

विश्वामित्रः—“ कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुध्यन्त्यु(न्यु)मयकारिणाम्(?) ।

प्रकाशे च रहस्ये च अनुक्ते संशये स्फुटे ॥

प्राजापत्यः सातपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।

अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥

महासातपनः शुष्ये तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।

मञ्जोपवासकृच्छ्रस्तु मलकृच्छ्रस्तु शोधकः ॥

फलकृच्छ्रो मूलकृच्छ्रः प्रत्येकमेकशोऽपि च ।

पातकादिषु सर्वेषामुपपापेषु यत्नतः ॥

कार्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केतला वा विशुद्धये ।

शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥

यमध्यं तथा प्रोक्तं तथा विपीलकाकृति ।
 उपवासस्तदर्थं वा मासः पक्षस्तदर्थकम् ॥
 षडहो द्वादशाहादि कार्यसिद्धिः(द्धिः) फलाधिनी(निः) ।
 उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥
 प्रकाशं च रहस्ये च अभिसंध्याद्यपेक्षया ।
 शक्तिं जार्तिं गुणं दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा ॥
 अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथागमम् ” ।

अथ ब्रह्मकूर्चस्वरूपं कथ्यते, तत्र पराशरः—

“ उपनासमहोरात्रं ब्रह्मकूर्चं विनिर्दिशेत् ।
 पञ्चगव्यं च वर्णेष्वो विहितं दिव्यचक्षुषा ॥
 पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ।
 वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ॥
 दधि वायुः समुद्रिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ।
 पयः कश्चनवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ॥
 गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलायाश्च तथा घृतम् ।
 दधि वै कुण्डलवर्णाया इत्येतेष्वपघ्नमव्यकम् ॥
 गोमूत्रमापकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
 क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ॥
 गोमूत्रवद्घृतस्योक्तास्तदर्थं तु कुशोदकम् ।
 एतद्द्रव्यपरी(रि)माणं शुध्यते कायशोधनम् ॥
 गावेष्वपिऽऽगृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णञ्चान् दधि ॥
 तेजोऽसि शुक्मित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
 आपो हि ष्ठेति चाऽऽलोड्य प्रणवेन ततः पिबेत् ॥
 मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ।
 अथ वा ताम्रपत्रेण ब्रह्मपात्राणि तानि वै ॥
 यस्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे ।
 ब्रह्मकूर्चो देहेतत्तत्र शुष्कमग्निरिवेन्धनम् ” इति ॥

अथ सोमायनम् । तत्र मार्कण्डेयः—

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

“ गोक्षीरं सप्तरात्रं तु विभेत्स्नानचतुष्टयात् ।
स्नानत्रयपरसप्तरात्रं सप्तरात्रं स्नानद्वयात् ॥
स्नानात्तपैव षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्मवेत् ।
एतत्सोमायनं नाम मत्तं कर्मपनाशनम् ” ॥

ध्यासः—“ श्रीवामः पुष्टिकामश्च स्वर्गकामस्तथैव च ।
देवताराधनपरस्पाया कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
रसायनानि मन्त्राश्च तथा पैवीपधानि च ।
तस्य सर्वाणि सिध्यन्ति यो नरः कृच्छ्रभुग्मवेत् ॥
वैदिकानि च सर्वाणि यानि काम्यानि कानिचित् ।
सिध्यन्ति सर्वदा तानि कृच्छ्रवर्तुर्न संशयः ॥
पापात्मानस्तु पापेभ्यः कृच्छ्रे संतापिता नराः ।
गतपापा दिवं यान्ति नात्र कार्या विचारणा ” ॥

मार्कण्डेयः—“ अज्ञातं यदि वा ज्ञातं कृच्छ्रः पापं विशोधयेत् ।
कृच्छ्रेण शुद्धपापानां नरको न विधीयते ” ॥ ३२७ ॥

पूर्वोक्तसकलशास्त्रार्थोभूतान्वर्णाश्रमादिधर्मानाकर्ष्य यदाहुर्महर्षयस्तदिदा-
नीपाह—

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्याज्ञवल्क्येन भाषितान् ॥

इदमूचुर्महात्मानं योगीन्द्रममितौजसम् ॥ ३२८ ॥

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ॥

इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥ ३२९ ॥

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ॥

वायुष्कामस्तथैवाऽऽयुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३० ॥

याज्ञवल्क्येन संसिद्धयोगयलशालिना सकलश्रुत्यादिविद्यास्थानतत्त्वार्थवे-
दिना सकललोकानुग्रहमवणविमुद्राभिसंधिना भाषितान्विविधान्धर्माञ्श्रुत्वा
ग्रन्थतोऽर्थतत्त्वावधार्य वक्ष्यमाणं वचो महात्मानं रागद्वेषादिसकलदोषविनि-
मुक्तं योगीन्द्रं योगीश्वरसंमितसामर्थ्यमृषय ऊचुः । तद्यथा—ये द्विजा अत-
न्द्रिता अनलसा इदं भवता मणीतं धर्मशास्त्रं धारयिष्यन्ति गुणनादिव्या-
पारेण पठिष्यन्ति तेऽत्रैव लोके महदनर्थं यशः प्राप्य देहत्यागोत्तरकालं

१२५२ अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

(प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५)

त्रिविष्टपं यास्यन्तीति तथाऽनुमन्यताम् । तथेदं शास्त्रमधीयानो यदा विद्यादि-
कामस्तदा विद्यादीन्माप्नुयात् । धनं सुवर्णादि । श्रीः पुनरनेकविधा । ब्रह्मव-
र्चसात्मिका ब्राह्मी । अपरिभवपाटवलक्षणा तु शास्त्री । धनलक्षणा तु वैश्यश्रीः ।
तेन धनपदोपादानात्पृथक्श्रियमित्युपात्तम् ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥

एतदेव विवृणोति—

श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ॥

पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षया नात्र संशयः ॥३३१॥

ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ॥

वैश्यस्तु धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३२

य इदं श्रावयेत्सर्वान्द्विजान्पर्वसु पर्वसु ॥

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३३३ ॥

पर्व पञ्चदशी, मसिद्धमन्यत् ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

श्रुत्वेतद्याज्ञवल्क्योऽपि प्रीतात्मा मुनिर्जापितम् ॥

एवमस्त्विति होवाच नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥ ३३४ ॥

स्वयंभुवे ब्रह्मणे । अतिरोहितमन्यत् ॥ ३३४ ॥

अखण्डभूमण्डललीनमाविलं निवार्य सङ्कमतिरोधकृत्तमः ।

दोषोद्भवादिप्रकारि परां गतं पूषैव लोकं नयति प्रकाशताम् ॥ १ ॥

राष्ट्रं यस्य निरङ्कुशा वसुमती कोशः समृद्धः सुह-

च्छक्तो दुर्गमनागमं क्षतपरा सेना हिता मन्त्रिणः ।

शास्त्रार्थामृतचर्वणापितमतिविश्वैकनाथोऽप्यसौ

शौषोदार्ययशोधनोऽमुमपरादित्यो निवन्धं व्यधात् ॥ २ ॥

इति श्रीविद्याधरवर्चसभक्तश्रीशिलाहारनेन्द्रजीमूतबाह्वान्धयप्रभूतश्रीमदपरादित्यदेव-
विरचिते याज्ञवल्क्यपर्वशास्त्रनिष्येऽपराकौ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ५ ॥

समाप्तोऽयं प्रायश्चित्ताध्यायस्त्वृतीयः ॥ ३ ॥

समाप्तये सटीका याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

याज्ञवल्क्यस्मृत्यन्तर्गतश्लोकानां वर्णानुक्रमणी ।

श्लोकाद्यचरणानि अ.	पृष्ठाङ्का	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्का
अकृतं कृतकं मूते	८२४	अनिवेशं नृपे सुध्वेत	१०८०	अनुबन्धि नरः साक्ष्य	६७६
अकृतेरायुधैर्वाङ्गित	५८१	अनुगम्याम्भसि स्यात्वा	११७	अभिगन्तास्मि भगिनी	८०७
अक्षता च क्षता चैव	९६	अनृते तु पृथग्दण्ड्या	७६३	अभिघाते तथा छेदे	८१७
अक्षतायां क्षताया वा	७३४	अनेन विधिना देह	७१	अभियोगमनिस्तीर्य	६१७
अक्षयौऽय निधी राज्ञां	५७८	अन्तरा जन्ममरणे	८९८	अभिलखाऽऽत्मनो वदया	५७९
अक्षिवर्त्मचतुष्कं च	१८३	अन्तर्जानु शुचीं देशे	१७	अमानस्याऽऽणकाद्भि	४१७
अग्निदाना च ये लोका	१७३	अन्तर्धानं स्मृतिं कान्ति	१०२८	अमेध्याक्षस्य मृतोयैः	२७०
अग्निनाऽऽप्यात्मसाकृत्वा	१४४	अन्त्यपक्षिस्थावरता	९१६	अय मे वज्र इत्येव	१८१
अग्ने सनाशाद्रिप्रामी	७७८	अन्त्याभिगमने त्वाङ्गुप	८६१	अयानिनाहृत प्राहा	४०७
अग्नी करिष्य आदाय	४८९	अन्नमिष्टं हविष्यं च	५००	अयोनी गच्छतो योपा	८६१
अग्नी सुवर्णमक्षण	७८४	अन्नं पर्युपितं भोज्य	२४४	अरण्ये नियतो जपत्वा	१०६०
अग्र्यं सर्वेषु वेदेषु	४३७	अन्नं पितृगनुष्येभ्यो	१४५	अराजदैविकाप्रष्ट	७९९
अज्ञानं मुलतो मेत्य	२७६	अन्नमादाय तृप्ता स्य	५०१	अरोगिणीं भ्रातृवतीं	७९
अज्ञानाद्धारणीं पीत्वा	१०७३	अन्यहस्ते च विक्रीत	८३०	अर्चान्क्रोशातिक्रमवृत्	८२१
अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते	६८	अन्येऽपि शङ्कया प्राहा	८३९	अर्चनां छन्दत सृष्टि	१०२८
अतिथिं श्रोत्रियं वृष- वतो यतेत तरप्राप्ती	१५६	अन्यादर्थस्तु समृष्टी	७४७	अर्थप्रक्षेपणाद्दिश	८३३
अथवाऽऽप्यभ्यसन्वेद	५८८	अन्योन्यापहनं द्रव्य	७३२	अर्थोऽप्येव द्विगुण	८०७
अवसादाननिरता	१०२८	अपरान्तिक्मुण्येव्य	९९०	अर्वाङ्गुतुर्वशादही	७१४
अधिविप्रक्षिप्यै देयं	९९८	अपराङ्गे समभ्यर्च्य	४६३	अर्वाङ्गुसपिण्डीकरण	२४२
अधिविप्रा तु भर्तव्या	७२६	अपद्रवता कार्यवशात्	६०२	अलकृता हरन्कन्या	८५८
अधीतयेदो जपकृत्	१०१	अपद्रव्यं तत कृत्वा	४८१	अपकीर्णां भवेत्तत्त्वा	११४०
अध्यायानामुपाकर्म	१४६	अपुत्रा योपितथेषा	७५०	अवरुद्धानु दासीषु	८६०
अध्यनीनोऽतिथिर्ज्ञेय	१८५	अपुत्रा गुर्वनुजातो	९७	अविज्ञातहतस्याऽऽनु	८५२
अनन्ता रश्मयस्तस्य	१५५	अपुत्रेण परक्षत्रे	७३३	अविप्लुतद्वन्द्वपर्या	७७
अनन्ता हि यथा भावा	१००९	अपोशानेनोपरिष्ठा	१४७	अविभक्तं कुटुम्बार्थे	६४७
अनन्याधिपस कृत्वा	९९६	अप्रजस्त्रीयतं भर्तुं	७५३	अवीचिन्व्यतामिष्ट	१०४०
अनाह्वयाय ददहोपं	९८८	अप्रगृष्टा स्त्रियं हत्वा	११२८	अवीरस्त्रीस्वर्णकार	२३७
अनादिरात्मा कथित	९५	अप्रमत्तधरेर्द्वैश	१६७	अवेक्ष्या गर्भं सासध	९९७
अनादिरात्मा सम्भूति	९९१	अप्रयच्छन्समाप्नोति	९३	अव्यक्त आत्मा क्षेत्रज्ञ	१०१४
अनादिरादिमाथैव	९९४	अफलकृष्टेनाग्नींश्च	९४०	अश चस्तु वदनेन	८०९
अनादिष्टेय पाषेपु	१०१६	अवध्यं यश्च वप्राति	८२४	अशीनभागो वृद्धिं स्यात्	६४२
	१२४६	अवभक्षो मासमाधीत	११४६	अधरलनगनुष्यस्त्री-	१०४७
		अभिलक्षितं जपेद्यं	९२१	अधरत्वानाद्रजस्थाना	५६५

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अष्टाशीतिसहस्राणि	१०१७	आवाह्य तदनुज्ञातो	४८१	ऋणं देह्यकृतं देवं	६८७
असच्छास्त्राधिपमनं	१०५०	आयोऽश्वाभाऽऽद्भ्यधिया-	६७	ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः	५८३
असत्कार्यरतोऽधीर	१०००	आसुरो द्रविणादानात्	८९	ऋत्विक्पुरोहितामाल-	२३३
असंस्कृताश्च संस्कार्याः	७३१	आहुत्याऽऽद्यायते सूर्यः	१७५	ए.	
असाक्षिरुहते चिह्नैः	८११	आहृतथाप्यधीयीत	५५	एकदेशमुपाध्यायः	६५
अहंकारः स्मृतिर्मेषा	१०१३	इ.		एकभक्तेन भक्तेन	१२३५
अहंकारेण मनसा	१००९	इज्याचारदमाहिंसा	२०	एकं घृतां बहूनां तु	८१६
अहन्येकादशे नाम	२४	इज्याध्वयनशानानि	१६०	एकौदृष्टे देवहीन-	५२१
अहिंसा सख्यमस्तेयं	१६३	इतरं निधीं लब्धे	६४०	एकौनत्रिसहस्राणि	६८४
अहो मासस्य यणां वा	१४१	इति संधुल्य गच्छेद्युः	८८२	एतद्यो न विजानाति	१०२१
आ.		इत्युक्त्वा तु प्रिया वाचः	५११	एतरेव गुणैर्युक्तः	८५
आकाशमेकं हि यथा	१००२	इन्द्रियाणि मनः प्राणो	१७६	एभिस्तु सर्वस्यो नै	१०८६
आकाशात्पार्ष्वं सीर्य्यं	१७७	इन्द्रगार्थं द्रुमच्छेदः	१०५०	एवं गच्छन्निर्व्यं क्षामां	१०५
आगमस्तु कृतो येन	६३५	इष्टं स्वात्क्रतुभिस्तेन	५१०	एवं पुरुषकारेण	५८८
आगमेतोषभोगेन	७८६	उ.		एवं प्रदक्षिणं कृत्वा	५१४
आगमोऽस्यधिको भोगात्	६३४	उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्षे	६७८	एवं मातायहाचार्यै-	८७३
आगमसंभवाद्गच्छेत्	९७	उत्क्षेपकप्रमथिभेदी	८४५	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं	७११
आगामिभद्रनुषति	५७९	उद्गूर्णे हस्तपादे तु	८१४	एवमेनः शमं याति	२४
आचम्यापामिमुदकं	८८२	उद्गुन्ध्यावेति च ऋचौ	५७३	एवंवृत्तौऽविनीतात्मा	१००६
आचार्येत्वं श्रोत्रियश्च	५६३	उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु	७३४	एषां त्रिरात्रमभ्यासात्	१२३९
आचार्यपत्नीं स्वसुतां	१०४८	उदुम्बरः शमी दूर्वा	५७४	एषामन्नं न भोक्तव्यं	३३७
आचार्येपित्रुपाध्यायान्	८८४	उपतिप्रज्ञाभिसङ्गम्य	५२१	एषामनावे पूर्वस्य	७४०
आचार्योपासनं वेद-	१००७	उपनीय गुरुः शिष्यं	३२	एषामसभवे कुर्या-	१६६
आत्रीवन्तेच्छया दण्ड्यः	६६३	उपपातकमुद्दिः स्यात्	११०५	ए.	
आज्ञासंपादिनां दक्षा	१०२	उपस्थानद्वयं कुर्यात्	११४१	एणरीखवाराह-	५५१
आत्मज्ञः शौचवान्दान्त	११९	उपरिपतस्य भोक्तव्यः	६६०	ओं.	
आत्मनोऽर्थं कियारम्भः	१०५०	उपास्य पश्चिमां संध्यां	१५७	ओंकाराभिष्टुत सोम-	१२१३
आदिमध्यायसानेपु	५९	उपेयादीश्वरं शैव	१२७	ओं.	
आधिः प्रणस्वेद्विगुणे	६५८	उभयानुमतः साक्षी	६७०	ओं.	
आधिसीमोपनिक्षेप-	६३१	उभयाभ्यर्थितेनैतत्	६८५	ओंस्ताः क्षेत्रजास्त्वेपां	७५०
आधेः स्वीकरणात्साक्षिः	६५९	उरगेभ्यायसो वण्डः	११३२	ओंरसो धर्मपत्नीजः	७३४
आध्यादीनां निहन्तात्	६३३	ऊ.		क.	
आनीय विप्रसर्वस्व	१०५८	ऊगद्विपर्यं निलनेत्	८६९	कटुवारीं यथाऽपके	१००१
आपन्नतः संप्रगृह्णन्	१३५	ऊर्णं वाऽप्यधिकं वाऽपि	८६९	कथमेताद्विमुञ्चामः	१९१
आपयति हि कष्टावां	११८	ऊरुस्थोत्तानचरणः	१०२१	कदर्थवद्वचोराणां	२३७
आमाशयोऽथ हृदय	९८२	ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेपां	१०१०	कनिष्ठादिशिन्वद्गुण-	३९
आयुः प्रजां धनं विद्यां	५६१	ऊ.		कनीतिके चाक्षिकृते	१८३
आरागापत्नप्राप्त-	७३४	ऊर्णमाषाः पाथिकादक्ष	१९०	कन्यां कन्यावेदिनश्च	५५८

श्लाकाश्चरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकाश्चरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकाश्चरणानि	पृष्ठाङ्का
कन्यासदृशं चैव	१०५०	प्रमथो मण्डल चिन्त्य	५८६	गृहीतशिश्रश्चोत्थाय	३५
चरणैस्त्विदतस्यापि	९९५	व्रमाते सभवन्त्याचि	१०१९	गृहीतानुक्रमाद्वाप्यो	६४५
करपाददन्तभङ्गे	८१५	क्रमदाभ्यागत द्रव्य	७२४	गह प्रच्छन्न उत्पन्न	७०४
करी विमृदितमीही	७०५	कव्यादभ्यक्षिदायह	२४७	गोप्रातेऽन्न तथा केश	२६६
कर्तव्यं वचन सर्वे	७९५	किमिकीटपतद्दृत्व	१०३५	गोपशीण्डिकशील्य	६४९
कर्तव्या मन्त्रव तथ	५७३	क्रियमाणोपकारे तु	११४६	गोप्याधिभोगे नो वृद्धि	६५८
कर्तव्याऽऽशयशुद्धिस्तु	९६६	कीडाशरीरसस्कार	१०८	गात्राङ्गणानल्यङ्गानि	२३१
वर्मणा फलमाप्नोति	५६७	श्रीतथ ताभ्यां विकीत	७३४	गोत्राङ्गणार्थे सङ्गामे	९१५
वर्मणा मनसा वाचा	२३२	श्रीतलन्पाशना भूमौ	८८४	गोमूतिलक्षिरण्यादि	२८५
कर्म स्मार्ते विवाहामी	१२१	झीवाऽप पतितःतत्र	७४९	गोत्रधो ब्रह्मता स्तेय	१०४९
कल्पिङ्गु सवाकोल	२४८	क्षत्रिया मागध वैया	११८	ग्रामादाहृत्य वा प्रासान्	९४५
कान्तारगास्तु दशक	६४३	क्षय वृद्धि च वणिजा	८३०	ग्रामच्छया गोप्रचारो	७७३
कारणान्येवमादाय	१००४	क्षेत्रेण वर्मणा जीवेत्	९२८	ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ	८३९
कारिके रोमबद्ध च	७८४	क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य	८४५	ग्रीष्मे पश्चामिर्मध्यस्थो	९४३
कालकर्मात्मवीजानां	१००८	क्षत्रवद्वग्नप्राम	८५२	ग्लहे शतित्वपृद्धेस्तु	८०२
कापायवाससभैव	५६२			घ.	
किञ्चित्तास्थिवधे देय	११३४	खट्वागिप महाशल्क	५५२	घटेऽपवर्जिते ज्ञाति	१२०९
कुर्यात्त्रिपवणस्त्रयी	१२४५	खरोकूर्यानहस्त्यथ	१९१	घातितेऽपहते दोषो	८४३
कुर्यात्प्रत्यभियोग च	६१७			च.	
कुर्याद्यथाऽस्य न विदु	५८१	गजे नीलवृषा पथ	११२१	चण्डालो जायते यज्ञ	१६८
कुशा शाकं पयो मत्स्या	४०६	गणद्रव्य हरेवस्त	७९३	चतुष्पादकृतो दोषो	८६२
कुशोदक तु गोक्षीर	१२३३	गन्त्री वसुमती नाश	८८१	चतुस्त्रियङ्गभागा स्यु	७३१
कुसुलकुम्भीभान्यो वा	१६८	गन्धस्पर्शस्पर्श	९८१	चत्वारो वेदधर्मज्ञा	२१
कुटस्वर्गव्या(७५)वहारी	८६२	गन्धोद्वतिलैर्युक्त	५२८	चरितव्यमतो नित्यं	१०१८
कुच्छूकृद्दर्मकामस्तु	१२४९	गर्भीधानमृती पुस	२४	चरितव्रत आयाते	१२०७
कुच्छूत्रय गुह कुर्यात्	११४५	गभाष्टमेऽष्टमे वाऽऽदे	३१	चरित्रवन्धककृत	६६०
कुच्छूत्रैरुच्छूत्र पयसा	१२३८	गायत्रीजप्वनिरत	११५०	चरद्रवतमह वाऽपि	१०६४
कृतज्ञादोहिमेधावि	५६	गायत्री शिरसा सार्ध	४४	चा द्रायण चरेत्सर्वान्	१०८९
कृतशिल्पोऽपि निवसेत्	७९०	गीतज्ञो यदि गीतेन	९९१	चा द्रायणैर्नयेत्कालं	९४३
कृताकृतास्तण्डुलांश्च	५६६	गीतनृतैश्च भुञ्जीत	५८३	चापाश्च रक्तपादांश्च	२४८
कृताभिकार्यो भुञ्जीत	६०	गर्हणे तु वर दत्त्वा	७४	चिकित्सकातुरवृद्ध	२३७
कृत्तिक्रादिभरण्यन्त	५६०	गह्णामध्यधिकेष	१०४७	चेष्टामो जनवाप्राधि	८१५
कृतादत्ता समसीर्णान्	८८०	गुवन्तवास्वन्चान	९०७	क्षिप्रमशानसीमास	८१८
कृपि शिल्प भूतिर्विधा	१३६	गुल्मगुच्छुपलना-	८१८	चौर प्रदाप्यापहत	८४२
कृष्णल पञ्च ते माप	५९१	गृह्णान्याभयोपान	३८०		
कृष्णा गौरावस ह्यग	५७५	गृहीतमृत्य य पण्य	८२८	छ.	
कोयटिद्रवचक्राह	२४७	गृहीतवैतन कर्म	७१७	छल निरस्य भूतेन	६२४
कौशेयनीललिङ्गण	९३१	गृहीत शङ्कया चौर्य	८४२	छिन्नवस्त्रेण धानेन	८६३

श्लोकाद्यचरणानि ज.	पृष्ठाङ्कः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्कः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्कः
जगदानन्दयेत्तर्ष	५८९	तस्मात्तेनेह कर्तव्यं	१०३८	दण्डाग्निनेपिवातानि	५७
जपः प्रच्छन्नपापानां	१२७	तस्मादभात्तुनयंशः	११३	दत्तर्षणं पाटयेत्तर्ष्यं	६९३
जलं पिवेद्यथाश्लिन्ना	१८२	तस्य वृत्तं कुलं शीलं	१३८	दत्त्वा कन्यां दृग्दण्डेषी	७५४
जलमेकाहमास्त्रतो	८८९	तस्य षोडाशरीराणि	२७९	दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या	९०८
जातिरूपवयोवित्त-	१००५	तस्येत्युक्तयतो लोहं	७०६	दत्त्वाऽर्घ्यं पृथिवीपात्र	९९२
जात्युत्कर्षो युगे श्रेयः	११९	तामिदमोहदहर्नु च	१०४०	दत्त्वाऽर्घ्यं संघर्षास्तोषां	१०८४
जारं चौरैरामिवदन्	८६४	तारानध्वंसचरिः	१०११	दत्त्वाऽर्घ्यं पात्रं चैव	५६६
जिघ्रं त्रजेयुनिर्वाभं	८३६	तालदूरं यस्तिरीर्षं	१८३	दत्त्वाऽर्घ्यं घृताऽर्घं च	५७४
ज्ञात्वाऽपराधं देवं च	५९२	तित्तिरीं च तिलद्रोणं	११३२	दन्तोल्बालिकः काल	३४२
ज्ञाननिष्ठास्तपोनिष्ठाः	४३७	तिथिवृथा चरेत्पिण्डान्	१२४३	दर्शनं प्रतिभूर्ध्वं	६५६
ज्ञेयं चाऽऽरण्यकमहं	१८६	तिथो यशानुपुष्येण	८७	दर्शनं प्ररथये दाने	१५५
ज्ञेये च प्रकृतौ चैव	१००६	तुलाग्न्यापो विषं कौशो	६१३	दशपुंस्यपिख्याता	८४
त.		तुलाधारपाविद्वाद्रिः	७००	दशैकपत्रवतासाह-	७८३
ततस्तान्युद्योऽभ्येख	१०२०	तुलाशासनमानानां	८२४	दाक्षायणीं ब्रह्मसूत्री	१७६
ततो ध्येयः स्थितो योऽसी	१०२१	तुलास्त्रीवालवृद्धान्य-	६१८	दातव्यं प्रसह्यं पात्रे	३९१
ततो निष्कल्पपीभूताः	१०३७	ते तृप्तास्तपर्यन्त्येनं	७०	दातारो नोऽभिवर्धन्तां	५११
ततोऽभिचादयेत्तुद्वा-	५२	तेनोपसृष्टो यस्तस्य	५६२	दाता सत्यः क्षणी प्रातः	१००९
तत्काल इतमस्यो वा	६६०	तेनोपसृष्टो लभते	५६२	दाताऽऽस्याः स्वर्णमाप्नोति	२७१
तस्मिद्धौ सिद्धिमाप्नोति	६१५	तेऽर्थां लिखा तु तामिसो	५११	दान्तक्षिप्रवणस्नाथी	१४२
तत्त्वस्मृतेरवस्थाना-	१००८	तैः सार्धं विन्तयेद्राज्यं	५७७	दाप्यस्तदशर्मं भागं	७३८
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत	५८०	त्रपुष्पीतकतामार्गां	२६८	दासी कुम्भं बहिर्मान्नात्	१२०५
तत्र दैवमभिव्यक्त	५८७	त्रयो लक्षाय विशेषाः	३८६	दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण	११४
तथाऽऽत्मा हि स्वयं		त्रिरात्रान्ते पूतं प्राश्य	११४८	दिवा संभ्यामु वर्णस्य-	३४
किञ्चित्	१७३	त्रिरात्रोपोषितो जपत्वा	१२१२	दीयमानं न गृह्णाति	६४७
तथा पाटनिराजिव-	२५०	त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा	१२१२	दीर्घश्रीत्रामयप्रस्तं	१०५८
तथैव परिपाल्योऽसी	५८५	त्रिरात्रं दशरार्थं वा	८१३	दुःखमत्पादयेयस्त	८१६
तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः	५९२	त्रिः प्रादयापो द्विदन्मृज्य	३९	दुःखेऽथ शोणितोत्पादे	८१७
तन्मण्डलमसौ सूर्यः	९९३	त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य	१०५	दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं	८१७
तन्मूले द्वे कलाटासि-	१८०	त्रिचित्तपूर्णपृथिवी-	७०	दुर्भिक्षे धर्मकार्यं च	७५५
रापसा ब्रह्मचर्येण	१०१७	त्रैवारिक्राधिकान्नो यः	१६९	दुर्वृता ब्रह्मनुपाधि-	११२७
सपस्तप्याऽपृञ्जद्वा	३८९	त्रैविद्यमृपदेवानां	८१०	दूरादुच्छिष्टविष्णुत्र-	११४
सपास्विनो दानशलिताः	६६५	त्र्यवराः साक्षिणो श्रेयाः	६६५	दूरात्सर्वेषुऽध्वानां	५६७
सप्तशिरपूतान्मूनां	१२३५	त्र्यहं प्रतेष्वनध्यायः	१८७	देवं शीरुहतां द्रव्यं	६४३
सत्तेऽय.सर्वानि सुप्यात्	१०८२	तृ तुले सत्तथायाऽक्षि	७०९	देवतार्थं हविः शिशु	२४७
समेव कृच्छ्रमाप्नोति	५८५	स्यगते सर्वभूतानां	७०५	देवाविकस्नातकाचार्य-	१९३
सरिकः स्थलजं घुलकं	८३४	स विदुः प्रयाण. पुत्रः	७११	देवातिथ्यर्चनकृते	४०९
सस्मात्तु नृपतेरर्थ	५८४	द.		देवानुप्रान्तानभ्यर्च्य	७१३
		दण्डनीला च कुशल-	५७७	देवेभ्यश्च हुतादना-	१४२

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्का
देश काल च भोग च	७८५	न सशय प्रपथेत	१७३	पतिदानामेव एव	१२०८
देश काल च योऽतीत्यात्	७९८	न स्वाध्यायविरोध्यर्थ	१६२	पतितासार्थसंबन्धि	६६८
देश कालं वय शक्ति	१२०३	न हन्याद्विनिवृत्त च	५८२	पतिप्रियहिते युक्ता	१०९
देशार्देशान्तर याति	६२०	नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति	५९०	पतिलोक न सा याति	१०७७
देशान्तरगते प्रेते	८३५	नाभिरोजो गुद शुर्क	९८२	पत्नी दुदितरथैव	७४०
देशान्तरस्थे दुर्लभ्ये	६८७	नामभिर्बलिमन्त्रैश्च	५६६	पथि ग्रामविधीतान्ते	७७०
देशे काल उपायेन	८	नाऽऽभ्रम वारण धर्म	९७१	परद्रव्यगृहाणा च	८४०
देशेऽशुभावार्त्मानि च	१९१	नाऽऽसहस्राक्षरेत्काळ	६९९	परद्रव्याण्यभिभूशन्	९९७
सोहृदस्याप्रदानेन	९७८	निजधर्माविरोधेन	७९३	परपाकश्चिर्न स्या	१५६
शूतमेकमुख कार्य	८०४	निमन्त्रयेत पूर्वेषु	४७५	परशय्यासनोदान-	२३२
दृष्टारो व्यवहाराणा	८०४	निमित्तमभर कर्ता	९७४	परथ हीन आत्मा च	५८६
द्वासप्ततिसहस्राणि	९८५	निमीलितक्ष सत्वस्यो	१०२१	परम्य योपित गत्वा	१०३६
द्विज प्रदुष्यामक्षयण	८६२	निद्राल कूरुहृत्सुव्य	१०००	परशरव्यासशङ्ख	७
द्विनेत्रभेदिनो रात्र	८६५	निर्वपण पुरोडाश	११४८	परिशुष्पस्त्वल्द्वाक्यो	६२०
द्वे कृष्णले रौप्यमापो	७९१	निवासराजनि तथा	९९५	पण्डित्पुत्रराजीव-	१२३४
द्वे द्वे जानुकपोलोरु	९८०	निशत्या वा दिवा वाऽपि	१२९३	पलाण्डु विङ्कराह च	२४९
द्विधीभाव गुणानेतान्	५८६	निषिद्धभक्षण अहम्य	१०४७	पशुमण्डुकननुल	१९०
द्वैधे वह्ना वचन	६७७	निष्क सवर्णाश्ववारो	५९२	पश्चात्पौ निराहार	९२७
द्वौ देवे प्राक्तु पित्र्ये त्रीन्	४६३	नि सरन्ति यथा सोह-	९७३	पश्यतोऽब्रवतो भूमे	६३१
द्वौ शङ्खौ वपालानि	९८०	निह्वे भावितो दधात्	६१८	पद्मचारारस्तथो दूतान्	५८३
		निह्वे लिखितेऽनेक	६२७	पाणिप्राञ्च सवर्णासु	९२
		नीचाभिगमन गर्भ-	१२०८	पाणिप्रक्षालन दत्त्वा	४७८
		न रन स्तमता सत्व	१००७	पत्राणा चमसानां च	२५३
		नीवीस्तनप्रावरण-	८७४	पात्रे घन वा पर्याप्त	१०६०
		नृपेणाधिकृता पूणा	६३८	पादकेशाशुक्करा	८१४
		नृशसराजरजक	२३७	पालदोपविनाथो तु	७७२
		नेक्षेताकं न नामा श्री	१८०	पालित वर्धयेन्नीत्या	५७८
		नेवेशिकाभि च तथा	५८३	पापाण्डानाधिता स्तेना	८७६
		नेष्टिको ब्रह्मचारी च	७१	पासुवर्ष दिशा दाहे	१९१
		न्यायाजितधनस्तत्त्व	१०२९	पिण्डास्तु शोनविप्रेभ्यो	५५०
				पिण्याकाचानतत्राम्बु	१२३८
				पितरि प्रोपिते प्रेत	६१०
				पिता पितामहो भ्राता	९२
				पितापुत्रविरोधे तु	८२३
				पितापुत्रस्वस्रभ्रात	८२२
				पितु स्वस्रर मातुश्च	१०४८
				पितृद्रव्याविरोधेन	७२३
				पितृभ्या यस्य यद्दत्त	५३०

३

न.

प.

नम स्नात्वा च भुक्त्वा च ११८४
 न ददाति हि य साक्ष्य ६७७
 न दाप्योऽपहृत तत्तु ६६२
 न निषय्योऽल्पवायस्तु ७६६
 न मेहृत नदीछाया १७९
 नयेयुरेते सीमान ७५८
 न योपित्यतिपुत्राभ्या ६४८
 नवमे दशमे मासि ९७८
 न विधया वैचर्या २८२
 नष्टापरतमासाय ७७७

पश्यन्वय पिय गोप्त १०९३
 पश्यदद्या चतुर्दश्या १८९
 पश्या सभूत वाय ८८१
 पशपिण्यननुद्धृत २३४
 पणानेकशफे दद्यात् ७७८
 पण्यस्यापरि सस्याप्य ८२७
 पतनीयकृत क्षपे ८१०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
पितृमातृसुतध्रातृ-	१०१	प्रथमं साधयन्नर्थं	६४४	ब्रह्महा क्षयरोगी स्या-	१०३५
" "	७५१	प्रमाणं लिखितं मुक्तिः	६२८	ब्रह्महा मयः स्तेनः	१०४१
पितृयाजोऽजवीष्याथ	१०१६	प्रयत्न आकृतिर्षर्षः	१७६	ब्राह्मणः पानतां याति	१२५२
पितृलोकं चन्द्रमसं	१०२०	प्ररोहिशाखिनां शाखा	८१८	ब्राह्मणस्य परित्राणात्	१०५७
पित्रोस्तु सूतकं मातुः	८९६	प्रवृत्तचक्रतां पुत्रान्	५५१	ब्राह्मणस्पर्णहारी तु	१०७७
पितात्त दर्शनं पकि-	१७७	प्रवेदनादिकं कर्म	८८२	ब्राह्मणान्भोजयेद्या-	५६७
पिशुनावृत्तिनोधैव	२४०	प्रवज्यावासितो राज्ञः	७८७	ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्भूतो	११८
पीडयमानाः प्रजा रक्षेत	५८४	प्रसन्न दास्यभिगमे	८६०	ब्राह्मे भूदर्थं चोत्पाप	१५८
पुंश्वलीवानरखरैः	११२५	प्राजापत्यं चरेत्कच्छं	१०८२	ब्राह्मे विवाह आहृद्य	८८
पुत्रान्देहि धने देहि	५६७	प्राजापत्यं वाऽतिकृच्छं	१०९३	द्रुयुरस्तु स्वधेत्युक्ते	५०१
पुनर्गर्भं पुनर्पार्श्वी	१७८	प्राणाल्यये तथा धाद्रे	२५१	भ.	
पुमान्प्रहणे प्राह्यः	८५३	प्राणानायम्य संग्रोह्य	४८	भृतापकाशान्मुदका-	८४९
पुराणान्धावमीमांसा	६	प्राणायामशतं कार्यं	१२१३	भक्षयित्वापिष्टानां	७६९
पुरुषोऽमृतवादी च	११७	प्राप्ते भागे च नृपतिः	८०३	भक्ष्याः पञ्चनखाः सेपा-	२५०
पुष्यं चित्रं सुगन्धं च	५६६	प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः	१०४०	भगं ते वरुणो राजा	५६५
शृयकष्टवृद्धनीयाः	६७९	प्रायश्चित्तरहित्येनो	१०३८	भगास्थेक तथा पृष्ठे	९८०
शृयन्स्तोतपनद्रव्यैः	१२३३	फ.		भर्तृभ्रातृपितृशान्ति-	१०६
शृष्विषी पादतस्तस्य	११५	फलपुष्पात्ररसज-	११३८	भवो जातिसहस्रेषु	९६७
षौण्मासस्य रोदिष्यो	१८६	कलोपलक्ष्मिसोम-	९३०	भस्मपङ्कज. स्पर्शे	८९३
प्रकुर्यादायकर्मन्त-	५८०	फाल्गहतमपि क्षेत्रे	७६७	भार्यारतिः शुचिर्भूत्व	१६३
प्रकान्ते सारमं भार्यं	७१९	च		भावभावौ च जगतः	५७६
प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्	७८३	चन्द्रिब्राह्मस्तथा वाजि-	८४५	भिन्ने षणे तु पञ्चाशत्	८२६
प्रतिग्रहसमर्थोऽपि	४०६	चन्द्रमुदत्तं तथा शुलकं	७५३	भिषग्विध्याऽऽधरन्दाप्यः	८२४
प्रतिग्रहे स्तुतिचक्रि-	१८४	बलाहासोऽकृतधारेः	७८६	भूदीपाप्राश्वपञ्चाम्भ-	३६७
प्रतिपत्रभूतिष्वेका	५५८	चलनां दर्शनं कृत्वा	५८२	भूमैर्गन्धं तथा द्राणं	१७७
प्रतिपत्रं ब्रिया देयं	६४९	चलिकर्म स्वघाटोम-	१४२	भूर्यां पितामहोपात्ता	७२८
प्रतिमूर्धापितो यत्र	६५७	बलोपाधिविनिर्वृत्तान्	६३८	भूसुद्धिर्माजनादाहा-	२६४
प्रतिश्लेमापवासेषु	८०८	बहवः स्युर्यदि स्वांशैः	६५६	भृतकाध्यापकः ह्रीचः	४४४
प्रतिषेदं ब्रह्मचर्ये	६७	बालस्ववाधिनैवृद्ध-	१४६	भृतादध्ययनादानं	१०५०
प्रतिपिष्टमनादिष्टं	८३३	बाहुप्रीवानेऽसक्विध-	८०९	भेषजस्नेहलवण-	८२५
प्रतिधनत्सरं त्वर्याः	१५५	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	१०१४	भिक्षात्मिकायै लक्ष्म्या तु	११४१
प्रतिधनत्सरं सोमः	१६६	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	१०१५	भ्रातृणामय दंपत्योः	६५४
प्रत्यधिनोऽमृतो लेख्यं	६०८	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	१३८	म.	
प्रथमे भाषि संकष्ट-	१७६	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	२३	मण्डलं तस्य मध्यस्य-	१८५
प्रदक्षिणमनुजन्थ	५१२	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	१२२८	मत्तोमत्तार्त्तवसति-	६३८
प्रदर्शनार्थमेतत्तु	१०३६	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	६१	मधुर्दशः पलं पृष्ठो	१०३६
प्रधानं क्षत्रियं कर्म	१६१	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	५७५	मधुना पयसा चैव	६९
प्रनष्टाभिगतं देय	६३९	बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	५५८	मधुमांसांश्चनोपिष्टं	६१
		बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि	१००३		

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
मनश्चेतन्ययुक्तोऽसौ	१७८	मृते जीवति वा पत्नी	१०१	यवैरन्वव नीर्याप	१७९
मनसधन्द्रमा जातः	१९५	मृते पितरि कुर्युस्त	७४०	पस्योत्रुः साक्षिणः सत्यां	६७८
मन्वानिविष्णुहारीत-	७	मेदसा तर्पययेद्वा-	६९	य. कथिदर्यो निष्णातः	६८२
मन्वन्तोर्युगप्राप्त्या	१०११	मोहजालनपात्येह	९९२	य. कण्ठकैर्वितुवति	९४४
मम दाराः सुतामात्याः	१००६	य.	.	य. माक्ष्य भावितोऽन्येभ्यो	६८०
मयि तेज इति च्छाया	११३१	य आरहता हेरुवर्ण	५६५	य. साहसं कारयति	८२१
मर्यादाया. प्रभेदे तु	७६५	य इद धारयिष्यन्ति	१२५१	यस्मिन्ते भक्षवा पूर्वं	५१२
मलिनो हि यथाऽऽदर्शो	१००१	य इद धानयेत्सर्वान्	१२५२	यागस्यक्षत्रविड्ढन्ता	१०६२
महागणपतेश्चैव	५६७	य एवमेव विन्दन्ति	१०१९	या दिव्या इति मन्त्रेण	१७९
महापातकजान्घोरान्	१०३४	यज्ञस्य ऋत्विजे ईवः	८९	यावद्गतस्य द्रौपादी	२९६
महापातकजैर्घोरैः	१०४१	यज्ञानां तपसां चैव	६८	यावत्तस्य वितश्येत	७७०
महाभूतानि सत्यानि	१००४	यज्ञाश्चैव प्रकुर्वीत	५७८	युग्मान्देवे शुची देशे	४६३
महोक्ष वा महाज वा	१५४	यज्ञेन तपसा दानैः	१०२०	ये च दानपरा. सम्यक्	१०१६
महोद्योतमृष्टपदानः	७७१	यत् एतानि लिङ्गानि	१०१३	येनैकरूपाथाधस्तात्	१०१०
मातापित्रोर्गुरोस्त्वाभी	४४४	यतिपात्राणि मृद्नेगु-	९६४	ये समाना इति द्वाभ्यां	२५८
मातामहानामप्येव	५०८	यत्ते केशोपु दीर्गाग्य	५६५	योगीश्वर साज्ञवल्क्य	२
मातुर्बद्रे जायन्ते	६८	यतो वेदा पुराणानि	१०१८	योग्या व्यस्ताः समस्ता वा५९२	
मातृभिर्नतिपित्रातु-	२३३	यत्र यत्र तु सकीर्ण	१२१४	यो द्रव्यदेवतात्यागात्	९९३
मानुष्ये वदतीरतन्म-	८८१	यथाकथञ्चिन्निगुण	१२३६	योऽभियुक्त. परेत. स्यात्	६३७
मानेन तुल्या वाऽपि	८२५	यथाकथञ्चिद्देवा गां	३०२	यो मन्येताजितोऽस्मीति	८६६
मार्जनं यज्ञपात्राणा	२६१	यथाकथञ्चित्पिण्डाना	१२४४	यो यावाकुर्वते कर्म	७५८
मार्जारोधानवुल-	११३०	यथाकर्मफल प्राप्य	१०३७	र.	
मापानटी तु महिर्पा	७५८	यथाकामी भवेद्वाऽपि	१०६	रक्षेत्कन्या पिता तिनो	१०८
मांसक्षीरौदनमधु-	७०	यथाऽऽस्मानं सृजलत्सम	१०१५	रजतादयत्त छासात्	५६९
माहिष्येण करण्यां च	११९	यथाऽऽपितान्पशून्गोप.	७७२	रजता तमसा चैव	१०००
मितथ समितश्चैव	५६६	यथावर्णं प्रदेयानि	५७३	रथ्याकर्मतोयानि	२८०
मिनाप्रेत. प्रहृतयो	५८८	यथा विधिवेन पठन्	९९०	रश्मिरश्मिरजश्छाया-	२७४
मिथिलास्य. स योगीन्द्र.	४	यथा हि भरतो वर्षे-	१००८	रसस्य नव विज्ञेयाः	९८५
मिथ्यामिहासिनो द्योयः	१०१२	यदस्यान्यद्रक्षिश्नत-	१०१०	रागाभेभाद्रयाद्वाऽपि	६०३
मिथ्या वदन्परोमाण	८३४	यद्दाति गयास्थथ	५५२	राजदंबोपपातेन	८२९
मुक्त्वाऽपि मुदितवीहिः	७०८	यदा तु द्विगुणीभुक्त	६६१	राजनि स्थापितो योऽर्धः	८२७
मुखजा विष्णुपो मेधा	२७६	यदि कुर्यात्समानरान्	७१९	राजा कृत्वा पुरे स्थानं	७९२
मुक्त्वो धान्यहारी स्यात्	१०३६	यदुच्यते द्विजालीना	८७	राजान्तेवासियाज्येभ्यः	१७०
मृग(गा)श्चमूकरोष्ट्रपा	१०३५	यद्यस्मि पापकृन्मातः	७०१	राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात्	६४०
मृचर्ममाणिसूत्राय.	८२६	यथैव सरुप भद्रान्	९९५	राजा सुकृतमादत्ते	५८२
मृहृण्डककसयोपात्	१००४	यन्मेऽद्य रेत एताभ्या	११३८	राशाऽधमर्षिको दाप्यः	६४६
मृताङ्गलमधिकेदुः	८६५	यममृत्त. तथा गाथा	८६९	राशाऽन्यथेन यो दण्डः	८६६
मृगाहनि तु पर्वत्य	५४२	यश्चैपि साधितोऽर्धाते	६९	राशोऽनिष्टत्रयचार	८६४

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
राशः प्रियं कुलं प्राणान्	५८५	विपाकः कर्मणां प्रेत्य	१९७	शक्तितो वा यथात्तमं	५७४
रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो	६७१	विप्रगोनुपहृतानां	१०१	शक्तोऽप्यमोक्षयन्त्वामी	८६५
रुप्या वाऽन्यतरः कुर्यात्	६९५	विप्रदण्डोऽपि कृच्छ्रः	११८५	शतं स्त्रीदुपयो दद्यात्	८५९
रोगी हीनातिरिक्ताद्	४४४	विप्रदुष्टां स्त्रियं भ्रूय-	८५१	शते दशपलां वृद्धिः	७८५
रोम्यां कोऽव्यस्तु पचाशत्	९८४	विप्रपीडाकरं छेद्यं	८१३	शंभोदेवीस्तथा काण्डा-	५७३
लं.		विप्रान्मूर्खावसिक्तो हि	११७	शब्दः स्पर्शश्च रूपं च	१०१५
लाक्षावणमांसानि	९३४	विप्रा हि क्षत्रियार्त्तमानो	११४	शरणागतवाल्मीकि-	१२०९
लिङ्गस्य च्छेदने मृत्वी	८१७	विप्रैभ्यो दीयते दानं	५८१	शरीरचिन्तां निर्बल्यं	१२३
लेह्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्	६९३	विभक्तैषु सुतो जातः	७२९	शरीरसक्षये यस्य	१००८
लोकानन्त्यादिनः प्राप्तिः	१०२	विभजेरन्मुताः पित्रोः	७२०	शास्त्रावघाते गर्भस्य	८५०
लोमभ्यः स्वाहेति हि वा	१०५९	विभार्थं भेषिता कुर्यात्	७१७	शास्त्रासवभूच्छिष्ट-	१३१
"	१२१२	विभागनिहये ज्ञाति-	७५६	शास्त्राणि चिन्तयेद्वुद्ध्या	५८३
"		निरुद्धं वर्जयेत्कर्म	१८२	शिरःकपाली ध्वजवान्	१०५३
बद्धणी वृषणौ वृक्षी	१८३	विपयेन्द्रियमरोगे	१००७	शिराः क्षतानि ससैव	९८३
चनाद्गुह्याद्वा कृत्वैष्टे	१-६	विपाप्रितां पतिगुह-	८५२	शुक्ल पर्णुपितोच्छिष्टं	२४०
वपा वसाऽवहननं	१८२	विहितस्यानुष्ठानात्	१०३७	शुकः शनैश्चो राहुः	५६८
वयोवृद्धार्थवानवेश	१६५	वीणावादनतत्पन्नः	९९१	शुक्रिचारण्यऋजपः	१२१५
वाणिनां हि वषो यत्र	६८१	वृद्धभारिनुपस्नात-	१६०	शुक्रान्मरधरो नीच-	१७३
वर्साधारस्त्रेहयोगात्	१००९	शुभ्रशुभ्रपशूनां च	८२२	शुचिमोतुसिक्तौयं	२७२
वसानस्त्रीन्पणान्दाप्यः	८२३	शुभ्रभक्तसहस्रा गा	११०६	शुचिभूमौ स्वपेद्रात्री	९४३
वसुरुद्रादितिसुताः	५६०	शुभ्रायुःपुष्टिकामो वा	५६८	शूद्रप्रजितानां च	८२२
वसेत्स नरके धीरे	२५१	वेदज्ञाः शुचयोऽलुब्धाः	७९६	शूद्रप्रेष्यं हीनसह्यं	१०५०
वाको वाक्य पुराणं च	७०	वेदज्ञापी यवाऽगन्धं	११५१	शूद्रस्य द्विप्रशुभ्रमा	१६१
वाच वाको विजावाति	१००४	वेदायवैपुराणानि	१३६	शूद्रेषु दासगोपाल-	२४३
वानप्रस्थयतिब्रह्म-	७४७	वेदानुवचन यज्ञो	१०१८	शोणितेन विना पीडां	८१५
वायवार्धैर्दिगण्यन्ते	१८४	वेदाभ्यासरतं क्षान्तं	१२१४	शोधयस्य मूलं तीयं च	९२७
वायुभक्तो दिवा तिष्ठेत्	१२१५	वेदैः शालैः सवित्तानैः	१०११	शौक्तिकैः स्थानपालैर्वा	७७८
वालपासा जटीयाऽपि	१०७२	वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्तो	९३१	शान्तसवाहनं रोगी	३६५
वालगस्थमनाह्याय	६६१	वैश्यहाऽन्द चरेद्वेत्	११०६	श्रुतार्थस्योत्तरं लेह्यं	६०१
विकीर्तमपि विकीर्यं	८२९	वैश्याशूद्रस्तु राजन्या-	११७	श्रुतिस्मृतिसमाचाराः	९
विक्रेतुर्दशनाच्छुद्धिः	७७६	व्यतीपातो गजच्छाया	५१७	श्रुतं तयाज्ञवल्क्योऽपि	१२५२
विक्षयातदोषः कुर्यात्	१२०९	व्यभिचार ऋतौ शुद्धि-	९८	श्रुतैतानुपयो भर्मान्	१२५१
विद्यापत्रं वयोमन्थु-	१५९	व्यवहारस्ततो ह्यु	५८२	श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां	१०११
विद्यातपोभ्यां द्विन	२९१	व्यवहारानुपः परयेत्	५९५	श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां	१०११
विद्यार्थां प्रागुयाद्विद्यां	१२५१	व्यवहारानुपः परयेत्	५९५	श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां	१०११
विनाऽपि साक्षिभिल्लैव्यं	६८६	व्यवहारानुपः परयेत्	५९५	श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां	१०११
विनायकः कर्मविप्र-	५६२	व्यवहारानुपः परयेत्	५९५	श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां	१०११
विनीत. सरवतंभः	५७६	व्यवहारानुपः परयेत्	५९५	श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां	१०११
विनीतस्त्वय घाटीयां	५७३	व्यवहारानुपः परयेत्	५९५	श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां	१०११
		श.			
		शकृत्यानीहमानस्य	७१९	शोऋप्रथमपि हरमात्	१२५२

श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठाङ्का
श्वकोष्टगर्भोलूक-	१९१	सनिरुज्येन्द्रियप्राप्त	१६६	सहस्रतमा मया यो व	१९५
प.		सपणध्वेद्विवाद' स्यात्	६२४	सहोर्भा चरतां धर्म-	८९
पटश्रेष्ठा पञ्च पित्त च	१८५	सप्तमाहशम द्वाऽपि	८७३	स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्य-	१०१९
पञ्चद्वगुलीनां द्वे पाण्ड्यो.	१७९	सप्तपिनागबीष्यन्ते	१०१७	साक्षिणश्च स्वहस्तेन	६८५
पोटशतुर्निशाः स्त्रीणां	१०३	धभय कुर्वतामर्थ	८२६	साक्षिणः श्रावयेद्वादि-	६७३
श्रीवनासृक्शकृन्मूत्र-	१८१	समूय वणिजां पण्य	८२७	साक्षिपूभपतः सत्सु	६२३
स.		समरालमिषु मुक्त	७०९	माभून्तमानयेद्राता	५८४
स आत्मा शैव यज्ञश्च	१९२	समवायेन वणिजां	८३१	सामन्तकुलिनादीना	८२१
सकामास्वनूलोमानु	८५८	समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम	६८५	सामन्ता वा समाप्राप्ता.	७६२
सकृत्परिचिते कन्या	९४	सामासासतदर्धाहः	६८४	सामान्यद्रव्यप्रसभ-	८१९
सकृत्प्रसिद्धन्त्युदक	८७४	समुद्रपरिवर्त च	८२६	सामान्यार्थसमुत्पाने	७२६
सखिभार्याकुमारिपु	१०४८	समूहार्थ आयातान्	७९५	साहसस्तेषुपाठ्य-	६१८
स गुण्य' क्रिया कृत्वा	६४	समूहार्थग्रहितो	"	सिध्यन्त्वर्था मनुष्याणां	५८७
सगौरसर्वपै क्षीम	२६१	समोष्येव परस्त्रीषु	८१३	सिम्नो विवादे क्षेत्रस्य	७५८
सघात रोहितोद च	१०४०	सम्यक्त्तु दण्डन राज.	५८९	मुकृत यत्रत्या किञ्चित्	६७३
सद्प्राप्ते वा हतो कश्य-	१०६०	सम्यग्दृष्ट्वा तु दुर्दृशान्	८६५	मुतविन्यस्तपस्नीक	९३९
सर्वैल्लानमानमाहूय	६९७	सम्यक्प्रबुक्ता. सिध्येतु	५८६	सुराकामधूतकृत	६४८
सजातावृत्तमो दण्ड	८५६	सयतोपस्करा दक्षा	१०७	सुरापी व्याभिता धूर्ता	९९
सजातीविषय प्रोक्त	७३२	सयोज्य वायुना सोम	९१३	सुराम्बुधृतगोमन-	१०६९
स तमादाय सप्तैय	७०७	सर्गादी स यथाऽऽकाश	१७५	सोऽचिराद्विगतधीको	५८५
स तु सोमपुत्रैर्देवा-	६९	सर्वदानाधिक यस्मात्	५८४	सोम' शौच दर्दा स्त्रीणां	९८
सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा	१५२	सर्वधममव ब्रह्म	३८९	सोपैददृक्गोमूत्रै	२६१
सत्रिन्नतिनह्यवारि-	९१८	सर्वभूतहित शान्त-	९५१	सौवर्णराज्यहाज्जाना-	२१३
सत्त्व रजस्तमधैव	१०१६	सर्वमन्नमुपादाय	५०५	सौद्रव्यवृत्तिकामो वा	८५०
सत्त्वमस्तेयमक्रोधो	८७२	सर्वस्य प्रभवो विप्राः	२८१	सौ निषेधे शर्त दयात्	८५५
सत्त्वसवेन शुचिना	५८९	सर्वान्नामानवाप्नोति	२५२	सौपुसयोध सयोगे	९७५
सत्त्वाम यां सर्वर्णाया	११२	सर्वांध्रया निजे देहे	१००२	सौषाल्ववृद्धिकितव-	६६७
सत्त्व्यासत्त्व्यान्वपास्तोत्रै'	८०६	सर्वेषा वत्सरे पूर्णे	१०४	सौभिर्मर्तव्य च कार्य-	१०२
सत्त्वेन माऽभिरक्षस्व	७०९	सर्वेष्वेव विवादेषु	६३०	सौशूद्रविद्वत्प्रवच	१०५०
सदानमानसत्कार-	५८४	सर्वोर्ध्व सर्वगन्धि	५६४	सुय लोकात्मभविगम	१००७
सद्विग्रहलक्ष्ये शुद्धि' स्यात्	८८८	सवत्सारोमतुल्यानि	२९८	स्यार्थ' सह चतु'पाठ'	९७९
सद्विग्रहार्थ स्वतन्त्रो य	६२१	सर्वभेद्य सर्वर्णानु	११६	स्यार्थ' चतुर्षु'राहाना	९७८
सतातिस्तु पशुस्त्रीया	६४३	सव्याहृतिना गायत्री	४९६	स्यार्थ' चतुर्षु'राहाना	५६६
सततिः स्त्रीपशुभेव	६५७	ससद्विग्रहमति कर्म	१००५	स्यार्थ' चतुर्षु'राहाना	७७७
सधिन्यनिर्देशावत्सा	२६७	स सम्यक्पात्रितो भाग	८०२	स्यार्थ' चतुर्षु'राहाना	४२
सध्यागमितनिर्वासा	१८८	समृष्टिनस्तु समृष्टी	७४७	स्यार्थ' चतुर्षु'राहाना	१२२८
सध्यां प्राग्प्रातरेव हि	४१	सहस्रशीर्षाणापी तु	१२१२	स्यार्थ' चतुर्षु'राहाना	५६३
सनिरुज्येन्द्रियप्राप्तो	१०२१	सहस्राक्ष जनधार-	५६५	स्यार्थ' चतुर्षु'राहाना	२५९

श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यन्तराणि	पृष्ठाङ्काः
स्मृत्याचारव्यपेतेन	६०५	स्वर्गं हापत्यमोजय	५५९	हीनजातिं परिक्षीणं	१०६
स्मृत्योधिरोधे न्यायस्तु	६२६	स्वर्णहारी तु कुनखी	१०३५	हीनजातीं प्रजायन्ते	१०३६
स्याद्राजा भृत्यवर्गे च	५८३	स्वर्णीयकृत्विग्जामात-	४३७	हुतशेषं प्रदद्यात्	४८९
स्वं बुद्ध्वाविरोधेन	७७९	स्वसमीम्नि दद्याद्भामस्तु	८४४	दृत्वाऽमीन्सर्वदेवत्या-	१२५
स्वं लभेतान्याधिकीतं	७७४	स्वद्वस्तकालसंपन्नं	५७९	हृत्कण्ठतालगाभिस्तु	४०
स्वच्छन्दविधवागामी	८२२	स्वामिनेऽविनिवेशे च	७६६	हृत्ताधिकारीं मलिनीं	९८
स्वदेशपण्ये तु शतं	८२७	इ-		हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं	७७८
स्वधर्मोच्चलितान्नाजा	५९९	इंसद्वैतकपिकव्यात्	११३२	हृन्मगानामुपतपय	१००४
स्वभावाद्धिष्ठतिं गच्छेत्	६२०	इविष्णयानेन वै मासं	५५९	हेमशूद्दीशर्कं रीष्यैः	२९५
स्वर्गः स्वजय भावानां	१०१३	इस्तीं प्रायुरुपस्वय	९८०	होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां	५७४

समाप्तं याज्ञवल्क्यस्मृत्यन्तर्गतश्लोकानां
वर्णानुक्रमणी ॥

नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः
१२६	१३५	१३८	७२७	७५८	७३२	११८८	११९७
१२७	१३५	१५६	७३३	७५०	७५१	क्रियाध्रुवः	८७२
१८१	२३४	२७१	७५२	७५३	७५५	ग.	
२७३	४०४	४२२	७५७	७५९	७६०	गमस्तिः	५४८
४२८	४२९	४३२	७६२	७६३	७६४	गर्भः १२४ १९० १९६	
४३५	४५७	४५८	७६५	७६६	७६७	३६८ ५४४ ५४७	
४७७	४७९	४८०	७७०	७७१	७७६	५५९ १०१६ १०१७	
४८३	४८४	४९१	७७७	७७९	७८१	गर्भोपनिषत् १५७	
४९४	५०१	५०५	७८२	७८३	७८७	गार्भ्यः २१५ २३६	
५०६	५१०	५१२	७८८	७८९	७९०	४४६ ४७६ ४८०	
५१५	५१६	५१७	७९३	७९४	७९५	४८१ ५३६ ५४१	
५१८	५२१	५२२	८००	८०१	८०३	१११६	
५३७	५३९	५४३	८०४	८०५	८११	मीता ९७६ ९८९	
५४४	५९६	५९९	८१२	८१३	८१६	९९४ १०२०	
६०१	६०४	६०५	८१८	८२०	८२१	गुणरूपटीकः १५४	
६०७	६०८	६०९	८२२	८३२	८३८	२४१ ४३० ४६३	
६११	६१२	६१३	८४१	८४४	८४५	गुणपरिच्छिन्तम् २६	
६१४	६१५	६१६	८४९	८६०	८६२	५४९ ८८७ ९३२	
६१८	६१९	६२२	८७२	८७४	८८०	गोभिलः ३२ ३८	
६२४	६२५	६२८	८९७	९०९	९१९	१३२ १३३ ४५८	
६२९	६३०	६३३	१०६६			४६२ ५०४ ५४०	
६३६	६३७	६३९	कारिधायनवाक्यम्	८		गीतमः ७ ३२ ३७	
६४२	६४३	६४५	कार्णाजिनिः	१३१		५५ ५८ ६२ ८०	
६४७	६४८	६४९	१३२ १३३ १३८			८३ ८८ ९४ १०५	
६५०	६५२	६५४	४१९ ४२३ ४२४			११७ १२७ १४५	
६५५	६५६	६५७	४३५ ४४० ४६१			१५३ १५६ १५९	चतुर्विंशतिमतम् २८०
६५८	६५९	६६३	४९९ ५०१ ५४४			१६१ १७३ १८०	४३३ ४८० ५१७
६६३	६६४	६६६	१११२			१८२ १८३ १८४	१०८१ १११४
६६७	६६९	६७०	कालिकापुराणम्	१५		१८७ १८९ १९०	११२१ ११२७
६७१	६७२	६७५	२३६ ३७७ ६२४			१९२ २३८ २४६	११३१ ११३६
६७७	६७८	६८४	काश्यपः ९३ ३५५			२५१ २६२ २७७	११५० ११५७
६८६	६८७	६८९	३५९ ३६२ १०९६			२९४ ४२२ ४२३	११५९ ११७३
६९०	६९२	६९५	१०९७			४२५ ४३४ ४३९	११७९ १२१२
६९६	६९७	६९८	कुशुभिः	५४८		४४२ ४५३ ४६३	१२२२ १२३१
६९९	७००	७०४	कुमारः	१०७०		४६६ ४८१ ५३३	१२४८
७०९	७१०	७११	कूर्मपुराणम्	२०१		५९९ ६०३ ६३१	१२५८ १२६२
७१२	७१३	७१४	२०४ २०७			६३३ ६४० ६४१	११९० ११९६
७१५	७२१	७२२	कतुः ४८७ ९२०			६४३ ६८२ ७२०	
७२३	७२४	७२५	१०८६ ११८७				

नामानि	प्रकाशाः	नामानि	प्रकाशाः	नामानि	प्रकाशाः	नामानि	प्रकाशाः
छ.		१४३ १५७ १७५	१०८७	११३७	६८७ ६८८ ६८९		
छापलेखः ४४२	५३३	२४४ २८३ २८४	११२५	११५१	६९० ६९१ ६९२		
६३३ ६३६ १०३९		२८६ ३६८ ३७८	११६३	११६५	६९३ ६९४ ६९७		
११६७	१३८०	४०४ ४८३ ५९०	१२११		६९८ ६९९ ७०१		
११९४	११९५	७८७ ८८८ ८९४	देवीपुराणम्	१६	७०४ ७०५ ७०६		
छान्दोग्यम्	१०३३	८९५ ९०५ ९३९	१७४ ३६३ ३७२		७०८ ७०९ ७१०		
११५१		९५३ ९७० ९८६	३८६ ४३८ ५५७		७११ ७१२ ७१३		
छान्दोग्योपनि.	१०२१	११९०	११९३	५५९ ५७०	७१४ ७१५ ७१७		
ज.		दाशनेय. १७१	१०२३	ध.	७१८ ७२० ७२२		
जमदग्निः २६७	४६८	देवक्र. ३५ ३५ ३६		धर्म.	७२५ ७३० ७३३		
५०१ ५१० ८८०		३७ ४० ४३ ६५		४१२	७३३ ७४१ ७४३		
१०६४		७२ ८८ ८९ १०४			७४५ ७४९ ७५२		
जातुकर्णः २४	४२३	११८ १३५ १४६		न.	७५६ ७५७ ७५८		
४२४ ४२५ ४६१		१५० १६२ १७४		नन्दिपुराणम्	२१६		
५०५ ५०६ ५०८		१७६ १७८ १८१		३६५ ३७६ ३८५	७६३ ७६४ ७६६		
५२१ ५२३ ५४५		१८२ १९९ २१४		३९६ ४०६ ४०८	७६७ ७६८ ७६९		
८९२ १०६१		२१५ २२३ २२३		नारदः ८१ ८५ ९३	७७० ७७१ ७७२		
जायातः १३५	२६६	२४१ २४२ २४३		१३ १४ १५ १६	७७३ ७७५ ७८०		
३५१ ४१६ ७३६		२४५ २५० २५३		१८ २०५ २१०	७८१ ७८४ ७८५		
८९२ ९२० १०९०		२६१ २६४ २७०		२३६ ५९७ ५९९	७८६ ७८७ ७८८		
१०१२ १०९३		२७१ २७२ २७४		६०० ६०२ ६०३	७८९ ७९० ७९१		
११३१ ११३३		२७७ २८४ २८७		६०४ ६०६ ६०७	७९४ ७९७ ७९८		
११६० ११६१		२९१ २९९ ४२०		६१० ६११ ६१२	७९९ ८०० ८०१		
११६८ ११६३		४३० ४३६ ४४३		६१३ ६१६ ६१७	८०३ ८०३ ८०४		
१२३४ १२३६		४४२ ४४४ ४४५		६१८ ६२१ ६२२	८०५ ८०९ ८११		
जाबालश्रुतिः	१४६	४४९ ४५० ४५१		६२४ ६२५ ६२९	८१२ ८१७ ८१९		
जायाति. १३३	४६५	४५२ ४५५ ४५७		६३० ६३१ ६३३	८२० ८२२ ८२८		
५३१ ६१४ १२३०		४६० ४७३ ४७४		६३३ ६३४ ६३६	८२५ ८३० ८३१		
१२३४ १२४१		४८५ ४८६ ४९७		६३७ ६३८ ६३९	८३२ ८३४ ८३६		
जैमिनिः	३०६	५१० ५१३ ५२६		६४१ ६४३ ६४६	८४० ८४३ ८४६		
ज्योति.शास्त्रम्	२६	७१८ ७२७ ७४१		६४७ ६४८ ६४९	८४९ ८५० ८५१		
ज्योतिषम्	५५८	७४४ ७५५ ८७३		६५० ६५१ ६५२	८५५ ८५७ ८५९		
त.		९०४ ९०५ ९१६		६५३ ६५४ ६५५	८६० ८६६ ९२९		
तैत्तिरीयकम्	११४०	९२३ ९२५ ९२७		६५७ ६५९ ६६२	९३० ९३१ ९३३		
द.		९६४ ९८६ १०१७		६६५ ६६६ ६६८	१०४९		
दक्षः २८ ३६ ४०		१०२३ १०२५		६७० ६७३ ६७४	नारायणः १३५ १४६		
५१ ७३ ११३ १२३		१०४४ १०४६		६७५ ६७६ ६७७	५०० ५०८		
१२६ १२८ १३३		१०५१ १०६५		६७८ ६७९ ६८०	निगम. २३६ ४०८		
		१०७१ १०८६		६८१ ६८४ ६८५	४१६		

नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः
नृसिंहपुराणम्	७९	७०८ ७०९	७१०	११६८	११९७	६१९ ६२२	६२५
१२५ १३१	१२१	७१२ ७१३	७१४	१२०३	१२४८	६२८ ६३९	६३२
१५३ १६२	१८९	७१५		प्रज्ञापतिः २८०	४८०	६३५ ६३६	६३७
१५१ १६५		पुलस्त्यः ५०	१७१	५३८ ५४४	६६६	६४२ ६४४	६४६
प.		४२६ ५५५	८९३	६९० ८९८	११४	६४७ ६४८	६५०
पतञ्जलिः	१८८	१०७०	१०७५	९५२		६५५ ६५६	६५८
पद्मपुराणम्	१३८	११३६		ब.		६५९ ६६२	६६३
२११ २१२	२७९	पैठीनसिः	५८	वह्वृचगृह्यपरिशिष्टम्		६६४ ६६६	६७२
५७०		६० ८२	१०५	४१३ ४८४	४१७	६७३ ६७५	६७६
पराशरः २६७	२६८	११२ १७४	१८९	५२४ ५२५	५६८	६७८ ६८३	६८६
२८० ४६६	५४९	१९७ २२७	२३९	वह्वृचमाह्वणम्	१५४	६९२ ६९९	७०४
८८३ ८९४	९०५	२४८ २५९	२६३	वाहेस्पलम्	४३१	७११ ७१३	७१४
९१७ ९१९	९२२	२७८ ४६०	४९४	११८४		७१६ ७१७	७१९
९२३ ९२६	१०६३	५२२ ५२३	५३१	बृहत्प्रचेताः	९१०	७२० ७२१	७२६
१०८८	१०९५	५३३ ५४०	५४१	१११५	११७१	७२७ ७२८	७३९
१०९८	११०३	५५५ ७४४	७४६	बृहदारण्यकम्	१०१४	७३२ ७३५	७४०
११०५	११३३	७७४ ८७४	८८०	१०१८		७४१ ७४३	७४४
११३६	११३७	८८२ ८८५	८९२	बृहस्यमः	१०७४	७४५ ७४६	७४७
११६३	११६७	९०५ ९०८	९१०	बृहन्मनुः	९१०	७४८ ७४९	७५७
११६९	११७०	९२१ ९२४	१०४१	बृहद्विष्णुः १०९	१०७०	७५९ ७६१	७६२
११७४	११७७	१०९४	१११०	१२४३		७६४ ७६५	७७५
११८०	११९१	११२९	११३१	बृहत्स्यतिः ४४	६४	७७७ ७७९	७८२
११९२	११९७	११३७	११४२	१७ १०६	१०७	७८१ ७८२	७८३
११९८	१२०१	११४४	११४८	१०९ १११	१३६	७८४ ७८५	७८६
१२३०	१२३३	११५४	११६०	१३७ १५०	१६४	८०० ८०२	८०३
१२३५	१२४७	११७१	११७५	१६५ २२६	२७२	८०४ ८०५	८०६
१२५०		प्रचेताः ३९ ४२	१४६	२७६ २८७	२९७	८०७ ८०८	८०९
पाथरायसंहिता	१६	२५७ २७८	४१७	३६७ ३७४	३८४	८१० ८११	८१२
पारस्कटः २५५७	४३४	४१९ ४५६	४५९	३८६ ३८९	४६४	८१३ ८१४	८१५
५०६ ५१०	८७४	४६१ ४६२	४६८	४७६ ४७८	४७९	८१६ ८२०	८२४
८८८ ८९०	८९२	४७७ ४७८	४८०	५०१ ५०४	५०६	८२१ ८२६	८३१
९१२		४८३ ४८४	४८६	५०८ ५१२	५२७	८३१ ८३३	८३३
पितामहः ६०१	६२९	४८७ ५२४	५२८	५३८ ५४२	५४४	८३४ ८३६	८३८
६३० ६९३	६९४	५४५ ८७१	८७४	५४९ ५५०	५५५	८३९ ८४५	८५१
६९५ ६९६	६९७	८७५ ८८७	९१३	५७६ ५९९	६००	८५२ ८५४	८५५
६९८ ६९९	७००	९१६	१०४७	६०२ ६०४	६०५	८५७ ८६५	८६२
७०१ ७०२	७०३	१११६	११२८	६१० ६११	६१२	८९४ ९०५	९१३
७०५ ७०६	७०७	११५५	११५८	६१४ ६१५	६१६	९१८ ९१७	९२२

नामानि	पृष्ठाङ्का	नामानि	पृष्ठाङ्का	नामानि	पृष्ठाङ्का	नामानि	पृष्ठाङ्का
९२६	९२८	१३७	१०८९	११००	ब्रह्माण्डपुराणम्	४२	
१०३१	१०४३	१११९	११२०	१२३	१२६	१२७	म.
१०६७	१०७१	११२२	११४३	२६९	२७९	४१६	मत्स्यपुराणम्
१०७३	१०८६	११४४	११४८	४२४	४४०	४४८	१०९
१०८७	१०८८	११५१	११५५	४५९	४६२	४७२	२०७
१०९८	१०९९	११७०	११७९	४७३	४७८	४८६	२०९
११०५	११२४	१२००	१२०२	४८८	४८९	४९९	३०३
११४२	११४९	१२०३	१२१५	५०६	५०७	५०९	३५४
११६०	११६४	१२१९	१२३०	७१२			३९२
११६५	११८७	१२३२	१२४४		भ		४१४
११८९	११९०	वैधायनस्मृति	६८२	भरद्वाज	४९६		४१९
११९४	१२०१	वैधायनाय	२०७	११५४	११७९		४८०
१२०३	१२२७	ब्रह्मार्भ	४४७	११८२	११८३		४९१
वैजवाय	२७	५१	८८०	भविष्यपुराणम्	१५		५१२
२२९	५३३	८७४	ब्रह्मनिरुक्तम्	४७७	२६	३९	५१
वैजवायव्यसूत्रम्	५६३	५६३	ब्रह्मपुराणम्	६	२३	५२	६०
५६५			२६	२८	३७	२११	२१५
वैधायन	१९	४१	४३	९७	१११	२४१	२४७
५८	८२	९३	१४७	१५०	१५३	४७१	५२०
१०४	११३	११७	१५६	२४२	२४५	५२५	५२८
११८	१२१	१३८	२४६	२४७	२४९	५६३	५६४
१४७	१५२	१५५	२५२	२७७	२६२	१०३८	१०७५
१५९	१६०	१७४	२७३	२७४	२७५	१०५६	१०७९
१७६	१८४	१९२	२९६	४२२	४२३	१०६०	१०६१
२०४	२१५	२१६	४२४	४८५	४३७	१०६२	१०६५
२१८	२३४	२४६	४४४	४४७	४५१	१०६६	१०६७
२४७	२५४	२५	४५८	४६४	४७३	१०६९	१०७१
२५७	२५९	२६५	४७४	४७७	४८१	१०७५	१०७६
२६६	२६७	२६८	४८२	४८६	४८८	१०८१	११८६
२७१	२७६	२७८	४९५	७०८	७०९	११९३	
४१८	४१९	४३३	५१३	५१४	५१७	भविष्योत्तरम्	३०६
४३६	४६१	४६३	५१८	५२३	५२९	३२६	३६०
४७९	४८७	४९९	७३७	७५४	७७९	३७९	३८७
५०२	५११	५२८	७३७	८८४	८८५	भातु	११३७
७३१	७५०	७५४	८९५	८९७	८९९	भारतम्	१०१
८३३	८०	८९८	९०२	९०३	९०७	भारद्वाज	३७
९१८	९३३	९४७	९०८	९१५	९१९	भास्कर	५१५
९६२	९६३	१०४३	९२०	१०२३	११७७	भृगु	५८
१०४६	१०७४	ब्रह्मा	१२३२			७४७	६९६

नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः
नृसिंहपुराणम्	७९	७०८ ७०९ ७१०	७१०	११६८	११९७	६१९ ६२२ ६२५	
१२५ १३१	१४१	७१२ ७१३ ७१४	७१४	१२०३	१२४८	६२८ ६३९ ६३२	
१५३ १६२	१८९	७१५		प्रजापतिः २८०	४८०	६३५ ६३६ ६३७	
१६१ १६५		पुस्तक्यः ५०	१७१	५३८ ५४४ ६६६		६४२ ६४४ ६४६	
प.		४२६ ५५५	८९३	६९० ८९८ ९१४		६४७ ६४८ ६५०	
		९०८ १६१	९७०	९५२		६५५ ६५६ ६५८	
पतञ्जलिः	९८८	१०७०	१०७५			६५९ ६६२ ६६३	
पद्मपुराणम्	१३८	११३६		य.		६६४ ६६६ ६७२	
२११ २१२	२७९	पैठीनसिः	५८	बह्वृचयुग्मपरिशिष्टम्		६७३ ६७५ ६७६	
५७०		६० ८२	१०५	४१३ ४८४ ४१७		६७८ ६८३ ६८६	
पराशरः २६७	२६८	११२ १७४	१८९	५२४ ५२५ ५६८		६९२ ६९९ ७०४	
२८० ४६६	५४९	१९७ २२७	२३९	बह्वृचब्राह्मणम्	१५४	७११ ७१३ ७१४	
८८३ ८९४	९०५	२४८ २५९	२६३	ब्राह्मसूत्रम्	४३१	७१६ ७१७ ७१९	
९१७ ९१९	९२२	२७८ ४६०	४९४	११८४		७२० ७२१ ७२६	
९२३ ९२६	१०६३	५२२ ५२३ ५३१		बृहत्प्रवेताः	११०	७२७ ७२८ ७२९	
१०८८	१०९५	५३२ ५४० ५४१		११२५	११७१	७३२ ७३५ ७४०	
१०९८	११०३	५५५ ७४४ ७४६		बृहदारण्यकम्	१०१४	७४१ ७४३ ७४४	
११०५	११३३	७५४ ८७४ ८८०		१०१८		७४५ ७४६ ७४७	
११३६	११३७	८८२ ८८५ ८९२		बृहद्यमः	१०७४	७४८ ७५४ ७५७	
११६२	११६५	९०५ ९०८ ९१०		बृहन्मनुः	११०	७५९ ७६१ ७६२	
११६९	११७०	९२१ ९२४ १०४१		बृहद्विष्णुः	९०९ १०७०	७६४ ७६५ ७७५	
११७४	११७७	१०९४ १११०		१२४३		७७७ ७७९ ७८३	
११८०	११९१	११२९ ११३१		बृहत्पतिः	४४ ६४	७९१ ७९२ ७९३	
११९२	११९७	११३७ ११४२		६७ १०६ १०७		७९४ ७९५ ७९६	
११९८	१२०१	११४८ ११४८		१०९ १११ १३६		७९७ ७९८ ७९९	
१२३०	१२३३	११५४ ११६०		१३७ १५० १६४		८०० ८०२ ८०३	
१२३५	१२४७	११७१ ११७५		१६५ २२६ २७२		८०४ ८०५ ८०६	
१२५०		प्रवेताः ३९ ४२ १४६		२७६ २८७ २९७		८०७ ८०८ ८०९	
पायराप्रशंदिता	१६	२५७ २७८ ४१७		३६७ ३७४ ३८४		८१० ८११ ८१२	
पारशरः २५ ५७ ४३४		४१९ ४५६ ४५९		३८६ ३८९ ४६४		८१३ ८१४ ८१५	
५०६ ५१० ८७४		४६१ ४६२ ४६८		४७६ ४७८ ४७९		८१६ ८२० ८२४	
८८८ ८९० ८९२		४७७ ४७८ ४८०		५०१ ५०४ ५०६		८२५ ८२६ ८३१	
११२		४८३ ४८४ ४९६		५०८ ५१२ ५२७		८३३ ८३९ ८३३	
वितामहः ६०१	६२९	४९७ ५२४ ५२८		५३८ ५४२ ५४४		८३४ ८३६ ८३८	
६३० ६९३ ६९४		५४५ ८७१ ८७४		५४९ ५५० ५५५		८४३ ८४५ ८५१	
६९५ ६९६ ६९७		८७५ ८८७ ९१३		५७९ ५९९ ६००		८५३ ८५४ ८५५	
६९८ ६९९ ७००		९१६ १०४७		६०३ ६०४ ६०५		८५७ ८५८ ८६२	
७०१ ७०२ ७०३		१११६ ११२८		६१० ६११ ६१२		८६४ ८६५ ८६६	
७०५ ७०६ ७०७		११५५ ११५८		६१४ ६१५ ६१६		८६७ ८६८ ८६९	

वर्णानुक्रमसूची ।

६

नामानि	पृष्ठाङ्क	नामानि	पृष्ठाङ्क	नामानि	पृष्ठाङ्क	नामानि	पृष्ठाङ्क
१२६ १२८ १३७	१०८९	११०२	ब्रह्माण्डपुराणम्	४२			
१०३१	१०४३	१११९	११२०	१२३ १२६ १४३		म.	
१०६७	१०७१	११२२	११४३	२६१ २७९ ४१६	मत्स्यपुराणम्	१६	
१०७३	१०८६	११४४	११४८	४२४ ४४० ४४८	१३१ १४५ २०१		
१०८७	१०८८	११५१	११५५	४५१ ४६२ ४७२	२०७ २०९ २१५		
१०९८	१०९९	११७०	११७९	४७३ ४७८ ४८६	३०१ ३०३ ३१३		
११०५	११२४	१२००	१२०२	४८८ ४८९ ४९९	३४४ ३५४ ३७०		
११४२	११४९	१२०३	१२१५	५०६ ५०७ ५०९	३९२ ४०३ ४०९		
११६०	११६४	१२१९	१२३०	५१२	४१४ ४२७ ४२९		
११६५	११८५	१२३२	१२४४	भ	४४१ ४४२ ४४३		
११८९	११९०	वैधायनस्मृति	६८२	भद्राज	४९६	४५६ ४६६ ४७५	
११९४	१२०१	वैधायनाय	२०७	११५४	११७९	४८० ४८५ ४८८	
१२०३	१२२७	ब्रह्मगर्भ	४४७ ७३६	११८२	११८३	४९१ ५०७ ५११	
वैजवाप	२७ ५१	८८०		भविष्यपुराणम्	१५	५१२ ७१४ ७१५	
२२९ ५३३ ८७४		ब्रह्मनिस्तम्	४७७	२६ ३९ ४१ ५१	५२३ ५४९ ५५०		
वैजवापगृह्यम्	२५ ५६३	ब्रह्मपुराणम्	६ २३	५२ ६० ८५ १६२	५५४ ५५७ ५६४		
५६५		२६ २८ ३७		२११ २१५ २३९	५६९ ५७२ ५७४		
वैधायन	१९ ४१ ४१	६३ ९७ १११		२४१ २४७ २८३	७७५ ६६४ ८००		
५८ ८२ ९३ १००		१४७ १५० १५३		४७१ ५२० ५२२	८३७ ८५६ ८८९		
१०४ ११३ ११५		१५६ २४२ २४५		५२५ ५२८ ५३८	८९० ९५४ १०४३		
११८ १२१ १३८		२४६ २४७ २४९		५६३ ५६४ ६२६	१२२५		
१४७ १५२ १७५		२५३ २७७ २६२		१०३८ १०५५	मनु ४ ६ ७		
१५९ १६० १७४		२७३ २७४ २७५		१०५६ १०६९	१२ १७ १९ २०		
१७६ १८४ १९२		२९६ ४२२ ४२३		१०६० १०६१	२१ २२ २७ ३०		
२०४ २१५ २१६		४२४ ४२५ ४३५		१०६२ १०६५	३१ ३३ ३४ ३६		
२१८ २३४ २४६		४४४ ४४७ ४५५		१०६६ १०६७	४० ४४ ५० ५२		
२४७ २५४ २५		४५८ ४६४ ४७३		१०६९ १०७१	५३ ५४ ५५ ५७		
२५७ २५९ २६७		४७४ ४७७ ४८१		१०७५ १०७६	७८ ५९ ६० ६१		
२६६ २६७ २६८		४८२ ४८६ ४८८		१०८१ ११८६	६२ ६४ ६५ ६६		
२७१ २७२ २७८		४९५ ७०८ ७०९		१११३	६७ ६८ ६९ ७२		
४१८ ४१९ ४३०		५१३ ५१४ ५१७		भविष्योत्तरम्	३०६	७५ ७६ ७७ ७८	
४३६ ४६१ ४६२		५१८ ५२३ ५२९		३२६ ३६० ३७५	७९ ८० ८१ ८२		
४७९ ४९७ ४९९		७३७ ७५४ ७५९		३७९ ३८७ ३८९	८४ ८७ ८९ ९१		
७०२ ५११ ५२८		७३७ ८८४ ८८०		मानु	११३७	९२ ९३ ९४ ९५	
७३१ ७५० ७५४		८१५ ८९७ ८९९		भारतम्	१०१	९६ ९७ ९८ ९९	
८३३ ८५० ८९८		९०२ ९०३ ९०७		भारद्वाज	३५ ३८	१०० १०१ १०२	
९१८ ९३३ ९४७		९०८ ९१५ ९१९		भास्कर	५१५	१०३ १०४ १०७	
९६२ ९६३ १०४३		९२० १०२३ ११७७		भृगु	५८ ४६१	१०८ १०९ ११६	
१०४६ १०७४	ब्रह्मा		१२३२	७४७ ६१६		११९ १२५ १२७	

नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	
१३५	१३६	१३७	५५५ ५६०	५८१	८६२ ८६३	८६४	११२४	११२५
१४२	१४३	१४५	५१२ ५१६	६००	८६५ ८७०	८७१	११२८	११२९
१४६	१४७	१५२	६०१	६०२	८७६ ८७७	८८३	११३०	११३१
१५४	१५५	१५६	६०४ ६०५	६१०	८८४ ८८५	८८९	११३२	११३४
१५८	१५९	१६०	६११ ६२०	६२७	८९१ ८९२	८९३	११३५	११३८
१६१	१६३	१६५	६३२ ६३३	६३५	८९६ ९०४	९०५	११३९	११४०
१६७	१६८	१६९	६४० ६४१	६४३	९०६ ९०७	९०८	११४१	११४४
१७०	१७३	१७६	६४४ ६४५	६४६	९०९ ९११	९१२	११४६	११४९
१७९	१८०	१८१	६४७ ६५३	६५९	९१३ ९१५	९१६	११५०	११५२
१८२	१८३	१८४	६६३ ६६४	६६५	९१८ ९१९	९२१	११५३	११५४
१८५	१८६	१८७	६७० ६७१	६७३	९२२ ९२४	९२६	११५७	११६०
१८८	१९०	१९१	६७४ ६७६	६८०	९२९ ९३१	९३२	११६४	११६६
१९३	१९४	२१७	६८१ ६८२	६९४	९३३ ९३४	९३५	११६७	११७४
२२०	२२३	२२४	७१७ ७१९	७२०	९३६ ९३८	९४१	११८३	११८४
२२९	२३१	२३२	७२१ ७२२	७२३	९४२ ९४३	९४५	११८५	११८७
२३४	२३७	२४०	७२४ ७२५	७२७	९५१ ९५३	९६०	११८८	११९८
२४३	२४६	२४७	७२९ ७३१	७३३	९६३ ९६४	९६८	१२०६	१२०९
२५१	२५३	२५४	७३४ ७३५	७३६	९७१ ९७२	९८२	१२१०	१२१६
२५५	२६०	२६३	७३८ ७३९	७४०	९९४ ९९६	९९७	१२२०	१२२९
२६४	२७१	२७२	७४२ ७४४	७४८	९९८ ९९९	१०००	१२३०	१२३५
२७३	२७६	२८३	७४९ ७५०	७५२	१०१२	१०२७	१२३६	१२३८
२८२	२८३	२८५	७५३ ७५४	७५८	१०३३	१०४०	१२४३	१२४५
२८६	२८७	२९०	७५९ ७६२	७६४	१०४३	१०४४	१२४६	
२९४	३०३	३६७	७६५ ७६६	७६९	१०४६	१०४७	मनुनारदी	८४१
३८५	४०६	४०७	७७१ ७७२	७७३	१०४८	१०५०	मनुबृहस्पती	८३७
४१८	४२०	४२२	७७४ ७७६	७७८	१०५३	१०५७	मनुविष्णु	९७७
४३०	४३३	४३५	७८२ ७८५	७८६	१०५८	१०५९	मरीचिः	४२ १२१
४३७	४४१	४४५	७८९ ७९३	७९७	१०६०	१०६१	१३२	२३५ २६६
४४७	४४८	४४९	७९९ ८०२	८०४	१०६३	१०६९	४३६	४८७ ५०५
४५०	४५२	४५४	८०६ ८०८	८१३	१०७३	१०७४	५०६	५०७ ५२४
४५६	४५७	४६३	८१५ ८१७	८१८	१०७५	१०७८	५५९	५६१ ७७५
४६५	४७१	४७२	८१९ ८२०	८२१	१०७९	१०८०	८८७	८८९ ९०१
४७४	४७५	४७६	८२३ ८२५	८२७	१०८२	१०८३	९०८	९१४ १०४९
४८१	४८८	४८९	८३१ ८३३	८३४	१०८७	१०९०	११३६	१२११
४९१	४९२	४९७	८३६ ८३७	८४२	१०९३	१०९४	१२३२	
४९८	५००	५०२	८४५ ८४६	८४९	११००	११०५	महाभारतम्	१७ २४
५०४	५०५	५०७	८५० ८५३	८५३	११०६	११०७	१५३	१६२ १७३
५०८	५१२	५१६	८५४ ८५५	८५६	११०९	१११०	२०५	२५२ २८३
५५०	५५१	५५२	८५७ ८५८	८५९	१११८	११२१	२९०	२९४ २९६

वर्णानुक्रममूर्ची ।

नि	पृष्ठाङ्कः	नामानि	पृष्ठाङ्कः	नामानि	पृष्ठाङ्कः	नामानि	पृष्ठाङ्कः
१८	३०३ ३५९	१३२ १७४	१७५	११५२	११५६	लीलादि.	२८ २९
७०	३७२ ३७७	१७६ १७९	१८१	११५९	११६१	३० ३३	१२२
३८५	३८६ ३८७	१८८ १९२	१९३	११६८	११६९	१४५ १६६	१७६
४२७	४४८ ४४९	२०८ २२०	२३९	११७०	११८४	२५९ २६९	४१८
५५८	८८१ १०३	२४४ २५१	२५२	११८५	११८७	४५३ ४५९	४६०
९५१	१०२२ १०३०	२५५ २५७	२५८	११८८	११८९	५३० ५४०	५४२
अंतरः	५१७	२६१ २६४	२६६	११९२	१२११	८७० ९४२	१२२७
माध्यदिनी धृतिः	९५९	२६९ २७३	२७४	१२१५	१२१८		व.
मार्कण्डेयः २८	३०	२७६ २८१	२८६	१२२०	१२२१		
४३	१२३	२९१ ३५९	३६३	१२२२	१२३१	वराहपुराणम्	१२६
१७६	१९७	३६४ ३६५	३८७	१२३२	१२३३	२०२ ३०१	४२६
२०१	२१२	३८९ ४०४	४०५	१२३४	१२३५	४५६ ४९७	४९८
२१५	२२७	४०७ ४०८	४२५	१२३८	१२३९	५२५ १०५२	
२३३	२३०	४३५ ४३९	४४१	१२४३	१२४५	वसिष्ठ ३	२० २१
४२७	४२९	४४२ ४४३	४४५	१२४६		३६-३९ ५० ५३	
४६३	४८५	४४७ ४४८	४४९	योगदानतन्त्रः	१६	५८ ६१ ७२ ७९	
४९०	५०४	४५६ ४५७	४५८	३९ ४३ ४४ ४६	१६	८२ ८३ ९५ ९६	
५१०	५१३	४७१ ४७६	४८५	४७ ४८ ४९ ४८८	१८	९८ ९९ १०४	
५५१	८८५	४७१ ४८२	४९३	१३१ १३४ १३७	१३७	१०५ १०६ ११३	
१०९०	११८०	४९५ ४९७	४९८	१३८ १३९ १४१	१४१	१२० १२९ १०५	
११८२	११९२	५०० ५०१	५१४	१३८ १३९ १४६	१४६	१३० १३९ १८३	
१२०१	१२४८	५२३ ५३३	५४१	१६१ १६२ १६३	१६३	१८४ १८९ १९१	
१२५०	१२५१	५५१	५९६	१८० १६० १०२२	१८२	१९२ १९७ २२३	
मार्कण्डेयपुराणम् २ ३९		८२२ ८६०	८७०	१०३४		२४० २४२ २४४	
१४९ १५३	१७३	८७१ ८७७	८९८	रं.		२४६ २५० २६३	
२७९ ३८५	४३४	९०८ ९११	९१७	रामायणम् ३८५ ८७५		२७६ २७८ २७९	
५४१ ५५४	६२३	९२२ ९२६	९३२	लं.		२८२ २८५ २८६	
९६० ९६८	१०२२	९४० ९४१	९६३			२९१ ९९२ ३०५	
१०२३	१०२५	९६७ ९८८	१०३९	लघुयम	४९६	३०८ ३०९ ३७८	
१०३१	१२०२	१०५४	१०५८	लघुविष्णु	१०८०	४०७ ४३९ ४४५	
		१०७१	१०८४	११३१	११६२	४४९ ४६४ ४९८	
य.		१०८६	११०३	लघुहारीतः	१४५	५०४ ५१६ ५५१	
यज्ञपार्थ. ४८०	५३७	११०४	११०७	५३९ ५४१	५४३	५५५ ५६५ ५९०	
यम. २३ २७	२८	१११६	१११८	५४७ ५४८	५४९	६४० ६४२ ६५३	
२९ ३४ ३५	४०	११२१	११२९	११६३	११७१	६८३ ७२१ ७३४	
४१ ४२ ४६	५०	११३०	११३८	लिखितः ३८	१३८	७३५ ७३६ ७३७	
५१ ५२ ५७	५८	११३७	११४३	११८३		७४४ ७४९ ७५०	
६० ६२ ६७	८५	११४१	११४७	लिङ्गपुराणम्	२१२	७५१ ८३४ ८३६	
८८ १२४	१२५	११४४	११४७	४२८	४३०	८७४ ८८० ८८४	

टीकायां प्रमाणतया गृहीतान्यग्रन्थतत्कर्तृनाम्नां-

नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः				
८८५	८९५	८९६	वाजराजियम्	११४४	४८९	४९३	४९४	११८१	११८२		
९०१	९०४	९०६	वामनपुराणम्	३६४	५००	५०७	५०८	११८४	११८५		
९०७	९१८	९२५	वायुपुराणम्	५१	२०२	५२७	५३०	५३१	११९२	१२०२	
९२८	९२९	९३०	२५८	३८७	४४८	५४०	५५२	५८१	१२०३	१२२२	
९३१	९३३	९४०	४५४	४६७	४७३	६०३	६४४	६४६	१२२८	१२३४	
९५४	९६२	१०३४	४७५	४८७	४९०	६५९	६७७	६८०	१२३५	१२४१	
१०४३	१०४६	४९१	४९३	५०२	६८२	६९६	७००	विष्णुधर्मम्	३६८	३७०	
१०४९	१०५३	५०६	५३२	५३५	७०३	७१३	७१५	विष्णुधर्मोत्तरम्	२९		
१०५४	१०६३	५५१	५५३	५५४	७१८	७२८	७३०	२०१	२१४		
१०६७	१०७०	५५९	५६०	६२४	७४१	७६९	७८९	३७४	३८४		
१०७५	१०७७	६४९		१०२२	७९८	८०४	८०७	३८६	५०७		
१०७९	१०८३	विराट्		११२	८०९	८१०	८१५	विष्णुपुराणम्	६	२०	
१०८५	१०८६	विवस्वान्	३५	५३६	८१६	८१८	८३९	५०	७९	१२६	१३९
१०८७	१०८९	८७९			८२१	८२२	८२४	१४९	१५१	१७२	
११००	११०७	विश्वामित्रः	१०४४		८२५	८२९	८३४	१७३	१७४	२२७	
११०८	१११५	११०२	१२१५		८३५	८४९	८६२	२४४	४२०	४२५	
१११६	१११७	१२४९			८७२	८७४	८८९	४३३	५०२	५१४	
१११८	१११९	विष्णुः	५	४२	४३	९०४	९०८	९१३	५१५	५३०	८८३
११२२	११२६	७२	८१	८२	९१४	९१६	९२०	८९२	९८६	१०२२	
११२८	११३०	९३	९६	१०७	९२१	९२५	९६१	१०२५	१०२६		
११३१	११३५	१११	११४	११७	९६८		१०२६	१२३१			
११३९	११४०	१२४	१२५	१३३	१०४२		१०४३	विष्णुरहस्यम्	२१०		
११४३	११४५	१४८	१५३	१५३	१०४८		१०६३	विष्णुवचनम्	१०१		
११४६	११४९	१५७	१६६	१७४	१०६४		१०६५	११३			
११५३	११५३	१७९	१८०	१८१	१०७०		१०७३	विष्णुमन्त्रयः	१३८		
११५४	११६०	१८२	१८३	१८४	१०७४		१०८५	बृहदः	७०५		
११६१	११६६	१९३	२०८	२१२	१०८८		१०९१	बृहद्गर्भः	८८०		
११६८	११८१	२२२	२२७	२३१	११०७		११११	बृहद्गौतमः	५३०		
११८७	११९१	२३२	२३८	२५५	१११५		१११६	बृहदपराशरः	१२३		
११९९	१२०६	२५६	२५८	२५९	११२१		११२२	१२३५			
१२०७	१२०८	२६२	२७३	२७८	११२७		११३०	बृहदपाराशरः	३६	३७	
१२२०	१२२२	३५४	३५७	३६०	११३४		११४३	बृहदप्रचीताः	८८८	८९७	
१२२५	१२२८	३६३	३८५	३८६	११४५		११४६	१०९८			
१२३०	१२३६	३८७	४०८	४१५	११४७		११५४	बृहदबृहस्पतिः	६०३		
१२४२	१२४६	४१८	४६३	४६६	११५७		११५८	६०३			
१२४७		४३७	४३१	४३३	११५९		११६१	बृहदमनुः	१९८	२८६	
पतिवृहस्पतिः	१२२५	४४०	४५८	४५९	११६२		११६७	४२६	४४३	४६२	
माम्भस्वृनिर्गमहः		४६१	४०६	४७७	११६८		११६९	४८६	५४६	५४९	
९२६		४८५	४८६	४८८	११७०		११७६	७४२	७८६	७९७	

१० टीकायां प्रमाणतया गृहीतान्यग्रन्थतत्कर्तृनाम्नां वर्णानुक्रमसूची ।

नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः	नामानि	पृष्ठाङ्काः
११२८	११४४	११८२	११९६	१०८८	१०९४	२७२, २७९	४१८
११४७	११४९	१२४८		१०९६	१०९८	४१९, ४२६	४४४
११५२	११५६		स.	११०३	११०७	४४६, ४४९	४५३
११५८	११६०	सत्यः	५५०	१११८	१११९	४५५, ४५७	४६८
११६१	११६४	सत्यव्रतः	१३४	११२०	११२२	४७६, ४९३	४९७
११६६	११७७	५४८	५४९	११२५	११२७	५२८, ५३९	५४०
११८१	११९३	सत्यापादः	११४	११३३	११३९	५४८, ६१६	६८७
११९५	१२०१	सारावलिः	८७२	११४२	११४३	६९०, ७०५	७२२
१२१९		सांख्यवाचनः	५४	११४४	११४६	७३४, ८७०	८७१
शिवधर्मोत्तरम्	२७४	सुमन्तुः	८०	११४९	११५६	८७४, ८८३	८९८
शुक्रःपुच्छः	८८७	२४४	४१८	११५९	११६५	९१०, ९१२	९१५
शौनकः	८९	४४६	४६९	११६८	११७०	९३३, ९३७	९३८
१३०	१३६	५३१	५३२	११७३	११८१	९६२, ९६३	९६४
१८६	१८७	५४१	९०४	११८९	११९०	९९८	१०२५
४७९	४८१	१०४२	१०४३	११९२	११९६	१०४८	१०७१
५०३	५११	१०७३	१०८०	११९८	१२१४	१०७२	१०८३
५७३		१०८१	१०८५	स्कन्दः	४३६	१०८६	१०८९
शौनकवचनम्	१२५	१०८८	१०९५	स्कन्दपुराणम्	१७२	११११	१११३
शौनकगृह्यप्रतिशिष्टम्		११०४	१११६	२०४	२०५	१११५	११२०
५२५		११२०	११३४	३६०	३७२	११२१	११२३
शंभुः	४७५	११३५	११५१	४५५	९०३	११२९	११३१
श्रुतिारदः	७०३	११५८	११६४	स्मृत्यन्तरम्	४१	११३४	११३७
श्रीरामायणम्	८८१	११६५	११६९	ह.		११३९	११४२
श्लोककाल्यायनः	४८५	११७६	११९०	हरिः	१३१४	११४५	११४७
श्लोकमीतमः	४८३	११९३	१२३०	हारीतः	२५	११५१	११५३
		सर्वतः	४४	३८	३९	११५४	११५७
		१३	२६५	७१	८४	११६०	११६२
षट्त्रिंशन्मतम्	२२९	२९२	२९७	१२२	१३३	११७३	११७६
२६०	२६२	३६७	३७०	१८०	१८८	११८०	११८७
२७८	२७९	३७५	३८५	१९२	२०७	११८८	११९५
४७१	५३७	४६८	६९१	२२५	२२६	१२०३	१२०९
५५५	५६१	६२१	६२४	२४३	२४४	१२२०	१२२३
१०७८	१०८१	१०४९	१०५३	२४८	२५६	१२३०	१२३९
१०८३	११७४	१०७९	१०८५	२५८	२६२	१२४३	१२४५

समाप्त्यं टीकायां प्रमाणतया गृहीतान्यग्रन्थतत्कर्तृनाम्नां वर्णानुक्रमसूची ।